

821(477)'06
С 51

ЮРІЙ СМОЛИЧ

ЮРІЙ СМОЛИЧ

ТВОРИ
У ВОСЬМИ
ТОМАХ

КИІВ
ВИДАВНИЦТВО ХУДОЖНЬОЇ ЛІТЕРАТУРИ
«ДНІПРО»
1984

ЮРІЙ СМОЛИЧ

Том
4

РІК НАРОДЖЕННЯ
1917

Книга друга

29

КИЇВ
ВИДАВНИЦТВО ХУДОЖНЬОЇ ЛІТЕРАТУРИ
«ДНІПРО»
1984

ас 29491-а

КРИВОРІЗЬКА
МІСЬКА ЦЕНТРАЛІЗОВАНА
БІБЛІОТЕЧНА СИСТЕМА

У2
С51

В томe — вторая книга
дилогии «Год рождения 1917» —
об исторических событиях 1917—1918 гг.

Упорядкування О. Г. СМОЛИЧ

Редакційна колегія:

П. А. ЗАГРЕБЕЛЬНИЙ (голова),
М. П. БАЖАН, О. І. БАНДУРА,
К. П. ВОЛИНСЬКИЙ, О. Т. ГОНЧАР,
О. Г. СМОЛИЧ, Ю. М. ЩЕРБАК

Редактор тому П. А. ЗАГРЕБЕЛЬНИЙ
Примітки А. О. КОВТУНЕНКА

С $\frac{4702590200-237}{M205(04)-84}$ передплатне.

© Видавництво «Дніпро», 1984 р.

РІК НАРОДЖЕННЯ

1917

Книга друга

**РЕВЕ ТА СТОГНЕ
ДНІПР ШИРОКИЙ**

Серпень

У КИЄВІ

1

Катеринка награвала «Розлуку».

Втім, у цьому не було нічого незвичайного: в старому Києві катеринщики постійно тинялися від хати до хати — і на Печерську, і на Деміївці, і на Шулявці, і на Подолі, аж до урочища «Кинь грусть». Інколи на плечі в катеринщика сидів барвистий папуга і за п'ятака витягав із скриньки «щастя» для дівчат; інші катеринщики простилали долі потріпане ряденце, і шустрий хлопчик стрибав на ньому через власну голову; ще інші вносили з собою мото-фозо, шпагоковтача або людину-факел, що пила гас і виригувала на запалений сірник цілий фонтан огнистого фейерверка. Але то вже були катеринщики-аристократи, а нормальний катеринщик ходив завжди сам і працював тільки на «усладження слуха». Катеринки усі поспіль були швейцарської фірми «Кіль» — на три валки — і мали в репертуарі лише три п'єси: неодмінну, фірмену, французьку пісеньку «Шармант Катерин» — від неї і прозвано цей музичний інструмент у Росії шарманкою, а на Україні катеринкою, — італійський «Венеціанський карнавал» та, на спеціальне замовлення російських контрагентів, «Розлуку».

Словом, катеринщик у Києві — це було явище звичне й буденне, але голос катеринки завжди знаходив відгомін у серцях киян на околицях. І довкола інваліда-катеринщика, що накручував корбу від свого кольористо помальованого чарівного ящика, завжди збиралися прочулі слухачі, ладні заплатити копійку за розраду серця й душі, а ще більше дітвори — безплатних прихильників муз та охочих до всього незвичайного.

Ранок був гарний — такому й бути у київських серпнях: сонце підбилося вже ген над луками за Дніпром і зразу ж засяяло сліпуче й пекуче, а вільготний віте-

рець від води напочував на закурене місто хвиля за хвилю п'янки пахощі отави з-за Чорторію.

Данило Бриль та Харитон Киенко вийшли до рогу Московської, стояли і дослухалися.

«Разлука, ты разлука, чужая сторона, никто нас не разлучит, лишь мать сыра земля...» — награвала знову й знову катеринка.

Данило з Харитоном презирнулись і навіть трохи збідли.

— Саму «Розлуку» награє? — прошепотів Данило, не довіряючи тільки своєму слухові.

— Саму «Розлуку», — прошепотів і Харитон на відповідь.

— Без «Катерини» і «Карнавалу»?

— Без...

Вони завагалися тільки на мить, а тоді, більше й слова не мовивши, повернули і побігли назад по Рибальській, до обійсть Брилів та Колибердів. Так точно й було домовлено: коли заграє, як завжди, «Катерину», «Карнавал», а тоді «Розлуку» — йдуть, хлопці, у цех і ставайте любісінько до роботи. Коли ж без «Катерини» й «Карнавалу» — зразу «Розлуку»...

Вони заскочили у двір Брилів, але обминули халупу й шмигнули поза сарайчиком.

— Куди, навіжені? — почувся з колибердівського подвір'я грізний голос тітки Марти. — Вже ж на роботу час, аж он коли гудок був...

Та хлопці вже були за сарайчиком, підняли ляду до старого льоху і похапцем вийняли дві гвинтівки. Патрони ще звечора були насипані в кожного просто по кишенях.

Так же й домовлено наперед: котрі червоногвардійці — хапай зброю і поспішай до прохідної, — будемо оточувати територію заводу. Щоб запобігти будь-якому ексцесу, будь-якій провокації від меншовників, а тим паче — від охорони з юнкерів та козаків-богданівців. Бо в годину страйку найбільше слід начуватися якраз провокації на ексцес.

А страйк же мав бути неабиякий: загальний політичний страйк усіх підприємств міста — на знак солідарності з пролетарями Петрограда й Москви!

І катеринки своєю «Розлукою» — без «Катерини» та «Карнавалу» — подавали до того гасло по всіх околицях від Печерська і до Подолу та Шулявки тим червоногвар-

дійцям, котрі проживали далеко і були позбавлені прямого зв'язку з штабом. Так домовився штаб Червоної гвардії з усіма київськими катеринщиками.

Данило з Харитоном — молоді арсенальські робітники, віднедавна бійці арсенальської дружини червоногвардійців, — бігли вже знову до Московської, а тоді до брами «Арсеналу», а навздогін їм гув гнівний голос суворої Колибердихи:

— Навіщо ви, шибеники, ружжа похапали? Чи й вам, шмаркачам, кортить на ту проклятушу війну? Вже народові війна на тих триклятих позиціях смерті дала, так ви ще тут, у самому городі, заміряєтесь кров проливати? Погибелі на вас, шибайголів, нема, мати пресвята богородице!..

— Ох, і горлянка ж у твоєї тещі, — задихаючись на швидкому бігу, буркнув Харитон. — Я б собі такої тещі нізащо не взяв. Йй би в архімандрити на молебень або ж в генерали на парад!..

Та в цю хвилину Данила аж кишуло, і він навіть пристанув: до верескливого баса тещі Колибердихи враз прилучився тоненький дівочий голосок:

— Данилку!.. Данилку!.. Куди ж ти!.. Покинь мені гвинтівку ту ж мить!..

То гукала-благала Тося. Вона вискочила на голос матері з халупки Босняцьких, де тепер — після сварки на смерть між батьками, старим Іваном Брилем та старим Максимом Колибердою — перебувало у приймах бездомне молоде подружжя — Данило і Антоніна Брилі.

Та Харитон Києнко вхопив мерщій друга за руку й потяг за собою:

— Тю! Бабій! Вже на тебе спідницею війнуло! Встигнеш ще вилежатися біля молодой жінки, як вже пролетарську революцію зробимо!..

І вони побігли далі, на своє місце на бойовому пролетарському посту.

2

Власне, зранку, після легкого сну духмяної ночі, Київ прокидався зовсім спокійно, хоча й не зовсім звичайно. Настав будень, але день мав бути ніяк не буденний.

Сьогодні в Москві — віддаля від бурхливої революційної столиці Петрограда — відкривалася передуюча все-

російським Установчим зборам Державна нарада. Цю нараду, скликану Тимчасовим урядом з депутатів ще царської Державної думи, діячів Ради з'їздів промисловості і торгівлі та представників генералітету армії, проголошено Загальнонаціональним собором і обтяжено місією визначити судьби Росії.

Тим-то Київський виконавчий комітет ради об'єднаних громадських організацій — Викорого — вирішив цей буденний день почати й закінчити святково: самодіяльні маніфестації вулицями міста — зранку та спалення фейерверка й інші піротехнічні розваги в саду Купецького зібрання — ввечері. Адже минало якраз три роки від початку війни.

Ще о сьомій годині — тільки сонце підбилося над Броварські бори — вже Хрещатиком промарширував зведений оркестр військових частин, дислокованих у місті. Півтисячі мідних інструментів виконували навпереміну «Марсельезу» та «Взвейтесь, соколи, орлами». За оркестром карбованим триумфальним кроком, з штандартами на чолі продефілювали всі шість київських шкіл прапорщиків воєнного часу та три довоєнної слави військові училища: кавалерійське, артилерійське та інженерне. Юнкери дружно проспівали «Скажи-ка, дядя, ведь недаром» і розійшлися по місцях постою.

І вулиці враз загомоніли, завирували бурхливим — хоча ще й по-вранішньому лінивим — життям на початку буденного, одначе zarazом і святкового дня.

Двірники в спеціально для такої нагоди випрасуванних білих фартухах вже закінчили поливання тротуарів і з схрещеними на грудях руками насторожено завмерли біля брам Швейцари біля під'їздів у довгополих синіх лівреях із золотим шитвом відімкнули парадні під'їзди установ і при порозі величаво розчісували свої розкішні біблейські бороди.

Куховарки та економки вже поверталися з базарів Житнього, Галицького та Бессарабського з кошиками, навантаженими баклажанами, помідорами та іншими дарами щедрого київського літа і добродушно переляувалися з двірниками та швейцарами.

Верткі покоївки в мережаних наколках жваво вистрибували з особняків, тримаючи на припоні прагнучих до відбуття туалету такс, болонок та шпіців, і манірно хихикали до празної солдатні, що невідь і звідки вже затопила вулиці.

Гувернантки в бриликах піріжком повагом виводили на гігієнічний променад паничків та панночок у широких брилях на резинках і повчально вичитували їм мораль французькою чи англійською мовою, скромно ховаючи очі від настирливих залищань хвацьких юнкерів.

Старенькі бабусі з чиновницьких родин та середнього віку приживалки з родів купецьких в італійських мантильях та капелюшках з вишеньками й маргаритками довкола тулій вже посідали для вранішнього моціону на стовпчиках біля воріт.

Від готелю «Континенталь» на Миколаївській Хрещатиком та Фундуклеївською промчав з нестерпним кулетметним торохкотінням яскраво-червоний мотоциклет «Індіан». То «зірка сезону» — модний куплетист із кабарі мініатюр «Інтимний» Іван Руденко перед репетицією в театрі відбував свій неодмінний спортивний мотопробіг. По торохтінню його мотоцикла весь Київ знав, що зараз точно чверть на дев'яту. Знав також весь Київ, що літеру «в» у кінці свого прізвища Ванька Руденко з Куренівки дописав у афішах спеціально з патріотичних загальноросійських почуттів та з протесту проти будь-якого українського самовизначення. То з його куплетів пішло: «Малорос мало рос, но слишком много вырос...»

Сьогоднішній мотопробіг куплетиста Руденка-Руденкова мав бути неначе гаслом до готованих самодіяльних демонстрацій.

Та патріотичній маніфестації так і не судилося відбутись.

Сумирні воздусі над Печерською лаврою — місцем довічного упокоєння душ усім відомих та навіть найпобожнішим прочанам невідомих у бозі почилих великомучеників — нагло розітнув могутній, громохкий бас заводського гудка, ніяк не жданий у цю пору після початку роботи. Люди в тривозі виходили з будиночків у двори, — що таке, в чому річ, з якої причини? То ж подавав невчасу свій могутній голос «Арсенал». І гув неспинно вже хвилину, другу і третю — на гвалт! І зразу з далекої степової Шулявки відгукнувся «Гретер і Криванек», а від залізниці — Південно-Російський металургійний.

За ними — з Подолу верф.

І тоді гудки загули по цілому місту від Деміївки до Пріорки і з Глибочиці аж до Дарниці: десять, двадцять, п'ятдесят.

Це був хор заводських гудків, якого ще не чули київські квартали, не чували й київські довколишні села, не знала, проте, досі й ціла Україна.

Чотириста тисяч пролетарів Москви на знак протесту проти заміру поміщиків, промисловців, купців, банкірів та генералів знову прибрати владу в країні до своїх рук оголосили страйк протесту. Їх підтримала столиця країни, пролетарський Петроград.

Тепер приєднували свій голос і п'ятдесят тисяч київських пролетарів.

Гудок «Арсеналу» гув та гув — такого ще не бувало, відколи стояв «Арсенал», а стояв він уже понад століття, — і навіть Іван Антонович Бриль, чи не найстаріший на ту пору арсенальський робітник, не витримав і затулив вуха своїми заскоружлими, мозолястими долонями.

Старий Бриль переcheкав, зморщившись, доки гудок таки захрип. Тоді відключив трансмісію, узяв клоччя, обер руки — і не поспішаючи подався з цеу геть.

Йшов Іван Антонович повагом, невдоволено бурчочучи й пирхаючи собі в бороду. Тридцять літ біля верста, мало не чверть століття — член різних гуртків та недільних шкіл, п'ятнадцять років — прихильник всеросійської соціал-демократії, був старий Бриль зараз незадоволений. Загарячі голови в цих теперішніх молодиків, нерозважливе, прямо сказати — дурне пішло нині молоде покоління! Щоб підвищили зарплатню, скасували штрафи, запровадили страхування на час хвороби, — за це Іван Антонович за своє життя страйкував, може, аж двадцять раз. Але щоб ото тепер, коли й цар вже загув, коли проголошено свободу совісті, коли от-от мають уже й Установчі збори зійтися та визначити народові дальшу соціалістичну путь, коли ще й з тією триклятою війною не покінчено, — щоб ото тепер знімати отакій тарарам?! На це, вже вибачайте, Іван Антонович своєї згоди не давав!.. Та чи знаєте ви, молоде-зелене, що то є загальний, та ще й — політичний страйк? Це ж є організований виступ супроти існуючого порядку! А існуючий порядок — який? Революційний! Тож, виходить, супроти самої революції руку знімаємо?.. Звихнулися, їй-право, звихнулися ці теперішні гарячуни-молодики!

Словом, Іван Антонович був проти проголошення страйку.

Одначе був він свідомий пролетар, прибічник солідар-

ності робітничого класу в боротьбі — тому роботу він таки покинув і з цеху пішов.

Тільки на заводі він не залишився, як до того закликали молокососи з страйккому та Червоної гвардії,— щоб, мовляв, разом і страйкувати, і організовано демонструвати! Ні! Хай вже свою організацію самі, без Івана Антоновича, демонструють!

Іван Антонович повагом пройшов через заводський двір, крізь бурхливий натовп робітників, що покидали роботу й гуртувалися біля прапорів,— не озвався навіть на приятельські заклики: «Агов, Іване Антоновичу, гайда до нас, куди ж ти маршируєш?» — і демонстративно подався з арсенальського дворища геть — на Московську, по Кловській, а тоді на Рибальську. Іван Антонович простував додому.

Йшов старий Бриль сам. Перший це місяць був за останні чверть століття в житті Івана Антоновича, що він з роботи чи на роботу ходив отак сам, без друга свого і побратима, кума і свата Максима Радивоновича Колиберди. Бо Колиберда Максим Радивонович з цього місяця вже не був Івану Антоновичу ні дружком-побратимом, ані кумом чи сватом. Тепер, відколи той старий дурень звомпив, зрадив пролетарську солідарність і подався з своїм «Рідним куренем» у сепаратисти Центральної ради,— відтоді прийшов їх побратимству край, і стали вони між собою вороги — люті вороги, до самої смерті вороги, щоб ви знали!

3

У міському комітеті партії керівники районних організацій — міської, Печерської, Подільської та Шулявської, а також і голова обласного комітету партії, бо ж страйковий рух протесту ширився й на всі губернії Південно-Західного краю,— зійшлися на нараду. Страйк почався, виникало чимало питань, і поміж них найпершим — знову і знову — оте сакраментальне: як бути з Центральною радою?

Справді, як бути з Центральною радою тепер, коли влада в країні фактично перейшла до рук контрреволюційної буржуазії, а есеро-меншовицькі ради підтримували Тимчасовий уряд, і саме тому більшовики змушені були тим часом зняти гасло «Вся влада Радам!».

Українська Центральна рада на останній сесії, всупереч рішенню Малої ради, тобто свого політичного бюро, відмовилась надіслати представників на Державну нараду в Москві, як відмовились і більшовики. Але взяти участь у протесті проти Державної наради теж не дала згоди. Одначе українці, тобто ті з робітників і службовців-українців, котрі гуртувалися по різних організаціях Центральної ради — співочих товариствах і «Просвітах» або в профспілках залізничників-українців та цукровиків, — кидали зараз роботу разом з усіма київськими трудівниками.

Крім того, Центральна рада щойно провела Всеукраїнський робітничий з'їзд, і цей з'їзд утворив Всеукраїнську раду робітничих депутатів та надіслав на поповнення складу Центральної ради сто нових членів — українців-пролетарів.

Як же мали поставитися тепер до Центральної ради та тих, хто за нею йшов, більшовики?

Запальний Саша Горовиць вже зірвався з місця і розмахував руками:

— Ясно! Все ясно! Маса українців, в силу національної інерції, йдуть під проводом Центральної ради, але симпатії трудящих українців, як бачите, на боці загальнопролетарського руху!

— Горовиць! — нетерпляче урвав його Юрій Пятаков. — Ти, як завжди, поспішаєш у своїх висновках... — Іскри роздору, які посяялися між Горовицем та Пятаковим після того, як Горовиць заявив, що стає на позиції ленінських Квітневих тез, жевріли і раз у раз вибухали полум'яними сутичками, і Пятаков не міг простити цього колишньому запеклому пятаковцеві. — І потім я тобі зараз слова не давав!

Та Горовиць вже вихопив з кишені папір і розмахував ним перед самісіньким пенсне Пятакова. Це була щойно видрукувана прокламація з текстом ухвали Всеросійської конференції більшовиків у національному питанні.

— Маєте! — гукав Горовиць, тицяючи пальцем у жирні рядки щільного набору прокламації. — Ось: «Заперечення такого права...» Мова іде про право націй на самовизначення! — Саша мало не пробивав указівним пальцем папірець, — «...та невжиття заходів, що гарантують його практичне здійснення...» Практичне здійснення! Розумієте ви це? «...рівнозначне підтриманню політики

загарбань і анексій». Вам це зрозуміло?! І далі знов: «Заперечення права на вільне відокремлення веде до прямого продовження політики царизму...» Ви можете це зрозуміти?.. А раз так, то як же нам, питаю я вас, не бути в органах керівництва українською державою?..

Іванов поклав руку на плече розпаленому Горовицю:

— Але ж, Сашко, я був делегатом Всеросійської конференції і виступ Леніна добре пам'ятаю. Ти прочитай, Сашо, далі. Там же написано, що...— Він узяв папірець з рук Горовиця й прочитав: — «Питання про п р а в о,— він наголосив на цьому слові,— право націй на вільне відокремлення не дозволено змішувати з питанням про до ц і л ь н і с т ь,— це слово він також підкреслив,— доцільність відокремлення тієї чи іншої нації в той чи інший момент». Ось що записано в резолюції далі.

— От-от!— зрадив з несподіваної підтримки Пятаков.— Ти, Горовиць, як завжди, дочитав тільки до половини! Іванов правильно тобі вказує. Молодець, Іванов! Дуже радий, Андрію Васильовичу, що ми з тобою, нарешті, знаходимо спільну мову!

Він дивився на сторопілого Іванова, мило посміхаючись, але за скельцями пенсне в його очичках блимали холодні, люті іскорки. Після того, як загальноміська конференція київських більшовиків відхилила його, Пятакова, кандидатуру на Шостий з'їзд партії і обрала від міської організації делегатом Іванова,— Пятаков дивився на Іванова тільки вовком. Від обласної організації на Шостий з'їзд делегатом обрано Бош. І тепер між ними — керівниками обласної, міської та районної організацій партії — точилися постійні непримиренні суперечки.

Бош сказала:

— Я теж вважаю, що Всеукраїнська рада робітничих депутатів, раз вона вже об'явилася, не може залишитися поза нашою увагою.

— Але ж вона не наша! — скрикнули водночас Георгій Лівер і Довнар-Запольський, керівники Шулявської та Подільської організацій.— Вони цілком у руках шовіністів — українських есдеків!

Бош знизала плечима:

— Київська Рада робітничих депутатів теж не наша, а меншовицька. Рада військових депутатів не наша, а есерівська. Одначе ми входимо до їх складу і боремося в них за нашу більшовицьку правду.

Пятаков обурено й патетично сплеснув руками:

— Отже, ти пропонуєш нам ввійти і до її складу?

— Я пропоную,— стримано відказала Бош,— більше не зволікати із скликанням Всеукраїнського з'їзду Рад. А тим часом раз Всеукраїнську раду робітничих депутатів вже проголошено...

— Її проголосили українські сепаратисти самочинно! — зарепетував Пятаков.— Вона — контрреволюційна!

Бош сказала спокійно:

— Це вірно: її політика може бути тільки контрреволюційною. Наше завдання, більшовиків,— відірвати українські трудові верстви від Центральної ради, а тепер, отже, і від новоявленої сепаратистської Всеукраїнської ради робітничих депутатів...

Горовиць знову підхопився:

— А як же нам відірвати, коли ми не входимо до них і позбавлені змоги провадити роботу зсередини?

Пятаков — поки говорили Бош і Горовиць — сидів мовчки, замислений. Погляд його невидюче прикипів до якоїсь невидимої крапки на стіні, наче він побачив щось несподіване, дивовижне. Така була в нього звичка дивитися у просторінь, коли він зосереджено й напружено розмишляв... Чорт забирай! А може, в міркуваннях того сепаратиста Винниченка — про альянс соціал-демократичних партій та відповідні міжпартійні комбінації — є така рація? Га?.. Юрій Пятаков теж розумів революцію не як рух широких мас, а тільки як боротьбу партій.

— Що ж,— мовив Пятаков неждано спокійно після репету,— цілком можливо, що саме зараз слушний момент завоювати зсередини і Всеукраїнську робітничу раду, і саму Центральну раду, щоб захопити в них провід і...

Тепер здивувалася Бош і навіть скрикнула:

— Ти пропонуєш ввійти нам до Центральної ради?!

— А чому б ні? Ставши членами Центральної ради, провадячи роботу серед отієї сотні пролетарів та відриваючи їх від впливів сепаратистів, ми тим самим здобуватимемо змогу впливати і на політику самої Центральної ради та...

— Я категорично проти! — гукнув Іванов.— Центральна рада — орган української буржуазії. Так, як Тимчасовий уряд є орган всеросійської буржуазії. Ми ж не входимо в Тимчасовий уряд і не підтримуємо його!

— От бачиш: тепер ти проти! Але ж ти сам вічно ца-стоюєш на тому, що ми не маємо права сахатися україн-

ського національного питання і повинні всіляко підтримувати визвольну національну боротьбу...

— Але ж не шляхами Центральної ради вирішувати національне питання! Ми, а не Центральна рада, мусимо очолити визвольну національну боротьбу! Ленін точно сказав: тільки тоді, як на чолі національної визвольної боротьби стане пролетаріат...

— Ленін! Ленін! Знову Ленін! — скрикнув Пятаков.— Я відмовляюся вас усіх розуміти! Можливі лише два варіанти: або ми йдемо до Центральної ради, або ми не йдемо до Центральної ради. Я думаю, що за теперішньої ситуації, якщо ми завоюємо провід у Центральній раді, то тим самим ми й станемо на чолі національної боротьби.

— Але ж тоді ми визнаємо, що не ми, а Центральна рада очолює визвольну національну боротьбу!

Лівер роздратовано пересмикнув плечима і втрутився:

— Товариші! Все це... якась софістика! Ми тільки марнуємо час. Питання для кожного більшовика зовсім яснє... Ми, українці...

Пятаков ехидно шпигонує:

— Добре українцям: їм все ясно, а от як розібратися у вашій українській плутанині нам... інтернаціоналістам?

Лівер для чогось взяв із стільця свій кашкет — чорний, з зеленою околичкою кашкет учня землемірного училища,— надів його, але зразу скинув і поклав на стілець.

— Українцям,— сказав він, сердито блигнувши на Пятакова,— теж властиві... почуття й переконання інтернаціоналізму. І ти, Пятаков, глибоко помиляєшся: українцям, можливо, найтрудніше... прийти до ясності в... українській плутанині, як ти кажеш. Бо й справді справа не така проста: нам, українцям, боротися водночас і за соціальне, і за національне визволення, а на наших національних почуттях намагається грати... контрреволюція і... і деякі... нерозумні революціонери, коли хочеш знати, теж.

— Що ти хочеш цим сказати? — скипів Пятаков.— Куди це ти закидаєш? — Пятаков зовсім посатанів.— Ти ще молодий закидати таке в адресу старих революціонерів і... і...

Лівер трохи зблід, але відказав спокійно:

— Юрію Леонідовичу! Либонь, нас з вами водночас розшукували жандарми, коли в п'ятнадцятому році стався черговий розгром київського підпілля...

— Ти був тоді ще сосунець! Сосунець ти й тепер!

— Георгій був тоді агентом «Правды»! — обурився студент Довнар-Запольський, одноліток Лівера, хоча й молодший в партії і без такої партійної біографії, яку мав Георгій Лівер: більшовик з шістнадцяти років, поширювач більшовицької газети «Правда», керівник одного з погромлених київських більшовицьких підпіль, царський каторжанин, хоча після вигнання за революційну діяльність із Анапської гімназії на Північному Кавказі був тільки учнем другого класу київського землемірного училища. — Георгій теж старий революціонер! І має право...

Та Пятаков вже ввійшов у раж:

— І не маєш ти ніякого права говорити від ім'я... українців! Бо ти ніякий не українець: твій батько — грек!

Лівер зблід ще дужче, одначе посміхнувся:

— Яке це має значення? Особливо для інтернаціоналістів? — Він посміхнувся ширше, і вже не блідо, а з ущипливою іронією. — Я думаю, що коли українки від Анапи до Владикавказа дружаться з греками, кабардинцями, осетинами чи й росіянами, то це має лишень потішити тих інтернаціоналістів, котрі розуміють інтернаціоналізм як... стирання національних ознак...

— Лівер! — зойкнув Пятаков. — Твої натяки...

Та тут вже не стерпіла Бош і теж підвищила голос:

— Товариші! Як вам не соромно! Юрій, опам'ятайся! Георгій! Я прошу тебе...

Але Лівер вже опанував себе — він був запальний, але розважливої вдачі. Він закінчив спокійно, але рішуче:

— Потрібно негайно скликати конференцію, щоб вирішити це питання раз і назавжди. Потрібна міська конференція більшовиків.

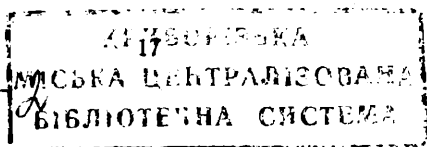
— Не міська, — підтримав Довнар-Запольський, — а обласна. В Києві нас тільки вісімсот, а по області дві тисячі.

— Вірно, — сказала Бош, — конференція більшовиків Південно-Західного краю відбулась тільки на тому тижні і вже мовила своє слово: не йти з буржуазною Центральною радою на жодні компроміси.

Пятаков хотів був знову скипіти, але таки переміг себе:

— Отож я закриваю нараду: ми справді тільки марнуємо час, а в місті визначні події. Двадцять тисяч київських пролетарів вже страйкують, але ж тридцять тисяч ще не застрайкували, і наше завдання — підняти маси!

29491-2

— Але ж,— озвалася Бош,— ти, Юрій, вважаєш страйк невчасним і принципіально невірним...

— Євгенія! — зірвався-таки знову Пятаков.— Я закликаю тебе до порядку! Ти не у себе, на обласному комітеті, де чиниш козні супроти мене, а на нараді керівників районних комітетів при міському комітеті, де головою — я!

Всі ніяково опустили очі, і Пятаков відчув, що так так не годиться. Намагаючись говорити спокійно, він закінчив:

— Ти маєш на увазі мою персональну позицію, але я дисциплінований член партії, побудованої на принципах демократичного централізму, і корюсь рішенням більшості...

— Коритися — мало,— буркнув Іванов,— треба поділяти позиції партії, членом якої ти є...

— Ти щось сказав, Іванов?

Іванов знизав плечима й мовчав.

— Отож я закриваю нараду. Вам, керівникам районних організацій, належить негайно забезпечити виконання постанови комітету про організацію страйку.

Пятаков узяв свій капелюх і надів його. Хоча розходитися треба було всім іншим, а йому залишатися тут.

Всі звелися, насунули кепки й кашкети і вийшли з кімнати.

Тільки Євгенія Бош не ворухнулася й залишилася сидіти на своєму місці.

4

Євгенія Богданівна сиділа, спершись ліктем на стіл, а підборіддям на долоню, і покусувала кінчики нігтів. Її тьмянний погляд не одривався від обличчя Пятакова, але вона в цю хвилину, власне, не бачила його. Йй так само, як і Пятакову, було властиве це: замислившись, прикипати поглядом до якоїсь точки, але бачити в цю хвилину зовсім інше. Перед її внутрішнім зором виникали й зникали, знову виникали й знову зникали якісь наче й невизначні, але гостро відчутні образи. Без руху й життя. Неначе швидко змінювали одна одну картинки з проєкції чарівного ліхтаря.

Сніг. Білий сніг — до обрію. По обрію — синій, аж чорний ліс. Тайга. Під сніговими заметами — хатинки з сі-

лими, слюдяними, віконечками: крізь віконечка не проглянути — їх замалював своїми мертвими, холодними візерунками лютий мороз. Лойовий гасничок ледве блимає. Ледь жевріє, догоряючи, й вугілля в коминку. Сивий, сріблястий попіл і короткий крізь нього спалах фіалково-вогнистої іскри. Теж — неначе кинутий пензлем художника. Біля коминка, під чадним гасничком, схилилися двоє — між ними книжка: вони читають з однієї сторінки, але тихо, кожний для себе. Читають день, вечір, ніч — без сну. Бо книжка тут, в сніговому заметі в тайзі, — велика рідкість і найкоштовніша дорогоцінність: її можна затримувати у себе тільки на одну добу. А тоді передати для читання далі...

І Євгенія Богданівна бачить обох — під гасничком, біля коминка, над книжкою: свіжа нелегальна пошта звідтам, з-за Уральського хребта, з Росії, сюди, на заслання. Вона виразно бачить обох — риси обличчя, вираз очей, навіть читає думки й почуття за виразом очей і під рисами обличчя. І це так дивно і так неправдоподібно, бо ж один із тих двох — вона сама. Але вона виразно бачить себе саму — наче дивиться на когось стороннього...

Японія. Могутні хвилі Японського моря. Жовтогаряче — пекуче, задушливе — сонце крізь марево сухого туману. Скеля і покручені, потворної конфігурації, з поземно простягнутим гіллям, низькорослі, наче іграшкові, дерева. І — двоє під скелею. Тісно, майже пригорнувшись.

І знову — два обличчя. Його та її. І знову — чітко: риси, вираз, думки й почування...

Весь час ці обличчя нероздільні. Завжди вкупі, неодмінно разом. І думки та почування — також...

Євгенія Богданівна струшує головою, відкидає коротке, на англійський проділ розчесане волосся назад — вихриє із задуми, з видінь — і дивиться на Юрія Пятакова перед нею.

Либонь, ще ніколи, як у цю хвилину, не був Юрій Пятаков такий... неприємний Євгенії Богданівні. Невже правда, що було все так — душа в душу, однаково для обох, нероздільно в думках і почуваннях? Невже правда, що вона... кохала його?..

Ні, ні! Він — не безпринципний! Навпаки! Ніхто не вміє відстоювати з такою настирливістю свої позиції, ніхто з такою впертістю ніколи не признає себе неправим, ніколи не визнає правду з чужих вуст.

Але, щоб дійти до визначеної собі мети, він може зректися й своїх поглядів, раніше запекло відстоюваних поглядів.

Таж це його раптове вирішення іти до Центральної ради викликано зовсім не тим, що він раптом заклопотався українським національним питанням, а тільки дальший логічний розвиток його давньої ідеї «спілкування» партій — навіть і буржуазних, якщо вони іменують себе «соціалістичними». Невже, як був, так і залишився... меншовиком, а перехід його в більшовицький табір соціал-демократії тільки... істеричний еківок або й гірше — тільки маневр?.. Чи був він раніше інакший? Тоді — на засланні в Сибіру, під час спільної втечі через цілу Азію на Японські острови, і потім — в трудній подорожі навколо світу аж у Швейцарію?.. За що б тоді вона його... полюбила? Невже то була тільки омана через його велемовність, тріскучі революційні фрази?.. Чи, може, просто взаємний потяг двох істот у самотині, приречених на спільне поневіряння? Юрій, Юрій! Я ж справді колись тебе кохала!..

Всі пішли. Пятаков зняв капелюх, акуратно поклав його осторонь, не дивлячись на Бош.

— Пхи! — пирхнув він, як завжди, коли намагався вгамувати своє роздратування і шукав співчуття.— Пхи!

Бош мовчала. Чарівні картинки вже зникли з-перед її внутрішнього зору.

Пятаков глянув на Бош скоса і заговорив. В голосі його забриніли вуркитливі нотки:

— Ти хочеш мені щось сказати... Женю?

Погляд Євгенії Богданівни став враз звичайним, видющим — вона бачила перед собою Юрія таким, яким він у цю хвилину був: лагідне, усміхнене обличчя, мила, ласкава посмішка.

Вона звелася, поправила свій чорний мужський галстук на англійській блузі, теж майже мужського крою, з високим комірцем, — і пішла до дверей, слідом за товаришами.

— Ні, Юрію, просто... замислилася...

І справді, як бути з Центральною радою?

5

В актовому залі університету святого Володимира якраз почалися збори інтелігенції, скликані Викорого.

Як же не зібратися інтелігенції і не обмінятися думками під таку годину?

На фронті — поразка за поразкою, і австро-німецька армія суне через кордони Російської держави. В країні — голод, розруха, безлад і бедлам. Партії ведуть чвари поміж собою, а тримати в руці кермо державного керівництва — нездатні.

Цьому треба покласти край! Росія, безперечно, стоїть перед новим етапом своєї історії.

Київська інтелігенція теж була часткою глибокодумної Росії — отож і мала сказати своє слово.

Актовий зал університету був повнісінький. Втім, переважно це були студенти — вони якраз почали з'їжджати після літніх вакацій, — а також професура вищих учбових закладів. Завітали й представники аристократії — нещодавно утвореної, сказати б, «революційної» організації бувшого дворянства, під назвою «Товариство осіб, занесених у родовідні книги».

Доповідачем на зборах мав виступити доцент Київського політехнічного інституту Володимир Петрович Затонський.

Тема доповіді: внутрішній і міжнародний стан.

Коли доповідач тільки з'явився на кафедрі, першими рядами, де розташувалися професура і представники дворянства, перебіг шелест — почулися невиразні репліки, бурчання, навіть смішки. Перші ряди зустріли доповідача неприязно: одних шокірувала кучма нестриженого волосся на його голові та неестетична величезна борода, що закривала обличчя аж до очей; іншим, навпаки, не імпонувало те, що під такою шевелюрою та волосяним заростом ховалося аж надто вже молоде, майже юнацьке обличчя. Одначе на задніх лавах дружно зааплодували: студентська молодь була задоволена, що доповідати має не якийсь старий шкарбан-професор, а людина їх покоління — молодіший викладач, ще й у військовій формі: Затонський носив кітель з відзнаками інструктора інженерно-хімічних військ.

Втім, перші ж слова доповідача викликали реакцію залу щонайбурхливішу.

Перші слова були такі:

— Товариші й громадяни! Як вам відомо, представники панівних, буржуазних класів колишньої Російської імперії та їхня креатура — соціал-угодовці всіх мастей на чолі з есером — адвокатом Керенським — скликали

так звану Державну нараду, що претендує визначити російській революції шляхи розвитку, або, точніше, поставити на революції хрест. Як реагує на це наш трудовий народ, справжній господар життя — пролетаріат, ми можемо судити з того, що діється зараз у Петрограді та Москві та й у нашому Києві також. Ми протестуємо проти замаху на революцію, і київські пролетарі оголосили загальний політичний страйк протесту. Ви чуєте,— Затонський простяг руку в напрямку розчинених навстіж вікон на Володимирську вулицю, на Миколаївський сквер,— на вулиці не чути навіть трамваїв...

На цьому доповідь і закінчилася. В аудиторії вчинилося ревище. Студенти-молодики або свистіли, заклавши пальці до рота, або одчайдушно плескали, збиваючи долоні в кров. Поважні професори, дарма що давно вже вийшли з вільнодумного студентського віку, теж повскакували з своїх місць і застукотіли палицями.

Що саме гукали з залу, годі було розібрати, і Володимир Петрович марно прикладав руку до вуха, марно піднімав другу руку вгору, вимагаючи тиші, марно позирав люто крізь вузьенькі скельця своїх окулярів у залізній оправі. Почути можна було, власне, тільки два вигуки — «геть» та «ура», але чому «геть» і за віщо «ура»,— цього збагнути було неможливо.

Тоді Затонський згорнув руки на животі, докірливо похитав головою і засміявся. Сміх несподівано зовсім змінював його обличчя: борода навсібіч ставала сторчака, очі — до того, як тигри у хащах,— раптом робилися лагідні та променисті, і весь він робився схожим на милого благодійника, щось подібне до діккенсівського містера Пікквіка.

Така реакція доповідача трохи стверезила аудиторію, і стала змога розібратися в основному в причинах надто бурхливої поведінки слухачів. Основних причин було дві: половина аудиторії обурилася з аж надто революційної позиції доповідача, друга — з того, що промовляв він по-українському.

Представники «революційного» «Товариства осіб, занесених у родовідні книги» — дворяни і віддавні отці міста Гудим-Левкович, Родзянко-небіж, Суковкін, Уваров та інші — зійшли на поміст біля кафедри і погордливо заявили, що вони не можуть дозволити собі слухати неприховано більшовицьку мову... гм, шановного доповідача,

навіть перебувати з ним в одному приміщенні, і під свист та оплески зборів бундючно вийшли геть.

Після того на естраду зійшов сам ректор університету — заслужений ординарний професор по кафедрі поліцейського права — з великим аркушем паперу в руці. Рука з папером тремтіла. Ректор був глибоко схвильований.

В залі стало тихо, лише з задніх лав почулося кілька глузливих реплік: «Геть пеніцитарні списки!», «Несіть ваші чорні реєстри на Львівську, 34, в охранку, — до тих, що спалені на Сінному базарі!», «Ні, колеги, то в нього шпаргал до нової докторської дисертації на хвалу поліцейського режиму!»

Ректор на репліки не зважив — він звик все життя не зважати на студентські репліки — і почав урочисто читати. Аудиторія слухала, затамувавши подих. То був текст декларації, нещодавно прийнятої радою професорів Київського університету святого Володимира в українському питанні. Декларація закінчувалася таким абзацом:

«Від потягу до культурної самобутності Малоросії та від питання про її обласне самоуправління слід строго відмежувати будь-який український сепаратизм, тобто намагання утворити так звану українську державу. Рада університету святого Володимира вважає своїм обов'язком заявити, що прихильне ставлення російської урядової влади до так званого українського руху вона визнає не лише небезпечним для російських загальнодержавних інтересів, але й юридично недопустимим».

Закінчивши читання й згорнувши аркуш рукою, ректор розгладив одним рухом бороду на два бакени і присовокупив:

— Панове! Ще ніколи з кафедр університету святого Володимира не звучав малоросійський діалект, вживання просторіччя в храмі науки і культури ображає наш слух, і тому рада професорів вважає за найкраще залишити стіни своєї альма матер...

Під оплески, свист та тупіт професорський корпус університету, політехнічному, комерційного інституту та Вищих жіночих курсів — майже в повному складі — теж попростував геть з актового залу.

Тепер в аудиторіях вчинилися справжні содом і гоморра. «Геть чорну сотню!» — гукали одні. «Геть мазепинців!» — гукали інші. Хоча вийшло щонайменше півста

людей, одначе народу в залі не поменшало; ті, що опізналися до початку і чекали без місця за дверима в коридорі, потислися й собі досередини. Тепер студенти стояли в проходах між лавами, вмостилися на вікнах, посідали просто на підлогу, перед кафедрою та на естраді. «Хай живе єдина, неподільна Росія!» — гукав хтось. «Хай живе самостійна ненька Україна!» — відгукувався інший. З задніх лав, приплескуючи в такт долонями, намагалися заспівати: «Скажи-ка, дядя, ведь недаром Москва, спаленная пожаром...» З іншого кутка линуло вже: «А вже років двісті, як козак в неволі...» Про привід до сьогоднішнього зібрання — Державну нараду в Москві, страйк у Києві — забуто. Зараз чинне було лише одне питання і панували тільки два почуття: національне питання і почуття російського та українського патріотизму.

Тим часом на кафедрі, відсторонивши сердешного доповідача, з'явилася особа жіночої статі — і це привернуло увагу розбурканої аудиторії. Зовні ця особа жіночої статі була вельми примітна. Стрижена, в круглих окулярах, у картатому жакеті та мужській сорочці з галстуком, вона розмахувала парасолею, вимагаючи тиші. Це була добре відома не тільки поміж студентства, але й в цілому Києві суфражистка Беленька — з четвертого природничого Вищих жіночих курсів. Серед вуличних хлопчаків вона була особливо популярна тим, що завжди ходила по вулицях, тримаючи під пахвою недбало загорнуту в подерту газету відтятю людську ногу чи руку, страхаючи тим усіх зустрічних на смерть. Відтята від трупа нога або рука потрібна була студентці-природниці для наукової препарції та вивчення м'язів і кісток, але носилася вона з цією жахливою ношею тільки для демонстрації: курсисткам-природницкам не дозволялося працювати в університетській анатомії, і дівчатам, які бажали стати зауряд-лікарями, доводилося викрадати через приятелів студентів медиків або ж за полтинник через сторожа анатомки унтера Юхима різні частини людського тіла. В поліції, чи тепер — міліції, коли на курсистку Беленьку складали черговий протокол за її непристойну поведінку, вона заявляла завжди одне: в зведенні законів Російської імперії немає параграфа про те, що забороняється носити під пахвою людські руки чи ноги. Такого параграфа і справді в законі не було: Беленьку відпускали навіть без штрафу.

— Колеги! — залементувала пронизливим голосом суфразистка.— Доки мужчина і жінчина не будуть юридично і фактично зрівняні в правах, доти не може бути й мови про свободу і революцію! Я закликаю всіх осіб жіночої статі наслідувати приклад робітників київських, московських, петроградських заводів і оголосити політичний страйк протесту: не виконувати ніяких обов'язків — ні державних, ні громадських, ні родинних — ні служити, ні робити, ні вчитися, ні господарювати...

Вона промовляла вже під дружний сміх цілого залу, але це її аніскільки не бентежило.

— А дітей родити? — гукнув хтось, душачися реготом.

— І дітей не родити!

— А цілуватися можна?

— Фребелічки! — гукнув хтось.— Витріть їй носик і дайте їй соску!

Тисяча людей у залі лягала від реготу, і, може, найдужче чувся якраз дівочий сміх: курсистки Вищих жіночих курсів аж захлиналися.

На естраду, протаранивши натовп, стрибнув високий, ставний і худорлявий студент з чорним на проділ волоссям і чорними пухнастими вусиками, в узеньких, як щілишки, окулярах.

— Товариші! — гукав він, перемагаючи своїм гучним голосом загальний гамір.— А тепер, після циркової інтермедії, яка щойно відбулась для перепочинку, пропоную замість доповіді провести мітинг. Які будуть пропозиції щодо головуючого на мітингу?

Гомін прищух, і з усіх кінців почулося:

— Ти й головуй!.. Нехай Картвелішвілі й головує!.. Картвелішвілі головою!.. Ні, не треба — він теж більшовик!.. Геть Картвелішвілі!

Галасливі дебати з місць тривали кілька хвилин, і кінець кінцем головою мітингу був обраний таки студент Картвелішвілі: визнаю, що якраз буде доречно, коли головуватиме грузин, раз виникли чвари між українцями та росіянами.

Втім, довір'я до голови тривало недовго — він навіть не встиг ще нікому надати слова, та перші ж його слова, як головуючого на відкритті мітингу, знову викликали бурхливу реакцію.

Лаврентій Картвелішвілі на відкриття мітингу сказав:

— Товариші, ми зібралися зараз тут для того, щоб визначити наше ставлення до важливих політичних подій,

які назрівають у країні,— заміру реакції знищити здобутки революції. Страйк, який нині могутньою хвилею котиться по всій нашій вітчизні, достатньо промовистий: трудящі не вірять ні Тимчасовому уряду, ні соціал-зрадникам, які узурпували керівництво в Радах, ані тим паче зухвалому зборищу плутократів, які мають нахабство іменувати себе Державною нарадою. Ми, молода інтелігенція нашого народу, мусимо бути одностайними в наших революційних прагненнях, ні в якому разі не збиваючися на жалюгідні й мерзенні національні чвари, на які спровокували нас оці bestії старого великодержавного режиму, що допіру дозволили собі...

На цьому — під новий вибух свисту та оплесків — і закінчилася вступна промова щойно обраного голови мітингу: як і невдаха-доповідач, він допустився помилки, навіть зразу двох — передчасно визначив свої позиції і в соціальному, і в національному питаннях.

— Геть! До чорта! Заткніться! — зринуло з усіх боків.

А на кафедрі біля головуючого опинилося вже зразу троє жадаючих слова й собі. Вони гукали:

— Геть голову! Голова не має права агітувати! Вони в промовцем — обоє більшовики! Це — лавочка!

Та на естраду вже видерся добрий десяток інших, і вони гукали:

— Дайте голові головувати! Нехай говорять до кінця! Свобода слова! Свобода совісті!

— Але ж це безсовісно! — верещали з гуртка курсисток.— Безсовісно вважати совістю народу німецьких запродавців-більшовиків! Вони приїхали з Німеччини в запломбованому вагоні! Совість народу не з ними!

Біля дверей стояли троє студентів і, згорнувши долоні рупорами біля вуст, скандували дружно, що було сили у горлянках і легенях:

— Ук-ра-їна для ук-ра-їн-ців! Ук-ра-їна для ук-ра-їн-ців!

Це було троє однодумців з трьох вищих шкіл — університету, політехнікуму і комерційного інституту: студенти Голубович, Севрюк і Любимський. Вони були однодумцями, дарма що всі — члени, навіть лідери, трьох різних, антагоністичних партій: українських есерів, українських федералістів і українських есдеків.

В цю хвилину на кафедру прорвався знову Затонський — не для закінчення доповіді, а для слова на мітингу в порядку дебатів.

— А я доведу, я доведу,— кричав він, і тепер обличчя його вже не було по-діккенсівському лагідне, і з очей крізь скельця окулярів аж сипалися іскри.— Я доведу, що саме більшовики і є совістю народу! Народ прагне соціальної революції — і її несуть на своїх прапорах більшовики! Народ не хоче війни — і більшовики проголошують: «Геть війну!»...

Останні його слова знову поглинув шум аудиторії. Але це був вже не хаотичний, безладний галас, а шум організований: з задніх лав, зразу підхоплений майже цілим залом, полинув спів, поглинаючи окремі вигуки протесту. Співали: «Коперник целый век трудился, чтоб доказать земли враженью...»

Затонський і Картвелішвілі покірно зійшли з трибуни. Раз аудиторія заспівала «Коперніка», доводилося складати зброю.

«Дурак, зачем он не напился, тогда бы не было сомненья...»

Спів «Коперніка» був загальновизнаним способом обструкції в студентському колі. Якщо промовець був небажаний, студенти заспівували «Коперніка» і не припиняли співу, доки промовець не зникав з-перед очей.

6

Тим часом письменник Володимир Винниченко перебував у стані мерихлюндії.

Власне, Винниченко мав усі підстави, щоб радіти світом і бути з себе самого задоволеним. Адже все складалося на його, Винниченкову, руч, і в тому, що склалося саме так, була іменно його, Винниченка, заслуга: він показав себе видатним державним діячем і дійшлим політиком також. Перший стап на шляху боротьби за відродження нації,— ствердження української державності та демократизації її керівництва заразом — можна вважати перейденим.

Тимчасовий уряд таки санкціонував створення генерального секретаріату, зародка національного уряду на Україні. А проведений щойно українськими соціал-демократами Всеукраїнський робітничий з'їзд послав до українського парламенту, Центральної ради, сто своїх депутатів.

Як же не бути задоволеним, як же не радіти світом Винниченкові — ідеологові української державності та лідерові української соціал-демократії?

І Володимир Кирилович підхоплюється з місця — він у своєму домашньому кабінеті, у власній фешенебельній квартирі на Пушкінській, 20, бельетаж, хід з вулиці, — і жваво, весело проходить сюди й туди, а на повороті робить щось подібне до антраша. І наспівує з модної шансонетки: «Всім приятны, всем полезны помидоры да помидоры...»

Держава є, уряд є, — як же не радіти сердцю державного діяча? Керівництво державою демократизовано й пролетаризовано, — як же не радіти серцеві революціонера?

Втім, серце у Винниченка, як у всіх людей, одне. І дві радості одразу в нього не вміщуються: в розколінку між ними починає вгризатися неспокій, досада.

Тимчасовий уряд — цей чортів брехунець Сашка Керенський — таки вихитрився підкласти свиню, навіть зразу дві: визнав прерогативи Центральної ради лише над п'ятьма губерніями Південно-Західного краю — не над цілою Україною, а генеральних секретарів затвердив тільки сім — не повним комплектом кабінету міністрів...

Настрій у Володимира Кириловича зразу псується. Ну, як же не нудити світом, як не впасти в іпохондрію?

Щоб потішити себе, Володимир Кирилович починає добирати ціни своїм перемогам. Не серед дів кордебалету, а на державній і політичній арені.

Як хитромудро і тонко політично обійшов він і більшовиків — з їх гаслом «Влада Радам!», і есерів — з їх спротивом ідеям соціал-демократії! Організований Винниченком, тобто українськими соціал-демократами, Робітничий з'їзд просто-напросто оголосив президію з'їзду Всеукраїнською радою робітничих депутатів, а членів новоявленої ради послав на поповнення Центральної ради. Як це вам подобається? Одним махом усіх побивахом!

Не вірите? Будь ласка! Всеукраїнської ж ради робітничих депутатів не було? Не було. Більшовики галасують три місяці, а ніяк не спроможуться скликати Всеукраїнський з'їзд Рад. А тепер вона є! І входить у Центральну раду. Тобто Центральна рада залишається таки зверху. Нація превище всього!.. А сама Центральна рада? Буржуазна чи демократична? Го-го! Сто нових депутатів — один в один пролетарі! Українці, звичайно. Бо ж з'їзд скликалося лише з делегатів-українців, І сімдесят із

ста — члени його, Винниченкової, партії українських соціал-демократів. Проти лише тридцяти українських есерів — партії цього новоспеченого соціаліста, пана добродія Грушевського. Так зросла чи не зросла питома вага разом і українського пролетаріату і української соціал-демократії у... буржуазній Центральній раді? Не за горами вже той час, коли український пролетаріат, і зокрема українська соціал-демократія, стане в українському парламенті абсолютною більшістю!.. А генеральний секретаріат вже й сьогодні абсолютно винниченківський. Не вірите? Будь ласка! Тільки додалося в Центральній раді ще сімдесят винниченківських голосів, Володимир Кирилович, голова генерального секретаріату, негайно заявив, що він з наявного есера-есдеківського складу генерального секретаріату не задоволений і... подається в демісію. Довелося Центральній раді формувати новий генеральний секретаріат. А що дало тепер балотування кандидатур? Наслідки персонального балотування — з приплюсованими сімдесятьма голосами — визначили на першому місці персону... Володимира Винниченка. І Мала рада Центральної ради змушена була звернутися до Володимира Кириловича з уклінним проханням — прийняти-таки на себе цю високу й трудну місію: сформувати новий генеральний секретаріат. Він його й сформував — з переважною більшістю соціал-демократів. Здорово? Га?.. О, це було мистецьки виконане дипломатичне антраша!..

Як же Володимирові Кириловичу не радіти світом і не бути задоволеним із себе самого?

І проте гризоти смоктали серце Винниченкові.

Не гризоти, а оті... українці-пролетарі. Не туди обернулося з тим робітничим поповненням Центральної ради.

Ну, що ви відете з тими пролетарями! Вони таки, нівроку, зразу ж активно включились у парламентське життя. Охоче виступають на засіданнях Центральної ради і наполегливо вимагають. З чим виступають і чого вимагають? Вони кажуть, що Центральна рада на місцях не має авторитету. Кажуть: наспів час вказати місце буржуазії — нехай і рідній, українській. І взагалі чи не краще держатися купи експлуатованим усієї колишньої Російської імперії супроти наступу експлуататорів? А тому чи не годилося б все ж таки вимагати владу Рад на місцях, землю віддати селянам і припинити к чортовій матері імперіалістичну різанину?.. А про відродження нації, про

проблеми національної державності і взагалі про національну справу вони нічого путнього, власне, не говорять...

Ну як лідерові відродження нації не впасти в стан депресії?

От візьме Володимир Кирилович і наплює на всю цю чортову політику. Візьме і подасться-таки насправді у демісію. Хай тоді роблять революцію і будують державу без нього...

Винниченко тужно поглянув на свій письмовий стіл у кутку під вікном. Картки паперу лежали на столі — наготовлені, завжди готові, — і сяяли білою, непорочною чистотою. Незаймані!

Сісти б, узяти перо — й писати. Наприклад, п'єсу. Володимир Кирилович вже й сюжетик наготовив. І назву придумано: «Між двох сил». А от часу, щоб сісти до роботи, — нема!.. Письменникові ніколи писати! Чи ви можете собі таке уявити? Хто ж тоді він такий — письменник чи політик? Вільний художник чи невільник... революції?

Проклята вічна роздвоєність!.. Хто це був роздвоєний? Ах, Гамлет!.. Що ж, непоганий літературний прототип. А в політиці — Плеханов? Теж непогана ремінісценція.

В місті ж — страйк! Однаково діяльність державного апарату паралізовано. Волею пролетаріату. А він же хіба не претендує бути виразником прагнень пролетаріату українського? От візьме й застрайкує теж — із солідарності. Оголосить тут, у своїй кімнаті, страйк — нехай і італійський. По-українському — це тримати дулю в кишені.

А! Хай усе пропадає! Присяде на часинку й напише трошки. В нього ж — інфлюєнца і мізантропія. А в нападі інфлюєнци, чи пак мізантропії, йому пишеться особливо добре...

Потроху Винниченко починав заспокоюватися. Бути задоволеним із себе самого і радіти світом. Кінець кінцем, хто ж, як не він, і склав таку формулу ставлення до життя: жити кожної хвилини треба так, немов наступної хвилини ти маєш померти...

7

А гімназист Флегонт Босняцький біг що було духу.

Загальноміський страйк пролетаріату! Таке було вперше в його житті. Проте і революція ж була в його житті

теж тільки перший раз. Відразу вона пройшла якось неначе стороною — гімназист Босняцький був саме заклопотаний готуванням до перехідних іспитів з сьомого у восьмий клас. Але тепер канікули, і він повинен бути в самому вирі подій! І брати в них безпосередню участь! Тим паче що його задушевні, з малих літ, друзі — Данило й Харитон — діяли вже саме там, у вирі! Ах, чорти, — попереду нього і його не попередивши, — стали вже революціонерами: вписалися в перший у цілому місті червоногвардійський арсенальський загін! І їм навіть видали австрійські карабіни з одною обоймою патронів на брата!

Флегонт біг. Серце йому калатало — і від швидкого бігу, і від хвилювання, і від заздрощів та образи. Він так і скаже Данилові з Харитоном: «Що ж ви, хлопці? Падлюки ви! Хіба так ведеться поміж товаришами?..» І сам піде просто в завком, до товариша Іванова, і скаже: «Запишіть і мене, я теж піду за пролетарську справу! Ви не дивіться, що я — гімназист, я всією душею з гнаними і голодними, я — революціонер, дарма що не належу до жодної з революційних партій. Хіба на барикади Паризької комуни разом із пролетарями не вийшли в перших лавах Домбровський, Делааклюз, Потье та інші якобінці? І сам друг народу Марат?» Ах, ні! Марат і якобінці — то ж, либонь, з іншої, попередньої французької революції... Дарма, він, Флегонт, однаково проти тьєрів та інших катів! Він так і скаже: «Запишіть і мене в червоногвардійці, дайте карабін і обойму патронів: я — друг народу!»

Флегонт завернув за ріг — і тепер вже до «Арсеналу» залишалось два квартали.

Але біля його гімназії, власне, колишньої гімназії, бо тепер тут розташувалася Печерська школа прапорщиків, а гімназисти ходили на вечірню зміну в приміщення епархіального училища, — впоперек вулиці вишикувався цеп юнкерів. Що таке? В чому річ? Для чого? Може, вони заміряються напасти на страйкарів? Може, червоногвардійці вже б'ються на барикадах — і Данило з Харитоном вже гинуть за революцію? Ах, чорти, не попередили вчасно, самі пішли...

Відсапуючи після швидкого бігу, Флегонт наближався до цепу. Чи ба! Юнкера, що стояв край тротуару, Флегонт упізнав. Таж це був Юрка Кулаков, син аптекаря з Мільйонної! Восени покинув сьомий клас і подався до школи прапорщиків — однаково не перетяг би до вось-

мого: ніяк не міг подолати латинських винятків. І Флегонт підказував йому завжди хитромудрими віршами, складеними гімназистами спеціально для підказки: маскуліні генеріс — всі слова на «ніс» і — менсіс, орбіс, сангвіс, фонс, коліс, ляпіс, соль і монс...

— Здорово! Юрку! Менсіс, орбіс, сангвіс, фонс...

Та кирпатий і веснянкуватий юнкер скинув гвинтівку на руку:

— Стій! Хто такий?

— Таж це я, Юрку, ти що, здурів?

— Стій! Або буду стріляти!

Від цепу підбіг, розмахуючи револьвером, унтер-офіцер.

— Що трапилось? Юнкер Кулаков, доповідайте! Ви хто такий? Ваші документи!

Флегонт тремтячими руками вийняв з кишені учнівський білет Київського учбового округу міністерства освіти. В тому білеті записано було, що гімназисту восьмого класу П'ятої печерської гімназії Флегонту Босняцькому дозволяється ходити вулицями до сьомої вечора — зимою, та до десятої — влітку; відвідувати театри він може тільки драматичні — в супроводі батьків; а забороняється відвідувати ресторани, кафе та кабаре, а також носити вуса, бороду і будь-яку вогнепальну чи холодну зброю.

— Та він мене знає...— кивнув Флегонт на грізного Кулакова.— Ми з ним з одного класу...

— Мовчати! — наказав унтер, пильно вивчаючи документ.— Вогнепальної зброї нема? З якою такою метою прориваєтеся крізь військовий заслін?

— Та я тут... живу по Московській, за рогом Рибальської... І Кулаков знає мене... Я...

— Ви знаєте його, юнкер Кулаков?.. Так якого чорта? — Унтер повернув Флегонтові учнівський білет.— Хіба ви не бачите, пане гімназист, що тут заслін діючої армії? Повертайте назад!

Коли заспокоєний і дещо розчарований унтер відійшов, Флегонт з докором поглянув на свого колишнього однокашника, іпні такого заповзятого вояка:

— Що ж ви, Кулаков? Забули, що я вам підказував з латині? І з алгебри теж. І в матки та синка грали на іподромі.

— А якого чорта ви тут шалаєтесь? Бачите — зона воєнних дій? — Юнкер-гімназист додав з неприхованим

презирством: — Ідїть вже... учити уроки, Босняцький, і не заважайте нам виконувати наш обов'язок перед вітчизною...

Вони балакали, звертаючися один до одного на «ви», — такий був стиль розмови між гімназистами старших класів, дарма що відсиджували вони перед тим по кілька років на одній парті, і «ви» в товариських стосунках було протиприродне й незручне. Та в цю хвилину Флегонт відчув, що якраз «ви» й до ладу. Він одвернувся, ображений.

— Все ще бігаєте до гімназії? — зневажливо кивнув йому наздогін гімназист-юнкер. — Квоускве тандем, Катіліно, абутере пацієнція ностра?.. Метр карбо сюр ен арбр перше тене тан сон бек ен фромаж?.. Вас іст дас і всякі там бісектриси й перпендикуляри? Як вам не соромно, Босняцький? Вітчизна гине, а ви...

— Що ви маєте на увазі, Кулаков?

Флегонт спинився.

— Такий грізний час! Ми, молодь, — надія вітчизни! Кидайте до чортів собачих гімназію! Йдїть до нас у школу прапорщиків! Зараз якраз відкрито набір до молодшої роти.

Флегонт відчув, що ніяковіє. Справді, час грізний, і вітчизна... Інші вже взяли зброю, а він... Він, власне, й іде зараз, щоб взяти зброю!.. Тільки ж...

— Слухайте, Кулаков, це предмет спеціальної розмови, це...

Флегонт махнув рукою, одвернувся й, сердитий, пішов. Йому було досадно на себе, що не зумів гідно відповісти цьому... з останньої парти, що не вмів навіть розв'язати завдання «піфагорові штани», не знав хронології середніх віків і за екстемпорале завжди мав одиницю. Але ж не міг він, Флегонт, сказати йому, що біжить вписатися в Червону гвардію, раз цей... стоїть у цепу — проти Червоної гвардії!.. А дуже хотілось сказати. Щоб знав! Що й він, Флегонт, не якийсь хлопчик — з бісектрисами, перпендикулярами...

Словом, Флегонт розстроївся. А був же він і до того розстроений: підвели ж Данило з Харитоном! І ще раніше — чергова суперечка з Мариною...

Розмови з Мариною тепер раз у раз були прикрі. Звичайно, Марина його просто ревнує до Лії — зовсім не відомої їй Лії! І навіть відмовляється познайомитися з нею. Скільки Флегонт казав: я познайомлю вас, і ви, Ма-

рино, самі побачите, що тут нічого такого нема. Просто Лія запальна революціонерка, читає марксистську літературу, навіть член партії. Це не може не імпонувати, це так важливо в наш революційний час! А ви... а вам... а вас... я кохаю, Марино! Мила моя Марвно...

Від глибини почуттів Флегонтові навіть стиснуло горлянку. Він мусив навіть пристанути, щоб відтамувати ди-хання. Звичайно, він не може в усьому погодитися і з Лією. Лія ніяк не хоче пристати на те, що людина не може бути визволена соціально, якщо вона пригнобле-на національно. Що таке нація? — наполягає вона. — Вітчизна! А пролетарі не мають вітчизни! І в соціальній революції вони не гублять нічого, окрім кайданів... Ну, певна річ, що це вірно! Але ж має цілковиту рацію і Ма-рина: усі нації мають бути рівними між собою, а наша, українська, — нерівна, не вільна, не визволена ще, не здо-була національної свободи і рівності! А хіба може нація вільно порядкувати своїм життям, якщо вона, ходом істо-ричних подій, залишилася недержавною поміж інших — державних? Нація повинна насамперед вибороти свою національну державність! Так і письменник Володимир Винниченко каже! І кожному дурневі ясно, що мова тут не про буржуазію! Буржуї — контрреволюція, якої б ви нації не були. У них теж свій, буржуїський, інтерна-ціонал. Мова тільки про трудящих, робітників і селян: революція має бути не буржуазна, а пролетарська, — тут, безперечно, Лія має рацію. І дуже добре, що вона захо-дилася зараз, з більшовиком Лаврентієм Картвелішвілі, організувати в Києві Спілку молоді! Молодь повинна бути організована і свідома! Хіба Флегонт не марив цим ще коли — аж до революції? Хіба не він утворив не дозво-лений правилами гімназичного розпорядку, отже — май-же нелегальний — літературний гурток з читанням забо-ронених книжок: Шевченка, Чернишевського, «Фата моргана» Коцюбинського, Добролюбова «Луч света в тем-ном царстве», Белінського, навіть крамольних, у спис-ках, віршів Лесі Українки?.. Віршів читалося особливо багато: Олень, Чупринка... А на гімназичному, від дня революції, прапорі Флегонт власною рукою так і нама-лював: «Єднайтеся, молоді пролетарі! Хай живе вільна Україна!» Словом, Флегонт неодмінно вступить до спіл-ки, яку утворює Лія Штерн. Але треба, щоб вступила й Марина. А вона не хоче. Бо — Лія. Бабські ревності, зви-чайно! Але ж не може вступити без Марини й Флегонт..

Флегонт вже знову біг, оббігаючи іподром, щоб з другого боку потрапити на Московську. Чорт забирай! І тут юнкери. «Арсенал», виходить, оточений з усіх боків! Що ж це буде? Може, знову революція? Данило з Харитоном — там, а він знову не буде на барикадах? Проти ворогів революції, собак-версальців, тьєрів? Не стане разом із санкюлотами під стіною Пер-Лашез?..

Флегонт звернув убік і побіг ще дужче. Нехай аж через Саперне поле, а він побіжить зараз до міста, до Лії, і порадиться, що ж робити...

Та, обігнувши квартали, зайняті юнкерами, Флегонт ще раз звернув на Мільйонну: до будинку, де мешкала Марина, було кілька кроків. Він забіжить по дорозі до Марини і таки неодмінно умовить її іти разом. Тим паче що Марина зараз теж заклопотана справою утворення Юнацької спілки. Юнацька спілка має бути під покровительством Центральної ради. А Центральну раду підтримував Робітничий з'їзд, і вона зараз пролетаризується. Сам Володимир Винниченко, найвидатніший український письменник, так сказав. А вони з Мариною — і за Україну, і за пролетаріат...

НА ФРОНТІ

1

Ця зустріч відбулась у ставці.

Зустрічі передував телефонний дзвінок з Могилева в Київ — на польовий апарат начальника штабу Київської військової округи: верховний головнокомандуючий наказав переказати голові українського генерального військового комітету при Центральній раді запрошення завітати до ставки, бажано невідкладно.

Це було вчора.

І от сьогодні голова українського генерального військового комітету зустрівся з верховним.

Зустріч відбувалася в салон-вагоні главковерха. Поїзд стояв у тупику, але під парами: верховний поспішав на Державну нараду в Москву і прийняв гостя в останні хвилини перед виїздом.

Генерал Лавр Корнілов ввічливо звівся з свого крісла, коли його ад'ютант, молодий поручик герцог Ліхтенберзький, доповів і пропустив мимо себе в салон Симона Петлюру.

Секунду вони обоє — головнокомандуючий і генеральний секретар — стояли один перед одним. Корнілов чемно, але очікувально дивився на гостя. Петлюра очікувально, але чемно перестрів господарів погляд.

«Ось він який! — думалося Петлюрі, і тілом його миттю перебігло потерпання: з воєначальниками такого високого рангу Петлюрі доводилося балакати перший раз у житті.— Бойовий царський генерал, нині військовий вождь всієї озброєної армії революційної Росії!..»

«Ось він який, цей малоросійський сепаратист,— думав Корнілов: проводирів українських націоналістів генералу ще не доводилося бачити.— Р-р-ракалія!.. Ма-зьопа!..»

Корнілов провів своєю маленькою витонченою ручкою по сивуватому коротко стриженому волоссю на голові — коротке волосся чіплялося, стромляючися під персні, і від того зморшкуватим калмицьким обличчям генерала перебігла гримаса,— і тим же рухом руки вказав на крісло перед похідним столом:

— Прошу!

Ще хвилинку, вже сидячи, главоверх і генеральний секретар коректно розглядали один одного. Корнілов уважно вивчав гостя перед собою; Петлюра, перемагаючи хвилювання, намагався відгадати, про віщо ж буде розмова. Перед ним сиділа чи не наймогутніша нині в цілій Росії людина: за нею стояла армія, була влада — майже необмежена і, головне, зовсім реальна. А що було за ним, за генеральним секретарем української Центральної ради? Два українські полки, які повставали, два десятки ударних батальйонів, які пішли в полон, дві сотні українізованих дрібних частин, які не хотіли іти на фронт, ну й ще, гадалось, мільйонів зо два вояків-українців, розкиданих по з'єднаннях величезної армії Корнілова, дислокованої на лінії фронту в кілька тисяч кілометрів. І ще були за Петлюрою мрії про владу — чадні марення, які туманили голову, тривожили серце, роздирали душу ще відтоді, як Симон почав себе пам'ятати. І це було, власне, все, на що він міг спертися в своїй щойно початій діяльності командуючого озброєнням України.

Петлюра не витримав пронизливого погляду генерала, кліпнув і перебіг очима довкола. Дві капали, чотири крісла, стіл з купою пописаних синім і червоним олівцем карт, столик з телефонними польовими апаратами в кутку, виструнчений ад'ютант біля порога. Ад'ютант теж був

тільки меблею: він стояв, закам'янівши, і для верховного був прозорий, як саме повітря. Зелені фіранки на дзеркальних вікнах вагона зашморгнуто, але вони закривали вікно лише знизу до половини, і вище них було видно людей, що ходили туди й назад по перону вокзалу. В цю хвилину пероном ліниво прогулювалися троє військових високого рангу в іноземній уніформі — французькій, англійській і американській. То були представники союзних держав при штабі верховного головнокомандуючого російською армією. День був задушливий, і вони вийшли подихати свіжим повітрям. Проминаючи вагон верховного, вони щоразу кидали короткі, але пильні погляди на вікна салону — що там відбувається, кого так таємниче приймає верховний? — потім позирали байдуже на небо і висувували хусточками піт з облич. При дверях до вокзалу і вздовж по перону закам'яніли в черкесках вартові інгуші з особистою охорони главковерха.

Господар, як і належить, порушив мовчання перший:

— Радий нагоді...

Ті слова слід було розуміти так: радий нагоді познайомитися, але генерал речення не докінчив. Навіщо? Це ж були трафаретні слова для першого знайомства — кожний їх знав і міг докінчити речення сам для себе. Генерал не чекав і на відповідь: відповідь теж мала бути трафаретна — її можна почути і не почувши. Часу на зайві слова не було: генерал поспішав, і треба було переходити зразу до справи. Він так і сказав далі:

— Отже, перейдімо до справи. Не будете заперечувати?

— До ваших послуг, — поквапився відповісти Петлюра, ледь захрипнувши і зразу відкашлявши. І раптом додав: — Ваше високопревосходительство!

Цього Петлюра, звичайно, не збирався додавати: з престижу, з фронди супроти особи, обтяженої повновладдям ненависного великодержавництва, нарешті, з тої простої причини, що таке величання в армії було вже скасовано. Та все ж таки він це сказав — з незбагнених поштовхів та нерозгаданих відчужань, а може, і зовсім машинально: діяли самі обставини довкола.

Верховному це сподобалось. Але він умів не виказувати своїх почуттів.

І він мовив просто:

— В російській армії, пане генеральний секретар української Центральної ради, числиться нині п'ятнадцять мільйонів... голів.— Він так і сказав: не багнетів, не ша-

бель, на людей, а саме голів, немовби мова йшла про гурти овець та буйволів у прикаспійських степах, у його маєтках.— Чи ви можете диференціювати цей армійський склад за родами зброї або принаймні за сферою їх діяльності?

Верховний спинився і чекав відповіді.

— Ні...— непевно промовив Петлюра. І вже зовсім недоречно додав:— Це ж, мабуть, військова таємниця... ваше...

— Таємниця для всіх, тільки не для ворога,— різко відказав Корнілов.— Але нехай не буде таємницею і для вас, що з цих п'ятнадцяти мільйонів у цю хвилину лише два мільйони перебувають на позиціях, три з половиною — в тилових формуваннях, ще три з половиною — в різних установах ремонту армії. Решта: два мільйони — в полоні і два мільйони — в дезертирах. Ви прослідкували за цифрами і підсумували їх?

— Т-так... Це буде тринадцять мільйонів.

— Точно! Чи можете дати мені відповідь, де ж ще два?

Петлюра розгубився...

— Пробачте, н-не знаю...

— Я вам скажу. Ці два мільйони перебувають у сепаратист... пробачте — національних формуваннях різних окраїнних у колишній Російській імперії... гм, новоутворень... Словом, у польських, малорос... українських, фінляндських, донських, кубанських, різних кавказьких та середньоазіатських легіонах, дивізіях, полках, батальйонах і таке інше. Ви мене зрозуміли?

Петлюра відчув себе певніше: тепер йому було ясно. Певна річ, командує всеросійською армією, армією великодержавницької мети і багатонаціонального складу, запросив його сюди, щоб зняти бучу за розвал російської армії, щоб вимагати розпуску національних формувань, а справу дальшої українізації в армії припинити. Що ж, замірялися вже на таке всі попередні головнокомандуючі — і Алексеев, і Брусилов...

— Так точно! — мовив Петлюра.— Але...

— Ніяких «але», пане генеральний секретар української Центральної ради, тут бути не може, бо маємо справу з закономірним історичним процесом!

Петлюра глянув дещо спантеличено, та генерал закінчив:

— І я дозволяю цей історичний процес.

Корнілов дружно звівся, Петлюра поквапився підхопитись теж.

— Прошу переказати вашим доблесним воякам мое... благословення! — Корнілов зробив широкий жест зверху вниз і зліва направо — поклав хресне знамення, осінивши Петлюру, як пастир з амвона благословляє смиренну паству перед ним.— З нами бог!

Корнілов зразу сів, відхилився на спинку крісла і на секунду втомлено склепив повіки. Петлюра теж машинально опустився в своє крісло — і мовчав, зовсім ошелешений. Такого він ніяк не сподівався.

— Герцог! — мовив тихо й розслаблено Корнілов, вринаючи із короткої прострації.— Скільки самочинно українізованих полків є зараз по всіх фронтах?

Ад'ютант брязнув острогами і зразу з меблі став живою людиною:

— Сорок вісім, ваше високопревосходительство!

— Я дозволяю цим сорока восьми полкам бути українізованими,— мовив Корнілов так само стомлено.— Ви, пане генеральний секретар, можете повідомити їх про це, хоча б і по іскровому телеграфу, а навіть не з Києва — в Києві ж ви будете тільки завтра, а звідси, з моєї ставки, негайно. Герцог! Вкажете пану Петлюрі, де апарат!

Ад'ютант брязнув острогами, Петлюра звівся.

— Ні, ні, не зразу! — Корнілов кволо поворухнув рукою.— За кілька хвилин, коли ми вже закінчимо розмову.

Ад'ютант брязнув острогами. Петлюра знову сів. Корнілов присунув до себе золотий портсигар, взяв цигарку, постукав нею об стіл, тоді присунув портсигар через стіл Петлюрі.

Ад'ютант підскочив і клацнув запальничкою.

Петлюра взяв цигарку. Рука в нього тремтіла. Чого завгодно сподівався він, тільки не цього: два місяці точилися безперестанні суперечки й чвари з Тимчасовим урядом, які мало не призвели до конфлікту; два місяці треба було доводити соціалістові Керенському, що Україна має право на утворення своєї української армії,— і довести, переконати так і не пощастило. І раптом одним словом, одним помахом руки цей зубр великодержавництва, цей найчорніший реакціонер, цей душитель будь-яких домагань поневолених народів до національного самовизначення дає згоду, дозвіл, навіть благословення на те, що вибороти сам Петлюра, коли признатися як на духу, вже й втратив будь-яку надію...

— Щоб у вас не склалося враження,— мовив Корнілов,— що з мого боку це якийсь... дипломатичний демарш, наперед кажу, що мною керує лише бажання перемоги в війні.— Він нахилився через стіл, ближче до співрозмовника, відзначаючи тим, що розмова переходить у дещо конфіденціальний план, і сказав довірчо:— Ви ж, пане генеральний секретар, за перемогу? За дальше ведення війни?— І тут, в цю інтимну хвилину, генерал раптом виявив неабияку поінформованість.— Я поінформований про це ще до того, як ви... обійняли високий пост глави утворюваних збройних сил малоро... українців, ще відтоді, як ви редагували в Москві цей... журнал... Герцог! Як назва цього журнальчика?

— «Украинская жизнь», ваше високопревосходительство!

— От іменно «Жизнь», тобто я хочу сказати — українська. Мені відомо, що ще в перші дні війни з сторінок вашого журналу ви закликали українців разом з Росією ополчитися супроти німецького варварства, германської небезпеки з заходу. Я вірно формулюю ваші ідеї, пане Петлюро?

Петлюра промимрив щось невиразне. Він, звичайно, був потішений, що така висока особа так добре поінформована про його власну персону, але ж про журнал «Украинская жизнь» та його позицію в перший рік війни Петлюра волів би... промовчати. Адже саме це найбільше й дошкуляло йому тепер, найбільше й перешкоджало на путі діяння в провіді на чолі відроджуваної нації. Цей чортів борзописака Винниченко і так вже в'ївся йому в печінки з тією злосчасною «Украинскою жизнью».

А втім, Петлюра зразу й опанував себе. Адже компрометувала його позиція «Украинской жизни» лише перед колом діячів з українського табору, а перед речником російського великодержавництва... аж ніяк, навпаки!

І Петлюра вмовстився зручніше в кріслі і навіть дозволив собі закинути ногу на ногу, а руку застромити за борт френча.

— Ви дозволите, ваше високопревосходительство, всім українізованим полкам, які перебувають не на території України, також передати ваш наказ — передислокуватися на Україну? Звичайно,— поквапився він заспокоїти верховного,— окрім тих, що стоять на позиціях, щоб не внести розлад у бойові дії! Я маю на увазі тільки части-

ни, що перебувають у тилкових гарнізонах або ж на формуванні.

Корнілов знизав плечем:

— Ні, чому ж? Наказ треба буде поширити і на ті, що на фронті, також. Історичний процес неможливо і нерозумно спиняти... наказами.— Тепер Петлюра справді отерів: такого не ввижалося йому навіть уві сні.— Можливо, деякі українізовані частини — Західного та Північного фронтів — одержать цей наказ ще завтра. Слідом за вашим повідомленням про мою згоду на визнання їх статусу як національних формувань. Частини з Північного фронту передислокуються спочатку на Петроград; Західного — на Москву. Пізніше передислокуємо їх на Україну. До речі,— згадав Корнілов,— завтра відкривається в Москві Державна нарада. Сподіваюсь, представники від вашої Центральної ради прибудуть на цю нараду?

— Нам виділено п'ять місць,— ухильно відказав Петлюра,— зараз ще йде боротьба між фракціями, але, звичайно, ми, керівники, доб'ємось, щоб...

— Дуже розумно! — схвалив генерал. І зразу ж люб'язно посміхнувся до Петлюри. Це була перша посмішка верховного в цій розмові, і на топких губах Корнілова, на його вилицьоватому, тісно обтягнутому пергаментною шкірою обличчі вона була подібна до спалаху блискавиці десь далеко, за горизонтом.— Вашим представником буде, мабуть, приємно зустрітись в Москві в час наради з... українськими частинами, які прибудуть туди з фронту. Звичайно,— додав Корнілов,— українські частини будуть серед інших національних — польських, кавказьких інородців... Герцог! Чи є вже відомості про «дику» дивізію?

— Так точно, ваше високопревосходительство. Вона прямує в розпорядження генерала Кримова.

— Так от, Симоне Васильовичу,— заговорив Корнілов вже зовсім по-приятельському,— сподіваюсь, ви усвідомлюєте, що демонстрація підтримки Державної наради силами українських частин, як і взагалі допомога справі доведення війни до переможного кінця, запоручать і... успіх всяких малоро... українських... претензій щодо... гм, самовизначення, звичайно, коли війна буде вже переможно завершена? — Корнілов знову, вдруге, освітив своє обличчя відблиском далекої блискавиці-посмішки.— Хочу, щоб ви достоту зрозуміли мене. Я стою на тому, що формування національних частин поверне армії

значну кількість з тих двох мільйонів дезертирів — українських, польських, етцетера. Сподіваюсь також, що в солдатській масі на фронті, розпропагованій та збитій з пантелику різними агітаторами,— очі Корнілова блиснули вже не ясною посмішкою, а темною печаллю,— у всій армії, яка за дуже короткий час може обернутися на купу дерма,— ваші національні формування, запалені, так би мовити, священним вогнем патріотизму, нехай і свого, шовіністичного патріотизму, викличуть живильний процес, стануть цементуючим елементом і тим повернуть, підкреслюю, всій армії її втрачену боездатність і доблесть.— Тепер Корнілов говорив, відстукуючи наголоси своєї мови сухими пальцями по кришці золотого портсигара перед ним.— Ви зрозуміли мене? Молоде вино в старих міхах! — Він раптом засміявся, засміявся вголос уперше, і це був несподіваний короткий і сухий, неначе сухотний кашель, невеселий сміх.— Звичайно, довго молоде вино не вдержати в старих міхах, і тому війну треба кінчати якнайшвидше. І це вже буде залежати від нас з вами, Симоне Васильовичу; підкреслюю: від вас також! Мусите піднести на верховини бойовий, живую водою національних поривань оживлений, дух ваших славних... гм, запорожців та гайдамаків!

Корнілов дивився Петлюрі просто в очі, і в погляді його палала ненависть — люта, лиха і безмежна.

Хвилинку він стояв між ними, цей майже матеріалізований і гострий, як крайчик на скалці розтрощеного скла, погляд пекучої ненависті. Це був погляд між саванником імператорського двора, аристократом, та кобищанським безштаньком, що вчадів від жадоби вийти в люди, стати при владі й собі. Цей погляд негасимої ненависті розмежував їх повік, але й пов'язував нерозривними узами дружби нині.

Неначе відбиваючися від убивчого погляду генерала, Петлюра промовив стримано, але значуще:

— Смію звернути вашу увагу, ваше високопревосходительство, що ми боремося за соборну Україну, тобто за приєднання австрійської України, Галичини, ваше високопревосходительство!

— Звичайно, звичайно,— недбало кивнув Корнілов.— Прощу вас, куріть!

— Дякую, ваше високопревосходительство!

Петлюра вже остаточно оговтався. Тепер він почував себе зовсім спокійно і певно. Що ж, кінець кінцем кож-

на ломака має лише два кінці. Якщо військові частини Центральної ради допоможуть довести війну до перемоги, та ще й коли по дорозі на Україну, десь у Петрограді чи Москві, стануть у пригоді, щоб приборкати якийсь непевний елемент,— це буде зовсім «сходная цена» за признання домагань Центральної ради. Такий був один кінець згаданої ломаки. Але ж, відкликаючи зараз українські та інші національні частини з фронту — саме ті частини, які тільки й тримали позиції,— головнокомандуючий тим самим знесилював армію, ба й... неначе сприяв перемозі противного, австро-німецького блоку. І це вже було на другому кінчику ломаки. І обидва кінці, таким чином, били в одну мету для Центральної ради: будь-якою ціною, за допомогою будь-якої сили створити таки українську державу. Нехай і під зверхністю тієї сили, яка переможе.

— Герцог! — кивнув генерал ад'ютантові.— Ви можете сказати, щоб поїзд рушав за десять хвилин. І вкажете пану генеральному секретареві української Центральної ради, як пройти до іскрового телеграфу.

— Ось, Симоне Васильовичу,— кивнув він ще раз, тепер на вікно, за яким у цю хвилину знову пропливли три постаті в іноземній уніформі і високих чинах,— бачите ці три опудала? Це не опудала, ні, це янголи-охоронці наших душ! Не янголи-охоронці,— раптом поскаженів генерал,— це дияволи, що чатують, щоб ухопити наші душі, і вашу, і мою! Їм теж потрібна перемога над Німеччиною, суперницею кожного з них у замірах до світового панування! Але, крім того, французу потрібні залізні й вугільні копальні та металургійні заводи на півдні Росії — на вашому, малоросійському, півдні, пане генеральний секретар малоросійської Центральної ради! Англійцєві потрібна наша південноросійська металообробна промисловість і нафта на Кавказі, а американцєві, крім нафти,— залізниці Російської імперії, пане малоросійський генеральний секретар! І не забувайте, що з сімнадцяти мільярдів, які ми їм були винні при початку війни, наш борг доріс до початку революції до тридцяти трьох і до шістдесяти за цих півроку! І заплатити ці грошики мусимо ми з вами, пане малоросійський сепаратист! Заплатити цим опудалам чи їх суперниці — Німеччині.— Корнілов враз заспокоївся, так само раптово, як і спалахнув допіру.— А втім, ми з вами мусимо пам'ятати: снага руського і малоруського мужичка не-

вечерина, любий Симоне Васильовичу! Сподіваюсь, ви усвідомлюєте, що ваша участь у перемозі Росії, і зокрема приєднання, як ви зволили сказати, Галичини до Росії, звичайно, забезпечать, гм... певну перспективу для відстоювання ваших політичних претензій потім, після війни?... Вітаю вас, шановний! Вам буде подано спеціальний вагон з паровозом, і вранці ви будете в Києві. До речі,— кивнув він вже зовсім недбало, наче між іншим,— коли всі ці... агітатори на чолі з самим Керенським і далі чинитимуть спротив вашим домаганням, раджу вам міцніше триматися сили моєї армії: в моїй особі ви завжди знайдете дружнього співрозмовника і взагалі вашого покійного слугу... Маю честь!

2

На розі Кузнечної, в особняку Шульгінних,— у тому його крилі, що виходило на Караваївську і де мешкав сам редактор «Киевлянина» Василій Віталійович Шульгін,— вікна були широко розчинені, і кожний перехожий міг вільно милуватися: довкола великого обіднього столу в ідальні сиділо, крім гостинного господаря в чорному смокінгу, ще тридцять два офіцери в фронтівій уніформі гвардійських полків. Стіл не був застелений скатертиною і виблискував дзеркальною поліровкою фабрики Кнмайера,— ні келихів, ні тарілок, ані їства, ані питва на ньому не було. Не для гостювання, а на ділове засідання зійшлися нині сюди ці отприски можновладних родів Шувалових, Куракіних, Ностідів, Шембеків, Гейденів, Бобринських, Балашових, Браніцьких, Фальцфейнів, старші сини Скоропадських, Шеметів, Лизогубів, Кочубеїв. Тридцять третій офіцер — ад'ютант командуючого Київською військовою округою, штабс-капітан Боголепов-Южин,— стояв при столі струнко і читав вголос. Це відбувалися — вдруге від дня Лютневої революції — збори членів армійської монархічної організації «Тридцять три».

Штабс-капітан Боголепов-Южин зачитував текст телеграми верховному головнокомандуючому генералу Корнілову:

— «...схиляємося перед вашою прекрасною діяльністю в ім'я батьківщини і перемоги над супостатом, запевняємо в нашій вірності й готовності виконати будь-яке ваше призначення».

Далі йшли підписи. Їх було сто вісімдесят один — весь вищий командний склад Київської військової округи, всі командири корпусів, дивізій і полків Південно-Західного фронту.

Коли телеграму дочитано до кінця і всі підписи оголошено, тридцять два офіцери й один цивільний, господар дому, звелися — переливчастим подзвінням перебіг круг столу бренькіт срібних острогів і зразу завмер. Офіцери, цвіт російської армії ще царських часів — національністю росіяни, німці, поляки та малороси, — стали струнко. Вони постояли так лише одну мить, але то була урочиста мить, і кожний був блідий від почуттів, що розпинали йому груди. В Росії має бути відновлена монархія, і якщо династія Романових вже не здатна взяти скіпетр і тримати престол у шані й гордості, то нехай на цей суворий час бразди правління, іменем цесаревича, візьме в свої руки всеросійський регент.

Регентом під таку пору, в час війни, мав бути, звичайно, військовий. Кому ж, як не верховному, і бути диктатором у цей грізний час?..

У другому крилі будинку Шульгіних — у тому, що виходив на Кузнечну, — вікна теж були широко розчпнені. В цьому крилі шульгінського особняка мешкав Василія Віталійовича Шульгіна, відомого чорносотенця й україножера, рідний дядько, відомий український націоналістичний діяч Шульгін Олександр Якович. Від партії українських есерів, до якої він увійшов щойно, слідом за патроном своїм Михайлом Сергійовичем Грушевським Олександр Якович мав прийняти в генеральному секретаріаті пост генерального секретаря міжнаціональних та закордонних справ, щоб вершити судьби молододі української держави окремо від Росії. Певна річ, що майбутня державна діяльність першого українського дипломата мала зіпертися не лише на прями вказівки національного кабінету, не лише на політику керівництва його партії і не лише на парламентарний альянс усіх партій, котрі входили в керівництво Центральною радою, але і на максимальну підтримку найширших кіл найсвідомішої української спільноти, найвидатнішої національної інтелігенції, тобто еліти нації. Саме тому Олександр Якович — перед тим як прийняти запропонований йому високий державний пост — і запросив до себе на чашку чаю представників цієї еліти.

Отож у вітальні Олександра Яковича Шульгіна зібрався зараз аж восьмеро найповажніших діячів українського Олімпу. Присутні були: літній чоловік з сивим фельдфебельським йоржиком на голові — історик української літератури добродій Єфремов; знавці української старовини — Гермайзе та Чикаленко; організатори українського шкільництва — педагоги Холодний і Дурдуківський; хранитель відпредківського досвіду української народної медицини — доктор медичних наук професор Черняхівський з дружиною — найстарішою українською письменницею Старицькою-Черняхівською; а також ідеолог української автокефальної церкви та кандидат в її митрополити протоієрей отець Липківський.

Файв-о-клок — на англійський манір — закінчено, дійдено згоди: представники еліти гарантували майбутньому борцеві за державне відродження нації на світовій арені цілковиту підтримку всієї свідомої національної спільноти і пообіцяли неодмінно повести за собою якнайширші кола всієї української інтелігенції. Майбутній душпастир усіх свідомих і несвідомих, блаженних духом українців, об'єднаних у своїй автокефальній церкві, поручився також і за весь сонм національних священнослужителів та цілу христоролюбну православну національну паству. Наостанку він сотворив над смокінгом та англійським проділом першого національного дипломата хресне знамення.

Після того все товариство потовпилося до сусіднього покою — їдальні, де за точнісінько таким же овальним столом, як за стіною у Василя Віталійовича Шульгіна, тільки застеленим українською орнаментованою, решетилівської вишивки, скатертиною вже й холонув національний полудник: запіканка із спотикачем під поросю з хріном та ковбаса з вишкварками. Простору вітальню час вже було звільняти, бо в садочку під вишенками чекали вже на свою чергу тридцяті хлопчаків в одязі бойскаутів з жовто-блакитними фестонами на лівому плечі. Українське шкільництво тільки-но розпочиналось, українські школярі здебільшого не мали ще помешкання для занять — і класи привілейованої, для дітей національної еліти, гімназії були тим часом розкидані по місту, по вітальнях старокиївських особняків. Старший, випускний клас гімназії, навчався у приміщенні Олександра Яковича під орудою національної патронеси,

найвідомішої в Києві українофілки, старої пані Шульгіної, матері Олександра та дядини Василя.

Наймолодші отприски Кочубеїв, Лизогубів, Шеметів, Скоропадських, Ханенків, Григоренків, Терещенків, Демченків, Галаганів, Яневських увійшли і, перед тим як посідати по своїх місцях та розпочати години навчання, стали струнко перед портретом гетьмана Івана Мазепи на стіні та проспівали «Ще не вмерла...».

Перед шульгінським особняком на розі — водночас і перед вікнами до господи Василя Віталійовича, і до господи Олександра Яковича — в цей час стояв автомобіль командуючого округою. Машина форкала мотором і чекала, щоб приставити офіцера для особливо важливих доручень, штабс-капітана Боголепова-Южина, чимдуж на телеграф, до прямого проводу в ставку.

В машині, як завжди, сиділи двоє молодших офіцерів штабу — поручики Олександр Драгомирецький та Іван Петров. Драгомирецький був п'яний ще звечора і ніяк не міг протверезитися, скільки не вдавався до нюхання білого порошку. Він тривожно спав на задньому сидінні автомобіля, завалившись навznak і похрюпуючи відкритим ротом. Петров поглядав у розчинені вікна то до Василя Віталійовича, то до Олександра Яковича. Але погляд його був наче відсутній, зосереджений в собі. Подібно було, що поручик Петров вирішав у цю хвилину, чи не послати до чортів собачих уся цю муру і чи не проситися назад на фронт, хоч би й в ударний батальйон смерті? Йй-право, краще вже окопи з вошами і виття снарядів над головою, ніж уся ця чортова плутанина й бісова нерозбериха!..

3

А ліворуч від шульгінського особняка — зразу за рогом Кузнечної, з вікон будинку номер 5, належного голові київського філіалу «Імператорського російського технічного товариства», всіма поважаному в місті старому інженерові Пятакову, — в цю хвилину чулися гомін спірки й окремі несамовиті вигуки. То сперечалися, як й завжди при обговоренні політичних питань, і сварилися між собою — теж, як завжди, — молодші Пятакови, п'ятеро братів: Сашенька, Мишенька, Льонечка, Юрочка й Ванечка. Сашенька, тобто Олександр Леонідович, належав до октябристів — партії крупного національ-

ного капіталу; Мишенька, тобто Михайло Леонідович,— до партії «народної свободи», сиріч кадетів; Леонід і Юрій — до соціал-демократів; а позапартійний Ванечка, наймолодший, був просто за абсолютну монархію.

Олександр Леонідович, відомий на цілому Правобережжі спеціаліст по ставленню цукрових заводів, гув басом — артикуляція була в нього погана, дикція невиразна,— і тому з вулиці крізь вікно важко було розібрати, що саме він говорить. Одначе самий його тон засвідчував, що висловлювався він поважно й авторитетно, як старший поміж братів, і глузливо, як взагалі принциповий противник будь-якого вільнодумства, тим паче повергнення основ.

Михайло Леонідович — теж вельми успішний інженер, тільки в форменому сюртуку з петличками міністерства шляхів сполучення — говорив піднесено, звучним баритоном, яким і вславився найбільше на губерніяльних концертах філантропічних товариств. В голосі його брилила непідроблена радість:

— Я дуже радий, Сашенько, що ми з тобою, нарешті, приходимо до згоди: тільки об'єднання всіх передових шарів російського суспільства може гарантувати нашої вітчизні перемогу на фронті й спокій в країні та вдержати Росію від розрухи й занепаду. Саме з цього погляду Державна нарада в Москві може...

Та його урвав істеричний зойк наймолодшого з братів, неповнолітнього Ванечки. Ще тільки майбутній інженер, а нині студент у тужурці з червоними кантами Петроградського інституту цивільних інженерів, залементував тенорком, ще й даючи півника наприкінці кожного вугуку:

— Ви всі зрадники!.. Ви всі дієте в інтересах німецьких шпигунів!.. Усім вашим партіям дорога тільки на шибеницю!.. Я вас усіх ненавиджу!.. Росія потребує помазаника божого!..

— Болван! — гаркнув Олександр Леонідович своїм громохким басом.— Не лізь, будь ласка, коли балакають старші!

І в кімнаті щось грюкнуло — чи то Олександр Леонідович грохнув кулаком по столі і звалив якусь вазу з квітами, чи то нестримний та запальний «младоросіянин» Ванечка пошпурив у старших братів склянкою з чаєм.

Тоді приєднався голос і Юрія Леонідовича. Юрій Леонідович був оратор неперевершений і вмів дібрати не лише слова, а й інтонації на будь-який випадок у житті. Він заговорив лагідно й миротворно:

— Панове! Любі мої брати! Ми з вами не на загальноміському мітингу, а тільки за сімейним чайним столом. Давайте ж обговоримо все спокійно. Тим паче що я заскочив тільки на хвилинку і ще сьогодні не снідав. Я цілком згодний з тобою, Сашенько, і з тобою, Мишенько, що Державна нарада має свій сенс — в інтересах загальнодержавних. З цього погляду об'єднання всіх прогресивних сил російського суспільства вельми доцільне, і, хоча ми з вами належимо до партій непримиренних у своїх поглядах, однак ми з Леонідом, як соціал-демократи..

— Будь ласка,— почувся голос і Леоніда Леонідовича,— прошу, бодай за родинним чайним столом, висловлюватися тільки від власного імені, а не від цілої партії! Тим паче що у нас з тобою теж різні погляди щодо вашої дурацької Державної паради!..

Він, либонь, хотів ще щось додати, та нестримний Ванечка перешкодив і йому.

— От бачите, от бачите! — заверещав Ванечка.— Вони одної партії, але погляди у них різні! От чого варті всі ваші партії! Політикани! Політичні спекулятори!.. Ненавиджу!

— Цить! — гримнув на цей раз, і вже аж ніяк не бархатисто, голос Михайла Леонідовича, дарма що, як член партії «народної свободи», він завжди запевняв, що стоїть на позиціях абсолютної толерантності до виголошення будь-яких поглядів: але ж то — прилюдно, а то — в себе вдома! — Цить, молокосос! Або ми виженемо тебе геть!

— Ну, знаєте!.. — обурився на це голос Юрія Леонідовича.— Якщо розмова ведеться у такому тоні!..

Після того в кімнаті загуркотіли, пересуваючися, стільці. Мирне чаювання, цілком очевидно, урвалося — всі повставали з своїх місць.

Ще хвилина — і парадні двері будинку рвучко розчинилися і зразу з гуркотом гупнули, випустивши на вулицю Юрія і Леоніда Пятакових. Фракція братів-більшовиків у парламентарній, всім містом шанованій родині Пятакових демонстративно залишила родинні пенати.

На мить брати пристанули на східцях і подивилися один на одного: Леонід — похмуро, Юрій — з жестикуляцією мовчазного обурення. Потім Леонід, так само мовчки й понуро, рушив геть — ліворуч. Юрій обурено потис плечима і рушив праворуч. Брати Леонід та Юрій Пятакови ніколи не ходили разом, навіть коли прямували на партійні збори.

Ліворуч, через Васильківську та Черепанову гору, Леонід поспішав у клуб печерських більшовиків — за дорученням у годину страйку: Леонід вписався в Печерську районну організацію більшовиків.

Праворуч, через Миколаївський сквер Володимирською, лежала путь до Педагогічного музею.

Саме туди, до Центральної ради, і прямував зараз Юрій Пятаков.

І треба було поспішати, щоб не спізнитися на засідання пленуму.

Юрієві Пятакову таки пощастило переконати комітет: ураховуючи обставини політичного моменту, в інтересах єднання революційних партій та з метою боротьби всередині самої Центральної ради й перспективи здобуття таким чином переваги, а далі й домінування демократичних, революційних елементів, більшовикам теж варто увійти до складу Центральної ради. На загальноміській партійні збори поставити цю ухвалу вже не було часу.

Текст декларації, яку потрібно було завбачливо оголосити, вступаючи до Центральної ради, Пятаков скомпонував ще вночі.

В декларації мовилося про те, що, «вступаючи до Центральної української ради, більшовики будуть вести неухильну боротьбу з буржуазією та буржуазним націоналізмом і закликатимуть робітників та селян України під червоний прапор Інтернаціоналу до повної перемоги пролетарської революції».

4

Мала рада Центральної ради засідала — майже без перерви на сон та прийняття їжі — вже третій день.

Генеральний секретаріат знову подався в демісію. Хоча в новому, винниченківському, складі секретаріату й переважали есдеки, в ньому залишилося ще й кілька есерів — і от українські есери не могли домовитися з українськими есдеками в питанні ставлення до Державної наради і в усіх інших питаннях також. Затяжна

міністерська криза почалась, і саме з зтяжної міністерської кризи і починала будівництво держави Центральна рада.

Голова Центральної ради професор Грушевський, в розпачі патлав бороду, здіймав руки горесно д'горі і благально волав до поважного зібрання:

— Панове! Перед лицем грізних подій, в ім'я відроджуваної нації закликаю вас до згоди і компромісу! Інакше-бо ми станемо перед лицем катастрофи!..

Щоб відвернути катастрофу, всі партійні фракції звернулися знову до Володимира Кириловича Винниченка — знову очолити генеральний секретаріат і ще раз — в сьомий раз — спробувати утворити кабінет.

Володимир Кирилович — тільки в ім'я одвернення катастрофи — дав свою згоду. Умови його були такі: раз в Центральній раді провід есерівський, то генеральний секретаріат буде виключно... есдеківський. Парламентаризм так парламентаризм...

В київській Думі в цей час також тривало нескінченне засідання. Це було вже тринадцяте засідання після обрання її нового, революційного складу. Тепер до керівництва життям столиці України прийшов блок партій — есерів, меншовиків і бунду. Та ці три заблоковані на виборах партії в практичній діяльності — на попередніх дванадцяти засіданнях — ніяк не могли прийти до згоди в будь-якому питанні і за ці два тижні не прийняли ще жодного конструктивного рішення. Аж нарешті сьогодні — в тринадцятий, нещасливий день — такої згоди досягнуто і прийнято перше рішення: київська Дума вітає якнайпалкіше Державну нараду, а страйк протесту в місті вважає незаконним, спровокованим німецькими шпигунами.

Варту під Думою цього дня, порядком гарнізонного чергування, несли солдати сто сорок восьмої Воронежської дружини. Караульний начальник рішуче вийшов з вестибюля Думи й подав команду:

— Караул, до ладу шикуйсь!

Караульні залишили пости і вишикувалися проти командира, ефрейтора.

Караульний начальник, ефрейтор, сказав:

— Братці! Продають! Адвокату Керенському і генералу Корнілову продали народ! Хай же їх, буржуїв, холера вартує! Гайда до своїх на казарму! На місці кругом — арш!

Караульний взвод дав ногу й помарширував від Думи геть. Вирішено скликати мітинг дружини і вимагати: командуючого округою арештувати, контрреволюцію взагалі розігнати, а владу в країні негайно передати Радам солдатських, робітничих і селянських депутатів...

Керована есерами, Рада військових депутатів міста в цю пору теж засідала — в питанні ставлення до страйку в місті. Але, як організація армійська, де будь-який страйк, за статутом, річ взагалі неможлива, Рада військових депутатів вирішила в цій справі жодного рішення не приймати і ухвалила натомість ще одну резолюцію про війну до переможного кінця...

Засідали в цю пору — нарізно, певна річ,— і Рада робітничих та Рада селянських депутатів.

Керована меншовиками, Рада робітничих депутатів про страйк не знайшла що сказати,— бо він уже був факт, але ж бути такого факту не могло, раз Рада не давала на нього свої санкції. Тому резолюцію обмежено побажанням — прискорити скликання Установчих зборів.

Раду селянських депутатів справа страйку серед робітників міста не обходила — і тому її резолюція ще раз закликала, щоб усі українці гуртувалися довкола Центральної ради, раз вона українська...

Словом, в цю пору — в годину загального політичного страйку протесту — всі поважні керівні організації міста засідали. А не керівні — кожна на свій розсуд — скликали мітинг. Мітингів у місті відбувалося відразу щонайменше сот п'ять — кількістю від кількох тисяч до кількох чоловіка присутніх. Мітинги були різних профілів: профспілкового, кооперативного, армійського, студентського, шкільного і просто неорганізовані, стихійні, вуличні — на кожному розі.

Запитання на мітингах було одне: що таке Державна нарада, куди вона веде і що далі буде?

5

Найбільш неорганізований мітинг відбувався, як і завжди, на «брехалівці» — між Думою та Центральним бюро професійних спілок. Промови виголошували представники всіх партій, а також кожний, хто хотів,— з позапартійних.

Представник партії більшовиків був у солдатській гімнастерці, але студентському кашкеті. Замість виголошувати промову він зачитав відозву Київського комітету більшовиків, щойно видрукувану «метеликом». Відозва починалася такими словами:

— «Товариші робітники й робітниці! Велика небезпека загрожує нам: з усіх боків наступають контрреволюційні сили. Оскаженілі пани капіталісти, лиходії поміщики та більшість командного складу армії чекають лише слухної хвилини, щоб зламати нам карк і знову закувати робітників і селян у кайдани. ...Пани Мілюкови, Шульгіни, Корнілови і К^о готують змову проти революції!..»

Та більшовицькому промовцеві закінчити не дали. Відрізаючи від тисячного натовпу імпровізовану трибуну, густою вервечкою не менше як півста офіцерів-ударників з батальйону смерті — з черепами й схрещеними гомілками на рукавах — вже оточили промовця колом. І навіть переднім рядам у натовпі мітингу не зразу зрозуміло було, що ж вони збираються чинити: офіцери тримали револьвери в руках, але до промовця вони шикувалися спинами. Подібно було, що вони ладнаються захищати його на випадок будь-якого ексцесу.

Коли коло цієї охоронної вервечки зійшлося, враз розітнувся свист — звичайний розбійницький посвист до нападу.

Промовець у солдатській гімнастерці та студентському кашкеті якраз гукнув:

— Так станьмо ж дружно супроти контрреволюції!..

І в цю секунду, слідом за розбійницьким посвистом, із офіцерського кола вибігли чоловіка з десять і кинулись до промовця.

Перший удар був спрямований в голову — і студентський кашкет покотився до підмурка п'єдесталу колишнього пам'ятника убієнному царському міністру Столипіну.

Вже падаючи, потьмарений від оглушного удару, Віталій Примаков бачив, як котиться цей його новенький студентський кашкет — мрія юних літ — під хромові чобітки бравих офіцерів. Чобітки наступили на нього раз, другий, третій, і від вимріяного студентського кашкета, ще навіть не освяченого відвідуванням університету — хіба що в аудиторії номер десять, де містився міський комітет більшовиків, — залишився тільки брудний,

пожмаканий та пошматований млинець, а далі не залишилося й нічого... І коли на плечі Примакову впало кілька дошкульних ударів стеками й нагаями, він, шулячися від болю, чомусь відзначив у своїй пам'яті: точнісінько так було і з його потріпаним гімназичним кашкетом якраз три роки тому, в день оголошення війни. Тоді він, гімназист шостого класу Чернігівської гімназії, сімнадцятилітній більшовик Чернігівської організації, зіп'явся на п'єдестал пам'ятника «царю-освободителю» і кинув до перших солдатів, що відправлялися на фронт за віру, царя і отечество, більшовицьке слово протесту проти імперіалістичної війни. Тоді теж точнісінько отак його оточили поліцаї й жандарми, а він промовляв далі, точнісінько отак схопили його, а він промовляв далі й далі, точнісінько отак жандарм вдарив його по голові — і останнє, що залишилося відтоді в пам'яті в секунду втрати свідомості, то був його гімназичний кашкет, що котився під ковані жандармські чоботи, чавився чобітьми і зник — зник назавжди: сімнадцятилітній більшовик-гімназист прийшов до пам'яті вже в казематі київської Лук'янівської тюрми. А остаточно очутився — після допитів з «пристрастієм» — аж у Абані, в Красноярському краю на Сибіру...

Мітинговий натовп загув, завирував. Сотні людей гукали слова протесту і посунули ближче до постаменту. Але офіцери дали вгору залп з своїх пістолетів, і натовп хвилями поточився назад.

— Свобода ж! Свобода! Революція ж! — гукали в юрбі. — Хай живе свобода!..

Але офіцери-ударники теж гукали:

— Хай живе свобода!.. Хай живе революція!..

І били...

6

Проте був у сьогоднішньому бурхливому Києві й закуток, де панував сякий-такий затишок, — на Передмостній слобідці в ресторані «Венеція».

Цукрозаводчики півдня обрали для свого з'їзду саме це обдароване усіма щедротами природи тихе місце: розкошаний золотий берег Дніпра, мальовнича протока — справді подібна до каналів Венеції, непролазні хащі зеленого чагарника — і важкі штофні порт'єри головного залу ресторації на широких портфнетрах

з милим краєвидом на святу Лавру та схили Аскольдової могили. В тому, що з'їзд відбувався в залі ресторану, також була чимала вигода: в перервах між засіданнями можна було тут же, не сходячи з облюбованого місця, поснідати, пообідати й повечеряти — і таким чином покінчити із зібранням, не зволікаючи. Шеф-повар у «Венеції» славився на весь Київ і ціле Правобережжя.

Вранішнє засідання щойно закінчилось. Доповідач граф Бобринський — другий після Терещенка цукровий український магнат — відзначив пануючий розрух у цукровій промисловості і докладно спинився на огляді тривожних явищ у країні, надто Київщині та Поділлі: поміщики скорочували засів цукрових буряків, сезонні робітники цукроварень вимагали восьмигодинного робочого дня, селяни відмовлялися збирати врожай за гроші, а вимагали третини продукції. По селах взагалі коїлося чорт батька зна що: потрава поміщицьких пасовиськ, порубка державних лісів, страйки по панських економіях і навіть — слухайте, слухайте! — де-е дійшло вже й до зухвалого заорання поміщицьких земель!..

Доповідь скінчено, оголошено перерву на снідання, і в головному залі ресторації загули збуджені й схвильовані власники сотні цукроварень України, які годували солоденьким цілу Росію, її союзників Англію та Францію, та й до ворожої Німеччини вихитрювалися транспортувати національне добро — через нейтральну Скандинавію. Але — слухайте, слухайте! — і на союзницькому, і на ворожому ринку для неперевершеного українського білого золота об'явилася загроза, могутній конкурент: Сполучені Штати Північної Америки!.. Ганьба, ганьба! Союзник у війні — і раптом таке неподобство, така підлість, що межує із зрадою у самій війні: фунт цукру американці торгують і друзям, і ворогам аж на копійку дешевше!..

Поважні діячі вітчизняної промисловості — у смокінгах та візитках або в уніформі інтендантів діючих армій — та вірні подруги їх життя, дами в розкішних страусових боа чи палантинах із шиншили, обурено сплескували руками й кляли все на світі: і ворогів, і друзів, а найбільше таки друзів, що чинили підступніше за найлютішого ворога. Бряжчали виделки й ножі, дзвеніли порцеляна посуду та кришталь бокалів. Тостів, певна річ, не проголошували — де вже там до тих тостів! Але пити залюбки миколаївську горілку з білою

головкою: горілчані вироби ще були заборонені з нагоди війни, але ж у ресторації «Венеція», та ще для такого високого товариства, закони, певна річ, писані не були, тим паче революційні.

За столиками поважні продуценти білого українського золота висловлювали своє неприховане незадоволення Тимчасовим урядом, що взяв, мовляв, аж надто лівий курс і водиться та воловодиться з усякими соціалістами — замість прибрати владу в країні до твердих рук, а коли таких нема, то передати тому, хто їх має.

Граф Бобринський, порядком коментування своєї доповіді, волав:

— Державна нарада повинна передусім забезпечити капіталові його право порядкувати собою без будь-чийого втручання — чи власного, вітчизняного, плєбсу, чи там заокеанської плутократії!.. Тверді ціни на цукор повинні бути встановлені з таким розрахунком, щоб наша цукрова промисловість не була збиткова навіть при могутній конкуренції трестів, синдикатів та концернів Сполучених Штатів Америки!.. Державна нарада повинна передусім добрати ефективного способу покінчити з анархією, щоб забезпечити продуцентам прибуткову діяльність, а ми — цукрова промисловість, наша вітчизняна гордість, — повинні дістати від уряду широкий кредит, хоч би й з доларової позики тих же Сполучених Штатів!..

Від столиків дружно загукали «браво!», і граф Бобринський наважився-таки проголосити й тост. Він звівся і сказав, мило посміхаючись:

— Мої панове! Ми — сіль землі, хоча й виробляємо... солодкий цукор... — Дружний регіт вітав його тонкий дотеп. Фарфор, кришталь, срібло примовкли. Граф Бобринський підняв келих над столом і промовляв далі: — Але ж, любі панове, ми — діти свого віку і розуміємо, що доба династичного абсолютизму в Росії відходить у непам'ять. Я думаю, що ми — цвіт нашої вітчизни — мусимо тонко відчувати дух часу й не боятися протягу від його інколи надто пронизливих віянь. — Залою знову перебіг схвальний сміх: в цьому добірному товаристві уміли цінити дотеп, і особливо дотеп у трудну хвилину. — Зважаючи на все вищесказане, — мовив далі граф Бобринський із тонкою ноткою іронії в голосі, — я, отже, не дозволю собі підняти цей келих за наші віковічні тріади: за віру, царя і вітчизну, за православ'я, само-

державство й народність. Ле руа е ба — вів революціон!.. Мої панове! Я піднімаю цей келих і запрошую вас підняти його разом зі мною — за православну віру для народу, за демократизм вітчизни до нас... і за... самодержавний капітал!

В залі, наче вибух снаряда, гримнула овація. Розрух панував у країні, і він зловісно загрожував дальшому буттю цих добродіїв, але серця панів членів з'їзду, звичайно, зогрівали сподівання, навіть певні надії, що десь із туманного прийдешнього наближаються вже кращі часи,—і саме подібні слова були їм у цю хвилину потрібні до зарізу. За православний народ, який гарантує, так би мовити, демократичність вітчизни для них і прийме на свої могутні плечі самодержавство їх капіталу,—ха-ха, та з його сіятельства, мсьє графа — дотепний жартівник!

Кришталь лунко задзвенів, брязнуло й сріблом виделок, фарфор таць подзвонював ніжно й глухо, неначе під сурдинку.

Веселе, бадьоре піднесення запанувало у залі з'їзду промисловців.

Потім на естраду вийшов кумир і божок київських злачних місць — з бровами, скорботним трикутником зведеними вгору, і в білому балахоні П'єро, накинутому наопаш на офіцерський кітель з прапорщицькими погонами. Вертинський заспівав:

Наші пальці пахнуть ладаном...

Це був його коронний номер — дами вийняли з ридикульів хусточки й притулили до очей. Притихли й пани цукрозаводчики. Смуток вже давно — від дня Лютневої революції — тис тривожними передчуттями їх серця, але там, у серцях, жевріла вже й надія, навіть радісна певність. З журбою радість, так би мовити, обнялась — і піднесення вже тамувало болі.

Мило й затишно було там, на тім боці Дніпра, на Передмостній слобідці, у Венеціанській затоці, куди нещодавно переніс свою резиденцію київський Діловий клуб.

Здавалося, мило й чарівно повинно бути і в цілому світі — там, за стінами ресторації, по цей і по той бік Дніпра,—принаймні на милій серцю і такій прибутковій для кишені Україні.

А втім, цікавий спостерігач, проходжуючися отак Києвом серпневого дня сімнадцятого року та заглядаючи

з вулиці у вікна будинків, хат і палаців, міг би унятли-
вим оком підглядіти всю суперечність тогочасного на-
родного життя у Києві, ба й по всій Україні.

Ясний гарячий білий день стояв у цю пору над Дні-
пром, і в полуденному, наче розніженому, мареві плавала
й мерехтіла задніпрянська далина. Схили красеня Кне-
ва — тут, по цей бік могутньої ріки,— переливалися усі-
ма можливими відтінками зелені: темних лип і ясних
кленів, сріблястих тополь і бірюзових верболожів, про-
йнятих вже позолотою близької осені славнозвісних кийв-
ських каштанів і ще стонадцятьма відбарвленнями най-
багатшого зеленого кольору.

Тихо і мило, справді, було над Дніпром.

А місто поза кучугурами дніпровських схилів бурхало
й вирувало. Був нехай і одноденний, але ж страйк, і був
це страйк протесту — політичний, супроти існуючого по-
рядку речей, проти режиму в державі страйк.

7

А другий гвардійський корпус тримав позиції вже під
Волочиськом, і позаду в нього була... річка Збруч.

Три роки тому — до початку війни — по річечці Збруч
проходив кордон Російської імперії; звідси, від річечки
Збруч, почала свій воєнний похід російська армія; тут,
на полях Галичини, між Збручем та Карпатськими го-
рами, у неспинних бойових операціях полягли смертю
хоробрих мільйони зодягнутих у сірі солдатські шинелі
російських та підросійських душ; і сюди — знову і знову
сюди ж! — вийшла тепер російська армія боронити...
рубіж по трьох роках битв. Ріки солдатської крові до-
пливали ці три роки до цього жалюгідного струмочка,
який влітку вільно перестрибували бездомні пси...

Другий гвардійський боронив цей останній рубіж.

Та війни тепер, власне, не було.

Австро-німці неначе спинили наступ. Подібно — нако-
пичували сили для стрибка на територію противника.
Тричі на день гармати австро-німців відкривали шале-
ний огонь — неначе артилерійську підготовку перед ата-
кою. Снаряди летіли один за одним, ритмічно і методич-
но, — чотири вряд на один квадрат, тоді так само летіли
на другий — віялком з квадрата на квадрат і тоді знову
поверталися на квадрат, вже простріляний. Так було
тричі на добу — вранці, в полудень і під захід сонця:

сорок хвилин щоразу. Після того ставало тихо — атака не відбувалась.

Так тривало вже тиждень, два, місяць...

Російська армія закопалась у землю. Старі — з чотирнадцятого року — окопи заглиблено до двох метрів, бруствери підсилено ще на півметра, бліндажі пішли у підгрунття на три, накаті роблено тепер тільки в чотири шари.

Жодних бойових операцій не здійснювалося.

Бойова охорона сиділа в своїх підземних сховищах, вистролювала гвинтівки над бруствер — і гатила куля за кулею в чисте небо, «в молоко». Бойовий комплект вистріляно, офіцери сідали в своїх бліндажах писати рапорти та заявки на чергові комплекти бойового припасу, а солдати звільняли місце змінній черзі бойової охорони і розташовувалися тут же, в глибині окопу, бити воші.

Воши на солдатах — у позиційній підземній війні, без лазень, без пралень — розвелось гибель. Воші вже не кусали, а їли, жерли, стравлювали солдатські тіла.

Ворожий снаряд падав у свій, визначений йому за німецькою картою, квадрат — точно у призначену йому німецьким командуванням годину й хвилину. Інколи він тільки орав поле на нічийній, між окопами, землі. Інколи влучав у траншею, бруствер чи бліндаж. Тоді з'являлися санітари з ношами й відкопували з підгрунття тих, що жили ще й подавали голос, а мертвецькі команди визбиравали та закопували солдатські черепи і кості.

Така була нині війна — не війна, а методичне винищення армії. Такий був фронт — не фронт, а бійня. Не позиції, а тільки живий заслін із солдатського м'яса й кісток.

Сьогодні на позиції другого гвардійського в бойовій охороні вилежувався штрафний полк. Той самий, що вкрив своє полкове знамено ганьбою військового непослуху, а тоді змивав цю ганьбу своєю кров'ю — даремно — у червневому наступі. Той, що його солдатський комітет — повним складом, сімдесят сім чоловіка — пішов під військово-польовий суд і гибів нині у казематах київської військової в'язниці — Косому капонірі.

Штрафний полк лежав, перележав належні йому три артилерійські нальоти, зібрав та закопав свої черепи та кості, відстріляв визначений бойовий комплект, а зміна

не йшла й не йшла. Солдати кляли, нахвалялись, проклинали свою долю — і де ж вона забарилася, зміна?

А зміна й не забарилась — гвардійської зміни не мало бути: другий гвардійський знімався з фронту.

Главковерх Корнілов здійснював на Південно-Західному й Румунському фронтах генеральну передислокацію. Гвардійці відводилися в фронтовий тил — на села Поділля.

Причини для такого передислокування були аж надто поважні.

По-перше, другий гвардійський — як засвідчили події червневих днів — був надто ненадійний і для ведення бойовий дій, і як... тил для армії Корнілова, яку главковерх готував для наступу — не на німців, ні! — а в глиб самої Росії, на Москву й Петроград.

По-друге, на селах і по цукроварнях Поділля панував неспокій: по селах — заколоти, руйнування й захоплення селянами поміщицьких економій, на цукроварнях — страйки і взагалі більшовницькі настрої. Потрібно було розташувати тут чималу військову силу — на острах. Такою військовою силою — шістдесят тисяч багнетів! — і був другий гвардійський.

Втім, завбачливий главковерх, про всяк випадок, непевний корпус, на якого покладалися... поліційні функції, наказав розташувати... шахматним порядком, по квадратах, за німецьким звичаєм: в одному селі — гвардійський батальйон, в сусідньому — сотня козаків з корпусу генерала Каледіна, в одному селі гвардійський дивізіон, в сусідньому — батальйон українізованого полку. З дончачаками й українцями — мислив собі главковерх — непевні гвардійці не знайдуть спільної мови і завжди будуть... під ударом. Це був старий, «перевірений» вже, як вважав генерал, принцип дислокацій ще царської армії: розташовувати поруч військові частини різного національного складу. Поділяй, нацькувай і — владарюй! — тільки такий принцип визнавав старий царський генерал у національній політиці. І хоча інших націй, крім російської, генерал не визнавав — в принципі, одначе, правувати претендував країною... багатонаціональною, а був він практик.

Зміна штрафному гвардійському полкові прийшла аж пізно вночі. Позиції від нього прийняли теж... козаки Каледіна і українізовані батальйони Центральної ради.

І гвардійці рушили в тил, на Поділля. Штрафний полк вели тільки офіцери — адже солдатського комітету в полку не було, не було і його керівників: прапорщика-більшовика Дзевалтовського та солдата Дем'яна Нечипорука.

А зведення того дня було як завжди: на фронті без змін.

Змін і справді неначе не було: німці вели тільки артилерійський обстріл три рази на день — вранці, в полудень та під захід сонця.

З ПЕТРОГРАДА Й МОСКВИ

1

Вісті з Петрограда й Москви прибули невдовзі — і це були надзвичайні вісті.

Втім, і обставини, за яких почули їх кияни, були теж аж ніяк не звичайні.

День був — якраз півріччя Лютневої революції, і міська Дума скликала в театрі опери урочисті збори всіх громадських організацій міста. Програму вечора складено вельми обширну: виступи представників усіх партій — загальним регламентом на дві години двадцять хвилин; після того — загальним регламентом на годину десять хвилин — вітання-рапорти від усіх дислокованих на території Києва військових частин з бойовим покликом фанфар на честь всеросійської революції; тоді — великий, на годину сорок хвилин, — концерт-кабаре з участю всіх найвидатніших артистичних сил міста, зокрема Вертинського та Ваньки Руденка-Руденкова; і насамкінець — бал: танці до ранку, бій серпантину та конфетті, буфет із спиртними напоями виноградного походження, дамам у вечірніх туалетах при вході пришпилювано до корсажа червону троянду.

Точно о сьомій годині завіса пішла вгору — на кону, позаду величезного довгого столу, застеленого зеленим, з ломберних столиків, сукном, сиділи всі члени нового складу Думи: сорок чотири есери, меншовики і бундівці, сорок — від блоку російських, польських та єврейських торговельнопромислових об'єднань і домовласників; двадцять п'ять — від українських соціал-федералістів,

соціалістів-революціонерів та соціал-демократів; сім більшовиків. Новий міський голова, присяжний повірений есер Рязцов — у чорній візитці й сірому жилеті,— стояв з піднятим срібним дзвоником у руці: дами й панове займали свої місця, і він готувався приспішити їх, щоб не затримували настання урочистої хвилини.

Саме в цю урочисту хвилину з-за лаштунків, з-поза другого бічного парусинового порталу декорацій, що являли з себе середньовічний палац з колонадою, раптом з'явився в мундирі, при всіх регаліях, своєю власною персоною сам командуючий Київської військової округи генерал Оберучев. Членом Думи він не був.

Генерал рухом руки спинив присяжного повіреного Рязцова і вийшов наперед — між столом і суфлерською будою. В правій руці він тримав папірець — подібно, бланк телеграми. Лівою розправив свою пишну бороду на два бакенні.

Зал притих, і всі враз посідали на свої місця.

— Панове! — гаркнув генерал, як на плацу перед вишикуваною дивізією.— Вважаю своїм, так би мовити, священним обов'язком...— Він спинився на мить, щоб перемогти хвилювання чи просто ковтнути слину, і за цю коротку мить в залі запала вже цілковита тиша, як у церкві перед «Христос воскрес» чи в колі родичів перед читанням нотаріального тестаменту небіжчика.— Верховний головнокомандуючий генерал Лавр Корнілов до дня скликання всеросійських Установчих зборів оголосив себе...

Генералові забракло дихання.

Мертва тиша тривала в залі із тисячним натовпом — аж чути було, як м'яко подзвонюють рясними разками хрести, ордени та медалі на генераловому мундирі,— і генерал, нарешті, відтамував дихання. Він підкинув до очей бланк телеграми і з тремоло в голосі почав читати:

— «Русские люди!.. Вынужденный выступить открыто — я, генерал Корнилов, заявляю, что Временное правительство, под давлением большевистского большинства Советов... Тяжелое сознание неминуемой гибели страны повелевает мне... Все, у кого бьется русское сердце, кто верит в бога, в храмы, молитве господу бога об явлении величайшего чуда... Клянусь довести народ — путем победы над врагом — до Учредительного собрания, на котором...» — Тут генерал махнул бланком

делеші й зарепетував: — Армія з фронтом вже рушила на Петроград, щоб... щоб...

— Ура! — зойкнув присяжний повірений, соціал-революціонер Рябцов, і срібний дзвоник в його випростуваній руці забряжчав.

І це був неначе клич.

— Ура!!! — розітнулося з усіх боків. — Геть!!! — залунало там і тут.

І в залі зчинився шарварок. Всі підхопилися з місць. Всі гукали, найзапальніші повискакували ногами на стільці і вимагали собі слова. Дами висмикували з-під корсажів презентовані їм троянди і шпурляли їх на кін досить влучно — в генералову постать. Генерал Оберучев поставив ногу на суфлерську буду і під зливою квітів стояв як монумент — наче саме він і був генералом Корніловим. З балкона і ярусів хвилею покотився спів «Марсельези». Офіцери в перших рядах партеру гримнули «Боже царя». Семеро більшовиків, членів Думи, на чолі з Івановим, вийшли на авансцену і теж заспівали, взявшись за руки. Вони співали «Інтернаціонал». Чути їх було тільки в перших рядах — і дами почали жбурляти в них шкурками від апельсинів.

Урочисте святкування півріччя революції на тому й закінчилося.

2

От яка після вечора настала в Києві ніч, і це була найтривожніша ніч за минуле півріччя, вщерть сповнене кожноденної тривоги.

Першою озвалася залізниця. Залізниця вже одержала наказ главоверха Корнілова: негайно подати паровози під військові ешелони, що прямують на Петроград, і в першу чергу — під ешелони донських козаків генерала Каледіна та ударників генерала Денікіна.

Паровози — перед вокзалом, на коліях, у депо — десятки готових рушити за своїми маршрутами, під парами паровозів — в цю хвилину вже ревли на десятки голосів дружним хором: два довгі, три короткі — на сполох! Лемент паровозів чуло вже ціле місто, чули міські околиці, чули й заміські виселки та хутори. І люди знову вибігали на вулиці, у двори — дивились у темний, вже переднічний небозвід і шукали, з якого боку заграва, де пожежа? Бо пожежа мала бути неабияка, раз

затрубив весь паровозний парк величезного київського залізничного вузла.

В контору начальника служби руху — він саме телефонував у депо: двадцять паровозів до Фастова, Житомира й Коростеня під ешелони, маршрут: Петроград! — розчахнувши двері з написом: «Без доклада не входить», нагло вскочили п'ятеро з гвинтівками й широкими червоними биндами на лівих руках: червоногвардійці-залізничники. Попереду був Боженко. Борода в нього скучмилася й звихнулася набік, неначе він довго спав і прим'яв її під шоку.

Начальник руху зірвався з місця.

— Хто вам дозволив? — гукнув він. — Секретар!

Боженко перебіг кабінет нечутно — пухнастою доріжкою перського килима, — спинився перед столом начальника і поклав на стіл, на папери начальника, свій величезний, шершавий, попалений кислотою, поїдений іржею та фарбами кулак. Начальник відсахнувся на спинку крісла і кліпав очима то на люте обличчя мало не впритул перед ним, то на важений кулак з розщепленими нігтями пальців та синцями й прищипками на кісточках.

А Боженко аж простогнав.

— Коли подаси Корнілову бодай один паровоз, чущеш?.. — Він помітив, що начальник полотніє і починає осуватися з стільця вниз, і тому поспішив пояснити в більш відповідній генеральському рангові начальника лагідній формі: — Коли подасте бодай один паровозик, ваше превосходительство, дозвольте доложить, виноват, що зайшли без доклада, по-сусідському — на огоньок!..

Та не покладаючись на акцію Боженка, в добрих наслідках якої можна було, проте, не сумніватися, — і в депо, і по коліях до кожного паровоза вже поспішали групи залізничників-червоногвардійців, збігалися солдати, підходили якісь студенти-агітатори, — і вже біля кожного паровоза в мерехтливому світлі вмоченого в гас і підпаленого клоччя утворювався мітинг.

— Жодного паровоза під вагони версальцям! — закликали студенти-агітатори з тендерів паровозів, як з трибун.

— Братця! Землячки! Товариші робочі! — гукали слідом солдати, б'ючи себе в груди. — Геть війну! Чи на позиціях, чи тутечки, в вольному тилу! Не давайте підмоги контрреволюції!

— Заганяй паровоз у депо, гаси топку або злязь, коли страхопуд, ми й самі за тебе розпорядимося, товаришу машиніст!

Стрілочники відкривали семафори й махали прививно зеленими ліхтарями.

І паровози — з колій, з парків, навіть з-під готових вже до відбуття пасажирських составів — один за одним рушали в напрямку депо. На поворотному колі теж вартували вже групи залізничників-червоногвардійців — і повертали кабестан лише тим паровозам, які просили колії в депо.

Акцією затримання паровозів, що мали повести військові ешелони на Петроград, та взагалі всією організацією саботажу в депо керувала військова організація київських більшовиків. Очолював цю акцію — з доручення комітету — Віталій Примаков. Одначе керівною роллю організатора гарячий Віталій не задовольнився. Без шапки, бо ще не мав часу придбати собі новий кашкет після побиття на «брехалівці», з обличчям геть заліпленим пластирями на численних саднах, у розхристаній на грудях сорочці, бо йому було-таки парко,— він мотилася без упину по залізничному полотні між депо і пасажирським вокзалом, між вокзалом та станцією Київ-Другий. В руках у нього був кондукторський ліхтар, і, розмахуючи ним, Примаков кидався мало не під колеса кожному паровозові, що посувався колією.

— Куди? — тільки й питав він, коли на його одчайдушні сигнали машиніст давав стоп.

— В депо,— відказував машиніст.

В такому випадку Примаков відступався з дороги. Коли ж у відповідь чув «під состав» або ж «резервом», він заявляв так само лаконічно, але ж тоном категоричного наказу:

— Не буде! Давай задній! Назад у депо!

І зразу ж ліз у машиністську будку і з горішньої сходини драбинки відкривав мітинг.

Свою промову на відкриття мітингу Примаков починав запитанням до машиніста:

— Отож виходить, папашо, що ви проти робітничого класу і за князя Львова, поміщика Родзянку, цукрозаводчика Терещенка, диктатора Корнілова і самого царя Миколу?

І зразу ж звертався до натовпу, що сам собою невідь і звідки вже оточував паровоз: стрілочники, зчіплювачі,

мастильніки, ремонтери і, звичайно, якісь невідомі солдати:

— То як, товариші пролетаріат і сіра солдатська скотинка, якій приділяє буржуазія і далі гнити в окопах за маетки Родзянків, цукроварні Терещенків та шлях царя Миколки,— запишемо пана механіка в союз Михайла-архангела, щоб бив нас у морду, щоб сиротив наших дітей, щоб цілував у ручку кривавого генерала Корнілова? Як скажете, товариші, дамо йому таку від нас рекомендацію?

Натовп вибухав реготом — не добрим, а злим, зринали вигуки — аж ніяк не доброзичливі, знімався свист та тюкання.

До півночі у всіх гарячих паровозах київського вузла залили топки: київські залізничники паровозів диктатору Корнілову не дали.

Залізнична колія тепер являла собою видовище незвичайне для залізниці. Там, де постійно, день та ніч, бурхає життя і панує безперервний рух, зараз стояла могильна тиша і розкинулася мертва панорама сріблястого в сяєві колійних ліхтарів павутиння незчисленних пристанційних колій. Сигнальні вогники на семафорах та стрілках додавали цій феєричній картині ще й моторошного вигляду: сигнальні вогні були тільки червоні — стоп!.. Донці Каледіна і ударники Денікіна не рушають на пролетарський Петроград!..

3

Юрій Пятаков і Євгенія Бош виступали на Подолі, на взуттєвій фабриці Матісона.

Фабрика виконувала величезні замовлення для фронту — сто тисяч пар солдатських ютхових чобіт; спеціальний цех індивідуального пошиття виробляв офіцерські — хромові для фронту, шеврові на парад — чобітки; для авіаторів, на спеціальне замовлення, виготовлялися також лаковані гетри до черевиків. Мсьє Матісон-син особливо пишався з того, що подібні гетри були презентовані самому мсьє Керенському в дні його перебування в Києві, і тепер саме в цих історичних гетрах мсьє Керенський вершив судьби російської революції.

Працював тепер на фабриці величезний, тисячний колектив взуттєвників; крім того, фабрика була виробничими взаєминами пов'язана з десятками чинбарень та сотнями чинбарів у Київській та суміжних губерніях;

кожум'яцькі кустарі з-під Щекавиці, з Глибочиці та цілого Подолу також всю війну робили на неї. Серед подільських калінківських фроварів, млинарів Бродського, тютюнників Левіна, гільзярів Дувана чи аптекарів «Юротата» це був справжній пролетарський центр — і агітаторами пішли сюди самі керівники київських більшовицьких організацій: міської — Юрій Пятаков та обласної — Бош.

Було вже аж за північ, коли розпочався загальнозаводський мітинг, але дарма, що такої пізньої пори, — зібралася мало не половина матісонівських робітників, зійшлися й чоботарі, що виконували відрядні замовлення фабрики по власних майстернях, прибилися й люди з прилеглих подільських вулицок.

Мітинг відбувся у заводському дворіщі, просто гоголого неба. Світили ясні серпневі зорі, підбивався на небосхил і пізній, на останній чверті, місяць, сліпенько маячили кілька газокалильних ліхтарів біля присадкуватих будівель фабрики, осторонь, у кутку під парканом, завзяті молодики-підмайстри підпалили ще й барильце з шевським варом — не так для освітлення, як з юнацького шалапутства. Курне, як з великоднього біля Софії кагана, полум'я світла багато не давало, але вогонь, як на смолоскипі, то спалахував, то пригасав, то повивався димом, то пробивався крізь нього довгими язиками — і це палахкотіння та примеркання кидало на юрбу людей то червоні мерехтливі бліки, то чорні моторшні тіні, і натовп, навіть коли застигав непорушний в реакції на слова оратора, все одно здавався жвавим, вертким.

— Товариші! — почав Пятаков. — Реакція відкрила свої карти. Контрреволюція вінчала на царство свого диктатора-регента. Але пітерський пролетаріат піднявся на захист здобутків революції: опір контрреволюційному заколотові очолює Петроградська Рада. Є відомості, що й Керенський виступить проти узурпатора на чолі вірних Тимчасовому уряду революційних військ...

— Так Керенський же, — почулося з юрби, — сам же й уступив місце Корнілову, щоб той створив уряд твердої руки!

Поміж взуттевиків, виявляється, були люди, що й самі розбиралися в політичній ситуації.

Пятаков поморщився — він не любив, коли йому перебаранчали.

— Треба думати,— мусив, одначе, він реагувати на репліку,— Керенський почув голос трудових верств: рішення Ради чинити непримиренний опір корніловському замахові на революцію...

— Але ж у самій Раді теж верховодять меншови́ки! — лунали голоси вже з іншого боку.— Продадуть меншови́ки з есерами робочий клас!..

Пятакова репліки дратували. Крім того, що перепалка репліками зривала ґрунтовну доповідь, яку він збирався виголосити, він мав ще й свій власний погляд на події, і зокрема на взаємини з меншови́цьким у Раді, ба й есе́рівським у Тимчасовому уряді проводом, з огляду на проблему міжпартійного альянсу в ім'я об'єднання всіх демократичних сил. І вигуки ці йшли зовсім супроти його концепцій.

Тому він замахав руками, вимагаючи спокою:

— Товариші! Про повстання говорити ще зарано: без підтримки світового пролетаріату його засуджено на загибель!..

Євгенія Бош стояла поруч з Пятаковим на величезному кадубі з-під дубильного екстракту і навіть схопила його за руку: мова ж зараз зовсім не про світові масштаби, а лише про контрреволюційний заколот військового генералітету!..

А з натовпу гукали голосніше. Тепер переважали вигуки: «Світової почекаємо, своєї ще не зробили!», «Де вже там до міжнародних буржуїв, коли свої сидять на карку!», «Тимчасовий — нехай, а Ради хіба — буржуазія?», «А ми самі хто, коли, скажемо, чинбарі? Буржуї чи пролетаріат?», «Нас самих от вже в дрібну буржуазію записали, раз не більшови́ки!..»

— Я про це й кажу, товариші,— кричав Пятаков,— доки ми ще маємо надію на перехід дрібної буржуазії на бік революції, ми не повинні відштовхувати й ті партії, що виявляють її інтереси і стоять, взагалі кажучи, на загальнореволюційних позиціях. Тим-то й треба зараз, коли зависає загроза над всеросійською революцією, забути старі міжпартійні чвари й об'єднати сили всіх партій, щоб...

Євгенія Бош далі не могла витримати: не про партії ж мова, не про міжпартійні альянси та комбінації. Бош рішуче відштовхнула Пятакова і стала перед бурхливим натовпом.

— Товариші! — гукнула й вона, і знову зразу запала тиша: раптова зміна оратора і те, що цей оратор — жінка, привернуло загальну увагу. «Бош! Бош!» — почулося там і тут — її знали: мало не щодня Євгенії Богданівні доводилося виступати в місті й тут, на Подолі. — Товариші! — гукнула Бош. — Не про те, чи миряться, чи сваряться партії між собою, мова. Якщо пролетарське повстання не готове сьогодні, то воно буде завтра. Але зараз мова тільки про одне: революції загрожує загибель від руки реакції, і ми повинні дати відсіч знахабній контрреволюції! Петроградські пролетарі не пустять до себе генерала-диктатора Корнілова, армія — солдати — не підуть за ним! І ми, київські трудящі, теж не повинні дозволити корніловським генералам вчинити контрреволюційний заколот тут, у нас, на Україні! Берімо в руки зброю, товариші! Проти заколотників! Йдімо в лави пролетарської Червоної гвардії! Запис провадимо тут же, зараз же, я проваджу його! Підходьте сюди, до мене! Гвинтівки дадуть вам портовики! Матроси флотилії! Зараз прибуде автомобіль з гвинтівками і патронами!

Мітинг вирував, але вже не тупцював на місці, — люди тислися наперед до трибуни-кадуба, вигуки чулися звідусіль, але то вже були вигуки: «Давай зброю!», «Пишемося всі!», «І мене запишіть!», «Не дамо генералам панувати над нами!»

Барильце з варом вже догоряло, світла від нього вже не було; пізній місяць підбився ген високо, але й він не світив — тоненький, наче серпик у небі; блідо мерехтіли газокальні ліхтарі. В дворищі фабрики було майже темно — білили проти зоряного неба лише людські обличчя. Був серпень, час зорепаду, і небозводом часто пролітали метеори, креслячи вогнисті, наче від гарматного снаряда, траєкторії.

В подвір'я, гуркочучи та чхаючи несправним мотором, в'їздив вантажний автомобіль: матроси Дніпровської флотилії підкидали для озброєння київського пролетаріату гвинтівки й патрони.

4

Вже синіло передрання, коли Пятаков і Бош вийшли з фабрики Матісона. Вранці — до початку роботи — їм треба було ще на інші заводи: Пятакову — на Печерськ, Бош — аж у Дарницю, але перед тим потрібно було за-

скочити ще в Маріїнський палац, у комітет — довідатися про новини з Петрограда і фронту, зорієнтуватися в загальному становищі по місту, обмінятися думками з товаришами, прийняти найважливіші рішення. І вони попростували до Маріїнського палацу.

Пятаков йшов попереду, роздратований, гнівно пирхаючи.

— З твого боку це була кричуща нетактовність! — кип'ятився він.

— Що я перебила тебе? Пробач, що так вийшло, але ж ми обоє мали виступати.

— Безтактно, антипартійно було виступити проти мене! Ми ж з тобою члени однієї партії!

Намагаючись говорити спокійно, Бош заперечила:

— Але ж коли член однієї з тобою партії починає говорити невірно, коли починає висловлювати думки, що йдуть урозріз позиціям, які займає партія...

Пятаков урвав:

— А коли я вважаю ці позиції хибними?

Бош, стримуючи гнів, відказала:

— То однаково мусиш коритися лінії партії і виконувати її в своїй практичній діяльності, а про свої незгоди заяви у вищих партійних інстанціях і там обстоюватимеш свої погляди. Ти ж сам на всіх партійних зборах пристрасно проповідуєш демократичний централізм у партії і вимагаєш...

— Красиві слова! — зойкнув Пятаков.

— Що — красиві слова? Принцип демократичного централізму чи твої фрази, коли ти за нього розпинаєшся?

Пятаков буркнув лагідніше:

— Я кажу, що це ти зараз говориш красиві слова, намагаючись виправдати свою нетактовність, якою тільки дала зрозуміти масі, що в нашій партії точаться суперечки. Партії це на шкоду!

Останні слова він промовив замирливо, вуркотливим тоном. Притишивши ходу, він взяв Бош за руку:

— Євгенія!..

Але Бош одняла руку.

— Ти стаєш зовсім неможливим, Юрію! — з гіркотою сказала вона. — Твоя поведінка — це поведінка фракціонера! І саме це партії на шкоду!

— Євгенія! — заговорив Пятаков, і голос його бринів уже зовсім м'яко, інтимно. — Ну, не будемо про це! Не

будемо тьмарити наші почуття цими суперечками на партійні теми...

Він знову взяв руку Бош, пішов зовсім тісно і нахилився ближче. Борідка лоскотала Євгенію по щоці, зовсім близько блиснула в тьмяному сяєві зірок золота оправа пенсне, за скельцями ласкаво мружилися такі знайомі — що вміли ехидно та люто зиркати, але й поглядати ніжно та пристрасно — очі. Поночі вони були не блакитно-сірі, а темні, майже чорні.

— Ах, Юрій! — зітхнула Євгенія: трудно було опиратися, коли він був отакий, інтимний, але — дивно — як зразу вона йшла на опір, коли в полеміці він ставав різкий, брутальний, а головне, коли думка його викликала незгоду і заперечення. — Ах, Юрій! Як же — не будемо? Як же так — найбільше, найголовніше — партійну принциповість заховати за почуття?! Та яка ж ціна почуттям, коли...

Бош рішуче висмикнула руку і швидко пішла вперед темною алеєю.

Вона чула, як Пятаков позаду сердито пирхнув, і уявила собі, як він роздратовано стенив плечем і взявся поправляти пенсне.

Вона йшла швидкими кроками до стежки, якою можна вийти прямо до ажурного мосту через провалля і потрапити до Маріїнського палацу поза шантаном «Шато».

Треба було поспішати в комітет: до ранку, до початку роботи на підприємствах, Пятаков мав уже бути на Печерську, а Бош — аж у Дарниці.

Але в комітет саме з Дарниці надійшли дивні й трижовні вісті. З Дарниці, з місця постою бельгійської авіації та французьких автмоточастин, раптом вирушила на Київ колона панцирних автомобілів.

Чому рушили французькі вояки, а слідом за ними, можливо, й бельгійські?

Може, контрреволюційні путчисти диктатора Корнілова вирішили розпочати заколот у Києві водночас із Петроградом та Москвою — і війська союзників мали подати їм допомогу?..

5

Колона французьких панцирних автомобілів зробила по місту величезне коло.

Зійшовши з широких прольотів Ланцюгового мосту по двоє в ряд, панцирники звернули праворуч понад Дніпром і рушили набережною до Поштової площі.

Окремі панцирні автомобілі на вулицях прифронтового міста були в Києві не первина, але ж зараз панцирників було щонайменше зо два десятки зразу, йшли вони точним ладом, а головне, на кожній машині на бокових дверцятах вималювано триколірний, біло-синьо-червоний, знак: чи то штандарт поваленої Російської імперії, чи то національний прапор Франції, союзниці Росії в війні. Люди збігалися звідусіль — з причалів пристані, з завулків Подолу, з-під схилів Володимирської гірки. Що за панцирники? І чого їм треба?

Ревучи клаксонами, розганяючи навсібіч перехожих і візників, панцирники проминули Поштову, рушили на Поділ, промчали через Контрактовий майдан, перетяли обидва Вали, звернули ліворуч — і Глибочицею посунули вгору. Автоколону мчала по колу довкола центру міста, але не головними магістралями, де стояли кам'яниці інституцій, де вишикувалися торговельні квартали та височіли палаци аристократії в розкішних садах. Панцирники — неначе умисне — просувалися вузькими проїздами, де будиночки тулилися тісно один до одного: по робітничих околицях. Панцирна колона демонструвала.

Нарешті через Бессарабку, з ревом та скреготом, колони вихопилася на Банкову. Тут вона спинилась перед будинками штабу військової округи.

Люк головної машини прочинився, і звідти з'явився офіцер у синьому кепі з золотим шитвом.

Командуючий військами Київської округи, генерал Оберучев — від дня Лютневої революції член партії конституційних демократів, а від липневих подій — російський соціаліст-революціонер, — стояв на горішній сходах ганку штабу в парадному мундирі і при всіх регаліях. Начальник штабу генерал Квєцинський — в захисній фронтовій уніформі — стояв поруч, однією сходиною нижче. Ще двома сходинками нижче виструнчився старший офіцер для особливо важливих доручень, штабс-капітан Боголепов-Южин. Зовсім унизу, на тротуарі, товпилися ад'ютанти й вістові.

Штаб Київської військової округи вже чекав появи панцирної колони.

Люк головної машини розкрився ширше, солдат

у синьому береті вистрибнув наперед і виклав з машини драбинку-східці. Тоді французький полковник зійшов на землю. Золоте шитво було в нього і на комірі, і на жгутах погонів, і на аксельбантах: полковник генерального штабу французької армії.

Полковник пружною ходою бравого вояки підійшов до ганку — генерали Оберучев та Квечинський ступили кожний однією сходиною нижче, назустріч, — і полковник салютував: віддав честь двома пальцями до виложеного золотими галунами дашка кепі, клацнув закаблуками, вирівнявся струнко й рапортував. Генерали, а за ними весь почет ад'ютантів, відсалютували за всіма приписами статуту внутрішньої служби російської армії, скасованого, проте, наказом номер один у перший день Лютневої революції.

Слова салюту й рапорт, а також і відповідь командуючого військовою округою були виголошені французькою мовою. Полковник французької служби рапортував, що підначальна йому колона панцирних автомобілів автмотобатальйону експедиційної армії Французької республіки виконує свій учбовий пробіг, і він, командир, вважає своїм обов'язком скласти шану командуванню округи, де дислоковано його частину. Генерал служби російської революційної армії відказав, що має це за честь, дякує, вітає і зичить полковникові та всій армії союзниці Франції успіху та перемог.

Після того, як і належить за статутом, салютування відбулося вдруге — генерали і полковник потисли один одному руки, мило посміхнулися — і полковник французької армії, такою ж пружною ходою бравого вояки, повернувся до своєї машини.

Мотори завили, швидкості заскреготіли, дим окутав Банкову вулицю аж до театру Соловцова вниз, і автоколона рушила.

З Банкової колона завершила ліворуч на Інститутську, тоді ще ліворуч — на Хрещатик, прогуркотіла Хрещати́ком — праворуч на Фундуклеївську і ще раз ліворуч — на Володимирську.

Колона бойових панцирних автомобілів союзної французької армії наче всвердлювалася спіраллю в самісіньке серце столиці України.

Перед Педагогічним музеєм головний танк затрубив у клаксон. Колона знову спинилась і вишикувалася на цілий квартал — хвостом аж до театру опери.

Люк у головній машині ще раз відчинився, і полковник ще раз вистрибнув на брук. На сходах Педагогічного музею в цю хвилину нікого — крім варті від куреня «Українських січових стрільців» австрійського полковника Коновальця — не було; тут його, видно, не чекали, — але французький полковник став струнко, салютував двоколірному жовто-блакитному прапорю вгорі на куполі і рішуче рушив просто в двері, минаючи отетерілих «січовиків» у сірих австрійських тужурках та кучих мазепинках з золотими тризубами.

6

Софія Галечко, в паніці навіть не постукавши в двері, вскочила в кабінет генерального секретаря військових справ.

— Пане генеральний! — Голос секретарки затинався, її завжди стримане від вияву почуттів обличчя було бліде. — Прошу пана генерального, то є неправдоподібно, прецінь то таки є: ми ся опинили в облозі французьких панцирників, і сам пан командант армії Франції вже тутка, жеби, евентуально, заєдно нас полонити!

Переполох тендітної хорунжеси, проте, був не безпідставний: поява панцирних автомобілів сталася надто несподівано, і заміри французьких автоматочастин відомі не були. Адже цій появі не передувало ніякого повідомлення, навіть не пролунав телефонний дзвінок із Дарниці, як це допіру було в кабінеті командуючого військовою округою.

Петлюра підхопився з-за столу: що трапилось?

Становище в місті було надто напружене. Заводами могутньою хвилею прокотився страйк — перший політичний страйк від часу Лютневої революції. По робітничих районах масово організовувались загони Червоної гвардії — і хто його знав, яка мала бути в них кінцева мета. А чотири ударні «батальйони порятунку України», укомплектовані після розмови Петлюри з Корніловим з найкращих вояків українських частин Київського гарнізону, разом з двома батальйонами Богданівського полку щойно відправлено на фронт, на підтримку деморалізований російській армії під Тернополем, — і збройна сила Центральної ради в столиці України значно ослабла. Чи не признала російська реакція цей момент за слушний, щоб розправитися з Центральною радою?

Чи не піддурив Корнілов Петлюру? Чи не заслинив йому очі своїми обіцянками підтримати українізацію армії?.. Підмовив Петлюру найвірніші збройні сили відправити на фронт, накладе Керенському в потилицю, а тоді прийде черга й на Петлюру... Корнілову поміг, а сам залишився без війська — власними руками підрубав гілляку, на якій сидить...

Але до чого тут французькі панцирники?.. Як — до чого? Франція — за війну до перемоги, і Корнілов — за війну до перемоги. А Корнілов — влада твердої руки...

Петлюра звівся з-за столу. Він теж зблід, але був він мужчина і тому повівся спокійно, з гідністю, як і належить під трудну хвилину.

— Сотника Наркиса з моєю особистою охороною і сотника Нольденка з усіма старшинами й козаками контррозвідки — негайно сюди! — наказав він.

— Слухаю пана генерального! Ту ж мить!

— Стійте! — владно спинив її Петлюра, кинувши швидкий погляд у вікно, з якого вже виднілися сіро-зеленаві залізні горби панцирних автомобілів, вишпукваних вздовж понад тротуаром. — Дзвонить Коновальцеві й Мельникові в штаб організації «січовиків», поручику Міхновському — в клуб українських старшин імені гетьмана Полуботка, панові Тютюнникові — в штаб організації «вільного козацтва». Всі — до зброї!

Панна Галечко навіть не відказала своє «слухаю пана» і прожогом кинулася до дверей.

Та при порозі вона мусила зупинитися. Двері розчинились, і на порозі станув французький полковник.

Під грудьми в Петлюри замлоло. Отож — факт. А здавалося, що все складається так на добре...

Французький полковник підкинув два пальці до кепі:

— Мсьє!

Петлюра обсмикнув поли френча, переступив з ноги на ногу, кашлянув, але про всякий випадок уклонився.

Гість теж похилив голову в короткому гречному уклоні і проказав доброю російською мовою — куди кращою, ніж російська мова в устах Петлюри. Свою кар'єру французький полковник робив у російському відділі французького генерального штабу — підвідділ розвідки й контррозвідки — і не один рік працював у Росії військовим аташе.

— День нашого знайомства, мсьє Петлюра, залишиться в моїй пам'яті назавжди! — піднесено проказав гість.— Маю за честь. Полковник Бонжур!

— Бонжур, бонжур! — мляво відгукнувся Петлюра, чудово розуміючи, що навіть у хвилину арешту француз не може не бути галантним. Французької мови Петлюра не знав, але такі загальноживані слова, як «бонжур», «мерсі», «сіль ву пле», вмів вимовити навіть з сяким-таким чужомовним акцентом.

Полковник застержливо звів руку вгору:

— Прощу пробачити, мсьє, але Бонжур — то моє прізвище.— Він посміхнувся зовсім мило.— Справді, мое чудне прізвище спричиняє інколи дрібні непорозуміння. Але що поробиш,— полковник Бонжур смішливо розкинув руками,— мій народ позначається добрим гумором і любить пожартувати навіть у таких серйозних справах, як найменування царя природи — людини!

Петлюра розгубився. Чорті-що! З одного боку — він таки впоров дурницю, і як же тепер її полагодити? З другого — яке це тепер має значення, коли взагалі все летить зразу до чортів собачих? Ні в сих ні в тих, зовсім машинально, він побурмотів:

— О так, так, наша нація теж має такий характер; у нас, знаєте, теж трапляються кумедні прізвища: Добрідень, Добривечір, Убийбатька, Заріжматір і взагалі...— Та полковник дав зрозуміти, що тему вичерпано коротким, джентльменським обміном жартами. Поважно він проголосив:

— Прийміть мої GRATULACIЇ, пане міністр! Мої найліпші побажання особисто вам і вашому урядові.

Петлюра кліпнув непорозуміло: звертання «міністр» йшло якимось супроти того, що він вже наготовився був почути; тон полковника та урочистий вираз його фізіономії теж не дозволяли приймати його слова тільки за форму французької галантності.

— М... мерсі...— промимрив Петлюра, знову обсмикнувши поли френча, бо, як відомо, в хвилину подібного душевного замішання нема куди подіти руки і неодмінно треба дати їм якусь роботу.— Прощу сідати, пане полковнику,— додав він з безнадією в голосі.— Чому маю завдячувати...

Та полковник Бонжур і далі стояв — стояв рівно, майже в позиції «струнко».

— Мсьє міністр! — мовив полковник урочисто, і голос його патетично завібрував.— Патріоти Франції, всі гарячі прихильники жаданої перемоги над варваром-швабом, смію запевнити вас, глибоко зворушені вирішенням вашого уряду, і зокрема вашою роллю в прийнятті цього історичного рішення, про надання ефективної допомоги російській армії на фронтах силами своїх свіжих, молодих і запалених патріотичним ентузіазмом українських вояків. Представник генерального штабу французької армії при ставці верховного головнокомандуючого російською армією, генерал Табуї, уповноважив мене переказати вам глибоку подяку, разом із своїми найгарячішими привітаннями, певна річ!

Гарячий піт зросив чоло Петлюрі, і в голові йому загуло. Він навіть хитнувся на ногах — так сильно і враз ударила по його жилах гаряча кров. Господи! Таж, либонь, все виходить зовсім навпаки...

Треба було щось сказати, сказати щось треба було неодмінно — повноважний представник самого генерала Табуї зробив навіть паузу, вичікуючи його слова,— але Петлюра ще не оговтався: зміна ситуації трапилася аж надто несподівано. Полковник, все так само не виходячи із стану «струнко», перечекав хвилинку, не дочекався відповіді і заговорив далі, докінчуючи, безперечно, наготовлену ще задалегідь тираду:

— Я сказав, мсьє міністр: уряду! І я наголошую на цьому слові. Генерал Табуї просив переказати вам, мсьє міністр, а через вас і самій українській Центральній раді, що, визнаючи Тимчасовий уряд в Росії, французьке командування визнає і дії генерального секретаріату Центральної ради як дії урядові, раз генеральний секретаріат визнаний Тимчасовим урядом. У військового командування французької армії нема сумніву, пане міністр, що в подальшому за цим має послідувати офіційне визнання екс-офіцію Української республіки урядом республіки Франції. Мої вітання і мої компліменти, мсьє!

Петлюра вже оговтався. Він заклав руку за борт френча і коротко кивнув. Он воно як повернулося! Кров стукала в серце, біла в скроні — постать Петлюри вирівнювалася, плечі розгорталися ширше, голова зводилася вище та вище.

Тримаючи руку за бортом френча, Петлюра нарешті мовив:

— Мерсі, полковнику! Високо ціную ваші слова. Прошу переказати доблесному генералові Табуї мої найліпші побажання. Чинимо як вірні сини своєї нації і прихильники цивілізації, полковнику. Смію запевнити вас!

Полковник все ще стояв у позиції майже «струнко» і Петлюра милостиво кивнув:

— Прошу, пане полковнику, почувати себе зовсім вільно в нашій господі.— І він зробив гостинний, але з гідністю, жест.— Прошу сідати, пане полковнику.

7

Тепер, безперечно, годилося повести далі розмову легку, милу, але достойну, певна річ. І Петлюра, як господар, мусив дати їй початок.

Петлюра гречно, але в невимушено дружньому тоні, запитав:

— Як вам ведеться у нас на Україні, пане полковнику?

— Мерсі.

— Можливо, французькі офіцери мають до української влади якись претензії?

— Жодних претензій, мсьє міністр!

Що далі казати, Петлюра не зміг зразу придумати, та й думками він ширяв зараз у надто великих масштабах і геть далеко від галантної розмови з французьким полковником — на шляхах ствердження української державності та її престижу поміж усіма іншими країнами світу. Думалося йому в цю хвилину також і про те, що, отже, ні славетний історик Грушевський, голова Центральної ради, ані знаменитий письменник Винниченко, голова генерального секретаріату, не спромоглися дійти того, чого дійшов він,— нехай же тепер усі самі вирішать, кому вести перед у відродженні нації! Он воно як! Либонь, потаємні мрії всього його життя — вийти в люди, вийти в ого-го-го які люди! — ці його мрії починали, нарешті, наближатись до здійснення.

Полковник Бонжур зрозумів, що пауза в розмові, подана як хвилинка глибокого замислення співрозмовника, зроблена для того, щоб уступив у розмову він сам. Тому полковник Бонжур заговорив:

— Мушу виконати ще одне приємне доручення, мсьє міністр. Його преподобіє абат Франц-Ксаверій Бонн теж

просив переказати панові українському міністру своє вітання.

Петлюра запитливо подивився на полковника, не дочувши.

— Пробачте? Як ви сказали? Хто?

— Абат Франц-Ксаверій Бонн. Новий капелан франко-бельгійського гарнізону в Києві...

— А! — Дальші пояснення були зайві. Петлюра вже почув і згадав: легат Ватікану, який через чотаря Мельника — ні сіло ні впало — вже переказував йому від себе привіт, а від папи римського — благословення, дарма що Петлюра був православний. Вони навіть мали зустрітись, та отець Франц-Ксаверій нагло занедужав, і побачення не відбулось.

Полковник Бонжур якраз і давав пояснення:

— Прелат тяжко захворів, атака серця, і надовго прикутий до ліжка. Але справа не жде. Тому він звірився мені і доручив, з вашого дозволу, бути його представником у невідкладній розмові з мсьє міністром. Власне, з ряду справ, які має святий отець до мсьє міністра, він просив повести зараз розмову лише про одне...

Полковник спинився, поглядаючи на Петлюру. Обличчя його тепер, коли він зняв кепі, втратило напружений вираз, властивий військовим, і в цю хвилину було більше схоже на обличчя добродійного священнослужителя: лагідність, смиренність, але в той же час якась прихована впертість.

— Прошу! — мовив Петлюра.

Полковник сказав:

— Прелат має повноваження, — полковник не сказав, від кого повноваження, тільки зробив паузу, — запропонувати мсьє Симону Петлюрі... вступити братом до ложі масонів.

— Куди, куди? — наче не дочув, хоча й добре почув спантеличений Петлюра.

В цей час в його голосі аж вихрилися думки: що за чортовиння? Та чи цей француз не п'яний? Яка ложа, які масони? І що таке масони? Що знає він, Петлюра, про масонство взагалі? Ах, так, герой роману Льва Толстого «Війна і мир» П'єр Безухов був, здається, членом масонської ложі! Але ж то в романі, і про події минулого століття, а це сьогодні, в вік пари й електрики!.. Фу ти, чорт!..

— Членами великого масонського братства,— казав тим часом так само спокійно, але значливо полковник Бонжур,— були в усі часи найвидатніші діячі науки, політики і суспільного життя. Полководець Кутузов і поет Херасков. Фокусник Каліостро і абат Фуше. Граф Головін і князі Гагаріни, Куракіни, Трубецькі. Навіть члени імператорських фамілій: Фрідріх Великий і Людовік Шістнадцятий та російський імператор Павел. Американські президенти Франклін і Вашингтон...— Полковник сипав історичними іменами.— Мусите знати, що й нині майже усі керівники урядів у країнах усіх континентів, а також найвидатніші лідери громадських організацій світового значення теж є масонами.— Полковник поглянув на Петлюру унятливым, але звірливим поглядом.— Зрозуміло, що я не називаю їх імен, додержуючи масонського закону про таємницю...

Полковник казав, а в голові Петлюри — слідом за першим очманінням — вертілося, власне, одне запитання: масони, господи боже мій, що знає він про масонів? Що він про них бодай чув чи читав?.. Ну, масони, ну, в перекладі — каменярі, ну, здається, колись, у середні віки,— цехове об'єднання справжніх каменярів, далі — щось на кшталт секти чи то з релігійною, чи то з політичною метою — наче теперішні партії... Хоча ні, партії ж антагонізують між собою, а масонське братство тримається, либонь, на зовсім інших принципах: можливо — моральних, можливо — кастових. Вони об'єднують людей різних націй, класів, релігій, політичних переконань і навіть партійної приналежності — об'єднують, здається, жаданням досягнення якоїсь спільної мети... Спільної мети. А якої? Цього Петлюра згадати не міг.

А полковник Бонжур все сипав і сипав далі:

— А ваші, мсьє Петлюра, великі співвітчизники — українці? Царедворець Лопухін — організатор масонського руху на лівому березі Дніпра. Ваш полтавський земляк минулого століття, вихованець, як і ви, полтавської бурси, а далі — Київської академії, славнозвісний Гамалій... Нарешті, ваш, так би мовити, сусіда — поміщик Кочубей...

При згадці про Кочубея — предмет тяжких заздрощів Петлюри змалку, ще коли він був лише Сьомкою без штанів,— Петлюру аж підкинуло. Чому цей французький полковник заговорив про Кочубея? Що знає він про дитячі марення заговори Сьомки Петлюри? Чому дозволяє собі кпи-

ти з Симона Васильовича, знімати його на глум? Над ким він глузує? Над Петлюрою — вождем утворюваної української армії, якому висловлює свою подяку сам доблесний французький генерал Табуї! Над ким збиткується? Над Петлюрою, який, можливо, невдовзі стане на чолі самої української держави, яку, очевидно, незабаром визнає поміж інших держав сама Французька республіка!..

І Петлюра, можливо, не стримав би вияву свого справедливого гніву — задав би французькому полковникові перцю! — коли б у цю хвилину не долинув до його свідомості самий сенс останніх слів співрозмовника. Таж масонами, за словами цього полковника, є нині мало не всі глави світових урядів і найвидатніші діячі всіх, теж світового значення, громадських утворень!.. Отже, раз вступити до масонів пропонують саме йому, Петлюрі, то це ж виходить, що й він — Симон Петлюра — є поміж цих найвидатніших діячів сучасності або й буде поміж... глав світових держав... Хіба не так, раз це йому пропонують і раз пропозиція ця є предметом спеціальної місії легата самого папи римського?

Фантасмагорія! Як каже сотник Нольденко...

Ні. Факт! І — шанс! Хіба не шанс у справі утворення української держави?

Звичайно, він вступить у ті масони!.. От тільки треба дізнатися, що воно таке...

Петлюра приплющив очі, щоб вони не зрадили його душевного замішання, відхилився на спинку крісла й проказав тоном, у якому теж не бриніло в цю хвилину жодного виразу:

— Мій полковнику, сподіваюся, що ви не заперечуватимете проти моєї пропозиції — докінчити нашу розмову на таку діткливу тему... іншим разом, невідкладно, звичайно, але за якийсь час?

— Слухаю, мсьє міністр!

Полковник Бонжур — він же знову раптом перетворився на полковника армії республіки Франції, навіть клацнув закаблуками, коли звівся й надів кепі, — взяв на честь двома пальцями до кепі з золотим галуном.

— Сподіваюся, мсьє український міністр сам добре спосіб влучно повідомити мене? Місце постою — Дарниця, автоматочастини експедиційного корпусу французької армії в Росії. Маю честь!

Петлюра звівся і величаво хитнув головою: це був знак ствердження і уклін на прощання заразом.

Полковник вийшов.

А Петлюра стояв, як став; серце йому аж витанцьовувало в грудях, в голові паморочилося від сили-силенної думок, що випереджували одна одну. Втім, дві думки панували над усім. Перша: ось він хто такий є, Симон Петлюра,— хто ж, як не найвидатніший діяч відродження української нації та й взагалі не останній поміж діячів світу! Друга: треба якнайшвидше довідатися все про тих клятих масонів!..

Шеренга автопанцирників вздовж Володимирської тим часом завила, заскреготіла, загуркотіла, заревла — і рушила з місця, окутавши весь квартал синім бензиновим димом.

На порозі кабінету стояла Софія Галечко, але Петлюра її не бачив, дарма що дивився впрост перед собою, просто на неї.

Колона панцирників перетяла тим часом Бібіковський бульвар і ринула вниз Володимирською. Закінчивши свій демонстративний марш, колона знову перешикувалася на Поштовій площі — по два панцирники в ряд — і рушила набережною, через Ланцюговий міст, у Дарницю, на місце постою.

Панна Галечко стовбичила при порозі, вона щось казала, але Петлюра не чув.

— Пане генеральний,— вже котрий раз повторювала Галечко.— Сотник Наркис із своїми козаками та сотник Нольденко із своїми старшинами тутка, при зброї, готові наложити головами за рідну справу! «Січові стрільці» та «вільні козаки» також підняті на сполох. Який буде розказ?

Якусь мить Петлюра дивився на секретарку. Він намагався опанувати вихор думок, що роїлися в його голові.

— Будь ласка,— промовив він, оговтавшись,— нехайно, якнайскоріше дістаньте мені «Війну і мир»!

— Що, прошу пана генерального? — не збагнула Галечко.— Про яку саме війну і про який мир мова?

— Роман «Війну і мир»! — спалахнув гнівом Петлюра.— Графа Льва Толстого! Купить у книгарні або візьміть у книгозбірні. Нехайно!

Галечко витріщилася — якщо про гарну молоду жінку доречно висловитися саме так. Тепер вже в неї не було жодного сумніву, що пан генеральний секретар військових справ звар'ював.

УКРАЇНА

1

Оксентій Нечипорук і Тимофій Гречка сиділи один проти одного на дзигликах при столі, дивились один на одного — і безмірна туга наче затужавіла в їхніх очах.

Тиша бриніла в хаті, тільки бджілка билась у шибку вікна і дзуміла та дзуміла — як ота незбагненна тривога у грудях безсонної ночі. Стояв білий день, над луками понад Здвижем парило на грозу, але тут, у хаті, ніжив відрадний холодок.

З віконечка Нечипорукової хати, за кущами бузини по-під тином, видно було шлях, а за шляхом — жовту пшеничну стерню на графа Шембека полях, далі — Шембекові борн по обр'ю.

На голому, не застеленому рушником столі між Оксентієм та Тимофієм стояла миска з торішніми кислими огірками, лежав окраєць суботнього зачерствілого вже хліба та ще до половини спорожнена сороківка з каламутною самогонкою. Кукурудзяним качаном-затичкою все бавилася та бавилася Тимофієва невдержна нервова рука — підкидала вгору, ловила в повітрі, знову підкидала і знову ловила. Огірки та хліб були Оксентієві, самогонку, як завжди, приніс із собою Гречка.

— То як, дядьку Оксентію,— тужно казав Гречка, майже пошепки, прихриплим з туги та самогонного перрепою голосом,— ви ж таки член тієї Центральної! Вам таки мусить бути видніше на світі. Що ж його тепер робити? Яка буде ваша думка?

Оксентій тільки мовчки зітхнув.

Услід за ним зітхнули й молодиці на лаві. Софронова Домаха, Дем'янова Вівдя та Греччина Ганна сиділи осторонь під вікном біля дверей. Малий Савка хилитався й посапував у своїй колісці — на жердині посеред хати.

— Тобі, Тимофію, має бути видніше,— нарешті понуро озвався Оксентій,— ти ж таки матрос, по усіх світах бував...

Гречка загилив кулаком по столі — чарки брязнули, жінки аж скинулись, бджілка на шибці на секунду примовкла, тоді знову завела своєї — дзум та дзум — ще дужче.

— Не крутіть хвостом, дядьку! — загорлав Гречка. — Я у вас як народ у власті питаюся! Раз ви власть — давайте мені відповідь, і ваших нет!

— Тимофію! — мовила докірливо Ганна. — Вгомонись-бо! Хіба-таки можна так? Таж дядько Оксентій тобі віком за батька стане...

Але Савка в колісці прокинувся від Тимофієвого окрику і запищав. Ганна кинулася його заколисувати:

— Цить-бо, цить! Агу-агусіньки!..

Оксентій зітхнув ще важче.

— Та яка з мене власть, Тимофію? Тільки й слави, що член тієї Центральної, а в самій Центральній, от їй же богу, сам нічогісінько не второпаю: двадцять п'ять партій і в кожній — своя фракція... — Слово «фракція», як і усі нові, що пішли від революції, слова, Оксентій вимовив старанно, акуратно і не приховуючи задоволення, дарма що під таку трудну хвилину, дарма що й сам до ладу не розбирався, що ж то воно за кака — оті «фракції». — А кожнісінька фракція, Тимофію, сам знаєш, свою програму має, і домовитися між собою вони не вміють ніяк: хіба добереш, чого кожній із них проти інших треба? А їх же у нас — і есери вобче, і есери, котрі українські, наші; і всякі соціалісти — котрі польські, котрі єврейські; є й такі, що прозивають себе есефами; а то ще всякі соціал-демократи: і наші українські, і так собі — вобче, тільки що теж не всі, а котрі — меншовики. З усіх партій самих більшовиків у нас тільки немає...

— Меншовики! Більшовики! — розсердився Гречка. — У нас на Чорноморському флоті усі соціал-демократи весною були! А то пішли вже тепер — меншовики, більшовики! Чого ж вони поділилися і яке кожне на масть?

Оксентій почухав потилицю:

— Полагаю так: раз меншовики, значить, меншого для народу хочуть, ну, а більшовики, натурально, — більшого. Скажімо, як по-нашому, по-селянському, то чи менше, чи більше нарізати людям землі... А проте хто його зна... — Оксентій знову, вже втретє, тяжко зітхнув.

Гречка налив собі чарку мутного, як розведене молоко, самогону й вихилив. Оксентій не торкнувся своєї чарки, тільки гостинно, як господар, присунув до Гречки огірки.

Ковток живильної рідини трохи врівноважив Гречку. Він промовив уже спокійніше:

— А нащо вони нам, оті фракції усі? Фракції нехай собі вже між собою гиркаються, але ж народові правду треба знати чи ні? На Центральну ви, дядьку, задурно, не по білету, а по літеру їздите — тож у місті й буваєте раз у раз. А там, у місті, різні афішки роздають, газетки є, лозунги чи плакати, ну й людей більше — і котрі вчені, і наш брат, фронтовик, матрос чи солдат, і пролетаріат по заводах...

— Ех, Тимофію! — змолвився Оксентій. — Отож і біда, що забагато усього: хіба темному чоловікові розібрати? А пролетаріат — що він нам? Пролетаріат який лозунг собі об'являє? Вісім годин роботи — не так, як у нас біля землі з рання й до ночі; робочий контроль — хто його знає, що воно таке; ну й, звісно, всесвітню, сказати б, революцію. А нам чого треба, Тимофію? Землі! Тільки землі нам треба, Тимофію! І тобі, і мені. Не всесвітньої — за всесвітню землю ще війну треба вести, хай їй грець, а нашої ж, руської, від поміщиків, — он її скільки, своєї! — Оксентій з тугою глянув крізь вікно на луки, поля й ліси графа Шембека. — Десять тисяч десятин за одним тільки графом! А людей скільки? Не в цілому світі, а бодай в нашому селі? Що людям робити? От який вопрос!

— Людям! — Гречка сердито пирхнув і знову налив собі чарку. — Люди знають, не бійсь, що їм робити! Звичайно, де справжні люди є! — додав він багатозначно. — Он, подекують, під Гадячем на Полтавщині справжні люди таки знайшлись: зовсім нагнали пана і чисто весь врожай по дворах розвезли!

— Так то ж на Полтавщині, Тимофію! То ж не у прифронтовій полосі! — Ці слова Оксентій теж вимовив старанно й зі смаком. — Туди ж, на Полтавщину, корніловська смертна кара ще не дійшла: не прифронтова полоса. А у нас?

Оксентій кивнув на вікно і навіть боязко глянув у той бік — неначе зразу за вікном причаїлося якесь страховище. Та Гречка розумів, на що киває Оксентій: на заході за сто кілометрів гримів фронт і в прифронтовій смузі відновлено смертну кару за законами воєнного часу. А за двадцять п'ять кілометрів, у Кодрі, стояли постоем для порядку каральники — донці з корпусу генерала Каледіна.

Та здатися матрос Тимофій Гречка не хотів. Він зневажливо повів плечима.

— У прифронтовій смузі! У нас! Таж у нашому селі не люди, а гнила снасть! Он же в Гнильцях та Педанівці на Сквирщині теж прифронтена смуга, а люди самочином, як ото й ми, зібрали панський хліб і собі навіть третю частку взяли, а не так, як ми,— восьму!

— Ну й вишомполювали донці півсела, а жито в обози генерала Корнілова звезли,— журно зітхнув Оксентій.

Молодиці на лаві біля дверей схлипнули й потяглись ріжками хустинок до очей.

— А в Балабанівці Липовецькій? Свою частку теж не грошима, а житом забрали, а панські скирти — вогнем!

— Ну й погнали в тюрягу п'ятох...

Молодиці захрестилися.

— А в Кагарлику? В княгині Гагаріноі?

— А що ж, думаєш, їм минеться? Або обійдеться нам, що самочином Шембеків клинець викосили. Що вчинили супроти інструкції генерала Корнілова? Заберуть хліб по хатах і сплатять по сімдесят копійок за робочий день. А то й дулю з маком — нічого не сплатять, ще й вишомполюють або ж у тюрягу, котрі заводії, як от ми з тобою, тобто... та ще коваль Велігура...

Молодиці зойкнули, захрестилися, знову потягли ріжки хустинок до очей.

Гречка звів голову — кінчик його чуба вмочився в чарку.

Хвилину чути було тільки, як шморгали носами жінки та ще бджола все дзуміла й дзуміла, стукаючись у шибку.

— Вівдю! — тоскно мовив Оксентій.— Прочини двері, вижени божу твар: на волю ж проситься...

Вівдя слухняно підхопилась, прочинила двері в снін і змахнула бджолоу геть із шибки.

В хаті стало зовсім тихо, і Оксентій журно проказав:

— Коли б ще Дем'ян наш повернувся з тієї тюряги, може б, якусь пораду дав: все ж таки — фронтовик...

Вівдя засопіла, засопіла й почала хлипати.

— Фронтовик! — похмуро озвався Гречка.— А я вже так не фронтовик, раз після Гебена і Бреслау третій місяць рани загоюю! І Вакула Здвижний, і ще п'ятдесят калік з нашого села — вже не фронтовики? — Він розпалювався від образи, а ще дужче — від досади, що зарадити справі не вмів, дарма що й був фронтовик.— А весь

наш народ — не фронтовики? Теж мені — Христос-Спаситель на землю зійде, ваш Дем'ян! Подумаєш — авторитет! — З Дем'яном Тимофій народився мало не в один день, разом рачки лазив, разом гуси пас, разом і в парубки вийшов, і взагалі були вони задушевні друзі. А повернення Дем'яна з тюрми Тимофій чекав над усе: справді, може б, слушно порадив друг. Але гіркота, образ та самогонні пари розпалювали йому затуманену люттю та тугою голову. — Та й не прийде зовсім ваш Дем'ян! — Він знову гупнув кулаком по столу. — По законах воєнного часу за бунт на позиціях розстріляють чи повісять до чортів собачих!

Вівдя заголосила, Домаха кинулася її голубити:

— Цить, сестро, цить! То дядько Тимофій пожартували...

— Тимофію, горенько мое, — знову з докором мовила Ганна, — як же тобі не соромно, як тобі язик не одпаде, таке казавши? Цить, Вівденько, то Тимофій п'яний!

— Цитьте! — гарикнув Тимофій. — Понімаєте ви на законах воєнного часу! Понімаєте ви, що таке військово-польовий суд! Нехай собі буде і революція!..

Вівдя зразу примовкла від окрику, але тепер знову прокинувся й зарепетував Савка. Домаха залишила братову й кинулася до сина.

Оксентій сказав:

— Ти, Тимофію, совість май і таких слів мені не говори! — В мові його спочатку була інтонація гніву, але зразу ж забриніли сльози. — Ти ж мені таке про мою плоть і кров говориш! Серця в тебе нема... — І раптом Оксентій теж розлютився. — І не може такого бути, щоб безневинну людину закатували! Це ж тобі не царський прижим. Це ж тобі, яка не є, а революція! Я вже й петицію до Центральної ради подав на ім'я самого голови пана професора Грушевського: щоб, значиться, Дем'яна мого, як сина члена Центральної ради...

— Сина! — загорлав, вже зовсім поскаженівши, Тимофій. — А коли хто — не син Центральної ради! Коли їх там аж сімдесят сім чоловіка у капонірі гниють, смерті своєї чекають! Хто за них усіх петицію подасть? Центральна чи Тимчасовий? Теж мені — властю своєю пишешся? Думаєш, твоя Центральна проти військової власті воєнного времені може щось? Нічого вона не може: гівно твоя рада, хоч і Центральна! Хто має силу не дозволити верховному головнокомандуючому стріляти людей?

Ганна виговорювала чоловікові:

— Стидався б, Тимофію! Як ти до дядька Оксентія кажеш? Що, ти з ним у цурки бавився чи разом свині пас?

— Люди не дозволять,— тихо мовив Оксентій.— Не може такого бути, щоб люди дозволили безневинно стріляти людей...

— Люди! — Гречка глузливо зареготав і одним махом ковтнув свою чарку.

Оксентій присунув йому огірки, але Гречка сердито відсунув миску і тим же рухом налив собі ще самогонки.

— Люди! Які такі люди, питаюся? Хто вони? Може, ваш Омеляненко? — Згадка про Омеляненка знову розпалила його.— Та той Омеляненко, година вашої спілки, гірше від усіх буржуїв та паразитів над народом збиткується; по корніловській інструкції, за сімдесят копійок кличе людей молотити! А в графа Шембека договориється п'ятдесят десятин взяти в оренду! До своїх двадцяти! Сам у поміщики пнеться! А дядьки ваші з тієї спілки — теж мені люди: на заклик генерального Петлюри з вашої Центральної своїх синів у добровільні ударні «загони порятунку революції і ньеньки України» послали! Щоб знову воювати германця та австріяка і кров проливати! Сподіваються, що їм за це від Центральної більше наріжуть землі. Яка ж це революція, хай їй біс? Самий царський режим! Отака, виходить, твоя Центральна Україна! Автономна, казав, і незалежна ньенька! Та вона гірше мачухи виходить! Ех! — Гречка знову гупнув кулаком.— Правду, мабуть, кажуть Вакула Здвижний з Омеляннковим Корсаком: мать-анархію треба проголосити і всіх панів та наших дук з вашої спілки — під стінку, і душа з них геть! Амба! От і піду до Вакули з Корсаком. Плював я на вашу Центральну ньеньку та вашу засмоктану революцію!..

Гречка звівся, самогонні пари хитнули ним, він звалив пляшку, і самогонка задзюрчала на стіл, виблискуючи в промені сонця перламутром. Гречка не зважив на це, тільки Оксентій похапцем підхопив пляшку й відставив осторонь. Горілки Оксентій не вживав, не похваляв, коли вживали інші, Греччине пияцтво засуджував, але ж шкода було, щоб ото марно пропадало добро. Він непохвально й з жалем похитав головою на калюжку на столі — добру чарку змарнованої горілки.

Гречка тим часом зробив крок від стола геть, неначе

й справді зразу збирався йти до каліки Вакули Здвижного та наймита Омелька Корсака, що нахвалялися організувати «мать-анархію» і палити та різати всіх на світі.

Та в цю хвилину звуки знадвору привернули загальну увагу: з большака раптом почувся тупіт кінських копит.

2

Тупіт був рясний, від багатьох копит і виразно гучнішав. Якесь кінська валка наближалась битим шляхом — і то швидко, рясно.

І зразу ж за вікном замигтіло.

Гречка кинувся до віконечка перший, за ним до шибки поприпадали жінки. Оксентій прочинив двері в сіни і викинув через поріг.

Битим шляхом мимо тісно вишикуваних бородянських хат, збиваючи куряву, скакали кіннотники. Мелькнуло четверо в ряд, тоді ще четверо, ще й ще — разів десять по четверо; верхівців було, може, з півста. Зодягнуті були вони у звичайні солдатські, російської армії, гімнастерки, але на головах мали не кашкети, а смушеві шапки з червоним верхом, що спадав аж на плечі довгим шликом із золотою китичкою на кінці. За плечима в кожного був карабін, при боці — шабляка.

— Неначе наші... той... з Центральної,— непевно проказав Оксентій, придивляючися з-під руки.

Гречка зневажливо одвернувся від вікна.

— Скакають! — недбало махнув він рукою.— Скакають туди і сюди! То на позиції, то з позицій геть. Сказано — світова війна до перемоги! Ет! — Він пошукав очима пляшку,— в ній ще залишилося на денці,— і налив собі.

— Ой ні! — сплеснула руками Ганна.— Хіба ж так поспішають, коли на позиції? На позиції помаленьку, ступою їдуть...

— А з позицій учвал! — пирхнув Гречка і перекинув рештки своєї самогонки.

— Так з позицій було б з правої руки, а це ж з лівої! — заперечила Ганна, і в голосі її бриніла тривога.— З Києва це. І скакають!..

Гречка сів на свій дзиглик при столі, поклав руки далеко на стіл перед собою і раптом заспівав:

Вихри враждебные веют над нами,
Черные силы нам жить не дают...

— Тимофію,— спробувала ще всовістити його Ганна,— та бійся бога! У чужій же хаті! Он ікони святі...

Гречка вже був п'яний, але п'яною була в нього лише голова, а тіло лишалось тверезе: не брякле, мляве, розвільнене від сп'яніння, а тверде, напружене всіма могутніми м'язами—кулаки стискались так, що хрумтіли пальці, плечі ходили ходором, ноги чітко відстукували такт мелодії. Гречка співав крізь зуби, а щелепи міцно стиснув — аж під вилиці напинались жовна, на засмаглих мало не начорно щоках зацвів синій рум'янець.

Оксентій сказав від порога — він все ще виглядав на вулицю, дарма що кіннотників вже давно видно не було і курява після них полягла:

— Софрон наш сюди поспішає...

Домаха поправила на голові хустку й обсмикнула за паску: перед чоловіком жінці завжди належить тримати себе охайно.

— «В бой роковой»...— виводив Гречка, але в цю хвилину хвіртка рипнула і в подвір'я вскочив Софрон.

Навдивовижу, Софрон — завжди спокійний, врівноважений та непоквапливий, що й не ходив, а величаво цибав,— на цей раз біг, наче якийсь шустрий хлопчак. Вид йому був блідий, очі перестрашено кружляли, з-під кашкета стівав по обличчю піт.

— Лишенько! — задихуючись, мовив Софрон, ледь переступивши поріг.— Козаків у наше село пригнали!

— Які ж то козаки? — пхикнула Домаха.— Донці всі з чубами і ланциси на штанях!

— Бо то не донці, то наші-таки, з Центральної ради! — віддикуючи, поінформував Софрон.— Пригнали їх, щоб варту держати в селі, і, кажуть... шомполювати будуть за той клинець, що люди собі викосили... супроти наказу генерала Корнілова...— Він через силу глибоко передихнув.— Зразу ніби й по хатах підуть! Забиратимуть жито, в кого знайдуть... В кого знайдуть, того й шомполюватимуть! — чомусь пошепки додав Софрон.— А може, кому й гірше буде...

— Ой! — зойкнули молодіці й пополотніли.

— Ховати жито треба! Яму копати — на картоплищі, щоб непомітно було... Лопати, жінки, беріть!

Він спинився перед Гречкою, Гречка понуро дивився йому під ноги.

— А ти, Тимофію, з нашої хати краще йди!

— Що кажеш?

— Йди, кажу! — може, вперше в житті аж крикнув на нього завжди боязкий та лагідний, хоч до рани клади, Софрон. В очах його засвітилися лють і ненависть.— Йди від гріха! Це ти, ірод, людей проти власті підбурив! Це ти, каїн, закликав закону не слухати й панське косити! Йди з очей геть! Бо як вішатимуть тебе, то й людей біля тебе повішають! — Він верещав уже істерично.— Коли б не ти, хіба ж таки я б наважився й собі косу в руки взяти, в свій двір тее панське зерно завозити?!

Гречка звівся — високий, наче вищий від власного зросту, страшний,— вхопив пляшку з-під самогонки й пошпурив нею в Софрона.

Домаха, вискнувши, шарпонула чоловіка за рукав, Софрон ухилився,— пляшка брязнула об причілок і розлетілася дрібнісіньким скаллям...

На постій — щоб берегти графа Шембека добро та для додержання порядку й покарання за самочинну кошовицю панського й державного хліба, а також невиконання наказу верховного головнокомандуючого — в село Бородянку прибуло півсотні козаків Богданівського полку Центральної ради. Зробив це як дрібну послугу своєму шефові професорові Грушевському, зобов'язаному перед високодостойним другом митрополитом Шептицьким, Симон Петлюра.

Оксентій стояв при порозі отетерівши і все дивився та дивився на шлях. Шлях давно вже спорожнів у обидва кінці — і до Києва, і до села,— а Оксентій все виглядав та виглядав.

І поглядав Оксентій з острахом — наче чекав ще якогось лиха з того битого шляху, поглядав з ненавистю — усі ж напасті приходили в його життя з того київського шляху: ним з Києва над'їздили колись урядник та становий; шляхом з Києва прискакали п'ятого року козаки і порили село за конституцію; шляхом на Київ погнали всіх парубків та чоловіків погибати солдатами на війні; ним же прибула оця незбагненна революція; цією ж дорогою послали сердешного Оксентія на цю плутану Центральну раду і нагнали в село полонених австрійків відривати хліб від голодних бородянських ротів. Тепер цим же шляхом прибасували ще й карателі — свої ж таки, зі своєї, мовляв, Центральної ради...

Будь він проклятий, цей шлях з міста до людей на село!..

В революційну історію столиці Києва, ба й цілої України, цей вівторок увійшов знаменною датою тому, що саме цього дня Рада робітничих депутатів міста — вперше з часу її утворення — схвалила на своєму пленарному засіданні резолюцію, запропоновану більшовиками:

«У грізну годину, коли зміцнілі контрреволюційні сили, згуртувавшись навколо генерала Корнілова, заміряються знищити всі здобутки революції та встановити криваву військову диктатуру, не спиняючися задля цього навіть перед відкриттям фронту, — Київська Рада робітничих депутатів закликає всіх київських пролетарів і революційний гарнізон об'єднатися навколо Рад і на перший же їх поклик піднятися у всеозброєнні на захист завоювань революції...»

Далі резолюція пропонувала: арештувати ватажків контрреволюції; усунути з усіх відповідальних постів реакціонерів; усім представникам місцевої цивільної та військової влади виконувати лише розпорядження Особливого комітету Рад; а також негайно озброїти всіх робітників та весь революційний гарнізон.

Головував на засіданні — теж уперше від дня утворення Ради — більшовик: Андрій Іванов.

Позавчора — теж під головуванням Іванова — таку ж резолюцію прийняла Рада фабрично-заводських комітетів міста.

Вчора подібне рішення схвалило Центральне бюро професійних спілок — на пропозицію фракції більшовиків.

А сьогодні вранці надійшли й телеграми з інших міст України: в Одесі організовано Червону гвардію, в Харкові проведено загальне озброєння робітників, у Луганську утворено ревком на чолі з Ворошиловим.

Театр опери, де відбувалося пленарне засідання Київської Ради, височів, неначе скеля серед бурхливого штормового моря, оточений багатотисячним гомінким натовпом: всі заводи, всі професійні спілки, майже всі революційні громадські організації міста вислали сюди свої делегації з прапорами та транспарантами. Гасла на транспарантах були: «Геть Корнілова!», «Хай живе соціалістична революція!», «Вимагаємо переобрати Ради і передати їм владу в країні!». З різних кутків театрального майдану та прилеглих вулиць — Володимирської,

Фундуклеївської і аж від Золотих воріт, де скупчилися ті, хто вже не міг пробитися ближче,— лунали співи: «Марсельеза», «Варшав'янка», «Шалійте, шалійте». Гуртки молоді там і тут скандували: «Владу — Радам!», «На барикади!».

Сонце тим часом хилилося вже за Брест-Литовське шосе, до заходу. І ще не посутеніло, як з Шулявки, Деміївки, Печерська й Подолу до центру міста — групами по двадцять-тридцять чоловіка — почали один за одним прямувати загони озброєних гвинтівками робітників. На лівому рукаві в кожного була червона бинда із друкарським способом вибитим написом: «Червона гвардія». Пікети юнкерів на перехрестях та козацькі кінні патрулі розгублено пропускали їх мимо, не знаючи, що чинити. По-перше, ніякого попередження про пересування подібних озброєних груп вони не мали. По-друге, люди були із зброєю в руках, а вказівки встрявати у збройні сутички вони також не діставали. По-третє, відомо було, що місцеве населення озброюється супроти спроби замаху на існуючу революційну владу, а існуючою революційною владою в цей момент був Тимчасовий уряд.

Групи червоногвардійців тим часом оточили редакції газет «Киевлянин» та «Обновление», приміщення клубів «Двуглавый орел», «Южнорусский союз» та «Прогрессивные русские националисты», а також готелі «Континенталь», «Марсель», «Палас» і «Прага».

З номерів готелів було виведено всіх офіцерів, і тих із них, в кого не було відпускних з фронту документів, тут же роззброєно й під конвоем транспортовано на гауптвахту. В клубах арештовано керівних діячів монархічних організацій — загальним числом дванадцять. Друкарню «Киевлянина» і взагалі погромлено, бо під час тусу виявлено пачки, загальним тиражем десять тисяч примірників, відомої вже відозви Корнілова.

Редактор «Киевлянина» В. В. Шульгін був піднятий з ліжка в самій білизні, і ордер на його арешт тут же, в його ж таки кабінеті, на його власному письмовому столі, сів писати командир арсенальського червоногвардійського загону слюсар Галушка. Червоногвардієць Данило Бриль стояв у цей час на порозі з гвинтівкою при нозі.

Данило Бриль стояв при порозі, роззявивши рота. Це вперше Данилові трапилось опинитися в квартирі буржуя — і він був зовсім приголомшений: падку мій, скіль-

ки тут всього напхано! Дві дзеркальні шафи стояли в спальні одна проти другої — дивишся і бачиш себе відразу аж шістнадцять разів! Крісел — та все таких, що на них і не сядеш, бо втопишся, — аж чотири, і кожне аж виблискує золотом! А ліжка — боже ж мій, ліжко! — та на такому ліжку могла б вкластися ціла родина Брилів, а їх же, Брилів, двоє старих, сам Данило, ще й четверо малюків! От таке б ліжко та Данилові з Тоською! От де б виспався після вечірньої зміни та проти вранішньої...

— Червоногвардієць Бриль! — вивів Данила з стану зачаровання голос командира Галушки. — Допоможіть арештованому одягтися: будемо рушати. Чуєш, Данило, дай їх сіятельству гідри штани!

Редактор Шульгін, ще й досі не очутившись від переляку, стояв серед спальні в самих спідніх та в якійсь кацавейці з гусарськими шнурками на грудях і лулав очима, мимрячи тільки: «Я протестую!.. Я буду скаргитись!.. Телеграму Олександру Федоровичу Керенському!»

В цей час на порозі з'явився Данилів напарник Харитон Киенко. В одній руці він тримав гвинтівку, в другій ніс якийсь папір і був до краю збуджений.

— Ось! — поклав він на стіл перед слюсарем Галушкою і навіть пристукнув закаблуками, як справжній солдат. — Виявлено в друкарні, товаришу командуючий! Просто на їхньому друкарському верстаті. Щоб мені «Марії-біс» більше не побачити, прокламація це, для контрреволюції!

Це справді був щойно зроблений відбиток з набору, готового для друкування. Текст слюсар Галушка прочитав уголос:

— «Прокидайся, руський народ! Ще не так давно світило сонечко: приїздив у Київ руський цар. Тепер скрізь жида. Скиньмо ж це ярмо! Ми не можемо це терпіти! Бий жидів!»

— Ах ти ж... гідра! — гупнув Галушка кулаком по столу так, що кришталева чорнильниця високо підстрибнула, перекинулася й хлюпнула синім потоком. Папір відбитка був вологий — щойно з-під преса, і сине чорнило вмить розповзлося по всій прокламації, а тоді на стіл. Це збентежило Галушку, і він ніяково пробурчав: — Звиняюсь, що насвинячив...

Данило теж спалахнув: ах ти ж, сучий син, чорна сотня! Таж таким Михаїлам-архангелам ще в березні накладали в потилицю! Він шваркнув штанами на килим.

— Не буду подавати йому, фараонові, штанів: хай іде так, як є, поліцейська морда!

4

Телеграма про дальші події в ставці прибула в Київ аж пізно вночі. Її передав прямим проводом у штаб ад'ютант главковерха, поручик герцог Ліхтенберзький, і прийняв штабс-капітан Боголепов-Южин.

В Центральну раду подзвонили про це по телефону.

Дарма що такої пізньої пори, Мала рада Центральної ради ще засідала: між фракціями українських соціал-демократів, українських соціал-революціонерів та українських соціал-федералістів точилась нескінченна суперечка про те, як же ставитися до путчу і яку владу підтримати Центральній раді — Корнілова чи Керенського?

Есефи вимагали подати допомогу Корнілову, як виразникові прагнень до влади твердої руки.

Есери вагались і весь час переполовинювалися. З одного боку, Корнілов був, безперечно, виразник російського імперіалізму, але, з другого, саме він, усупереч усім іншим виразникам російського імперіалізму, підтримував українізацію військових частин і дав дозвіл на формування окремих українських загонів: «січових стрільців», гайдамаків та «вільних козаків». Керенський — з одного боку — був теж есер, отже, неначебно свій, але ж, з другого боку, був він есер не український, а російський, отже, безперечно, не свій, а чужий.

Есдеки, на чолі з лідером партії та главою генерального секретаріату Винниченком, висували ідею не підтримувати нікого, а визнати ту владу, яка переможе, бо ж один чорт: і Корнілов, і Керенський — великодержавники.

Голова Центральної ради, професор Михайло Грушевський, перебігав від однієї непримиренної групи до іншої і всіх умовляв знайти компроміс, пошукати шляху замирити Керенського з Корніловим і Корнілова з Керенським — і навіть запропонувати всеросійському урядові свої, української Центральної ради, послуги: виступити в ролі замирювача, а коли треба, то й — арбітра. Для престижу це було б хоч куди!

Симон Петлюра понуро мовчав і своєї позиції не вказував. На пряме запитання, яка ж буде власна думка й пропозиція, як чільного начальника українських збройних сил, відказав:

— Моя справа — виконати мій обов'язок командарма: як вирішить уряд, що поставлений пильнувати інтереси нації, такий наказ моїм збройним силам я й віддам.

Саме в цей час на порозі з'явилася пополотніла з хвилювання Софія Галечко.

— Панове високі збори! — доповіла вона надто дзвінким голосом від хвилювання.— Перепрошую, але пана презеса і пана начальника українського війська ту ж мить, поспішно, гвалтовно волають до телефонічного апарату з самого штабу!

Всі члени Малої ради — і есефи, і есери, і есдеки — зірвалися на рівні: з самого штабу! Мала бути якась надзвичайна новина.

Грушевський, віючи бородою, і Петлюра, обсмикуючи френч, кинулися до сусідньої кімнати, де був телефон. Винниченко ображено пересмикнув плечима: його, главу уряду, не покликано! Недурно він завжди казав, що саме штаб — і ніхто інший, окрім штабу,— і є осине гніздо, головний осідок контрреволюції, який треба пустити за димом першочергово!

Грушевський вже приклав трубку до вуха. Петлюра вдовольнився додатковою мембраною для одночасного слухання — без можливості докинути слівце і від себе.

— Алло, алло! — гукав Грушевський, забувши, що досі він казав у телефон тільки «агов», і так само вимагав казати від усіх співробітників Центральної ради, для додержання національного колориту.

Сам командуючий Київською військовою округою, генерал Оберучев — порядком, так би мовити, дружньої послуги колезі по партії,— вважав своїм обов'язком повідомити: Корнілов у ставці арештований. Путч, треба вважати, не відбувся, отже, доводиться робити й висновки. Колега Михайло Сергійович, певна річ, оцінить цю люб'язність — повідомлення з перших вуст, тільки одержано про це вість із ставки, і в подальшому, в разі будь-чого, генерал розраховує, що й колега Михайло Сергійович з свого боку...

Грушевський не дослухав, кинув трубку й полетів назад у залу засідань — мерщій переказати новину, щоб, бова, не прийняла Мала рада якогось необачного рішення.

Трубку підхопив Петлюра.

Але зовсім не для того, щоб дослухати до кінця мову генерала, тим паче не для того, щоб завести з ним розмову.

Він узяв трубку, але одночасно натис важіль і відключився від штабу. Та зразу ж важіль відпустив знову і гукнув у трубку:

— Алло! Баришня! Сирець! Штаб полку Богдана Хмельницького!

Командиру полку Богдана Хмельницького Петлюра наказав: негайно, зразу ж, не гублячи ні хвилини, підняти і вишикувати третій батальйон, який ще не вибув на фронт, вивести наперед оркестр і — марширувати церемоніальним маршем по вулицях міста, з виконанням «Ще не вмерла Україна».

— Як? — очманіло перепитав полковник Капкан. — Вночі? Оркестр?

— Полковник! — зарепетував Петлюра. — Ви чули мій наказ?

І Петлюра поклав трубку на важіль.

Ошелешеній панні Софії він наказав:

— Сотника Наркиса до мене!

Наркис теж дістав наказ:

— По конях всю сотню і скакати вулицями міста з кінця в кінець, гукаючи: «Геть Корнілова!», «Смерть контрреволюції!», «Хай живе Центральна рада!..»

І за п'ять хвилин вулицями причаєного, з затемненими вже вікнами, але ще не послулого Києва, — по Володимирській, Фундуклеївській, Хрещатику і далі на Печерськ, а тоді на Деміївку, потім назад Васильківською та Марино-Благовіщенською на Шулявку, Дмитріївською на Поділ і знову Олександрівською на Хрещатик, — поскакали, вицокуючи копитами, борзі коні.

Віючи чорними шликами, вулицями міста скакали гайдамаки — чорна сотня особистої охорони начальника збройних сил української Центральної ради. Копита відзвонювали об брук, шаблі бряжчали піхвами, коні іржали, — вікна розчинялися, люди вибігали на темні балкони, визирали з підворотниць, собаки зняли одчайдушний гавкіт. Але над усе рокотав бас профундо Наркиса:

— Геть Корнілова!.. Смерть контрреволюції!.. Хай живе Центральна рада!..

І цей лемент підхоплювали сто гайдамацьких горлянок.

Орієнтацію слід визначати завжди негайно, без будь-якого зволікання. І Петлюра визначив її миттю. Корнілов провалився — так хай же йому грець! Нехай в Росії і далі панує Тимчасовий уряд, а на Україні — Центральна рада. І Центральна рада — щоб ви знали — проти контрреволюції і за революцію! І це вона, Центральна рада, щоб знали ви всі, перша сказала, навіть загукала, своє революційне слово! Україна мусить знати це, і — негайно!..

Вулицями Києва скакали гайдамаки Петлюри, бряжчали шаблями й гвалтували, і тепер кияни мусили знати, що першою проти контрреволюційного заклоту, супроти зухвалого претендента на криваву диктатуру виступила збройна сила Центральної ради... Чи ж це не вони, гайдамаки Центральної ради, й повалили його — он же, бачите, як виблискують шаблями, наче щойно вмочили їх у кривавиці кривавого диктатора, он же, чуєте, як репетують — смерть?.. Може, це якраз Центральна рада й порятувала революцію?.. З чого б то інакше вивести військо серед ночі й полохати ціле місто рохканням оркестру мідних інструментів, виконуючи «Ще не вмерла»?

Вересень

ВЕСІЛЛЯ НА ВИНОГРАДНОМУ

1

Це весілля не було бучне, а весільний «бенкет» — і зовсім скромний.

На столі парувала картопля в мундирах, лежав хліб, накраений тонесенькими скибками, — бо по карточках видавалося вже тільки фунт на день, — та ще тулилося кільце кінської ковбаси — кінською ковбасою прибутково торгувало на базарі інтендантство кавалерійського ремонту армії. Морквяний чай кипів, аж висвистував у бляшаному кондукторському чайнику.

Стіл, проте, висунули на середину кімнати і довкола зібрали всі, які пощастило, сідала: клишоногі стільці, табурет, ящик.

Гості були: Ян Гамарник, Євгенія Богданівна Бош — в ролі весільної матері, Коля Тарногородський — з Вінниці і Чудновський — делегат партійної організації більшовиків Південно-Західного фронту. Василь Назарович Боженко — дарма що запрошений на весільного батька — не прийшов: разом із Ванею-маленьким вони воювали зараз у Центральному бюро професійних спілок. Грандіозний політичний страйк протесту проти Державної наради давно відбувся, закінчився щойно й загальний страйк металістів за колективний договір, новий організований протест проти Демократичної наради ще тільки готувався, але страйкували ще за свої економічні вимоги трамвайники, майстерні Дніпровського пароплавання і ще багато дрібних підприємств — і Смирнову з Боженком діла було до біса.

Молодими на весіллі були Андрій Іванов і Марія.

Марія страшенно соромилась і не знала, куди себе подіти.

По-перше, це такі кожній дівчині конфузливо перед людьми — віддаватися заміж. По-друге, не було поруч навіть плічка весільної дружки, куди б наречена, в разі потреби, могла заховати своє залите соромливим рум'янцем лице. Адже молода була одна-однісінька в гурті чоловіків — самих лише чоловіків, бо ж, кінець кінцем, і Євгенія Богданівна Бош поміж чоловіками була теж неначебто чоловік: бачити її досі Марії доводилося тільки на трибуні мітингів або з прапором на демонстрації, і слова з її вуст теж злітали завжди лише мужські, рішучі та войовничі: робітничий клас, світова революція, вставай, підіймайся, геть буржуазію...

Під швидким, але пильним поглядом Євгенії Богданівни Марія конфузилася особливо: їй здавалося, що товаришка Бош її тяжко зневажає. По-перше, за те, що наважується Марія на таке неподобство та непристойність — любитися з хлопцем; а по-друге, що Марія не є народний трибун, не була на каторзі і взагалі баба...

Втім, ніякові і Андрій Іванов. Перехід із парубоцького стану, що не кажіть, акт надзвичайний і незвичайний — нехай тобі й після тридцяти, а може, саме тому й поготів. Та й час для одруження був неначе аж ніяк не слушний для партійного діяча: в місті — страйки, на

фронті — братання, в країні — відвойовування більшовиками більшості в Радах!

Шостий партійний з'їзд щойно відбувся, і саме йому, женихові, довелося бути на ньому делегатом від усіх київських більшовиків. Партія націлювала пролетаріат на загальне збройне повстання, а ти тут... затіяв женитися!..

І Андрій Іванов квапився заховати зніяковіння за свою звичайну веселість та балакучість. Хвилюючи, найважливішу подію в своєму житті він намагався звести на жарт.

— Розумієте, хлопці,— казав Іванов, підсуваючи клишоногі стільці та ставлячи чемодани на попá,— не став би я женитися, бо такий відповідальний момент, таж таке діло, що саме через такий момент і доводиться вдаватися до шлюбу.— Він сміявся, піяково підморгуючи та червоніючи.— То, розумієте, ми собі з Марією на човен та гайда в гирло Десни — дивимося в небеса, слухаємо, як вода плеще, та пісню заводимо: привільне життя! А тепер за тими подіями, ну, право слово, ніколи й побачитися! Вірите: десять раз призначу побачення, дванадцять раз збрешу — просто біда!

Іванов заходився реготом, та сміх бринів таки вимушено, а далі виходило й зовсім з пересадюю.

— Так от, товариші, і вирішили ми жити разом: принаймні бодай як на часинку заскочу додому сорочку змінити, з дружиною перекинуся словом... Сідайте ж, товариші, чого стоїте? Марія! Припрошуй гостей, будемо частувати! Заодно, товариші, ми й резолюцію конференції остаточно зредагуємо...

Марія опускала очі долу й гостинно припрошувала:

— Прошу, дорогі гості, прошу сідати, вибачайте, що воно так...

В душі Марії було трохи обидно: така визначна подія в житті, а виходило — немов на тій конференції винесли ухвалу: оженитися, а далі... заміж вийшла і в дівках залишилася... Та вона не виказувала таких своїх почуттів, бо вважала їх... непедагогічними.

З фаху Марія була неначе педагог: закінчила Маріїнський сирітський дім з правами «учительки народних шкіл», а робітницею-капелюшницею стала працювати тільки тому, що до педагогічної діяльності, навіть у народних школах, її не допущено через «політичну небла-

гонадійність» батьків: її батько, народоволець, загинув у Шліссельбурзькій цитаделі.

Втім, саме завдяки тій політичній неблагонадійності вона й познайомилася та покохалася з Івановим: на Басейній, 5, у дворі в підвалі, в квартирі її матері, весь шістнадцятий рік була конспіративна квартира, і перебували там усі підпільники-більшовики.

Тільки ж там, на Басейній, 5, бували все свої — давно знайомі товариші, а тут раптом вони ж таки виявилися видатними керівниками сил революції!

Марії навіть робилося страшно. Тепер перед цими людьми вона почувала себе комашкою, а свій шлюб — перед справами, які мали вони вершити, — мізерією. Ах, і чому не прийшли Іван Федорович та Василь Назарович — їх вона знала найближче, з ними Марії було б куди легше. А може, таки прийдуть?

І Марія з надією позирала то на двері, то на вікно, що виходило в двір і крізь нього можна було бачити коліно Виноградного провулка аж до рогу. Друге вікно в кімнаті виходило на кручу, і з нього нічого не можна було побачити. Хіба що пейзаж: праворуч зелені хащі парку Олександрівської лікарні, впрост — за Собачою тропою — Черепанова гора, ліворуч — за пагорбами та Кловським проваллям — «задня лінія» «Арсеналу»: рови, мури, фортечні вежі, довжелезна, теж з баштами, стіни заводських корпусів.

Тут, на Виноградному, 6, у дворі у флігелі, в цій кімнатці — стіл, шапка, два стільці, матрац на чотирьох цеглинах, — і мало початися віднині подружнє — щасливе і в поті чола — життя Іванових Андрія й Марії.

2

Першим загальне ніяковіння взявся нарешті подолати Ян Гамарник.

— Ну що ж, — мовив він весело, скуйовдивши свою страшну чорну бороду, — женитися так женитися, а з резолюцією ми, брате, встигнемо й трохи згодом. Тільки чого це ти наперед не сказав? А справді, потяг ніби писати резолюцію? Коли б попередив, ми б, може, якийсь весільний подарунок приготували. Флердоранжі там, чи що полагається? Торти й шампанське? Боюся, що на таке ми, мабуть, не спромоглися б...

Чудновський підкинув в'їдливо,— не виказуючи точно, до кого адресовано це в'їдання, до Іванова чи до самих гостей:

— Таж коли б він признався наперед, що на весілля кличе, побоююся, що... не пішли б ми, а таки шукали б іншого місця писати резолюцію.

Остаточне редагування резолюції щойно відбутої конференції більшовиків шести губерній Південно-Західного краю доручено Бош, Тарногородському, Чудновському, Іванову й Гамарнику.

Бош — зовсім невдоволена, що писання резолюції, таким чином, затримувалося, однак раз вже так трапилося — вирішила пожартувати й собі:

— І виправдуватися нема чого. Вважай, Андрію, навіть Ленін — і той одружений...

Жарт прозвучав недоречно, і Євгенія Богданівна — взагалі не мастак на жарти — сама зніяковіла.

Марії від цього стало легше: ага, отже, й народні трибуни вміють сказати не до ладу! І вона приязно, навіть з подякою, глянула на Бош.

Та Євгенія Богданівна дивилася вже заклопотано, навіть сумно — погляд її став враз якийсь невидючий, наче відсутній, немов вона в цю хвилину вдивлялася в щось невидиме для всіх або прислухалася до своїх власних думок.

Чудновський спробував розвіяти загальне збентеження.

Коля Тарногородський — дійшлий підпільник з передвоєнних, царських часів, незрівнянний оратор-трибун та неперевершений організатор мас — був юнаком напрочуд соромливим. Особливо губився він серед жіноцтва. А про таке, як любов, стидався подумати навіть сам на сам. Не тому, що був аскет, а просто — дозрілий в усіх найскладніших питаннях життя, в цьому він, за браком часу й уваги, залишився недоростком. Був він студент медик з вовчим квитком і з камери смертників Лук'янівського каземату вийшов крізь дим і огонь: коли в день зречення царя Миколи народ підпалив Лук'янівську тюрму.

Марія поставила на стіл заповітні шість пляшок калінкінського пива «Ласточка» — спеціально на цю нагоду припасених — і сказала, мобілізувавши всю, теж давно вже наготовлену, невимущеність:

— Прошу, дорогі гості, налити, щоб разом з нами піднести ці...— вона з викликом глянула на шість шербатих філіжанок,— ці келихи за те, щоб...

— Е, ні! — зразу перебив Гамарник.— Так не годиться! Де ж таке видано, щоб при весільному столі та вела сама молода? То вже як станете господинею! — З-під його орлиних брів заструмили справді невимушені веселощі.— При весільному столі лад має давати весільний батько. Кого визначено на весільного батька? Нікого? Тоді нехай весільним батьком буду я! Як представник міського комітету, узурпую владу на території міста!..

Він забрав у Марії пляшку і взявся розливати.

— А вам, молода царівно чи королівно — як там у народі визначають ваше теперішнє звання? — належить тихо сидіти біля молодого мужа, торгати торочки при скатертині й червоніти. Бо зараз вам буде гірко! Ну ж бо, червонійте!

Марія й справді зачервонілася, як маків цвіт. З-під опущених вій вона з острахом і зачаровано позирала на товаришів і на страшну чорну бороду Гамарника — її весільного батька.

— Отож, товариші, встаньмо,— і сам перший звівся Ян,— і вип'ємо чару до дна за молодих: щоб пішли від них діти-більшовики, щоб увесь наш народ став більшовиками — був би їм дітьми, а вони — його діти! — Він перехилив, а за ним усі.— А пиво, нівроку, таки гірке. Гірко!.. Цілуйтеся ж, молоді, щоб вам не перецілуватися, щоб нам, більшовицькому роду, та не було переводу! — І поки всі допивали, а молоді соромливо цілувалися, Ян устиг іще додати: — А резолюцію, Андрію, я пропоную не розмазувати — тільки чотири пункти: переобрання Рад, влада Радам, повстання, якщо...

— Першим пунктом у резолюції,— зразу відгукнувся молодий,— треба записати про скликання Всеукраїнського з'їзду Рад!

— Першим пунктом,— негайно підхопила Бош, єдина тут жінка, отже — весільна мати,— треба записати вимого негайного миру! А другим...

— Товариші! — з смішливим обуренням скрикнув Чудновський.— Ми ж, либонь, домовилися, що першим пунктом піде весілля, а резолюція другим! — І додав зразу, без насмішки і справді обурено: — Хоча, звичайно, першим ділом треба було б сісти саме за резолюцію!

Резолюція, і справді, була надто важлива: вона мала вказати більшовикам південного заходу України, як найкраще в прифронтових умовах здійснити настанови Шостого з'їзду партії. Адже партійні організації по всій Україні діяли без міцного зв'язку між собою: правобережні, підфронтові, тяжіли до Південно-Західного обласкому, лівобережні — до Донецько-Криворізького; інші існували і взагалі самостійно-відірвано, а то й у злагоді з меншовиками.

Марія, ніяковіючи — і за бідну весільну вечерю, і за те, що саме її весілля, отже, стало на заводі найважливішим партійним справам,— припросила, наче перепрошуючи:

— Будьте ласкаві, дорогі гості, чим багаті, тим і раді: гаряченької картоплі, ковбаси...

Всі поквапилися приступити до картоплі й кінської ковбаси. Полинули й відповідні репліки:

— О! Що може бути кращого від картоплі в мундирках!.. А ковбаса?? Ну й ковбаса! Мабуть, з огира з-під самого генерала Корнілова!

Згадка про Корнілова негайно знову відвернула розмову геть від весільних балачок.

— Хай там хоч що,— гукнув Чудновський,— а ми на фронті мусимо Корнілову за його путч тільки дякувати: за один тиждень фронт суціль більшовизувався! За півроку від дня революції ніякою агітацією такого не досягли!

— А у нас, у тилу? — зразу відгукнувся Іванов.— Дякувати — не дякувати, але ж скрізь по заводах відкликають з Ради меншовиків та есерів і обирають більшовиків! А Червоної гвардії — вже тисячі зо дві маємо! Та й в партію кількесот вступило якраз у корніловські дні...

— У нас, у Вінниці, за один тиждень з п'ятисот стала тисяча більшовиків! — сказав і Тарногородський. Це були його перші слова відтоді, як увійшов.

— Ну, ти, жених! — махнув на Іванова рукою Гамарник, другою дістаючи собі нову картоплину.— Чи як там — молодий! Твоє діло зараз сім'я, а не генерал Корнілов! За чим дивишся, чому молоду жінку не прибрав до рук? Он картопля — гірка!

— Гірка, гірка! Гірко! — загукав і Чудновський.

— Ну, товариші, ми ж уже поцілувались... — спробував заперечити Іванов.— Та й старі це звичаї, а ви...

— Цілуйтеся, раз сказано «гірко»! — домагався Ян.— Старих звичаїв теж треба триматися, коли вони непогані! Чи ти за партійними справами милувати жінку не знайдеш часу? Цілуй, цілуй, доки ще нема збройного повстання! Ану, огневого припасу!

Пива розлили ще, і Андрій з Марією знову мусили поцілуватися.

3

Євгенія Богданівна дивилася на Андрія з Марією. Як це добре! Покохалися і побралися — однією душею ідуть у спільне життя. Разом у труді й боротьбі — і в радощах, і в злигоднях. У цьому, мабуть, і є найвища міра людського щастя — нероздільність загального з особистим.

Але погляд Євгенії Богданівни був сумний.

В цю хвилину вона вдивлялася справді в невидиме для всіх — прислухалася до власних думок. Важкі спогади гнітили її: історія її заміжжя.

Як смутно аж змалку склалося її життя.

Відколи почала пам'ятати себе — в багатій родині вітчима була вона якимсь нуждаком: зайва, нелюба, гнана. І вічний протест у ображеній дитячій душі — протест... малолітнього раба.

Як плакала вона тоді, дівчинка, читавши першу дитячу книжку «Хатину дядька Тома» Бічер-Стоу: з недолею негритянського хлопчика-бідняка порівнювала вона тоді свою власну дитячу долю...

А пізніше, вже підлітком, коли вітчим таки позбувся її і підкинув рідному дядькові? Нерівня поміж іншими дітьми — шпинання, дорікання шматком хліба.

Так, так, саме тоді в затурканій дівчинки й з'явилися перші гіркі розмисли: чому така нерівність у родині, чому взагалі нерівність довкола в усьому житті — одні бідні, а інші багаті? Мала Женя навіть наважилася запитати в дядини про це. Що ж, відповідь вона дістала негайно: аж надто допитливе дівча поквапилися спроводити назад до... нерідного дому, під тиранію вітчима, під гніт нестерпного, без відповіді, запитання: чому люди такі... погані?..

Ні, ні! Мала Євгенія ще тоді намагалася потішити себе: погані — то тільки трапилися їй, в її маленькому світі між вітчимом та дядьком. А у великому

світі — знадливому і незнаному, спокусливому і страшному, що сповнював душу тривогою і манів,— там було, мабуть, багато гарних, прекрасних людей — таких, як описували їх у книжках! Ах, як жадалося тоді Євгенії в той великий, широкий світ — між гарні, прекрасні, справжні люди!..

Євгенія Богданівна стріпає волосся л, пригладжує його і намагається одірватись від гнітючих думок. Ось же вони перед нею, і вона серед них,— гарні, прекрасні люди, бойові товариші. Вона таки пройшла крізь усе і через усе — і знайшла своє справжнє місце в житті!..

Євгенія Богданівна дивиться на Марію з Андрієм, і суворість зникає з її очей: очі стають привітні, лагідні, сяють добротою.

Марія переймає її погляд. Вона вже давно нишком слідкує за замисленим, гірким виразом обличчя товаришки Бош, дивується раптовій зміні виразу — неначе обличчя враз освітілося зсередини могутнім потоком світла — і приязно посміхається до неї: вона вже відчула, що жінку перед нею — хоча це й сама товаришка Бош, найвідоміший на цілий Київ революціонер,— в цю хвилину гнітять якісь свої особисті, можна присягти — жіноцькі думки! — і Марії хочеться потішити її, віддати їй частку від своєї радості.

Але Євгенія Богданівна не помічає Маріїної ласки — вона не спромоглась відігнати свої думки, і вони вже знову напосіли на неї. Правда, цим разом — світліші, хвильні.

Так, отоді й прийшло оте найважливіше в її юному житті: вирішення жити для інших!

Як же гарно стало тоді чотирнадцятилітній дівчині на душі. Це прагнення, очевидно, дозрівало давно, але виникло, як і завжди буває, зненацька — вона добре пам'ятає коли. Вона читала Толстого і прочитала речення: «Щастя жити для інших...»

І то справді була найщасливіша хвилинка в її житті: щастя знайти себе самого!

Марія стежить за обличчям замисленої Євгенії Богданівни, радіє, як воно враз проясніло, і лякається, побачивши, як воно раптом знову туманіє, суворішає і стає наче кам'яним.

Євгенія Богданівна згадує: не легко й не просто прийшла до тієї щасливої знахідки в її юному житті. Попереду було ще страшне і погане...

Ніч, росяна лука, десь вие пес у селі, і півпритомна дівчишка в самій нічній льолі біжить несамовита до озера — гострі стебла шувару б'ють і ріжуть їй ноги, мокра, заросяна по коліна сорочка стримує біг, наче пута коня.

Але ось і урвище. Не спинятися! Не думати, не дати волю почуттям!

Стрибок, жах у повітрі, сплеск-удар, вода... Вона була тепла, вода, справжнє літепло літньої ночі,— Євгенія Богданівна на все життя запам'ятала це відчуття: не холод води, а саме її тепло повернуло її до свідомості, неначе огорнуло ласкою, якої не мала на землі в житті.

Вона виринула. Але не тому, що в останню секунду, в хвилину самогубства, бажання не вмирати вибухнуло в ній і перемогло всі інші почуття,— ні: вона добре пам'ятає, що виринула з жахом, що може залишитися жити. Але вона змалку була добрим плавцем, і тіло само, поза волею і свідомістю, як у кожного плавця, звично діяло, переборюючи глибочінь. І вона пожаліла тоді — то був, мабуть, перший проблиск свідомості,— що не прив'язала каменя до ніг.

Але, виринувши, вона скрикнула з жахом — то вже був цілковитий поворот до життя,— бо зрозуміла, що їй не пощастить зараз умерти: з кручі майнула тінь, і поруч інше людське тіло шубовснуло в воду. Її рятували. То був її брат Саша. Він побачив, як вона вибігла несамовита з дому, біг за нею лукою, навіть гукав їй — вона того не чула — і тепер кинувся рятувати... Тієї ночі, коли вони двоє, в обіймах, мокрі й нещасні, проплакали на березі озера, Євгенія Богданівна не забуде ніколи, доки життя...

Марія лякається виразу обличчя Євгенії Богданівни, встає і підбігає до неї.

— Євгеніє Богданівно,— каже вона сполохано,— вам недобре? Що таке? Що треба зробити?

Вони тільки двоє, хоча в кімнаті і далі всі. Але Гамарник зчепився з Івановим, мовчазний Тарногородський вже розбалакався з Чудновським. Вони насідали один на одного, і всі четверо говорили зразу — кожний, не слухаючи іншого: Центральна рада і Тимчасовий уряд! Південно-Західний, селянський, край України і її Північно-Східний, пролетарський, край! І чи потрібна взагалі українська держава, яка б вона не була — соціалістична чи буржуазна! І що буде краще: кожній партійній

організації на Україні зв'язуватися безпосередньо з все-російським партійним центром у Петрограді чи, в силу специфічних українських умов, таки утворити український партійний центр, і вже через нього щоб партія керувала діями українських більшовиків?

— Ні,— каже Євгенія Богданівна, мляво посміхаючися,— спасибі, мила Маріє! Все добре. Тепер вже все добре! Я просто замислилась і чимось налякала вас... Прощайте...

І вона прихилила до себе Марію й цілує її.

І це навіть їй самій дивно: вона так рідко когось цілує — навіть її любим дочкам, які дорожчі для неї за саме життя, яким вона завжди була найкращою люблячою матір'ю, не так часто дістаються материнські поцілунки: Євгенія Богданівна — жінка суворої вдачі, та й дочки хоча й молоді ще, а все ж таки вже... більшовички, члени партії, в одній з матір'ю організації — товариші поруч у строю...

Євгенія Богданівна садить Марію поруч із собою на стілець і каже ніяковіючи:

— Я просто... на якусь мить... позаздрила вам, люба Маріє.— І раптом вона признається в тому, в чому ще ніколи нікому не признавалася: — Мене ж видавали заміж не так, як вас, а примусом і в шістнадцять років...

— Як? — жахається Марія.— Ви... замужем? І — проти волі, не по любові?

— Була,— відповідає Євгенія Богданівна,— і проти волі. Хоча ні,— зразу виправляє вона себе,— не зовсім так: жениха я вибрала собі сама. Мусила вибрати...

Марія дивиться непорозуміло— з співчуттям і цікавістю: от вже не подумала б ніколи, що така жінка, такий революціонер...— і Євгенія Богданівна розповідає, зовсім просто, хоча й перший раз у житті:

— Розумієте, Маріє, так склалося моє життя. Мені стало жити дома нестерпно, крім того, я бачила навкруги — нужда, бідність, страждання народу, злиденні селяни, серед яких я жила в панському домі, і я вирішила з дому тікати...

— Ви тікали з дому?

— Тікала,— всміхається Євгенія Богданівна.— Хотіла вирватися з кола привілейованих, піти в народ, бути з злиденними, робити разом із ними й на їх користь, ну, стати учителькою чи вивчитися на лікаря — така була моя мрія. Ні, ні! — уриває Євгенія Богданівна, помічаю-

чи захоплення в очах Марії,— то не був подвиг, і це зовсім не малює мене якоюсь особливою серед інших: такі настрої були тоді поширені серед великих кіл молоді моїх юнацьких часів: ходіння в народ. От до такого вирішення прийшла і я. І втекла...

— Отоді ви й подалися за кордон?

— Ні. За кордон — то пізніше, вже з заслання. А тоді я втекла не далеко,— Євгенія Богданівна посміхається сумно,— мене піймали на першій же станції і повернули додому.

— І що ж?

— Нічого! — знову всміхається Євгенія Богданівна.— В моїй родині вирішили, що це тільки дівочькі дурощі, ну, дурощі дівчини на порі. Мовляв, і до селянських парубків чи молодих робітників на цукроварні мене тягне теж тільки тому... ну, як дівчину на порі тягне до хлопців. От і вирішили мене чимдуж видати заміж.

— Який жах! — скрикує Марія.

— Очевидно. Але я мала можливість вибору. Правда, вибір був невеликий: претендентів трапилося два — син сусіди поміщика, юнак розумний, доброї душі, він мені навіть подобався, але ж...— Євгенія Богданівна знову всміхається гірко, одначе іронічно,— але ж поміщицький син! А другий був сином механіка — не біла кость, не голуба кров, ну й мій вибір впав на нього.

— Але він вам подобався? — Марія вже горнула до Бош.

— Подобався, Маріє... хоча... Словом...— Євгенія Богданівна на цей раз сміється навіть весело,— мені найбільше подобалося те, що я вирвуся з батьківського дому, сама порядкуватиму своїм життям, вчитимуся, поїду за кордон, щоб стати лікаркою,— ви ж знаєте, жінок тоді не приймали на медичний факультет? А він мені ще пообіцяв...

— Ну й ну?

Євгенія Богданівна туманіє чолом.

— Збрехав! — каже вона різко.— І годі про це, Маріє. Я вже розійшлася з ним і... нехай це буде забуто. Давайте жити сучасним і майбутнім, а не минулим.

Марія ніяковіє від різкого тону, яким сказано ці слова, і Євгенія Богданівна квапиться загладити свою різкість жартом:

— Я... повинчалася тоді вже з революцією, Маріє...

І раптом Євгенія Богданівна закінчує душевно:

— І все ж таки спасибі йому... моєму чоловікові; він вирвав мене з мороку, і біля нього за два роки я стала людиною і зуміла знайти своє справжнє життя: партію!..

4

Та розмова Євгенії Богданівни з Марією уривається, бо вони вже не можуть почути одна одну: четверо чоловіків у кімнатці зняли такий гармидер, що аж бриніли шибки у вікнах. Тепер зчепилися Іванов з Чудновським. Гамарник з Тарногородським теж озивалися гучними репліками.

Іванов. Ні, повинна бути держава! І Ленін це переконливо довів. Робітничо-селянська держава, яка будуватиме соціалізм! І проголосити її має з'їзд Рад!

Чудновський. Але ж нам сьогодні ще зовсім невідомо, якими шляхами розвиватиметься революція!

Іванов. Тобто як — невідомо? Тільки соціалістичними шляхами!

Чудновський. Ти сам кажеш — шляхами, отже, є не одна путь, а різні...

Коля Тарногородський закричав, перегукуючи їх обох: — Шостий з'їзд вже вказав путь, і це єдина путь: збройне повстання і захоплення влади!

Іванов його гаряче підтримав:

— Всі інші путі — через альянс з буржуазними партіями, які примазуються до соціалізму! На ці путі й верне Пятаков!

Чудновський. Я виступав проти позиції Пятакова, проти його залишення до Центральної ради! Але ж якщо забезпечити собі більшість в Установчих зборах...

Тарногородський зірвався з місця, він таки був тихий, тихий, а запальний:

— Так Центральна ж рада теж за Установчі збори! От на цьому й лигається Пятаков з винниченківськими сепаратистами! Центральній раді підставляє плече!

Але Іванов перегукав усіх, зовсім затиснувши Чудновського в куток:

— Ось тому й пішов Пятаков делегатом на Демократичну нараду, на цей предпарламент до Установчих зборів! Фікція все це! Страшний для партії і народу самообман! Буржуазія не допустить нашої більшості на Установчих зборах. Корніловський путч провалився, так вони з Керенським заколотять інший!

— Товариші! — рішуче втрутилася Бош.— І справді: або давайте справляти весілля, або сідаймо за резолюцію, бо і не те, і не те...

— Ні, ні! — підхопилася Марія.— Андрію, серденько! Там, у погребі, ще є три пляшки пива! Будь ласкавий, може, внесеш у хату? — Вона поклала йому руку на плече.

Іванов знехотя відірвався від суперечки, але слухняно звівся, пригладив обома руками волосся, обсмикнув звичним рухом гімнастерку й пішов до дверей. На порозі він ще посміхнувся лагідно до Марії, а Чудновському гукнув:

— Тільки збройне повстання, і ти, ти — делегат цілого фронту — перший підеш на чолі солдатів! Главковерхом тебе призначимо, сучий син!

Він вийшов, причинив двері — і зразу поринув у дивну, якусь аж неправдоподібну тишу.

Надворі стояла вже ніч — тиха, зоряна і духмяна ніч на київських горбах. Небозвід був високий та широкий — так густо всіяний великими яскравими вересневими зірками, що, здавалося, весь аж світився. Зірки мерехтіли, і це мерехтіння міриадів світляків угорі, коли одвести від них погляд, подібне було до безперестанного блимання далеких зірниць перед тропічною зливою. Від споглядання цього мерехтіння голова починала йти обертом.

Але найдужче п'янили пахощі літньої ночі на київських горбах. З Кловського провалля дихало солодкуватою гнилизною прілого листя, а з горбів тягло сухим жаром спаленої гарячим сонцем отави-трави. З сусідських дворів тхнуло курячим послідом і перегноем, а з парку Олександрівської лікарні дурманно пахли квіти в палісадниках: тютюн, вербена, нічна красоля — хто його зна, ще які. Потім з-за Печерська, з Дніпра, проривалася хвиля блаженного вітерця — і тоді раптом все забивав дух ріки: червона лоза, прибережний мул, піски на розкотах — так, піски на розкотах теж мають свій п'янкий дух.

Іванов підійшов до краю урвища і спинився.

Просто перед ним — через Кловський узвіз — тут і там червоніли-блimalи у випаровуваннях після гарячого дня вогниці понад «задньою лінією» «Арсеналу»: сторжові вежі, вартівні біля цехів, контора, завком. «Арсенал» звідси був перед Андрієм весь як на долоні — і

вдень і вночі. Чорт забирай, яка тут вигідна позиція для ворога, коли б ворог наступав на «Арсенал», а «Арсеналові» довелося оборонятися. Це треба мати на увазі... Ні, не піде ворог звідси, з цього горба, з цього двору, раз тут вже оселився він, Іванов. Та й не трапиться, певна річ, такого: «Арсеналові» наступати, а не ворогові на «Арсенал»! Цю пятаковську позицію «оборони» більшовики України повинні перебороти і переборють!..

А втім, зручне випало тепер йому, Іванову, місце мешкання! Просто — на роботу до «Арсеналу», позаду — місто, праворуч — прямо під ногами — дах медичних курсів, тобто партійний комітет печерських більшовиків. Та й — в разі потреби, на випадок конспірації, — вихід на всі чотири вітри, і в кожний бік можна вийти потай, так що ніхто зокола й не помітить. Йй-право, не хата, а підпільний штаб!

Іванов дослухався.

Місто — і позаду, і внизу, і за проваллям — ще не спало, гуло: десь чулися голоси, торохтіли візники по брукові, бренькав трамвай. З-поза Собачої тропи, з-під Черепанової гори, — як і щовечора після роботи, — линула пісня галичан-військовополонених: «Чуеш, брате мій, товаришу мій...»

— Чуеш, кру, кру, кру... — підтяг і Іванов, але зразу згадав, що його послано за ділом, і мерщій пірнув під ляду в погріб.

5

Коли з трьома пляшками в руках Іванов повернувся в кімнату, там і без нього, дарма що сперечальників поменшало, стояв гвалт. Тепер розпалився «красна дівця» Коля Тарногородський. Він насідав на Гамарника, загнавши його в куток між шафою та стіною.

Ян огризався:

— Плювати нам на Центральну раду! Носитесь з нею, як з писаною торбою! Перебільшуєте її вагу! Ніякого значення вона не має на шляху пролетарської революції!

— Ні, не відплюєшся! — кричав Коля Тарногородський. Свою студентську тужурку з вилинялими блакитними петличками він уже розстібнув, розхристав і комір вишиваної українським хрестиком сорочки. — На шляху пролетарської революції Центральна рада — це бар'єр контрреволюції! От яка її вага та її значення! А твої

плювки — це каміння під ноги партії, яка революцію веде! Спіткнемося об це каміння — диви, щоб нам гупі на лобі не набити! Нехтуванням національного питання ти утруднюєш партію роботу в народі — в українському народі, вважай!

— Нема для пролетаріату такого питання! Не збивай партію на шлях націоналізму!

— Націоналізм — у Центральній раді! — репетував Коля. — І вирішення національного питання якраз і треба вирвати з рук націоналістичної Центральної ради! Ми маємо вирішити його — більшовики! Інакше за нами не піде значна частина села і фронт!

— Село само по собі! — відбивався Гамарник. — Там ми піднімаємо бідняка! Після корніловщини він вже пішов за нами!..

— А хто цей бідняк як не українець? Він і на фронті в солдатській шинелі!

— Вірно! — підтримав Чудновський. — Половина полків на нашому фронті самочином українизувалася.

Гамарник, відмахнувшись від Тарногородського, накинувся на Чудновського:

— Куди ж дивитесь ви, більшовики-фронтвики? Іменно на ці полки й спирається Центральна рада!

Та Коля не відступав від Яна:

— І в цьому знову винні ми самі, українські більшовики! Ленін гостро виступив проти Тимчасового уряду, коли той забороняв Український військовий з'їзд, а ми прогавили! Гірше — усунулися: не пішли на нього! І віддали справу українізації армії Центральній раді! А цю справу ми повинні були взяти в свої руки!

— Ну, знаєш, — спалахнув Гамарник, — ти говориш, наче сепаратист із Центральної ради!

— А ти... а ти... — аж зайшовся Коля. — Ти борониш позиції Тимчасового уряду!

— Я?

— Ти!

— Пробач. Тобто — як?

— Тимчасовий уряд визнав Україною тільки п'ять західних губерній, а чотири східних — ні. А ваш Київський комітет промовчав на це!..

— А ти що ж — за те, щоб Центральна рада поширила свою «державницьку» діяльність і на східні губернії? За поширення прерогатив Центральної ради?

— Свої прерогативи вона ширитиме сама, якщо ми попускатимемо їй! Он у Харкові, під носом «пролетарського сепаратизму», всупереч своєму національному нігілізму, а може, і завдяки йому,— націоналісти теж утворили вже свою Національну раду і полки українізують також! А ти плюєш на це: ваги не має, значення не має! Гляди, матимеш ще мороку з Петлюриними гайдамаками й «вільними козаками» генерала Скоропадського...

Суперечці не було кінця.

Бош сиділа осторонь, при столі, підперши голову руками.

Як трудно доводиться партії! Як не просто знайти вірний шлях! Ще важче — вийти на той шлях усім разом, плече в плече. От всі вони — Ян, Коля, Чудновський, Іванов, — всі кришталєво чисті люди, справжні більшовики, на вірному ленінському шляху, а от же не знайшли ще спільної мови по всіх пунктах до кінця. Нелегко партії, і особливо — на колишніх окраїнних територіях царської імперії, де виникає це, для Центральної Росії тільки теоретичне, питання — національне питання. В теорії все так ясно, так просто, а от на практиці... Хитро Юрій придумав собі — відгородився тим, що в міській організації, мовляв, нема проблеми села, отже, й української проблеми, що джерелом своїм має село, а їм з Тарногородським в обласкомі раз у раз, на кожному кроці доводиться на практиці стикатися іменно з цією проблемою. Ні, і на практиці, і в теорії теж все це зовсім не так просто, — он же скільки наплутала вона сама, разом з Юрієм Пятаковим, у теорії національного питання — ще тоді, раніше, до революції, в своїх виступах і суперечках з Леніним на еміграції. Добре, що з цієї плутанини їй, нарешті, за допомогою Леніна, пощастило виборсатися.

І Гамарник має рацію: через пролетаріат нести свій вплив і на село, повести його за собою — тоді вирішиться й національна проблема. Тільки через пролетаріат! Тільки через соціальну революцію!

І тільки наступати. І час вже готуватися до рішучого виступу.

Євгенія Богданівна одвела руки від чола й рішуче звелась:

— Товариші! Закликаю вас до порядку! Покиньте лаятися! Сідаймо за резолюцію.— Вона посміхнулася до

Марії: — Ви, Маріє, вже пробачте. Зіпсували вам весілля. Але ж, розумієте, невідкладні партійні справи... Бачите, як наші партійці... чуба один одному скубують?..

ПИТАННЯ ОРІЄНТАЦІЇ

I

Бердичів ніколи не претендував на те, щоб зажити репутації міста фешенебельного.

Не додавали місту слави ні річка Гнилоп'ять — всіма якостями цілковито відповідна своїй назві; ні стовпища бідацьких халуп по околицях, ба й в самому центрі — як у кожнісінькому поселенні «черты оседлости» царських часів; ані десять річних ярмарків — таких же багатющих, юртливих та мальовничих, як і скрізь по Україні.

Судоплавну повесні, колись за козацьких часів, Гнилоп'ять нині замулило зовсім: сюди зливало помії, не маючи каналізації, місто та свої виробничі відходи шкіряний завод, тютюнові фабрики, броварня та рафінарія.

Міські будівлі, не ремонтвані протягом трьох останніх воєнних років, облупилися, обвалилися і являли нині видовище аж ніяк не привабливе.

А ярмарки в цій прифронтівій смузі були закриті ще з другого року війни.

Славетний своїм історичним минулим у час битв Хмельниччини, три століття тому щедротами графа Тишкевича, з метою покатоличення України-Русі, побудований монастир ордену «босих кармелітів» бовванів над околицями моторошним кістяком середньовічних мурів, слупів та бійниць.

Славнозвісний підземний костюл, де у похмурих підземеллях тяжко знемагав, лихими підступами Мазепи закинтий туди, народний ватаг Семен Палій, — нині завалився, і катакомби його правили лише місцем ігрищ для романтично настроєної дітвори. Руїни надземного костюлу — стараннями папи Бенедикта зведеного після Коліївщини на відзнаку повернення єзуїтів-кармелітів до виконання своєї місії покатоличення українців, — стирчали проти небозводу бескидами обвітраних веж, і галеч кублилася там сотнями гнізд.

В палаці останніх феодалів Правобережжя, князів Радзівіллів, розташувалися синагога — в правому крилі, і харитативна лікарня міської общини — в лівому.

І тільки зелень — буйна, розкішна зелень графських, князівських та монастирських парків і густезні затінки безмежних кладовищ, що єдині заховували невмирущу пам'ять про покоління народжених і померлих тут, убієнних чи в бозі почилих, замордованих чи полеглих у боях православних, католицьких та іудейських душ, — тільки зелень прикрашала тогочасний Бердичів, та й то тільки літньої пори, доки не опаде прибите спекою і знищене зимовим холодом листя.

І от, волею судеб, власне — силою обставин фронтової війни, Бердичів знову потрапив у орбіту історичних подій: після чергового відступу російської армії, слідом за катастрофою на Південно-Західному фронті в дні червневої авантюри Керенського сюди перебазувався штаб фронту і отаборилася ставка нового главкоюза генерала Денікіна.

І головна вулиця Бердичева, патріархальна Білопольська — найменована так на увічнення пам'яті маєтного в цих краях польського графа-гуртоправа, — враз стала фешенебельним проспектом, мало чим гіршим навіть від київського Хрещатика.

По вибитому бруку Білопольської безперестанку сновигали фаєтони і автомобілі з штабними офіцерами в аксельбантах і лампасах та розкішно причепуреними дамами їх сердець; по тротуарах з ранку до ночі сунув натовп забрюханих солдатів різних команд та маршових рот або елегантних писарів корпусних штабів та батальйонних каптенармусів під ручку з розфуфиреними марухами, а також незчисленні, швидкі й меткі, галасливі й докучливі, що не відпускали своєї жертви, аж доки не витягли з неї душу та гроші, місцеві комівояжери, фактори і мішуриси. Там і тут рясно ясніли проти сліпучого вересневого сонця білі крохмальні косинки сестер-жалібниць незліченних у місті військових лазаретів.

А обаполи понад тротуарами усіма барвами спектра виблискували. — щойно, спеціально до дня перебазування сюди і штаб-квартири фронту — помальовані, крикливі й брехливі вивіски різноманітних крамниць та «заведений»: конфексіони, салони, ательє, кафе, ресторації.

І саме тут, на Білопольській, в салоні кафешантану «Ельдорадо» — власність спадкоємців А. Бурґа та Я. Зільберберга, — і мала відбутися історична подія, про яку мова.

Відбувалася вона, правда, не обумовлена наперед ніким і нічим, хіба що самою логікою розвитку подій, і сталася лише внаслідок звичайного збігу обставин.

Шантан «Ельдорадо», виправдовуючи свою назву, і справді був місцем видобування Бурками та Зільбербергами золота, щоправда, переважно в банкнотах «керенки», і справді — країною чудес.

Чудеса тут являлися світові такі. Клієнтам до столиків у звичайних трактирних чайниках подавали миколаївську горілку, а їх дамам — пляшки з-під шампанського з ситром броварні Чєпа. Дами сюди ніколи не приходили разом із кавалерами, а з'являлися з задніх окремих номерів — викликані по фотоальбому, який лежав неодмінно на кожному столі поруч із прибором фальшивого срібла. На маленькій естраді в глибині салону танцювали аргентинське танго дві зовсім голі, тільки з пікантними шовковими фіговими листочками, діви — шерочка з машерочкою, а кек-уок — двоє пристарілих юнаків, теж «кавальє авес кавальє» і теж — голісінькі, тільки в гумових набрюшниках фірми Брокер і К°.

І от якраз у цьому салоні — силою згаданого вище збігу обставин — зішлись четверо людей, зовсім різних і прибулих також із зовсім різних місць: з ставки верховного головнокомандуючого, з позицій Південно-Західного фронту, з Київської військової округи і просто з Києва.

З ставки — помічник військового міністра Керенського, комісар Південно-Західного фронту від Тимчасового уряду Борис Савінков. Він поспішав до Москви на скликувану після Державної — Демократичну нараду.

З фронту — начальник формування ударних батальйонів смерті, полковник Муравйов. Він прямував до Петрограда.

З Київської військової округи — ад'ютант командуючого округою, штабс-капітан Боголепов-Южин. Він їхав у ставку.

І просто з Києва — Петлюра.

Путь йому лежала саме сюди, в Бердичів, до главкою за генерала Денікіна.

Шляхи всіх чотирьох схрестилися тут, у Бердичеві, в салоні шантану «Ельдорадо», зовсім випадково: в забитому штабними та тиловими установами, вщерть переповненому місті не було по готелях жодного вільного номера чи взагалі будь-якого місця для перепочинку з дороги, і «Ельдорадо», що діяло переважно з вечора до ранку, вдень правило за щось подібне до почекальні на вокзалі.

В умовах фронту і не таке трапляється.

2

Петлюра поспішав до штабу фронту абсолютно екстрено — автомобілем: його «сестровоз-рено» пробіг сто п'ятдесят кілометрів за три години. За квартал до штабу автомобіль з ходу спинився — і Петлюра майже побіг через садочок до входу в шантан. Треба було поспішати!

Двоє гайдамаків із особистої охорони генерального секретаря залишилися у відкритому ландо, і довкола них зразу зібралася чималенька юрба, лупаючи очима на незвичайний, не бачений ще тут одяг: чорні бешмети з жовто-блакитними вилогами і шапки чорного смушка з довжелезними чорними шликами, цяцькованими срібним позументом.

— Артисти? — висловлювалися здогади в юрбі. — Танцюватимуть лезгинку в театрі Варшавера?

— Тю! Звичайні зарізки-інгуші з корніловської «ди-кої» дивізії!

— Матінко рідна! То, може, знову Корнілов?

— Нічого подібного: це з похоронного бюро! Бачте, усе чорне і срібний позумент? Фігуранти при катафалку. Когось вже з перепоею вколошкали в «Ельдорадо» — зразу й похорон. Щоб, значить, кінці в воду...

— Ану! — огризався Наркис. — Розійдись! Зараз як стрельну — і господи помилуй!

Від його могутнього басу натовп шарахав на всі боки. Але за хвилинку збирався знову.

Петлюра чимдуж перебіг садочок. Корнілова заарештовано і ув'язнено в містечку Старий Бихів! Як же буде тепер? Що чинити далі?

А як же з корніловським наказом — найширше утворювати національні частини? І як же буде тепер з передислокацією українізованих частин з усіх фронтів на

Україну? Адже главноюз Денікін повинен був одержати наказ Корнілова ще тоді, коли Корнілов був главоверхом, а не в'язнем у Старому Бихові? Отже...

Отже, генерала Денікіна треба було побачити, не гублячи ані хвилинки.

Та ще тільки в'їхавши в місто, Петлюра вже почув і цю новину: Денікіна теж щойно заарештовано в його ж таки штабі.

Може, викликати з Києва гайдамаків, «січовиків» — і відбити генерала Денікіна?

А то й рушити на Старий Бихів і визволити самого Корнілсва?

Галіматаь, звичайно! Але все це треба було обміркувати, зорієнтуватися, прийняти рішення, подзвонити до Києва — в «Ельдорадо», де днювали й ночували офіцери штабу, був встановлений польовий телефон.

Петлюра рвонув двері шантаву і майже вбїг у салон.

Чорт забирай! Салон у цю пору не був порожній: трое вже сиділи в ньому при столиках. Перед одним стояла пляшка кефіру, перед другим — білий чайник і чарка, третій курив, видихаючи хмари тютюнового диму.

І — чорт забирай! — двох Петлюра знав: офіцер для особливих доручень Боголепов-Южин і полковник Муравинку! Третій був Петлюрі незнайомий: залізав через лисинку чорне волосся, під носом — вусики шнурком, схудлий, аж вилицюватий, — якийсь з перепоеу чи перетоми жевжик, таких тепер розвелося біля штабів і земсоюзів до біса! Зодягнутий у захисний френч без військових відзнак, сині галіфе й жовті краги — такими красували тепер всякі агітатори і комісари. Перед ним стояла пляшка з-під кефіру, і він якраз сьорбав із кухлика.

Роздосадуваний, Петлюра спинився на порозі. Скринька польового телефонного апарата стояла на вікні. Але ж при сторонніх Петлюра не міг говорити з Києвом!

Петлюра коротко вклонився — зразу до всіх трьох. Всі трое сиділи далеко один від одного — незнайомі між собою чи щойно посварившись і розійшовшись по різних кутках. Боголепов-Южин виринув із хмари диму, звівся, клацнув острогами, похилив голову і знову сів, огорнувшись новими клубами диму. Інші двоє не реагували на привітання.

Петлюра присів до столика зразу за порогом, кинув кашкет на стілець, рука лягла на стіл, і пальці самі собою почали вибивати барабанный дроб.

Як же бути? Повертатися в Київ? Отак — ні з чим? Ні, ні, наперед годилося б тут, на місці, зорієнтуватися в становищі на фронті, ні, не на фронті, а саме у штабі фронту. Становище на фронті відоме й так: австрійці спинилися по Збручу і накопичують сили. А наші знову засіли в окопи і мітингують: воювати чи не воювати. Мітингують і дезертирують. Мир миру чи війна війні? Власне, тільки українізовані частини та козаки Каледіна і тримають Південно-Західний фронт. На фронті картина знайома. А от у штабі фронту... Хто буде тепер замість Денікіна? І хто, найголовніше, хто верховним замість Корнілова? Невже наважиться сам Сашка Керенський? Але ж він не військовий спеціаліст! Втім, Петлюра теж не був військовим спеціалістом...

Від столика, де сидів Муравйов, раптом почулося:

— А я вас знаю, юначе! Хоча й не маю честі бути знайомим. Ви Симон Петлюра, генеральний військовий секретар цієї самої Центральної ради.

Савінков зразу поставив кухлик з кефіром на стіл, обтер вусики й глянув на Петлюру. Очі в нього були маленькі, але швидкі і погляд пронизливий.

— Лейбо! — гукнув Муравйов, постукавши порожньою чаркою об чайник.— Прокидайся, очумайся, сучий син! Пива, горілки, шампанського його превосходительству генеральному військовому секретарю! — Він був уже, очевидно, напідпитку.— Чи, може, волієте молочка? Може, перейшли на дієту, як і товариш комісар вашого фронту?

Очевидно, він хотів вкласти в ці слова якусь дошкульну іронію, якусь фронду, але зміст її до Петлюри не дійшов. Муравйов говорив хриплим, злим голосом, очі його, як завжди — і тоді, коли він був п'яний, і коли тверезий, коли нанюхається кокаїну, і коли не мав де його добути,— дивилися дико, несамовито, аж неприємно. Він був у черкесці темно-малинового сукна, але комір розстебнув і розхристав груди: в салоні було, справді, задушно.

— Покиньте, Муравйов,— спокійно мовив Савінков; він говорив тихо й м'яко, голос в нього був глухий.— Краще познайомте нас з товаришем Петлюрою.

— Ах, ви незнайомі! — з глузливим і злим подивом відгукнувся Муравйов.— Рекомендую: Савінков — Петлюра. Ваш генеральний секретар — ваш комісар. Тільки в нашій ідіотській країні можливо, щоб людина, яка

претендує бути начальником фронту, була незнайома з людиною, яка претендує бути комісаром цього ж таки фронту! Ні, панове, ви таки там, де вам і належить бути: божевільні в будинку для божевільних.

— А ви? — почувся чванливий голос Боголепова-Южина з хмари диму.

— Мовчи, боярин Южин! Ти не на боярській думі петрівських часів: ви, бояри, тепер не маєте голосу, а незабаром почнемо і бороди вам втинати — зробіться... боляринами...— Боголепов-Южин гнівно підхопився, але Муравйов гарикнув: — Смирно, господин штабс-капітан! З вами балакає старший чином — полковник!

Савінков відповів на уклін Петлюри й гречно додав:

— Дуже приємно.

З задньої кімнати з'явився заспанний, якийсь очманілий, байдужий до всього на світі, старий єврей — в ярмулці й жилетці поверх брудної сорочки, без лапсердака. Він спинився перед Петлюрою і індіферентно поцікавився, точно повторюючи слова Муравйова:

— Пива? Горілки? Шампани? Чи, може, пан воліє кефіру?

— Кефіру! — машинально відповів Петлюра, хоча йому нічого не було потрібно: йому потрібний був тільки телефонний апарат.

Муравйов зареготав. Потім паточив з чайника собі в чарку й перекилив одним духом.

— Закладаюся! — злісно пирхнув він по тому.— Ставлю тисячу миколаївських проти однієї керенки, що ви, пан Петлюра, прибули сюди, щоб побачити його превосходительство генерала Денікіна... Викладайте керенку на стіл! Доки не надрукували ще ваших, українських, сепаратистських грошиків!.. Втім, можу вас запевнити, що вельмишановний Олександр Федорович не дасть вам на це згоди і не дозволить скористати з вашого фінансового генія!

— Пробачте,— напіндючився Петлюра,— я не розумію, чому ви вдаєтесь до іронії, і взагалі весь ваш тон...

Боголепов-Южин теж погордливо озвався:

— З свого боку, хоча я й молодший чином, дозволю собі нагадати вам, що ви — полковник армії, підлеглої військовому міністру Керенському.

Та Муравйов не зважив ні на слова Петлюри, ані на зауваження Боголепова-Южина.

— То як, пан Петлюра? Приїхали побачити главкою за Деникіна? Можу вас потішити — матимете цю приємність: зараз його вестимуть з штабу на вокзал, щоб кинути в тюремний вагон і відтарабанити в Старий Бихів, у компанію до экс-главковерха Корнілова! Повежуть ось цією самою вулицею, і з вікон цієї оази в бурхливому морі нашої сучасності, цього тихого пристановища старого пройди Лейбн, з цього самого вікна, під яким ви сидите, ви матимете змогу лицезріти бойового генерала непереможної російської армії — у знеславленні, нарузі й ганьбі. От тільки не знаю, чи поспинатимуть йому главу попелом...— Муравйов відчутно ш'янів. Віш грохнув кулаком по столу.— А ми всі, барди держави російської, заховалися сюди, в цей бардак, бо боїмося поткнутися до штабу поруч, щоб і нас під лиху руку не поцупили й не потарабаншили до горе-генералісimumа Корнілова в Старий Бихів! Вітаємо вас, дуже раді вас бачити — прилучайтеся до нашої недоброї компанії, пане генеральний український секретар!

Муравйов п'яно ламався, Боголешов-Южвин обурено пересмикував плечима, Савінков не зважав, спокійно сьорбаючи кефір. Петлюра теж перестав слухати — думки його були зайняті іншим: може, ситуація складається якраз вигідно? Може, справді саме час оголосити себе — генерального секретаря військових справ України — командуючим Південно-Західним, українським, фронтом?

Муравйов тим часом люто гарикав:

— Та чи знаєте ви, куди хто з нас і для чого прямує? Будь ласка, можу поінформувати, раз ви прибилися до нашого берега. Я, наприклад, поспішаю до Петрограда, щоб на чолі моїх ударників смерті, — він тицьнув пальцем себе в лівий рукав, де на чорному ромбічному шевроні моторошно вищирився череш над двома схрещеними гомілками, — щоб стати на оборону влади р-р-р-революційного Тимчасового уряду та престижу розпрореволюційного вождя Олександра Федоровича Керенського!.. Комісар Савінков затишно, міжнародним вагоном, подорожує до Москви, щоб у гучній, патетичній промові запевнити «демократичну», розпрореволюційно-контрреволюційну нараду найвидатніших діячів землі російської, що армія палає до них любов'ю, закохана в Тимчасовий уряд і опанована лише одним пристрасним бажанням: вести війну до переможного кінця!..

Савінков злегка стеноу плечем, поворушив бровою і презирливо посміхнувся, мовляв: торохти, торохти, ніхто на твої п'яні теревені не звертає уваги. Хоча все те, що в п'яній нестямі виляпував Муравйов, була чистісінька правда.

— А цей денді-боярин, отприск найдревнішої російської аристократії? Смирно, штабс-капітан! Говорить старший від вас чином! Він, навпаки, шмалить чимдуж у ставку, щоб доповісти там: війська на території, де ви, пан секретар, вважаєте себе верховною військовою владою, стоять не за вас, сепаратистів, а за «єдиную и неделимую Россию-матушку»! І цей вірний служака армії міністра Керенського, соратник комісара фронту Савінкова і ваш союзник у межах Київської військової округи, тільки тим і марить, запевняю вас, щоб усім вам — Петлюрі, Савінкову і Керенському — накласти в потилицю і випхнути знову на трон царя Ніколашку!.. Смирно, штабс-капітан! — загорлав Муравйов на гнівний порух Боголепова-Южина... — До ваших послуг: обмінємося пострілами завтра на світанку!.. Ха! От, пан Петлюра, наші шляхи й схрестилися тут, у цій хавирі поруч із штабом! Дуже вчасно прилучилися й ви до нашої невеликої компанії...

Петлюра не слухав Муравйова і дивився на Савінкова.

Савінков! Комісар фронту, помічник самого Керенського! Він повинен щось знати, взагалі — знати все. Як витягти з нього те, чого не знає він, Петлюра? Як довідатися про дальші плани Тимчасового уряду? Якого ще чекати далі ходу шаховим конем?.. Адже Корнілов здіймав путч, спираючись якраз на спілкування з Керенським! В останню хвилину Керенський — ясно, щоб ще зміцнити свій революційний престиж! — усунув і ув'язнив свого спільника. Але ж Савінков — він же був у списку нового кабінету міністрів, який готували Корнілов разом із Керенським!.. Чи ж не головним провокатором Керенського біля генерала Корнілова був якраз Савінков?..

Зустріч з Савінковим взагалі надто схвилювала Петлюру. Двадцять років це ім'я вимовляли в країні лише таємничим шепотом. Двадцять років — відколи Петлюра почув слова «революція», «революціонер» — найбільшим ореолом романтики було повито саме це ім'я. І як же цей кумир звихнутих урвиголів не схожий на... свою

власну легенду! Організатор десятка найзухваліших замахів на царських сановників — і така флегматична постать. Учасник найбільш небезпечних терористичних актів з пістолетом і бомбою в руці — і вусики шнурочком! Убивство самого міністра Плеве — і лисинка з залізаним пасомком рідкого волосся! От тільки очі... очі — так, таким поглядом можна, справді, убити...

Петлюра ухилився від погляду Савінкова, вдавши, що дивиться тільки на п'яного Муравйова та напиндюченого Боголепова-Южина. Хм! Муравйов і Боголепов-Южин — вони теж повинні щось знати таке, що Петлюрі лишається невідомим. Як знайти шлях до їхньої відвертості?

І раптом Петлюру осінило. Савінков — найдавніший, найтаємніший революціонер. Боголепов-Южин — древньої аристократичної фамілії. Та й Муравйов — особа теж достатньою мірою романтична. Може, вони або бодай котрийсь із них — масон?.. Ось чудова нагода скористати з науки папського легата, отця-редиментарія, абата Франца-Ксаверія Бонна. Урочистого посвячення в блакитну іоанівську масонську ложу, чинну на сході Європи — в Польщі, Литві й на Україні, — Петлюра ще не відбув, але ж елементарну абетку ієрогліфічної символіки, без обізнання з якою чин посвячення не може й відбутися, Петлюра вже потроху опанував з лекцій брата-поручителя, полковника Бонжура.

Петлюра покинув вибивати пальцями дроб, простяг руку на столі — неначе й ненавмисне, ні до чого, — і розсунув два пальці циркулем, а тоді — так само невимушено, наче за ходом нормальної жестикуляції, — торкнувся цими ж пальцями брови: знак для зору, інтернаціональний символ усіх масонських лож.

В салоні в цю хвилину запала мовчанка, — Муравйов втомився п'яно белькотіти і знову наливав собі горілки з чайника. З вулиці крізь розчинені вікна чути було якийсь гамір. Руку Петлюри із схрещеними пальцями та рух до брови мусили побачити всі.

Але ніхто не озивався. Гамір з вулиці ставав чутніший, він наче наближався. Ніхто з трьох присутніх у салоні не постукав зігнутих пальцем у відповідь, що символізує масонський молоток — символ підлеглості й чистоти совісті.

Втім, так і мало бути поміж масонів: масон, упізнаючи брата, перед тим як подати знак на відповідь, чекає

на всі три упізнавальні знаки-символи — для зору, на доторк і для слуху.

Петлюрі достеменно здалося, що всі мовчали саме тому, що уважно дивились на його жести. Серце йому закалатало.

І Петлюра подав другий знак-символ — на доторк.

Подати цей знак невимушено, наче й не подаючи його, було надзвичайно трудно, бо ж усі четверо сиділи по чотирьох різних кутках чималенької кімнати. Та на такий випадок абетка ієрогліфічної масонської символіки впізнавання брата завбачливо дозволяє проробити знак обома своїми власними руками — з однієї на другу: одна рука символізує себе самого, друга заступає всіх інших братів, розташованих, силою обставин, на недосяжній відстані.

Петлюра поклав свою праву долоню, тобто себе, знизу, а свою ліву — згори: символ покори старшому братові, братської нерозривності та довічної орденської дружби.

Але другий знак так само не дістав відгуку, як і мало бути поміж братами-масонами, що прагнуть впізнати один одного: вони ж чекають на третій знак!

Серце Петлюрі пристануло: певна ж річ, на його жестикуючію звернуто увагу!

— Лейбо! — гукнув полковник Муравйов. — Чортів сипу! Ще горілки! Таж у твоєму щербатому чайничку не було й сороківки!..

Старий Лейба прочовгав пантофлями з чайником у руці. Гамір з вулиці чувся вже зовсім близько — якісь вигуки, лемент, тюкання, свист.

І тоді Петлюра наважився подати третій знак упізнавання — для слуху. Це мав бути вирішальний момент.

Одвернувшись до вікна, неначе дослухаючись до звуків знадвору, а zarazом придивляючись знічев'я й до стану погоди та недбало висловлюючи свій з приводу метеорологічних явищ прогноз, — до чого співбесідники вдаються, як відомо, тоді, як нема про що говорити або ж западе в розмові порожня пауза, — Петлюра, наче між іншим, але виразно, проказав:

— Полум'яніє зоря на сході, буде день...

День, власне, і був — десь біля четвертої пополудні, від ранку, коли займалося світання, — вже давно, до почі, коли визоріє зірками, теж далеко, отже, речення звучало неначебто й недоречно, але ж масонською симво-

лічною, ієрогліфічною мовою це мало означати: «Гряде спаситель, і оновиться душа світу!..»

І раптом почувся глухий, м'який, але виразний голос Савінкова. В його інтонації бриніла неприхована іронія:

— Мсьє Петлюра! Якщо я не помиляюся, ви подаєте знаки масонських лож. Мені відомі ці... штучки...— Він проробив кілька знаків, схожих на наочну абетку глухонімих.— Доводилося, знаєте, спостерігати по шинках та по великопанських салонах Парижа, Рима і Лондона. Але смію запевнити вас, що ви не знайдете тут собі братів по білому фартуху...

Петлюра прикусив губу й мерщій заховав руки під стіл:

— Га? Що?... Пробачте... ви помилилися. Це, очевидно, якимсь непорозуміння...

Але, на щастя, обставини виручили його. Боголепов-Ожин раптом скрикнув, кидаючися до вікна:

— Дивіться, дивіться! Ведуть!..

Всі озирнулися, глянули на вулицю.

3

Вулицею, від тротуару до тротуару, сунув величезний натовп — переважно солдатів. Солдати підбігали ззаду, задні тислися наперед, передні натискали на каре озброєних з гвинтівками на руку. Ті опиналися, лаяли, всовіщали юрбу. В середині каре, звисивши голови на груди, посувалися кілька офіцерів високих рангів. Попереду — опасистий, приземкуватий генерал Денікін, поруч із ним — начальник штабу фронту генерал Марков, за ними — полковники, ротмістри, капітани — весь вищий склад командування фронту, вся керівна верхівка штабу. З натовпу кидали в них чим побадя — гнилими яблуками, огірками, цурпалками, грудками землі. Величезний помідор влучив Денікіну в плече й розтікся кривавою рідиною по елегантному кітелю хакі. Натовп тюкав і реготав. Якийсь чоловік у шкуратянці з червоною биндою на рукаві — очевидно, з Ради депутатів — метушився і захриплим голосом закликав припинити безчинства, додержувати революційного порядку й дати можливість приставити арештовану контру на справедливий народний суд. Його ніхто не слухав.

— Тут їх судити, мерзотників! — гукали в юрбі. — Смерть корніловцям!

— До стінки їх! На телеграфний стовп! Чоботями їх розчавити, гадів!

Натові посувався повільно від штабу внапрямку вокзалу.

— Боже мій! — простогнав Боголепов-Южин. — Вони вчинять самосуд!

— Можете бути спокійні, — глузливо і зло озвався Муравйов. — Наш мужичок, на жаль, тільки нахваляється! Доведуть і дотарабанять у Бихів! На суд народу! — пирхнув Муравйов. — А адвокат Керенський ще й виступить оборонцем на тому суді.

— Послухайте, полковник! — скипів Боголепов-Южин. — Ви — офіцер російської армії!

— Справді, Муравйов! — холодно мовив і Савінков. — Покиньте! Про Керенського покиньте. Все ж таки ми з вами і Керенський — члени однієї партії.

— Плював я на вашу партію!

— Що?

— Ваша партія он: боярин Южин, генерал Денікін, диктатор Корнілов! Ну і присяжний повірений Сашка Керенський, звичайно...

Боголепов-Южин вхопився рукою за кобуру, але Савінков спокійно сказав:

— Я кажу: партія. Маю на увазі: соціалісти-революціонери. Хіба ви не соціаліст-революціонер?

— В кожному разі не такий, як ви. Я лівий!

— Ах, ви — лівий соціаліст-революціонер? Цього я не знав.

— Так знайте! Оголошую себе лівим соціалістом-революціонером!

Муравйов зовсім не був п'яний. Він дивився дико, хижо, несамовито, але погляд і голос були в нього зовсім тверезі. З викликом і ненавистю він дивився на Савінкова.

Але Савінков не реагував ні на слова, ні на погляд Муравйова. Він вже одвернувся і дивився знову в вікно, на юрбу солдатів і робітників, що віддалялася, гукаючи й вибухаючи реготом, закидаючи арештованих корніловських емісарів кізяками. Не підвищуючи голосу, так само тихо і м'яко, Савінков казав:

— Ви хороший офіцер, Муравйов. Я знаю вас по боях у Карпатах, по Мазурських болотах, по ваших «георгіях». Ви добрий, дуже добрий військовий спеціаліст — не лише одчайдушний рубака, але командир, організатор.

Кінець кінцем ви зовсім непогано організували всю цю халабурду з батальйонами ударників. І ви — росіянин, безумовно патріот. Хіба ви не бачите, що Росії зараз, як ніколи, потрібна влада твердої руки? Адже фронт гине! Армія розвалилася! Солдати вийшли з покори! Офіцери деморалізовані! Командирів, найкращих командирів, ви бачите, скидають, арештовують, посипають їм попелом голову... — Він криво і злобно посміхнувся.

Муравйов скипів:

— Що ви мені говорите! Я знаю це краще, ніж ви, тиловий щур!

Але Савінков не реагував і на образу, тільки голос його втратив глухість і задзвенів металом:

— Тільки влада твердої руки може відвернути від нас загибель! Ви згодні зі мною, товаришу Петлюра? — раптом кинув він своїм гострим, убивчим поглядом на Петлюру.

Петлюра ще не встиг збагнути, що це запитання адресовано до нього, і чому саме до нього, а Боголепов-Южин поруч із ним запально гукнув:

— Так, тільки влада твердої руки!

Савінков холодно глянув на нього:

— Ми з вами, пане штабс-капітан, маємо на увазі зовсім різні руки!

— І ми з вами теж! — зухвало гаркнув Муравйов.

Савінков озвався так само холодно, навіть зневажливо:

— Рук, Муравйов, буває... тільки дві: права і ліва. Яку ще — третю — маєте ви на увазі?

— Ліву!

— Очевидно, — тонко, наче різонувши гострим, посміхнувся Савінков, — треба розуміти, що ви говорите не про всю руку, а лише про її... більшовицький палець?

— Краще вже більшовики, — знову люто гарикнув Муравйов, — аніж, аніж...

Він не добирав слова, ненависть душила його. Керенський, Корнілов, Савінков! Претенденти на верховини влади в країні! Ідеологи влади твердої руки! Тому що кожний ладить себе самого в кандидати у вожді! Ні він, Муравйов, не міг дати на це своєї згоди. По-перше тому, що не волів міняти шила на швайку: історичну династію монархів — на копійчаного регента-диктатора з адвокатів, генералів, ба й мужицьких месників-терористів. По-друге, тому, що жоден з цих жаднюг до владу-

вання над іншими нездатний очолити, приборкати і повести за собою стихію розбурканої революцією черні, мужви!.. О, він, Муравйов, може зрозуміти цю жадобу владування: він сам зазнав цієї запаморочливої пристрасті: армія, війна, командування, незламний закон підлеглих твоєму наказу, безлика маса, яка кориться кожнісінькому твоєму слову і, за цим словом, ладна оголтіло перти хоч би й чортові на роги — чудове, ні з чим не зрівняне почуття влади: твоє слово закон, ти — бог!.. Але коли вже йдеться про те, що розбуркану, несамовиту, оскаженілу стихію треба очолити, то — будьте певні — знайдуться кандидати кращі, ніж адвокат Керенський, царський сановник Корнілов чи й цей спеціаліст потаємних убивств з-за рогу із пістолета! Є особи справді богом помазані, надихані пристрастю, запалені священним огнем, всі — порив, всі — рух! Особи, які можуть стати втіленням мас! І стати на чолі мас, і повести їх безоглядно за собою! Справжні вожді! Є такі особи! Є такі сильні духом! Є!.. Хоч би він сам — полковник Муравйов! Так! Він, Муравйов, а не хто інший, має стати, і — будьте певні — стане на чолі мас, і поведе їх, розбурканих, розлючених, осатанілих, — на бій, на нищення і руйнування, на всевинищувальний ураган — стихію, смерч! Він, і більше ніхто. Він буде вождем! І змете з лиця землі все...

— Ви... ви... — нарешті, аж захлинаючися, видихнув із себе Муравйов, — ви — тлін, ви — твань, ви — гниль Росії! Не вам її спасати! Не вам очистити її од скверни спопеляючим огнем! Вам приречено загинути!..

Це вже була істерика. Савінков уважно спостерігав за Муравйовим: з незакінченої освіти Савінков був медик. Перед ним був випадок чисто медичний: клінічна картина нападу істерії. Далі мала з'явитися піна на вустах, потім — закривання зіниць, тоді — биття головою об стіни чи підлогу. Муравйова краще було не займати: це не партнер для політичних дискусій. І Савінков м'яко сказав:

— Спокійно. І давайте сядемо до столу й...

Але Боголепов-Южин не мав медичної освіти — він вихопив-таки пістолет.

Втім, пострілу не відбулось. Петлюра стояв з ним поруч і встиг перехопити руку штабс-капітана. З другого боку підскочив Савінков і викрутив йому руку назад. Пістолет брязнув на підлогу.

— Ви... ви... — лементував Боголепов-Южин, — ви негідник! Ви!.. Яке ви маєте право носити цей священний шеврон російського патріота! Ви ганьбите погони офіцера російської армії!

Дивно, але Муравйов враз заспокоївся. Випадок істерії був клінічний — і, як завжди, вражаюча несподіванка урвала його. Муравйов тільки став блідий, аж прозорий, і божевільні очі запали в орбіти ще глибше.

Спокійно Муравйов ухопив двома пальцями свій ромб з черепом і кістками на рукаві, смикнув його, одірвав і кинув на підлогу.

— Будь ласка, — промовив він так само спокійно, — ось вам ваш священний шеврон! Подавіться! Я більше не ударник і не організатор ударних батальйонів смерті для Сашки Керенського.

Потім так само спокійно ронув золотий погон з лівого плеча, тоді з правого. І теж жбурнув їх на підлогу під ноги.

— Маєте ваші погони офіцера російської армії!

Потім він нахилився і підняв з підлоги пістолет.

— Прошу! — з глузливим висликом він простяг його Боголепову-Южину. — Певний, що як доблесний офіцер російської армії і носій славних традицій російської аристократії, ви не стрілятимете мене тут, як собаку. Але до ваших послуг! Чекатиму ваших секундантив. Місце дуелі і зброя — на ваш смак. Чекатиму тут, у цьому бардаку, в кабінеті номер три, в ліжку у Маруськи-котки; — більше не знайшов притулку в цьому проклятому жидівсько-генеральському містечку.

Після того він коротко вклонився до всіх трьох, потім окремо — Боголепову-Южину і попростував до дверей. Шеврон і погони трапили йому під ноги, і він недбало відкинув їх носком елегантного м'якого кавказького чобітка.

Внутрішні двері — ті, що вели до коридора з номерами проститутток, — гримнули за ним.

Старий Лейба тихо просунувся у всіх поза спинами, підібрав розкидані на підлозі золоті погони і чорний оксамитовий з сріблом шеврон і обережно поклав їх на стілик.

Савінков коротко і презирливо посміхнувся:

— От які діла, товаришу Петлюра! У нас, в російській армії. Побоююсь, що не краще і у вас, в ваших сепаратистських колах... Такі діла.

Петлюра вже сам бачив, які діла. Він коротко блимнув на телефонний апарат на вімні, потім на двері на вулицю. Ні, не варто було дзвонити до Києва. Треба було сідати в свій «сестровоз» і повертатися, як кажуть росіяни, «восwoясн». Діла в російській армії були погані,— і це Петлюра міг констатувати тільки з задоволенням. І не тільки в армії, про діла в армії Петлюра знав і без того: діла були погані у тих, хто хотів тією армією керувати,— у всіх, хто б вони не були, якої б не трималися орієнтації. І ще Петлюра відзначив теж з утіхою. Ні на одну з цих орієнтацій не варто було... орієнтуватися. Але ж і в його, українській, армії діла те викликали поки що ні задоволення, ні втіхи. В його, петлюрівській, армії діла теж були погані: її просто ще не було.

— Що ж, товаришу Петлюра,— промовив Савінков; він уже повернувся до свого столика і пляшки кефіру,— давайте обміняємося думками?

— Пробачте,— відказав Петлюра.— Але я й так затримався: послішаво. Прощайте!

4

Вони, нарешті, зустрілись — це було кінце потрібно.

Але от тепер, привітавшись, вони стояли одна проти одної у передпоясті і не знали, що далі робити та як їм поведеться. Досі вони не були знайомі, навіть бачили одна одну вперше, і, звичайно, насамперед, як і між усіма жінками буває, вони уважно й прискіпливо оглядали одна одну з ніг до голови і з голови до ніг.

Лія думала: «А вона симпатична! Даремне Флегонт так настирливо попереджав, що вона із себе зовсім негарна. Що з того, що зависока на зріст? Жінкам личить струнка статура. А деяка незграбність з роками мине. З роками — пм!» А чому, власне, вона, Лія, має думати про те, що з цієї дівчини буде... з роками? Словом, слідом за першим почуттям симпатії заворушилось десь там, невідомо де, й щось подібне до почуття ревнивої неприязні.

Марина думала: «А вона гарна! Які очі, які вії, який профіль! А постава яка!» Зрозуміло, чому Флегонт уподобав цю дівчину, а не її, Марину,— цибату, неоковирну, зовсім не граціозну. Словом, за першим, приємним — чисто естетичним — враженням від споглядання гарної дівчини в душі в Марини з'явилося й почуття воро-

жості — подвійної ворожості: і до цієї дівчини Лії, і до Флегонта. Адже перед нею стояла кривдниця, зла розлучниця!

— Що ж,— нарешті мовила Марина,— чого ж ми стоїмо тут? Заходьте... коли вже прийшли. Прошу!

Лія зробила непевний крок.

— Ні, ні! — перепинила Марина путь, коли Лія рушила просто.— Не сюди! Будь ласка, ліворуч, у ці двері.

І вона поспішно спровадила Лію до їдальні, бо до Марининою кімнати в цю хвилину не можна було ніяк: ця дівчина з'явилася так несподівано, не попередивши навіть, що має бажання познайомитися.

Що трапилось? Чому сталося так?

А сталося так ось чому. Найперша причина приходу Лії до Марини, як запевняла себе сама Лія, була ділова і дуже важлива: громадська, політична, навіть партійна. Лаврентій Картвелішвілі, з доручення міського комітету партії, активно заходився організовувати Спілку молоді — і час не ждав: події в країні розгорнулися, і в передбаченні прийдешніх революційних битв у Києві потрібно було чимдуж одривати молодь від згубних впливів есерів та меншовиків. У Флегонта з Мариною, звичайно, не лише — як каже він — прихильність серць і душ: їх єднає ідея. У вирішенні національного питання Марина й Флегонт, безсумнівно, одностайні, і Марина — кохана дівчина! — безперечно, має вплив на милого Флегонта. Треба разом із ними — і з Мариною насамперед — розібратися в цьому питанні з позицій, так би мовити, класових, з погляду, так би мовити, загальнополітичного. І це варто зробити конче, бо ж і Марина, і Флегонт це не просто одна собі дівчина та один собі хлопець: за ними стоять ширші кола таких, як вони самі. За Флегонтом — українські кола середньошкільників. За Мариною — молоді українські курсистки, а головне, — навіть якась група і робітничої української молоді. Наприклад, Данило Бриль і Харитон Киенко. І взагалі хор печерських парубків і дівчат та молодь з «Просвіти». А тепер ще пішла чутка — від Флегонта, звичайно, — що й в утворенні Юнацької спілки при Центральній раді Марина візьме якнайактивнішу участь... Чи ж за Центральною радою йти київському юнацтву? Молоді інтелігентні сили оц як, до зарізу, потрібні в Спілці соціалістичної молоді, яку ще треба завоювати й зробити більшовицькою.

Така була найперша причина.

Але, коли признатися, була причина й інша.

Лія почувала, що мусить, бо ж це справа честі й жіночких гордощів, а коли хочете, то й людського обов'язку, — мусить прийти до Марини й сказати: «Марино, вас кохає Флегонт, і ви кохаєте його, а я... я... я...»

Отут Лія ще не могла подумати наперед, що саме вона скаже. Сказати треба: я відступаюся. Або: це — непорозуміння. Або ще: я не кохаю Флегонта. Але Лії чомусь було важко сказати і так, і так, і так. Все ж таки, коли признатися, то Флегонт... Словом, вона, Лія, мусить перебороти в собі будь-яке особисте почуття до цього милого гімназистика. І взагалі їй не до того: хіба до особистих почуттів, коли довкола такі події, коли попереду класові битви, а може, й бої зі зброєю в руках?..

5

Вони ввійшли в їдальню, і Маринна холодно, намагаючись бути безмежно гречною, вказала на стілець: — Прощу, сідайте. Чим можу служити? Отже, вас звуть... Штерн?

— Так, я Лія Штерн. Вам, звичайно, — Лія примусила себе посміхнутись невимушено, — відоме це ім'я?

Марина постаралася зробити вигляд, що не дочула.

Лія почувала себе ніяково. І розмова попереду мала бути трудна, і знайомство почалось якось аж надто... салонно — як між двома дамами вищого світу, а ні з вищим світом, ні з дамами Лії ніколи не траплялося мати діло. Та й зовсім не дама сиділа перед нею, і ніякого вищого світу і близько не було.

Лія розправила зморшки на спідниці, вирівнялась на стільці, потім відхилилась на спинку, але спинка стільця була надто похила, і вона знову сіла рівно.

Марина теж спробувала закинути ногу за ногу, потім ноги перемінила, поторгала рукою торочки скатертини на столі, пересунула з місця на місце попільничку, нарешті, затисла згорнуті долоні між колін — спідничка в неї була спортивна, коротка, і їй дошкуляло, що з-під бережка спідниці витикалися її гострі, ну, зовсім дитячі, коліна.

Ні, таки треба було говорити прямо. Лія почала:

— Слухайте, товаришко...

— Мене звуть — Марина.

— Ну, звичайно, товаришко Марино! Я прийшла у важливій справі, і хоч ми з вами досі... знайомі лише, так би мовити, заочно...

Марина повела бровою — це мало б символізувати вираз певного здивування, але це в неї вийшло не зовсім до ладу: її впливовате, монгольського типу обличчя зле піддавалося міміці, та й брів у неї майже не було. Від поруху шкіри на скроні лише тріпонулося за вухом її стрижене, непокірне, рознатлане волосся.

— ...одначе,— видушувала далі Лія,— вам, очевидно, відомі мої погляди та думки, так само, як... якоюсь мірою, звичайно, я можу скласти собі уявлення... теж... з чужих слів,— поквапилася додати Лія, обминаючи тим часом ім'я автора цих «чужих» слів,— і про ваші переконання, й взагалі вашу громадську діяльність, які я глибоко шаную, звичайно...

— Яке вам діло до моєї громадської діяльності? — зразу нашорошилася Марина.— І взагалі, товаришко.. Ліє! — рішуче мовила Марина.— Говоріть зразу, з чим ви прийшли! Ви прийшли говорити зі мною про товариша Флегонта Босняцького. Що вам треба про нього сказати? Прошу!

Так, Лія бачила вже, що вести розмову з людьми — це тобі не виступати на мітингу з запальними закликами і не відповідати на схвильовані, ліричні звірення закоханого юнака. Прямі, без манівців, і гострі слова Марини кинули її в жар, вона зашарілася.

— Так. І про товариша Босняцького також...

— Ну от, з цього «також» і починайте! — сердито сказала Марина.— Ви прийшли заявити, що кохаєте його, що він вас кохає, що ви одне без одного жити не можете і всяке таке. Але на перешкоді неначе стою я. Так от мусите знати, що я нікому не на заваді, до Босняцького мені байдуже, а як там у вас з ним — мені взагалі не цікаво! Отже, я висловились. Слово надається вам. Прошу! Тільки майте на увазі, що, на мою думку, на таку розмову не варто витрачати багато дорогоцінного часу. До того ж... мене чекають...

Марина трохи притишила голос на останніх словах і прислухалась: справді, чи не занадто голосно вона все це говорить, чи не чути їхню розмову до її кімнати?

Аж нарешті й Лія опанувала себе: пряма й рішуча мова Марини допомогла їй оговтатись. Марина все більше й більше їй подобалася. Йї-право, чудова дівчина!

І якою ж дурепою виглядає перед нею вона сама, Лія! Теж мені — революціонерка, прийшла з відповідальним партійним дорученням!

І Лія раптом весело розсміялась:

— Мила Марино! Я просто щаслива, що познайомила-ся таки з вами! Запевняю вас, що про Босняцького мова справді «також», бо маю до вас важливішу громадську і, прямо скажу, бо вам, бачу, все говорити треба тільки прямо: партійну справу. Але, коли хочете, щоб не плутати себе самих, давайте спочатку про «також». Про Флегонта. Я не жочу Флегонта! — Лія вимовила це зовсім легко і, мабуть, цілком щиро. — Щодо нього, то він, справді, відразу трохи був закохався в мене, але, можете мені вірити, ця закоханість ніщо проти сили кохання до вас, і я від усього серця шаную ці почуття. Давайте ж зразу, так би мовити, винесемо милого Флегонта за дужки, і ви дасте мені дозвіл почати прямо про найперше, в чим я справді до вас прийшла.

6

Лія звелась і пройшлась кімнатою туди й сюди. Марина стежила за нею вовкуватим поглядом з-під тих місць на опуклому лобі, де б мали бути брови. Ліїні слова були заспокійливі: жінки люблять слова, люблять їм вірити, а була ж Марина нехай і неповнолітня, а таки жінка. Та цілковитого полегшення від цих слів ще не було: жінки люблять вірити словам кохання від коханого, а до слів суперниць їх завжди насторожують ревності.

І Марина зробила вигляд, що слів про кохання вона не почула, а відповідає на другу половину Ліїної мови:

— Мушу попередити вас, що я теж вважаю себе більшовичкою, хоча й не є членом партії. Тільки, звичайно, — українською більшовичкою...

Лія спинилась перед Мариною і скрикнула пристрасно:

— Марино! Мила моя! Нема більшовиків українських, російських, німецьких чи якихось там іще! Це стоїть вище!

— Як це — вище? — вовкувато насторожилася Марина.

— Національність людини — це її походження, а більшовизм — світогляд, програма життя. І більшовизм інтернаціональний. Більшовик бореться в Києві за волю

українських пролетарів, але тим самим водночас виборює визволення і... китайському кулі в Шанхаї, і негру в Африці, і всім трудящим у Європі! Більшовизм — категорія соціальна, класова, політична, а національне — тільки біологічна... Ви розумієте мене?

— Розумію,— мовила Марина сердито,— але не поділяю вашого погляду. Національні й соціальні категорії не існують окремо. Думати так — ідеалістичний дуалізм. Якщо ви марксистка, то повинні знати закон єдності протилежностей. Крім того,— Марина квапилася, щоб Лія не спинила її,— почуття патріотизму, любові до свого народу і батьківщини — почуття не лише біологічне — який вульгаризм! — а теж соціальне почуття...

Лія спинилась дещо ошелешена: ого! Он які високі матерії!.. Флегонт надто спростив Марину — з його розповідей вона виглядала значно примітивнішою.

Лія була так здивована, що навіть сіла в крісло в кутку. Але Марина раптом підхопилася сполохана:

— Ні, ні! Не сідайте сюди!.. Сідайте тут!

Вона навіть взяла Лію за руку й підняла з крісла, щоб пересадовити на стілець поруч.

На спантелечений погляд Лії Марина відповіла, зніжковівши:

— Розумієте, це мамине крісло... Ну, розумієте, після її смерті ми в нього не сідаємо... Розумієте...

— Я розумію. Пробачте! — Лія теж вкрай зніяковіла.— Коли б я знала... мені так прикро...

Тепер вони знову стояли одна проти одної, зашарівшись, знову невідомо було, як же повести далі розмову.

Марина спромоглася перша. Вона сказала похмуро:

— Любов до батьківщини — почуття прогресивне, а не реакційне! Це визвольне почуття!.. Звичайно, якщо держава буржуазна, то до патріотизму закликає буржуазія і використовує його в своїх, антинародних, інтересах. Оце й маємо зараз з тією проклятою війною насаперед! І коли б ви, більшовики, не вбивали почуття патріотизму в народі, в пролетаріаті, то ми мали б патріотизм пролетарський і з цим пролетарським патріотизмом вибороли б собі пролетарську державу — соціалізм! — Марина схаменулась, притишила мову й прислухалась: вона знову заговорила занадто голосно — чи не чути через передпокій до сусідньої кімнати? Вже зовсім тихо, але з притиском, вона закінчила: — І повторюю ще раз: я — більшовичка, хоч і не є членом

партії. Я добре обізналася з тезами, які виклав Ленін ще в квітні,— про путі пролетарської революції! Чуєте: я за цю програму! За невхильне її виконання! Але...

Марина спинилась, і Лія дивилась на неї, вражена зливою пристрасної мови, чекала з острахом, що Марина зараз скаже, яке буде «але».

— ...але я за виконання цієї програми на землі, а не в безповітряних просторах, у якійсь... торічеллієвій пустоті! А раз на землі, то зокрема і на нашій землі, заселеній українським, а не якимсь абстрактним народом — чуєте: українським, так само, як і російським, польським, єврейським, усіма іншими, які тільки є на світі! А ви з вашими теоретичними абстракціями — ви... ви тільки відштовхуєте наш народ від більшовицької програми! — Марина сердито розсміялась і майже вигукнула знову: — Більшовицька програма — найреволюційніша, а ви, ті, що заявляєте, що хочете здійснити цю програму,— реакціонери, а не більшовики! Не хочете зрозуміти, що, крім росіян — народу, вихованого за одних історичних умов, є й інші народи в Росії, наприклад, українці, історичні умови для яких були... дещо одмінні: національний гніт...

Вона урвала себе і з острахом озирнулась на двері.

Лія мовчала, приголомшена. Насторожений погляд Марини на двері вона перехоплювала вже не перший раз.

— Пробачте, ви все озираетесь, там хтось є!

Марина сердито буркнула:

— Пробачте. Справді, давайте не так голосно.

Лію враз осінило:

— Там Босняцький?

— Що? Де Босняцький?

— Там, у сусідній кімнаті?

— Ах там...

Марина дивилась на Лію гнівно, навіть з ненавистю. Ось про що вона подумала!.. Що ж, вона їй зараз скаже. Нехай знає.

І Марина сказала:

— Там мій брат...

Лія вжахнулась і запитала пошепки:

— Поручик Драгомирецький... ад'ютант командуючого?.. Цей бундючний чорносотенець, а ми... ми так голосно...

— Не бійтеся,— криво всміхнулась Марина.— То, справді, поручик Драгомирецький, тільки — авіатор.

— Ах, авіатор...

— Так, авіатор-дезертир! Коли б він і хотів нас видати, то позбавлений змоги це зробити, бо переховується сам...

Марина вимовила це з викликом, мовляв, от тепер ти знаєш і роби, як хочеш. Цим признанням я віддаю життя свого брата в твої руки, але роблю так, бо не боюсь і навіть... зневажаю тебе.

Але їй зразу ж стало соромно: ні, ні, що завгодно, але виказати ця дівчина не може! Та й які б там не були більшовики, але ж вони проти війни і проти влади існуючого уряду, отже...

Щоб перебороти своє збентеження, Марина знову перескочила на інше, на тему попередньої розмови:

— Мені невідомо, з якою — важливою громадською, навіть партійною, як ви кажете,— справою ви прийшли до мене,— на ці слова вона постаралась іронічно наголосити,— але перед тим, як ви почнете мене агітувати, хочу сказати вам наперед: українська Центральна рада має більше прав претендувати на владу на Україні, ніж Ради робітничих та солдатських депутатів, претензії на владу яких ви так обстоюєте! Бо хоча вони всі напхані стонадцятьма партіями, які ніяк не можуть між собою прийти до згоди, однаке Центральна рада має більш інтернаціоналістичну програму, ніж ваша Рада, яка теж зовсім не ваша, бо більшовики мають у ній меншість! І щоб ви знали, саме цей інтернаціоналізм української ради мені найбільше й імпонує...

— Інтернаціоналізм... Центральної ради?..— ошелешено перепитала Лія, хоча і запитувала, і слухала Маринину мову вона неухважно. В цю хвилину її хвилювало інше: там, за стіною, офіцер-дезертир, тобто активний противник війни, за яким от уже три місяці полюють розвідки і контррозвідки; і це ж — брат Марини...

— Товаришко Марино, що ви говорите! — вжахнулася Лія.— Де ж та її інтернаціоналістичність?

— А хто скликав З'їзд народів? Ви чи Центральна рада? Та більшовики навіть не взяли участі у з'їзді! І всім відомо, що найпершим українофобом у Києві є ваш Юрій Пятаков. Ось яка ціна вашому інтернаціоналізму! — Марина шаленіла, вже не прислухаючися до того, чи не чути її голосу до сусідньої кімнати.— А яка

ціна вашій більшовицькій політиці, видно вже з того, що ви, більшовики, обвинувачуєте Центральну раду в націоналізмі, тавруєте її сепаратизмом і шовінізмом, лаєте її буржуазною та контрреволюційною, а самі кілька днів тому ввійшли до складу цієї самої націоналістичної, сепаратистської, шовіністичної, буржуазної ради! Це ж таки правда! І хто став вашим, більшовицьким, представником у цю саму контрреволюційну раду? Таж той же Пятаков!

Марина вже кричала, стукаючи кулаком по столу, — очі горіли, стрижене волосся розпатлалося. Лія, зовсім пригнічена, з жахом дивилася на розлючену Марину — і мовчала...

А що могла сказати Лія, коли київські більшовики справді бойкотували націоналістичний З'їзд народів, скликаний Центральною радою? Що вона могла сказати, коли Київський більшовицький комітет справді-таки послав свого представника до Центральної ради? І що вона могла сказати, коли тим представником справді став... Юрій Пятаков?

— Марино! — нарешті майже простогнала Лія. — Ви — людина свідома, добре розбираєтесь у всьому і мусите зрозуміти...

— Можете залишити ваші компліменти при собі! — фиркнула нашорошена Марина, розкидаючи з очей іскри обурення й гніву.

— Мусите зрозуміти, — повторила Лія, — Центральна рада в своїй політиці демагогічно оперує справді демократичними й навіть соціалістичними гаслами...

— А хто вам повірить, що ви — не демагоги?

— ...і зібрала вона на цей з'їзд представників від організацій з такими ж, як у неї самої, націоналістичними програмами...

— А програма Пятакова — не шовіністична?

— ...і саме тому більшовики бойкотували цей з'їзд.

— І проте водночас ввійшли до складу цієї націоналістичної Центральної ради!

— ...бо Центральна рада втягує в свою орбіту й трудові шари — селянство й навіть пролетаріат, намагаючися поширити й на них свій шовіністичний вплив...

— Слухайте! — вже зарепетувала Марина. — Покиньте ви це! Я, справді, не маленька! Кажіть вже краще, з чим прийшли до мене, і хоча я знаю, що ви не україн-

ка,— чому говорите до мене українською мовою? А ще зовсім недавно, це мені достеменно відомо, ви говорили мовою російською?.. Дипломатичний демарш? Політичний хід? Щоб підступитись до мого... серця? Щоб таким маневром легше мене загітувати? Купити мене?

Лія звелась. Лють вже опанувала й її. Їй коштувало великих зусиль стримати себе і сказати холодно:

— Товаришко Марино, ви даремно хочете мене образити. Але, коли хочете, то я можу відповісти на ваше запитання. Я народилась і виросла в глухій українській провінції і змалку довкола себе чула, власне, тільки українську мову і говорила нею. Навіть єврейську мову, мову моїх батьків, я розумію гірше: мені майже не доводиться говорити єврейською мовою, хіба окремі слова чи речення в розмові з старими батьками. Але потім, потрапивши до міста, в школу, в консерваторію, навіть в самій партії, я звикла до мови російської, вона стала для мене неначе рідною. Але в останній час... не так, правда, давно...

— Відколи?

— ...не так давно я задумалась над цим питанням і прийшла до висновку, що краще мені говорити по-українському: мовою народу, серед якого зросла, мовою країни, в якій живу і за волю якої хочу боротися разом з її народом,— українською мовою. Хочу, щоб ви повірили мені, що це ніякий... не демарш, а певне усвідомлення — і політичне, і громадське, і... і особисте, коли хочете: українська мова мені щиро полюбилася, я, очевидно, завжди її любила, але просто не задумувалась над цим, не усвідомлювала цього. Тепер усвідомила...

— І давно? — Марина перебила Лію в'їдливо.

— Не так давно.— Лія відповіла ухильно.

— Під чийсь... впливом?

— Може, й під впливом.

— Певно, що це вплив не Пятакова?

Лія мовчала хвилинку і дивилась Марині просто в обличчя. Марина теж дивилась їй просто в очі. По очах вони вже давно зрозуміли одна одну: чого допитується одна і чого не каже друга. В погляді Марини була тільки неприязнь. В погляді Лії — і неприязнь, і жаль, і бажання — зовсім щире,— щоб неприязні не було.

Потім Лія сказала:

— Під впливом Флегонта, Марино.

Марина одвела погляд. Цієї відповіді вона добивалась, знала, що почує її, знала й те, що, почувши, відчує себе ніяково.

— А... навзамін,— мовила Марина, переводячи погляд на вікно, за яким нічого не було видно, крім ясного неба і невеличкої білої хмаринки,— навзамін... він мав підпасти під ваш, більшовицький, вплив?

— Я б хотіла цього, Марино,— відповіла Лія, і собі переводячи погляд на вікно, на ясне небо і білу хмаринку,— тільки не «навзамін», а просто так, бо мої більшовицькі ідеї мені найдорожчі, вважаю їх найвірнішими і хотіла б, щоб ними перейнялись усі. І ви, Марино, також. І, може, дозволите тепер перейти до справи, з якою я до вас прийшла? — Момент був найменш слушний для цього, але Лія все ж таки це сказала.— Можете вважати це агітацією, коли хочете, але дозвольте мені все ж таки розпочати цю... агітацію.

Марина дивилась на небо, на хмаринку — хмарка швидко переміщалась вбік і от вже зникла за луткою вікна — і мовчала. Марина не те щоб заспокоїлась, а якось спустошилась: весь хід розмови між ними двома — це було наче кружляння в якомусь зачарованому колі. І від такого кружляння — після пристрасного вибуху — завжди опановує апатія.

— Кажіть,— мляво промовила Марина, ступувши плечем.— Хіба у вас є ще щось, крім того, про віщо ви вже стільки наговорили? У вас, справді, якась конкретна справа до мене?

— Справді. Розумієте...— Раптом Лія урвала і заговорила знову не про те, з чим прийшла,— про проблеми організації Спілки молоді,— а запитала для себе самої несподівано, хоча це запитання й достигало в ній вже в час розмови.— Але перед тим чи ви не можете познайомити мене з вашим братом-авіатором? Ну, дезертиром? — витримала вона вражений погляд Марини.

Та Марина не встигла відповісти. Позаду них, з порога, раптом почувся:

— Будь ласка. Я тут. Якщо ви хочете зі мною познайомитись... Тільки не розумію чому...

Вони сахнулись обидві: на порозі стояв Ростислав.

— Ростик! — скрикнула Марина, в її голосі сколихнувся переляк.

Ростислав ступив через поріг:

— Ви так галасували тут, що мені стало чути вашу розмову, і я вважав, що це... неделікатно... слухати, коли тебе не запрошують до того. І вирішив вас попередити про свою невідому присутність.— Він простяг руку Лії.— Ростислав Драгомирецький, поручик... колишній,— додав він, криво і болісно веміхнувшись.— Дезертир, як ви сказали. Слухаю вас і в... вашому розпорядженні.— Вже без усмішки він дивився Лії просто в очі.

Лія розгубилась. Перед нею стояв юнак — стрункий, гарний юнак, з ясними, широкими очима. Погляд його був смутний, але спокійний. Його молоде, але схудле обличчя облямовувала невеличка, зовсім молоденька борідка. Зодягнутий він був у сині штани, недбало заправлені в високі чоботи, й парусинову сорочку — косо-воротку під пояс.

— Пробачте,— зашарілася Лія,— так несподівано... Я ніяк не чекала. І я вдерлась до вас так непрохано, так нагло... А ви ховаєтесь...

— Нічого. Я зрозумів, що сестра вже сказала вам, що я тут. Мені незрозуміло тільки, чому це вона вирішила сказати, бо ж з вашої розмови я бачу, що ви аж ніяк не близькі друзі: ви надто сварилися й кричали одна на одну.— Ростислав знову посміхнувся.— А тема вашої суперечки і ваші погляди, погляди вас обсах, попереджаю, мені абсолютно... чужі. Я зрозумів, що ви — більшовичка. До більшовиків я ставлюся з таким же безкомпромісним осудом, як і до... українських настроїв моєї сестри.

— Ах, Ростик! — скрикнула Марина. Вона була сердита, сердита на себе саму: і за те, що кричала, і за те, що проговорилась, і за те, як поведилась у суперечці, взагалі за все. Вона просто ненавиділа себе в цю хвилину.

— Постривай, Марино! — спинив її брат.— Краще, щоб усе було сказано наперед. Щоб були, так би мовити, точно визначені позиції.— І він знову звернувся до Лії: — Не знаю, яке вирішення приймете ви щодо моєї особи — в смислі збереження таємниці мого тут перебування, і просити вас ні про що не буду: чиніть, як знайдете за потрібне. Хоча взагалі уявляю собі, що більшовики ніколи не були донощиками. В кожному разі,—

підняв він руку, спиняючи Лію, яка поривалась щось сказати,— наперед полегшу вам: сюди, в квартиру батька, я навідуюсь лише зрідка, бо є небезпека, що мій рідний братець, поручик Олександр Драгомирецький, може виказати мене, а переховуюсь постійно... Постривай, Марино! — спинив він Марину, яка хотіла урвати його признання.— Постійно переховуюсь під Ворзелем, на баштані, перебуваючи там у ролі... опудала проти горобців та сторожа від ласих на чужу власність: кавуни і дні, якими постачається ресторан Ротса на Хрещатку. Оце й все. А тепер слово за вами, як каже моя сестра Марина.

Якусь хвилину в їдальні доктора Драгомирецького панувала цілковита тиша — чути було лише, як ритмічно цокають великі дзигарі на стіні біля буфета.

Лія сказала:

— Ростиславе...

— Гервазійович...

— Ростиславе Гервазійовичу! Ви стали... дезертиром, бо ви — проти війни...

— Припустімо...

Лія говорила вже спокійно, твердо, впевнено, бо ж не дискусію розпочинала, а мала висловити просту й конкретну пропозицію. Марина вовкуватого поглядала то на неї, то на брата.

— А от пролетаріат збирається воювати проти війни... зі зброєю в руках.

Ростислав коротко глипнув на неї і дивився собі під ноги.

— Так? Ну й що?

— Пролетаріат вже озброюється. Проти війни і проти влади, яка хоче й далі вести цю війну.

— То й що?

— Бо ця влада веде до загибелі країну, патріотом якої ви є.

— Ви так думаєте? — Ростислав знову коротко глипнув на Лію.

— Я певна цього. Мені казав про це... ваш напарник Королевич.

— Так? До речі, він, бідний, сидить у капонірі?

— Так, у військово-дисциплінарній в'язниці. Чекає суду і... присуду. Присуд може бути тільки один: смерть.

Ростислав промовчав. Він дивився собі під ноги.

— І він, як і всі ми, більшовики, згодний прийняти смерть — тільки б встановити в країні справедливу владу, яка буде проти війни, проти експлуатації людини людиною, проти всіх тих, які ведуть батьківщину або на загибель, або в ярмо іноземних експлуаторів.

Повіки Ростислава тріпонули, але він не звів очей.

— Забагато гучних фраз і... забагато в них іноземних слів.

— Байдуже,— сказала Лія.— Але це точні вирази. І ви їх розумієте. Так от: чи не згодилися б ви, офіцер, що добре знає військову науку, прислужитися справі визволення батьківщини й встановлення в ній справедливо-го ладу?

Ростислав звів очі. В погляді було здивування, але й настороженість:

— Як то?

— Пролетаріат озброюється і потай, хоча не дуже й потай, а майже відкрито,— певна, що ваша сестра може це вам посвідчити,— навчається військової справи, поводженню зі зброєю і... і поводженню в бою.

— Ви маєте на увазі Червону гвардію?

— Хоча б і Червону гвардію. Але не тільки її: озброюється весь трудовий народ! Хіба ви, як спеціаліст військової науки, не могли б стати... інструктором військового навчання?

Ростислав дивився Лії просто в очі, вона не одвела погляду.

— Майте на увазі, що і на баштані під Ворзелем, і тут, в квартирі вашого батька й... брата, ваше перебування не дуже безпечно: облави на дезертирів провадяться систематично. А ми б...

— Хто це — ми?

— Більшовики. Можемо гарантувати зовсім безпечно пристановище.

— Це — як... платня?

— Ні. Як забезпечення для дуже потрібної нам справи.

Марина пирснула.

— Чого ти смієшся, Марино? — запитав Ростислав.

Марина пирснула знову:

— Зворушливе єднання більшовиків, руйначів основ, з золотонігонником, який мусить стояти на сторожі біля цих самих основ.

— Зовсім не смішно! — сказала Лія.— Як вам відомо,

на чолі сімдесяти семи гвардійців, яким незабаром бути повішеними, теж стоїть... офіцер. І цей офіцер — більшовик! Його теж повісять!

Марина огризнулась:

— На смерть за свої ідеали ідуть не лише більшовики!

— Так, це зовсім не смішно,— сказав і Ростислав.— А втім,— додав він гірко,— я вже давно розучився сміятись. Останній раз я сміявся... я сміявся... коли тікав з фронту на своєму аероплані. Але то був сміх крізь сльози. Навіть самі сльози крізь сміх...— Він знову глянув просто Лії в очі.— Але я не можу прийняти вашої позиції.

— Чому? — скрикнула Лія.

Ростислав не відповів.

— І, пробачте мені, я піду.

Він вклонився, повернувся і зник за порогом.

8

Якусь хвилину в кімнаті було тихо. Марина стояла біля столу й торчала торочки скатертини. Лія теж стояла, опустивши голову, і руки її важко звисали вздовж стегон. Півні кукурікали десь у сусідському дворі, бренькнув трамвай на Московській, з Дніпра прогук пароплав. Але в кімнаті було тихо, тільки цокали дзигари на стіні.

Нарешті Марина промовила понуро, але не сердито:

— Ви казали, що ще мали якусь справу до мене?

Лія зітхнула:

— Т-так... Але потім, іншим разом, а може, й... очевидно, нема у мене до вас справи. Пробачте, що потурбувала.— Вона звела погляд на Марину й додала ще: — А Флегонтові перекажіть, щоб він не приходив більше до мене.

— Ні, чому ж,— сказала Марина й тріпонула своїм стриженим волоссям,— це він має вирішити сам.

— Прощайте,— сказала Лія і пішла до дверей.— І не гнівайтесь, що я ненароком сіла в крісло вашої покійної мами...

Вона вийшла в передпокій, сама знайшла вихідні двері й повернула заціпку англійського замка.

Та Марина вийшла слідом за нею і наздогнала на порозі. Вона притримала Лію за руку й сказала тихо, щоб

не чути було крізь другі двері в кімнату, де був Ростислав:

— Товаришко Лія... не вважайте, що відповідь брата... остаточна. Це просто надто несподівано. І він ще не звик до... ну, до громадського, а не особистого поцінування всяких таких... питань. Я ще сама поговорю з ним...

— Справді, Марино?

— Я... спробую... І взагалі все — ваш прихід, все, що ви казали, так несподівано...

— Марино! — захвилювалась Лія, але зразу ж стримала себе.— Добре! Іншим разом. Ви дозволите ще якось до вас зайти? Коли?

Марина помовчала мить:

— Я перекажу... через Флегонта.

НА СУД НАРОДУ

1

На суд Дем'ян вибирався наче на свято.

Ще вдосвіта начальник тюрми подав гасло в центральну галерею Косого капоніра: підйом! Він дістав наказ штабу — транспортувати арештантів ще до схід сонця, доки на вулицях нема людей, щоб не дати приводу для антиурядових демонстрацій.

Проте ще задовго до того, аж спозаранку, арештанти були вже на ногах. Цієї короткої ночі мало кого з них здолав сон: такий-бо мав бути день — суд! І присуд.

Вироку від суду можна було чекати лише одного. За невиконання наказу командування на фронті в час бойових дій, за відмову піти в наступ згідно цього наказу — пеніцітарний рескрипт військово-польового суду передбачав лише одну кару: найвищу.

Смертну кару революція в лютому скасувала. Але в Липневі дні главоверх Корнілов відновив її чинність для фронту. Скинутий з поста верховного головнокомандуючого, Корнілов тепер сам сидів у в'язниці у місті Бихові, чекаючи суду за путч супроти влади Тимчасового уряду. Але кари на смерть Тимчасовий уряд не скасував.

Дем'ян Нечипорук голився.

Протягом трьох місяців ув'язнення арештантам щотижня вистригали голови, але голитися їм заборонено: бритва не повинна наближатись до горла того, на кого чекає кара на горло!

І солдати-арештанти позаростали отакеними бородами. Виняток був зроблений тільки для одного з-поміж арештованих, бо він був офіцер, — для прапорщика Дзевалтовського. Щотижня разом із чуприною йому зстригали під машинку й вуса з бородою.

Та ще днів кілька тому, на пильне прохання авіатехніка Королевича, його дружок з волі, арсенальський слюсар Іван Бриль, разом з іншою передачкою — газетами, хлібом та їством — примудрився підсунути й бритву: він хитро приладнав її сторчка в плящі з молоком.

І от порядком додержання суворої черги — пильнуючи, щоб охорона того не примітила, — почали голити бороди сімдесят семеро в'язнів: в тісноті галереї вони ставали кружка, а один за їхніми спинами в цей час обдирав затупленим лезом, без мила й теплої води, жорстоку шетину на щоках. Мав же бути суд — і це було свято.

Щодня на вранішній та вечірній повірці серед арештантських облич з'являлося ще кілька поголених — адміністрація тюрми двічі на добу чинила прискіпливі труси, однак знайти й відібрати бритву так і не спромоглася.

Дем'янові випала остання черга, аж сьогодні під ранок, але голитися йому було легко: в'язні купчилися й сновигали по галереї, лаштуючися до виходу в місто, та й охорона вже махнула рукою — поголилися сімдесят шість, нехай вже голиться собі й сімдесят сьомий.

Дем'ян голився помацки, в темноті — у передранковому світланні та блиманні сліпенької електричної лампочки високо вгорі під склепінням галереї.

Боже мій! Зараз він вийде з-під мурованого склепіння під шатро ясного неба. Замість гнилої задухи каземату він вдихне чисте й вільготне повітря вересневого ранку! Він побачить сонце, хмарини, дерева і зелену травичку! Може, якась ласкава жіноча рука, від жалості свого серця, подасть йому напиться студеної води...

Прапорщик Дзевалтовський присів перед Дем'яном навпочіпки — він був замість люстерка — й казав:

— Отут бери вище... отут ще залишився жмут... отут. А, пся кров, таки порізався!

Кров з порізу потекла по пальцях — і Дем'ян засміявся:

— Диви, прапорщик, в мені, виявляється, ще залишилася кров!

І це, справді, було гідно подиву, бо Дем'ян був худючий, аж сухий, як той кістяк, — шкіра обтягла вилиці, наче лайкова рукавичка пальці.

— Ми йдемо, мабуть, на смерть, Дем'яне... — сказав прапорщик Дзевалтовський. — Реакція перемогла...

— А мабуть, що на смерть, — погодився Дем'ян.

— І нам з тобою, та ще Королевичу, треба бути мужніми, — казав Дзевалтовський. — Адже я голова, а ти секретар солдатського комітету. І ми — більшовики, Дем'яне.

— А мабуть, що так, — знову погодився Дем'ян.

— Коли судилося вмерти, то нехай знають гади, що вмираємо ми свідомо за ідею.

— Це гадам треба знати, — схвалив Дем'ян.

— І треба, щоб не тільки ми, більшовики, вмерли гордо, плюючи буржуям межі очі, а щоб гордо вмирали всі товариші, бо ж вони теж, Дем'яне, більшовики, нехай і не члени нашої партії.

— Авжеж! — ствердив Дем'ян. — Всі ми — більшовики.

— І ми постараємося, щоб так і було. Старалися, доки жили, постараємося, щоб і сама наша смерть стала зброєю в боротьбі проти старого світу, щоб і після смерті нам битися в лавах пролетаріату.

— Пролетаріату й найбільшого селянства, як сказав Ленін, — докинув від себе Дем'ян.

— Вірно, Дем'яне! Вірно, друже єдиний — останній, передсмертний мій друже...

Густа щетина на Дем'янових щоках аж бриніла під тупим лезом бритви.

— Ти скажеш більшовицьку промову на суді, — озвався, помовчавши, Дем'ян, отираючи кров з другого порізу. — Адже засудженим перед смертним вироком дають, я чував, останнє, передсмертне слово. Чи ж правда?

— Дають. Я скажу. І ти скажеш.

— Я — ні. Який же з мене промовець, коли я пошти що неписьменний: другий клас приходської школи закінчив і по тому...

Дем'ян зітхнув. Згадалося, як кортіло йому вчитися далі — закінчити, може, аж четвертий, городський, клас! Мріяв про це й потім — і до війни, і на війні, навіть тут, у тюрмі. Та от таке діло — не пощастило: треба вмирати...

Дзевалтовський похитав головою:

— Все одно скажеш. Мусиш сказати. Скажеш, що правда за більшовиками, що тільки за владу Рад піде народ, що комунізм переможе, що... словом, геть війну, земля — селянам, фабрики — робітникам...

— Це я скажу.

— Оце й буде твоє останнє слово.

— Добре.

Дем'яну було і урочисто і... весело: він зараз вийде за мури, почує, як у передраїні, сподіваючися сонця, щебетатимуть пташки... у цілому світі. Великий, мабуть, був той цілий світ — піднесення в Дем'яновому серці теж було велике...

— До виходу шикуйсь! — прилинула різко й дошкульно команда з коридора в галерею.

3

Сімдесят вісім в'язнів підхопилися з долівки, загомоніли, завирували натовпом — заспішили стати, ніби на повірку, як і належить гренадерам-гвардійцям.

На хвилинку, ні, на одну мить, серце стислося в кульку, в холодну крижинку, — десь там, у глибині тієї крижинки, аж дубів відчай і страх: жах перед невідворотністю прийдешнього, а в тому прийдешньому лише одне — смерті! Тільки смерть, скоро і передчасна.

Та Дем'ян не дав смертному холодові розтектися по жилах і підхопився й собі. Бритвою він брязнув об кам'яну долівку: тепер вже вона була не потрібна. Бритва бренькнула й розпалася надвоє: добра була, — золлінгенівська — сталь. Віддав, мабуть, старий Бриль найкраще, що мав, — тепер бігатиме до перукаря, платитиме по двадцять копійок, щоб у суботу зголити тижневий заріст.

Лампочка під склепінням ще блимала, але вже не світила: крізь округлі амбразури вгорі вже сотилося бліде передранкове світло. І в тому тьмяному освітленні

сімдесят вісім людських подоб, вишикувані попід мурами півколом у два ряди, виглядали моторошно, наче привиди з того світу або гурт жебраків. Пошматована ще на фронті в боях одежа за ці три місяці вилежування на вогкій долівці злахмітилася вкінць: гімнастерки звисали гноттям та рама́ям; на плечах, на місці колишніх погонів, зяяли дерті дірки; в декотрих з барків звисали на ниточці гудзики — наче пацьорки в модних манірниць на комірцях; штани у всіх поспіль були на колінах роздерті; дехто мав ще чоботи, дехто — самі шкарбани без халяв, інші й зовсім босоніж.

Вчора тюремне начальство приставило в каземат сімдесят вісім комплектів новісінького обмундирування, щоб арештанти виглядали на суді, як належить, охайно і не осоромили тюрму російського революційного режиму. Та новісінькі гімнастерки, штани й чоботи і досі лжжали купою в кутку: арештанти відмовились убиратися паничами і взяли з комплектів лише кожний чисту спідню сорочку. Про гімнастерки, штани й чоботи уповноважений від імені в'язнів авіатехнік Королевич заявив адміністрації, що нехай їх відправлять землячкам на позиції — там, в окопах, нова одежина краще згодиться, бо ж не за горами й зима.

В каземат увійшов сам начальник тюрми, за ним ще з півдесятка офіцерів. Охоронники — жовті кірасири Тимчасового уряду й богданівці Центральної ради — вишикувались шпалерами від дверей аж до виходу в двір.

— Порядком номерів, — пролунала команда, — рахунок!

— Перший, — почав неголосно Дзевалтовський.

— Другий, — гукнув, як і належить у строю, Дем'ян.

— Третій, — озвався і Королевич. Він теж стояв у шерензі: рани загоїлися, ноги тримали, тільки нили гомілки, але він відмовився, щоб його везли тачанкою, навіть закинув і млици.

Один після одного арештанти подавали голос: десятій, двадцять п'ятий, сорок перший, сімдесят восьмий...

Всі були тут, всі стояли струнко, і лица в усіх виголені — аж синіли в передранковому світанні каземату.

— Лівим плечем уперед! Рушай!

І вони рушили по двоє, тридцять дев'ять пар — між двох шеренг охоронців — солдатів, вірних Тимчасовому урядові, і солдатів, вірних Центральній раді.

За порогом капоніра їх зустрічало передрання: вже благословилося на день.

І було все точно так, як уявив собі наперед Дем'ян: шатро ясного неба — ще й з багрянцем якраз навпроти за печерськими урвищами; чисте, вільготне повітря вересневого ранку; зелена травичка на схилі до Собачої тропи; і — боже мій! То ж таки правда! — цвірінчали горобці, дружно, стайно метушилися окіл подвір'я в старих грушах, які садили на окрасу своєї в'язниці ще піхотинці Фастівського полку Муравйова-Апостола та Пестеля, а поливали сапери Жаданівського й матроси з «Потемкина»... Багрець на небозводі розгорявся і вже ясным сяйвом біг до zenіту.

Дем'ян бачив, як щокою прапорщика Дзевалтовського скотилася сльоза. Одним одна, і більше не було.

І раптом Дзевалтовський голосно заспівав:

Засияет нам солнце свободы,
Солнце правды и вечной любви...

Кілька голосів підхопили було його дзвінкий заспів — і першим сам Дем'ян, бо ж йому і справді зажадалося заспівати на весь голос, щоб чути було на весь світ, — та вже і з правої, і з лівої руки поспипался нагаї кірасирів і богданівців — по плечах, по спині, по головах, — і спів урвався.

— «Ми поїдем к нашим страждущим братьям...» — завів був, ще ухиляючися від нагаїв, Дзевалтовський, але йому зразу накинули на голову мішок. Тоді й він урвав спів і процідив крізь густу дранину:

— Зніміть мішка... не буду співати... хочу бачити світ...

Мішка зняли, і Дзевалтовський понуро закрокував першим попереду.

Так вони й пішли — сімдесят вісім арештантів, гвардійців-гренадерів, сімдесят вісім перших, що повстали проти війни і за мир, проти влади буржуїв і за владу Рад, — пішли Госпітальною вулицею, верховиною Черепанової гори, тоді на Басейну, через Бессарабку, Бібіковським бульваром на Володимирську — і до Присутствених місць: там, у залі Київського окружного суду, і мав відбутися процес солдатів-повстанців гвардії гренадерського полку на чолі з їхнім заводієм, прапорщиком Дзевалтовським.

Ранок ще не настав,— навіть заводи ще не протрубили до початку роботи, найсолодший передранковий сон ще колихав киян у своїх затишних обіймах,— і вулиці лежали пустельні з кінця в кінець. Де-де куняли й кулилися міліціонери нічної варти; двірники шойно виходили за ворота з мітлами й сердито позіхали; по підворітниках розбігалися коти; десь з Васильківської бренькнув перший трамвай.

Господи! Яке ж то гарне й звабливе місто саме цієї ранньої пори! Особливо як три місяці навіть світу не бачив.

Йшли арештанти спроквола — поспішати їм було нікуди: вранішню порцію окропу з чорним сухарем видадуть тоді, як це положено, суд теж відбудеться тоді, коли йому визначено, а далі однаково — навряд щоб котрогось обійшла смерть.

Йшли арештанти невлад, човгаючи шкарбанами, ляпаючи босими погами, зимно кутаючи плечі в лахміття,— чвалав гурт жалюгідних шарпаків. Але зокола процесія виглядала імпозантно: спершу арештантів оточувало каре тюремної охорони міліції, потім — каре спішених богданівців з червоними шликами, аж тоді ще одне каре — кінне, кірасирів з жовтими вилогами на мундирах та на баских конях, білої масті один в один. На сімдесят вісім кволик, незброєних людей було щонайменше сот зо три вояків з багнетами та оголеними палашами.

4

І все ж таки люди на вулицях траплялися. І були це не випадкові перехожі, а групи людей, що, цілком очевидно, на цю процесію і чекали.

Вони стояли по двоє, по троє, а то й по десятеро-п'ятнадцятеро мало не на кожному розі — робітники в оджах до роботи, солдати різних частин у шинельках наопаш, якісь жалісливі жінки з хусточками біля очей. Вони стояли мовчазні, і словом не обмовляючися; тільки коли колона арештантів у потрійному каре охорони вирівнювалася з ними, вони зривали з голів кашкети або хустки і маяли, маяли — наче на прощання поїздові, в якому від'їздить у далеку дорогу хтось рідний або ж коханий.

Зразу коло виходу з території капоніра, за брамою,

першими від тюрми, стояли двоє — один від одного віддаля і один від одного відвернувшись. То були старий Іван Бриль і старий Максим Колиберда — колишні, двадцять п'ять літ, задушевні приятелі, куми та свати, а віднедавна — непримиренні вороги. Вони вийшли поглянути, коли вестимуть на суд їхнього давнього спільного друга, солдата Королевича, і шуряка Дем'яна, а зараз і на всіх інших сердешних землячків. В руках і Максим, і Іван тримали вузлики — може, пощастить сунути в руку який харч: пиріжок, спечений Мартою, два яблука, з тієї яблуньки, що коло сарая, сама Меланя викохала. Але охоронників стовпилося до біса, і годі було протиснутися близько. Іван Антонович і Максим Радивонович тільки махнули без надії рукою — кожний нарізно. Іван Антонович помахав кашкетом, а Максим Радивонович — вузликом з пиріжком. І Дем'ян, і Королевич помітили їх і звели руки вгору й собі. Та зразу міліціонери, гайдамаки і кірасири їх заступили, а за натопом інших арештантів їх взагалі не стало видно.

Колона пройшла — тільки курява хмарою знялася за ними з небрукованої Госпітальної вулиці. Іван Антонович та Максим Радивонович — кожний нарізно — постояли ще якусь хвилину, звисівши сумно голови, з непотрібними вузликами в руках, потім голови звели враз і поглянули здалеку один на одного. Погляди їх зустрілися — тут би й підійти одному до одного, простягти руку, ба й вдарити по плечі, але вони зразу ж, поспіхом, одвернулися геть один від одного. А гарячкуватий, нестримний Іван Антонович ще й плюнув спересердя: не міг старий Бриль, прихильник пролетарської солідарності, простити старому Колиберді, що той пішов на винниченківський з'їзд і зрадив міжнародну єдність пролетаріату... Вони пішли — різними стежками — вгору, до своєї Рибальської, бо час вже надходив поспішати до гудка на роботу, в один цех...

На розі Собачої тропи, недалеко від брами Олександрівської лікарні, зійшлося чоловіка, може, із сорок, і на двох держалнах вони розіпнули над головами червоний стяг. Білою крейдою на ньому було виписано наш-видкуруч:

«Народ з вами, товариші герої-гренадери! Геть війну!»

Стяг тримали Андрій Іванов та Іполит Фіалек. То організація печерських більшовиків, майже в повному

складі, зібралася біля свого партійного клубу, щоб вітати перших героїв революційної боротьби і своїм вітанням наслідати їх перед суворою, неблаганним військово-польовим судом.

Окремо, аж під самою брамою лікарні, притулився ще один чоловічок у білому лікарському халаті. Він усе знімав і знову надівав пенсне, тоді другою рукою куйовдив бороду, а тоді залишав пенсне спокійно на носі і хапався обома руками за голову.

То був доктор Драгомирецький. Якраз цієї ночі він чергував у лікарні, і оце, очманілий від задухи ксероформу та стогонів хворих, вибіг за вороття подивитися, що ж це таке діється на білому світі, бо ж того, що діялося, він ніяк не похваляв. Він питався — кого, куди й нащо ведуть, а хотів почути — коли ж нарешті прийде спокій, коли ж, господи боже мій, восторжествує справедливість, загине Ваал і прийде на землю любов?

Вели дезертирів, солдатів, що не хотіли воювати, військозобов'язаних, що пішли з бойових позицій геть, — такого антипатріотичного акту старий лікар схвалити ніяк не міг. Але ж вели їх на суд, щоб безжально покарати, — і серце в старого лікаря падало в темну, холодну прірву: адже його власний син, офіцер російської армії, поручик-авіатор Драгомирецький, теж був дезертир, теж не схотів воювати, теж утік з позицій і тепер потаємно, прикинувшись глухонімим баштанником, переховувався десь за Бучею, під Ворзелем. Ну, що коли й його виявлять та потягнуть до суду — до суворого, неблаганного військового суду?..

Біля Бессарабки арештантів вітав ще один мовчазний плакат:

«Буржуазія хоче послати вас на смерть, — так смерть же буржуазії!»

Це був мовчазний плакат — біля нього ніхто не гомонів: його держално встромлено в землю між каміння бруківки. Кінний кірасир змахнув шаблею і зрубав його геть.

На розі Бібіковського та Володимирської, де арештантам звертати праворуч, стояла купка козаків-богданівців — з такими ж червоними шликами на шапках, як і у вартових у другому довкола арештантів каре. Це була чота, яка щойно змінилася з вартування біля будинку Центральної ради і мала простувати на спочинок до себе в казарму на Сирець. Гайдамаки стояли понурі й по-

хмуро позирали, зіпершися на гвинтівки. Вже зовсім розсвіло, і верхки тополь вздовж бульвару де-де золотилися. Коли сумна й пишна процесія проминула гурт козаків на розі, з гурту розітнувся навздогін вигук:

— Хлопці! Землячки! Та пустіть же ви їх: то ж таки свій брат — солдат!..

— Бачиш,— сказав Дзевалтовський до Дем'яна, що йшов із ним поруч,— навіть сама гвардія їхньої Центральної ради...

Та він не докінчив: міліціонери-охоронники та гайдамаки з богданівського каре загукали всі враз:

— Тихо! Цить! Мовчати!

А кірасирський офіцер підбасував конем і витягнув Дзевалтовського нагаєм по плечах...

Найпишніша зустріч чекала, проте, біля Золотих воріт. Тут, у будинку за Золотоварітським сквером, містився штаб польського легіону, який формувався в Києві для відправки на фронт — в ім'я обіцяної Тимчасовим урядом самостійної Польщі. Кілька десятків польських легіонерів — в уніформі російської армії, але з біло-малиновими околичками на чудернацьких квадратних кашкетах — висипали на тротуар з приміщення штабу. Вели на суд зрадників російської армії — і це викликало до них прихильність у бійців самостійницького польського легіону. Але ж ті зрадники не хотіли йти в наступ, який мав, отже, виборювати і самостійність Польщі, — і це викликало до зрадників ворожість. Проте очолював арештантів офіцер-поляк — і це викликало разом і прихильність і ворожість.

— До дзябла Дзевалтовського! — почувся з гурту легіонерів. — Єще Польска не згінела!

— Нех згине панство! — не стримався й вигукнув Дзевалтовський.

Нагай кірасира знову оперішив його по плечах, а міліціонери-охоронники напнули йому на голову мішок.

Так, з мішком на голові, Дзевалтовський і покрокував далі. Дем'ян тримав його за руку, щоб не зашпурхнувся за камінь, другою рукою Дем'ян підтримував Королеви́ча — ноги йому розболілися, і він почав приставати.

Та в гирлі Володимирської, зразу за капличкою святої Ірини, що стояла посеред вулиці, вінчаючи вступ на Софіївський майдан, на арештантів чекала найбільша несподіванка.

Від Ірининської каплиці аж до пам'ятника Богдану Хмельницькому, — вишикувавшись обабіч двома шпалерами, двома мурами широкого коридора, в який тепер вступалася колона в'язнів та їх охорони, — виструнчилися сот зо три бійців з гвинтівками при нозі. І були це не солдати, а просто озброєні люди, ніяк не звичної для солдата армії зовнішності: вони були не в солдатській одежі, а в цивільному — в піджаках, у бушлатах, у полупальтах, але підперезані ремнями з патронними підсумками на них і перехрещені кулеметними стрічками через плечі; на головах в них були звичайні цивільні кашкети чи кепки, але тулії кашкетів і дашки кепок оперізували червоні стрічки, на грудях у всіх цвіли пишні червоні банти, а ліві рукава перетягували широкі червоні бинди. Таких озброєних людей Дем'ян ще ніколи не бачив.

То вишикувалися робітничі загони Червоної гвардії. Вони першими в місті стали до зброї проти корніловського путчу, і тепер ні Тимчасовий уряд, ані Центральна рада не наважувалися покликати їх до роззброєння.

І щойно голова колони арештантів втяглася в коридор між двох озброєних шеренг, — у тиші причаєного міського ранку, порушуваний лише цоканням копит кірасирських коней та шорстким човганням кількохсот пар ніг в'язнів і конвою, — раптом дзвінко пролунала військова команда:

— На кра-ул!

І чітко, пружно, борзо — у три заходи — кількасот гвинтівок блиснули в повітрі крицею багнетів і враз закам'яніли обабіч сріблястою щетиною.

Червоногвардійці до вчора знали лише прийоми «на руку» та «на приціл», бо вони вчилися колоти багнетом і стріляти з гвинтівок — готувалися тільки до бою, і віддавання шани було їм ні до чого; але цілу ніч отут, на майдані, вони старанно вправлялися в третьому прийомі, щоб взяти гвинтівки на караул, на честь і вшанування братів по класу, героїв-гвардійців.

Дем'ян відчув, що й йому з ока покотилася сльоза: він з товаришами-арештантами йшов між двох шеренг, вишикуваних у позиції «струнко», і це йому разом з товаришами віддавали найвищу військову шану. Кожний з них, сімдесяти вісьмох, ішов як генерал, що приймав парад.

І боже мій! Там у шерензі озброєних робітників стояли й двоюрідний Данилко Бриль із своїм дручком Харитоном Киенком — і вони «поїдали» очима Дем'яна, як і належить в позиції «струнко, на караул!»... От молодця! От холери! От чортове брилівське та нечипоруківське, їй же право, робітничо-селянське насіння!

Дем'ян не стримався і самовільно зірвав з голови Дзевалтовського мішок. Нехай прапорщик теж побачить, що діється у світі!

І Дзевалтовський побачив, і вже пішов далі з відкритим обличчям — ніхто з охорони не наважився витягти його нагаєм.

І арештанти враз підтяглися, обсмикнули на собі зношену одежину, з безладної юрби почали перешиковуватися шеренгами по чотири в ряд, і вже шорстке човгання поступово почало вбиватися в чіткий ритм, ще хвилина — і сімдесят вісім гвардійців-гренадерів дружно карбували крок, — хто підшвами чобіт, хто устілками шкарбанів, а хто й босою ногою по брукові: чіткий ритм церемоніального маршу аж залящав у мертвій тиші на майдані — і ніхто до нього команди не подавав.

5

Та далі було ще таке, чого бути ніяк не могло, але що насправді-таки було.

За пам'ятником гетьманові Хмельницькому — прямо перед густим, плече в плече, ціпом юнкерів і гайдамаків з гвинтівками на руку, ціпом, що взяв у кільце охорони весь будинок Присутствених місць, де мав зараз розпочатися процес, — прямо навпроти багнетів цепу стояли в ряд аж три оркестри військової музики, і мідь та срібло інструментів полискували у відблисках сонця, що вже золотило вершки тополь і каштанів понад тротуарами. І тільки ноги першої шеренги в'язнів — ноги Дзевалтовського, Дем'яна й Королевича — ступили за останнього від краю червоногвардійця з гвинтівкою на караул, всі три оркестри враз — звучно й влад — грянули «Варшав'янку».

І вже люди — натовп людей, що скупчився позаду оркестрів, — маяли червоними стягами, підкидали вгору шапки і гукали «ура!».

Тиші передрання не стало. Був уже день. Настав бурхливий день революційного міста.

І сімдесят вісім арештантів теж замахали руками, теж почали підкидати вгору своє дрантя, теж закричали на повен голос «ура!».

Так — з вигуками «ура!» — колона в'язнів і ввійшла в залізну браму судового подвір'я, неначе на свято.

З побідним криком «ура!» гвардійці-повстанці простували до суду — почути собі вирок: смерть!

6

А в цей час у далекому й тихому Чигирині — в колишній гетьманській резиденції часів Хмельниччини — відбувалося зборище бучне і теж з претензією стати історичним.

На високій Замковій горі, де понад двісті років тому височів пишний палац гетьмана Богдана, а нині по замчищу, порослому полином та будяками, залишилися самі сумні руїни, — стояв німо й урочисто величезний мальовничий натовп.

Подібно було, що замшілі руїни от-от знову зведуться стрічастими палатами, замає над ними гетьманів штандарт, оживе і сам гетьман — вийде зараз на рундук і гукне пахолкам, челяді та ратним людям: готуватися до нового походу проти басурмана і католиків.

Величезна юрба, кілька тисяч людей — чигиринських міщан, одрубників з хуторів обаполи Тясмину, хліборобів з близьких і далеких сіл, ба й черниць з Суботова та Медведівки — в поштивості і святочному мовчанні обступили широким колом весь колишній гетьманів плець на пласкому вершку гори. Лише інколи, наче поривом вітру, перебігав з краю в край гойнвий шелест або хвилькою перекочувався притишений гомін — у відгомін на те, що відбувалося всередині кола.

А всередині великого кола людей було ще й друге людське коло, менше: сотень кілька козаків сиділи просто на землі, по-козацькому підібгавши під себе ноги. Одягом та вбранням це мале коло було строкате, як натовп на ярмарку. Були молодики в звичайних солдатських гімнастерках — з кашкетами, заломленими на потилицю чи набакір. Були діди в дертих гунях чи заношених сіряках інколи просто на голе тіло. Були дядьки в справних синіх чумарках, кинутих опаш на ладні вишивані сорочки, ще й в шапках з сивого емушка. Були парубки в старовинних жупанах, взятих рясно на збор-

ки, в папах з червоними, синіми й жовтими верхами, ще й з вусами, пущеними шнурком униз. Були навіть вояки у черкесках, справлених з звичайного солдатського сукна, але ж з повним набором газирів, з кинджалами біля пояса і в кубанках, хрещених золотим позументом по верху. І кожний козарлюга між колінами сторч тримав гвинтівку чи кавалерійський карабін.

Всередині другого, козацького, кола було ще й коло трете. Тільки тут вже виставлено довгий стіл,— дошки-стелини на козлах — і люди сиділи довкола на лавах. Це була президія.

Склад президії теж був різномастий. Посередині сидів осанистий, пещений, гордовитий чоловік у черкесці білого сукна з золотими еполетами генерала російської армії; бороду, вуса і череп мав виголені. З правої його руки розсівся старезний дідуган у драній гуньці на одному гапличку, у великій баранячій шапці, сиві вуса — кожен у дівочу косу завтовшки — звисали йому аж на груди. З лівої руки притулився добродій у гімнастерці хакі без погонів, з білястим чубом, міцними щелепами і зірким, швидким поглядом сталевого кольору очей. Зразу біля нього сидів інший добродій — в одягу дещо несподіваному тут: у чорній візитці, крохмальній манишці та галстуку «фантазі». Далі — і праворуч, і ліворуч — розташувалися різні люди: більше поважні дядьки в синіх чумарках або парубки в гарних жупанах, хоча були й звичайні мужики в латаних свитах та невізначеного вигляду люди в офіцерських френчах без відзнак.

Осторонь, зразу біля стола президії, присіла навпочіпки ще невелика купка молодиків зовсім міського вигляду: кілька студентів у кашкетах з голубими околичками, кілька гімназистів та реалістів у форменках з білими та жовтими кантами.

День тільки-тільки настав — сонце підбилося якраз урівні з пругом гори — і його скісне проміння всім присутнім заповзято сліпило очі; люди відверталися або затулялися рукою. Ранок був лагідний, вітру — анігич, теплінь — як у спасівку, з містечка тягло солом'яним димком — по хатах смажили й пражили до обіду, з навколишніх піль — мервою та гноєм: саме під озиме гноїли ораницю; звідкілясь іздалеку, мабуть, аж з лісового монастиря, чулося подзвіння — на відправу по якомусь хутірському небіжчикові.

Промовляти став дядько з сивими вусами на груди, поруч з генералом у білій черкесці.

— Голопузі й голодранці! — казав дядько і кахикав після кожного слова.— Душа гетьмана Богдана повернулася у Суботів, у свою хрещену могилу, полинула над лугами та ланами аж за Чорний яр, повизбирала преславного гетьмана кістки, проклятим ляхом Чернецьким розкидані по усіх усюдах Черкащини, зіклала їх у кістяк-шкелет, зліпила гетьманові з української землі нове тіло — янгольське та небренне, вдихнулася в нього — і знову оживає наша козацька воля, спинається на власні наше «вільне українське козацтво»...

Промовляючи, вусатий дядько поступово переходив на речитатив, оповідь-тужіння пісенного складу,— і юрбою по великому колу пішов шелест, баби потяглися рижками хустинок до очей. Але добродій у гімнастерці — той, що сидів з лівої від генерала,— підніс руку вгору, і знову стало урочисто тихо.

Дядько кахикнув і майже заспівав:

— Т'але ж горе тій чайці-небозі, що вивела діточок попри битій дорозі...

Тут дядько не витримав сам і заплакав.

Баби зойкнули і захлипали, зітхнули всім колом і чоловіки.

Та дядько отер сльозу сивим вусом і раптом несамовито залементавав:

— Бо битою дорогою суне не татарва, не турок-басурмен, не ляська триклята шляхта, під Коднею недорізапа, а лютий герман-австріяк із заходу сонця, ще й з півночі заміряється чортів москаль-кацап, що двісті років уже толочить нашу святую земельку й жиріє на наших козацьких достатках! Не потягла проти нього і християнська революція, щоб не було царя Миколки! Треба нам думу думати про свою самостійну українську революцію, хлопці!..

Промовляв сам ініціатор руху «вільного козацтва», юродивий з села Гусаки з-під Звенигори, на прізвище Смоктей. З другого боку від генерала сидів ідеолог руху — педагог-юрист Юрко Тютюнник, отаман основоположного, Звенигородського «вільнокозацького» коша. Генерал у центрі був Скоропадський, чернігівський поміщик, нащадок гетьмана Івана. Того самого Івана Ско-

ропадського, Ількового сина, що, настановлений на гетьманування царем Петром після зради Мазепи, видав до козаків і посполитих універсал: коритися тільки Москві, прославив по церквах убієнного Кочубея, а другим універсалом роздав землі й добра України московським боярам і визначив різні привілеї великоросіянам. Нашадок його — генерал у черкесці — оце щойно був обраний на отамана «вільного українського козацтва». Поруч із ним, у візитці, був генеральний писар генеральної ради «вільного козацтва» Кочубей — нашадок того самого Кочубея.

І відбувався це Всеукраїнський з'їзд «вільного козацтва». З'їхалися делегати з Київщини, Херсонщини, Полтавщини, Чернігівщини, Катеринославщини, навіть з Кубані. Сьогодні в лавах «вільного козацтва» було вже шістдесят тисяч шабель. Завтра мало бути шістсот: в сотнях — по селах, у куренях — по волостях, у полках — по повітах, і в кошах — по губерніях. З'їзд спеціально скликано на Богдановому замчищі в історичному Чигирині — діяли історичні ремінісценції.

Юродивий Смоктій репетував:

— Православні християни! Плем'я антихристове заміряється на нашу рідну неньку Україну. Бо на один копил дідько всіх ляхів строїв! Ще й настановили, на лихо людям, скрізь машинерію всяку — гряде час залізного віку і сатани, робітничо-селянської експлітації! Така нам честь, як собаці в ярмарок: або всюди ганяють, або й хазяїн до воза прив'яже. Не станемо з оружжам в руках — як швед під Полтавою пропадемо! Амінь.

Юродивий знову перейшов на речитатив, знову впав у істеріку — казав суміш словами з святого письма й непристойної вуличної лайки, мішма сипав притчами з Ветхого завіту й легендами з минулого українського козацтва — за історією професора Грушевського, додавав ще й невідь ізвідки приплутані гасла чартистів-машиноборців. Юрба захвилювалась, баби запричитали — і ідеолог руху, Юрко Тютюнник, наважився втрутитися. Він посадовив заслізеного юродивого діда, що вже й останнього гапличка на гуньці одірвав і сорочку на грудях розпанахав, і почав говорити сам:

— Панове добродійство, шановане «вільне козацтво» української землі! Має наш визвольний рух українському народові волю добути, українському селянинові землі нарізати по потребі й по спроможності в труді,—

отож не повинно бути українця, який би не взяв зброї до рук і не став у лави славного «вільного козацтва»...

Промова Тютюнника була суто ділова. Він коротко виклав основні пакти статуту «вільного козацтва», ще коротше, але вичерпно, ознайомив з організаційною структурою від села аж до губернії та цілої держави і зовсім точно повідомив: збройної сили «вільних козаків» має бути мільйон, і запевнив, що цей мільйон таки буде і точно — до першого січня нового, вісімнадцятого року. Далі він збирався ще визначити в числах — котрій губернії і котрому повітові скільки треба підняти до зброї людей, але тут його перебили. Козак, що кроків за двісті від місця зборища, край території колишнього гетьманського плецю, примостився вартовим високо на триангуляційній вишці, раптом загукав «пугу-пугу!» і випалив вгору з гвинтівки.

— Димить! — гукав козак. — Димить! Ідуть!

Юрба сахнулася до спаду урвища — з вершка Замкової гори видно було на далекі версти окіл, — і всі побачили теж: кілометрів за два, в полі, край шляху на Суботів, біля другої триангуляційної вишки, курилося білим димом багаття. Ще далі кілометрів за два дим з багаття вже здійнявся в небо стовпом. Третій дим клубочився аж під Чорним лісом.

— Димить! Димить! — загукали в натовпі десятки голосів. — Ідуть! Вже й видно! Наближаються!..

То мала їхати очікувана ще вчора на Всеукраїнський з'їзд «вільних козаків» вітальна делегація від самої Центральної ради. Про її запізнення до початку — в зв'язку з невідкладними державними справами — повідомив вночі телеграф; про обставини в путі слідування переказувалося телефоном з кожної залізничної станції аж до останньої, Фундуклеївки, — дріт польового телефону підведено аж до апарата на столі президії. Та байдуже: від Фундуклеївки — тридцять п'ять кілометрів понад шляхом — наготовлено й вогнища з зеленим, димним, віттям для сигналізації, як за старих, Запорозької Січі, часів. Потреби в цьому, звичайно, не було — телефонні команди зв'язку Тютюнникового Звенигородського коша діяли безперебійно, — але була це романтична далина історичним традиціям.

І особливо розхвилювала вона молодиків у гурті студентів і гімназистів. Студенти і гімназисти почали зривати кашкети й підкидати їх вгору, гукаючи «слава!».

Гурток студентів, гімназистів і реалістів — то були найбільш національно свідомі й громадсько активні представники юнацьких секцій «Просвіт», яких губернiальні «Просвіти» Правобережної України делегували на перший Всеукраїнський з'їзд «вільного козацтва» — з метою найглибшого вивчення цього національно-патріотичного руху задля дальшої популяризації ідеї «вільного козакування» та широкого практичного здійснення її на місцях.

Від юнацької київської «Просвіти», зокрема її печерського філіалу «Рідний курінь», делегатом був гімназист Флегонт Босняцький.

Флегонт стояв край урвища Замкової гори, в історичному Чигирині — господи! Може, на тому самому місці, де вистоював, озираючи місцевість, щоб ударити шаблями на облогу шляхти й татарви, сам великий гетьман! І в грудях Флегонтові холонуло, а серце завмирало від хвилювання. Ожили степи, озера, ожива козацтво! Славних предків великих... Вірші склалися самі собою. І змістом, і до рими якнайкраще лягало б зараз слово «юнацтво», але ж перед тим ще потрібна була рима до «озера», і тут рими все вискакували не до ладу: химера, холера, чорна пантера... Хіба — ера? Ера... юнацтва. А між ними посередині — що?

Флегонт був глибоко схвилюваний. Рідна старовина наче сходила з сторінок книжок — вважайте, двісті літ заборонених, гнаних книжок; вставала з дідівських переказів — вважайте, слуханих озирці, щоб, бува, не почув чужий; виливалася з пісень — теж, вважайте, співа-них півголосом, стиха, — лірниками на базарі або й запальними молодиками на потаємних підпільних гуртках; впливала вона, здавалося, з-поза самого обрiю, що облягав зараз по оболоні виднокруг історичного замчища — боже мій! То ж за Чорним яром — і Дикому полю початок!.. І все то була старовина рідна, своя, минуле рідного народу, його історія — славна й трагічна, стократ окривджувана лихими нападниками, урвана, живою в труну покладена лютими загарбниками!.. Оживає вже, оживає — нехай оживе! Щоб у сучасному і майбутньому не було горя рідним людям, щоб було їм легко і просто, вільно і гарно — як і всім іншим народам на землі.

Правда, коли промовляв юродивий Смоктій, Флегонт — гімназист восьмого класу — був збентежений і навіть пригнічений. Юродивий, ще й, либонь, п'яний, — надхнитель і основоположник вільного національного руху! Верзе чорти батька зна що, просто — полішинель, цирк. Флегонт червонів, як дівчина, і мало не заплакав з образи. Образливе, кривдне відчуження якоїсь несправжності, невідповідності фактів ідеалам дошкуляло йому. Таке відчуження дошкуляло Флегонтові завжди, коли в навколишньому житті раптом давнє стикалося з теперішнім, минуле — з сучасним, старовинне — з мріями про майбутнє. Тут Флегонт раз у раз починав відчувати якесь провалля, брак суттєвого зв'язку, суперечності... «Ні, ні, — обурювався на себе Флегонт, — хіба може бути мова про будь-які суперечності, коли маємо якраз залагодження будь-яких протиріч! Дивіться ж — яке єднання усіх соціальних верств: національна еліта і прості люди, поміщик і батрак, інтелігент і ремісник — всі шари громадянства вкупі, як у стародавньому Києві, коли боронилися супроти руїницького Батиевого наїзду!.. А Смоктій — боже мій! Чого можна вимагати від затурканого, прибитого цілим життям, старого, може, й трохи недоумкуватого діда? Де йому було набратися вірних думок? Але ж почуття його — щирі! Неотесаний, сплоторений свавільним тиском на нього, з нахватами з чужих вуст словечками — народний самородок...»

Такі прикрі інциденти не могли, певна річ, вбити високе романтичне піднесення.

І Флегонт стояв край урвища, дивився на дими, що вставали один за одним з того боку, звідки починалося історичне Дике поле — дике поле української історичної минувшини, — і високе піднесення співало в його грудях тисячами схвильованих голосів...

Засідання з'їзду тим часом відбувалося своєю чергою — генеральний писар Кочубей інформував «вільне козацтво», що утворюється воно добровільно і самочинно, отже, й охочекомонно, тобто власним коштом, отож які будуть внески і хто сплачуватиме? Заки українська держава вб'ється в колодочки, внески сплачуватимуть усі — по своїй маєтності. Наприклад: отаман-генерал Скоропадський — тисячу карбованців, а фундатор Смоктій — копійку. Крім того, серед усього вільного право-

славного християнства української національності буде пущено підписні листи — на добровільні пожертви на велику визвольну національну справу.

9

Кортеж вітальної делегації Центральної ради тим часом наближався. Люди стовпилися на урвищі над степовим роздолом — поглядали проти сонця з-під руки в степ, — і на белебені, біля стола президії, мало хто й залишився.

Кортеж був показний. Попереду хтось скакав на білому коні. За ним — поміж двох гайдамаків з довгими чорними шликами, з оголеними лискучими проти сонця шаблями — третій, простоволосий, чубатий, тримав довжелезне держално, і з нього маяла малинова короґва. За ними — хтось на чорному коні, а тоді — знову між двох гайдамаків з шаблями на плечі — третій, простоволосий, з пущеним по вітру довжелезним жовто-блакитним прапором. А тоді — з півста гайдамаків на чолі з командиром, що оголив шаблю й вимахував нею над головою, викрешуючи з сонячного проміння іскристі спалахи гарячого сталевого вогню. На білому коні попереду скакав Симон Петлюра.

Правда, до лісу він їхав фаетоном, щоб не втомлюватися від гарцювання: скакати верхи в попередній діяльності театрального рецензента й командира підфронтних калокомпостних цистерн йому доводилося не часто. Але на узліссі фаетон залишено і підведено Петлюрі білого, Дубровського заводу, огира: подарунок Центральній раді від новоявленого в національній еліті мецената рідної справи, фабриканта-мільйонера, можливо-владця й над земельними латифундіями на півдні України, пана Балашова, власне, тепер — Балашова-Балашенка. Прибути на історичне національне свято сучасним звощицьким фаетоном було б щонайменше всупереч історичним традиціям.

Власне, їхати з вітальною делегацією Центральної ради на з'їзд «вільних козаків» мав би, звісно, Винниченко: як самодіяльна, самооборонницька, так би мовити, міліційна організація, «вільне козацтво» мало б перебувати під егідою генерального секретаріату внутрішніх справ. Але хіба міг Петлюра таке допустити? Він умисне влаштував, щоб Винниченко за невідкладними

справами не мав часу вибратися у поїздку. По-перше, Петлюра уже вирішив: тільки надійде від Франції обіцяна золота позика, «вільне козацтво» перейде на скарбовий кошт — отже, стане військовим з'єднанням, підлеглим, звісно, генеральному секретаріатові військових справ. По-друге, не міг він допустити, щоб у справі організації «вільного козацтва» і далі відігравав керівну роль цей звенигородський отаман, педагог-юрист Юрко Тютюнник. Юрко Тютюнник, поза всякими сумнівами, був фігурою небезпечною. Правда, саму ідею «вільного козацтва» викохав якраз Тютюнник, він же започаткував і цілу організацію справи — поставив вже під гвинтівку перших шістдесят тисяч вірних справі національного відродження бійців. Але тим паче неможливо далі залишати цю справу в його руках! Надто вже кремезний це... суперник в змаганні за найвищу владу в відроджуваній українській державності. Петлюра і самий осідок командування «вільного козацтва» неодмінно перенесе звідси, з далекого від Києва і занадто близького до Тютюнникового Звенигорода Чигирин — десь ближче до столиці, до себе, хоч би й до Білої Церкви: чим погане місце з погляду плекання історичних традицій?

Петлюра дав острогів білому огиреві — о, цей балашовський огир теж буде історичним! — і загарцював: до Чигирини вже було зовсім близько, і видно було, як з Замкової гори махали люди шапками, збившись над урвищем.

Турбував Петлюру ще гетьманський нащадок Павло Скоропадський. По-перше, щоб цьому послідові стародавньої старшини та не закортіло нині й собі до влади! Славних прадідів великих правнуки погані! У них, аристократів, у самій крові залишається цей потяг до сидіння у самісіньких верхах! Та й, до правди, й предокпращур — не цяця: перевертень козацького роду, найперший з-поміж усяких підніжків Москви! А нащадок — такий же сучий син — світський генерал: Скоропадських рід від царя Петра і до царя Миколи вдержався в камердинерах при російських царях! Хіба йому правувати над щирим українським козацтвом? Зради треба начуватися від нього — от що! Тим паче багатій, поміщик, експлуататор: Петлюрине плебейське серце до цього буржую ніяк не прихилилося! До того ж генерал: може, й справді розуміється на військовій справі — тоді зразу почне хизувати своїм армійським авторитетом, Ні, ні!

Ніяк це не кандидат на отаманування над «вільним козацтвом».

А втім, саме генералування Скоропадського й примусило таки Петлюру дати наперед згоду на обрання Скоропадського отаманом над козацькими кошами усіх губерній. Адже генерал Скоропадський командував у російській армії тридцять сьомим корпусом, який нещодавно, ще главоверхом Корніловим, перетворений був на перший український: сімдесят тисяч багнетів, і дислоковано його по тилах Південно-Західного фронту, — Києву у південний фланг. Могутній заслін українських вояків на підступах до столиці України був конче потрібний — на кожний випадок і в усіх варіантах: коли б, скажімо, довелося чинити опір наступові австро-німців або коли б, скажімо, справа обернулася так, що, навпаки, краще буде німцям... відкрити український фронт.

Он воно як!

І Петлюра ще додав коневі острогів. Білий огир аж дибки став, тоді зробив широкий стрибок уперед й поплинув вихором.

Люди на урвищі підкидали вгору шапки і гукали «слава!»: поспішав сам генеральний секретар військових справ, і їздець був з нього хоч куди: он як, дивіться, які вихиляси вшкварює!

Вчепившись в гриву коня, щоб не впасти, завмерши серцем від переляку, Петлюра мчав узвозом просто на гору.

За ним чортами линула сотня його особистої гайдамацької охорони під командуванням сотника Наркиса.

І доки видобувся Петлюра на гору на гетьманів плець, одійшовши тим часом від переполоху, встиг він ще подумати собі, мобілізувавши в пам'яті всі свої знання з історії України: тричі здобували Чигирин татари, двічі — турецький султан, три рази — московська рать, три рази — гетьман Самойлович, два — Хмельниченко Юрась, два — Брюховецький, гарбала його й польська шляхта. А от він, Петлюра, заскочить раз, та гаразд і здобуде гетьманщину без бою і жодного пострілу.

Постріл саме гримнув, не постріл, а цілий залп: то випалили на честь прибуття вітальної делегації Центральної ради всі кількасот делегатів з'їзду «вільних козаків»,

Петлюрі зненацька аж забило дух, він мало не пустив повід і не вивалився з сідла — кров одлила від лица геть, аж у п'яти, кінь з переляку рвонувся стрибком улогу, але то якраз був уже пруг вершка, — і тому цим стрибком він, наче одірвавшись від землі, птицею злетів на плечь, просто всередину людського кола.

Вигуки «слава!» вітали прибуття славної делегації і зокрема цей карколомний, неперевершений стриб: з головного атамана був, виявляється, бравий їздець — такому, звісно, і над військом правувати!

Поки Петлюра, хвацьки сплигнувши з коня, в розбурканому, схвильованому натовпі вітався з членами президії з'їзду та чинами генеральної ради, вибасували на замчище й Петлюрині гайдамаки з Наркісом.

— Вільно! — отаманським голосом подав їм команду Петлюра. — З коня злазьте!

І зразу ж — стрімливо, бо тільки так і мають чинити бойові отамани, — Петлюра скочив на лаву, тоді на стіл президії і простяг руку до юрби, закликаючи до тиші, бо зараз же виголосить промову.

— Славне українське лицарство, славетне «вільне козацтво», оружні хлібороби! Низький уклін вам — до нашої матінки української землі! — Петлюра вклонився нижче пояса і торкнув перстами протокола, що лежав перед писарем Кочубеем, а він же стояв на ньому своїми жовтими англійськими черевиками під французькі гетри, і грімлива «слава» знову покотилася плечем, замчищем і далеко на всі чотири вітри у степ, аж до Чорного лісу. — Віншую вас! Ось вам, наше славне «вільне козацтво», моїми руками від Центральної ради клейнод!

Чубатий гайдамака-прапорonosець подав йому малинову корогву, на ній було вигаптувано золотою заполоччу по один бік «За ньеньку Україну», по другий — «Вільне українське козацтво».

Петлюра майнув корогвою, як птах крилом, і схилив її до землі:

— Оцією корогвою освячую ваше повстання!

Під ще дужчі вигуки «слава» та «хай живе» Петлюра тричі майнув малиновим крилом корогви і тричі похилив її до землі, тоді простяг прапор — віднині священний штандарт всеукраїнського «вільного козацтва», посвяченого з його-таки руки, — держалном до президії. Прапор треба було комусь вручити.

Але — кому! На мить Петлюра затримався, не випускаючи корогви з своїх рук. Скоропадському? Ні, він же його не обирав. Писареві Кочубееві? Теж не годиться: пан! Тютюнникові? Ні в якому разі.

І Петлюра подав священну корогву юродивому Смоктьеві.

Юродивий упав обличчям у малинове знамено й заголював, цілюючи його й заливаючи сльозами.

Сотник Наркис тим часом кинув повід свого коня гайдамаці-джурі й зразу присунувся ближче до гуртка молодиків — студентів і гімназистів: його, семінариста, завжди тягло до інтелігентних кіл. Знайоме обличчя Флегонта кинулося йому зразу в очі.

— О! — зрадів Наркис і загилив Флегонтові важеним кулаком по спині, так, що той ледве встояв на ногах від цього дружнього привітання.— І ти тут, карандаш? Ну, то як? Живе, бач, ненька Україна? Як полагаєте, панове скубенти? Красота!

Флегонтові стало ніяково. І знову під грудьми засмоктало огидне почуття: відчуження невідповідності фактів ідеалам. Але був він надто схвилований — аж сльози бриніли в очах: все ж таки він спостерігав історичний акт! Та й цікаво: Петлюру він бачив уперше.

«Вільні козаки» гукали: «Слава!», «Ще не вмерла!», «Хай живе!» — і палили з гвинтівок у небо.

Начальник розвідки й контррозвідки при генеральному секретареві військових справ, барон Нольденко, теж, нарешті, видобувся своїм чорним конем на плечі і, чортяхаючись та кленучи, — бо був він зроду піхотинець, — потирав долонями набиті сідниці: чвалати тридцять п'ять кілометрів у сідлі — це вам, знаєте, не в ліжку у ципочки! Але ж содом і гоморру які розвели! Мамонька моя, шансонеточка! Але загалом картинно, імпозантно, шарман, — шик, блеск, фантазмагорія!..

ПЕРЕМОГИ ДЕНЬ ПЕРШИЙ

1

Це був судовий процес, подібних до якого не було ні раніше, ані пізніше.

Точно о дев'ятій повний склад військово-польового суду Південно-Західного фронту посів свої місця. Голову-

вав генерал, прокурор теж був генералом, троє допоміжних обвинувачів — полковники. Захищали п'ятеро військових і п'ятеро цивільних юристів. На лавах для свідків — сто п'ятдесят штабних писарів. На лаві підсудних — сімдесят сім солдатів і один офіцер, обвинувачені в порушенні військової присяги та в зраді вітчизни.

Процес відбувався відкритим, з наказу Керенського — показовим порядком, і на п'ятистах стільцях, залишених для публіки, сиділа щонайменше тисяча глядачів.

Але ще тісніше було за стінами зали суду, на вулиці і майдані. До дев'ятої години мало не всю просторінь за мурами величезного, на квартал, будинку Присутствених місць залила безкрая, як море, людська юрба. Трудящі Києва йшли організованими колонами або й просто так — з усіх вулиць, як з ручаїв у плесо: десятки тисяч людей. Крім того, з'явилися повним складом, додержуючи ладу, військові частини. Третій авіапарк, артилерійський дивізіон, батальйон понтонерів, дві дружини вороньських ополченців.

І людське море — нестримним, неспинним прибоєм — сунуло й сунуло ближче та ближче до тротуарів, — на тротуарах в три шеренги стояли юнкери з гвинтівками на руку. Як густим, дорідним колоссям укрита нива колихається проти вітру суціль з краю в край і ворухиться і ворухив тисячами облич величезний натовп. Бронзовий гетьман-вершник на гранітному підмурку височів на майдані серед моря людей, булавою він вказував на північ — якраз на будинок Присутствених місць, — і вже якийсь шустрий хлопчак заліз на монумент і почепив гетьманові на булаву червоний прапорець з білим написом: «До суду уряд міністрів-капіталістів!»

Над натовпом майоріли транспаранти й прапори. Написи на транспарантах були: «Геть царський суд із революційної Росії!», «Судіть весь народ!», «Ми — також підсудні». Втім, найбільше було звичайних прапорів: «Мир хатам, війна палацам!», «Пролетарі всіх країн, єднайтесь!», «Вся влада Радам!» — і, звичайно, стократ повторене гасло: «Геть війну!»

Натовп густішав щохвилини, люди підходили з усіх вулиць і скверів, натовп насувався і напливав — і начальник караулу перед дверима до приміщення суду нарешті відважився віддати наказ: натовпові розійтись, а то вимушений буде вдатись до зброї.

Наказ «виконано» негайно: натовп натис іще, розірвав усі три цепи охорони і вмить розкидав переляканих юнкерів. І люди ринули в будинок. За хвилину людськими потоками було залито в приміщенні суду всі коридори й канцелярії.

Саме цієї хвилини прокурор почав читати обвинувального акта.

І цієї ж хвилини оркестри перед будинком знову заграли «Варшав'янку».

Генерал-прокурор був блідий, генерал-голова теж був блідий, були бліді всі — прокурори, оборонці, свідки і вартові кірасири з оголеними палашами. Зблідли — з піднесеного хвилювання — і сімдесят вісім чоловік на лаві підсудних.

2

Прокурор читав: «Ім'ям Російської республіки...»

А на майдані духовий військовий оркестр грав «Черные силы нас злобно гнетут...».

Прокурор читав далі: сімдесят сім комітетчиків-солдатів, підбурювачів до непослуху цілого полку... і їхній інспіратор, головний злочинець, офіцер-більшовик...

А оркестри на майдані не спинялися ні на хвилинку: один оркестр докінчував мелодію — і зразу ж її підхоплював другий; докінчував цей — і зразу вступав третій. А тоді знову починав перший.

Прокурор читав: відмова виконати наказ командування... порушення військової присяги... зради вітчизни...

А тисячний натовп на майдані, слідом за оркестром, співав:

Но мы подыдем гордо и смело
Знамя борьбы за рабочее дело...

Голова суду подзвонив у срібний дзвіночок, урвав читання обвинувального акта і заявив, що за таких обставин він змушений буде урвати, навіть зовсім відмінити судові засідання.

В залі, на лавах публіки, тут і там сплеснув сміх. Склад високого суду здатний був хіба що оголосити італійський страйк: сидіти собі та мовчати, бо нічого відмінити вже не було ніякої змоги і навіть склад суду не зміг би вийти з приміщення, — судові засідання відбувалося в облозі десятків тисяч людей.

Голова суду ще раз подзвонив у дзвіночок і попередив, що, коли в залі гомонітимуть, він змушений буде очистити приміщення від публіки і далі провадити засідання закритим порядком.

Зал вибухнув реготом: коридори залили натовпи людей, а довкола на вулиці теж вирували непрохідні юрби.

Голова суду зблід іще дужче, поглянув туди і сюди, потис плечима і сів:

— Продовжуйте,— сказав він прокуророві.

Оркестр гримів за вікнами, натовп виводив за мелодією: «На баррикады, буржуям нет пощады...» Якісь молодики ритмічно скандували, як на футбольному матчі: «Суд на коню-шню», з різних кінців майдану чулися вигуки: «Геть війну!»

Голова суду ще раз звівся, подзвонив і попросив причинити вікна.

Ніхто не ворухнувся: в залі ж — задуха, та й навіщо зачиняти вікна, коли там, за вікнами,— народ, коли саме там, за мурами суду,— справжній, справедливий народний суд?

Члени суду полохливо презирались. Помічники прокурора й військові юристи-оборонці дивились у землю. Цивільні оборонці весело пересміхалися: ще ніколи не доводилося їм обороняти за таких обставин.

Арештанти на лаві підсудних вільно балакали між собою — однаково читання обвинувального акта чути не було.

— Дем'яне,— сказав Королевич,— тепер ти бачиш, що таке — народ?

— Бачу.

Серце Дем'янові колотилося. Він бачив, що таке народ. Всередині йому аж бриніло — неначе музика і співи з вулиці відлунювали в його власних грудях. Йому й самому кортіло заспівати.

— Тепер ти бачиш, Дем'яне, що то є ленінська правда? Бачиш, що таке наша партія і що вона може?

— Бачу... А як ваші ноги, дядечку Федоре? Болять?

— Що? Ноги? Болять?

Королевич тихо й щасливо засміявся.

Дзевалтовський мовчав. Він сидів, поклавши схрещені пальцями руки перед собою на пюпітр, і вираз обличчя в нього був напружено уважний: він слухав текст обвинувального акта. Він мусив його слухати: йому дадуть останнє слово, і він повинен виголосити промову. Таку

промову, щоб її почули всі,— тут, у залі, там, за стінами суду на вулиці, щоб почуло ціле місто, вся країна, фронт і весь світ. І він єкаже таку промову — в цьому тепер було все його життя, все життя, яке ще йому залишалося... От тільки треба уважно прослухати обвинувальний акт, щоб відповісти на кожнісіньке слово цього облудного, контрреволюційного, імперіалістичного документа. Можете бути певні — він не обмине жодної брехні з цієї плюгавої і мерзенної декламації...

Читання обвинувального акта тривало вже третю годину.

І третю годину, не змовкаючи, гриміли на майдані оркестри і розлягався спів: «Вихри враждебные веют над нами», «Вышли мы все из народа», «Шалійте, шалійте, скажені кати».

3

Дем'ян дивився у вікно. Йому видно було блакить небозводу — аж сріблясту в сяві погожого вересневого дня; нижче, з-за луток вікон, виштрикалися гострі вершки молодих тополь — на них метушилися горобці; далі, по той бік вулиці, густо кучугурилися каштани — горішне листя по бережках уже взялося рудою жовтизною.

Але бачив Дем'ян неозорі луки над Здвижем — вже, мабуть, скосили й отаву. Хто ж косив: Шембек у свої скирти чи люди для себе і розвезли по дворах?

«Владыкой мира будет труд...» — линула пісня з майдану.

А Дем'ян бачить: тихий, аж наче засклений, полудень над Здвижем — вода в річці спливає так, що й не помітиш течії. Високі очерети аж похилилися до води. Терпко пахне м'ята в заозерцях понад берегом. На білих висипах розстелено рибальську снасть для просушки... Хто ж цього року братиме рибу в жор? Шембек чи, може, люди заведуть невід?

А за селом, аж до лісу, рудіє стерня. Ні, мабуть, вже орють на зяб. Хто ж оре поміщиків? Австріяки-полонені чи, може, пішли й люди в панський упряг? За десяту — як за царя, чи, може, за третю?.. А людям хто ж зоре? Чи ж визичить граф машини? Визичить, якщо люди задурно орати підуть. А коли відстоюватимуть своє, — озлитися й не визичить. Що ж його робити?

Дем'ян бачить: стоять старі батенько на межі — між свої дві десятини та дві чиншові від графа Шембека, — і тільки сплескують руками, і в поли б'ють: Що ж його, справді, робити, як далі бути?..

Дем'ян нетерпляче засовався на своєму місці: треба б самому туди, на село, — заплуталися ж старий тато ще й з тією Центральною радою, щоб їй грець! Замість діло робити — на засідання їздять: кворум професорові Грушевському й письменникові Винниченкові з земгусаром Петлюрою роблять! Та ще — писав у записочці з передачкою в тюрму шуряк Іван Бріль — і Софрон, лагідний та страхобожий Софрон, дивіться, почав ханьки м'яти біля якихось есерів. І звідки ті чортові есери взяли в Бородянці? Зроду-віку їх там не було! Втім, і більшовиків там теж не було зроду... А чи ж тепер є?.. Треба, треба мерщій йому, Дем'янові, більшовику, туди на село! Тільки ж — ото горе! — либонь, зразу ж після суду і розстріляють.

І тут Дем'янове серце знову стислося в крижану культу. Вмерти — це ж означає більше не жити... Не буде Бородянки, не буде старого батька, не буде й Вівді... Вівдя, боже мій, серденько Вівдя — солодка моя молодичка! Невже таки і на цьому... хрест?

— Дем'яне! — штовхнув Королевич Дем'яна в бік.

— Дем'яні! — штовхнув з другого боку Дзевалтовський. — Тебе ж питають!.. Кажі!

Читання обвинувального акта нарешті закінчено. Тепер опитували підсудних — хто визнає себе винним, хто — ні.

Дем'ян звівся й сказав:

— Винним у тому, що ото генерал вчитують, не визнаю. А в тому, що проти війни і за трудовий народ чи за владу Рад і більшовик з політики, — визнаю. По свободі совісті...

Усі сімдесят вісім підсудних винними себе в зраді вітчизни не визнали. Але всі визнали, що проти війни вони були, е й далі будуть.

Потім помічники прокурора подали свої запитання — числом триста три.

Голова суду сліпим поглядом дивився у вікно. Кожне запитання обвинувачення йому було наперед відоме, а відповідей обвинувачених він все одно не чув: в залі гомоніли, перегукувалися, сміялися чи плескали в долоні — він на те вже й не зважав; у розчинені вікна вли-

вався безперестанний гамір з майдану — от уже кілька годин з кінця в кінець майдану перекочувалися хвилиєю співи: «Весь мир насилья мы разрушим до основанья, а затем...» А що має бути «затем», — генерал не міг собі уявити. Очевидно, «затем» вже не буде нічого. Пропала Росія...

4

А «затем» було ось що.

Вердикт присяжних — представників військових частин фронту — на всі триста три запитання обвинувачення дав негативну відповідь:

Ні, не винні!

Читання резюме суду — про те, що обвинувачені визнані невинними у пред'явлених їм обвинуваченнях, — вже ніхто не слухав, та й не можна було б почути: в залі гриміло невмовчне «ура!». Наказу — звільнити виправданих підсудних з-під охорони — вже не було кому й подати: охорона, заклавши шаблі у піхви, розійшлася й сама. І вже всі сімдесят вісім гвардійців-повстанців враз опинилися високо в повітрі — над головами людей: їх підхопили на руки і понесли з зали геть.

Так, на руках людей, всі сімдесят восьmero по одному і випливали із дверей суду на майдан — і кожного натовп зустрічав новою хвилиєю оплесків та вигуків «ура!». Прапори маяли, шапки летіли вгору, відкілясь з'явилися й квіти: їх пригорщами сипали на кожного шарпака — у лахміттях і нужі — червоні гвоздики і чорнобривці. Оркестри грали зразу всі три — може, й невлад, але весело, лунко і гучно. Люди співали — може, зразу десятки різних пісень. Люди обіймалися й цілувалися — не наче у великдень. Люди танцювали на брукові — не наче в якесь свято. Бо й справді був великдень і було свято: прийшла велика, сподівана, але неждана перемога. Переміг народ!

Героїв-гвардійців так і не спустили на землю. Їх понесли через місто на руках — вони попливли над головами натовпу, наче прапори, і кожний із них, і справді, був прапором боротьби; їх піднімали високо, щоб бачили всі, і люди на тротуарах спинялись, дивились, плескали і кричали «ура!». І за цими живими знаменами посунула вся маса народу з майдану: пішли оркестри, пішли колони заводських робітників і замарширували військові частини.

Це була і демонстрація, і парад — маніфестація народного торжества, і вона рушила Володимирською, тоді Бібіковським бульваром до приміщення Комерційного інституту.

В Комерційному інституті, у великому актовому залі, в цей час відбувалося засідання Ради робітничих депутатів міста.

І це теж було незвичайне — якого досі ще не було — засідання пленуму Ради. Відбувався перший пленум нового, перебраного складу — і більшість поміж представників інших партій, нарешті, здобули більшовики. Щойно більшістю голосів був обраний головоючий на пленумі — знову член партії більшовиків: вперше в історії Київської Ради головувати на пленумі мав більшовик.

В цей час маніфестація підійшла до приміщення Комерційного інституту. І сімдесят вісім гвардійців-гренадерів на руках людській впливли у залу засідань. Пленум стояв і співав:

В бой роковой мы вступили с врагами,
Нас еще судьбы безвестные ждут...

Героям-гвардійцям так і не довелося стати на свої — просто з рук їх посадовили в першому ряді перед президією.

Головуючий оголосив:

— Позачергове слово має голова солдатського комітету славного полку гвардійців-гренадерів прапорщик Дзевалтовський!

5

І Дзевалтовський зійшов на трибуну.

Свого останнього слова підсудного він так і не сказав на суді, тепер він мав змогу виголосити його тут, перед народом. Дзевалтовський дивився прямо перед собою, і погляд його був такий же напружено уважний, як і тоді, коли він слухав обвинувальний акт. Тільки бачив тепер він перед собою не суд генералів, а суд народу. А народний присуд був: радість першої перемоги, готовність до боротьби, віра в перемогу.

Так, перемога не може не прийти, раз на боротьбу піднято народ. Ось вони сидять перед ним — борці й перші переможці, його друзі-однополчани. Он Дем'ян Нечипорук — аж захлинається щасливим сміхом. Нехай він здо-

був лише першу, невеличку, перемогу, але тепер він уже битиметься до кінця — до перемоги остаточної. А втім, його перша перемога теж велика: він переміг смерть...

І Дзевалтовський заговорив. Промова його була зовсім коротка:

— Товариші! Ми кинули зброю, бо не схотіли воювати, не захотіли бути гарматним м'ясом у чужій війні, не захотіли бути знаряддям убивства в руках імперіалістів... Тепер ми повернемося в свою частину... і такі візьмемо зброю до рук. Бо тепер ми підемо нашою справедливою війною на паразитів та імперіалістів, підемо війною на старий світ рабства — за новий світ, який ми побудуємо самі для себе самих! Ми підемо в бій за владу Рад! Більшовицьких Рад! До зброї, товариші!..

Коли овації відгрімili, пленум Ради перейшов до чергової справи: обрання постійного виконавчого комітету Ради.

Результати голосування були: чотирнадцять більшовиків, сім меншовиків, шість есерів, три українські соціал-демократи і один бундівець.

Отже, і в президії Київської Ради робітничих депутатів більшовики теж вийшли на перше місце.

Тоді меншовики, есери й бундівець заявили, що подібне співвідношення голосів у президії буде не парламентарне, бо наперед визначає, що проходитимуть лише більшовицькі резолюції, і тому вони повноваження членів виконкому на себе не приймають.

Зал грохнув реготом, хтось загукав «ура!».

Сім меншовиків, шість есерів і один бундівець звелися з своїх місць і попростували з зали геть. У залі зчинився рейвах — хто аплодував, хто тупав ногами, а гукали всі. Василь Боженко вирвався на естраду перед трибуною, вдарив себе в поли і аж присів від реготу.

— Було вже таке! — гукав він. — Було вже таке! Тільки ж тоді ми виходили з зали, а тепер ви! Тоді ви нас перемогли, а тепер — ми вас!..

Він заклав два пальці в рот і засвистів розбійницьким свистом.

Свист підхопили тут і там. Свист, тюкання, насмішки линули навздогін представникам блоку угодовських партій. І марне головуючий здіймав руки догори, закликаючи до порядку, а на Боженка сердито гримав.

Весело й радісно було у всіх на душі: аж нарешті меншовики з есерами давали Раді спокій!

Отже, більшовики здобули більшість і в керівництві Київської Ради.

Такий це був знаменний для столиці України день.
День першої перемоги.
Перемоги день перший.

6

Господи боже мій, це ж таки було рідне село!
Дем'ян стояв і плакав.

Це було чудно — старий, три роки на позиціях, обстріляний, поранений, контужений солдат, що зазнав і вошей в окопах, і сорокагодинних піших переходів, і наступів, і відступів, і атак, і контратак, набрався лиха й біди, горя й тяжких образ і однаково не вронив сльози, — раптом стоїть і плаче.

Це було й неправдоподібно — в'язень, після трьох місяців темної тюрми, підсудний, на якого чекав лише один вирок — смерть, смертник, для якого вже от-от мав прийти кінець світу, — вийшов на волю, знову став живий — і раптом заплакав!

І це було навіть соромно: вигнався великий, двадцять третій рік вже минув, а стоїть і рюмсає, наче мале.

Дем'ян думав таке собі, соромив себе, потішався над собою — і все одно заливався слізьми.

Боже, який чудовий стоїть світ! Як хороше жити на світі!

Онде — явори край шляху, з людського кутка села, а по той бік, з панського краю, — старезні крислаті липи у два ряди, битого шляху обабіч.

А ондечки — мати пресвята богородице! — таж то, між інших рудих стріх, і півник на вершку Дем'янової хати!

Звідси, з горбка зразу за містком через річку, ціле село аж до Шембекової економії та всі околиці на багато гін навкруги було видно як на долоні. Зелена баня церкви, хрест над католицькою капличкою, крила півтора десятка вітряків, дим з десятка коминів над людськими кузнями. З коминів над хатами не курилося: в цю пору обід вже зварили, а до вечері ще не бралися. Відрадна пора — та часинка, коли по обіді між роботою запрацьовані люди здрімнули де хто був. Короткий, але міцний це сон — міцніший, як довгої ночі. Дем'янові зда-

валося, що він чує, як на сотні голосів ушкварює хропака всеньке село.

Дем'ян отер сльози з очей і засміявся.

Він ішов пішака. До Бабинець під'їхав якоюсь хурою, а останні кілометри одмахав на своїх — старому піхотинцеві не звикати! Ступати своїми ногами по рідній землі — хіба може бути в людини більше щастя? Не шкода й змарнованого часу — дарма що заскочити до села Дем'ян має право лише на одним один день: післязавтра вранці вже повинен з'явитися в свою частину й одрапортувати фельдфебелів:

— Так що дозвольте доложити: рядовий Нечипорук Дем'ян прибув після тримісячного арешту з копією вироку військово-польового суду на руках. Виправданий, не винний, чистий, товаришу фельдфебель! Дозвольте іти? А де тепер у нас квартирує солдатський комітет полку?

Дем'ян похмуро роздивився навкруги.

Матінко рідна. Таж Шембекові десять тисяч десятин лежать суціль — не поділені! Отже, правда-таки, що клятий Тимчасовий уряд не нарізав людям землі!

Дем'ян плюнув. Ну, начувайтесь, пани та фабриканти! Не ждатиме народ ваших буржуйських Установчих зборів! Вже Дем'ян постарается, щоб не ждав...

Ой леле! Але ж куди не глянь — скрізь рудіє стерня! Не зорано, не піднято ні під озиме, ані під пар!

Дем'ян злорадісно засміявся. Не схотіли, виходить, люди робити на графській землі! А своїми австріяками та економічеськими граф, звісно, не впорався. А може, ще й застрайкували економічеські? Красота! Пробивається-таки пролетарська свідомість і в наше темне польське село!

Та зразу ж Дем'ян знову спохмурнів. Не зоране — не посієш, не посієш — хліба не буде. Людоньки! Таж голод паде!

Дем'ян прискорив ходу, майже побіг. Орати! Підняти людей! Заорювати нехай і графське — а там панові дулі дамо!

Тепер він побачив, що село зовсім не спочивало в солодкому й важкому робочому сні. Люди були на вулиці. Та ще й, мабуть, трапилася якась подія: люди сунули вулицею геть з села — якраз Дем'янові назустріч. Он уже натовп минув і крайні хати і посунув шляхом сюди — на зближення з Дем'яном, коли говорити мовою фронту.

Дем'ян пристанув і подивився з-під руки. Нічого не второпаш: величезна лава, може, з півсела. На шарварок? Чи таки вирішили до графа на поле? Чи, може, якийсь сход має бути — як звичаєм отам, на вигоні понад Здвижем? Людоньки! І червоний прапор! Таж то демонстрація якась! Хіба вже й по селах пішли демонстрації?

А людський похід вже був недалеко. Вже й чути було гутірку. Люди перебалакувалися, всі гомоніли заєдно, хтось навіть гукав. А попереду поспішала — мало не бігла — якась жінка. Що воно таке? Чи перед веде? Чи, навпаки, тікає і люди за нею женуться? Господи боже мій! Може, знову знахарки відьму в селі опреділили? Зараз впіймають і — буде їй люшнею по голові? Чи покритку чнось виганяють? Наздоженуть, скинуть одяг, та й вимастят дьогтем, ще й в пір'я вкачають! Треба протувати, допомогти, просвітити темний народ!

Дем'ян наддав ходу ще, теж майже побіг — назустріч сердешній жінці і навпроти натовпу.

Натовпу він вже й не бачив, не дивився на нього — суцільна маса людей. Він бачив тільки жінку, кроків півста попереду натовпу, та й від нього вже, може, кроків за двісті. Запaska аж хльостала по ногах, вітер роздимає сорочку, хустка маяла ріжками над головою. Жінка поспішала. І раптом щось крикнула, змахнула руками й побігла.

Боже мій! Вівдя!..

7

Дем'ян вже нічого не бачив і побіг теж.

І це була тільки хвилинка, а здавалося — всі три роки війни: вони бігли — Дем'ян Вівді назустріч, а Вівдя назустріч Дем'янові.

— Дем'яне! Дем'яночку! — голосила Вівдя.

Небо зверху, лани й поля обаполи, річка, бір — теж бігли поруч і назустріч. Шлях стелився килимом під ноги.

— Дем'янчику!

Дем'ян відчув це: вона каменем впала йому на груди; відчув — її руки лягли йому на плечі й закинулися за потилицю, відчув: вона затріпотіла, наче підстрелена, — і завмерла. Раптом обважніла, обвисла, вхопившись за Дем'янову шию, і потягла до землі.

Та Дем'ян легко підхопив її і, як пір'ячко, підняв перед собою на руках.

Далі Дем'ян — якусь мить — нічого не відчував.

Можливо, він щось до неї казав; десь, певно, щось гомоніли люди, бо натовп вже оточив його з Вівдею на руках. Треба думати — минуло чимало часу, а може, сама тільки мить: мигтіли обличчя, юрба вирувала, стояв шум.

Потім Дем'ян почав відчувати — чути й бачити все виразно. Чоловіки реготали й гукали, баби ридали й голосили, зо два десятки кулаків молотили йому спину, хтось цілував у ліву і праву щоку, хтось у плече.

— Дем'ян! Живий! Нечипорук! Герой! Здоров був! А щоб тобі тряся! — гукали чоловіки.

— Ой боже ж мій, боже! — тужили, як над покійником, баби.

Люди всім селом вийшли зустрічати Дем'яна. Звичайно бувало так: приходив з фронту солдат — і хутчій, першим ділом, до своєї хати. І люди навідувалися вже згодом — привітати, поздоровити, розпитатися про новини й перехилити чарку на щастя й здоров'я. Але ж Дем'ян був не просто солдат, а герой: три місяці жило село звістками з проклятої тюрми. Ще вчора знали — ведуть на суд і смерть. Ще вночі почули — Василь, що стрілочником на станції, приніс: виправдали, стріляти не будуть! І що Дем'ян з Києва вирушив, ще вранці побігла чутка попереду нього: з Гостомеля до Блоставиці, до Буди Бабинецької, а з Бабинців шустрий пастушок півгодини тому на босих ногах приніс: дядько Дем'ян вже йдуть!..

Люди тісно обступили тепер Дем'яна на шляху, тислися до нього, обіймали, вітали, казали хороші слова — матрос Тимофій Гречка вимахував прапором «Пролетарі всіх країн, єднайтеся!».

А непритомна, зомліла Вівдя так і лежала на Дем'янових руках.

— Людоньки! — лементували баби. — Таж вона нежива! Що ж ти її держиш так, телепню! Поклади, поклади долі! Дівчата, а біжіть до річки — наберіть хоч в рота води: поприскати, поприскати треба на сердешну! В горі, голубонька, трималася, а з радощів і вмерти може! Та ну-бо, мерщій!

Дем'ян обережно поклав Вівдю на землю. Люди розступились широким колом. Софронова Домаха сунула

комусь із молодниць свого Савку, що верещав несамовито, і заходилася біля братової.

— Ну, тепер буржуазії амба! — гукав та гукав Гречка й гилив кулаком то себе в груди, то Дем'яна по спині.— Раз у нашому селі об'явився герой революції,— аврал, під стенку паразитів — і війна палацам!..

— Вівденько! — Дем'ян схилився до молодиці.

Таки її лице! Три роки не міг собі точно пригадати, яке ж воно є, личко коханої молодої жінки,— аж тепер бачить: такою точно її собі й уявляв. Тільки ж змарніла як, і така бліда-бліда, прозора, аж світиться...

Дем'ян ще не знав, що обличчя коханої завжди в розлуці тьмяніє, никне в знаних дорогих рисах, тьмариться і наче тікає,— звичайна мука для всіх коханців у розстанні,— і три роки тяжко картав себе, що забув, як виглядає кохана, отже, чи не втратив її кохання або ж вона — його.

Ні, ні! Саме такою він і бачив її весь час — солдатськими нічницями в окопах, у неспанні на варті, під кулями в бою.

— Вівденько! Люба! Опам'ятайся!

Дівчата підбігали одна за одною і пирскали Вівді на груди, на лице. Баби мочили хустки й тулили їй до скронь, під серце.

І Вівдя розплющила очі.

— Дивиться, дивиться! Вже дивиться! — аж покотилося в юрбі.

Вівдя дивилась. І бачила Дем'яна. Дем'янові очі були близько-близько проти її очей. Хвилинку вона ще не могла нічого збагнути: очі її спершу як прикипіли, потім заметушились, забігали — і погляд ожив. А з поглядом повернулись і сили. Вівдя рвучко сіла.

— Вже сіла! Вже сидить! — аж загуло юрбою.

Дем'ян простяг до неї руки, але вона вже підхопилася й сама і кинулася Дем'янові знову на груди.

— Ура! — залентував Тимофій Гречка, і за ним загукали «ура» всі, які були в натовпі, молодики.— Солдатів Дем'янові Нечипоруківі, гвардійцю і гренадеру, героєві революції — ура!

Це «ура», здавалося, затопило цілий світ. А Вівдя тулилася, горнулася до Дем'яна, припадала йому до грудей, ховала йому обличчя в плече, цілувала руки, в губи цілувала,

Відколи світ стоїть, такого ще не бувало в селі, щоб ото при людях та горнулася молодичка, нехай і до законного мужа! Щоб ото перед людьми — пестоші, ще й — сором який! — цілуватися...

Але ж відколи світ стоїть, ще не було такої страшної війни, не було революції, і герой революції ще ніколи не з'являвся в селі з того світу. А солдатці, ще й молодиці героя революції, нехай буде дозволено все!

І люди раділи, доброзичливо під'юджували або соромливо відверталися. Дівчата хлипали, баби голосили.

А Вівдя, затиснувши Дем'янову шию так, що він не міг уже й дихнути, прошепотіла йому тихцем у вуха: — Дем'яночку! Дитинку від тебе хочу...

І вдруге за ці короткі хвилини відчув солдат Дем'ян, що вже не відчуває нічого, що ноги йому терпнуть, потерпає цілий і аж вгинається під ним сама земля.

8

Брати, як і годиться по-сільському, привіталися без ніжностей:

— Здоров був, брате Дем'яне! З щасливим прибуттям.

— Здоров був, брате Софроне!

Вівдя стояла поруч із Дем'яном, міцно вхопившись рукою за його плечі, неначе боялася, щоб чоловіка в неї знову не відняли, — вже рожева, розквітла, пишна, і всім кланялася в пояс, усім дякувала — неначе то саме її й вітали з прибуттям у село або наче в своїй господі, в хаті, приймала гостей і припрошувала до столу.

— А де ж батько? — сполошився Дем'ян. — Батька Оксентія Опанасовича не бачу! Чи в хаті на мене чекають? Чи ж здорові?

Відповідь дала зразу уся юрба:

— Таж дядько Оксентій, Оксентій Опанасович, ще вдосвіта подалися у Київ поїздом — в них же тепер, як у члена Центральної ради, проїзд у вагоні без грошей! Тебе ж таки і поїхав забирати з тюрми, тільки чутка пішла, що стріляти не будуть. Розминулися, виходить, ай-яй-я! Зворотний поїзд лише ввечері буде, пізно!

Дем'ян на хвилину спохмурнів. Затаскало старого в ту дурну Центральну раду! Спершу, як про те почув, то нічого, навіть пишався був: де ж таки — репаного мужика та й у саму верховну раду! А потім, у тюрмі вже, як про-

світнися, пролетарської науки дійшов, з Дзевалтовським про усе на світі набалакався досхочу,— усвідомив Дем'ян, що трудящій людині краще до тієї Центральної не потякаться: націоналізм-сепаратизм супроти пролетарського інтернаціоналізму і таку ж позицію до землі й заводів тримає, як і той Тимчасовий уряд, хилиться і туди і сюди, а найбільше — до буржуазії. Так і Криленко, доки його не випустили з капоніра, казав, так доказував і солдат Королевич. Та байдуже — батенька, он як, хотілося побачити! А Дем'янові ж вранці й на станцію, а тоді шукати полк: десь він тепер, дали дислокацію, під станцією Жмеринкою. Дем'ян пригорнув і міцніше притис Вівдю: сердешна, вона й не знає, що одну тільки ніч мають вони, щоб одне одному все розповісти, щоб наплакатися й намилуватися. Одна тільки полегкість, що не на позиції Дем'янові, а на постій.

Вітальний похід бородянців тим часом вже сунув назад до села — проводжали Дем'яна з Вівдею-господинею до їхньої господи — і всі зразу гуторили до Дем'яна.

Дем'ян не пізнавав людей з рідного села. Боже мій, як же змінила людей революція! Виходить, вона таки тут була, революція, хоча на позиціях Дем'янові її й не було примітно. Була тепер у селі Рада селянських депутатів, була Селянська спілка, був делегат до Центральної ради, з'явилися навіть не те щоб партії, але ж співчуванці до такої чи іншої програми партій.

— Ми,— гукав Гречка, все намагаючись відірвати Дем'яна від Вівді,— вирішили, Дем'яне, щоб ти знав, іти в анархисти! Затим, що ніякого просвіту на світі нема! Я, Вакула Здвижний, Омелько Корсак і ще декотрі хлопці з економії або з фронтовиків. Дайош світову революцію — і амба! А то і тобі Тимчасовий уряд, і тобі Центральна рада, і диктатор Корнілов, всяка контра і буржуазія. Баки лише забивають і плутають народ! До стінки треба всіх паразитів і — мировою пожар! Хай живе мать-анархія: усе роздать людям!

— Стривай, стривай! — намагався спинити його Дем'ян.— Але ж чому в анархисти? Та ти знаєш, хто такі анархисти, яка в них програма?

— Плювати я хотів на всі програми! Яка може бути у нас, фронтовиків, програма? Геть війну! Земля — селянам, фабрики — робочим! Людська програма, трудова!

— Так це ж якраз програма партії більшовиків, а зовсім не анархістів!

— Плювать мені, як воно там називається! Анархісти, брат, комуністи: поділити все між людей і — амба!

— Та комуністи, Тимофію, то якраз і є більшовики! А анархісти тільки іменують себе так, а насправді вони проти організованих дій пролетаріату.

— Пролетаріат! Пролетаріат! Нащо він нам, той пролетаріат? — зразу загукали з юрби.— Пролетаріат собі в місті, а нам на селі селянської влади треба!

Біля Дем'яна з другого боку опинився учитель Хрестовоздвиженський Дормидонт Дормидонтович. Він взяв Дем'яна під руку, як баришню на проходці, й казав лагідно, всовіщаючи:

— Чуєте, Дем'яне Оксентійовичу, товаришу Нечипорук? Люди он правильно гукають на ваші слова: яке нам діло до пролетаріату, і пролетаріату до нас також нема діла. Пролетаріат до світової революції закликає. А чого треба бородянським хліборобам чи взагалі всьому селянському класу на цілій Україні, країні, як відомо, аграрній, а зовсім не промислової, як, скажімо, Німеччина, Англія, Франція? Українському хліборобові треба землі і більше йому нічого не треба.

— Хіба й ви, товаришу учитель, теж анархіст? — поцікавився Дем'ян.

Дормидонт Дормидонтович поправив пенсне на прищавому носі й вибачливо посміхнувся.

— Ну що ви, що ви, дорогий товаришу! То товариш Гречка через свою несвідомість! Ми тут от з товаришем Дудкою,— він кивнув на семінариса-поповича, що крокував поруч,— організуємо партію соціалістів-революціонерів, українських, звичайно. Чому саме українських? По-перше, тому, що живемо ми на Україні, а не в космічних просторах. По-друге, і це, вважайте,— учитель Хрестовоздвиженський звів пальця вгору, наче проказував дітям на уроці диктант,— вважайте, найголовніше: російські есери хочуть поширити з Росії общинне господарство і до нас на Україну. Розумієте, який в цьому політичний смисл? — Учитель підморгнув хитро, знавечки і якимсь ніби аж зм'овницьки, наче сам він і викрив увесь підступний підспідок партії російських есерів.— Вони таким чином жадають перерозподілити усю землю між усіма, нарівно ніби, на їдока або на робочі руки — цього вони ще й самі не вирішили. Що ж буде від того для

України? Таж безземельний рязанський чи там підмосковський російський мужичок зразу й попре до нас на Україну — селитися на землях, відібраних від польських, німецьких чи й російських поміщиків. Ви розумієте, чим воно пахне? Русифікація, загарбництво, соціалістичний імперіалізм! А ми, українські есери, поділяючи програму в цілому, обстоюємо, проте, щоб українська земля належала тільки українським селянам. Україна для українців, дорогий товаришу Нечипорук! І наш селянин стане куди заможніший супроти російського — справжнім оплотом нашої української державності. Ви мене зрозуміли?

Дем'янові гуло в голові. Анархісти, есери, українські й російські! От тобі й Бородянка! А вони ж у тюрмі, з вуст прапорщика Дзевалтовського, мало що й слухали про всі ці партії — раз вони буржуйські. Буржуйські — і край. А виходить, і в цьому слід було розібратися...

А учитель Хрестовоздвиженський тим часом аж наспівував Дем'янові:

— От і ваш братик Софрон теж до нас горнеться; усвідомлює вже перспективність та пожиточність нашої програми для українського селянина. Батенько ваш — теж діяч центрального органу української революції, на чолі якого стоїть найвидатніший муж нашої нації, ідеолог української селянської стихії, теж, вважайте, український соціаліст-революціонер — шановний професор Михайло Сергійович Грушевський...

— Вірно! — вперше озвався ззаду і Омеляненко. — Центральна рада якраз і мужицька, і українська: з наших же делегатів від Селянських спілок зложена. Чи ж правду кажу, Софроне?

— А чого ж, — підтримав Софрон, правда, не дуже твердо. — Усе мужицьке і українське за царського прижиму заборонене було, — від революції воно, значиться. І по-божеському, по-християнському...

— Брешуть вони все! — заgrimів коваль Велігура. Він, як завжди, був без шапки, і срібну чуприну його тіпав вітер. — Півроку вже обріхують нас споловини Тимчасовий уряд та тая Центральна. Позасідали там тії есерики — народові очі замилують, а панам надію подають!

Учитель був шокований. Він потис плечима і поправив пенсне. Коли б ще Велігура не був таким велетом із пудовими кулаками...

— З вами, товаришу Велігуро, я й взагалі відмовляюся дискутувати. Ваша аргументація — тільки лайка!

— От і добре, що відмовляєтесь, пане учитель! — гув Велігура. — Не такий тепер, справді, момент, щоб усіх катувати...

Біля першої хати села чекав, сидячи на своїх куксах, просто в поросі, Вакула Здвижний. Коли юрба наблизилася і люди розступилися, щоб Вакулі ще здаля побачити Дем'яна, Вакула зірвав з голови свою солдатську піхотинську безкозирку, шваркнув нею об землю і заховав обличчя в зігнутий лікоть. Тіло його здригалося від ридань. Коли Дем'ян підійшов до нього, він ухопив його за ноги й припав обличчям до колін. Ридання аж тіпало тілом інваліда.

— Дем'яне, сучий сину! Дьомко, братчику любий!..

Були Дем'ян з Вакулою друзі ще з малих літ, разом і до приходської бігали — тоді у Вакули ще ноги були, разом пішли по мобілізації, разом в атаки ходили: Дем'ян залишився на своїх, а Вакула — от, задом по землі совається, хоч у жебри під Лавру, і дівчата, хоч хлопці на світі й перевелися, глянути на нього, нещасного, не хочуть: такі паразитки!

Дем'ян нахилився, обійняв Вакулу, підняв його за слізене лице і міцно, як по-солдатському перед смертною розвідкою, розцілувався.

І Вакула застрибав на своїх миличках поруч з Дем'яном за усіма.

9

За три двори була вже й Нечипоруків хата. Вівдя потягла Дем'яна за рукав — мерщій-бо, муже, до хати, до господи! Люди й до хати однаково наб'ються — ще наговориться доскохчу! Стояла тепер Вівдя красна та пригожа, гордовита, навіть пихата.

Та люди не відпускали Дем'яна. Гречка лементував, що, їй-право, мати-анархію треба оголосити, раз Тимчасовий уряд і Центральна рада не хочуть нарізати людям землі, а граф Шембек за оранку пропонує сорок копійок поденно, як генерал Корнілов ще встановив. Вакула Здвижний підтримував гарячого матроса, репетуючи, що землю слід заорати гуртом, панським засіяти — з панських комор силою взяти, а економію пустити за димом.

Омелько Корсак доводив, що йому достеменно відомо, що граф наказа віддав не орати, не сіяти, нехай люди голодом виздыхають, а своїм він не поступиться. Учитель Хрестовоздвиженський торочив, що це буде не по закону і не по совісті, а треба чекати Установчих зборів, і то — українських. Попович-семінарист Дудка горлав, що ненька Україна передусім, а тоді вже особисті інтереси. А дід Маланчук, сільської Ради депутатів голова, бідкався та бідкався, що — чи панська, чи мужицька, а раз гола земля — піде мор і світопреставленіє, вроді царства антихристового.

Омеляненко стояв осторонь, у гуртку статечних господарів, перешіптувався і позирав на Дем'яна — кортіло все ж таки збагнути, якої орієнтації буде Дем'ян, бо ж таки здобув славу героя революції і матиме безперечний на селі авторитет? Отже, від його позиції багато буде залежати: народ же темний, дурний — куди хто скаже, туди й підуть...

Дем'янові кортіло мершій до хати — глянути, як там і що, та й Вівдя шарпала за рукав, і від кожного поштовху йому аж морозом сипало поза шкірою. Але був він у піднесенні від прибуття в три роки не бачене рідне село, від гомону юрби, від дружини Вівді поруч — і в грудях йому зростало обурення.

— А пан граф що ж, — поцікавився він, коли пощастило пробитися і своїм словом, — самі на село не потикаються?

— Та де там! Старий Савранський порядкує, як і за царя. Своїх сорок десятин пильнує. Двадцять вже під озиме підняв! Панськими ж машинами!

— А панські машини в економії?

— В економії ж, де їм бути? Гайдамаки Центральної ради стережуть та ще козаки-донці: і тих, і тих по двадцять п'ять. Над машинами, і над австріяками-полоненими.

— А австріяки, вони — що?

— Та що — народ, вроді як ми, та тільки ж вони під законом, як пленні ходять, під військово-польовим судом!

— Ну, — сплюнув набік Дем'ян. — Військово-польовий суд це тепер юринда! Як народ не схоче, то й суд не засудить — не ті часи!

В натовпі схвально загули. Вже кому-кому, а Дем'янові це краще всіх знати: з-під військово-польового суду,

з-під смертної кари вийшов, і справді — народ-таки і не дав!

Гречка вирвався знову наперед:

— От піти в економію, вимагати в Савранського: давай, паразит, машини, давай пленных, давай механіків — зоремо всі десять тисяч панської землі! Відкривай, контра, графські засіки: засіємо панським і зразу — межувати по панській землі!

— Вірно! — загукав і Вакула.— Точнісінько так люди он у Буках, під Сквирюю, зробили!

— І в Котлярках! — додав і Омелько Корсак.— Теж на Сквирщині, та ти, Дем'яне, знаєш: в ярмарок колись перед війною їздили, графський табунець з тобою гонили...

Тут устряв Софрон. Він стояв біля брата і теж сіпав його за рукав: мершій, мовляв, до хати. Бо опасався, щоб з тої привселюдної розмови та не вийшов мітинг, а від мітингу яка користь — тільки якоїсь пакості начувайся. Він озвався застережливо:

— У Котлярках чи Буках військового постою не було: от люди і вправилися. А тут, у нас, постій — півста: не збивайте, Вакуло, і ти, Тимофію, людей з пуття.

Гречка осатанів:

— А ти, тихомаз, цить! Тобі, шкурі, я ще варги розде-ру! Я тобі ще згадаю, як ти мене з хати вигнав!

— Ну, ну, ти не дуже! — відступився Софрон.

— Як то — вигнав? — не зрозумів Дем'ян.— За що?

— Мене ж! Якраз, як оті гайдамаки прискакали в село. За мою революційну платформу! За те, що людям правду кажу! Що на панів і буржуїв смерть накликаю! А він, падлюка, хоч він тобі й брат, все тишком-нишком, блюдолиз панський. Він і до Савранського лащиться, і до павука Омеляненка — он він з своїми андиболами стоїть — видивився сюди! — чарку випити забігає...

— Гріх тобі, Тимофію, — ще далі відступився Софрон, — я ж таки непитуший.

Дем'ян одвернувся від брата. Не любилися вони з Софроном ніколи, а все ж таки — брат. Але обурення, гнів у грудях йому наростали ще дужче.

— То не дає, значить, управитель Савранський панських машин, щоб бодай на людському обробитися?

— Та де там! Замкнув і гайдамаки з ружжами походжують: хай, каже, люди голодом помруть, коли не хочуть за мої сорок копійок...

Дем'ян відчув, що так діла не буде. Ну, поїде він завтра, а люди так і залишаться знову — в пригнобленні, нерішучі. Треба діяти! Треба революційний акт! От і вже.

— А ми от підемо до економії,— сказав він зухвало,— і в Савранського і питатися не будемо: скажемо — відмикай комори! Давай машини, давай насіння — орати, сіяти будемо. Зоремо, засіємо людське, а тоді...

— Вірно! — зрадив Гречка.— Ультиматум йому, паразиту! А не відкриєш — за димом пустимо — і вже!

— А хоч би й так! — запалився вже й Дем'ян. Три місяці сидів у тюрязі, без руху, без дії, тільки слів про революцію набирився, а самої революції — жди та й жди!

І він зробив навіть крок геть від хати.

— Дем'яночку! — вчепилася Вівдя в його рукав.— Ходімо ж до хати! Дем'яночку!

Дем'ян притримав її руку лагідно в своїй:

— Постривай, любко, бачиш: хвилюється народ. Несправедливість!

— Та що там тари-бари! — зарепетував Вакула й застрибав на своїх миличках на місці.— Зразу й іти! Просто до економії! А гайдамаки та донці — що? Хіба вони піднімуть зброю на своїх людей! Вони ж такі люди! Може, й фронтовики поміж них є!

— Товаришу! — вхопив за руку Дем'яна учитель Хрестовоздвиженський.— Заспокойте народ! Ви — людина авторитетна! Так же не можна!

— Пустіть! — висмикнув Дем'ян руку.— Що ви мені на вухо шепочете? Я з народом балакаю, а ви...

Тепер Дем'ян відчував, що справді зараз таки й піде. Піде, як представник народу, як член солдатського комітету, як гвардієць-повстанець, якому не страшні ні козацькі канчуки, ні тюрма, ні самий присуд — смерть! Піде хоч би й сам! За революцію ж! Революцію треба робити!

— Ходімо, Дем'яне! — потяг його Гречка.— Попереду всіх удвох підемо — за народне, за християнське діло! Хоч би й на гайдамацькі багнети, кат його бери! Пішли, огонь їм з стонадцяти орудій!

— Пішли! — загукали з гурту фронтовиків і економічеських.— Всіх народом! Проти всіх не наважаться з своїми гвинтівками.

Юрба колихнулася і посунула з місця,

— Дем'яночку! — вже в розпачі скрикнула Вівдя. Вона знову була бліда, от-от знепритомніє.

Велігура поклав Дем'янові на плече свою важку руку:

— Веди нас, солдате, бо ж ми тут такі тюхтії, що з голоду здохнемо, а сказати напроти панів слово не одважимося.

Натовп рушив.

Вівдя вхопилася за Дем'яна.

— Не пущу!

— Одійди, молодице! — гукнув Велігура.— Бачиш: общественний вопрос!

Дем'ян пішов, Вівдя трималася за його гімнастерку і теж підбігала.

— Всі йдемо! Всі! — гукали в юрбі.— Всім народом! Щоб усім і одвіт держать!

Софрон виплутався з натовпу і стрибнув через перелаз до себе в подвір'я.

10

Юрба,— може, три-чотири сотні калічних фронтовиків, парубків, не кликаних до армії, економічеських — посунула вулицею крізь село. Баби і дівчата бігли ззаду, бідкаючися й сплескуючи руками. По одному, по двоє приєднувались, з'являючися з своїх дворів, ще дядьки, чиншовики.

Вівдя підбігала за швидкою ходою Дем'яна, хлипала, втираючися різком хустки. На страшне діло йшов Дем'ян, але покинути чоловіка — щойно побаченого, щойно дарованого їй — вона не мала сили.

Люди гомоніли, гукали, нахвалялися,— над вулицею завис гамір.

— Біжи до церкви! — вже наказував Тимофій Гречка.— Кажі паламареві — хай вдарить у дзвін!

Коло залізничного переїзду до юрби прилучилося кілька полонених австрійців — тут, під економією, стояли їхні шатра. Вони підійшли, бо побачили в натовпі і свого командира, капрала Олексюка.

— А вони ж чого,— поцікавився Дем'ян у Гречки,— австріяки? Чого їм треба біля нас?

— Та нехай! — відмахнувся Гречка.— Наш же брат, фронтовик, нехай і австріяцький! Хай ідуть, більше народу буде!

Натовп сунув і більшав раз у раз: за чоловіками бігли жінки, дітваки вистрибом вганялися по обочинах. Натовп сунув колоною, а позаду, відставши кроків на двадцять, чимдуж шкандибав на своїх миличках Вакула Здвигний. Він щось таке горлав — чи то кляв увесь світ, чи то благав почекати на нього.

Зразу за липовою алеєю, під економією, стало видно і варту. Чоловіка з десять гайдамаків у папахаз з червоними шликами і чубатих донців з червоними лампасами походжали перед брамою з гвинтівками в руках.

— О, попередили вже сучих дітей! — констатував Гречка.— Ніхто, як той же Омеляненко. Авжеж, нема його близько, дивіться! Городами, паразит, оббіг і їм знак подав. Ну, спушу я йому шкуру, анциболові!..

— Гей! — гукнув старший гайдамака.— Куди?

— Почему скоплення народа? — гукнув і чубатий донець.

— Ідем, йдемо просто! — підбадьорив Гречка, повертаючись до юрби.— Нам з ними, гадами, нема про що балакати!

— Дем'яночку! — запросилася, затужила Вівдя.— Дем'яночку-серденько! — Вона міцно, обома руками, трималася за Дем'янову гімнастерку.— Ой лишенько мені! Вони ж ружжами своїми пальнуть! Вони ж таки добро стережуть!..

Дем'ян ішов, не притишуючи ходи. Тепер йому в грудях аж співало. Отак тоді на фронті з Керенським було, коли прапорщик Дзевалтовський напоровся на багнети. Але ж не спинився, не повернув назад — так і настромив груди на гострі леза! Бо ж — за революцію!

— Гей, народ! — знову загував старший гайдамака.— Наказую далі не наближатися!

Але натовп сунув і сунув. Вже до брами лишалося, може, двісті кроків. З брами — з гвинтівками в руках — вийшло ще чоловіка з двадцять гайдамаків і донців.

— Розступись, нечиста сило! — гаркнув коваль Велигура.

Тоді враз почали гукати всі: розступись, одійди, геть з дороги!.. Полинули насмішки й глузи: графські гайдукки, панські попихачі, посіпаки, христопродавці, юди, лакузи!

Старший гайдамака віддав якийсь наказ, і всі гайдамаки та донці перекинули гвинтівки на руку, на поготівлю.

Ритм посування натовпу дещо притишився. Дехто затупцював на місці, але інші тисли на нього ззаду — і він таки мусив сунутися вперед. Баби почали причитувати. Вівдя ойкнула і заховала лице Дем'янові у плече. Повільніше, але натовп сунув далі до брами економії.

— Нелюди! — зарепетував Велігура.— Машини візьмемо, землю зоремо, зерном засіємо, хай вродить — їсти будемо всі, хоч ми, хоч ви — аби народу голодом не пропасти!

Біля Дем'яна опинився австрійський капрал Олексюк.

— Пане-товаришу! — заквапився він.— Коли справді наважились, нащо народ губити? Стрілятимуть вони, от най мене громом вдарить,— стрілятимуть. Ліпше буде — до пана управителя на фільварок: нехай ключі дає і сам попереду піде — його мають послухати...

Дем'ян слухав, але мало що чув. Тепер вже він був не в собі: наче співом сповнився вщерть. Отак, як учора, — на майдані біля пам'ятника гетьману: тисячі людей, червоні прапори, оркестри грають, весь народ співає «Вихри враждебные».

— Вперед! — гукав Гречка.— Геть з дороги, барбоси!

Натовп притишив ходу, але сунув далі.

Дем'ян дочув слова капрала Олексюка — справді, так, як він каже, було б, мабуть, краще. Але й спинитися вже не було як. Революція ж! Скільки ж ждали! І в окопах на фронті! І в Косому капонірі! І перед військово-польовим судом під вироком — смерть! Революцію треба робити! І вірно товариш прапорщик Дзевалтовський казав: тут, у своїм селі, відвоюєш землю — усім селянам чи на Україні, чи в Росії буде земля! На Україні чи в Росії здобудеш владу Радам — всім трударям чи в Іспанії, чи в Китаї всімхнеться воля...

Натовп був уже кроків за сто від брами до економії.

— Готуйсь! — залементував гайдамака.

І всі гайдамаки та донці підкинули гвинтівки під руки й заклацали затворами.

Натовп знову пристанув. Дехто метнувся вбік. Але натовп тільки притишив ходу, та однаково сунув далі — повільно, ступа за ступою, як у похоронній процесії чи хрестовому ході довкола церкви.

— Геть з дороги, буржуйські запроданці! — кричав Гречка.

— Ви ж такі люди! — гукнув ще хтось.

— І для ваших ротів хліб сіятимемо, щоб ви повизди-
хали!

— Попереджаю! — гукнув гайдамака.— За третім ра-
зом — огонь!

Натовп сунув спроквола.

Дем'ян підхопив Вівдю — вона знову обважніла на
його руці.

— Пане-товаришу! — казав, поспішаючи, капрал Олек-
сюк.— Ви ж таки — солдат! Хіба можна отак, натовпом,
просто?..

Але від Дем'яна з Гречкою він не відставав — йшов
третім, попереду.

— Попереджаю вдруге! — аж переривався гайдамака.

Натовп ще притишив ходу, але сунув. Було вже до
брами кроків із п'ятдесят. Стало тихо. Тільки ззаду, десь
здалеку, чулися прокльони й благання каліки Вакули,
Дем'ян відчував, що зараз заплаче або засміється, як
перед атакою.

— Попереджаю втретє й востаннє!..

А натовп сунув...

Жовтень, 1

НАПЕРЕДОДНІ

1

Документи й виписку з тюрми треба було одержувати
в самого коменданта.

Юрій Коцюбинський сидів перед столом чергового офі-
цера у стані цілковитої апатії — неуважно слухав читан-
ня протоколів і бездумно поглядав у вікно.

За вікном важко нависли сиві петербурзькі небеса —
тоскні, як самий тюремний день. Ближче сірим громад-
ням здіймалися похмурі мури й химерні визубні павлов-
ського Інженерного замку. Офіцер читав наче гундосий
дяк діяння апостолів у великий піст — без будь-якого
осмислення,— і Юрієві інколи склеплювались повіки: ко-
ли б заснути! Та тільки заплющував очі, йому зразу ж
починала йти обертом голова: після десяти днів голоду-
вання він ще не очунав як слід і був зовсім кволий.

Мертвотним, дяківським голосом черговий офіцер читав про те, що прапорщик Коцюбинський Юрій Михайлович був підданий арешту за участь у протиурядовому заколоті Липневих днів та підбурювання до того підлеглих йому солдатів сто вісімдесятого полку і перебував під слідством два з половиною місяці, в час ув'язнення систематично порушуючи тюремні правила. А саме: три рази невідомо яким протизаконним способом зв'язавшись з волею, виступав у газетах. Першого разу в газеті «Рабочий путь» опублікував протест супроти арешту представників лівих партій. Другого разу — з групою інших в'язнів вітав листовно нелегальний Шостий з'їзд антиурядової партії більшовиків. І третього разу — в числі тридцяти восьми арештантів — на сторінках газети «Рабочий и солдат» погрожував оголошенням голодовки-протесту. Нарешті, якраз у дні путчу генерала Корнілова, арештований Коцюбинський свою погрозу здійснив і протягом десяти діб не приймав ані їжі, ані питва, довівши себе таким способом до стану межівного фізичного і психічного знесилення й можливого, за висновком тюремної лікарні, «конссісере сібі мортем».

Офіцер на мить свій байдужий до всього на світі чиновницький погляд:

— Військові юристи підкреслюють: «конссісере сібі мортем», а не «мортем окумбере» чи «мортем суа морі»,— ви, либонь, вчилися в гімназії і мусите розуміти латину?

Коцюбинський кивнув.

Одначе доскіпливий військовий урядовець вважав своїм обов'язком зробити точний переклад:

— Що означає — заподіяти смерть собі самому, а не вмерти примусовою смертю чи смертю природною... Таким чином, відводиться будь-який привід для обвинувачення тюремної адміністрації в замаху на ваше життя, а також — підстави для констатації смерті внаслідок будь-якої хвороби, коли б ви все ж таки невдовзі померли від виснаження і хтось із ваших рідних чи друзів мав би на думці розпочати судовий процес. Вам зрозуміло?

Коцюбинський знову кивнув. Йому було байдуже.

— Розпишіться.

Коцюбинський взяв з рук офіцера перо й схилився до протоколу, а офіцер вийняв з папки інший документ — виписку про звільнення з тюрми.

В цю хвилину двері з коридора широко розчинились і через кімнату — швидким, якимсь аж навальним кроком — пройшов офіцер у малиновій черкесці без погонів. Не постукавши — так само рвучко й рішуче, — офіцер відчинив другі двері і зник у кабінеті коменданта.

Коцюбинський миттю глянув на обличчя офіцера в черкесці: скуйовджене волосся спадало йому пасмом на лоб, щелепи були міцно стиснуті, під вилицями випиналися жовна, очі дивились гостро, пронизливо, якимось аж несамовито.

Черговий офіцер провів індиферентним поглядом офіцера в черкесці, опустив свої риб'ячі очі на папір перед ним, прислухаючися до того, що чути з-за дверей кабінету начальника, — чути нічого не було, — і знову почав гундосити до Коцюбинського текст чергового документа.

У тюремній виписці зазначалося, що підслідчий прапорщик Коцюбинський тимчасово — до військово-польового суду, який має відбутися незабаром, а про день буде повідомлено спеціально, — звільняється від перебування в тюремному замку на поруки Петроградського комітету Російської соціал-демократичної робітничої партії більшовиків.

— Розпишіться в одержанні.

І поки Коцюбинський ставив свій підпис, офіцер тим же нудотним, майже без модуляцій, голосом, лише ледь скрививши тонкі губи в посмішку, — то був перший порух на його обличчі, — казав:

— Отакі чудні справи кояться тепер на світі, прапорщику! Вас відпускають до суду на поруки, бо юридично немає підстав не дозволити поруку, але ж бере вас на поруку партія, яка юридично хоча й не позбавлена легальності, однак фактично перебуває в стані напівлегальності, як сказали б юристи, бо ж навіть з'їзд цієї партії відбувався нелегально, а вождь її переховується в підпіллі, ніяк не даючись у руки сотням агентів, що, збиваючися з ніг, шугають за ним скрізь. Справді, чудні діла твої, о господи!..

Він розвів руками і звів очі до неба, неначе закликаючи в свідки самого господа бога.

Коцюбинський потроху відживав: Ленін, отже, в підпіллі, і жодному філерові не вдалося досі натрапити на його слід! Яке щастя!

А офіцер гундосив далі:

— Чудні, незбагненні діла кояться на світі, прапорщику! Йй-богу! От ви, мабуть, звернули увагу на цього красеня в малиновій черкесці? Муравйов. Полковник Муравйов. Завжди отак — не рапортує, не просить доповісти про прибуття: штовхає двері — добре, коли рукою, а то й ногою — і йде просто до вищих чинов. Анфан террібль! Ви вчилися в гімназії і мусите зрозуміти цей вираз: російський переклад — жахлива дитина або дитина, що страхає всіх,— точно не передає зміст цієї французької ідіоми! Суший анфан террібль!

Коцюбинський звів на офіцера здивований погляд: з першого враження він ніяк не сподівався, що цей нудотний чиновник військово-тюремної канцелярії може бути таким говірким.

Але офіцер витлумачив здивування Коцюбинського по-своєму:

— Так, так — той самий Муравйов. Всім відомий ініціатор утворення ударних батальйонів смерті і до останніх днів їх якнайактивніший організатор. І от маєте: до Корнілова не пристав, хоча в час путчу перебував біля нього, в ставці. Керенського теж відмовився підтримувати, хоча від Корнілова прибув якраз у генеральний штаб до Керенського. Мало того, ви звернули увагу: без погонів? Зірвав погони, зняв ударницький шеврон, відмовився далі утворювати батальйони ударників і вимагає призначити його — ким би ви думали? — начальником оборони Петрограда, бо, мовляв, німці от-от ринуть у вирву фронту під Ригою! Господи, твоя воля! Яскраво виражений психопатологічний тип! Маніяк! Таких треба в будинок божевільних, а він тероризує тут усіх...

Офіцер говорив би, мабуть, ще, та на столі перед ним задзвонив телефон.

— Вас слухає черговий офіцер другого комендантського управління Петрограда!..— Він слухав, що говорено в трубку, але позирав на Коцюбинського, наче розмова велася саме про нього.— Так. Сьогодні. Саме зараз. Оформлено. Тут. Добре. Власне, я можу передати йому трубку.— Він простяг трубку Коцюбинському.— Це вас, прапорщик Коцюбинський! — Крива посмішка вдруге торкнула його тонкі, безкровні губи.— Ваші поручителі хвилюються... Їм не терпиться...

Коцюбинський здивовано взяв трубку.

— Прапорщик Коцюбинський слухає!

— Юрко! Це ти?

Боже мій, це ж був Подвойський! Перший голос, який Юрій почув після двох з половиною місяців тюрми! В грудях стало тепліше, рука, що тримала трубку, перестала тремтіти:

— Миколо Іллічу! Дорогий! Звідки ви? А де...

— Здоров, здоров, друже! Ну, от ти й по цей бік ґрат. Як твоє здоров'я? Як себе відчуваєш? Чи набрався вже сил? Тільки ж три дні, як ти почав приймати їжу. Куди збираєшся зараз іти?

Юрій здвигнув плечима й мляво посміхнувся:

— Я ще не подумав, їй-право. Навряд щоб був смисл повертатись у свій сто вісімдесятий — адже він розформований після... Липневих подій... І я б хотів насамперед знати...

Подвойський зразу перебив:

— Не розформований, а роззброєний, але всі солдати в казармах. І... коли дати їм зброю, знову буде полк. А зброя ж де? Га? Мусиш зрозуміти, що я маю на увазі.

— Розумію, Миколо Іллічу! — Млявість зникала, Юрій відчував, як хвилювання починає бурхати йому в грудях. — Але я б хотів насамперед спитати...

Подвойський знову перебив:

— Тобі, справді, не варт повертатися в свій полк. Але про це — при зустрічі. Чи маєш сили зразу прийти сюди, в цирк «Модерн»? Ми тут влаштовуємо мітинг. Це на Кронверкському шосе, трамваєм кілька хвилин.

Двері з кабінету коменданта відчинились, і на порозі спинився офіцер у малиновій черкесці.

Юрій проказав непевно:

— Цирк «Модерн»... мітинг... зараз...

І зразу почув голос Подвойського з трубки:

— Я розумію, про що ти весь час пориваєшся мене запитати. Ти, звичайно, не можеш — тебе чують. Але я звідси можу говорити більш-менш вільно... Скажи: у тебе там телефонний апарат польовий чи — міської станції?

— Міської...

— Тоді слухай: вчора він повернувся... здалеку. Сьогодні був на засіданні ЦК. Все це — конспіративно, звичайно. І з такою ж метою. Отже, роби для себе висновки. Тебе моя інформація задовольняє?

Голова Юрієві йшла обертом, але це вже було не від кволості, Юрій в цю хвилину відчував, навпаки, приплив значних сил, він тільки не міг видушити з себе жодного слова — горло йому перехопив спазм. Він слухав Подвойського і дивився, як і раніше, в вікно — на сиві небеса над Петроградом, на сірі мури Інженерного замку, але, їй-право, і в сивому небі, і в похмурих мурах не було нічого незвичайного, — просто хмарне небо і мокрий кам'яний мур. Петербурзька осінь. А на Україні в цей час ще квітують чорнобривці, жоржина і навіть пахучий білий тютюн. Серце колотилося Юрієві дужче і дужче: Ленін повернувся в Петроград і керує безпосередньо життям партії! Звичайно — конспіративно, і... з такою ж метою? А яка ж ще може бути у партії мета, крім однієї, визначної їй Шостим з'їздом?

— Ти почув мене, Юрко?

— Задовольняє... — нарешті видушив із себе Юрій.

— То як — маєш сили зразу прийти? Це дуже потрібно.

— Яким номером трамвая їхати?.. Ага!.. Я думаю, що буду за п'ятнадцять-двадцять хвилин.

Коцюбинський поклав трубку і рвучко звівся. Йому не зробилося млосно, і голова не закрутилась. Офіцер дивився на нього, не приховуючи цікавості.

— З усього видно, що ви почули якусь важливу і... радісну новину?

— Я можу йти? — запитав Коцюбинський.

— Будь ласка. Виписку ви одержали. Всі інші документи до суду залишаться тут. Але ж ви ще такий кволый, прапорщик! Бережіться...

Коцюбинський взяв виписку, сунув у кишеню, відкозиряв.

Раптом ззаду, від порога кабінету коменданта, почувся голос, різкий і трохи насмішкуватий:

— Не турбуйтеся, капітане, за прапорщика: я догляну, щоб з ним нічого не трапилося по дорозі до цирку «Модерн».

Це сказав Муравйов. Коцюбинський рушив до дверей, і Муравйов пішов слідом за ним.

— Хіба ви теж... на мітинг? — запитав Коцюбинський, коли вони переступили поріг коридора. Він дивився на Муравйова, на його худе, з нездоровою жовтизною — колісь, очевидно, вродливе — обличчя, на його очі, глибоко запалі в орбіті: погляд у Муравйова був колючий, пронизливий, справді — неначе несамовитий.

Муравйов посміхнувся — посмішка теж була якась не така, як у всіх людей: невесела, зловна, лиховісна.

— Почув, що ви в цирк «Модерн», і вирішив піти й собі. Мітинг же — більшовицький?

— А ви хіба більшовик? — запитав Коцюбинський.

Глузлива чи лиховісна посмішка знову зламала губи Муравйова.

— Мітинги скликаються для всіх, яка б партія їх не скликала. Інакше-бо це був би не мітинг, а партійні збори. Хіба не так?

— Ви — більшовик? — знову запитав Коцюбинський.

— Якщо це має для вас значення, то — ні. Я — есер. Лівий.

Юрій спинився на порозі. Знадвору вдарило свіжим, аж терпким, вологим осіннім повітрям. Він набрав повітря глибоко в легені. Аж тепер йому трохи закрутилася голова.

— Мітинги, звичайно, скликаються для всіх... — сказав він. І раптом додав: — Але я не люблю есерів. І правих і лівих.

Губи Муравйова знову зламала посмішка:

— Відверто і в лоб. Ціню! Але дозвольте поцікавитися — чому? А втім, пусте запитання: тому, що ви — більшовик, а я — есер. Але нагадую: я — лівий есер! А у лівих есерів з більшовиками — дружба проти всієї сучасної халабурди!

— Байдуже, — мовив Коцюбинський, — я не люблю есерів, якою б барвою вони себе не фарбували і яка б не була довкола... халабурда.

— Ого! Пізнаю більшовицьку непримиренність! Шаную! Боюсь тільки, що ви такий же молодий більшовик, як і я — лівий есер!

Коцюбинський промовчав. Чи він мав заперечувати? Сказати, що з шістнадцяти років став членом РСДРП(б)? Що діяльність у більшовицькому підпіллі почав ще до війни і не припиняв її навіть у казематах Інженерного замку?

— Так,— сказав Коцюбинський,— я молодий більшовик, але ціну есерівщині знаю по всіх її і старих, і нових провокаціях. З вашого дозволу, яолковник, я піду далі сам...

3

Подвойський перестрів Коцюбинського біля входу до величезної дерев'яної споруди цирку «Модерн». Вони міцно розцілувалися. Подвойський відхилився після обіймів і коротко оглянув Юрія з ніг до голови:

— Молодець! Я так і думав!

Сам Микола Ілліч схуд ще більше, вилиці аж випинались, в очах — тьмянний полиск від багатьох безсонних ночей, на скронях сріблилася сивина — Юрієві здавалося, що раніше він її не примічав. Ніжне почуття до друга й учителя аж заскімлило Юрієві в грудях: от він, Коцюбинський, вилежувався собі в тюрмі, а скільки за цей час довелося зазнати сердезі Миколі Іллічу! ЦК, Петроградський комітет, «Воєнка» і — Ленін! Зв'язки з Леніним у підпіллі проходили через Подвойського.

— Як же Ленін, Миколо Іллічу? Він тут? Ви казали...

Але Подвойський вже тяг Коцюбинського за куліси. Мітинг почався — треба поспішати. Вестибюлі були порожні, двері до зали причинені, і, поки вони йшли нескінченними переходами величезного приміщення літнього цирку, Подвойський встиг викласти Юрієві все, що треба і що можна було сказати. Перевибори до Петроградської Ради, проведені після корніловського путчу, дали, нарешті, більшовикам більшість. Таку ж більшовицьку більшість щойно здобули на перевиборах до Ради і більшовики в Москві. Аналогічні результати і в провінції — особливо по індустріальних центрах. Отже, гасло «Влада Радам!» знову здобуває свій пролетарський, революційний зміст.

— Ти питаєш про Ілліча? Ще сьомого жовтня він нелегально повернувся до Петрограда. Не хвилюйся, конспірація якнайнадійніша — шпикам його не знайти! Вчора, десятого, відбулося засідання ЦК і Ленін взяв у ньому участь. Він зробив доповідь про поточний момент. Що він сказав? Господи, хіба коротко перекажеш? Досить тобі буде знати, що в своїй ухвалі на доповідь Леніна Центральний Комітет визнав, що збройне повстання

назріло і повинно бути здійснене невідкладно. Емісари ЦК вже роз'їжджаються по всій країні, щоб готувати повстання на місцях. Коли? Незабаром. Шістнадцятого знову буде засідання ЦК і визначиться точний день. В кожному разі вже завтра на пленумі Ради має бути створений штаб повстання — Військово-революційний комітет. Ленін настоює, щоб керував повстанням не партійний центр, а громадський, з участю позапартійних робітників, і щоб був він органом Ради — за владу Рад! До речі, тебе, Юрку, ми теж вводимо до складу Петроградського військово-революційного комітету...

— Мене? Але ж я...

— Тобі доведеться трошки попрацювати. Ці два місяці, поки ти годував вошей в Інженерному замку, всі члени «Воєнки» день і ніч працювали інструкторами військової справи — в загонах Червоної гвардії. Сьогодні ми можемо поставити під гвинтівку тисяч сорок пролетарів. Але ж є ще військові частини — гвардійські полки на-самперед. Учити їх військової справи не доводиться, але повести в бій на нашому боці, за владу Рад, можуть лише наші люди. Ми створюємо інститут комісарів. В кожную військову частину піде наш комісар-більшовик, і через нього його частина повинна буде виконувати тільки накази нашого штабу, а не штабу Керенського, тобто тільки накази Військово-революційного комітету! Шістнадцятого, на засідання ЦК, я вже подав список комісарів для всіх частин. Тебе ми призначимо комісаром у гвардійський Семеновський полк. Повинен наперед сказати тобі, що це не легкий, а дуже трудний полк: в Липневі дні він виступав проти нас і там доволі значні реакційні настрої — попрацювали-таки монархісти-офіцери. Там діє зараз солдатський комітет, але теж під меншовицьким впливом. Так що май на увазі й набирайся сил, Юрку!

Коцюбинський мовчав. Що він мав сказати? Та й говорити він не мав сил. Груди йому розпирало хвилювання. Але десь там, поза піднесенням, йому холонуло серце від страху — від звичайного, огидного страху. Чи ж він здатний на таке? Чи він впорається з таким завданням? Комісаром цілого полку! Підняти реакційно настроєний полк і повести на барикади! Чи вистачить у нього партійного гарту? І взагалі звичайної людської сили волі?

Коцюбинський мовчав і стояв розгублений. Вони вже прийшли. За лаштунками, при виході на арену, товпи-

лися товариші. Кількох Коцюбинський знав — вони вітали його дружніми потисками рук, словами радості й співчуття. Юрій відповідав і на потиски рук, і на слова привіту, але все відбувалося неначе без його участі, десь поза ним, у якомусь іншому світі.

Подвойський щось йому казав, і нарешті він це почув:

— А зараз ти маеш виступити. Ще два-три промовці, і тоді ти — насамкінець.— Микола Ілліч посміхнувся: — Вже пробач, але ми вирішили вдатися і до такого... театрального ефекту: під завісу! Ти — з тюрми і прямо на мітинг до народу: виступаєш і говориш своє перше слово після каземату. Ти не чекав від мене таких... театральних нахилів?

— Пробач, Миколо Іллічу! — нарешті заговорив-таки Коцюбинський.— Але який мітинг? Чому присвячений? Це — солдати Семеновського полку, де я маю бути комісаром? — висловив він здогад.

Подвойський здивовано видивився на нього:

— Чому полку? Чому Семеновського? Ах, так!..— Микола Ілліч був збентежений.— От так штука! А я думав, що відразу ж тебе поінформував. Ні, це мітинг земляцтва.

— Якого земляцтва? — не зрозумів Коцюбинський.

— Українського земляцтва. Сьогодні у нас мітинг українського. Вчора був — грузинського. Позавчора ми збирали магометан. Завтра будуть вірмени. Післязавтра — білоруси. Потім — сибіряки, волжани...

— Студенти? — Досі Коцюбинський знав земляцтва в студентській громаді.— Університет чи взагалі?

— Чому студенти, чому університет? — здивувався і Подвойський.— Ах, так! Це ж також сталося вже без тебе, поки ти там гноївся в підвалі! Ми організували тут земляцтва по національностях, а інколи — просто по губерніях. Розумієш, дуже зручна.. легальна форма — неначе тільки культурно-просвітньої роботи серед громадян однієї національності або й жителів якоїсь однієї області: Тимчасовий уряд не здогадується чинити перешкоди. В основному це солдати й матроси різних частин. Вони вертаються в свої частини, а потім вони ж посувають на села. Це, коли хочеш, наш кістяк для організації боротьби за владу Рад на місцях. Ми читаємо лекції і тлумачимо програми партій. Звичайно,— Микола Ілліч хитро посміхнувся,— в цьому дискусійному клубі ми каменя на камені не лишаємо від програм меншо-

виків та есерів. Знаєш, це вийшла чудова форма пропаганди, агітації й боротьби проти угодовських партій... Але стривай, стривай, що там таке? — Подвойський потяг сторопілого Коцюбинського ближче до виходу на арену.— Хто це так репетує?

4

Вони присунулися зовсім близько, і Подвойський відхилив край важкої завіси. Величезний амфітеатр цирку дихнув задухом, димом махорки, гнилим духом тирси на арені. Тисячі людських облич ворушилися по ярусах низу вгору. І стало чути глухий гомін юрби, окремі вигуки-репліки, та найдужче чувся лемент промовця.

— Що за чорт! — здивувався Подвойський.— Якийсь у малиновій черкесці... З «днкої» дивізії, чи що? Чи з Києва, з гайдамаків Центральної ради?..

Муравйов репетував:

— Німецький наступ загрожує революції! Армія Вільгельма — авангард світового імперіалізму!..

Він розмахував руками, широкі рукава черкески злітали крилами у повітрі, коли він здіймав руки догори, і тоді з-під малинових крил сріблясто блискали вузькі, білого атласу, рукава підчеркесника — і це мигтіння малинового і білого дратувало не менше, як самі слова і надмірна патетика інтонації.

— Генерали — нездари! — лементував Муравйов.— Генерали — зрадники і реакціонери! Військова хунта дбає лише про інтереси капіталістів! Корнілов і Керенський — одного поля ягоди: їх заклики до патріотизму — спекуляція на почуттях обивателя! Але обиватель окопався в тилу, а ми проливаємо кров на фронті, щоб перепинити шлях німецькому імперіалізму...

Згадка про фронт заімпонувала аудиторії, і звідусіль почувалися вигуки схвалення. Згори, з гальорки, заплодували.

— Всіх генералів, капіталістів, міністрів, плутократів — в розход!..

Ярусами цирку перекотилися хвилі оплесків, гурт матросів з гальорки загукав: «Дайош!»

— Чорт! — вилаявся Подвойський.— Якийсь анархіст! Він зірве мітинг...

— Це не анархіст! Це ударник Муравйов.

— Та що ти кажеш!

— І рекомендується, як лівий есер.

— Юрко! — вхопив Коцюбинського за руку Подвойський. — Зараз же — тобі слово! Ти мусиш поставити його на місце!

— Стривай! — Юрій теж перехопив руку Подвойського. — Але ж що я скажу? І я ж — поганий промовець...

А Муравйов лементував:

— Тільки всесвітнє повстання проти світового імперіалізму! На революційних багнетах несемо смерть імперіалізму!

Муравйов захлинувся, і головоючому, нарешті, пощастило втрутитися:

— Все це дуже добре, товаришу, але ми зібрались для того, щоб обговорити національні інтереси українців на шляху соціалістичної революції. Тому прошу вас ближче до теми або...

— Які ще там національні інтереси? — скрикнув Муравйов. — Революція не знає ні державних кордонів, ані національних меж! Які ще там українці? Контрреволюція! Геть підспівувачів київської Центральної ради! Українці — зрадники інтернаціональної боротьби!..

В цирку вчинився гармидер. Хтось ще гукав: «Браво, дайош!» Але переважали гучні вигуки протесту: «Геть з трибуни! Самого в розход!..» В залі сиділо кілька тисяч українців, і промовець їх образив. Свист, шикання, тупіт не дали вже говорити Муравйову далі.

Ще кілька хвилин Муравйов намагався прохопитися своїм історичним лементом, вимахував біло-малиновими крилами черкески, навіть тупотів ногами. Але кінець кінцем Подвойський вийшов на естраду, взяв Муравйова під руку і одвів набік. Обличчя в Муравйова було страшне: з-під розпатланого волосся густо струмів піт, лоб зробився жовто-восковий, очі дико метушилися, губи йому запінилися. Здавалося, от-от його поставить правцем епілептичний напад.

— Слухай! — змолвився Коцюбинський. — Я не можу! Я не зможу після нього! Розумієш...

Та було вже пізно. Головуючий, сяк-так втихомиривши зал, оголосив:

— Слово має товариш Коцюбинський. З сто вісімдесятого полку.

І от Юрій, аж захитуючися, вийшов на імпровізовану трибуну — кілька дощок, перекинутих через козла біля виходу на арену. Дощки помосту хилиталися під ногами від кожного поруху, але Юрієві вчувалося, що то хилиться, кружляє довкола весь величезний купол цирку: яруси викручувалися вгору спіралями, і спіралі ці знову звивалися й вібрували рухом тисяч людей, що обсіли бар'єри. Що ж сказати? Про що говорити? Юрій не встиг обдумати ні свого виступу, ні теми, яка хвилювала сьогодні мітинг. Яка тема? Ах, національне самовизначення, соціалістична революція і українці...

Раптом звідкілясь згори, з високих ярусів, залунало:

— Диви! Наш Коцюбинський! Живий! Вийшов! Товаришу Коцюбинський, привіт!..

Там, на високому ярусі, зібрались, очевидно, однополчани — з роззброєного після Липневих подій сто вісімдесятого полку.

Вгорі почувлися оплески, і їх підхопили тут і там.

І враз Юрієві стало легко: свої! Тут були свої! Отже, і взагалі він був серед своїх...

І Юрій почав.

— Голосніше! — зразу ж зринули вигуки.

Справді, голос у Юрія був надто тихий після двох з половиною місяців ув'язнення та десяти днів голодування: кілька днів після голодовки ще не повернули йому сил.

Але Юрій зібрав усі сили, які мав, — а їх виявилось раптом вдосталь, — і заговорив гучно, заповнюючи голо- сом весь величезний купол цирку.

Він почав знову:

— Товариші! Ви почули зараз із вуст попереднього промовця чимало гарних слів...

Він почав українською мовою — і це відразу ж викли- кало прихильність аудиторії: ярусами перекотився схвальний, задоволений шелест.

— ...геть буржуазію, геть імперіалізм! Які це вірні й прекрасні, дорогі нашим змученим солдатським, пролетарським серцям слова...

Аудиторія притихла, і тоді Юрій гукнув:

— Але хто їх казав? Їх казав вам їх високородіє полковник Муравйов — кадровий офіцер царської армії, відомий монархіст та шкура, що в свій час, до революції,

вибив своїми руками, якими він тут так розмахував, не один десяток зубів безсловесним нижнім чинам...

Рев обурення гуркотом перекоотився ярусами згори до низу, але Юрій не спинився, тільки загукав ще дужче:

— Той самий Муравйов, який організував ударні батальйони смерті — в ім'я війни до переможного кінця, друг Керенського і холуй Корнілова...

Зала ревла, але Юрій вже не спинявся:

— Тепер він оголосив себе лівим есером і пропонує себе у вожді революції, бо лаври Керенського, чи Корнілова, чи будь-кого іншого, аби вождя, не дають йому спокою: він сам волів би бути вождем!

Аудиторія враз притихла, люди нишкли — люди хотіли почути, що скаже промовець.

А Юрій — теж стишивши голос — казав:

— Я не маю такого послужного списку, як їх високо-родіє товариш Муравйов, — залогою перебіг сміх, — і, певна річ, не такий герой. Я — тільки рядовий більшовик, у Липневі дні бився тут, на Литейному, на барикадах з моїм сто вісімдесятим полком...

— Вірно! Правильно! Ура Коцюбинському! — почулося згори, де сиділи його однополчани. Тут і там знову зринули оплески.

— І сюди я прийшов просто з каземату Інженерного замку, де просидів два з половиною місяці з наказу сатрапа Керенського, дружка полковника Муравйова...

Тепер оплески розлягалися дружно, на весь зал. Гукали:

— Геть Керенського! Геть Муравйова!.. Ура Коцюбинському!.. Це ж той, що голодував!.. Ура першим героям революції!..

Юрій казав:

— І я такий же українець, як і всі ви, що тут зібралися, щоб говорити про долю нашої батьківщини, нашого народу — про нашу з вами участь у соціалістичній революції. Ми повинні і у нас на Україні завоювати владу Радам робітничих, селянських і солдатських депутатів, а не націоналістичній, сепаратистській Центральній раді...

Зал бурхав, але зразу ж стихав — кожному хотілося почути, що буде сказано далі.

— Так от, — сказав вже зовсім неголосно, але тепер його вже чули всі, — і давайте поговоримо про це. Бо всім нам незабаром повертатися на рідну Україну, — і ко-

му ж, як не нам, солдатам і матросам, повести за собою весь наш трудовий народ на боротьбу за владу Рад?

Зал притих зовсім; чути було, як високо вгорі, під куполом, потріскували, спалахуючи й пригасаючи, великі дугові електричні ліхтарі.

— Які завдання зараз, коли вирішуються судьби революції? — питав Коцюбинський в аудиторії, питав спокійно й розважливо, наче вів звичайну розмову, і відповідав: — Це, по-перше, інтернаціональна єдність усіх пролетарських сил. Це, по-друге...

6

Це було страшно — це могло призвести до катастрофи, але це було таки так: у хвилину, коли вирішувалися судьби самої революції, в Київській партійній організації не було єдності, а її керівний центр не знав, що робити, і був, власне, бездіяльний.

Юрій Пятаков, як завжди, кип'ятився:

— Це — авантюра! Це — бланкізм! — репетував він.

Мова йшла про здійснення настанови Шостого з'їзду партії на збройне повстання пролетаріату.

Засідання відбувалося не в кімнаті номер дев'ять у Маріїнському палаці, як завжди, а — з метою конспірації — в приміщенні профспілки кравців, на розі Бібіковського бульвару й Хрещатика.

Стояла вже пізня ніч, але обидві керівні партійні інстанції — Київський міський комітет та комітет обласної організації — зібралися майже повним складом. Позиції обласкому підтримувала лише меншість міського комітету.

Євгенія Бош заявила:

— Обласком об'єднує чотири губернії. Обласна конференція щойно закінчила свою роботу — і всі партійні організації області, крім Київської, ухвалили прийняти рішення з'їзду й Центрального Комітету до неухильного виконання: повстання!

І Пятаков зразу завів своєї:

— Всесвітня революція ще не достигла! Захоплення влади шляхом збройного повстання засуджено на поразку! В ім'я збереження активних сил пролетаріату і щоб не скомпрометувати саму ідею соціальної революції серед мас...

Запальний Примаков загукав:

— Доволі фраз! Припиніть фонтан вашого красномовства! Армія хоче повстання — і або ми її поведемо, або вона повстане без нас!

Примаков говорив від армії і сам був у військовій формі: після Липневих подій велика кількість більшовиків, за дорученням партії, пішла добровольцями в армію — для організаційної роботи. Примаков вступив солдатом у тринадцятий піхотний полк.

Затонський, завжди такий спокійний і врівноважений, теж не витримав. Поки вражений безтактістю Примакова, вкрай ображений Юрій Леонідович не міг, з обурення, і слова добути, — Затонський підхопився з місця і встиг виголосити цілу тираду, аж затинаючися від хвилювання. Скельця його окулярів люто полискували із хачів скуповдженої бороди.

— Повстання дев'ятого року теж закінчилося поразкою! І якщо нашому повстанню і тепер судилася поразка, то все одно вона стане перемогою на шляху розвитку революції!

Він говорив про те, що після першої поразки пролетарська революція не лише підняла до активного політичного життя широкі маси робітничого класу, але й сколихнула селянство та інтелігенцію, навіть дрібну буржуазію. Для ілюстрації навів приклад із київського досвіду: в дев'ятому році в стінах політехнікуму три дні відбивалися перші повстанці за владу Рад і загинули. Але в залитих їх кров'ю стінах залишився жити їх революційний дух: переможна ідея пролетарської революції! Чимало студентів політехніків — дітей інтелігенції, дрібної буржуазії — після того пішли в революційні лави, і саме — в соціал-демократію більшовицького напрямку!

— Хоч би й твій брат, Леонід! Хоч би й ти, Юрій... Та й я сам, прийшовши по закінченні університету в політехнікум...

Але для лірики не було часу, і палку промову Затонського перебили нетерплячі арсенальці.

Фіалек сказав просто, без афектації, але категорично:

— Є постанова з'їзду. Є вказівка Центрального Комітету. Повстання неминуче, і до його готування потрібно спрямувати віднині всю діяльність і нашої київської організації. Нема про що говорити. Треба діяти.

Отут Пятаков і здобув знову дар мови, затупотів ногами й зарепетував: «Бланкізм, авантюра!»

Та Іванов, теж ледве стримуючися, підхопив мову Фіалека:

— І діяти нам треба тільки так: скликати з'їзд Рад у Києві. З'їзд проголосить владу Рад на Україні і закличе робітників та селян до зброї!

— Сепаратизм! — зойкнув Пятаков.

— Чому — сепаратизм? — щиро здивувався Іванов.

— Тому що Всеросійський з'їзд Рад буде в Петрограді і ми вишлемо на нього своїх делегатів...

— То й добре! Але й ми мусимо чинити так, як Петроград. З'їзди Рад мають відбутися по всій країні: Артем скличе в Харкові, Ворошилов — у Бахмуті, Петровський — в Катеринославі, Старостін — в Одесі...

Бош додала:

— А перед тим ми мусимо скликати партійну конференцію, щоб сконтактувати дії всіх організацій і мати бодай якусь подібність керівного центру!

— Націоналізм! — знову зойкнув Пятаков.

Бош була здивована не менше від Іванова:

— Що саме — націоналізм?

— Ідея створення окремого партійного центру на Україні — націоналізм!

Бош тільки розвела руками. Обвинувачення в українському націоналізмі вона почула вперше. Досі вона аж ніяк не почувала себе винною в надмірному захопленні національними проблемами. Навпаки, якраз за нехтування національним питанням її добренько-таки ляяв Ленін: ще в час перебування на еміграції в Женеві та Стокгольмі і в Петрограді на Квітневій конференції.

Довнар-Запольський, секретар Шулявського райкому партії, вже давно поривався висловитися й собі. Він підхоплювався з місця, обличчя його мінілося щосекунди — то блідло, то червоніло, він все розстібав і застібав гудзики своєї форменої студентської тужурки, — але щоразу хтось проворніший випереджав його. Нарешті, скориставшись з того, що Бош, спантеличена, примовкла, а Пятаков, торжествуючи поразку Бош, теж витримував паузу, Довнар-Запольський спромігся прохопитись:

— Це трагічно, товариші! Пролетаріат вимагає повстання, пролетаріат поривається в бій, а ми — авангард пролетаріату — тупцюємо на місці і... проти повстання? Чому?!

Він навіть притис руку до грудей і дивився на всіх з благанням. Його юне хлопчаке обличчя сіпалося — з обурення, з подиву, з обиди.

— А тому,— відгукнувся Саша Горовиць,— що це буде марне кровопролиття! Хіба народові мало трьох літ кривавої війни? Знову лити його кров? Ми не маємо права на це!

Горовиць вигукнув це з мукою — він теж то блід, то червонів; такий же юний, як і його колега-студент по Комерційному інституту Довнар-Запольський, він був такий же вразливий. Коли Саша відстоював свої позиції, він весь запалювався — аж неначе світився; коли якась думка ранила його,— він знічувався як од фізичного болю.

— Інша річ,— гукнув ще Горовиць,— коли контрреволюція знову зніме путч: тоді ми повстанемо! Але відповідальність за кровопролиття тоді впаде не на нас, а на них!

Більшість комітету — товариші, що заперечували потребу й можливість негайного збройного повстання — схвально загули. Пятаков приязно поглянув на Горовиця: либонь, Саша таки взявся за розум і повертається в лави старої пятаковської гвардії!

Гамарник сказав:

— Шостий з'їзд закликав до повстання в ім'я влади Рад і спираючися на Ради. Але ж у Петроградській Раді більшість за більшовиками, а в Києві хоча наша фракція і стала найчисленнішою, однак абсолютної більшості проти блоку інших партій ми не маємо. А поки ми не матимемо більшості, ми повинні уникати рішучих дій.

Пятаков і на Гамарника поглянув з подякою: отже, його підтримували! Він був не сам на своїх позиціях! І він заявив рішуче:

— Навіть коли не зважати на перспективи розвитку світової революції і захоплювати владу тільки в одній країні, прийнявши на себе роль авангарду,— то й тоді піти на повстання ми можемо лише за умови, що блок усіх соціалістичних партій буде з нами!

— З усім народом треба йти, а не з усіма партіями! — знову загукав Примаков.— А народ вимагає повстання!

— І пролетаріат до нього готовий! — підтримав Іванов.

— А ми, партія, не готові! — теж крикнув Пятаков.— Диктатура пролетаріату передчасна!

Тоді звівся Лаврентій Картвелішвілі. Досі він сидів мовчки, похмуро позираючи на Пятакова, нервово вистукуючи пальцями по столу. Погляд його палав гнівом.

— Слухай, Юрій,— сказав він,— коли партія після Липневих днів зняла була гасло «Влада Радам», бо есерівсько-меншовицьке керівництво Рад йшло за Тимчасовим урядом,— ти підтримував угодовське керівництво Рад. Коли ж тепер, після повсюдної більшовизації Рад, партія знову вимагає влади Радам,— ти заявляєш, що диктатура пролетаріату передчасна! Як це зрозуміти, товаришу Пятаков?

Пятаков обурено сплеснув руками, але Картвелішвілі не дав йому заговорити і казав далі, підвищивши голос:

— Всі київські більшовики і весь робітничий клас у Києві тепер збиті з пантелику: за соціалістичну революцію ми чи проти неї? Як це назвати, товаришу Пятаков? Це коли й не удар ножем у спину пролетаріатові, то зав'язування йому очей, щоб, сліпому й невидючому, контрреволюція встромила ніж в самісіньке серце!

— Ну, знаєте! — залентував Пятаков.— Це безпрецедентно! Це... це...

Він захлинувся від люті.

Більшість, що підтримувала Пятакова, обурено загула. Почулися вигуки:

— Яке нахабство! Яка зухвалість! Вигнати Картвелішвілі! Хай іде звідси геть!..

Але йти геть зібрався сам Пятаков:

— Я складаю з себе... Я залишаю збори... Я...

Він зробив рух до дверей.

Але в маленькій кімнатці люди сиділи тісно і пройти до дверей було не так просто.

7

Поки Пятакова заспокоювали, головування перебрав Ян Гамарник. Він сказав:

— Безтактний випад товариша Лаврентія ми обговоримо потім, товариші. Зараз нам не до того. Давайте спокійно зважимо все. Примаков гукає, що народ вимагає повстання. Іванов заявляє, що пролетаріат до повстання готовий. Але ж, товариші, ми не повинні забувати, що владу треба не тільки захопити, але й утримати її! Сьогодні пролетаріат сам на це неспроможний.

Село ще не достигло до ідеї диктатури пролетаріату і в повстанні не підтримає нас.

— Прощу слова! — зразу ж відгукнувся Тарногородський.

Коля Тарногородський, член обласкому від Вінниці, досі сидів мовчазний. Тихий і сором'язливий вдачею, він завжди спершу утримувався від участі в гострій суперечці, але коли вже встрявав, тоді важко було його спинити: промовець з нього був запальний і дискусіонер пристрасний.

— Товариші! — заговорив Коля, хвилюючись. — Ви склали собі зовсім хибне уявлення про українське селянство. Це таки правда, що досі ми не спромоглися пустити коріння на селі — там, на превеликий жаль, воловодяться есери. Але ж селянство зараз аж бурхає більшовицькими настроями, — і тим паче повинні ми негайно очолити цей рух! І саме через солдатську, збільшовизовану на фронті масу. Я не розумію, товариші, — чи ви сліпі, чи навмисне затуляете очі? Зараз якраз найслухніший момент! Поділля — а це ж прифронтова смуга! — кипить, як у казані, і кожна цукроварня — це бойовий штаб для своєї волості. Київщина — теж: там захоплюють поміщицький урожай, там самочином ділять землю, там палять поміщицькі економії! На Сквирщині, на Уманщині, на Звенигородщині, на Черкащині — у графа Потоцького, у графині Браніцької, у графа Гейдена і графині Гагаріної...

— Анархія! — зойкнув Пятаков, нарешті заспокоївшись, і знову зайняв своє місце головуючого.

— Не анархія, — пристрасно скрикнув і тихий Коля, — а революційна дія мас! А от коли ми не очолимо цього масового революційного руху, отоді й справді почнеться анархія! — Спокійніше він заявив: — Село не вірить ні Тимчасовому уряду, ні Центральній раді — як же ви можете казати, що воно не піде за пролетаріатом, коли пролетаріат знімає проти Тимчасового уряду, та й вашої Центральної ради, повстання?

— Чому — вашої? Чому — вашої? — підхопився Пятаков. — Як розуміти ваші натяки, товаришу Тарногородський? Будь ласка, розшифруйте!

— А нема що й розшифровувати, — озвався знову Карвелішвілі. — Ви ж — член Центральної ради, шановний Юрію Леонідовичу!

Тоді звівся Лаврентій Картвелішвілі. Досі він сидів мовчки, похмуро позираючи на Пятакова, нервово вистукуючи пальцями по столу. Погляд його палав гнівом.

— Слухай, Юрій,— сказав він,— коли партія після Липневих днів зняла була гасло «Влада Радам», бо есерівсько-меншовицьке керівництво Рад йшло за Тимчасовим урядом,— ти підтримував угодовське керівництво Рад. Коли ж тепер, після повсюдної більшовизації Рад, партія знову вимагає влади Радам,— ти заявляєш, що диктатура пролетаріату передчасна! Як це зрозуміти, то варишу Пятаков?

Пятаков обурено сплеснув руками, але Картвелішвілі не дав йому заговорити і казав далі, підвищивши голос:

— Всі київські більшовики і весь робітничий клас у Києві тепер збиті з пантелику: за соціалістичну революцію ми чи проти неї? Як це назвати, товаришу Пятаков? Це коли й не удар ножем у спину пролетаріатові, то зав'язування йому очей, щоб, сліпому й невидючому, контрреволюція встромила ніж в самісіньке серце!

— Ну, знаєстє! — залементував Пятаков.— Це безпрецедентно! Це... це...

Він захлинувся від люті.

Більшість, що підтримувала Пятакова, обурено загула. Почулися вигукни:

— Яке нахабство! Яка зухвалість! Вигнати Картвелішвілі! Хай іде звідси геть!..

Але йти геть зібрався сам Пятаков:

— Я складаю з себе... Я залишаю збори... Я...

Він зробив рух до дверей.

Але в маленькій кімнатці люди сиділи тісно і пройти до дверей було не так просто.

7

Поки Пятакова заспокоювали, головування перебрав Ян Гамарник. Він сказав:

— Безтактний випад товариша Лаврентія ми обговоримо потім, товариші. Зараз нам не до того. Давайте спокійно зважимо все. Примаков гукає, що народ вимагає повстання. Іванов заявляє, що пролетаріат до повстання готовий. Але ж, товариші, ми не повинні забувати, що владу треба не тільки захопити, але й утримати її! Сьогодні пролетаріат сам на це неспроможний.

Село ще не достигло до ідеї диктатури пролетаріату і в повстанні не підтримає нас.

— Прощу слова! — зразу ж відгукнувся Тарногородський.

Коля Тарногородський, член обласкому від Вінниці, досі сидів мовчазний. Тихий і сором'язливий вдачею, він завжди спершу утримувався від участі в гострій суперечці, але коли вже встрявав, тоді важко було його спинити: промовець з нього був запальний і дискусіонер пристрасний.

— Товариші! — заговорив Коля, хвилюючись. — Ви склали собі зовсім хибне уявлення про українське селянство. Це таки правда, що досі ми не спромоглися пустити коріння на селі — там, на превеликий жаль, воловодяться есери. Але ж селянство зараз аж бурхає більшовицькими настроями, — і тим паче повинні ми негайно очолити цей рух! І саме через солдатську, збільшовизовану на фронті масу. Я не розумію, товариші, — чи ви сліпі, чи навмисне затуляєте очі? Зараз якраз найслухніший момент! Поділля — а це ж прифронтова смуга! — кипить, як у казані, і кожна цукроварня — це бойовий штаб для своєї волості. Київщина — теж: там захоплюють поміщицький урожай, там самочином ділять землю, там палять поміщицькі економії! На Сквирщині, на Уманщині, на Звенигородщині, на Черкащині — у графа Потоцького, у графині Браніцької, у графа Гейдена і графині Гагаріної...

— Анархія! — зойкнув Пятаков, нарешті заспокоївшись, і знову зайняв своє місце головуючого.

— Не анархія, — пристрасно скрикнув і тихий Коля, — а революційна дія мас! А от коли ми не очолимо цього масового революційного руху, отоді й справді почнеться анархія! — Спокійніше він заявив: — Село не вірить ні Тимчасовому уряду, ні Центральній раді — як же ви можете казати, що воно не піде за пролетаріатом, коли пролетаріат знімає проти Тимчасового уряду, та й вашої Центральної ради, повстання?

— Чому — вашої? Чому — вашої? — підхопився Пятаков. — Як розуміти ваші натяки, товаришу Тарногородський? Будь ласка, розшифруйте!

— А нема що й розшифровувати, — озвався знову Кар-твелішвілі. — Ви ж — член Центральної ради, шановний Юрію Леонідовичу!

— Ви бачите? Ви бачите? — обурено апелював Пятаков до зборів. — Це — демагогія! Про те, щоб нам увійти до Центральної ради, була спеціальна постанова комітету!

І Юрій Пятаков почав, загинаючи пальці, нагадувати, чому саме вважає слушним входження більшовиків до складу Центральної ради. Центральна рада не задоволена з того, що її прерогативи поширюються лише на п'ять українських губерній, а не на дев'ять. Комісара по Україні призначає Керенський поза компетенцією генерального секретаріату. Тимчасовий уряд заперече навіть проти скликання окремих українських Установчих зборів. І — дивіться! — Центральна рада вже починає лівшати: виступила навіть проти корніловського путчу!..

Тут почав зводиться з місця Пятаков Леонід. Він зводився повільно, вп'явшись лютим поглядом у брата. І всі з більшості комітету загули й замахали руками: до порядку! Бо всім було відомо: зараз знову почнеться вічна й нескінченна пікіровка між братами.

Та Леонід Пятаков все ж таки заговорив, але не запально, а скрушно:

— Київські більшовики були проти участі в Державній нараді, а ти, Юрій, — за. Комітет пішов за тобою, тебе й обрали, ти поїхав — і тільки ухвала загальноміської конференції примусила тебе повернутись. Ми були й проти Демократичної наради та входження в буржуазний «передпарламент», але ти, Юрій, — за. І знову довелось скликати конференцію, щоб відкликати тебе...

— Це що? — глузливо запитав Юрій Пятаков. — Обвинувальний акт? Промова прокурора? Суд?

Але Леонід не реагував на вигук брата і казав далі — так само спокійно, стримуючися:

— Ми були проти входження в Центральну раду, ти — за, і ти ввійшов, потягнувши за собою ще й Затонського з Крейсбергом...

— Я скорився ухвалі комітету! — озвався Затонський. — Та й Юрій не знає української мови: мені до ручено бути в ролі тлумача!

Кімнатою перебіг сміх.

Саша Горовиць теж гукнув:

— Раз ми підтримуємо стремління нації до визволення, то мусимо брати участь в органі, який поставив себе на чолі національного визволення. Звичайно, остільки

оскільки: відстоювати демократичні принципи й давати бій буржуазним тенденціям...

Леонід не зважив і на ці вигуки. Він говорив далі:

— Тепер, теж без згоди всіх київських більшовиків, аляпавши нашвидку постанову комітету, де за тобою формальна більшість, ти...

Більшість обурено загула, і Леонідові довелося дещо підвищити голос:

— ...ти входиш у провокаційний Комітет порятунку революції, який об'єднує в Києві всю контрреволюцію від меншовиків до чорносотенця Шульгіна, і ти навіть дав згоду прийняти на себе головування. І це в той час, коли нам, подібно до Петрограда, треба створити Військово-революційний комітет — бойовий ревком для керівництва повстанням, і щоб саме ти, керівник київських більшовиків, очолив його — поставив би партію на чолі мас!.. Так, — раптом майже закричав і Леонід, — нехай це буде суд — партійний суд, і я згодний виступити прокурором! Я вимагатиму вивести тебе з комітету! І йди собі сам, а партія піде іншим шляхом!..

Тепер знявся гамір. Всі схопилися з місць. Всі говорили враз. Більшість висловлювала своє обурення, інші підтримували Леоніда. Дехто намагався замирити братів чи бодай закликати до спокою.

Юрій Пятаков знову загвалтував, що зрікається головування, що просить звільнити його з комітету, що ставить питання про довір'я. Йому хтось подав води, він ковтнув, розплескуючи воду, й, трохи заспокоївшись, почав доводити, що входження в Комітет порятунку — питання тактики, бо, мовляв, це дає змогу впливати на його діяльність у таку відповідальну хвилину, і зокрема — не допустити, щоб штаб ввів у Київ контрреволюційні війська.

Гамір не стихав, і невідомо, чим закінчилося б це засідання, коли б не прихід саме в цей час нових людей. На порозі з'явилися двоє в військовій одежі. Це були Литвин-Седой з Третього авіапарку і делегат від сто сорок сьомої Воронезької дружини — єдиних, власне, у Києві військових частин, що цілим своїм складом стояли на боці більшовиків. Вони йшли сюди за вказівками від комітету — коли повстання? Але принесли вість якнайважливішу, що стала їм самим відома лише в дорозі.

— Товариші! — гукнув ще з порога Литвин-Седой. — Штаб потаємно вводить у Київ війська!

· Всі примовкли. Що? Як? Які війська? Може, помилка?

Ні, не помилка — і Литвин-Седой пропонував переко-
натися в тому — вийти на ріг Бібіковського і подивитись:
війська посуваються Хрещатиком. Півгодини тому на
центральных вулицях міста раптом загасло світло, і, ви-
вантажившись на станції Київ-Другий, поночі й без шу-
му, Великою Васильківською та Хрещатиком в напрям-
ку на Печерськ і Поділ посувається піхота.

Всі притихли, приголомшені. Тільки нестримний При-
маков спробував знову наскочити на Пятакова: от, мов-
ляв, у вашому Комітеті порятунку контрреволюції Ке-
ренського ви, шановний Юрію Леонідовичу, й добилися,
щоб контрреволюційні війська не були введені у Київ!..

Та його зразу втихомирили. Вирішено відрядити кіль-
кох товаришів, щоб подивитися й перевірити.

8

Бош, Горовиць, Іванов і Тарногородський ступили за
пори́г і крізь тунель підворотниці вийшли на Бібіков-
ський,— і темрява зразу огорнула їх: ліхтарі на вулиці
справді були загашені. Не світилося й в більшості будин-
ків довкола — місто вже обляглося спати. Сиве захмаре-
не передранкове небо нависало близько над стрімкими
тополями бульвару і ледь відсвічувало з заходу, з боку
вокзалу: на залізниці, певна річ, світло вимкнуте не бу-
ло. Тьмяний відблиск від хмар дозволяв бачити лише
силуети зблизька, і йти доводилося майже навпомацки.

Та не треба було ходити далеко — до рогу Хрещатика
залишалося двадцять кроків. І звідтіля, з Хрещатика,
чувся невиразний, але ритмічний, приглушений гул: шор-
хання багатьох підшов по бруку, інколи — металевий
брязкіт, рідко — неголосну команду. Крізь нічний морок,
коли очі звикли, можна було й проглянути: на вулиці
був рух, вулицею сунула людська лава.

Бош, Іванов, Горовиць і Тарногородський спинились
біля афішної тумби край тротуару. Звідси до людської
лави, що сунула бруком, не було й п'яти кроків. Сумніву
бути не могло: маршовим ладом проходила піхота. Гвин-
тівки на ремені за плечем, за спиною — речові торби, ма-
нерки побрязкували на поясах. Люди кашляли, харкали,
перемовлялися півголосом. Інколи чулося суворе: «Роз-
говорчики! Без балачок!..»

Очі вже звикли до темноти, і можна було роздивитися добре: погони з шнурком — юнкери, на лівому рукаві в кожного — білий череп і схрещені кістки: ударники.

Отже, штабу стало мало своїх, київських, шкіл прапорщиків та військових училищ,— стали потрібні ще юнкери-ударники, яких Корнілов кинув для наступу на фронт: корнілівська гвардія! Отже, фронт і наступ відійшли вже на другий план: для гвардії контрреволюції більше діла знайшлося в тилу:

Бош стисла руку Горовицю:

— Тепер ти розумієш, Сашо?

— Так,— схвильовано прошепотів Горовиць,— очевидно, нам таки доведеться... оборонятись.

— Ех, Сашо! — так само тихо, але гірко обізвався Іванов.— Штатська ти людина, Сашо! Найкраща оборона — наступ, це скаже тобі кожний солдат. А тактика оборони — це готування відступу, здача позицій...

Горовиць важко зітхнув:

— Я згодний, що ми повинні бути готові до всього.

— Готові! — гнівно відгукнувся Іванов.— Не те слово, Сашо! Повстання і то якнайшвидше: на перший поклик з Петрограда!

— Але ж вони стягують війська! За ними велика армійська сила! А у нас? Червона гвардія, авіапарк, Воронезька дружина — і все.

Вони вже йшли назад, щоб повідомити товаришів, і коли пірнули в підворотницю, Тарногородський сказав:

— Отож і нам теж треба стягувати збройну силу. Війська...

— Війська? Звідки? З фронту?

— З фронту далеко, та й Савінков не дасть. Треба ближче. Хоч би й з Вінниці.

— П'ятнадцятий полк? — зразу перепитала Бош.

— П'ятнадцятий.

Тепер Бош вхопила за руку Тарногородського:

— Коля! Це — ідея! А вони підуть?

П'ятнадцятий резервний полк, що стояв у Вінниці, мав аж п'ятнадцять тисяч багнетів: його мали розгортати в дивізію, але ставка затримала переформування, бо полк відмовлявся йти на позиції, підняв гасло «геть війну» і підтримував Вінницьку збільшовизовану Раду.

Тарногородський відповів Бош:

— Треба, щоб пішли. Повинні піти... Але треба з ними поговорити — це ж не п'ятнадцять душ, а п'ятнадцять

тисяч! І не пролетарів, а... селян. Говорити треба не тільки з солдатським комітетом, який, звичайно, буде за, а з усією масою бійців...

— Коля! — захвилювалася Бош.— Ми, обласком, це зробимо. Я поїду з тобою. Завтра ж! Ні, ще сьогодні!..

Коли вони повернулись у тісну кімнатку профспілки кравців, на засіданні комітету вже встановився сякий-такий лад. Говорив Іван Федорович Смирнов. Він доводив, що повстання тільки тоді матиме успіх, якщо збройний виступ сполучити водночас із загальним страйком. Смирнова слухали уважно. Страйки, особливо загальний страйк, то був «коньок» Івана Федоровича, і тут він мав незаперечний авторитет. До того ж слушність загального страйку на підтримку повстання була очевидна всім.

Що ж до самого повстання, то факт стягування військ контрреволюційним штабом був переконливим аргументом для багатьох — навіть і з пятаковської більшості нерішучих та обережних. Втім, сам Пятаков і далі доводив, що раз збройні сили в місті збільшуються, а сили для повстання залишаються такі ж, то, природно, шанси на успіх тільки зменшуються. Отже:

— Обачність! Обережність! Витримка! — закликав Пятаков.— Ми можемо дати нашим організаціям і заводам лише одну вказівку: будьте готові!

— Готові — до чого? — знову вихопився Примаков.

— На випадок виступу контрреволюційних військ штабу.

— І тільки?

— І... до повстання, якщо, звичайно, в Пітері повстання відбудеться і... матиме успіх.

Тут знову зчинився гвалт. Арсенальці — Іванов, Фіалек — обстоювали, що не чекати успіху в Петрограді треба, а сприяти йому — повставати водночас із Петроградом! Представники військових — Литвин-Седой і делегат воронезців — підтримували арсенальців.

Леонід Пятаков, що в міському комітеті відповідав за Червону гвардію та збільшовизовані частини гарнізону, взявся перераховувати, які ж військові підрозділи напевне підтримають повстання: артилеристи, понтонери, зв'язківці, ополченці Воронезьких дружин. Всі ці частини, за свідченням Леоніда, вже давно, ще від корніловського путчу, вимагають збройного виступу, і вже немає сил стримувати їх гарячковість.

— Вони питають мене, — сам гарячкував Леонід, — що робити? І от уже півтора місяця я кажу їм: «Будьте готові». Але тепер, коли їм відома настанова Шостого з'їзду партії, це вже для них не відповідь! Що я скажу їм завтра? Знову — «будьте готові»? Та вони проженуть мене геть, відкинуться від нас і виступлять самі або з анархістами чи лівими есерами — і таке сепаратне повстання справді буде катастрофою і для справи захоплення влади, і для... партії...

Але запальна промова Леоніда не змінила настрою більшості комітету:

— Але ж за ними — купка! Ми не маємо доволі сил, і ми мусимо чекати! — резюмував Пятаков Юрій.

Тоді Тарногородський і Бош запропонували, що обласком підніме в Вінниці п'ятнадцятий полк — на допомогу Києву.

— Це ще вилами по воді писано! — саркастично відгукнувся Пятаков. — Армія розкладена! Орієнтуватися треба на пролетаріат, а не на солдатів, ще невідомо, чи згодиться піти ваш п'ятнадцятий полк...

— Армія розкладена для війни! — загукали військові представники, і Леонід Пятаков з ними. — А для виступу проти Тимчасового уряду, що продовжує війну, армія — це реальна сила!

— А п'ятнадцятий полк збільшовизований! — настоював Тарногородський. — Саме з огляду на його силу в нас у Вінниці й принішкли меншовики, та й Національна рада не виступає активно проти Ради. Саме дякуючи п'ятнадцятому полку й порядкує зараз у Вінниці збільшовизована Рада!

— От бачиш, — охоче підхопив і докірливо подивився на Тарногородського Пятаков, — а ти хочеш цей полк забрати з твоєї Вінниці! Таж тоді меншовики й есери в Вінниці скористаються з цього й накладуть у потилицю вашій збільшовизованій Раді! — Аргумент сподобався йому самому, і він закінчив у зовсім категоричній формі: — Тришкин кафтан! Здійснювати світову революцію за способом «тришкиного кафтана» це й є — встроїти ніж і в спину, і в серце революції! — Пятаков переможно блиснув окулярами на Картвелішвілі, повертаючи йому з лихвою його ж таки звинувачення, цілком задоволений з своєї ораторської майстерності дискусіонера. — І ми не маємо права жертвувати Вінницею, — лагідно й співчутливо, хоч до рани клади, схилився він

до голови Вінницької Ради, Тарногородського.— Твоя Вінниця — це ж таки центр Південно-Західного фронту!

Словом, рішення Київського комітету більшістю голосів — знову більшістю! — схвалили в такому дусі: бути готовими до виступу, але першими не виступати; піти на повстання тільки в тому разі, якщо війська контрреволюційного штабу ударять по силах революції; не нападати, а чекати нападу.

Розходились збуджені, але похмурі,— не зразу всі, а групами: все ж таки — военний стан, вулиці патрулюють солдати штабу: конспірація!

Спочатку пішли військові представники. Потім арсенальці й обласкомівці. Останніми — члени комітету. В приміщенні залишився один Юрій Пятаков. Він мав ще остаточно зредагувати постанову й оформити протокол. Пятаков ніколи не забував підписати протокол і підписував його неодмінно зразу ж після засідання.

9

Бош вийшла разом з Тарногородським.

Була глупа ніч. В маленькому подвір'ячку-колодязі між флігелем та будинком готелю «Марсель» вже запала п'ятьма. Вгорі крізь пелехаті оболочки несміливо пробиравася одна зірочка, але її зразу заволокло чорне пасмо хмари. Почав накрапати дощ.

Бош і Тарногородський спинились, перечекуючи, поки арсенальці пройдуть у тунель підворотниці й зникнуть на бульварі.

— То як же буде, товариші? — запитала Бош, знайшовши в темряві навпомацки руки Іванова й Фіалека. Вона відчула: Фіалек стенов плечима.

— Чорт батька зна що! — буркнув Фіалек.— Ми не згодні. Всі наші — це вже ми добре знаємо — теж не згодяться з такою ухвалою...

Іванов понуро додав:

— Боюсь, що доведеться... самим...

— Як — самим?

— А отак! Чекати, щоб на тебе напали, а тоді повставати... для оборони — це ж ідіотизм! І це наперед засудити повстання на поразку! Таж саме тоді, коли в тебе сили менші, ти й мусиш наступати першим! — Він майже вигукнув це і закашлявся.

— Тихо! Тихо! — спинили його зразу Бош і Фіалек.
Бош запитала стурбовано:

— Ти знову кашляєш? І я бачила, у тебе кров на хусточці.

— Ат! Просто застудився трохи...— Притишивши голос, Іванов закінчив: — І взагалі: раз партія кличе, то треба не філософствувати, а йти! І повставати неодмінно всім разом, в один день по всій країні! Тільки в цьому запорука успіху!

— Ми, Вінниця, повстанемо в один день і в одну годину з Петроградом! — глухо, але рішуче проказав тихий Коля Тарногородський.

Це сказано було так, що всі примовкли. Сказано було так, що — як сказано, так і буде! Але була це не урочиста обітниця, а просто рішення — остаточне й незмінне, жадання й воля виконати рішення, коли жадання й воля — одне! Буде тільки так, що б там не стало...

Перемовчавши, Іванов повторив свої перші слова, але вже не понуро, а твердо:

— От тому й думаємо: чинитимемо самі, тільки буде заклик від ЦК. Підемо нехай і без згоди... комітету.

Він знову закашлявся.

В отворі тунелю стало видніше: тіні тих, що попереду, зникли. Іванов і Фіалек рушили в підворітницю...

Бош поклатла руку Тарногородському на плече. Рука її тремтіла.

— Коля! Я їду з тобою... Та у Вінницю ж. Зразу! Поїзд коли?

Віконечко з флігеля прочинилось, і почувся притишений голос Юрія Пятакова:

— Секретаря обласкому, товаришку Бош, прошу за-триматися на хвилинку! Євгеніє, ти ще не пішла?

— Зараз. Іду!

— Поїзд о шостій ранку, — сказав Тарногородський. — Але, очевидно, Юрій ще умовлятиме тебе і доводитиме, що...

— Я їду з тобою! — повторила Бош. — О шостій ранку. Ти на вокзал? Чекай на мене в залі третього класу.

— Але ж тобі, мабуть, треба ще заскочити додому, попередити дочок, а вже четверта година?

Бош відповіла не йому, а своїм думкам:

— Якщо сам Київ не хоче про себе потурбуватися, то ми, область, повинні подбати за Київ. І прийти йому на допомогу в найтруднішу хвилину... Я не затримаюся до-

вго, Коля. Чекай десь ближче до буфету: ми вип'ємо ще по склянці чаю на дорогу. Чай можеш зразу замовити... Йди.

10

Тепер вони залишилися тільки вдвох — Бош і Пятаков, — і розмова мала бути серйозна.

— Сідай, Євгеніє! — ласкаво мовив Пятаков, коли Бош причинила за собою двері. Він схилився над столом, над паперами — протоколом щойно відбутого засідання.

— Ти маєш до мене справу?

— Я взагалі хочу побалакати з тобою, Євгеніє. — Пятаков відклав закінчений і підписаний протокол набік.

Євгенія Богданівна сіла на кушетку в кутку. Так, їй теж потрібно було поговорити з Пятаковим. Можливо, остаточно. Пятаков мовчав, ворущачи бровами над дужкою пенсне, посіпуючи кінчик борідки. Така характерна міміка Юрія — колись така... мила.

— Про віщо ж ми будемо говорити? — запитала Євгенія Богданівна холодно.

Пятаков помовчав ще хвилинку. Тепер він посіпував кінчик вусів униз. Теж характерний жест, коли він готувався до розмови довгої і важливої.

— Між нами погано виходить... Євгеніє.

— Погано.

— В стількох питаннях ми з тобою держимось протилежних поглядів.

— Абсолютно в усіх.

Пятаков звів брову, брова потріпотіла високо на лобі, тоді враз впала вниз, на дужку пенсне.

— Про віщо б не зайшла мова, ти завжди виступаєш проти мене.

— Проти.

Вони помовчали.

— Ну, — промовила Бош.

— Я думаю, — сказав Пятаков, — так не повинно бути далі.

— Так, — зразу відгукнулась Бош, — так не повинно бути. Це тільки на шкоду партії: ні в одному питанні нема одностайності між комітетом та обласкомом!

— Я не про те, Євгеніє, — м'яко сказав Пятаков, — я про... я про...

— А я про те! І — тільки про те! — Бош спалахнула. — І якщо ти покликав мене зараз, щоб знову переко-
нувати, шукати якогось компромісу, то ти помилився. Заявляю: обласком твердо стоїть на своїх позиціях і з них не зійде!

— Я не про партію... — знову лагідно почав Пятаков.

— А я про партію! — знову скрикнула Євгенія Богданівна. — І ти, Юрій, повинен серйозно подумати про те, що весь час думаєш не так, як вся партія!

— Партія не думає, думають люди, які в партії, — криво посміхнувся Пятаков. — Я думаю так, ти, на жаль, інакше. А обласком під твоїм впливом...

— Обласком — орган партії!

— Комітет — теж орган партії, і мене підтримує більшість!

— Більшість в комітеті, яка представляє меншість у партії!

— Ну, знаєш!..

— Ти — найстаріший член партії в нашій організації! Тебе слухають і слідом за тобою чинять хибно! І коли б ти мав бодай краплинку самокритизму, подивився б на себе збоку, чужим оком, ти б зрозумів: ти щедрий на гучні революційні фрази — про світову революцію і таке інше, — і за цими фразами ідуть гарячі, але... дурні голови! — Пятаков хотів перепинити, але Бош казала далі: — А хто не йде на фразу, того ти просто пригнічуєш своїм... авторитетом або й... адміністративним тиском!

— Ну, знаєш! — Пятаков обурено зірвався. — А ти — узурпувала владу в обласкомі!

— Неправда! Позиції обласкому підтримує маса! Ти міг переконатися в цьому й сьогодні: арсенальці, військові делегати — хіба вони не представляють наші маси?

— Маси, — повчально сказав Пятаков, — треба вести, а не... йти за ними, позаду них!

— Ще одна фраза! — з боєм скрикнула Бош. — Маси треба вести і йти разом з ними попереду, а не проти них.

— А це — не фраза? — ехидно посміхнувся Пятаков.

Бош відкинула геть папірець, який все жмакала в руці, звелась, але знову сіла.

— Знаєш, — сказала вона, — давай припинимо! Бо це — тільки пікіровка. І користі з неї не буде ніякої.

— Згодний! — зразу відгукнувся Пятаков і додав знову лагідно, майже ніжно: — Я й покликав тебе зовсім не для суперечки, а, навпаки, щоб... порозумітися. Повернути нарешті наші нормальні, людські відносини.— Бош мовчала.— Євгеніє! У нас так багато пов'язано в житті! У нас так багато спільного! Боже! Іркутська тюрма! Кочуг! Сніги Усолля! А втеча крізь тайгу... Пам'ятаєш, як ми добралися-таки до Владивостока й сіли на корабель?

— Пам'ятаю...— глухо відізвалася Бош.

Сніги Усолля забілили перед її внутрішнім зором. Там, у тих снігах, зачервонілася тепла квітка... почуття. А потім спогад змінився зеленим: зелена-зелена тайга — коротке гаряче літо в Кочузі. І знову — морози, сніги, зима. І — самотність. І — хворі діти. Засланці-немовлята! І — друга самотня душа на засланні. Дві душі, два тіла в пустелі самотності й страждань...

— А пам'ятаєш,— мрійливо казав Пятаков,— місячні ночі в Японії — яка краса! І — тепло: ні морозу, ні снігу! — Він засміявся щасливо.— А потім Америка, Нью-Йорк, знову океан, Європа, Швейцарія, Женева... І знову ночі над Женевським озером — теж краса!..

— Не згадуй про це,— сказала глухо Євгенія Богданівна.— Прошу тебе...

— Чому?

— Мені... боляче...

— Ми ж близькі люди, Євгеніє! — ніжно промовив Пятаков, і голос його схвильовано переривався.

— Не згадуй! Прошу! — з мукою вимовила Бош.

— Чому ж? Чому? Це ж особисте! Тільки — наше! Незгоди й незлагоди між нами в партійному житті, в питаннях, гм, революції, це — одне, а наше особисте життя...

— Не може бути: спільне особисте і незгоди в політичному.

— Ти сухар! — обурено скрикнув Пятаков.

— Не може бути окремо «ми» і окремо кожне «я», коли «ми» — в спільності сердець, а кожне «я» має для себе окрему програму життя...

— А коли навпаки,— глузливо поцікавився Пятаков,— коли є спільне «ми» в політичному, а «я»...

— Тоді може бути по-всякому.— Євгенія Богданівна урвала і повторила різко: — Але єдність світогляду передує!

— Про це й мова, мила Євгеніє! — вкрадливо заговорив Пятаков. — Світогляд у нас спільний, ми — члени однієї партії...

— Годі, Юрію! — спинила його Бош. Вона знизала плечима й сказала втомлено: — Коли хочеш, я подам тобі кілька... ілюстрацій. Ще тоді, в Японії, над тим синім-синім у місячному сяєві морем, — вона гірко всмінулася, — ти зайняв позицію, яка цілковито розходилася з позицією всієї партії, в питанні так званого економічного імперіалізму, як казав Ленін...

— Ми тоді обоє стояли на тих позиціях!

— Обоє. І я теж. Дуже жалкую. Ленін тоді нас обох і прозвав «япончиками». Але потім, у Швейцарії, Володимир Ілліч переконав мене, а ти...

— А в Стокгольмі ти знову виступила проти Леніна й поділила тоді мої погляди! В національному питанні!

— Так. Дуже сумно. Але Ленін допоміг мені розібратися і повірив мені. Інакше не доручив би саме мені, коли після Лютневої революції я першою пробилася через кордони сюди, переказати ЦК: «Жодної підтримки Тимчасовому урядові»... А ти — ти настоював, щоб підтримувати коаліційний Тимчасовий уряд, навіть з кадетами, навіть з Родзянком та графом Львовим, і знову виступив проти Леніна на Квітневій конференції...

— Ти теж! — вже зірвався Пятаков. — Ти теж виступала проти тез у питанні про робітничий контроль...

— І я теж. Шкода, що Ленін не вичитав мені тоді так, як тобі за шовінізм! Але після того я поставила крапку... на твоєму моральному тискові на мене! Ні, ні! — спинила Бош рух Пятакова. — Я не обвинувачую тебе в тому, що ти умисне зробив мене твоїм слухняним рупором: маю свій власний розум! Сама допустилась хибних висновків, сама стала на невірний шлях мислення й узагальнень. Але морально ти був... владний наді мною. — Євгенія Богданівна заговорила голосніше, голос її став дзвінкий: — Якраз наша близькість, наші... людські взаємини, як ти кажеш, і зневолювали мене, готували тобі... однодумця. Але! — вона звелась і сказала різко: — Але, на щастя, розкинути власним розумом я спромоглась! І розумові тут найбільше допоміг саме світогляд — мій власний і насамперед мас, серед яких ми живемо. Так, Юрій, мусиш знати, і я б хотіла, щоб ти справді зрозумів це: не може бути різних світоглядів і

спільна... любов, чи що! Не можна бути політичними противниками і... кохатися, чи як треба про це сказати?

— Євгеніє! — схопився Пятаков.— Що ти кажеш! Опам'ятайся!

— Я вже опам'яталась. Давно опам'яталась. От у цьому й вся справа. А тепер давай закінчимо нікчемну розмову.

— Ні, стривай! — підступив Пятаков.— Ти висловила такі обвинувачення, що...

— Обвинувачення? Ні, обвинувачень ще не було. Але, коли хочеш, будь ласка: я можу й обвинувачення!

Пятаков взяв її за руку, але Євгенія Богданівна одвела його руку:

— І я б хотіла, щоб ти обдумав добре кожне з цих обвинувачень. А не чинив би так, як тоді, коли я робила доповідь, повернувшись з Шостого з'їзду партії: тоді ти тільки глузливо посміхався й кидав єхидні репліки — в адресу ЦК і Леніна, а в мою адресу просто вульгарну лайку: перекинулася! Перебігла! Дала задурити собі голову! І тільки тому, що я беззастережно прийняла всі ухвали з'їзду, всі настанови Леніна...

— Ленін! І — Ленін! — скипів Пятаков.— Ленін не сходить у тебе з уст!

— Вірно. І не зійде, Юрій. Бо я — лєнінка! А ти розкинь розумом,— він в тебе є, хоч і затьмарений гучними фразами та жаждою дешевої популярності,— і признайся сам собі — хто ж ти такий? То ти закликаєш до світової революції, то раптом доводиш, що диктатура пролетаріату ще не назріла. То ми не готові, то не готові маси! То ти вимагаєш розігнати Центральну раду, то сам вступаєш до неї...

— Я вже чув це від братика Леоніда й інших урвиголів! Я вимагаю припинити знущання!..

— Добре. Я припиню. Якщо ти вважаєш це знущанням... Дозволь тільки, як голові обласного комітету, з'ясувати з тобою, головою міського комітету, одне питання, яке так і не знайшло собі висвітлення в... інспірованої тобою резолюції про оборону замість повстання. Як бути з Всеукраїнською конференцією партійних організацій? І я, і Тарногородський від Поділля, і Неровня від Чернігівщини, і організації Південно-Західного фронту вимагають її скликати. Гадаю, що домовимося і з Харковом, Катеринославом, Одесою та Полтавою. І тільки

Київський комітет заперечує. Фактично, це заперечуєш ти.

Пятаков озвався ехидно:

— Ти теж завжди була проти створення окремого партійного центру на Україні!

— Так, була. Коли жевріла ще надія на мирний перехід від буржуазної революції до соціалістичної. Але контрреволюція випередила нас, вона наступає широким фронтом і по всій Україні. Тепер вже до зарізу потрібне об'єднання наших партійних організацій, особливо — в передбаченні повстання. Потрібний єдиний український центр, який би діяв від ЦК в Петрограді...

— Сепаратизм! — залементував, за своїм звичаєм, Пятаков.— Оце й є сепаратизм!

Бош сказала холодно:

— Даремно ти й тут не обходишся без своїх... фраз. Створення такого центру у нас на Україні аж ніяк не суперечить твердженню Леніна про демократичний централізм у партії та позиції ЦК в національному питанні...

— Ленін! Ленін! Знову — Ленін! — вже оскаженів Пятаков.

Та раптом він примовк. Чорт забирай! А може, й справді? Адже створення партійного центру на Україні якоюсь мірою дасть змогу... відгородитися від постійного опікування... Леніна?

Пятаков знизив плечима:

— Взагалі принципово я не проти створення у нас партійного центру,— буркнув він,— але ж ви так безпосередньо пов'яжете це з цією... авантюрою збройного захоплення влади, з цим бланкістським вивертом...

— Отже, ти не проти ідеї створення партійного центру, але проти ідеї повстання? Гаразд. Але...

— Про наше ставлення до повстання ми записали вже в резолюцію! — Пятаков вхопив протокол з столу й помаяв ним у повітрі.

— Знаю: першими не виступати, а в разі нападу контрреволюційних військ штабу оборонятися і таке інше. Так от, на випадок такого нападу штабу, коли контрреволюція і тут випередить нас, обласком вирішив все ж таки спробувати привести сюди п'ятнадцятий полк.

— Я заперечую!

Бош гнівно, люто поглянула на Пятакова:

— Ти можеш заперечувати, щоб ця реальна військова сила і допомога нам... ступила на територію міста Києва! Але ти не спроможний заборонити процесу революції розвиватися... поза межами твоєї... латифундії! Вінниця, на щастя, не підвладна тобі, але представлена в обласкомі. І я буду виконувати рішення обласкому...

Вона урвала і зробила крок до дверей:

— Почекай, Євгеніє!

Бош прочинила двері й пристанула на порозі.

— Що ще? Тільки скоріше: я спізнююсь на поїзд!

— Ну...— Пятаков розкинув руками, затупцював на місці. Він був розгублений.— Повертайся швидше, ми ще поговоримо про все!

— Боюсь, що ми вже поговорили про все.

Вона широко розчинила двері й ступила за поріг.

— До побачення, Євгеніє!

— Прощай!

НАПОГОТОВІ

1

Молебнів правилося два: один, як завжди,— на майдані перед Софією; другий — на цвинтарі військового собору святого Миколая на Печерську.

Так, молебнями, почалися в Києві два з'їзди: донських козаків генерала Каледіна та Третій військовий всеукраїнський. Козаки визнавали владу в країні тільки Тимчасового уряду. Українізовані частини — тільки Центральної ради.

І обидва армійські контингенти ніяк не могли вирішити, хто ж вони між собою — друзі чи вороги?

За мурованою монастирською огорожею, перед грандіозною базилікою, зведеною ще гетьманом Іваном Мазепою двісті п'ятдесят років тому, в тісному Микільському цвинтарі, просто на безвісних горбках, порослих осіннім споришем та присипаних сухим пожовклим кленовим листям, стояла, вишикувавшись шеренгами, тисяча донців з величезними чубами на око та в шароварах з широченними червоними лампасами і співала:

«Спаси, господи, люди твоя и благослови достояние твое... победы христоролюбивому русскому воинству... на сопротивные даруя...»

Перед мурами софійського монастирського подвір'я, з-за яких витикалися в небо одинадцять бань древнього

храму, поставленого аж тисячу літ тому Ярославом Мудрим, вишикувалася в каре навкіл пам'ятника гетьману Богдану тисяча делегатів від українізованих армійських частин усіх родів зброї з тисячокілометрового фронту. Вони співали:

«Спаси, господи, люди твої і поблагослови усі статки твої... преславному українському вояцтву побіди... на супротивника...»

По закінченні служби божої українські козаки відмарширували на Прорізну вулицю, 19, де мав відбутися Третій всеукраїнський військовий з'їзд; донські козаки рушили на ріг Бутишева провулка, в приміщення колишньої Печерської гімназії, визначене під їхній з'їзд.

І обидва з'їзди почались, як з'їздам і належить починатися, з урочистої частини — з привітань.

З'їзд українського вояцтва вітав представник з'їзду донських вояків.

З'їзд донських козаків вітав представник з'їзду українського козацтва.

Після цих — перехресних — взаємопривітань були виголошені й привітання, сказати б, прямого порядку.

Всеукраїнський військовий з'їзд вітали керівники Центральної ради — Грушевський, Винниченко, Петлюра.

Всекозацький на Україні з'їзд — комісар України від Тимчасового уряду Василенко, військовий комісар ставки фронту Кирієнко та новий начальник Київської військової округи генерал Квецинський.

Аж після цього почалися й передбачені, одначе якраз якнайважливіші привітання: донців вітала Англія, українців — Франція.

Союзницю Англію представляли: англійський консул сер Доуглас, Великобританії комерції секретар містер Багге і від збройних сил Британської імперії — лейтенант Браун.

Сер Доуглас, містер Багге та лейтенант Браун шойно прибули із ставки фронту — на чолі дивізіону англійських панцирних автомобілів. Сер Доуглас, містер Багге та лейтенант Браун зійшли з машини перед Печерською гімназією, а колона англійських панцирників розосередилася на підступах до Бутишевого провулка, попід Аносовським парком.

Союзницю Францію представляли: французький консул Пелісьє, начальник французького гарнізону в Києві полковник Бонжур та сам генерал Табуї — повноважний

представник уряду республіки Франції при ставці Південно-Західного фронту.

До Києва генерал Табуї та мсьє Пелісьє прибули ще вчора підвечір, і зараз на Прорізну, 19, їх приставила командорська машина французького панцирного дивізіону полковника Бонжура. Високі гості з панцирника зійшли і попростували сходами на другий поверх — вітати з'їзд, а два французькі панцирники — командорський та ескортний — розгорнулись і зайняли позиції впоперек вулиці: один вгорі, під Золотими воротами, другий — внизу — на розі Пушкінської.

Привітання сера Доугласа з'їздові донців було зовсім коротке, як і належить англійцеві, сер Доуглас був вдачі стриманої і висловлювався лаконічно. Під бурхливі оплески з'їзду він заявив, що Англія знає, цінить і любить російського козака, бо козаки завжди були оплотом порядку в державі російській і вславилися своєю несхитною боротьбою і проти внутрішніх, і проти зовнішніх ворогів Росії.

— Ви, слявні руські козак,— мовив на закінчення російською мовою, без перекладача, сер Доуглас,— проявити цілий світ своя беззавітна відвага на фронт за три роки світова війна проти варвар тевтон! Ол райт! Тепер такий беззавітний відвага мусити проявити ти, слявні руські козак, і в тил, проти ворог-анархія з ножем у спина російська державність! Ол райт! І тоді на фронт знову прийти перемога над ворог, которі ти звати імперіалізмус, я звати — німецькі претендент на панування над цілий світ. Гура слявні руські козак!

Містер Багге і лейтенант Браун стояли на естраді поруч з сером Доугласом і не казали нічого. Лейтенант стояв, виструнчившись по-військовому. Містер Багге — товстенький, опецькуватий — згорнув руки на животі й вертів пальцем навколо пальця, а очі його були благоліпно зведені вгору: комерції секретар Багге, що років з десять торгував у Києві англійськими велосипедами та футбольними м'ячами, а з днів війни — ще й пістолями браунінг та гарматами «армстронг», був чолов'ягою вдачі напрочуд доброчинної, навіть побожної. Він любив мир на землі, а між людьми — доброзичливість, волів будь-які конфлікти між державами розв'язувати не силою зброї, а мирним шляхом, і тому усі роки свого проживання в Києві незмінно щонеділі відвідував протестантську капличку у Липках і так само акуратно

щопонеділка відсилав свої агентурні звідомлення в Лондон, у розвідку британського генерального штабу.

Привітання генерала Табуї Всеукраїнському військовому з'їздові було ще коротше.

Генерал Табуї тільки й сказав:

— Вів Україн! Вів л'арме україн'ен! Вів де пепль лібр цур аміт'є — пепль д'Україн е пепль де ла Франс! А ба нотр еннемі тоталь! Вуаля ту!

З'їзд гримнув «слава» та «вів ля Франс».

Потім заспівали «Марсельезу», та «Ще не вмерла».

А втім, генерал Табуї зовсім не був такий вже неговіркий. Навпаки, як і відповідає французькому характерові, був він вдачі компанійської і полюбляв задушевну розмову в тісному колі.

Саме така задушевна розмова в тісному колі і відбулася вчора між французьким генералом та українським генеральним секретарем військових справ.

2

Прибувши вчора підвечір до Києва, генерал Табуї просто з машини завітав у Центральну раду до Симона Петлюри. Це був візит ввічливості повноважного представника французьких збройних сил при командуванні Південно-Західного фронту, що проходив по Україні, особі, начальній над українськими збройними силами. Крім того, генерал рекомендував повноважному представникові майбутнього уряду України особу, яка тим часом — до призначення повноважного французького посла на Україні — має сприяти налагодженню ділових взаємин між Францією і Україною — акредитованого при Тимчасовому уряді французького консула мсьє Пелісьє.

Офіціальний прийом відбувався неофіціально — в присутності представників лише двох органів преси, безпосередньо пов'язаних з діяльністю особи Симона Петлюри. Це були кореспондент «Вісника Українського генерального військового комітету» — офіціозу генерального секретаріату військових справ та кореспондент «Робітничої газети» — офіціозу партії українських соціал-демократів, до числа лідерів якої належав Петлюра.

Відбувши процедуру урочистого вітання та рекомендації, генерал Табуї сів у запропоноване крісло і сказав:

— Вуаля, мій генерал-секретар! Самим актом від-
рядження на Україну свого дипломата в ранзі консула
уряд республіки Франції засвідчує, що готовий вступити
в прямі дипломатичні зносини з українською державою,
тільки вона декларує свою суверенну державність.

Петлюра звівся й вклонився. Голова йому йшла обер-
том: либонь, українська держава, ще й не ставши дер-
жавою, вже ставала ногами на твердий ґрунт — не тіль-
ки український, але й... французький... До того ж не
Грушевський, не Винниченко, а саме він, Симон Петлю-
ра, відбував цей видатний історичний акт.

Генерал Табуї кивнув представникам офіційної преси:

— Ви можете занотувати це собі, мої панове, і опублі-
кувати, тільки мсьє консул,— він чемно похилив голову
до мсьє Пелісьє,— дасть на це свою візу.— Потім ге-
нерал Табуї звернувся знову до Петлюри:— А тим ча-
сом наш консул діятиме в столиці України в усіх... гм,
цивільних справах, які...— генерал тонко посміхнувся,—
сприятимуть справі дальшого ведення війни проти на-
шого спільного ворога.— Він знову кивнув кореспонден-
там.— Про це ви можете написати хоч завтра.

Кореспонденти писали, а генерал Табуї говорив
далі:

— Тішу себе надією, мсьє генерал-секретар, що обо-
пільні симпатії та ділові зв'язки між Францією та
Україною зміцнюватимуться й поглиблюватимуться у ве-
денні спільних бойових дій. Тим паче що збройні сили
французької армії перебувають нині на вашій національ-
ній території, а ваші вояки — на території Франції. Маю
на увазі доблесні дії російського експедиційного кор-
пусу під Верденом і Маасом: національним складом цей
корпус переважно український. Сорок тисяч ваших укра-
їнців, мсьє генерал-секретар, із зброєю в руках боронять
життя французів і проливають свою українську кров на
дорогу землю нашої рідної Франції! Прийміть ще раз
наше вітання і нашу щиросерду подяку, мсьє!

Генерал Табуї звівся, Петлюра теж підхопився,—
і вони знову обмінялися уклонами.

Петлюра був зовсім приголомшений. Поза тим, що
серце його роздимало гордощі, він у цю хвилину ладен
був наскубати собі чуба. Експедиційний корпус у Фран-
ції! Як же він міг про таке забути? Так, справді, сфор-
мовано цей корпус з маршових батальйонів переважно
в Таврії та на Катеринославщині і лиш доповнено

сибірськими стрілками! Ай-яй-яй! Як же можна було прогавити такий аргумент у чварах та переторжках з Тимчасовим урядом!.. Та дарма, тепер це буде не гірший аргумент при дальшому веденні... дипломатичних розмов про фінансову допомогу утворюваній українській державі від тієї ж Франції. Херсонські та катеринославські хлопці ллють свою кров на французькій землі! Хіба це не варто якихось там кількох мільйонів франків?

Петлюра сказав:

— Нехай українська кров, що зачервонила хвилі Маасу, омие, наче святою водою, братерство наших націй, що вартують на крайньому заході та крайньому сході біля колиски цивілізації Європи, мій генерал! — Петлюра при нагоді вмів бути красномовним. — Віват Франція! Хай живе Україна!

Вони постояли хвилинку в урочистій мовчанці — французький генерал і український секретар, — шанобливо похиливши голови.

— Ви можете це занотувати й опублікувати, — кивнув по тому й Петлюра до кореспондентів.

Коли вони посідали, Петлюра зразу пішов у наступ.

— З вашого дозволу, мій генерал, — мовив Петлюра, набираючи апломбу, — два слова про наші взаємини з Тимчасовим урядом. Кажу про це тому, що цілковита дружелюбність у відносинах між Тимчасовим урядом та Центральною радою значною мірою мала б сприяти справі перемоги на Східному фронті світової війни. А тим часом уряд не дав своєї санкції на юрисдикцію Центральної ради на всіх українських землях, визнаючи прерогативи генерального секретаріату як органу найвищої влади лише над п'ятьма українськими губерніями. Чорт знає, що таке! У веденні військової справи ми, таким чином, обмежені якраз наполовину. Ми могли б виставити збройних сил, спроможних піти в активний наступ на нашого спільного ворога, в два рази більше! Урядові Франції доречно було б інтерпелювати в цій справі перед Тимчасовим урядом, мій генерал!..

— Цієї заяви, — поквапився адресуватись до кореспондентів генерал Табуї, — я просив би не нотувати! — Він розвів руками і при тому вимушено посміхнувся до Петлюри. — Розумієте, мій генерал-секретар, приймати таку заяву мені, акредитованому при ставці російської армії, було б нетактовно... гм, і взагалі... під таку скрутну хвилину, коли сили анархії в вашій країні... Словом, —

майже сердито урвав генерал,— я маю повноваження в справі ведення бойових дій на фронтах війни, а не в дипломатичній сфері...

Петлюра не зрозумів, що пошився у дурні, і хотів вже загоноритися, та в цю хвилину побачив: полковник Бонжур, який під час розмови сумлінно виконував тільки роль перекладача, не додаючи від себе жодного слова, раптом заговорив вельми красномовно. Петлюра саме побачив, а не почув його мову, бо полковник Бонжур і далі мовчав, але говорили його руки. Він сів на два пальці хрестом, потім зробив рукою рух геть від себе, торкнувся чола... Петлюра ще не був аж надто великим знавцем абетки німеї мови ордену, в якому за допомогою Бонжура став неофітом, однак до його свідомості дійшло: урви, брате мій, на цьому виповідання своїх почуттів — питання, якого ти зараз торкнувся, знайде собі вирішення в вищих сферах, між чільними майстрами нашої ложі...

І розмова між французьким генералом та українським генеральним секретарем точилася далі. Вона тривала ще дві години, як відзначили в своїх звітах кореспонденти офіціозів, і змістом своїм — за переказом тих же кореспондентів — торкалася виключно стану на фронті та перспектив розгортання бойових дій проти спільного ворога — Німеччини та Австро-Угорщини. Представник генерального штабу Франції висловив бажання мати постійно якнайтісніший контакт з найвищим військовим органом Центральної ради.

На прощання повноважний представник збройних сил республіки Франції взяв на честь і сказав:

— Вів л'Україн! Е нотр віктуар осі! Будьмо напоготові!

Петлюра виструнчився й мовив:

— Вів ля Франс! Хай живе наша перемога! Ми готові...

Почесний ескорт — сотня чорних гайдамаків особистої охорони пана генерального секретаря під командуванням сотника Наркіса — супроводжував високу особу повноважного представника збройних сил республіки Франції аж у Дарницю, на місце постою французького гарнізону в Києві.

Для Данила з Харитоном цей день проминув наче в тумані.

Почалося ще спозаранку — скандалом на цілу Рибальську вулицю: побилися Іван Антонович Бриль з Максимом Радивоновичем Колибердою. Збіглися, певна річ, сусіди, кликали міліцію з Печерського району, послали й по лікаря до Олександрівської лікарні.

Приводом до кривавого ексцесу поміж непримиренними ворогами — кумами й сватами Іваном Брилем та Максимом Колибердою — став учорашній мітинг в «Арсеналі». Вчора на арсенальському мітингу — з приводу Шостого з'їзду партії більшовиків, що нещодавно відбувся, та Другого всеросійського з'їзду Рад, що мав відбутися незабаром, — на доповідь Андрія Іванова ухвалено: більшовицькі рішення вітати, влади Радам вимагати — це й доручити обстоювати делегатам, обраним від Київської Ради, арсенальцю Фіалеку та солдатів Примакову. Та перед тим довго й заповзято точилися суперечки, яким же способом добиватися влади Рад — тільки мирним, чи, може, й бойовим? Проти захоплення влади заялася меншість: меншовики, есери та організація «Рідний курінь».

Максим Колиберда та Іван Бриль обидва голосували з меншістю: Максим — як діяч «Рідного куреня», Іван — як взагалі позапартійний прихильник єдиної, на більшовиків та меншовиків нероздільної, соціал-демократії, однак обидва противники будь-якого насильства й кровопролиття.

Оце й стало причиною їхньої сварки: Бриль з Колибердою ніяк не могли стерпіти, що, таким чином, зішлись вони на одному й стали немов... однодумцями.

Правда, по домівках вони пішли, не виявляючи один проти одного агресивних замірів — тільки набурмосені та буркочучи собі під ніс. Грюкнувши — кожний нарізно — хвірткою до свого двору, вони тільки посварилися один до одного кулаками й зникли по хатах. З тим Рибальська вулиця й обляглася мирно спати.

І світанок над Печерськом настав ясний після дошовитої осінньої ночі. Пречудово було під сонцем на землі! Іскрилася міриадами перлин імжич на голому вітті дерев; наче стікаючи з Кловських схилів, клубочився Собачим ярмом білястий туманець; відзеленіла під зиму

травичка, взялася ніби сріблястою памороззю; а по городах, на розкопаних картоплящах, поміж рудого бадилля заповзято й гомінко метушилися зграйки горобців, полюючи за поживою. Піяли півні там і тут, а з Дніпра гули вже порони приміського пароплавства, перевозячи робочий народ із Слобідки на вранішню зміну по заводах.

Іван і Максим все життя вставали одночасно — і чи не однієї хвилини прямували поза сарайчики до убиральень. Так було і сьогодні: двері з хатин Брилів та Колибердів відчинилися водночас, і на ганках з'явилися Іван — на своєму, Максим — на своєму. Отут воно й почалося.

І завів, певна річ, задержуватий Максим.

— А як ви гадаєте, куме-свате, пане-товаришу позапартійний соціал-демократ, — загукав він в'їдливо, — чи не до пуття було б нам якийсь розпис руху поміж собою закласти, щоб водночас не ходити за малою чи великою нуждою? Гидко мені бачити вашу фізіогномію раз у раз!

Іван подивився на колишнього друга і побратима важким, знищувальним поглядом:

— А ви, розкольник пролетарської єдності, не в обличчя мені дивіться, а знаєте куди?

Максима це, звичайно, заїло.

— Грубіян! — вискnuв він, затупцювавши на місці.

— Від такого чую! Тільки ж ні чути, ні бачити не бажаю! Тьху!

— А не бажаєте чути й бачити, так і перенесіть вашого паршивого нужника на власний город!

Убиральні Брилів і Колибердів тулилися спинками одна до одної, під плотом на межі обійсть, один рік посуваючися більше на територію брилівського подвір'ячка, другий — колибердівського. Цього року прийшла їм черга пересуватись трохи на город до Колибердів.

Івана взяло за живе. І не так та нікчемна вбиральня, як несправедливість, необ'єктивність і безпринципність колишнього кума і свата. Гірко й образливо йому стало на душі, що з отаким чорт батька зна чим півжиття прожив він душа в душу! Свідомість цього принижувала й кривдила. Гіркота розчарування — може, найбільшого за ціле життя — допікала вогнем.

Іван зійшов з ганку і зробив два кроки до плоту. Потроху він починав сатаніти.

— То, може, — мовив він, над силу стримуючи лютя і теж вдаючись до глузування, — побігли б ви, сусіде, до

вашої Центральної ради й склали б проти мого нужника позов? — Іван зробив ще два кроки, бо й Максим посунувся двома кроками ближче до плоту. — Йй-право, сусідонько! Задешево виграєте суд! Вам же й хабара не треба давати: професор Грушевський по протекції присудить вам задурно все моє г...

— І-і-і! — завищав, тупцюючи на місці, Максим: відразу кортіло йому просто покуражитися, а тепер треба було боронити свою політичну честь. Тому він притримав на кінчику язика всі лихі слова, які аж роздimalи йому горлянку, і примусив себе запитати елейно-ехидно: — А як порадите, бувший куме-свате? Може, щоб певніше було, краще буде той позов пустити через вашу неподільну соціал-демократію? Ге? Бо вже таки об'єднались і усдеки, і меншовики, і більшовики, щоб рятувати революцію Керенського: Комітет порятунку зложили!

— Плювать мені на вашого Керенського! — гарикнув Іван і, стримуючи сказ, ухопився рукою за кілок у плоті.

— Чого ж то — плювать? — в'їдався Максим. — На чолі ж «порятунку» — ваш же таки брат соціал-демократ, сам більшовицький Пятаков стоїть...

— Шибзік твій Пятаков! Розкольник пролетарської єдності!.. І ти — шибзік! — Сказ вже давив груди Іванові.

Дістати «шибзіка» було образливо, і в запалі полеміки слід було відплатити ще дошкульніше.

Максим заговорив вже зовсім лагідним та ласкавеньким голоском — хоч до рани клади:

— Чого ж то — розкольник? Тепер уже у вашій соціал-демократичній єдності за «товаришем» Пятаковим вже й «добродій» Винниченко з генерального секретаріату...

— Шибзік твій Винниченко!..

— І сам меншовицький голова Думи, їх високородіє господин Дрелінг!..

— Одійди!.. — загорлав Іван, бо лють вже ухопила його. — Одійди, бо ненароком вдарю!

Він вихопив кілка з плоту і замахнувся — звичайно, тільки для остраху.

Та юрткий Максим ще меткіше підхопив ковінку, яка лежала на землі по той бік плоту, — була то саме та ковінка-патериця, з якою він ходив навесні з кумом-сватом кликати гостей на весілля Тоськи з Даньком, — і ви-

ставив її проти Іванового кілка, сам обачливо присівши за пліт.

Отут воно й трапалося. Максим хотів тільки одвести Іванового кілка, ну — пхнути його в груди, щоб не напирал на пліт, бо ж пліт був ветхий, міг же й повалитися. Та коли він присів, ковінка його пішла вгору, і Іван сам напорвся на неї — і не грудьми, а якраз обличчям.

Вістря ковінки ковзнуло Іванові по щоці і дряпнуло тіло до крові.

А кров і біль — вони хоч кого кинуть у сказ.

Іван розмахнувся, тепер вже не в жарт, і хряснув Максима по голові. На щастя, кілок прийшов не в тім'я, бо коли б у тім'я, то була б смерть, а вище вуха — і, шурхнувши, обідрав Максимові з вуха шкіру.

Дико залементувавши, Максим хотів був кинутися навтьоки, та злість вже заїла його, і він ще разів кілька штурхнув через пліт своєю ковінкою. Іванові прийшлося в груди і в плече — тут, у плечі, ковінка і залишилася, бо проколола піджак і застрягла в матерії.

— Гвалт! Убивають! — верещав Максим.

А Іван — подертого піджака, збитків та збиткування він простити ніяк не міг — ще витяг Максима кілком по плечах.

— Караул! Люди! — аж зайшовся Максим.

Іван вже перестрибнув через пліт, і така ухопила його шаленість, що бив би Максима ще — дарма що на Печерську лежачого не б'ють, — та вже повискакували з хат Меланя з Мартою — з усіма Бриленками та Колиберденками, збіглися на гвалт сусіди з правої та з лівої руки, заскочили у двір і Данило з Харитоном: вони якраз прямували з Флегонтової халупи, де тепер проживали Данило з Тосею, до стежки на Собачу тропу, бо поспішали в приміщення Медичних жіночих курсів на урочисте зібрання делегатів.

Спільними зусиллями, загальними благаннями та вговорюваннями пощастило таки розборонити двох забіяк, що пустили один одному кров — в ім'я протесту проти кровопролиття.

Міліцію покликав хтось із сусідів, а доктора Драгомирецького, що якраз поспішав до лікарні, перейняли по дорозі малі Бриленки й Колиберденки.

Кров юшила з роздертої Іванової щоки, заливала Максимові сорочку з обдертого вуха — і доктор Драгомирецький, Гервазій Оникійович, ухопившись обома ру-

ками за голову, проклинаючи світ за недоречність існування на ньому темних бешкетників та нарікаючи на свою власну долю — через мус жити серед такого людського непотрібу, — побіг мершій назад додому за своїм лікарським чемоданчиком з бинтами, йодом і ксероформом.

Найгірше було сердешному Данилові: він мотилася між двох таборів. То до батька Івана, то до тата Максима. Рідному батькові він спробував докорити: «Як вам не соромно, батьку, наче хлопчисько, у бійку встряли!» Та дістав люте: «Геть з очей! Колибердівський підлизню!..» Названому татові хотів був догодити: «Цитьте, цитьте, зараз сам доктор Драгомирецький вам процедуру зроблять — і присохне, будьте спокійні! Ай-яй-яй, як він вас тяжко торохнув!» Та Максим Радивонович заверещав: «Иди геть! Проклинаю брилівське насіння!» — ще й хвицнув Данила ногою під микитки.

Тоді Данило кинувся до мамів:

— Тільки ж Тосі, Тосі, будьте такі ласкаві, не кажіть: їй же не можна, раз вона в положенні!

Та Марта люто турнула його, а лагідна Меланя завела ридма про лиху розлучницю, що забрала в неї рідного сина, а тепер ще й дрібних діточок хоче посиротити.

Метушився Данило ні в тих ні в сих.

Харитон плюнув і висловив думку, що у них на Донеччині все було б по-інакшому.

На щастя, повернувся доктор Драгомирецький і приступив до закривавлених Івана з Максимом. Вправні руки ескулапа метко поралися біля Іванової щокни та Максимового вуха: мастили йодом, присипали ксероформом і накладали з бинтів черепну пов'язку нахрест.

— Неподобство! — бурчав при тому Гервазій Онікійович. — Таке безчинство! Дорослі люди, а... Та я б... та коли б моя воля... Хуліганство! Обох під суд! Обох в тюрму!.. Ви можете йти, — сказав він міліціонерові, що нарешті з'явився. — Каліцтва не заподіяно. Дрібні подряпини. Життя в безпеці.

Доктор Драгомирецький суворо осуджував обох забіяк, але ж до поліції чи як там тепер, по-революційному, міліції, ставився неприхильно й згорда.

Іван і Максим під час лікарських маніпуляцій притихли — пригнічені фактом каліцтва, а також самою важливістю й відповідальністю моменту. Безмовно скорялися вони всім наказам лікаря — поверніть голову,

підніміть голову, опустіть голову, і навіть покинули клясти один одного. Зараз, під черепними пов'язками хрест-навхрест, що закривали їм по пів-обличчя, вони раптом стали надивовижу подібні один до одного — навіть вуса однаково настобурчилися з-під бинтів. І оскільки в Івана залишалася незабинтованою ліва половина обличчя, а в Максима — права, то поруч вони виглядали ніби одне обличчя, тільки переполовинене, розділене навпіл: по одному оку й по одному вусові на кожного.

Меланя з Мартою — кожна нарізно — збігали до своїх хат і повернулися, кожна ховаючи руку за спину. Коли ж доктор маніпуляції закінчив, наказав пораним не знімати пов'язок протягом доби, уклав свій чемоданчик і надів свій кашкет «здрастуй-прощай», заміряючися йти, — Марта з Меланею, кожна з свого боку, поспіхом сунули йому руки в кишені — кожна з полтинником межі пальців.

Отут і відбувся другий скандал. Доктор Драгомирецький вихопив їхні руки — немов то гадюки залізли йому в кишені, відкинув їх геть — аж полтинники покотилися долі, затупотів ногами і зчинив такий галас, якого допіру не зняли були і Максим з Іваном удвох.

— Як ви смієте? — репетував він, вибираючи штиблетами куряву із стежки під ногами. — Та як ви наважуєтесь на таке? Неподобство! Мало того, що вчинили рейвах на цілу вулицю, переполошили весь Печерськ, сусідам своїм не даєте спокою, ще й ображаєте людей! Що я, жебрак, прийшов побиратися до вас: за милостинею чи, може, факір, який показував вам фокуси під катеринку? Що ви мені тицяєте ваші карбованці (Марта й Меланя давали не по карбованцю, а по полтиннику)? Дітям на хліб ваші гроші бережіть! Я — лікар, а не звощик, якому дають на чай! Нечувана річ!.. Завтра щоб з'явилися в Олександрівську лікарню на перев'язку! Обидва! Спитаєте доктора Драгомирецького! Доктор Драгомирецький — це я!

Гервазій Онікійович знайшов за потрібне рекомендуватися, дарма що перебував у сусідстві з потерпілими добрих п'ятнадцять років і навіть мав честь бути запрошеним на весілля їхніх дітей.

Після того доктор Драгомирецький хряпнув хвірткою і побіг до себе в лікарню.

В подвір'ї Брилів — медичну допомогу подавалося по брилівський бік перелазу — тепер запала абсолютна тиша: принишкли діти, мовчали сусіди, заціпило й Марті з Меланею — докторський лемент настрахав усіх.

Тільки Іван прогундосив з-під своєї пов'язки до Максима:

— А на котру ж годину він наказав прийти, чи ви не дочули... сусіде?

— Не дочув... — прогундосив з-під своєї пов'язки Максим, — на завтра сказав, а коли — не дочув... сусіде.

4

Данило з Харитоном були вже під Медичними курсами і почали проштовхуватися крізь натовп молодиків перед входом.

— Ану! — гукав Харитон, штовхаючися одним і другим плечем, — розступіться, пацани! Чого юрмитесь, людям заважаєте? Дайте пройти, бо нам усередину треба, на зібрання, як законним делегатам! Від арсенальських ми...

— А ти не штовхайся, тут тобі не базар! Всім треба усередину, всім на зібрання, всі — делегати!..

І тут Данило з Харитоном були здивовані й спантеличені.

Досі вони уявляли собі, що тільки вони вдвох, ну, може, ще хтось із хлопців з «Арсеналу», химерять про свою ж таки молодіжну, сказати б, партію. Тобто організацію з самих хлопців, яким, по малолітству, ще ніяково потикатися між справжні революціонери в боротьбі за гегемонію пролетаріату. А тут раптом набралось стільки народу, що й в двері не пройти! З півтисячі, а може, і більше! Та й не з самого Печерська, а з цілого Києва, звідусіль. Он Мишко Ратманський і Матвій Дубасов — з Подолу. От Яшка Меніс і сам Сеня Мальчиков — аж з Шулявки. Ось Сьомка Білокриницький з Деміївки. Та ще — мати пресвята богородице! — не тільки хлопці, але й дівчата! Шурка Ситниченко з Солом'янки! І ще цілий виводок таких, що й ніколи не бачили! І думаєте, — самі людські, з робочого класу? Таж-бо ні: і гімназистки в коричневих сукнях, і фіолетові епархіалки, і клітчасті від Жекуліної з Фундуклеївської, навіть курсихи — в пенсне і стрижені, без кісок! А хлопці? Не лише свій — гегемон, а студенти, гімназьори, реалісти, комерсанти, навіть ска-

ути в коротких штанцях і капелюхах з широкими кри-сами...

Та здивуватися й спантеличитися довелося Данилові з Харитоном ще дужче, коли з слів представника більшовицького комітету, який відкривав зібрання молоді, Лаврентія Картвелішвілі вони почули, що кожний, хто сидів у залі, був теж делегат, і — сам — п'ятнадцять: делегат від п'ятнадцяти молодиків-однодумців!

І вже зовсім були ошелешені Данило з Харитоном, коли з слів Мишка Ратманського, який говорив слідом за Картвелішвілі, раптом виявилось, що зовсім не утворювати організацію молоді зійшлися зараз молодіжні делегати, а лише ширити її та розбудовувати, бо ж організація така — Спілка робітничої молоді — вже є аж з весни. Мишко Ратманський був її головою, а членом її керівного комітету — ті ж таки Матвійко Дубасов з Подолу, Сенька Мальчиков з Шулявки, Сьомка Білокриницький з Деміївки, та — мати пресвята богородице! — Шурка Ситниченко з Солом'янки!..

Все це було навіть трохи обидно — глядіть: вихопилися, сучі діти, попереду всіх інших! Та не встигли ще Данило з Харитоном посмакувати як слід своєю обидою, як довелося їм знову отетеріти. Мишко Ратманський повідомив, що ще в місяці квітні їхня спілка, слідом за більшовиком Петровим-Савельєвим, виступила на підтримку тез товариша Леніна про пролетарську революцію, про віщо й надіслала самому Леніну в Петроград телеграму, а у відповідь від Леніна одержала листа: так і так, хлопці, київські молоді пролетарі, дякую за привіт, радію з вашого революційного завзяття, вірю в вашу стійкість у боротьбі за перемогу пролетарської революції, закликаю широко організувати молодіжний пролетарський рух, а спілку вашу рекомендую найменувати Спілкою молоді імені Третього Комуністичного Інтернаціоналу. Листа цього, писаного від імені Леніна товаришем його Крупською, Мишко Ратманський зразу й зачитав.

Тут уже не до образи було, і Данило з Харитоном, як і всі інші хлопці й дівчата в залі, — окрім скаутів та представників від утворених вже спілок молоді при меншовиках та есерах, делегати від яких теж присутні були на зборах, — зірвалися з місць, зааплодували що було сили й загукали «ура!».

— Ну й браві хлоп'ята! — схвильовано сказав Данило до Харитона, коли плескати й гукати було закінчено і всі знову посідали на свої місця.— З самим товаришем Леніним переписуються сюди і туди! Молодчаги! Усіх обскакали! Бач, яка має бути у нас організація!

— А я тобі що казав, коли ти допіру проти цієї Шурки в спідниці кирпу гнув? — зразу запально озвався Харитон.— Я ж тобі зразу сказав, що з такою спілкою дійдемо аж-аж-аж знаєш куди? — І, вже дещо презирливо, на адресу самого Данила, Харитон додав: — То вам, жонатим, раз спідниця то вже тільки — баба і тьху! А ми, народ, добираємо, що й поміж «спідниць» може бути дівчина — во! У нас, брат, на шахтах поміж відкатниць та горових геройські дівчата є! Полізеш до неї — вщипнути або й так, жартома,— дасть, що й зубів не визбираєш! О!.. Сознательні й самостоятельні.

Тепер Данило й Харитон сповнилися враз відчуттям власної гідності. Це було дивовижне, ніколи ще не переживане відчуття. Делегат! Це означає, що не хтось — за тебе, а ти — за когось. І не за когось там одного, а за багатьох, власне, за всіх. Особа поважна і повноважна. Такі відчування якось навіть звеличували тебе перед самим собою, і поводитися доводилося відповідно — не так, як завжди. Тільки вже як запропоновано записуватися до новоутвореної Спілки робітничої молоді імені Третього Інтернаціоналу,— Данило з Харитоном не витримали, зірвалися з місць і почали пхатися наперед, кривдячи не таких метких та проворних,— зовсім не як поважні делегати, а як звичайнісінькі Данько та Харко з Печерська, бо надто кортіло записатися першими.

В перерві до Данила з Харитоном підійшла Лія Штерн.

— Здрастуйте, хлопці! — весело вітала Лія.

— Здрастуйте,— Данило й Харитон відповіли стримано, як і належить делегатам, та й мали вони проти цієї дівчини, разом з якою колись довелось битися проти монархістів на Хрещатику, зуб: за те, що товариш їхній, Флегонт, почав біля неї... ханьки м'яти й таким чином неначе зраджувати панночку Марину Драгомирецьку — керівницю їхнього співочого товариства, що не пошкодувала і власного велосипеда, щоб гарненько привітати Данила з Тосею з нагоди одруження.

Лія з Флегонта і почала.

— А де ж Флегонт? — запитала вона.— Щось я його не бачу!

— То вам краще знати, де він має бути,— буркнув Харитон неприязно і навіть з викликом.

Лія засмутилась. Виходить, що Флегонт поставився індиферентно до утворення більшовицької Спілки молоді. Таким чином, доводилося признавати, що вся її, Ліїна, більшовицька пропаганда, спрямована на представника молоді інтелігенції, гімназиста Флегонта, не дала результатів — нікудишній, отже, з неї партійний діяч! Тим паче що й з цими хлопцями — молодими представниками робітничого класу — вона, більшовицька Лія Штерн, так і не зуміла знайти спільної мови...

І раптом Лією аж колихнула неприязнь до... Марини Драгомирецької. Це вона, Марина, забрала з-під її впливу Флегонта! А Лія ще ходила до неї з відкритим серцем, вела високопринципові розмови — марнувалася з цією діячкою із націоналістичної «Просвіти»!.. Флегонт, замість прийти на молодіжні збори, про які Лія йому стільки вже наговорила, сидить зараз, звичайно, у Марини й... милується з нею...

— Ні! — мовила Лія сердито. — Мені не відомо, де зараз Флегонт...

Женучи геть погані думки, Лія підійшла до Мишка Ратманського й Шури Ситниченко, що балакали з Лаврентієм Картвелішвілі.

Мишко Ратманський був веселий, аж трохи зухвалий.

— Ну як, Ліє? — загукав він назустріч. — Здорово, га? Скаути, есерівські «юсики» та меншовицькі «сомики» демонстративно пішли! — Він весело зареготав. — А двісті п'ятдесят вже вписалися в наш Третій Інтернаціонал! — Він знову заливчасто зареготав і від повноти почувань навіть лягнув Лію по плечі. — Третій Інтернаціонал на світ ще не народився, в природі його ще не існує, а у нас у Києві на Печерську він вже є! Га! Здорово?

Мишко Ратманський був взагалі хлопець веселої вдачі, але в цю хвилину він перевершив себе самого — такий був він щасливий. Стрункий, ставний, з гарячими, живими очима, Мишко міг би бути найпершим кавалером серед якого завгодно кола найпримхливіших дівчат. Але так само любили його і всі хлопці, з якими він знався, — за моторність, товариськість, вірність у дружбі й неохитність у ворожнечі. Втім, всю свою енергію, весь запал та жвавість характеру Мишко зараз віддавав лише одному — справі організації його перевесників; всі свої почуття, душу і серце — тільки предмету своєї закохано-

сті. Предметом закоханості вісімнадцятилітнього Мишка Ратманського була революція. Ще тринадцятилітнім хлопчак, до війни, закохався він — із мрій свого учителя, більшовика Петрова-Савельєва, — в прекрасний образ непорочної дівни: прийдешній комунізм на землі!

— Так що, дорога Ліє, можеш уже записати в протокол: Третій Комуністичний Інтернаціонал засновано!

— Не Третій Комуністичний Інтернаціонал, а тільки Спілку молоді... імені Третього Інтернаціоналу.

Сказано це тихим, ледь глухуватим, одначе з твердою інтонацією дівочим голоском. Це промовила хупава дівчинка з двома кісками — тоненька, навіть хирява, на вигляд років п'ятнадцять, хоча було їй вже аж сімнадцять: Шурочка Ситниченко. Дивилась вона суворо — років на сорок п'ять.

Мишко Ратманський ухопив Шуру за талію і так тісно пригорнув, що сердешна дівчина навіть пискнула — як миша під котячою лапою.

— Ух ти! Наш прокурор святейшого синоду! Правосудна Феміда-Семіраміда!

Але Шура Ситниченко зразу вирвалася з міцних обіймів Ратманського, гнівна й люта, скільки ці почуття — гнів та лють — можливо було виявити на її ніжному, лагідному, привітному обличчі:

— Мишко! Скільки разів я тобі казала! Не смій так тиснути! І взагалі що за неподобство! І це несерйозно, товаришу Ратманський!

Шура тупнула ногою і збиралася вже розсердитися не в жарт, та Картвелішвілі ухопив їх обох — і Мишка, і Шуру — і пригорнув до себе. Обличчя хлопця і дівчини майже зникли в широкій, наче парус, чорній студентській косоворотці Лаврентія:

— Ну, ну! Кішка і мишка! Дряпатися потім будете! Он уже сторож Капітон у свій щербатий дзвоник калає — неначе скликає курсисток на лекцію анатомії. Ходімо вирішувати найперше питання в порядку денному нашої спілки — про анатомію старого буржуазного світу!..

Першим пунктом порядку денного щойно утвореної Спілки соціалістичної робітничої молоді імені Третього Інтернаціоналу стояло питання про владу Рад.

Доповідь Лаврентія Картвелішвілі була коротка.

За кілька днів в Петрограді має відбутися Другий Всеросійський з'їзд Рад, і партія більшовиків вимагає, щоб з'їзд узяв владу в країні в свої руки. А коли буржуазний Тимчасовий уряд не захоче її віддавати, якщо реакція знову наважиться підняти голову, тоді — повстання!

Збройне повстання і захоплення влади пролетаріатом.

— Хай живе диктатура пролетаріату в нашій країні та міжнародна солідарність пролетарів у цілому світі!

Заклик Лаврентія зустріло дружнє «ура».

Після того Ратманський, як голова щойно обраного комітету спілки, запитав — хто хоче слова? І зразу здійнялося вгору щонайменше дві сотні рук.

Та першим таки вихопився Харитон, випередивши усіх інших, бо тепер, після перерви, розсівся з Данилом у першому ряді.

— Від кого ви, товаришу? — запитав Ратманський.

— Від шахтарів Донеччини! — аж гукнув Харитон і павіть впер руки в боки, наче ладнався кинутися в бійку, якщо слова йому не дадуть. Руда шевелюра стояла йому сторчкака, бо від надміру переживань, поки слухав доповідь, він весь час куйовдив чуприну.

— Ура! — знову гримнула аудиторія: поява шахтаря у Києві, де не було копалень, усім припала до душі.— Давай перше слово шахтареві!

Харитон стрибнув на трибуну, розпатлав ще раз волосья, аж воно засвітилося мідяним блиском проти сонячного проміння, що якраз лилося в аудиторію крізь широкі вікна, обсмикнув жакет і... мовчав.

Ще ніколи не доводилося Харитонові говорити промову, нехай і перед такими, як сам, молодиками, і ніколи не думав він, що це така вредна штука!

— Ну? Ну! — почулося з аудиторії з різних кінців.

— Прошу, товаришу, ваше слово! — сказав Ратманський.

— Що ж ви, товаришу? — підбадьорив і Лаврентій.— Починайте!

Але Харитон мовчав. Йому заціпило. Тільки патлав чуба і в котрий вже раз обсмикував піджака.

Лаврентій насторожився. Може, цей рудий хлопець від есерів чи меншовиків або з архаровців — шаромижників з банди анархіста Барона — і зараз встругне якусь провакацію?

— Починай, браток,— ще раз підігнав Лаврентій, готуючись, якщо буде треба, до відсічі.— Говори, а то інші скажуть. Марнуватися ніколи.

Харитон мовчав і вже навіть покинув торсати волосся. Тепер вже йому самому стало очевидно, що це — кінець, край, амба: зараз під ним проломиться підлога — і він шубовсне в перший поверх, між курсисток у білих халатах,— як у Дніпро. Та ще коли б тільки у перший поверх: розступиться земля і поглине його в тартарари.

Аудиторією пішов гомін, перебігло сміхом, почувлися й обурені вигуки. Хтось ззаду глумливо гукнув:

— Покажи хоч на мигах, що сказати хочеш, гей, ти, рудий!

«Рудого», хоч і був справді рудим, Харитон вже не міг знести. За інших обставин він, звичайно, вдався б до мови... кулаків, але звідси, з трибуни, хіба дістанеш? Виходу не було, треба було говорити. І Харитон заговорив.

Голос з його горлянки видерся одчайдушним лементом:

— Зброї! — залентував він.— Дайте нам зброї, як є, усім, що тут сидять! І підемо в бій, і здобудемо владу Радам! Смерть буржуям і контрреволюції! Так нам і Климент Ворошилов ще коли на Донеччині сказав, не те, що у вас тут...

Та останніх його слів вже не було чути. Загриміли стільці, загуркотіли підшви,— кількасот молодиків підхопилися з місць і в один голос підхопили перші Харитонові слова:

— Зброї! Дайте нам зброї!

Харитон сплигнув з трибуни і пішов на своє місце — червоний як парений рак.

Тепер хлопці й дівчата виходили на трибуну одне за одним. Промов не виголошували. З трибуни лунало лише:

— Дайте нам зброю! Хай живе повстання!

Перші збори Спілки соціалістичної робітничої молоді імені Третього Інтернаціоналу ухвалили: усім членам спілки взяти участь у збройному повстанні за владу Рад. Усім бути напоготові.

Вже вечоріло, коли після закінчення зборів гомінка згряя молодиків виспала на Собачу тропу. Ранні осінні сутінки западали в похмурі підпечерські яри.

Данило з Харитоном простували до Кловського узвозу разом з усіма іншими арсенальськими делегатами. Харитон все виправдувався, як це трапилося так, що йому раптом заціпило, тільки вийшов на трибуну. Та його ніхто не слухав — хіба ж до того було? Повстання — ось що мало бути на світі, а більше нічого! Щоб не було буржуїв, а була влада Рад! Що таке влада Рад і як воно буде за тієї влади, уявлялося невиразно, власне, ніяк не уявлялося; одначе точно відомо було, що це буде щось незвичайне та надзвичайне, щось таке, чого раніше не було, відколи світ стоїть, і що навіть не кожному приснитись вві сні. Світ був величезний і неосяжний, стелилася в той світ широка дорога без кінця і краю, і цією дорогою кому ж і простувати, як не їм, молодикам?

І запал від таких почувань у грудях бурхав і буяв, енергія в кожному аж кипіла, і сил почувалося стільки, що й справді нічого не варто було перевернути цілий світ. Сил було стільки, що нікуди й дівати, — і вже хтось поцілив камінцем у газовий ліхтар: однаково ліхтар належав франко-бельгійській буржуазній компанії! Потім хтось боднув афішну тумбу з оголошеннями комісара Тимчасового уряду таначальника Київської військової округи.

Данило, заспівавуч хору печерської «Просвіти», набрав повні груди повітря й гримнув молодецької, як завжди на Печерську:

Шумел, горел пожар московский...

І два десятки юних голосів щодуху підхопили:

Дым растилался над землей...

Коли ж пісня дійшла кінця і співаки на мить примовкли, міркуючи, якої б іще вшкварити голосніше, — з похмурого провалля під Черепановою горою прилинуло наче відгомоном:

Чуеш, брате мій, товаришу мій...

То в концентраційному таборі за колючим дротом співали військовополонені галичани, щойно повернувшись з своїх каторжних робіт: дробили каміння на бруківку

біля Ланцюгового мосту. Свою пісню вони заспівували щовечора, ніч у ніч, і була це неначе вечірня молитва перед тим, як відійти до сну. Вони співали її от уже котрий місяць і не перший рік. І була це навіть не пісня, а молитва-благання: поклик о поміч!

Хлопці притихли.

Відлітають довгим шнуром журавлі у вирій...

Цю пісню вже добре знали на Печерську. І коли зринала вона з провалля під Черепановою горою, по всіх печерських садках, по схилах і горбах від Кловської до Косого капоніра всі інші співи враз ушухали. Люди слухали сумної мелодії та трагічних слів і журилися разом із піснями над гіркою долею.

Останніми місяцями вже чимало галичан випущено на волю з-поза колючого дроту. При Центральній раді, при генеральному секретаріаті військових справ Симона Петлюри, чотар Мельник навіть організував цілий військовий загін із полонених галичан: курінь «Українських січових стрільців» — гвардію національного визволення України. Та до того куреня «січових стрільців» привозили полонених галичан з надволзьких та сибірських таборів, а з київських бараків на Собачій тропі не брали. Бранців-галичан київського табору визнано елементом для національного визволення ненадійним: в роботі вони стикалися з місцевими, київськими, робітниками і, хто ж їх знав, може, понабиралися крамольних революційних ідей. Бранці-галичани у таборі на Собачій тропі так і залишалися каторжниками у бараках за колючим дротом — чужаками на своїй рідній, та не своїй землі.

Чуеш, кру-кру-кру, в чужині умру...

Данило, а за ним і інші хлопці підтягли й собі — не горлаючи, стиха і зажурено:

...закн море перелечу, крилонька зітру...

6

Тієї ночі київський залізничний вузол працював з великим навантаженням — в районі станції Київ-Перший та Поста-Волинського.

На станцію Київ-Перший зразу після півночі прибули один за одним кілька маршрутів, і розвантажування

тривало аж до схід сонця. Вивантажувалося: прожектори з динамо-машинами, великі бухти колючого дроту, ящики з снарядами до скорострільних гарматок системи «Гочкіс» і цини з кулеметними стрічками. Під ранок прибув і ешелон з людьми. Людський склад негайно вишикувався, перешикувався маршовим ладом і рушив Бульйонною та Васильківською, потім через центр міста — до Бендерських казарм. Солдати були при зброї, і в кожного на лівому рукаві — срібний череп над двома схрещеними кістками. Ще один ударний батальйон смерті ввійшов, таким чином, у склад гарнізону міста Києва.

На Посту-Волинському вивантажувалося зразу два ешелони. І теплушки в них були «сорок человек или восемь лошадей». Коней помостами виводили просто на колію і зразу ж сідлали. Потім, — вишикувавшись тут же, на колії, — кіннотники рушили Караваївськими дачами та Брест-Литовським шосе, через центр міста, — на Поділ. Це був сімнадцятий донський козачий полк. І це був вже дванадцятий полк донців на території тилу Південно-Західного та Румунського фронтів.

Під ранок апарат прямого телеграфного зв'язку з ставкою — при апараті сидів невідступно старший офіцер для особливо важливих доручень, штабс-капітан Боголепов-Южин, — прийняв повідомлення: з різних пунктів тисячокілометрової лінії фронту в напрямку на Київ готуються вирушити ще сімнадцять ешелонів військ, різного роду зброї.

Штабс-капітан Боголепов-Южин, з наказу начальника тилу фронту генерала Квєцинського, передав у ставку: не висилайте технічних, збільшовизованих, частин і жодної українізованої; чекаємо ударників, юнкерів, георگیївців, кінноту. Відповідь була: готуйте місця для постою під п'ятнадцять-двадцять тисяч.

Комісар фронту, меншовик Іорданський, з наказу комісара ставки, есера Савінкова, стягував вірні Тимчасовому урядові війська в центр тилу фронту, у вирішальний вузол комунікацій між Південно-Західним та Румунським фронтами і столицею Петроградом: штаокр — Київ мав бути наготові.

Вантажні станції київського залізничного вузла працювали зараз з повним навантаженням, але на вокзалі Київ-Пасажирський, навпаки, панувала тиша, наче в го-

дину страйку: пасажирські поїзди не прибували і не відбували — їх затримано десь під Ніжином, з півночі, та під Фастовом, з півдня.

7

Володимир Кирилович Винниченко сидів у залі першого класу, пив холодний чай з смердючим монпансьє і кляв все на світі: порушення графіка пасажирських поїздів, Тимчасовий уряд і пізню нічну годину, під яку небезпечно повернутися темними вулицями додому, щоб переспати бодай дві-три години. Кляв навіть саму Центральну раду.

Причин для нервування у Володимира Кириловича було скільки завгодно.

По-перше, поїзди запізнюються сюди, отже, спізняться і в Петроград, а бути в Петрограді генеральний секретаріат зобов'язав Винниченка не пізніше, як на ранок післязавтра. Треба було таки видерти з горла в Сашки Керенського згоду на задоволення всіх домагань Центральної ради — момент був надто слушний: більшовики приперли Тимчасовий уряд до стінки, і без підтримки Центральної ради на Україні діло його, безперечно, буде... табак. Як же не використати таку нагоду?

По-друге, Винниченкові вже остобісіла вся ця морока з більшовиками: то вони входять до Центральної ради — в ім'я відстоювання національного українського визволення; то вони не входять до Центральної ради — через опір ідеям соціального визволення від реакційної частини Центральної ради; то вони знову входять, щоб підтримати демократичний елемент у Центральній раді та зірвати її антидемократичні тенденції.

З ким же закладати спілку? Проти Сашки Керенського з більшовиками чи з Сашкою Керенським проти більшовиків?

Володимир Кирилович потер спересердя шоку і відчув під долонею густу, аж гостру щетину. Ах ти, чорт його забирай, не встиг поголитися! За тими державними справами ніколи й пристойності додержати! Іхтіозавром скоро станеш!

Цього Володимир Кирилович не полюбляв: він завжди почував себе європейцем, джентльменом, денді.

Винниченко пішов шукати перукарню. До поїзда ще години півтори — можна і поголитися, і підстригтися,

і борідку підладнати: французька борідка «ан сіркль» — то був предмет особливих гордощів Володимира Кириловича, бонвівана, мужчини «в соку», кавалера з перчиком.

Перукарня знайшлась — хід до неї був тут же з зали першого класу, але довелося ще раз вичортуватися: вночі перукарня не діяла. Вилаявши добренько нові, революційні порядки, страхасу і профспілки з їх правилами охорони праці, Винниченко вже хотів був рушати назад до буфету, допивати смердючий чай з монпансьє, коли його увагу спинили двері поруч із дверима до перукарні. Над дверима вгорі була велика вивіска: «Просвіта»; нижче, на дверях, напис: «Відкрито вдень і вночі».

Володимирові Кириловичу відразу стало легше на душі. Чорт їх забирай — тіло й красу, раз ті капосні профспілки не бажають дбати про них уночі! Про душу, як бачите, є кому подбати цілодобово! Зростає, зростає, панове мої, національна свідомість на Україні! Ні, ні, не вмерла, не вмерла ще і, будьте покійні, й не збирається вмирати! І дбають про це не самовдоволені російські культуртрегери, а якраз українці, сиши й дочки відроджуваної української нації! Так, так, справою упорядкування «Просвіти» треба буде заклопотатися саме йому, Винниченкові, і поставити цю справу — культури і цивілізації — в майбутній українській державі превище від усього іншого, меркантильного, мізерного, низького.

Винниченко штовхнув двері і ввійшов.

8

У кімнатці «Просвіти» і справді була чиста втіха для душі. На стінах — портрети: посередині — Тарас Григорович, у рушниках, одесную — Франко, Леся Українка, Коцюбинський. Як це гарно — світила розуму й таланту, а не якесь чорти батька зна що! Ошую... гм, між Грушевським та Петлюрою на Володимира Кириловича дивився... Володимир Кирилович Винниченко... Винниченко кахикнув; що ж, законно: діячі відроджуваної національної державності. Приемно і лестить — бачити отак, десь у вокзалному закапелку, — свою власну персону. Заслужена популярність: і діяч державного будівництва, і — тее-то як його — розуму і таланту, словом, відомий письменник. Логічно! От тільки — кумпанія! Грушевський ще туди-сюди, нічого не скажеш, — діяч і світило науки. А от бути поруч із цим Сьомкою з Кобищанів —

це, знаєте, таки прикро, хоча, звісно, і від цього нікуди не втечеш: загальною опінією визнана перша трійця національного відродження...

Винниченко відвів погляд від портретів на стіні і глянув по кімнаті. Гарно! На столі — зерна для засіву національного духу: газети й брошури, стосик якихось книжок,— цікаво, чи є поміж них його, Винниченкові, твори? За столом, під табличкою «Черговий член «Просвіти»,— мати божа, зовсім молоденьке дівча. Приємна,приємна несподіванка!

Володимир Кирилович підтягнувся. Хоча в кімнаті нікого більше не було, тобто це означало, що зерна національного духу не було куди сіяти,—присутність особи жіночої статі, тим паче, так би мовити, допризовного віку, якимось внутрішньо мобілізувала. Володимир Кирилович завжди почував себе краще, коли поблизу було якесь «жіноче начало», аніж коли поблизу такого «начала» не було.

— Добрий вечір! — привітно, в баритональному реєстрі, як завжди до жінок, але з почуттям власної гідності, мовив Володимир Кирилович і зразу відчув особливу прикрість до того, що був неголений.

— Добрий вечір! — підхопилася дівчина. В її голосі бриніла відчутна розгубленість.

Це також було приємно: дівчина дивилася на несподіваного відвідувача і позирала на портрет на стіні, між Грушевським та Петлюрою. Дівчина відразу його признала!

Взагалі дівча було премиле, хоча й не видатної вроди,— Винниченко це відразу оцінив. Молоденьке, одначе культурне — знає в обличчя відомих письменників та державних діячів. Але вихрясте й якесь стріпане, наче після купання. І манера триматися — теж хлопчача: одне плече вище, а друге — нижче, та й дещо зависока. Володимир Кирилович полюбляв жінок мініатюрних і граціозних. А проте й така дитяча незграбність теж, коли хочете, має свою пікантність: несформоване, не опірене ще горобеня. З таких, знаєте, як із воску,— що захочеш, те й зліпиш. Словом, премиле дівча.

— Ах! — пролепетала, шаріючися до самісінького чубчика, дівчина.— Невже це ви... товаришу Винниченко?

— Я! — поблажливо-жартівливо, в тій же баритональній тональності, відгукнувся Винниченко.— А що? Хіба мені невільно зайти сюди?

— Ну, що ви! Але...— Дівчина зовсім розгубилась.

— Дозвольте сісти?

— О, прошу, прошу!..

Винниченко скинув капелюх, потім подумав — скинув і пальто. Пальто він перекинув через бильце стільця, капелюх поклав на стіл — на власну книжку, п'єсу «Брехня», яку він вже примітив поміж інших.

— Ну от. Давайте ж познайомимся: Винниченко Володимир Кирилович. А вас? — затримав він вузьку, з холодними пальцями, дівочу руку.

— Мое прізвище — Драгомирецька, Марина...

— Марина?..

— Гервазіївна. Але, звичайно, просто — Марина...

— Дуже приємно, товаришко Марина.— Винниченко нарешті випустив руку дівчини, що поступово в його руці теплішала і навіть стала вологою.— Курсиха? Гімназистка?

— Я вчуса на Вищих жіночих медичних курсах.

— Чудово! Отже, майбутнє світило в українській медичній науці?.. А тим часом сієте зерна національної свідомості серед нашого темного,— Винниченко зітхнув,— і, на жаль, національно зовсім малосвідомого народу! А ваші батьки?

— Мій батько — лікар. Працює в Олександрівській лікарні.

— А! Чудово, чудово! Отже, з старої гвардії свідомого українства?

Винниченко з приємністю позирав на дівчину: вона була таки гарнюня! Досі стоїть червона як маків цвіт, але вираз очей міниться раз у раз: то була в них розгубленість, потім — переполох, а тепер — неначе якась зажура.

— Ах, ні! — мовила дівчина зажурено і опустила очі.— Батько мій зовсім байдужий до... до національного питання...

— Ах, он як! Сумно. Я б навіть сказав,— Винниченко знову зітхнув,— трагічна ситуація. Втім,— він посміхнувся сам гіркою трагічною посмішкою,— ситуація зовсім звичайна: спочатку примусова русифікація, далі — самозросійщення, в результаті: маєш батьків, але не маєш батьківщини. Як увесь наш народ...

І враз — така вже була вдача Винниченка — змінилися і сумний вираз його обличчя, і інтонація. Він скрикнув майже пристрасно:

— І враз — в батьків без батьківщини народжуються діти, в серці яких полум'яніє священний огонь любові до рідного народу! Так, так, невмируще є національне почуття! Його можна загнати в темний кут, його можна нищити з покоління в покоління, але воно однаково відродиться: несхитний закон відродження нації!

Винниченко нахилився вперед і ще раз взяв дівчину за руку. Рука вже знову була суха та холодна.

— Ніколи, мила товаришко, не забувайте цього! Будьте вірні своїй нації! Велика вам дяка, що такі, як ви, приходять у світ!

Марина мовчала — і зникла, і глибоко схвильована цими словами. Долоня її знову почала теплішати й відволожуватися в руці Винниченка.

Втім, схвильований був і сам Винниченко — його завжди хвилювали його власні слова.

З дівчатами ж, і взагалі поміж жіноцтва, Винниченко бував або зовсім штучний та ламаний — манірничав і хизувався, — або, навпаки, — межівно щирий і зовсім справжній. Це залежало від того, яка була жінка, чого вона від нього хотіла і чого хотів від неї він.

— Але, — мовив він лагідно по невеличкій, урочистій паузі, — я почуваю, що вас щось турбує, мила дівчино? Ви схвильовані. Я не помилився?.. Та ви сідайте, чого ж ви стоїте?

Марина сіла.

— Власне, ні... А втім... — Марина нарешті звела очі. Погляд її був розгублений, але вдячний і довірчий. — Розумієте, я... — Марина не знала, як почати. — Зараз така складна ситуація... політична... Ви, звичайно, будете з мене сміятися, але я не вмію, от не вмію та й вже, в усьому цьому розібратися...

Вона повела рукою по листівках, що лежали розкидані перед нею на столі.

Винниченко глянув одним оком. То були різні заклики та відозви: від Тимчасового уряду, від Центральної ради, від партії більшовиків. Відозва Тимчасового уряду засилала прокльони на голови більшовиків і водночас ганила політику Центральної ради. Заклик Центральної ради ганив політику Тимчасового уряду і водночас бризкав отруйною слиною на більшовиків. Більшовицька листівка плямувала і Тимчасовий уряд, і Центральну раду.

Винниченко недбало відсунув листівки геть і поклав свою долоню — на цей раз тільки поклав — зверху на гарячу дівочу руку:

— Давайте спробуємо розібратися разом!

— Справді? — Марина аж скрикнула. — Ви? Мені?..

Вона зашарілася ще дужче, як спершу, коли раптом — наче привид уночі — під портретом Винниченка на стіні вдріла самого живого Винниченка перед собою.

— А чого ж? — баритонально мовив Винниченко. — Я ж таки старший проти вас і таки маю більший досвід у житті, в революційній боротьбі, політиці, ну й взагалі...

Він таки не міг стриматися і трохи хизувався, але справді ця премила дівчина була таки з тих, з якими хочеться бути щирим. Та й тільки ж у випадкових зустрічах — отак на вокзалі чи в поїзді — з людиною, якої ти ніколи більше не побачиш, і можливо говорити цілком одверто.

— Конкретно, — запитав Винниченко, — що саме непокоїть вас, товаришко Марино?

— Розумієте, Володимире Кириловичу, от Тимчасовий уряд...

Винниченко притис її гарячу руку до столу:

— Не шукайте слова, товаришко Марино, я скажу за вас: Тимчасовий уряд — реакційний...

— Так...

— Але — гучна революційна фраза...

— Так, так!

— І водночас — знову політика царя Миколи та чорної сотні Михаїла-архангела до українського питання. Ви це хотіли сказати?

— Це. Але...

— Але Український генеральний секретаріат, головою якого я маю честь бути, є відурядний від Тимчасового уряду, юридично — його, Тимчасового уряду, український агент. Але українська Центральна рада, найвищий орган національного волевиявлення, заступником голови якої я теж маю честь бути і яка отак паплюжить дії Тимчасового уряду на Україні, — фактично спілкується з Тимчасовим урядом. А більшовики лають взагалі усіх, одначе всі їх бояться і, мірою своїх сил та спроможностей, заграють із ними — і Центральна рада, і Тимчасовий уряд... Це ви хотіли сказати, мила дівчинко?

— Ну, не так, але...

— Але по суті — саме так!

Винниченко втретє зітхнув: душа йому боліла, було йому каламутно й канудно на серці — бідолашну дівчину мучило те саме, що терзало його самого і вночі і вдень.

— Щоб ви, мила дівчинко, не подумали, що я казати-му зараз щось спеціально для вас — порядком, так би мовити, вашого політичного виховання, а не як рівня до рівні, мушу признатися вам наперед...

Тут Винниченко спинився на мить — не того, що вважався, чи говорити далі, а тому, що намагався перебороти в собі прискіпливого кирпатого мефістофеля, бісика хизування: на язик так і просилася інтонація, як у мексиканського змовника, а він же, їй-право, жадав говорити зараз тільки щиро і довірчо.

— Я відкриваю вам, люба дівчино, чого, власне, опинився тут, вночі на вокзалі, і забрів до вашої келійки...— Бісик хизування таки прохопився крізь якусь щілинку, і Винниченко притишив голос — не до вульгарного шепотіння, звичайно, але до джмелиного гудіння.— Це, дівчино, державна таємниця і, звіряючися вам...

— Ах, ні, ні! Що ви! Не треба!

— Ні, треба! Я відчуваю, що можу покластися на вашу скромність,— знову не встояв проти бісика Володимир Кирилович.— Я вам скажу, і тоді наша розмова матиме якийсь сенс... Отже, я виїзду терміново до Петрограда для ведення з Сашкою... пробачте, з прем'єром Тимчасового уряду, Олександром Федоровичем Керенським, найважливішої і, замітьте, останньої розмови. Я везу ультиматум, коли хочете знати.

Марина пополотніла. Сниться це їй чи мана? Раптом відчиняються двері — і входить сам живий Винниченко! Улюблений письменник і найвидатніший державний діяч! Балакає як з рівнею і раптом відкриває таємницю державної ваги...

— Ультиматум! — мовив Винниченко на повен голос і навіть пристукнув кулаком по столу.— Або повне задоволення всіх наших вимог, або цілковитий розрив і, як каже жєбрак Шпулька на розі Прорізної, атанде! Бог дасть!.. Або ми скликаємо негайно наші, українські, Установчі збори і приймаємо наші, українські, суверенні закони — про державу, про армію, про власну валюту і таке інше — все, що гарантуватиме нашу самостійність, або — нарікайте на себе — ми приймаємо більшовицьку програму...

Винниченко запалився, голос його дзвенів металом — він відчував у цю хвилину, що говорить не до дівчини із «Просвіти», а до самого триклятого Сашки Керенського: тільки так і треба буде говорити післязавтра у Петрограді — це була непогана репетиція!.. Та раптом він скис — така вже була в нього вдача, — зльоти й падіння, думаєш одне, а говориш зовсім інше, — і закінчив, мало не плачучи, бідкаючися, наче хлопчик мамі в спідницю, коли заскалив собі палець:

— Ви ж розумієте: ми пишемо їм та пишемо, а вони навіть не відповідають на наші листи! Неподобство! Безчинство! Образа! — Винниченків голос на мить знову задзвенів металом, та враз знову заскиглив: — Ви розумієте: вони навіть не дають нам грошей на державний апарат — за паршивецький готель «Савой» під резиденцію генерального секретаріату мусимо платити з добровільних внесків отаких щирих патріотів, як ви!.. Вони призначають свого комісара, цього перевертня добродія Василенка, навіть не поспитавшись нашої згоди! Вони відтяли з-під нашої юрисдикції половину тіла України: цілу Слобожанщину, і південь вважають не Україною, а якоюсь ідіотською «Югоросією»!.. Розбій! Злочинство! Імперіалізм! — Винниченко вхопив спересердя свій капелюх, зім'яв його, вдарив ним об стіл, потім розправив прим'яті криси і поклав обережно на місце, на книжечку Володимира Винниченка «Брехня».

Марина сиділа, глибоко схвильована. Власне, вона не почувала нічого нового — про все це говорилося раз у раз на мітингах, писалося в газетах. Але ж тепер говорив їй про це сам Винниченко! А Винниченко був її улюбленим письменником — «володарем серця й розуму», — бо ж не хуторянин, не просвітянин, а європейського способу мислення, європейського масштабу, взагалі європеїзатор! А їй, Марині, так же хотілося, щоб і українська нація стояла врівні з усіма іншими європейськими народами!.. Як він сказав? Або — або? Або ультиматум, або разом з більшовиками? Тобто аж до участі в повстанні, про яке ці дні тільки й мова скрізь?..

Марині затамувало дух. Поза тим, що повстання — це ж так хвильно, так романтично, це ж означало й цілковиту ясність у всій тій плутанині суперечностей та протиріч, з якої ніяк не могли виплутатися її ...маленький ще розум неповнолітньої дівчини та її велике серце дочки свого народу!

І поки Винниченко — після душевних зльотів та падінь — розправляв свою пещену французьку борідку, дратівливо кривлячись, коли коловся об гостру щетину неголених щік,— Марина наважилася запитати, ледь чутно, затинаючися від хвилювання:

— Але ж, Володимире Кириловичу... це ж означитиме, що Центральна рада стане... більшовицькою? Хіба більшовицькі настрої... такі вже сильні в Центральній раді?

— Ах, товаришко! — Винниченко заломив брови мало не під заріст волосся на лобі.— Таж я сам, товаришко... більшовик!..

9

Марина дивилась і не знала, що сказати, не знала і як почувати. Щодня ж з'являлися по газетах антибільшовицькі виступи добродія Винниченка, пана голови генерального секретаріату,— день у день він огризався на більшовиків — за їхне, мовляв, сектантство та нехтування українським національним питанням. І раптом — він більшовик!.. Правда, у тих же газетах щодня викладалися й виступи товариша Винниченка, лідера української соціал-демократії, в яких він напускався на всі інші партії — есерів, кадетів, монархістів, російських меншовиків, власне, усіх, а обстоював лише одне: потребу української державності. І признавав у тих виступах, що, справді, тільки партія більшовиків бодай декларує обстоювання прагнень українського народу до національної самостійності.

— Чого ви так дивитеся на мене, товаришко? — запитав Винниченко, і в голосі його бриніло щире обурення.— Повторюю: я — більшовик! І, будьте певні, більш послідовний, ніж більшовицька партія...

Звичайно, це було лише «мо» — тільки хитромудрий виверт у розмові, але в цю хвилину,— коли він це казав,— Винниченко, як завжди, щиро вірив у ті слова, які вимовляв. Соціальне визволення! Гегемонія пролетаріату! Соціалізм! Він же за робітничо-селянську революцію! І навіть згодний на владу Рад. Будь ласка! І взагалі чим гірший він, скажімо, від більшовика Пятакова?

Розгублена Марина хотіла щось сказати, та Винниченко знову поклав свою долоню,— тепер вже його долоня

була волога, спітніла,— на гарячу, суху руку схвильованої дівчини.

— Не кажіть! Я сам за вас скажу. Я знаю, що ви маєте заперечити! Як же це ви, Володимире Кириловичу, кажете, що ви — більшовик, а тим часом більшовики, вустами лідера Київського комітету Юрія Пятакова, україножерствують не гірше діячів царського міністра Валуєва або того ж самого Сашки Керенського? Так, так, ви це подумали, а я за вас це сказав! І в той же час, кажете ви мені, більшовики на чолі з тим же Пятаковим раптом входять до складу Центральної ради?.. Політичний демарш, скажете ви, бо ж політика неможлива без дипломатії... А може, відповім вам я, це зовсім і не політика, не дипломатія, ніякий демарш, а визнання нашої, української, сили і правди? — Голос Винниченка знову задзвенів металом.— Пятаков, звичайно, примітивний україножер. Але він насамперед дійшлий політик: хитрющий і найпідступніший! Та хитрий, але не високий, як казали у нас ще в Єлизаветградській гімназії! Бо що таке політика? Змагання між партіями. А що таке революція? Боротьба соціальних і національних груп. Центральна рада стоїть на чолі цілої нації. Ми, українські соціал-демократи, очолюємо український пролетаріат. А кого очолює товариш Пятаков?

Марина дивилась, кліпаючи очима.

— Га? Я вас питаю, кого очолює на Україні Пятаков?

— Т... теж пролетаріат...

— Ні! Він очолює партійний комітет. Власне, частину комітету, яка зараз має більшість. Завтра вона може опинитися в меншості. Сьогодні ми панькаємося з Пятаковим, а завтра...— Винниченко зробив рух, який символізує «геть»,— і теперішня меншість може стати більшістю. Політиканство зміниться, а програма партії більшовиків залишиться такою, як була. Мусите знати, товаришко, що програма партії більшовиків найкраща...

— Справді? — Марина аж підхопилася радісно: ще більша ясність у її плутанину, і від кого — від самого Винниченка!

Але Винниченко спинив її рухом руки:

— А чому вона найкраща? Бо вона виповідає те, чого прагнуть найбільш широкі маси.

Марина слухала захоплено, і очі її світилися: весь час її прихилиє якраз до програми більшовиків, але муляє

оте сакраментальне національне питання. І от лідер виборювання національного визволення визнає слушність програми більшовиків. Марині калатало серце.

А Винниченко тим часом пропагував ідеї більшовизму:

— Більшовики оповіщають війну війні. А чого найбільше жадають найширші маси? Щоб остогидла війна закінчилась якнайшвидше. Більшовики закликають до знищення панування паразитарних, експлуататорських класів. А чого треба тим, кого експлуатують, а таких у суспільстві — більшість! Саме цього... Більшовики закликають: хто працює, той має бути владою і сам порядкувати своїм життям. Люба товаришко! Та хто від цього відмовиться? Все, моя мила дівчино, говорить за більшовиків.

— Боже! — прошепотіла Марина. — Яка я вам вдячна... що ви, нарешті, допомогли мені зрозуміти, як...

Та Винниченко тільки махнув рукою на подяку, він був не гордий, і говорив далі — йому ще треба було зробити висновок:

— Отже, за більшовиками, натурально, ідуть широкі маси. Ширші, мусимо це признати, — він журно зітхнув, — ніж ідуть за нами, українською соціал-демократією: це вам відомо з газет. А чому? Тому, по-перше, що мало не в кожній родині так само, як і у вас: батько забув свою національність — його зрусифіковано з діда-прадіда. Відродження нації ще не відбулось. Тому, по-друге, що на Україні, крім українського зросійщеного пролетаріату, є ще більше великоросійських пролетарів, гнаних голодом або спеціально завезених царським урядом: така була колоніальна політика царату, щоб убити нашу національну самобутність.

— Я знаю! — скрикнула Марина. — Саме це й мучить найбільше...

Та Винниченко ще не закінчив.

— Фактам, — сказав він, — треба дивитися сміливо в лице. В російських більшовиків неможливо відняти реальності їхньої програми, але у них можна відняти... реальний ґрунт. На чолі українських працюючих мас повинні стати не російські, а українські більшовики. Тоді гарантовано буде і національне, і соціальне визволення. Скажіть же, мила товаришко, хіба не варто в ім'я цього бути нам... українськими більшовиками?

— Але ж...— пролепетала Марина: недавня розмова з Лією Штерн враз виникла перед нею від першого до останнього слова,— але ж більшовизм не вміщається в державні межі, він вищий від ідеї боротьби за національне визволення...

— Демагогія! — Винниченко ляпнув рукою по своєму капелюху, знову зминаючи його.— Справа інтернаціонального єднання може розвиватися лише лінією гасел соціальної боротьби — це вам скаже перший-ліпший марксист! Та й взагалі це... справа пізніша, коли український пролетаріат матиме вже свою національну державу, отже, й здобуде змогу боротися проти своєї власної, національної, буржуазії, а не плутати, як зараз, коли своєї держави не має, ідеї соціального визволення з ідеями визволення національного! А тим часом...

10

В цю хвилину за дверима, в залі першого класу, закалатав дзвінок — перший дзвінок за цілу ніч: повістка до поїзда! Отже, пасажирські поїзди таки рушили! Гучний бас вокзального швейцара проголосив:

— Поїзд на Могилів — Дно — Петроград прибуває на першу колію!..

За дверима, в залі, враз зчинився гармидер — пасажири схоплювалися з місць, і Винниченко теж підхопився:

— Нарешті!

Він похапцем почав натягати пальто, вхопив капелюх.

— Мила панночко! — кивнув він.— Дуже приємно було мені згаяти з вами час!

— О! — підхопилася Марина.— Я така вдячна вам, така вдячна...

Справді, її вдячності не було меж. До неї завітав сам Винниченко, говорив з нею, як з рівнею, з'ясував найскладніші питання і так же зміцнив її в її, для неї самої досі не виразних, пориваннях! Вона ж інтуїтивно тяглася саме до більшовиків: і люди, які йшли за цією партією, були їй найближчі, і програма цієї партії найбільше відповідала її переконанням, а от відкинути те, що заважало їй, ніяк не вміла. Нарешті, допоміг найбільший авторитет... Сам Винниченко! Вона така вдячна йому...

Винниченко простяг руку—і тонкі пальці лягли в його широку спітнілу долоню. Він теж був задоволений.

Час нудотного очікування поїзда минув зовсім непомітно. І таке ж премиле дівча — якраз з тих, з якими хочеться бути самим собою. Правда, вродою дівчина не вийшла: оця хлопчача манера триматись, оця неграціозність, але ж яка щира юнацька безпосередність і неприховане виказування піетету... Винниченко міцно потис дівочі пальці, мило посміхнувся і навіть змовницьки підморгнув:

— Отже, їду з ультиматумом! Побажайте ж мені...

— Звичайно! Бажаю! Щасливо!

Власне, чого треба було бажати? Успіху чи... невдачі? Адже успіх місії Винниченка мав означати залагодження всіх незлагод з Тимчасовим урядом. А Марині ж так повірилося вже, що Центральна рада, як орган виявлення українського національного самовизначення, піде неодмінно разом з більшовиками. Одначе це означає побажати... неуспіху. Хіба так годиться?

Та Винниченкові не було часу чекати на результати рефлексій дівочої душі: поїзд вже підійшов, дано й повістку на посадку. А він же — на прощання — ще мусив виявити свою прихильність до цієї премилої дівчини. Він неодмінно мусить сказати їй кілька теплих слів на прощання: ця зустріч повинна запам'ятатися їй, може, на ціле життя!.. І він вже казав цих кілька слів, спинившись на порозі:

— Розумієте, мила панночко? Національну свідомість українського народу прибито століттями неволі, і тепер вона не така велика, щоб заглушити в ньому його соціальні болі й інтереси. І небезпечно віддавати іншим, особливо російському імперіалізму, — нехай одягненому хоч би й в більшовицькі ідеї, — право затамувати ці болі та боротися за ці інтереси. Треба, щоб саме українське ім'я мало провід у русі за соціально-економічне визволення нації, тобто той, хто є проводом і в національному визволенні!.. І можете спокійно спати, мила панночко, я таки притисну як слід Олєксандра Федоровича Керенського! Ситуація якраз дуже слушна: більшовики загнали його в тісний кут. Отже, я певний, що всі наші вимоги тепер будуть цілковито задоволені і не доведеться морочитися... з тими капосними більшовиками...

Він помахав рукавичкою і зник. А Марина залишилася стояти приголомшена.

Що він сказав? Хіба це сказав він? Таж щойно він говорив їй зовсім інше...

Аж нарешті вони прийшли.

Буг залишився позаду, проминули й незчисленні зарічанські квартали,— от і броварня Вахневського, а ось, навскоси, і крихітний старосвітський будиночок з ганком під височенним крилатим дубом!

Тут і жив Микола Павлович Тарногородський.

У віконечку, що виходило в садок, світилося.

— Батько ще не спить,— сказав Коля.— Він завжди чекає на мене, хоч би я приплентався аж під ранок. Скільки вже я йому за це дорікав!

— Хто ще з вами живе? — поцікавилася Бош.

— Вдвох живемо. Він на роботі — я варю куліш. Я гаваю по мітингах — він варить. Так і живемо...

Бош і Тарногородський падали з ніг — вони ледве дочвалали ці останні сто кроків через вулицю, і поки Коля морочився з ключем біля замка, Євгенія Богданівна присіла тут же, на східці ганку.

Клопітний і трудний минув день — ще й після попередньої безсонної ночі. Виступи по батальйонах п'ятнадцятого полку; мітинг у Вятській дружині, що несла охорону при складах збройного запасу Південно-Західного фронту; ще збори в авіаторів фронтової ескадри повітряних кораблів, у самокатників, кулеметників та в збройних майстернях; потім засідання виконкому Ради у Мурах і вибори ревкому; нарешті в Народному домі — пленум Ради, який мало не закінчився її арештом.

Ніч стояла безмісячна, але зорі тут і там пробивалися крізь оболочку небозводу, і була змога роздивитися поблизу довкола. Яка ж типова провінціальна околиця! Хатинки-мазанки під гонтом і стріхами; повітки й комори з лозової ліси — зовсім як у селі; тини й прелазы, густі вишняки, стрімкі тополі рядком понад шляхом.

Євгенія Богданівна навмання роздивлялася, а в голові стояв шум, а тисячі образків, уривків пережитого і побаченого за день виникали й зникали, тіснили й забивали один одного в притомлений, але надто розбурканий уяві.

Отже, військовий революційний комітет створено. Меншовики й есери чинили скажений опір, і все ж таки його складено тільки з більшовиків. Вибори відбувались

в Мурах — на території середньовічної фортеці, обнесеної товстезними кам'яними мурами з наріжними баштами, у величезних і похмурих під важеними готичними слупами підвалах колишнього єзуїтського монастиря. Незвичайний, аж надто вже не сучасний антураж ніяк не в'язався з тими зовсім сучасними словами — про революцію, пролетаріат і соціалізм, — які гучно лунали тепер під склепінням льохів, де три віки тому бряжчали мечі та кольчуги й лунали заклики до походу за християнську віру. А в цей час — не тоді, три віки тому, а сьогодні, під час обрання ревкому в затятій спірці між меншовиками й більшовиками, — згори, з приміщення гімназії, розташованої тепер на горішніх поверхах старовинного замку, докочувався велелепний спів — «Возбранной воеводе победительная»: була субота, і в домашній гімназичній церкві відправляли вечірню. І спів православного хору раз у раз перебивав інший спів — «Аве Марія» — з костьолу, що височів тут же, на замчищі, двері в двері проти входу до льоху, де колись пекли людей вогнем і присипали їм рани приском, а тепер відбувалося засідання виконкому: в костьолі теж йшла вечірня відправа.

«Возбранной воеводе победительная» та «Аве Марія» — слідом за дружними вигуками «Хай живе диктатура пролетаріату!» — бриніло в пам'яті Євгенії Богданівни.

Тарногородський нарешті впорався з замком.

— Ти заснула, Євгенія Богданівно? — запитав він пошепки, щоб не сполохати Євгенію Богданівну, якщо вона заснула. — Ходім. Я зараз зроблю чай і ляжеш спати. Чай, правда, з моркви! І без цукру. Хліба теж нема — сухарі.

Коля говорив весело і бадьоро, дарма що ледве тримався на ногах. Бо ж перемога! І ревком утворено — перший на Україні ревком; і п'ятнадцятий полк дав згоду рушити на підтримку київських пролетарів: солдатська маса була настроєна по-більшовицькому, а на чолі полку стояв командир-більшовик поручик Зубрилін. Правда, поморочитися довелося з іншим: полк відмовлявся йти на фронт, зброї йому через те не видавали, — і прийшлося Тарногородському з Бош загітувати охорону складів фронтового запасу зброї захопити склади й роздати солдатам гвинтівки з набоями.

Вони ввійшли в хату навшпиньки, щоб не збудити Колиного батька, але це була зайва осторога: батько стояв за порогом у світлиці й докірливо хитав головою, кидаючи погляд на дзигарі-ходики на стіні: стрілки підступали до третьої години.

Світло від гасничка спадало просто на обличчя старому, і хоча Бош бачила батька Тарногородського перший раз у житті, його обличчя видалося їй напрочуд знайомим.

— Знайомтеся, тату, це моя... знайома,— рекомендував Коля, дещо ніяковіючи: знайомства з жінками тихий Коля завжди, особливо перед батьком, соромився, і навіть коли доводилося йому йти вдвох з особою жіноцької статі, намагався триматися два кроки осторонь.— Вона переночує у нас, у світлиці на канапі, бо їй ніде подітися,— додав Коля і зовсім почервонів.

— Радий... прошу,— відізвався старий і потис руку Бош, однак офіційно, з холодком.

Євгенія Богданівна кинула оком по кімнаті і зразу зрозуміла, чому таким знайомим видався їй старий поштовий урядовець Тарногородський. Просто проти дверей на стіні висів великий, в рушниках, портрет Шевченка. Старий Тарногородський був достоту схожий на портрет Тараса Григоровича: такі ж вуса донизу, така ж лисина над високим чолом. І вираз очей був теж такий: сумний, лагідний і проникливий.

— Прощу спочатку на кухню,— запросив старий,— чай гарячий, гречана каша теж у духовці... ще звечора,— він зітхнув і ще раз непохвально поглянув на стрілки дзигарів.— Вже вибачайте, якщо каша присохла,— я її зараз відволожу парою...

— Та ви не турбуйтеся, тату! — квапливо відгукнувся Коля,— ми все самі. Лягайте спати. Та й їли вже ми... мабуть, не так давно.

— Ну, це ти брешеш!

Бош тим часом роздивлялася по кімнаті. Білена кімнатка з маленькими, дрібно пошибкованими віконечками була зовсім просто обставлена, але на диво затишна. Крім портрета Шевченка, на стінах не було нічого, звичайні дерев'яні лави-тапчани попід стінами були застелені смугастими й барвистими подільськими килимками, такі ж килимки, тільки вужчі, лежали від дверей до

дверей і на підлозі. По кутках притулилися очеретяні гірки — на нижніх полицях стояли тісними рядками книжки, на горішніх — безліч різних череп'яних виробів: кухлики, карафки, глечики, ведмедики та куманці, ясно помальовані або розписані візерунками українського народного орнаменту.

— Як у вас мило в хаті! — не стрималася Євгенія Богданівна. — І ці килимки та черепки — от би побачити Юркові Коцюбинському! Він так кохається у народних мистецьких витворах!

Старому було, очевидно, приємно почути таке, але він чемно не виявив своїх почуттів, тільки кашлянув і вказав рукою на двері:

— Прошу, мила панночко!

Обидва Тарногородські говорили між собою тільки по-українському, і Коля, знову трохи ніяковіючи, наче перепрошуючи, сказав:

— Ви вже, Євгеніє Богданівно, не осудіть: батько по-російському говорить тільки при виконанні службових обов'язків у себе в поштової конторі, та й те — до вищих урядовців, яким підлягає; до нижчого ж за службовим станом персоналу він навіть за царя Миколи звертався виключно по-українському. Щодо мене, то я зроду не чув до себе від батька іншого слова, крім українського. — Коля посміхнувся. — Російську, польську та єврейську мови батько знає досконально; єврейською батько балакає з сусідами-євреями, польською — з знайомими поляками, а російську залишає переважно для літератури — мій старий і аматор, і знавець не тільки української, але й російської літератури.

— Помовч, Миколо, — озвався старий Тарногородський від печі, де мудрував з каструлями, — я не потребую ні захисту, ані виправдань. Говорю мовою батьків і шаную моїх ближніх. Коли ж панночка не розуміє по-українському, можу говорити до неї і по-російському.

— Ну, що ви! — похопилася Бош. — Я чудово розумію українську мову! Адже я — очаківська, і дитинство моє проминуло переважно на Україні чи в Молдавії... Правда, давно це було... І говорити по-українському забула. Знаєте, російські кола, далекий Сибір, Японія, Америка, Європа: якимось і читати, й говорити доводилося більше як не по-російському, то по-німецькому чи по-французькому.

— Сибір? — перепитав старий.— Америка і Європа? Тобто заслання і еміграція? Отже, ви, дівчино, теж з революціонерів і, мабуть, із Миколиної партії?

— Так,— посміхнулася Бош.— З Колиної партії.

Голова Євгенії Богданівни гула, все тіло аж задерев'яніло від перевтоми, але в цю хвилину вона вже почувала, що хоча й не присіла ще, але якийсь дивний спокій, навіть спочинок, починає вливатися в її душу і тіло. Так же мило й затишно було у цій хаті: зовсім неначе... вдома.

Вдома!.. Євгенія Богданівна не стримала зітхання. Дому не було вже в неї добрих двадцять літ: по родичах, по чужих, по тюрмах, по етапах, на засланні чи на еміграції... Серце їй стисла туга й тривога: як там Оленька і Маруся — в Києві, у чужому домі? Вони теж, сердешні, не мали рідної хати з малих літ... А виїжджавши, вона навіть не встигала забігти поцілувати їх на прощання...

— З Колиної партії...— навмання повторила Євгенія Богданівна і додала: — Тільки прошу вас... тату, не звій мене ні панночкою, ні навіть дівчиною, бо маю вже двох дочок...

— І великих? — поцікавився старий, виставляючи на стіл каструлю з паруючою кашею.

— Не великих, не малих, а вже вони теж... у Колиній партії, і навіть у одній з мамою партійній організації.

— Та що ви кажете?! — Старий Тарногородський подивився з сумнівом, але уважно, на моложаве обличчя жінки перед ним.

Очевидно, він прочитав у рисах обличчя щось таке, що його цілковито задовольшило. Він швидко одвернувся і почав гучно брязкати чайними склянками та ложечками.

Потім, за хвилину, почувся його глухуватий голос:

— Мій Микола теж цілий рік відсидів у Лук'янівці!..

— Ну, тату, лишій з цим! — зразу запротестував молодий Тарногородський.

— І... і так і не закінчив медичного факультету. А тепер... революція... вождь вінницьких більшовиків у двадцять три роки... світова пожежа... де вже там до лекцій чи державних іспитів!..

— Он Євгенію Богданівну,— заговорив Коля, щоб одвести тему, цілком очевидно, прикру йому,— сьогодні мало не розтерзали юнкери, а сам комісар фронту замі-

рився арештувати її та завести в ставку! Ледве відбили!

— А що таке? — жваво зацікавився старий і повернувся до столу з склянками, налитими морквяним чаєм. Очі в нього почервоніли.

Коля розповів, докінчуючи кашу й беручись до чаю.

3

Справа була така. Тільки п'ятнадцятий полк дав згоду взяти зброю і рушати на Київ і в Мурах обрано ревком, в ставку фронту полинула депеша від начальника гарнізону — на гвалт! Адже у Вінниці, серед сорокатисячного гарнізону, поряд з українізованими частинами Центральної ради з корпусу генерала Скоропадського були ще частини, які підтримували більшовиків. У відповідь на депешу — вже підвечір — з Бердичева, з ставки фронту, прибув екстрений поїзд: сам помічник комісара фронту меншовика Іорданського полковник Костіцин з батальйоном юнкерів-ударників. Поїзд ескортували два панцирники — попереду і позаду. Залишивши на залізниці панцирники з гарматами, наведеними на місто й казарми п'ятнадцятого полку, комісар Костіцин з'явився прямо на пленум Ради, що відбувався в Народному домі. Костіцин вийшов на естраду з папером у руках, а юнкери-кулеметники зайняли всі виходи з театру. Полковник зачитав наказ ставки:

1. Негайно відправити п'ятнадцятий полк на фронт.

2. Видати всю зброю з складів фронтового збройного запасу.

3. Арештувати керівника Київського обласного комітету більшовиків більшовичку Бош і передати її в розпорядження ставки.

З відповіддю Костіцину виступив щойно обраний головою ревкому керівник вінницьких більшовиків тихий і сором'язливий Коля Тарногородський.

Коля подивився на кулемети юнкерів при входних дверях, при виходах на випадок пожежі і біля проходу за куліси. Потім глянув у зал. В залі сиділо понад тисячу чоловік — членів Ради й делегатів від заводів «Прогрес», «Молот» і суперфосфатного та від збільшовизованих військових частин. Якусь мить Коля ще дослухався до звуків зокола — знадвору: на майдані перед Народним домом і по набережній понад Бугом аж до

мосту шумував натовп солдатів, робітників і горожан, яким не вистачило вже місця в величезному приміщенні театральної аудиторії.

— Що ж, — сказав голова ревкому й керівник вінницьких більшовиків, — давайте, товариші, проголосуємо! Не пропозицію комісара фронту, — широко посміхнувся Коля просто до тисячі облич у залі перед ним, — бо ця пропозиція сформульована в формі наказу, ще й від імені військової влади, а накази військової влади, як відомо, не підлягають ні обговоренню, ані тим паче голосуванню. Я пропоную, в порядку позачергового, проголосувати мої пропозиції. Прошу слухати їх уважно — їх теж буде три.

Витримавши коротку паузу, позираючи то на напнюченого комісара фронту, то на юнкерів з кулеметами, то на зал перед ним, Тарногородський виголосив три свої пропозиції:

— Хто за те, щоб не відправляти п'ятнадцятий полк на фронт?

Знялася туча рук.

— Хто проти?

Тарногородський нарахував чотири руки.

— Хто утримався?

Зал заворушився, всі озирались, але рук піднято не було.

— Кумедно, — сказав Коля, — за моїми відомостями, в залі щонайменше кілька десятків есерів і меншовиків, членів пленуму Ради. Отже, треба вважати, що й вони або проголосували «за», або... утримались від того, щоб утриматися.

Зал відповів сміхом, і зринули оплески.

Тоді Коля проголосив ще:

— Хто за те, щоб не видавати зброю комісару фронту з складів фронтового збройного запасу?

Результат був точнісінький. І знову його вкрили гучні оплески.

— Хто за те, щоб не арештовувати товаришку Бош і не відправляти її в ставку?

Тисяча рук зметнулася знову догори, але тільки на мить — руки зразу впали вниз, щоб струсити зал бурєю оплесків. І тисячна аудиторія — солдатів і робітників — зірвалася з своїх місць:

— Ура! Ура Колі Тарногородському! Ура більшовикам! Влада Радам!

Костіцин стояв блідий, нервово смикаючи вуса.

Коли овації вщухли, Тарногородський з чемним уклонном — і хто б подумав, що сором'язливий, вахлакуватий студент Тарногородський умів бути таким галантним! — Тарногородський звернувся до комісара фронту:

— Прошу пробачення, полковнику, співчуваю, але нічим зарадити не можу: демократія! Раз ми так проголосували, то ви ж розумієте, що тепер ми не можемо виконати наказ, який суперечить нашій однодушній ухвалі?.. — Так само галантно Коля додав: — І ви, звичайно, усвідомлюєте, що коли б вам впала в голову нерозумна ідея використати ваших ударників, то ні один із них, ні тим паче ви особисто, — не повернетесь на фронт... живими, щоб віддати там своє життя за віру, царя і... прошу пробачення — за Тимчасовий, але постійно зрадницький уряд Керенського!..

Комісар Костіцин подався з своїми юнкерами на вокзал і засів на телеграфі біля прямого проводу в ставку. Ескадра повітряних кораблів, самокатники й кулеметна рота своїми озброєними дозорами оточили територію залізниці. П'ятнадцятий полк подав гасло до походу й почав ладнати обоз. Ескортні панцирники Костіцина одвели гармати від мети, але чохлів на жерла не наділи.

Вранці треба було начуватися нових подій або... відкрити семафор для повороту поїзда комісара фронту назад у Бердичів, у ставку, — ні з чим.

4

Коля сміявся, розповідаючи батькові, але старий непохвально хитав головою і кидав стурбовані погляди на сина.

Євгенія Богданівна теж посміхалася — тепер, тут, у затишній хаті, тривожні події минулого вечора здавалися більш кумедними, аніж небезпечними. І Євгенії Богданівні в цю хвилину було так хороше: від їжі та гарячого чаю вона навіть трохи сп'яніла — хотілося спати, тільки спати, але втома й затишок зморили вкінці, і не було сили поворухнутися. Отак сидіти, слухати розмову батька з сином наче крізь туман, десь немов звіддаля, і блаженно посміхатися. Так бувало в дитинстві: наморшися за день, сон хилить тебе, але дорослі балакають за столом і нізачо, нізачо не хочеться йти у постіль і облягатися спати.

— Нерозумно...— бурмотів старий.— Зухвало... картинно... наче по-геройському, але нерозумно... І небезпечно...

— Хіба ви... тату,— ліниво проказала й Євгенія Богданівна,— проти більшовиків?..

Вона зверталась до старого — тату, як казав і Коля, бо... мило було вимовляти це слово. Адже ніколи, скільки себе пам'ятала Євгенія Богданівна, вона не казала цього слова: до вітчима вона завжди зверталась тільки на ім'я та по батькові.

Старий Тарногородський суворо подивився на Бош:

— Даремно ви так говорите... мила панночко!..

— Не звіть мене так,— попросила Євгенія Богданівна, але старий пустив повз вуха її прохання.

— ...мила пашочко! Навіть якщо я не поділяю платформи комуністів-більшовиків, все одно син мій — це кров мого серця.— Він подивився на Євгенію Богданівну ще суворіше, і густі, важкі брови майже закрили йому очі.— Але навіть коли я схильний схвалити світогляд мого сина, то не можу погодитися з необачністю та зухвальством: вас же купка, а проти вас — кулемети, гармати й панцирники!

— Кулемети, гармати і панцирники в руках людей! — весело відгукнувся Коля,— а більшість людей і зараз за нас, а незабаром будуть усі! Звичайно, крім реакціонерів,— додав він,— але ж на те й є класова боротьба, тату!

— Класової боротьби я не заперечую,— так само суворо відказав старий,— і тобі це добре відомо: вперше про класову боротьбу ти почув, либонь, якраз від мене?

— Так, тату, і спасибі вам за це...

— А вам, мила дівчино, вибачайте — не розчув ім'я та по батькові, скажу: я схвалюю переконання мого сина. Дарма що вже старий і сам активно битися нездатний...

— Як це добре, тату...— почала була Бош.

Та старий говорив далі:

— Але, користаючи з мого поважного віку, дозволю собі подати вам на увагу: ви, більшовики, чините невірнo...

— Ах, тату,— втрутився Коля,— ви знову своєї!

— Помовч, коли говорять старші,— суворо урвав батько, і Коля слухняно примовк.— Ви чините собі на

лихо. Тільки та партія, яка широко розкине своє коріння народною нивою, здобуде перемогу й поверне цю перемогу на користь народові.

— Це дуже вірно! — сказала Бош.

— А ви тікаєте від народу, нехтуєте ним!

— Ну що ви! Чому? Якраз навпаки!

— А тому...— Старий подивився грізно на Бош, ще грізніше на сина.— Я ні слова догани не скажу вам за те, що ви говорите російською мовою,— це ваше право, і російська мова — прекрасна мова! Та дуже зле, що от синові моему довелося перепрошувати вас, керівника більшовиків на цілому українському Правобережжі, я знаю, ви — товаришка Бош, голова обласкому більшовицької партії,— перепрошувати, що, мовляв, ви можете не зрозуміти, як ми з сином балакаємо мовою народу, серед якого ви живете і яким хочете керувати, щоб вивести його на високості визволення...

— Тату! — не стерпів знову Коля.— Ви забуваєте про інтернаціоналізм, про який ви ж таки казали мені змалку!

— І ми боремось за соціальне визволення!..— почала й Бош.

Але старий говорив далі:

— Нема нічого вищого для людства, як визволення злидених та здійснення ідей інтернаціоналізму між усіма народами! Але ж злидарі українського народу теж прагнуть соціального визволення і також жадають увійти в братство народів в інтернаціоналі!

— Але ж, любий тату...— знову почала Бош.

— Помовчте й ви! — Старий грізно дивився на своїх опонентів і казав далі, приплескуючи рукою по столу: — З усіх партій я шаную лише одну партію — партію мого сина, і нехай насмілиться він сказати, що то не я, ще коли був він у четвертому класі, поклав перед ним «Комуністичний маніфест»...

— Це правда! — Коля дивився на батька закоханими очима.

— І на виборах до Думи я голосував за більшовиків. Але чому до боротьби за соціальне визволення не піднімаєте на Україні українських злидарів?..

— Ну що ви, тату! Якраз же — злидарів!

Старий Тарногородський повернувся до молодого Тарногородського.

— Щоб кликати народ, треба говорити до нього його мовою! Ти говориш, я знаю. Чую ще від одного, другого, третього. Але хіба річ тільки в тому, щоб ви говорили по-українському? Річ у тому, щоб за вами пішов той, хто говорить українською мовою, українці! — Старий махнув рукою й повернувся тепер до Бош. — Українці в національному своєму почутті скривджені віками, і кривда ця раз у раз багатом і в народних низах полудою лягає на очі, застуге світ — і часом кризь цю полуду вони нездатні побачити великої ідеї соціального визволення, до якого ви хочете їх повести. Щоб повести за собою весь трудовий український народ, треба більше більшовиків-українців! А ви не дбаєте про це...

Коля Тарногородській мовчав, дивлячись перед собою і вимальовуючи пальцем по столу. Бош теж мовчала, схвильована. Втома й солодка знемога вже залишили її: пристрасна мова старого брала за живе. Він мав рацію: українці краще кликати українців, а поміж керівників-організаторів — більшовиків-українців було... мало. Та щось було й наче не так. Принаймні вона звикла мислити по-іншому. Треба силою злидарів чимдуж здобути соціальну перемогу, і перемога соціалістичної революції простелить шлях і для розв'язання всіх інших тугих вузлів, заллутаних панівними класами в епоху імперіалізму. Старий не осягав цього...

Старий ще говорив, але, за своїми настирними думками, Бош вже погано чула його.

І раптом старий примсвк: у вікно знадвору хтось постукав. Спочатку негучно, за хвилинку — гучніше, три-можливо.

— Хто там? — підхопився Коля.

Старий теж звівся, відсторонив Колю й наблизився до вікна.

— Хто такий? — суворо запитав він.

Знадвору, кризь вікно й причинені віконниці, пролунав глухо мужський голос:

— Відчиніть!

Старий звів брови — голос йому був незнайомий. Чи відчиняти? Дні стояли тривожні. А тут ще й ніч... Старий стурбовано подивився на сина: син його був головний більшовик у місті, де, проте, більшовицької влади не було, а, навпаки, на більшовиків влада дивилася скоса. Ще й ці юнкери-ударники з своїм комісаром фронту...

Коля підійшов до вікна й прихилився до віконниці.

— Ану, ще раз перепитайте, тату,— прошепотів він.
— Зубрилін! — скрикнув Коля, коли знову почувся голос знадвору.

5

За хвильку в кімнату ввійшов Зубрилін. Він був в офіцерській шинелі без погонів, під офіцерською кокардою на кашкеті — червона стрічка: так відзначали свою прихильність до революції всі солдати п'ятнадцятого полку.

Коля й Бош кинулися до нього:

— Що трапилось, товаришу Зубрилін?

— Здрастуйте! — не забув привітатися до господаря офіцер. Але він був стривожений, важко дихав від швидкої ходи і заговорив зразу: — Товаришу Тарногородський, товаришко Бош! — Потім він похопився, кинувши оком на старого. — Я можу говорити?..

Старий зразу ж зробив рух до дверей, але Бош затримала його:

— Ви можете говорити, товаришу Зубрилін! Якась біда? Костіцин?

— Біда! Костіцин сидить у своєму вагоні, виставив охорону з кулеметами... Але, на його виклик, на Вінницю рушили війська з ставки... — Зубрилін кинув оком на дзигарі: була четверта година, — півгодини тому з Жмеринки прибув тридцять п'ятий автопанцирний дивізіон! З Бердичева підходить ешелон з тридцять другим автопанцирним дивізіоном...

— Артилерія! У нас же зовсім нема артилерії!

— Так. Вони, очевидно, хочуть поставити місто й казарми полку під загрозу гармат... Але це ще не все. З Проскурова вирушила артилерійська частина п'ятої козачої дивізії. А також повним складом двадцять дев'ятий і сороковий козачі полки генерала Каледіна...

Зубрилін, молодий, щойно призначений ревкомом командир п'ятнадцятого полку, закінчив рапортувати голові щойно утвореного ревкому і, за звичкою, підніс руку до кашкету — на честь. Потім вийняв пачку цигарок з кишені й почав закурювати:

— Вважав своїм обов'язком повідомити невідкладно й особисто. Мої зв'язкові чекають на вулиці. Який буде наказ ревкому? — Він чиркнув сірником, випустив клуб диму і запитав ще: — Що будемо робити, товариші? Га, Колю?

Старий Тарногородський склав руки долонями й хруснув пальцями:

— Невже вони наважаться... дати в місті бій... А втім,— він похитав головою,— тепер всього можна чекати: такі події в Петрограді...

Бош сказала:

— Насміляться чи не насміляться дати бій, але ж... сили у них переважають...

— Я думаю,— сказав Зубрилін, глибоко затакуючи-ся,— що тим часом не може бути мови про те, щоб... рушати на Київ!

Бош мовчала.

Мовчав і Коля. Він зосереджено думав і гриз ніготь,

Цокали ходики, важко дихав Зубрилін. Старий Тарногородський дивився то на одного, то на другого сумним, стривоженим поглядом.

— Не гризи нігті,— гримнув він на сина,— скільки я тобі казав?

Коля промовив:

— Сили треба... принаймні врівноважити. Ми маємо, крім п'ятнадцятого, ескадру, самокатників, кулеметників, Червону гвардію...

— Але ж артилерія, артилерія! — відгукнулася Бош.

— Так, артилерія. Артилерії ми не маємо... — Коля подивився на всіх.— Але ж біля артилерії теж... люди, солдати? Ми підемо в ці частини, що прибудуть...

— Потрібна артилерія! — рішуче сказав Зубрилін.— Люди людьми, когось ми переламаємо на свій бік, але ж... за всіх поручитися не можна. Тим паче козаки й юнкери. Вони підтягають добірні частини, вірні Тимчасовому урядові...

— Артилерія є! — раптом сказав Коля.— Тільки треба її привести. І вона близько,— вже загорівся він.— По селах між Вінницею і Жмеринкою!

— Другий гвардійський корпус? — в один голос перепитали Бош і Зубрилін.

— Другий гвардійський. Шістдесят тисяч багнетів, І — артилерія. Велика артилерія: корпусна! І легка, і важка.

Бош вхопила свою кепку, що лежала на стільці:

— Колю! Я їду в другий гвардійський!

— І я,— сказав Коля,— ми поїдемо вдвох. Але треба спочатку в Жмеринку — там солдатський комітет корпусу.

— Може, по телеграфу? — подав думку Зубрилін. Але зразу ж сам відкинув її. — Ні, тут треба живого слова. І говорити треба не в корпусному комітеті, а з солдатськими комітетами в частинах.

— Поїзд? — запитала Бош. — Коли поїзд на Жмеринку?

— Ну, поїзди тут кожних п'ятнадцять хвилин: ешелони, вантажні...

— Поїздом небезпечно, — зразу відгукнувся Зубрилін. — Але можна нашу автомашину.

— Чудово! — Коля зрадів. — Ідьмо!

Старий Тарногородський знову стис руки й дивився на сина, не кліпаючи; в погляді була туга, але й покірність.

Бош поклала руку Колі на рукав.

— Ні, Колю, ти не поїдеш! — мовила вона рішуче. — Ти — голова ревкому. Ти повинен бути тут. Ти маєш всім керувати.

— Слушно! — підхопив Зубрилін. — Колі від'їздити не можна.

— Я поїду сама, — сказала Євгенія Богданівна. — Зубрилін, ти даси мені одного чи двох товаришів, які своїм солдатським словом можуть вхопити за душу... солдатські душі гвардійців?

Коля все ще кусав нігті, роздумуючи, потім глибоко зітхнув:

— Ти маєш рацію, Євгеніє... В таку хвилину я не маю права залишити Вінницю і ревком. Але їдь неспайно!

Зубрилін рушив до дверей:

— Пішли! Ти, Колю, не йди з нами. Я залишаю з тобою живий зв'язок. І всіх членів ревкому спрямую сюди до тебе. Можна?

— Мабуть, так буде краще, — погодився Тарногородський.

Потім він підійшов до Євгенії Богданівни, що вже одягла свій солдатський козушок і насувала на голову картату кепку.

— Щастя тобі, Євгеніє! Повертайся неодмінно з артилерією... та й піхотою теж. Бо ж, хто знає, що буде завтра?.. — Він посміхнувся. — Треба ж рушати на допомогу Києву. А тим часом, — він ще раз посміхнувся, — допоможи Вінниці!

Вони міцно потисли одне одному руки, і Коля почервонів:

— Бережи себе...

Старий Тарногородський теж наблизився і взяв Євгенію Богданівну за плечі.

— Бережи себе, товаришко,— сказав він,— бережи себе, доню...

6

Тим часом на з'їздах — козачому та військовому — взаємовідносини з'ясовано остаточно: виявилось, що вони між собою не друзі, а вороги.

Донці дебатували три дні і прийшли до висновку: «Раз на території України розташовано зараз половину полків війська Донського, то донські козаки не можуть поставитися байдуже до становища на Україні. Тому владу в Києві з'їзд представників донських полків повинен взяти в свої руки. З'їзд діятиме в цілковитому контакті з штабом військової округи та комісаром Кириєнком, всемірно підтримуючи й відстоюючи всеросійський Тимчасовий уряд...»

На військовому з'їзді знялася буча. Делегати репетували:

— Імперіалізм! Дніпро тут тече чи Дон? Україна тут чи Донеччина?

І військовий з'їзд теж ухвалив:

«Минули часи коаліційних урядів... Маємо свій найвищий орган революційної влади на Україні — Центральну раду. Годі угод, поступок, просьб! (Оплески). Вимагаємо — вимагати! (Бурхливі оплески). Такий наш наказ Центральній раді!»

— Геть Тимчасовий уряд! — гукали з залу. — Геть більшовиків!

— На Дон — донців!

Дальше ведення обох з'їздів — і війського, і козачого — відбувалося вже при закритих дверях.

7

Гімназист Флегонт Босняцький стояв на розі Пушкінської та Прорізної — на посту караульного начальника. Військовий з'їзд відбувався в клубі імені гетьмана Полуботка на Прорізній, 19. і зовнішня охорона оточила весь квартал. Зовнішню охорону з'їзду відбувала перша, щойно утворена в Києві, сотня «вільних козаків». На пере-

хресті вулиць, звідкіля видно було обидві лінії охорони, і розташувався карпач.

Гімназист Босняцький не був, звичайно, караульним начальником, не відбував і караульної служби. Першу київську сотню «вільних козаків» сформовано з дезертирів, за метричним записом — киян, з околиць Куренівки, Пріорки й Оболоні. Флегонта — свідомого українця, ознайомленого в Чигирині вже й з «вільнокозацьким» рухом, — «Просвіта» відрядила для культурно-просвітньої роботи серед козаків. Звання йому надано: інструктор-інформатор національної справи.

Сотня, отже, пішла в наряд, Флегонт мусив бути з нею — для інструктування й інформування в національній справі, і він обрав місцем свого власного постюю саме пост караульного начальника, бо ж сюди раз у раз підходили козаки з донесеннями, тут гуртувалися й ті, що змішувалися з своїх постів, — і, таким чином, виникали найширші можливості для виконання дорученої Флегонтові високої місії.

Почував себе при виконанні місії Флегонт ніяково.

Адже не його виховували, просвіщали, навчали біля класної дошки в гімназії, а якраз він мав виховувати, просвіщати й повчати відразу великий гурт людей і в самісінькому вирі найвидатніших історичних подій. Алгебра з тригонометрією, історія церкви та філософська пропедевтика, три іноземні мови й російська словесність за підручником Сиповського — ото й було все Флегонтове знання життя, а сто Флегонтових вихованців усі поспіль були обстріляні фронтовики: знали війну, бої, кров, смерть.

А втім, Флегонт перемагав почуття ніяковості й дивувався: за цим почуттям вповзало в серце ще якесь інше — чи то туга, чи то просто жаль за чимось незбагненим, минулим, утраченим... Таке відчуття приходило до нього не вперше. Ще тоді, в Чигирині, коли він споглядав блазнювання навіженого Смоктія та й цілу церемонію посвячення «вільного козацтва», — стало йому отак недобре від дошкульного почуття несправжності. Неначе вдаєш із себе зовсім не такого, яким ти є. Неначе десь є — неодмінно є! — якесь справжнє життя, а те, чим ти живеш, зовсім несправжнє, вигадане, умисне... фальш! От чому ніяково. От звідки туга. Туга і жаль за тим, що є справжнє...

Що ж є справжнє? Де воно?

Флегонт розгублено роздивлявся. Був уже вечір. За-свічувались вуличні ліхтарі. Гомінкий натовп снував тротуарами сюди й туди. Газетярі бігли з вечірніми випусками газет і гукали: «Киевская мысль!» «Вечерние новости!» «Голос социал-демократа!» «Южная копейка!» Двері кафе та пивниць раз у раз відчинялись, і на вулицю, наче пострілом, вилітали уривки веселих мотивів: «Ой-ра, ой-ра!» Здається, ще ніколи не було в Києві стільки різних кафе та пивниць. Люди веселились.

Хіба їм весело? Хіба ці веселощі справжні?

Фальш!

8

А газетярі бігли вулицями й гукали:

— Останні вечірні новини!.. «Хто володітиме прекрасною Єленою» — прем'єра в театрі «Пел-Мел»!.. Утворення «Союзу поміщиків на Україні»!.. «Гетьман Дорошенко» — в театрі Садовського!.. На Південно-Західному фронті без змін!.. Селяни захопили маєток графині Браніцької під Кагарликом!.. Читайте останні новини!.. Єврейський погром у Сквирі!.. Керенський обіцяє неодмінно арештувати Леніна!.. Відступ італійської армії в Альпах!.. Купуйте пальто і манто тільки у Сухаренка!.. Штаб заявляє: анархія зростає в тилу!.. Відкривається Другий з'їзд Рад у Петрограді!.. Дами і кавалери, на бал-маскарад в «Аполло», Мерингівська, 8!.. З'їзд донських козаків оголосив себе владою на Україні!..

Дальші вигуки газетярів потонули в звуках, що народилися ближче, зовсім поруч замріяного Флегонта.

— По-зір! — подав команду караульний начальник «вільних козаків». І караульні біля входу до клубу Полуботка виструнчилися, брязкаючи зброєю.

З під'їзду клубу виливалися юрбою делегати військового з'їзду. Але, вийшовши на вулицю, на брук, вони шикувалися. З дверей вже лунала команда:

— Струнко! Правим плечем уперед!..

Вечірнє засідання з'їзду раптово перервано. У відповідь на зухвалий замір донських козаків делегати військового з'їзду оголосили себе зведеним полком «порятунку України». Вирішено: новоутворений полк з делегатів з'їзду негайно одержує зброю і стає під гвинтівку для оборони суверенних прав майбутньої української держави.

— До зброї! — така була резолюція військового з'їзду делегатів українізованих частин всіх фронтів.

Новоутворений полк «порятунку України» гримнув «Попереду Дорошенко веде своє військо хорошенько» — і промарширував вниз Прорізною.

Сотня «вільних козаків» пристроїлася ар'єргардом. Флегонт теж став у лаву і закрокував.

Втім, з'їзд донських козаків не залишився в боргу. Тільки в приміщення П'ятої гімназії на Печерську надійшла звістка про утворення полку «порятунку України», з'їзд донських козаків теж оголосив себе зведеним пішим полком донських козаків і прибрав назву полк «захисту революції».

Полк «захисту революції» — із співом «Пойдем, Дуня, во лесок, сорвем, Дуня, лопушок» — через усе місто промарширував на Глибочицю, в приміщення семінарії, де чекало на нього озброєння з запасу штабу.

В Києві сьогодні стало двома полками більше: один — на боці Тимчасового уряду, другий — на боці Центральної ради. Один проти одного — два ворожі полки. Що буде завтра?

Штабс-капітан Боголепов-Южин із штабу округи прямим проводом передав у ставку: за всяку ціну треба об'єднати сили Тимчасового уряду і Центральної ради — в передбаченні можливого більшовицького повстання. Озброєні сили більшовиків у Києві — мізерні, але в пролетарських районах міста неспокійно: пролетарські райони підтримують тільки більшовиків...

9

І от Євгенія Бош і Дем'ян Нечипорук стояли на гарматному лафеті — він правив за трибуну — перед натовпом артилеристів.

Щонайменше тисяча солдатів юрмилися в просторому дворіщі поміщицької економії — з трьох боків цей плац суцільними валами обмежували довжелезні стодоли, возовні, комори, шопи й повітки, а з четвертої сторони загороджено широку обору. В оборі зараз вистоювались артилерійські коні, першерони-битюги — тягати важкі гармати, та ногайські бистрюки — під офіцерів, вістових та зв'язкових. В коморах громадилися ящики з снарядами, в стодолах — різний артилерійський припас, по возовнях — передки й зарядки, із шоп та з-під повіток

повнистромлювали свої жерла, короткі і довгі, мортири, гаубиці й гармати: три дюйми, шість дюймів і дванадцять. Саме та артилерія, якої так треба було за сорок кілометрів звідси, у Вінниці.

А далі, за економією, по той бік поміщицьких рибоплідних ставків, стояв величезний парк із палацом пана П'ясоцького: там тепер містився штаб і квартирували офіцери. Ще далі — в кучугурах садків, нехай і безлистих зараз, пізньої осені, але таких густезних, що крізь голе віття лиш де-де просвічували білі хатки, привільно розкинулося на горбі величезне подільське село Носківці.

День був хмарний, сіялася дошкульна осіння мжиčka.

Та на негоду піхто не зважав: солдати стояли тихо, слухали похмуро, але уважно.

Дем'ян казав:

— Спогадайте, братки: три роки гинули разом в окопах на позиціях! Три роки ви, герої артилеристи, підтримували нас, піхотинську сіру скотинку, без вас нам би світу не побачити в першу ж атаку! Але ж гляньмо з другої сторони: коли б не ми, піхотинці, то й вас, бога війни, германські чорти другого б дня узяли голими руками! Ви — за нас, ми — за вас! І разом ми — таки сила!

В солдатській юрбі зітхнуло враз з півтисячі грудей і перебіг тихий шелест. Одвоювали три роки за віру, царя і отечество; потім — за революцію, проти німецького імперіалізму кликали агітатори, навіть сам Керенський і аж французький міністр Томá. А тепер, виходить, знов? І хто кличе? Отой самий комітетчик, що одним з перших проти війни голос подав, на багнети за це пішов, у тюрязі три місяці відсидів і на суді смерть проти війни готовий був прийняти! А тепер і він тієї ж! Тільки що повертай гармати жерлами з заходу на схід...

Бош з тривогою стежила за обличчями солдатів: невже скажуть — ні? Невже не підуть?..

Гвардійці-артилеристи стояли мовчазні — обличчя були як кам'яні, і очі потуплені в землю, під ноги.

А Дем'ян отирав піт і казав:

— Тільки ж то гнали нас проти германського народу, проти австріяка, такого ж мужика, як і ми самі. А тут оті самі генерали та буржуї, що гноїли нас в окопах і на дурну смерть посилали за свої бариші, — вони ж таки руку знімають на нашого брата солдата! Візьміть це на увагу, товариші!

Артилеристи мовчали. Дем'ян все втирав і втирав піт — піт струмів йому з чола аж на губи, дрібні бризки дощику змішувалися з ним. Кілька голів обернулося ліворуч поглянути на дорогу під крислатими липами, що вела до панського палацу,— звідти почувся тупіт кінських копит у кар'єрі: від штабу до артилерійського постою гнав верхи учвал офіцер. Офіцерів на мітинг покликано не було, не повідомлено й солдатський комітет дивізіону: в ньому верховодили офіцери-есери.

Дем'ян теж побачив вершника і заговорив поспіхом:
— А згадайте, братки, як своїм гарматам паші давали — перепочити жерлам, коли ми, піхтура, виходили з німцем-австріяком брататися між окопів на ту землю, що нічия!.. Мовчали ж ви тоді!.. Проявляли міжнародну солідарність трудящих!.. А як виходили ми рятувати ту роту, що здуру піддалась на провокацію французького міністра,— підтримали ж ви тоді нас, прикрили залізним куполом! Проявили ж пролетарський інтерес!..

Офіцер-верхівець вже вбасував конем у дворище, і кілька солдатів кинулися йому назустріч, догідливо притримали коня і допомогли сплигнути на землю.

Євгенії Богданівні захололо в грудях. Свого брата солдата слухають похмуро, а офіцерові запопадливо догоджають. Не вішувало це добра...

Невже не згодяться допомогти Вінницькому п'ятнадцятому полку?

Офіцер тим часом пробився крізь солдатський натовп — дорогу йому ввічливо відступали — і виліз теж на лафет поруч з Дем'яном та Бош. Це був поручик — голова солдатського комітету артилеристів.

— Що за неорганізований мітинг? — загукав поручик сердито.— Чому без відома комітету? Чому без дозволу командира полку?

Натовп загув: окрик офіцера не був солдатам до душі. З цієї зміни в настрої солдатів треба було користати чимдуж, і Бош мерщій заступила Дем'яна.

Вона взяла на себе відповідь офіцерові, але мова її була до солдатів:

— Інформую вас... товаришу пан офіцер...— Хтось у юрбі пирснув, хтось зареготав.— Мітинг зібрала я, відповідно до моїх повноважень.— Євгенія Богданівна не сказала, що то за повноваження, бо їх і не було.— Як голова обласного комітету...— Вона знову не назвала, що то за комітет,— я не потребую дозволу нижчих інстанцій.

Слово «обласний» справило враження на поручика: він навіть коротко взяв на честь, але іронія при звертанні йому теж дошкулила:

— Мітинг не дозволяю! Частина на бойовому марші. Ніяких зборів без дозволу командира й попереднього погодження з солдатським комітетом!

— Ач ти який! — почулося з юрби. — Вроді генерал-губернатор! — Юрбою пішов недобрий сміх. А інший голос відгукнувся: — Таж ми вас, ваше благородіє, в понеділок вибрали, а в суботу й скинути можемо!..

Користаючи з раптової прихильності солдатів, а більше з неприхильності до офіцера, Бош знову захопила слово собі. Відтираючи офіцера плечем—настовбурченням плечовим рубцем рудого солдатського кошушка,—Євгенія Богданівна зразу почала промовляти. І щоразу, як слова її викликали обурення поручика і він намагався втрутитися, вона таким же способом — плечем — відштовхувала його геть. Це щоразу викликало веселощі в солдатській юрбі.

— Тю! Ну й баба! Диви, якого вона йому стусана дала. То, мабуть, така, що й над своїм чоловіком зверху!.. Тихо, хлопці! Слухаймо, що нам бойова баба скаже!

Регіт раз у раз перекочувався натовпом.

А Євгенія Богданівна — хоча й не довго, а коротко — робила солдатському зібранню цілу доповідь. Одним реченням, для початку, вона сказала навіть про міжнародний стан: про міжнародні справи тепер усі солдати охочі були послухати. Другим реченням повідомила про події в Петрограді: готування пролетаріату до повстання — може, й завтра — за владу Рад, і аудиторія реагувала з живим інтересом. Про події в Петрограді сюди, в глухі подільські села, доходили лише непевні чутки. Третім реченням було повідомлення про те, що гаслами повстання буде: негайно мир і негайно ділити землю селянам! Це повідомлення викликало реакцію щонайбурхливішу.

— Мир! — гукали солдати. — По домівках, щоб землю ділити! А той каже — знову війна!

Тут мав бути найтрудніший поворот у промові, і Євгенія Богданівна приступила до нього з душевним трепетом.

— Мир і землю ділити! — гукнула вона. — Але, думаєте, пани-поміщики так її вам і відступлять? Поміщики, фабриканти й капіталісти вже згуртувалися і шлють

проти вас свої контрреволюційні війська! Ставка посилає на Петроград «дику» дивізію! Через Київ ідуть козаки отамана Каледіна! У Вінницю наслано ударників-юнкерів! Контрреволюція заміряється залити вашу землю кров'ю робітників, селян і революційних солдатів! І ви, революційні солдати, повинні допомогти братам по класу! Допоможіть вінничанам своїми гарматами, товариші артилеристи!

— А вірно! — зринули вигуки. — Допомогти треба, братці! Своїм допоможемо і за себе ж постоїмо! Баба правду каже! Рушати треба, хлопці!

Офіцер — голова комітету — відштовхнув-таки Бош і хотів щось гукнути, але з солдатської юрби зразу почувся:

— Слухали вас! Годі голову морочити! Не давати йому слова! Сам золотопогонник! Ану зірвіть йому, хто там ближче, погони!..

— Більшовицька партія кличе вас, товариші революційні солдати, повставати за владу Рад! Ленін каже: коли всім народом піднімемося, — перемажемо!

— Диви! Більшовицька партія! Ленін! — гукнули тут і там. — Що ж ти, дівко, зразу не сказала, що від більшовиків?! Тут у нас багато, которі співчуванці!..

Дем'ян стояв поруч із Бош і далі витирав та витирав піт з лица. Не він говорив, але в піт кидало його. Бурхливе піднесення аж роздимало йому груди. Було йому зараз так, як тоді на суді, — йти на смерть, але іншого шляху він собі й не бажав. На Бош він дивився закоханими очима: оце оратор, оце більшовик, не те, що він... Солдатську сльозу пустив, а й певтямки, що такими слізьми солдати за три роки вже наплакалися...

Зустрівся Дем'ян з Бош сьогодні вранці в Жмеринці. Він прибув з Києва шукати свою частину через корпусний комітет, що розташувався тут же, біля вокзалу, в готелі «Москва». І тільки одержав спрямування в постій полку — в село Попівці, — як у комітет зайшла ця, в солдатському кошушку та кепці. Так і так — у Вінниці контрреволюція знову готує путч, а ви сидите тут, мухчавите! Допоможіть, товариші, своєю артилерією!.. В корпусному комітеті хоча й не густо було більшовиків, але солдатську дружбу знали і за революцію стояли горюю. Порадили: їдь зразу на артилерійський постій — мітингуй, а дорогу тобі вкаже та й свого солдатського, більшовицького слова до артилеристів докине оцей товари-

шок, герой революції по київському процесу, рядовий Дем'ян з Нечипоруків. Уповноважуємо його від комітету корпусу і взагалі — від гвардійців-більшовиків.

Так познайомився Дем'ян з Євгенією Богданівною. Вони сіли в машину Зубриліна і поїхали за вісімнадцять кілометрів у село Носківці, в постій корпусної артилерії.

В дорозі Дем'ян розповів секретареві обласного комітету партії, членом якої і він тепер був, про те, як їздив на побивку в рідне село, як побачив молоду дружину. Віддю після трьох років війни і як з Тимофієм Гречкою, австрійським капралом Олексюком, ковалем Велігурою та безногим інвалідом війни Вакулою Здвижним рушили були вони громити панську економію. Та донці Каледіна й гайдамаки Центральної ради виставили проти них гвинтівки, і, звісно, без зброї... позадкував народ...

Мітинг артилеристів-гвардійців на виступі Бош і закінчився.

Комітетчик-офіцер вже й не поривався перечити. Сtribнув з лафета і пішов до конов'язі.

Тут відбулося ще одне сміховисько.

Солдати знову запобігливо кинулися йому відв'язувати коня. Та тільки поручик поставив ногу в стремено і ладнавсь скочити верхاً, — хтось як оперіщить вороного шлеєю по крупу! Кінь — дибки і поскакав, віючи гривую, по дорозі до палацу. А поручик — під вибух реготу, ще й з солоним солдатським словом, — зарив носом у землю, а тоді підхопився — лютий, блідий, аж чорний — і потьпав за коником пішака.

Мітинг гвардійців-артилеристів ухвалив одностайно:

— Вранці виступати в Жмеринку. Вантажити гармати в ешелони. На Вішницю!

«ОСІННІЙ ЕРАЛАШ»

1

В шантані «Аполло» — Мерингівська, 8, — цієї ночі було особливо людно, шумно і весело.

Анонсовано бал-маскарад-кабаре «Осінній ералаш»: в залі — бальні та екзотичні танці, бій конфетті та серпантин; на естраді — вар'єте і окремо «гвоздь сезону» — танок «ню на барабані»; кухня — шеф-повар «Континенталю» «дядя Ваня»; вина підвалів Карантбайвеля і Сан-

тіно; при столиках — жіноча обслуга, але в чорних фраках; маски входять безплатно, без маски — вхід керенка; приз пур ле дам — за декольте, мужській масці — за кількість бутоньерок; а з спеціального дозволу коменданта міста — рулетка і карти. Подробиці — в програмках на звороті меню.

Либонь, ніколи ще не розважався Київ так, як цієї четвертої воєнної осені. Особливо в кварталах між Хрещатиком та Банковою. «Інтимний» сьогодні давав сорок сольних номерів; «Максим» — сорок артистичних ансамблів; «Пел-Мел» — фарс «Хто ж володітиме прекрасною Єленою»; «Гротеск» — коліскові тільки для дорослих; «Перепутьє», в підвалі на Миколаївській, — гіцьйоль «Ах!». В цирку «Кіссо» боролися сорок пар чемпіонів. В шантані «Шато» виступав ансамбль «Сорок незайманих дів».

Кияни про київські злочні місця тієї пори так і казали: «Кругом сорок».

Проте на ці «кругом сорок» існувала сувора цензура. Здійснював її штаб військової округи: всі програми розваг та видовищ повинні були мати наперед дозвіл штабу. Вимоги військової цензури були такі: ні слова про війну, ані звука про революцію — більше сміху, більше танців, максимум жіночого тіла. Програми без жіночого тіла, без танців, без реготу дозволу не діставали. Штаб пильно дбав про моральний стан населення столиці; вболівав за тим, щоб цивільним жилося безжурно, а військовим — в азарті й піднесенні.

Але шантаном «Аполло» штаб клопотався першочергово: це було найближче кабаре від самого штабу, на Банковій, і тут гоїли свою розхитану нервову систему всі численні штаб-офіцери. І спеціально уповноважений по догляду за місцями розваг, старший офіцер для особливо важливих доручень штабс-капітан Боголепов-Южин, був цього вечора вкрай розгніваний: костюмований маскаррад в «Аполло» не вийшов. Відвідувачі воліли платити керенку, але заходили до кабаре-ресторації в своїй власній подобі. Боголепов-Южин пригрозив дирекції гауптвахтою за недостатню ретельність у рекламуванні і пообіцяв, що, покінчивши з найневідкладнішими справами, завітає в шантан сам, особисто перевірити, чи спроможеться дирекція протягом цих двох-трьох годин своєю винахідливістю заслужити собі амністію.

— Сміху! Тіла! Солі і перцю! — наказав він по теле-

фону дирекції.— В два рази більше, ніж у програмі. В три рази! Хоч зніміть з усієї жіночої обслуги спідниці — хай будуть у фраках і в панталонах з мереживом! Хоча б на них надіньте маски!..

Адже моральний стан населення столиці та її гарнізону треба було тримати зараз на особливо високому градусі: вісті зі ставки та Петрограда були аж ніяк не втішні. А з Київської округи — і зовсім сумні: в селах Зеленках, Медвині, Пиляві, Ковалях, Попівці — на Канівщині — селяни заорали поміщицькі землі. В маєтку Русаки під Радомншлем та по всій Чигиринщині — збройні заколоти. Фастівський чавуноливарний завод захопили робітники. На Поділлі та Волині підпалено кілька поміщицьких маєтків. А в самій Вінниці — серці Південно-Західного фронту — повстав п'ятнадцятий полк...

Збройних сил для боротьби з анархією в окрузі ніяк не настачиш. Дванадцяти полків донських козаків та «вільних козаків» Центральної ради виявилось замало!

З ставки на відчайдушні «sos!» київського штабу відповіли: фронт фактично оголений — можливий раптовий удар австро-німців: збільшовизована армія — батальйонами і цілими полками — розбігається хто куди; найбільш надійні частини спішно передислоковуються в напрямі на Петроград; все, що можна іще підняти, спрямовується на Вінницю. Києву — з його великим гарнізоном — належить обходитися власними силами.

З Петрограда: всі вірні Керенському війська концентруються довкола Зимового палацу, резиденції Тимчасового уряду; мости через Певу — в передбаченні наступу збільшовизованих частин — наказано розвести; лідер партії кадетів Кишкін оголошений диктатором столиці, і йому надано необмежені повноваження для встановлення порядку.

Боголепов-Южин одною рукою зіжмакав телеграфні стрічки, шойно подані з апарата, другою жбурнув телефонну трубку — відключився від шантану «Аполло», присунув папір, взяв перо і почав писати проект оповіщення до населення про те, що командуючий військами Київського гарнізону, генерал Квецинський, перебирає на себе повноваження диктатора столиці України...

Тим часом на естраді великого залу «Аполло» хор братів Зайцевих — на модний мотив «Под знойным небом Аргентины» — виконував:

Под южным небом Украины,
Где женщины — как на картине,
Где небо чистое так сине —
Танцуют все... гопак...

І зразу підспівував сенсаційними куплетами з репертуару Ваньки Руденка-Руденкова:

А сам Керенский посылает телеграммы,
Что город Киев переполненный ворами...

Притому дискант виводив октавою вище — «більшовиками» (замість ворами), а бас озивався октавою нижче — «хохлами».

Після кожного куплета виконавці пританцьовували парно: дама пливла у томному аргентінському танго, а кавалер вигоцував круг неї навприсядки гопака. Хормейстер був загримований під Винниченка. Цей помер уважався гострою політичною сатирою на нинішню ситуацію в Києві — «українізація — європеїзація — більшовизація», — і зал качався від реготу. Проблему національного самовизначення та соціальної орієнтації в цьому товаристстві вирішено раз і назавжди.

В залі при столиках переважали офіцери штабу, золота молодь купецьких фамілій Сухаренка, Бродського чи Дувана та чарівна стать у бальних туалетах. Бальні туалети були тільки яскравої жовтогарячої барви: наймодніший у цьому сезоні колір «танго».

Особливо шаленів у захопленні поручик Олександр Драгомирецький. Мавши елементарні знання української мови — мати ж співала над колискою українських пісень, сестра заводила в родині «українство», — він завзято вправлявся в знущанні з мови своїх батьків:

— Браво! — верещав Олексаша, збиваючи долоні в кров, і вигукував усі, які вже створила вулиця, глумливі пародії на українську мову. — Залізяку на пузяку — геп! Самопер попер до мордописні!..

Поручик Петров намагався його стримати:

— Покинь, Олександр! Ну як тобі не соромно? Це ж свинство!

Вони сиділи за столиком вдвох.— як завжди, нерозлучні напарники: робочий день у штабі закінчився, і Олександр зтяг Петрова розважатися з «девочками».

Петров сидів тоскний і понурий. Можливо, він взагалі був вдачі меланхолійної, але ж сьогодні поза тим нагнали тривогу й смуток самі події: на вулицях Петрограда почалися сутички — і це дуже нагадувало заворушення в лютому, після яких самодержавство повалено, імперія розсипалась і почався в країні бедлам. А фронт розвалювався, і, очевидно, поразки вже чекати недовго. Пропала, пропала Росія...

— Та чого ти киснеш! — ляснув його по плечі Драгомирецький.— Диви, як весело! Кажу тобі серйозно, а не по-українськи: регочи, бамбуло, над розгепаним коханням! Давай ще по чарочці!

Він налив в стопки шустівського, і вони випили.

А зал заповзято аплодував хору й в одну душу ревів «біс»!

Втім, одностайним зал бував лише в хвилину реакції на виконання номерів на естраді. В перервах же столики — а їх було в великому залі «Аполло» щонайменше півста — жили кожний своїм життям.

Поруч із Петровим та Драгомирецьким два столи були зіставлені і там розташувалася чимала компанія золотих молодиків — допризовного віку, але у фраках і білих жилетах. Центром були: молодий Терещенко, міністерський син, та руда Зізі, модна шансонетка з «Шато» — сьогодні в «Шато» виступали «сорок незаймань», і вона була вільна. На запитання зачарованих її появою тут добрих знайомих вона томно відповідала:

— Тепер у нас виступають тільки незайманки. Біда: я можу втратити ангажемент — свою незайманість я загубила дванадцятилітнім дівчатком.

Говорила вона шикарно: грасуючи і трохи гугняво.

Руда Зізі явно претендувала на одержання оголошеного на сьогодні призу — її декольте не могло мати собі рівних: на спині взагалі нічого не було, а спереду торочка брюссельського мережива трималася тільки на рожевих, нічим не прикритих грудях.

Зізі запевняла, що свій поезоритм «Зізі» Ігор Северянін написав саме про неї. І тому при першому ж знайомстві неодмінно декламувала:

Зизи, Зизи! Тебе себя не жаль?

Не жаль себя, бутончатой и кроткой?

Иль, может быть, цела души скрижаль,
И лилия не может быть кокоткой?

А втім, своєю популярністю Зізі завдячувала не лише банальній пікантності: Зізі була ще прославленою на весь Київ декламаторкою модних декадентських віршів. А молодий Терещенко якраз щойно заснував товариство поклонників декадансу «Пуп землі». І молоді гульвіси за зсунутими столиками — тільки затихли в залі оплески після «сибірських волоцюг» і знову задзвеніли бокали — загукали в один голос:

— Зізі! Зізі! Апостола! Пророка! Бога! Северяніна!
— Берсез! — коротко наказав Терещенко.

Слову п'ятнадцятилітнього ловеласа Зізі корилася безвідмовно — за це відповідав рахунок Терещенків у київських банках. Стріпонувши рудою шевелюрою та погравши рожевою спинкою — спиною Зізі завжди здобувала нових поклонників її таланту, — вона зразу почала, граючи, гугнявлячи й підвиваючи на римах:

Кто мне сказал, что у меня есть муж
И трижды овесененный ребенок?..
Ведь это вздор! Ведь это просто чушь!
Ложусь в траву, теряя пять гребенок...
Поет душа под осени берсез,
Надежно ждет и сладко-больно верит,
Что он придет, галантный мой Экссес,
Меня возьмет и девственно озверит...

Золоті молодики залементували в екстазі: бог Северянін і богиня Зізі! Міністерський синок, останній отприск можновладного роду Терещенок — позаочі заздрі друзі так і прозивали його: «Тере-щенок», — поклав руку Зізі на коліна.

— Можна вище, — дозволила Зізі.

— Слухай! — майже прохрипів Драгомирецький до Петрова. — Тільки почнеться музика, я її запрошу... — Ніздрі йому тріпотіли.

— Кинь, Олександрє! — всовіщував Петров. — Це ж сам Терещенко! Це ж його дама...

— Щеня! Тере-щенок! Я йому зараз наб'ю морду!

Довкола столика з другого боку від Петрова з Драгомирецьким тісним колом сиділи картярі — прапорщики, поручики, земгусари. Всі були серйозні і зосереджені. Чути було лише:

— Стучу!.. Марка!.. Мажу!.. Ламполо!.. Ва-банк!..
Игра сделана, ставок больше нет...

Трохи далі, ближче до естради, щоб зручніше приглядатися до танцюристок на естраді, сидів при столику сам-один сотник Нольде. Барон розкошував. Щойно він прийняв гарячу ванну, перед ним стояла пляшка шампанського, в кишені шелестіла тисяча — місячне утримання начальника контррозвідки при генеральному секретаріаті військових справ, а довкола — голі плечі, струнки ніжки, імлісті погляди жінок. Чого ще треба людині на світі?.. На стіл з картярами барон Нольде намагався не поглядати: ще потягне, просадиш свою тисячу — і йти тоді в свій паршивий номер у «Континенталі» сам-один, лягай в образливо-холодне ліжко. Барон сидів, смоктав шампанське через соломинку і роздивлявся — котру ж найспокусливішу запросити? Чорт забирай, всі були спокусливі! Ота з пружними дівочими грудями під тонкою шовковою тунікою — боже мій, як вона стріляє своїм чорним поглядом!.. Або й офіціантка, що йому подавала шампанське, в своєму фраку й коротких панталончиках з мереживом! Чорт забирай, бачили, як вона хитає стегнами, коли відходить... бр-р-р! Аж морозом сипле за шкіру!.. А оця, терещенківська руда лярва? Міф, блеф, фантазмагорія! Цікаво, скільки вона бере за ніч?.. Везе ж, чорт забирай, цим сосункам! Ух, недорізані буржуї-капіталісти! Чекайте, чекайте, он у Петрограді вже почалася заваруха! Дадуть вам чосу, націоналізують ваші капітали: не залишиться ні на хліб, ні на б... Барон Нольде вовком позирав на веселу компанію молодих декадентів. Він почував, що в його грудях вже ворухиться... класова ненависть. Йй-право! Дочекатися хіба, коли цей маравіхер-мільйонер піде додому, підстерегти на розі Терещенківської в темному кутку, приставити пістолет до мордяки і — гаманець або життя! Нольде навіть помацав свій браунінг в задній кишені. Га? От тоді б було всього — і петі-меті, і ва-банк, і руда лярва... Фантазмагорія!..

З естради — вже другим номером — співав баритон:

...весь мир содрогнется,
ужаснется и сам сатана...

Н-да! Світ, либонь, вже здригнувся — от-от задвигтять! Тільки ж надвечір генеральний секретаріат прийняв відомості з Петрограда: більшовики гуртуються в Смольному, гвардійські полки один за одним передаються на бік більшовиків. Гвардійці! Боже мій! Хто б подумав!

Колишній оплот імперії!.. Ну, та хрін з ним, із Петроградом, до Петрограда далеко, а от як буде тут? З ким домовиться телепень Петлюра і дурна борода Грушевського — з штабом чи з більшовицькою Радою? Самій же Центральній раді ніяк не потягти. Це ясно кожному, навіть дитині, навіть барону Нольде! Що чіпляти на кашкет замість тризуба — знову офіцерську кокарду чи червоний бант? Чорна магія! Іди знай наперед! Чи не накивати п'ятами, доки не пізно?..

Настрій в барона Нольде починав псуватися. Щоб не допуститися цілковитого душевного занепаду, Нольде мигнув своїй офіціантці у фраку і панталончиках. Вона відповіла спокусливим рухом.

Вокальний номер — дарма що була то наймолодша пісня сезону — не мав особливого успіху, і дирекція, піклуючись про моральні устої відвідувачів та пам'ятаючи про гауптвахту, поквапилася випустити «ню на барабані» — і оркестр вшкварив «Марсель».

-- «Шумит ночной Марсель...» — підхопили за всіма столиками пісню: це був улюблений мотив тилового офіцера.

Ню — голісінька, тільки з креповим трикутником на животі, що лише додавав пікантності, — випурхнула з-за куліс, стрибнула на барабан і послала в зал десяток безе. І зразу ж десятки пар звелися, щоб і собі, між століків, піти в ніжне й мрійливе танго.

Олександр Драгомирецький — він для хоробрості ковтував ще чарку коньяку — зірвався і клацнув шпорами перед рудою Зізі.

Тере-щенок подивився на нього гордовито, з чемною неприязню. Яке зухвальство — його даму! Але був він п'ятнадцятилітній джентльмен і закони вищого світу визнавав священними: шустрий поручик таки встиг раніше, ніж він сам розкачався! Тере-щенок хитнув головою.

Зізі звелася і поклала руку Драгомирецькому на плече. Від її оголених плечей вдарило ароматом тіла і пахощів. Олександрові пішла обертом голова — мерщій в танок, щоб не впасти!

— Підемо? — прохрипів Драгомирецький, гаряче дишаючи в декольте.

Зізі зневажливо глянула згори вниз:

— Тер дає мені щоразу триста...

— П'ятсот! — прохрипів Олександр.

Це було все, що він мав, та дарма: до кінця місяця якось прохарчується біля батька з Маринкою. А за коньяк заплатить Петров — однаково йому гроші нікуди дівати: п'є мало, не курить, не нюхає і навіть соромиться дівчат...

Ніздрі в Зізі теж затріпотіли:

— Тоді йдїть у чоловічий туалет і виходьте на той бік, у коридор. Я теж пройду в дамську... По коридору кімната номер чотири. Але тільки п'ять хвилин! Глядїть!..

Вона мило посміхнулася, пропливаючи мимо столика свого п'ятнадцятилітнього боса, подякувала кавалерові й попростувала в дамський туалет.

Драгомирецький гречно вклонився Терещенку — і подався в мужську вбиральню. Він поспішав чимдуж — тільки ж п'ять хвилин, сто карбованців за хвилину! — але по дорозі ще довелося галантно клацати шпорами дамі у військовому френчі, що сиділа самотно при столику майже біля буфету.

Біля буфету самотно сиділа Софія Галечко. В «Аполло» вона була постійним гостем, і її добре знали всі: покинчивши з справами у Центральній раді, вона неодмінно заходила сюди випити кави з лікером і роздивитися на дівчат. І завжди сиділа при столику тільки сама: коло відвідувачів шантану її тяжко зневажало за те, що вона дозволяла собі нахабно висловлюватися мужицькою мовою; офіцери, дарма що «штучка» була справді неземної краси, сприймали як тяжку образу мундир ворожої, австрійської, армії на її плечах; та й сама панна Софія гидувала мужською статтю, будши незламною прихильницею традицій амазонок острова Лесбос.

Принади рудої Зізі хвилювали панну Софію, і вона поглядом, сповненим чадних, чорних ревнощів, позирала на молодого Терещенка та поручика Драгомирецького. Чорняву панну Софію руді та біляві дівчата завжди хвилювали надміру.

Перед хорунжесою Галечко, поряд з чашечкою чорної кави та чаркою лікеру, лежав довгастий томик віршів поета Олесь «З журбою радість обнялись», розгорнутий на вірші «Опівночі айстри в саду розцвіли». Галечко гордовито кивнула поручикові на його шанобливий, але не без іронії, уклін — це ж був той самий російський офіцер, що приходив арештовувати святого душпастиря, отця Андрія графа Шептицького! — одвела заздрий, ревнивий погляд від ненависної личини Терещенка і опустила

погляд на сторінки томика поезій. Перед очима її все пливла та пливла рожева спинка рудої Зізі. Галечко читала:

...І вгледіли айстри, що вкола — тюрма...
І вгледіли айстри, що жити дарма,—
Схилились і вмерли... І тут, як на сміх,
Засяло сонце над трупами їх!..

Панна Софія тоскно подумала: «А я? Чи я — айстра?.. То правда, довкола — тюрма. То правда — жити дарма. То є консеквентно...»

Радість із журбою і справді тісно — наче два тіла — переплелись в душі панни Софії. Хіба не радість? Справджуються ж мрії — в Центральній раді вже заготовлено проект тексту нового універсалу: якщо Тимчасовий уряд і на цей раз не прийме вимог, Центральна рада оголосить Україну самостійною, від Росії віддільною державою. І святий отець через таємних посланців переказав: «сині» й «сірі» вже готові рушити боем попереду австро-німецького наступу на Україну. Сонце таки засяє, прошу вас, мої панове,— то правда! Але ж... Он який рейвах, прошу вас, заколочують зараз ті капосні більшовики в Петрограді! Чи не прийде до збройного бою і тутка, на Україні? Кому ж тоді й гинути першочергово, як не першим героям-борцям за самостійну Україну? А панна ж Софія, прецінь, між перших!.. Чи то ж є доречне й розумне, прошу вас, додержуватися такої політики — ні в сих ані в тих, як, прошу вас, веде пан презес?.. О, панна Софія, либонь, починає розчаровуватися в своєму академічному й політичному шефові — панові добродієві Грушевському. Він же, прошу вас, усім уста маже медом і кожному під ноги смолу лле! Підлабузное до кацапа Керенського, але й з жидом Троцьким віжки не рве!.. Хіба не є то журба для щирих самостійників?.. Та й сам пан добродій Винниченко — чи ж ліпший? До правди! Залицяється до Ради депутатів та більшовиків! Воліє впрягтися в «пролетарське» ярмо! Паплюжить українську еліту, тому що вона, мовляв, прошу вас,— буржуазія!.. Хіба не охопить душу журба? Ні, лише пан Петлюра, на думку панни Софії, тримається достойно великого політика: доки презес ладнає Керенському, а субпрезес тупцює біля Пятакова, пан головний отаман — і слова їм обом не кажучи — потайки відтягує до Києва українських вояків: корпус Скоропадського з Білої Цер-

кви, корпус Мандрики з Лятичева, «вільних козаків» Тюнника з Золотоноші, «усусів» Коновальця й Мельника... То є доречно, то є мудро стратегічно, прошу вас! Евентуально!..

Але на естраду вийшло шестеро дівчаток у самих газових спідничках без трико та з бутонами троянд на грудях без ліфчиків, затанцювали кек-уок, приспівуючи: «Смотрите здесь, смотрите там»,— і панна Софія почала до них уважно приглядатися — котру покликати?

3

Поруч, при сусідньому столику, сиділи двоє — посланці держав: французький полковник Бонжур та англійський консул Багге. Перед ними стояла пляшка найдорожчого бордо «Мазе Франсуа». Полковник Бонжур був скупчений, зосереджений, стурбований. Містер Багге, як завжди,— лагідний, доброзичливий, добродійний. Полковник Бонжур хмурився, кусав тонкі губи, нервово смикав тонкий вус. Містер Багге — опецькуватий, рожевопашечкий — згорнув ручки на животі й мирно крутив пальцем довкола пальця; очиці його випромінювали християнську добрість і зичили усім навколо лише добробуту й щастя на землі, раю на небі. Одним оком преподобний Багге — він не був ні пастором, ані місіонером, але до його смиренної подоби личило лише «преподобіє» — позирав та позирав, правда, самим куточком ока, на Софію Галечко. Хорунжеса чарувала його. Гарне личко, тьмяний погляд, така статура і — строгий мужський френч, навіть без вилогів! Що не кажіть, а це виглядало... пікантно. Містер Багге з сумом — вираз суму не лягав на його добряче обличчя — згадував свою дружину в номері «Континенталу»: суха, руда, зубата донька Альбіону...

Та заклопотаний полковник Бонжур урвав солодкі мрії добродійного містера Багге:

— То як же буде, містер? Ми всі дуже розраховуємо на вас! Єдність мов, знаєте, і взагалі спільність природи англійців і американців, так би мовити, в історичній ретроспекції,— все це дає вам козир у руки.

Містер Багге стримав зітхання й перекотив свої оченята на французького полковника:

— Ах, мсьє! Ви самі мусите розуміти — хто і що тут

зможе? Проти американців! Вони ж обскакали нас у всьому!

Поступово — за кожним словом — пальці на животі містера Багге крутилися швидше, а обличчя червоніло, наливалось кров'ю. Мова йшла про Сполучені Штати Америки, а про Сполучені Штати Америки містер Багге не міг говорити спокійно.

— Вважайте! — містер Багге розняв руки і постукав коротеньким, м'якеньким пальчиком об стіл. — Мій уряд і ваш уряд от вже півроку обіцяють та обіцяють надати Центральній раді позику. А нью-йоркський «Механік-метал бенк» ще в серпні, тільки починав генерал Корнілов свою авантюру, переказав на ім'я Грушевського сто тисяч, і сімнадцятого серпня генеральний секретаріат вже записав їх на своє конто! Хто ж буде миліший українській Центральній раді — ми з вами чи Морган з Рокфеллером та Мак-Корміком?

Це був слушний аргумент, і полковник Бонжур тільки роздратовано пересмикнув плечима.

— Вважайте далі! — палився кров'ю містер Багге, і очиці його вже кидалися іскрами гніву. — Перед війною наші інвестиції в промисловість на Україні, ваші інвестиції в український вугіль та руду були куди значніші, і разом і нарізно, проти вкладень американського капіталу в український бізнес. А тепер, на четвертому році війни? Вони інвестували сюди капіталу вдесятеро більше, ніж обидві наші імперії! Будь ласка: «Отіс елеватор компанії», «Таврійсько-американське мукомельне товариство», «Міжнародна компанія жатних машин Мак-Кормік», «Компанія Зінгер» з контрольним пакетом американських банків...

Містер Багге рахував, заламуючи свої товстенські пальчики. Пальців на обох руках не вистачило: наступ американського капіталу на Україну справді був такий скажений, що англійському консулові не обійняти його й обіруч, — і містер Багге збирався почати другий тур гри на пальцях, та полковник Бонжур понуро його спинив:

— Але ж наші концесії в металургійній промисловості...

— Ваші концесії! — скрикнув містер Багге і зробився синій. — Скоро буде їм кінець! Подивіться хоч під своїм носом у Києві! Деміївський снарядний американці у вас вже відтягали! Контрольний пакет «Гретера і Криване-

ка» вже перереєстровано не у вашій, а в російсько-американській торговельній палаті! Вважайте, наші і ваші палати хиріють, а вони — три місяці тому — відкрили тут, у Києві, відділення своєї «Російсько-американської палати»!

Полковник Бонжур не захотів залишатися в боргу. В'їдливо — скільки дозволяв це йому пригнічений стан — французький полковник огризнувся:

— Пардон! Ваша криворізька руда і марганець теж незабаром посиплються в американську кишеню...

Лагідний містер Багге зовсім поскаженів.

— Отож-бо то й є! І ваше і наше! «Нью-Йорк лайф іншуренс компані» вже придбала Київсько-Воронезьку залізницю! «Еквітебл» скуповує акції Донецької залізниці! Мак-Кормік накидає оком на Південно-Західну! Нехай стане це вам відомо: вони вже домовились з Тимчасовим урядом — в заплату за ту прокляту мільярдну позику Керенському — про будівництво американських залізниць на Україні: Москва — Штерівка, Харків — Інза, Умань — Миколаїв, Саратов — Азовське море! Вони домагаються концесії на геть усі залізниці України і...— Містер Багге вже розмахував руками.— Ви уявляєте це собі? — англійським та французьким підприємцям на Україні доведеться лізти в американські лабеті! О, залізниці — це ударний фронт США! Тільки фронт цей не в Арденнах, де зараз гинуть наші з вами армії, а тут, в Україні! Українські залізниці — це буде остаточна поразка Антанти! Ви розумієте це: ми програємо війну не там, у боях проти німецької армії, а тут, у мирному приятелюванні США з російським Тимчасовим урядом та українською Центральною радою! Ви розумієте це? Ми одержимо, як кажуть росіяни, «кукиш с маслом». По-українськи — «дуля з маком»!

Містер Багге захлинувся у власній слині і змовк. Його гнів і обурення не мали меж. Час наставав дуже трудний. Трудний і для самих імперіалістів. Війна на всіх фронтах неначе пригасала, але ж «мирна» битва поміж США та їх союзниками-противниками, Англією та Францією, день у день розгорялася чимдуж за майбутній розділ між ними колишньої Російської імперії. Багге й Бонжур представляли Англію і Францію, і полем їхньої битви була Україна.

Зовсім пригнічений полковник Бонжур боязко запитав:

— Отже, вам не пощастило якось... домовитися з містером Саммерсом? Його ж місія...

— Його місія! — Містер Багге знову скипів. — Ви погано орієнтуєтесь у правилах граматики, мсьє! В граматиці є однина і множина! Містер Саммерс після від'їзду американської місії «допомоги Росії» містера Рутта перемив його повноваження на Україні. Але ж зараз — замість одної колись місії Рутта — існують і заповзято діють вже американські місії: Крейна — загальнополітична, генерала Скотта — в питаннях української армії, адмірала Глекнона — в питаннях українського флоту, Робінса — в питаннях українського Червоного Хреста, Стівенса — спеціально по українських залізницях, ще й Хілда — в питаннях розвідки...

Сангвінічної взагалі вдачі, полковник Бонжур в'янув на очах містера Багге, в той час як містер Багге, вдачі, безумовно, флегматичної, явився й скаженів, як клінічний екземпляр холерика.

— Але ж наша місія генерала Табуї... — почав був непевно полковник Бонжур, — наш консул...

Та Багге його грубо урвав:

— Ваша місія! Ваш консул! Генерал Табуї інспектує армію, а консул — діяльність цивільних установ. А місії США інспектують всю Україну, ще й наші з вами місії на Україні! От як стоять справи, мій любий полковнику!

Містер Багге враз заспокоївся — так само, як раптово спалахнув, і, знову укладаючи ручки на животі, сердито буркнув:

— Ні, мсьє полковник, я не домовився з усіма цими... американськими «місіонерами». Хіба це можливо? Їх стільки, а я один! До того ж всі вони — тільки американці: виконують накази Френсіса, Лансінга та президента Вільсона і пильнують кожний інтересів свого боса — Моргана, Рокфеллера чи Мак-Корміка. Домовитись з ними — марна справа! — Великі пальчики зчеплених на кругленькому черевці містера Багге рук знову почали свій обертовий рух один довкола одного, і містер Багге закінчив вже майже зовсім спокійно, навіть пригасивши злі вогники в своїх оченятах: — Покладаю надію лише на містера Дженкінса...

— Дженкінса?

— Так! Адже після захоплення німцями Риги, де містер Дженкінс був американським консулом, він залишився... без діла. І є певні відомості, що містер

Дженкінс буде призначений американським консулом у Київ, до Центральної ради.

— То й що? Чому ви покладаєте на нього надії? Адже він також ширий американець і... і агент свого боса. Чи не Дюпона?

— Очевидно! — лагідно кивнув містер Багге. — Але ж містер Дженкінс — крім того, що він американець і агент Дюпона, — ще й... наш з вами... масонський брат.

При цих словах містер Багге одірвав праву руку від живота і зробив пальцями якийсь таємничий знак: розсунув вказовий і середній палець на всю можливу широчінь, а ця широчінь між вказовим та середнім пальцем дорівнює якраз тридцяти градусам, точно відповідаючи кутові розсунення масонського циркуля — найпершого символічного розпізнавального знака поміж масонами. При тому він проказав впівголоса:

— Вінсере аут море!

— Ах, он воно як!.. — прошепотів полковник Бонжур і машинально повторив своїми руками цей же такий знак. — Вінсере аут море! Перемогти або вмерти...

Затуманіле, зовсім похмуре обличчя полковника зразу вияснилося. Полковник простяг руку, взяв пляшку «Мазе Франсуа» і долив свою та містера Багге склянки по вінця.

Вони цокнулись і випили доброго старого бордо, як двоє старих добрих друзів.

У цю хвилину залогою шантану перекоївся грім, і всі голови жваво повернулися до вхідних дверей.

4

На порозі вхідних дверей стояла особа в чорній масці. Це була перша маска, яка прибула на сьогоднішній бал-маскарад. І вона викликала фурор.

Тим паче що особу під цією маскою всі в Києві знали.

На порозі в масці стояв стрункий матросик — безкозирка набікир, тільняшка під синьою матроскою, широченні чорні кльоші. Навіть ніколи не бачивши цього елегантного матросика і зовсім не знаючи, хто ж він є, кожне унятливе око відразу б розпізнало: це ж зовсім не юнак, а... дівчина. І дівчина надзвичайної вроди! Стрункість ніг вгадувалася під розтрубами кльошів, стегна були викреслені лініями самої Венери, з-під безкозирки з георгіївською стрічкою «Варяг» вибивалися

розкішні довгі коси кольору стиглої пшениці. Гадюки кіс були недбало, але зухвало перекинуті через плечі на груди наперед.

— Каракута... Каракута...— шелестом перекотився шепіт від столика до столика.

Так, це — нехай і в масці — була Поля Каракута, безногого лихваря Шпульки укохана племінниця, трагічна дівчина з Шулявки, віднедавна майбутня Жанна д'Арк в гвардії анархістів лідера Барона.

В залі затихло, як у церкві перед причастям, — не дзвеніли бокали, заціпило й людям, навіть замовк на півслові конферансьє на естраді, що почав був оголошувати черговий номер програми кабаре. А Поля Каракута, ледь коливаючи стегнами, пройшла середнім широким проходом до самого буфету. Восьмеро юнаків, в одягах різноманітних і живописних — смокінгах, студентських тужурках, френчах, чорних косоворотках, у чоботях, жовтих крагах чи штиблетах під штрипки вузьких удодочку панталонів, — пройшли слідом за нею. Права рука кожного лежала демонстративно на правій кишені. Це була особиста охорона Полі-Жанни Каракути-д'Арк.

Вільних столиків не було.

Панну Софію Галечко пройняв дроз з голови до ніг. Ноги їй враз затерпли, спина похолола, в голову кинуло огнем.

Єзус-Марія! Таж це впала з неба її мрія!

Хорунжеса Галечко зірвалась на рівні, клацнула за-каблуками, стала струнко, тільки зробила правою руною жест:

— Прощу!

Поля Каракута глянула крізь прорізи маски на ви-струнчену дівчину у військовому однострої. А, це ж та... з Центральної ради! Чула, бачила здаля, але близько стикатися не доводилося. Цікаво!..

Поля сіла на запропонований їй стілець.

Восьмеро охоронців негайно розташувалися колом поблизу: перелякана адміністрація вже тягла їм стільки й приставні стільці. В залі, звичайно, повно офіцерів — доблесних охоронців порядку й законності в республіці, але ж то в республіці, а тут, в залі шантану, коли б трапилося щось, на їхню доблесть не розраховувати! Нічним нальотчикам краще догодити — це вже можете бути певні...

Хвилинку дві дівчини — обидві зреклися своєї статі, обидві в чоловічій одежі — дивилися одна на одну мовчки. Софія — зачаровано, потерпаючи від жаги: сама Каракута! І яка ж чарівна краса! І скільки пікантності!..

Від усіх столиків також позирали на цю сенсаційну двійцю при столику біля буфету.

— Прошу вас, я така рада познайомитися з... товаришкою... — пролепетала Галечко, затинаючися від хвилювання. — Бігме!

— Взаємно! — Каракута кивнула.

Тере-щенок буркнув до своїх дармоїдів-декадентів:

— Присягаюсь Вельзевулом! Вони — як два демони одна проти одної: чорний демон і демон білий...

Руда Зізі — вона вже повернулася — ревниво щипнула його під столом.

Але в залі все ще панувало незвичайне оціпеніння, і сполохана адміністрація поквапилась випхнути на естраду П'єро.

П'єро був з бокалом шампанського в руці. Він підняв бокал, і музичний супровід заграв реквієм.

Під такий несподіваний акомпанемент — теж декадентську витівку — П'єро почав:

Поднимая бокал, он свой тост напевал:
За милых женщин, прелестных женщин,
Улыбкой страсти чарующих нас...

Містер Багге — його стілець майже торкався стільця Полі Каракути — підняв свою склянку з бордо і мило посміхнувся до чорної маски та золотих кіс:

— За милых женщин... прекрасна маска!

Очиці його масно мружилися.

— Іди ти знаєш куди?.. — процідила крізь зуби мила жінчина.

Містер Багге чудово розумів російську мову і був дещо поінформований в вуличному діалекті. Він поквапився відсунутись.

П'єро підняв бокал ще вище:

За милых женщин, чудесных женщин,
Любивших нас хотя бы раз...

Софія Галечко теж підняла свою чарку з лікером:

— За милых женщин, — посміхнулася вона до Полі, і це були, либонь, перші слова, які вона в своєму житті вимовила неависною їй російською мовою.

Повні уста Полі під берегом чорної маски здригнули — вона теж посміхнулася: ця дівчина з Центральної ради починала їй подобатися. Хоча б уже тим, що не така, як усі, а скоріше така, як вона сама.

— Але ж мені нема чого випити!..

Та офіціантки вже несли тацю — на вибір: коньяк, шампанське, калінкінська «Фіалка».

Поля взяла коньяк і «Фіалку».

П'єро скінчив, в залі проляпало кілька млявих оплєк-ків.

Та в цю хвилину трапився перший скандал.

Голосні ридання — справжнє голосіння — розляглися раптом у великому, з доброю акустикою, залі шантану.

Поручик Петров впав головою на стіл і плакав ридма,

Дехто підхопився, від столиків оберталися, виглядаючи, хто там і чого, інші залишилися зовсім байдужі, зневажливо копилячи губу: подумаш, дивовижа! Набрився якийсь земгусарик і тепер скандалить! Викинути його негайно звідси геть! Де вишибайло? Куди дивиться дирекція?

Олександр Драгомирецький метушився біля свого напарника; він був шокований.

— Петров! Чого ти! Цить! Замовч! Як тобі не соромно? Такий скандал!.. Негайно замовч мені, чуєш! А то я тебе на гауптвахту!..

Кінець кінцем він підхопив Петрова під руки і, за допомогою кількох офіціанток у фраках і панталончиках, потяг його до виходу геть із зали. Олександрі було до біса соромно: ще подумують, що це його приятель! Така компротація...

Він виштовхав напарника за двері, покинув його в гардеробі на руках офіціанток, а сам мерщій повернувся до зали, на своє місце, обурено низуючи плечима й гидливо посміхаючися. Треба було справити враження, що він тільки виказав свій героїзм і просто викинув за двері якогось — звичайно, зовсім не відомого йому — хулігана.

Петров плакав у кутку гардеробної, на купі калош і дамських ботиків, і офіціантки бризкали на нього одколоном.

Петров таки й справді хильнув через міру, — якомсь з того неспокою сталося само собою, та не з перепою зломилі його ридання. Останньою краплиною був той П'єр з його дурною пісенькою: «любивших нас хотя бы

раз...» А його ж, Петрова, ще не любила ні разу жодна жінчина, і він... боявся до них, жінчин, підійти.

Та; звісно, не в жіночому коханні була справа — бог із ним. Просто заїла туга. І невідомо за чим. Така собі світова скорбота. Ну, хіба ж це життя? З гімназичної парти — на фронт. Два роки на позиціях за віру, царя і вітчизну! Воші, кров, смерть — кулемети, «чемодани»... Рана, контузія, ще раз рана. За віру, царя і вітчизну. А потім ні вітчизни, ні віри, ні царя. Революція! А що таке революція? Кадети, есери, меншовики, більшовики. І як же це так: ворог — німці — наступає, вже скільки мільйонів полягло, а тут: «Геть війну!»? А як же вітчизна? І за що була смерть, кров, рани, контузія, воші? І незакінчена гімназія? Може, от за всю цю шушваль та погань, що дудлить тут коньяк і кожній дівці заглядає під спідницю? За них?! От це й було найдошкульніше, найобразливіше. І півпляшки коньяку заплакали в двадцятилітній скривдженій душі Петрова...

Втім, він швидко затих і заснув на купі ботиків та калаш.

І це було саме вчасно, бо двері знадвору розчинилися знов і завітав — як і пригрозив: з особистим контролем — штабс-капітан Боголепов-Южин.

Шинель з плечей всемогутнього в Києві штабс-капітана підхопили два швейцари, і штабс-капітан, не відповідаючи на уклінне шаркання та вихиляння перед ним директора, пройшов прямо в зал.

На порозі він на мить спинився і кшув оком.

Це було саме в ту хвилину, коли конференсьє з естради якраз голосував — данина революційному демократизму, — кому ж присудити обіцяні на сьогодні призи? І голосувалося — під загальні схвальні оплески — найдотепнішу пропозицію сотника барона Нольде: приз за найкраще декольте присудити споловини двом жінкам, які дібрали найпікантнішої маски: з'явились... зовсім без декольте — панні хорунжесі Галечко та... гм... невідомій чорній масці в матроському вбранні.

Пропозицію зустрів регіт, оплески, — сотник, дарма що Центральної ради, був таки дотепний, — і всі руки одностайно підвелися вгору: присудити двом! І хорунжесі — дарма що говорить хохлацькою мовою та зухвалиться в австрійському мундирі, — бо ж, справді, таки пікантно: декольте зовсім нема, всі жіноцькі принади заховано, а

заховані принади, самі розумієте, найбільш... гм... принади.

Боголепов-Южин затримався на порозі тільки хвилинку. І зразу рвучко крутнувся на місці і майже побіг назад до виходу — два швейцари ледве встигли накинути йому на плечі шинель.

Штабс-капітан упізнав у матроській одежі, під чорною маскою, коси зведеної ним шулявської чарівниці. До чортів собачих! Бракувало б ще, щоб улаштувала скандал! Вистачає клопоту й без неї. Он з телеграфу щойно подано стрічку: в Петрограді збільшовизовані частини почали штурмувати Зимовий. Керенський втік. Десь неначе подався за військами в петроградські пригороди. А київський залізничний вузол відмовився пропускати ешелони на Петроград...

5

Штабс-капітан вибіг на вулицю. Мерингівська потопа-ла в темряві. Яскраво палали лише лампйони біля «Аполло» — і від цього пiтьма була ще чорнiша. Далі, праворуч і лiворуч, лише слiпенько блимали вуличнi лiхтарі. В вікнах височенних кам'яниць довкола світилося де-неде: година була пізня, ніч, а кияни тепер — облягалися чи не облягалися спати — гасили світло рано: часи були надто тривожні.

Боголепов-Южин, сердито запнувши поли шинелі, попростував вуличкою Новою до Софiївського скверика перед театром Соловцова. Тоді буде стежка нагору по під химерним будинком інженера Городецького з його потворами морського дна, зведеним в пам'ять утопленниці дочки,— а там Банкова вулиця і штаб: Боголепов-Южин вдома.

Та хоч тільки на мить пристанув на порозі шаптану штабс-капітан, Поля Каракута теж побачила його.

Її аж підкинуло на стiльці.

— Куди ж ви, прошу вас! — похопилася Софiя Галечко.

Але майбутня Жанна д'Арк київських анархістів не чула її. Вона метнулася широким проходом до дверей. Вперше після розстання вона зустріла цю ненависну личину так близько. Каракута розчинила двері і вибігла геть. Восьмеро хлопців-охоронців побігли стрімголов за

своєю отаманкою. Відкорковані пляшки з шампанським та коньяком, налиті бокали так і залишилися на столі.

Поля вискочила на Мерингівську. Де він? Невже заховався? Боже мій! Це буде нещастя! Останніми місяцями пристрасно вимріяна хвилинка: вона підходить до красунчика аристократа і привселюдно б'є йому морду...

Ах, он де, либонь, і він: темна постать мелькнула в кінці провулка при вході до скверу. Поля побігла. Восьмеро пар ніг охоронців тупотіли позаду, наздоганяючи її: їм наказано ні на мить не лишати отамана без догляду, без охорони.

Вони нагнали Каракуту вже під театром Соловцова і водночас — всі разом — наздогнали й офіцера в шинелі наопашки.

Перед театром світив сліпенький ліхтар. Він кидав тьмяне коло не далі як за десять кроків. І голе віття каштанів павуками ворушилося в тому колі. Раптом Боголепов-Южин побачив, як із темряви, з-поза цього кола, — оточуючи його з усіх боків, — з'явилося шість, сім, вісім, ні, дев'ять постатей.

Рука Боголепова-Южина метнулася до кобури. Але проти нього було вже вісім пістолетів. Ще мить — і руки йому заламано назад.

— Що вам треба?

— Що з ним робити? — запитав один із нападників, не чекаючи, певна річ, на відповідь. — Навіщо він тобі потрібний?

Поля стояла перед своїм колишнім кумиром. Боголепов-Южин дивився на неї і полотнів. Ноги йому підламувались. Язик прикипів до піднебіння — він не міг навіть крикнути й покликати на поміч. Та й дарма — патрулів ближче штабу нема. Вони, звичайно, почують крик — відстані всього кроків із сотню. Але ж хіба вони наважаться побігти на крики о поміч?

Поля стояла перед своїм колишнім кумиром. Тим самим, що говорив до неї таким милим, вуркотливим голосом. Що лоскотав їй шию і лице тонким пахучим вусиком. Що казав їй вперше чувані слова кохання... Про те, що кращої від неї нема на світі. Що вона — неземно красива, а його почуття до неї — вічні. Що присягався їй обіцяв. Оповідав їй, як будуть чоловіком та жінкою і житимуть разом. Той, що йому вона дала свій перший поцілунок. Що... зірвав квітку й... зник...

Ударити? Набити морду? Отак — сам на сам? В тем-

тому скверіку уночі? І це тоді, як мріяла вона оганьбити його на все життя? Плюнути в пику й пустити! Хай іде собі... стерво собаче?..

Поля одвернулася від бридкої, блідої — аж світилася в тьмяному блиманні ліхтаря! — пики.

— Скиньте йому, хлопці, галіфе і зав'яжіть ними морду, щоб не хрюкав...

Штабс-капітан писнув. Це був не крик, а дитяче хлипання.

Та вже він лежав на землі, і його власними бриджами йому замотували фізіономію.

— Двадцять п'ять! — почув він ще голос своєї колишньої коханки. Крізь добротну діагональ штанів — манчестерського сукна, що постачала союзниця Англія російському інтендантству, — голос Каракути долинав глухо, м'яко, притишено. Так притишено, м'яко, глухо-схвильовано вона шепотіла колись, ховаючи лице своє в плече штабс-капітанові: кохаю!..

Штрипка галіфе потрапила прямо в рот, і коли перший удар — такий хльосткий та болючий — полоснув голе тіло ззаду, Боголепов-Южин закусив цю штрипку зубами.

Поля стояла і дивилась. Вона навіть не одвернулася, коли її колишне перше кохання непристойно заголювали. Не одвернулася й тоді, як посипалися дзвінки виляски — очкурами по тілу. Примружившись, вона рахувала.

— Годі! — скрупульозно відрахувавши двадцять п'ять, скомандувала Поля. — Поставте на ноги. Штани заберіть. Хай так і йде — без штанів. — Екзекутори хихикнули. — Та проведіть його отак до Банкової. Щоб по дорозі на темній стежці ще не нарвався на якусь шпану... Щоб не зобидив хтось ненароком.

Екзекутори душилися сміхом: ну й бідовий у них отаман.

Штабс-капітан, захитуючися, поплентався стежкою вгору на Банкову. Поза театром Соловцова, попід химерним будинком інженера Городецького з морськими потворами. Вони пливли мимо нього наче на морському дні. Втім, він і справді почував себе на дні. Зад йому щемів. Позаду йшли назирці анархісти з пістолетами.

Вітерець повівав і холодив гарячу, посічену спину. Каштани вгорі шорстко шелестіли голим віттям.

— Ну, нехай начувається... — скреготів зубами штабс-капітан в безсилій люті.

«СОЦІАЛІСТИЧНА РЕВОЛЮЦІЯ ВІДБУЛАСЬ!..»

1

Постріл з «Авроры» прогримів — і штурм Зимового палацу почався.

Три століття тут була цитадель російського самодержавства; три місяці тому тут розташувався штаб всеросійської реакції; три дні, як тут — за багнетами юнкерів та ударників — забарикадувався контрреволюційний Тимчасовий уряд.

Крейсер «Аврора» вистрілив з гармати — і збройні сили революції рушили здобувати останнє пристановище невідомої влади. Місто Тимчасовому урядові не належало: всі ключові позиції були вже в руках повсталого народу.

Була дев'ята година. Холодна осіння ніч впала на Петроград. Північна столиця де сяяла вогнями вуличних ліхтарів, де — палахкотінням багать на перехрестях вулиць, але в районі Двірцевої площі електрику вимкнено, не палали й вогнища, і громаддя Зимового палацу ледь бовваніло в п'ятні. Важко було навіть розпізнати його велетенський силует на тлі хмарного, мрячного осіннього небозводу. П'ятма запала в серці Петрограда. Лише вдалині й у вишині, на стіні Петропавлівської фортеці, мріяв крізь темряву червоний вогник: то світив сигнальний ліхтар — знак «Авроре» до пострілу на виконання наказу Військово-революційного комітету.

Постріл «Авроры» прогримів — і на Двірцеву площу, блоковану по всіх виходах загонами ревкому, з усіх боків вийшли бойовими порядками перші солдати робітничо-селянського війська.

Від штабу військової округи до Півного мосту йшли робітничі червоногвардійські загопи та Ізмайлівський полк. Від Олександрівського саду — балтійський та гвардійський екіпажі моряків і резерв діючого на Південно-Західному фронті Кексгольмського полку. З Невського проспекту — панцирний дивізіон і матраси учбово-мінного запасу. З Морської вулиці — солдати Павловського полку та Червона гвардія Василеострівського, Выбор-

зького й Петроградського районів. Ще йшли: путіловці, револівці та інші.

Зведені знову мости через Неву блокували: сто вісімдесятий піхотний та Фінляндський полки, гренадери.

Підступи до Смольного держали полки Литовський, Волинський, перший запасний та шостий саперний батальйони.

2

Юрій Коцюбинський стояв на визначеному йому посту — біля Державного банку — і посміхався.

Війна палацам — в ім'я миру хатинам — почалась.

Кулемети стугонили з усіх боків, враз ряснішою стала стрілянина з гвинтівок, тут і там, зокола величезної Двірцевої площі, сплеснуло й покотилося «ура» — штурмовики почали перебіжку.

Комісар Семіновського гвардійського полка Юрій Коцюбинський мав від ревкому наказ: захопити приміщення Державного банку, забезпечити незламною охороною скарбницю Російської держави і чекати дальших вказівок штабу повстання, будучи щохвилини готовим влитися з своїм полком у рукопашний штурм Зимового.

Держбанк здобуто. Коцюбинський — багнет до гвинтівки пригвинчено — стояв на розі, і крізь мерехтіння багать йому видно було рух штурмових батальйонів до Двірцевої площі. Юрій посміхнувся. Нестримне, непереможне тремтіння било цілим його еством. Але не з холоду гнилої осінньої ночі тремтів Коцюбинський — йому було гаряче. Дрож, який проймав його тіло, посмішку, що зламувала йому уста, годі було спинити: то були дрож і посмішка, які виникають проти волі людини в хвилину найбільшої внутрішньої напруги, в момент найбільшого піднесення всіх фізичних і моральних сил. Швидше в бій!

Здобути державну скарбницю ВРК наказав за всяку ціну: буде опір — зав'язати бій, не покладе ворог зброї — знищити, переважатимуть ворожі сили — лягти трупом. Батальйоном Юрій оточив квартал і на чолі взводу попрямував до під'їзду банку, до основної охоронної застави. Семеновці йшли з гвинтівками на руку наготові: найменший порух охоронців — стріляти й кидатися на багнет. Два десятки пар солдатських чобіт лунко гупали по кам'яній бруківці.

— Хто іде? — прилинуло від охорони, з під'їзду банку.

Юрій відповів гучно і дзвінко:

— Влада народу! Солдати Військово-революційного комітету! Кладіть зброю, руки вгору!

— Ура! — вибухла відповідь.— Хай живе влада Рад!

Охорона державної скарбниці, виставлена штабом округи з солдатів частини, що вважалася особливо вірною Тимчасовому урядові, тільки й чекала, щоб її змінили або роззброїли. Семеновців вони почали обіймати і цілувати. Ми теж з народом і за владу Рад, заявили вони.

Чи не точнісінько так було з Юрієм, коли він, доставши кілька днів тому від ВРК призначення комісаром у Семеновський полк, вперше прийшов у казарми? Подвійський попереджав його:

— Юрку! Май на увазі: дістаєш особливо важливе доручення. Семеновці — ненадійний полк: є, звичайно, чимало таких, що за більшовиків, але ще більше таких, що хитаються,— селянська стихія. Сюди потрібно особливо надійного і міцного більшовика комісарувати. Ну, ну, не червоній: на компліменти я не маю часу! До того ж полк — резервний, укомплектований переважно з українських маршовиків, не завадить вдатися до української мови в розмовах з солдатами... Словом, ось твій мандат. Рапортуватимеш особисто мені завтра вночі, тільки проведеш перший мітинг у полку.

Дев'ятнадцятого вночі, точно в призначену годину, Коцюбинський поклав на стіл перед Подвійським у кімнатці ВРК на третьому поверсі Смольного коротку резолюцію мітингу солдатів Семеновського полка:

«Семеновський полк, згідно резолюції загальних зборів полка 19 жовтня, всіма засобами буде підтримувати Петроградську Раду та її революційний комітет і на першу вимогу вийде на її захист».

Дивна річ, не тільки виступ новопризначеного в полк комісара-більшовика на мітингу, але й самий його прихід у казарми солдати-семеновці зустріли отаким точно дружним «ура». Семеновці, про яких відомо було, що вони вагаються, заявили, що, крім більшовиків, вони нікого більше не визнають. Правда, були в полку і такі, що вагалися, і були це переважно шойно мобілізовані селяни з України. Вони казали про те, що війни не хочуть, а хочуть, щоб настав мир, і треба їм не за владу Рад воювати, а вертати додому — ділити поміщицьку землю. Подвійський мав рацію: більшовицьке слово краще ля-

гало їм в душу, коли Коцюбинський заговорив до них мовою батьків і якнай докладніше розповів, що діється зараз на Україні і зокрема в українському селі.

Та радісно посміхався Юрій зараз і не до цього спогаду. Посмішку викликав курйоз, який трапився щойно, коли семеновці — без бойових дій, а під вигуки «ура» — захопили Держбанк і Коцюбинський виставив свої караули.

Тільки покінчено з внутрішньою охороною, — біля сейфів та по численних переходах, і Юрій знову вийшов на під'їзд, щоб іще раз перевірити зовнішній караул, — з сутінку вулиці, мерехтливої від заграви багать, виринув з гвинтівками на руку цеп озброєних людей в чорних бушлатах. Матроси бігли й гукали:

— Кидай зброю, падло! Дайош народові народну монету! Геть Тимчасовий уряд! Хай живе влада Рад!..

Довелося і семеновцям відгукнутися, як щойно попередній охороні Держбанку:

— Ура! Хай живе влада Рад!

Непорозуміння трапилося тому, що діяли одночасно дві групи керівництва операціями повстання — на випадок, коли б котрась з груп керівництва загинула, — і для здобуття Державного банку послано два різні загони: солдатів і моряків.

І от Юрій Коцюбинський стояв на розі, слухав, як стугоніли кулемети, рясніли постріли з гвинтівок, били вже й польові гармати; «ура» то уривалися і вщухали, то вибухали з новою силою — юнкери та ударники з-поза штабелів дров перед царським палацом вели одчайдушний огонь назустріч перебіжкам штурмовиків. Коцюбинський вдивлявся, — так же хотілося побачити, як відбувається штурм, — але Зимовий потопає у темряві, а Двірцева площа на коротку мить освітлювалася від вибуху гранати або від блискавки гарматного пострілу, та зразу знову поринала у темряву, після спалаху ще чорнішу.

Солдати-семеновці — з багнетами, пригвинченими до гвинтівок, готові до рукопашної — тупцювали біля Юрія, чи то гріючи задубіли ноги, чи то з нетерплячки, і перебалакувались пошепки, дарма що за гуком канонади можна було кричати на повен голос і однаково не почути.

Нетерпіння, навіть якість чудернацьке почуття образи дошкуляли Юрієві. Він був тут, у самісінькому вирі повстання, півгони від місця головного бою, але здавалося, що бій гримить десь ген далеко, а ти відстоюєшся

тут без діла, непотрібний, забутий, неначе якась стороння особа, непричетна до подій — таких видатних, виключних, історичних подій! — і все має відбутися без тебе... Справді, це було кривдно! Коли ж буде подано знак, щоб і семеновцям ринути в рукопашну?

Спалах ракети на мить вирвав із п'їтьми кам'яний стовп Олександрівської колони з янголом нагорі — посередині Двірцевої площі, і хтось із солдатів гукнув Юрієві в самісіньке вухо:

— Диви, комісар! Янгол вже в небо злетів! Зараз пурхне до бога за пазуху і сам Керенський!..

Юрій, присвітивши сірником, глянув на годинник. Було пів на десяту. Юрій захвилювався. Що за чорт? Півгодини минуло від пострілу «Авроры»! Чому немає наказу? Може, забули? Може, зв'язковий не вмїє знайти?.. Адже о десятій мав початися зїзд Рад у Смольному, якому проголошувати владу Рад у колишній Російській імперії! А, за лєнінським планом повстання, з Зимовим палацом до того часу неодмінно має бути покінчено... Це Юркові сказав Подвойський: так наказав Ілліч!

Ілліч!

Хвилювання сповнило Юркові груди — тільки ж минулої ночі він знову бачив Лєніна, говорив із ним...

3

Вчора діло було так.

В казарми Семеновського полка з'явився один з керівників фабзавкомів міста Уралов з дорученням від Подвойського. Газету «Рабочий путь» погромили юнкери, центральний орган більшовицької партії не може вийти в світ, — а коли ж, як не сьогодні, доконче потрібне друковане більшовицьке слово? Найбільш придатною друкарнею для випуску більшовицької газети найбільшим тиражем була друкарня газети «Русская воля» на Великій Іванківській вулиці. Більшовик Уралов і дістав призначення ВРК — комісаром друкарні для випуску центрального органу партії. Але ж «Русская воля» був найбільш реакційним з сучасних органів преси, і друкарня належала газеті... Подвойський наказував: семеновцям захопити друкарню та редакцію «Русской воли», Уралову — забезпечити вихід на ранок закритої вчора газети «Рабочий путь».

Уралов і Коцюбинський з взводом семеновців сіли у

вантажну автомашину й негайно вирушили на Іванківську. Вони мали: два мандати ВРК, два нагани і три десятка бійців з гвинтівками — більше бійців у машину не вмістилося: машина в полку була тільки одна. А здобути треба було «цитадель» контрреволюційної пропаганди: сотня робітників-друкарів, сотня редакційних працівників — есерів, меншовиків та кадетів,— і все це під численною та, мабуть, до зубів озброєною охороною. І здобути блискавичним манером, щоб власники друкарні не встигли зіпсувати ротаційних машин, що гарантували випуск стотисячного тиражу газети протягом кількох годин. Лантух з готовими матрицями чергового — завтрашнього, 25 жовтня,— номера газети «Рабочий путь» лежав під ногами в Уралова: номер був готовий — друкуй!

Вони виїхали на Велику Іванківську, і перед ними був величезний шестиповерховий домище: друкарня й редакція оплоту контрреволюції, газети «Русская воля».

Операцію задумано виконати з розрахунком на несподіванку й швидкість: висипати з автомашини і — штурмовим порядком — вдертися в приміщення. Коли охорона юнкерів чинитиме опір,— зняти стрілянину в вестибюлі й коридорах, викликати паніку й захопити будинок наглим наскоком.

Навдивовижку, ніякої зовнішньої охорони не було. Важка брама в подвір'я стояла замкнена. На гупання прикладами з сторожки з'явився швейцар. Спитав, як доповісти «по начальству». Під дулами гвинтівок відчинив браму і пропустив машину в двір. Охорона юнкерів, виявляється, стояла до вечора — хвилювалась, тривожилась, мітингувала. Дзвонили в штаб, в комендатуру, в своє училище — просили зміни. Зміну обіцяли, але зміна не йшла. Потім з'ясувалося, що все училище юнкерів раптом поставлено під гвинтівку і виведено в невідомому напрямку — либонь, у Зимовий палац. Юнкери помітингували ще раз; говорили про сухий пайок та приварок, про загибель Росії та потребу її рятувати, а також про те, що під таку відповідальну хвилину їм треба бути разом із цілим своїм училищем. Після того юнкерська охорона зняла свої пости і пішла. Либонь, у Зимовий палац шукати своє училище.

Як же діяти далі?

Коцюбинський залишив невеличку варту біля брами, сам з Ураловим та іншими семеновцями рушив у будинок. На першому поверсі стояли ротації і містився

паперовий склад, на другому — стереотипія, на третьому — складальний. Редакція займала горішній, шостий, поверх. Але редакція — діло десяте: доки операція захоплення цілого приміщення посуватиметься поверх за поверхом угору, треба — щоб не гаяти часу — зразу оволодіти ротаційним цехом, викинути стереотипи «Русской воли», відлити й закласти стереотипи «Рабочего пути» і починати друкування.

Вони вбігли в цех з гвинтівками напоготові.

Величезний цех був залитий яскравим електричним світлом. Ротації ритмічно гули, нескінченні лискучо-білі звиви паперової стрічки розкручувалися з рулонів, зникали в пащах машин, — і неспинним потоком вже лягали один на один, виблискуючи свіжою фарбою, великі аркуші віддрукованих примірників «Русской воли».

Солдати зі зброєю в руках ні в кого не викликали здивування: друкарня вже котрий день працювала під охороною і до цехів зі зброєю в руках заходили то зміна охоронців, то комендантський патруль, то ще якась інспекція чи нагляд. Але чому так багато? І чому гвинтівки напоготові?.. Оператори не відійшли від машини, тільки глянули з-під зелених козирків на лобі. Підійшли вільні техніки, підсобні робітники.

Коцюбинський пред'явив інженерові мандат Військово-революційного комітету, Уралов — мандат від ради фабзавкомів.

— Спинити машини! — наказав Коцюбинський.

Уралов звернувся до робітників:

— В місті почалося повстання. Контрреволюційна «Русская воля» закривається назавжди! Тут друкуватиметься центральний орган більшовицької партії. — Він спинився на мить: профспілка друкарів була значною мірою під впливом меншовицького керівництва — як сприймуть це повідомлення рядові члени спілки? — Чи визнаєте ви владу Рад, товариші?

Тут спогад знову викликав радісну посмішку на обличчі Коцюбинського, — котрий вже раз за ці дні повторилась та ж таки реакція, — друкарі загукали: «Ура! Повстання! Хай живе влада Рад!..»

Після того Уралов з семеновцями рушив знизу вгору, з поверху на поверх — аж до самої редакції, а Коцюбинський налагоджував охорону: на кожному поверсі, слідом за його опануванням, виставлявся один вартувий, по одному стало біля кожної ротації на першому поверсі, п'ять

чоловік з кулеметом стали зовнішньою охороною в подвір'ї.

Покінчивши з цим, Юрій натрапив на телефон на першому поверсі і почав додзвонюватися в Смольний.

Це була нелегка справа. Телефонну станцію вже захопили червоногвардійці Виборзького району, і проводи Смольного включали негайно, але телефон на третьому поверсі в кімнатах ВРК весь час був зайнятий: в усі кінці Петрограда переказувалося розпорядження і з усіх кінців линули рапорти або запитання.

Нарешті, хвилин за десять, Коцюбинський таки додзвонився. В трубці він почув хриплий після довгих безсонних ночей і від неспинних телефонних балачок знайомий голос самого Подвойського.

— Микола Ілліч! — зрадів Юрій. — Це ти сам? Біля апарата Коцюбинський. Рапортую: перший поверх друкарні «Русской воли» здобуто, ротації наші, приправляємо стереотипи «Рабочего пути», Уралов здобуває верх за поверхом вище і...

— Знаю, — урвав Подвойський, — і, виявляється, більше, як ти: здобуто вже й шостий поверх — редакцію. Уралов допіру дзвонив мені з кабінету самого редактора.

Юрій зніяковів, але Подвойський казав далі, він поспішав:

— Висилаємо ще машину з червоногвардійцями вам на допомогу: бережіть друкарню як зіницю ока! Редакція «Правды» теж цією машиною виїхала до вас...

— «Правды»?

— Авжеж, «Правды»: виходитиме знову «Правда»! Треба вирубати в стереотипах заголовок «Рабочий путь» і поставити назву «Правда». Але якщо це не затримає виходу газети: найскоріший вихід газети — головне! Газета має бути вранці готова! Чуєш? Це наказ Уралову. Про заголовок нехай вирішить на місці нічний редактор «Правды» Савельєв...

— Який Савельєв?

— Ну Петров.

— Наш київський Петров-Савельєв?

Подвойський, здається, посміхнувся — там, на другому кінці проводу, в Смольному:

— Був київський, тепер всеросійський. Ваш «Київський», — іронічно додав Микола Ілліч, і Коцюбинський зрозумів, що цей раз мова йде про партійний псевдонім Юрія Пятакова Київський, — таки вижив його з київської

парафії, сучий син!.. Ну, та нічого — вірні ленінці зараз, у хвилину повстання, тут нам особливо потрібні. А вашого київського лендлорда Володимир Ілліч сказав відкликати в Петроград, ближче до рук ЦК: ми, українці, маємо на нього зуб! Ти чув, цей політикан лигається в Києві з сепаратистами і меншовиками? Авжеж! І можеш не дивуватися: від великодержавництва до сепаратизму — один крок... Думка є послати вашого Пятакова в Держбанк інспектором, директором, державним банкіром чи як там доведеться це найменувати? Нехай свій адміністративний геній та економічні таланти проявляє в царині фінансів. Тим паче що серед нас не знайдемо нікого, хто б розумівся на всіх цих контокоренто, сальдо і балансах та іншій бухгалтерській абракадабрі, а спеці фінансисти намагатимуться обдурити й заплутати нас. Ну, пробач, забалакався, а часу нема! Щасливо!..

Коцюбинський хотів був уже покласти трубку, та Подвійський ще загукав:

— Стривай! Стривай, Юрку! Алло!.. Слухай: ще одне діло, і дуже важливе. Розумієш... Петров-Савельєв з редакцією вже виїхав до вас, а тут з'явився один... розумієш... — Коцюбинському вчулося, що Подвійський хотів навіть притишити голос, щоб його не почули. — Така собі, розумієш, заміточка з'явилася... Добре б вставити в свіжий номер газети. Як ти там, Юрку? Робити ж тобі нічого — Уралов впорається й сам. Може б, ти, гуляючи, заскочив на хвилинку сам, особисто, негайно?

Коцюбинський зрозумів: мова йшла про якийсь важливий документ, і було конче потрібно, щоб він потрапив у номер газети.

— Буду негайно! — відказав Коцюбинський.

Вони роз'єдналися, і Коцюбинський, попередивши семеновців, що мають зараз прийняти з Смольного машину з редакцією «Правды», подався на вулицю. З Іванківської до Смольного була не коротка й не проста путь! Треба пробиратися кварталами, які контролюють вірні Тимчасовому урядові юнкери, а в нього ж тільки мандат ВРК на комісарування в Семеновському полку та ще... довідка, що він випущений на поруки більшовицької партії після арешту за участь у Липневому повстанні і до суду має щоденно з'являтися в комендатуру на реєстрацію. Жодного разу на ту реєстрацію він, певна річ, не ходив. Нічого собі, гарні документи! Якраз юнкери поставлять під стінку і розстріляють до суду і без реєстрації.

В подвір'ї біля брами шумував цілий натовп, і семеновські охоронці потихеньку відтіснили розбурхану юрбу за браму на вулицю. Це були співробітники редакції «Русской воли» з шостого поверху: комісар Уралов вже поговорив з ними по душах і запропонував негайно — раз-два, одна нога тут, друга там! — звільнити приміщення й розходитися по домівках. З юрби чулися обурені, погрозливі вигуки:

— Безчинство!.. Насильство!.. Ми будемо скаржитись!.. Це вам так не минеться!.. Топчете священну свободу слова!.. Ми апелюватимемо до самого Олександра Федоровича!.. Більшовицьке варварство!.. Чекайте, чекайте, знайдеться на вас управа!.. З фронту вже йде доблесна армія! Козаки Каледіна! Корніловська «дика» дивізія!..

Охоронці-семеновці підштовхували натовп прикладами і флегматично огризались:

— Не наказано... Не велено... Невільно... Розходьтєся по добру та по здорову... Такий наказ. Очистіть територію...

Нарешті котрийсь із запальніших солдатів не витримав і гримнув:

— Та катітьсє ж геть, шушєра! Чули-сьєте — два попередження було, за третім — огонь! За законами воєнного часу!..

Юрба обурених співробітників «Русской воли» — джентльмени в котелках і циліндрах, дами в манто і боа — поквапились опинитися за огорожею.

Коцюбинський зразу зметикував: треба триматися цієї юрби — за нею можна легко проскочити через центральні вулиці. Юнкєри спитають в одного-двох, а решта зніме такий гвалт, виливаючи злобу на голови більшовиків, що пройдуть з виявом шани й пошани від юнкєрів. Він затєсався в юрбу — в офіцєрських шинєлях та кашкетєх було тут чимало, годі признати невідому, чужу людину.

4

Смольний — штаб повстання й революції — давав себе відчувати за багато кварталів окіл. Пройшовши застави червоногвардійців, що довго та уважно перечитували мандат Військово-революційного комітєту, Коцюбинський зразу відчув, що потрапив у зовсім інший світ — за кілька кварталів від залитого сєєвом вітрин, запрудженого бездумними або й стривоженими юрбами людеє Нєвського проспекту. Тут, за Литейним, перехожих

траплялося зовсім мало. Лише у скверах та по більших подвір'ях — довкола великих багать — купчилися групи солдатів. Це були литовці та волинці, що наглядали за підступами до Смольного. Солдати грілися біля вогню, не випускаючи гвинтівок із рук. Великі вогнища то при меркали, то враз спалахували — і тіні над вогнем то затушковувалися, то вирізьблювалися чітко, то стелилися близько бруком, то видовжувалися й ворушилися на стінах будинків довкола. Рожеві відблиски багать мерехтіли з-поза кам'яниць загравами близьких пожеж.

В саду і подвір'ї Смольного теж палахкотіли багаття, але людей біля них було ще більше — штаб повстання завбачливо виставив численну оборону. Тьмяно-червоно полискували жерла польових тридюймовок, яскравим малиновим рубіном раптом спалахував відблиск полум'я в гранчастих дзеркалах темних, але наготовлених спалахнути яскравим променем прожекторів. При сходах до головного під'їзду стояли кулемети, і червоногвардійці-вартові знову перевіряли перепустки. Люди — солдати, матроси, цивільні — потоком вливались в одні двері і таким же потоком — тільки бурхливішим, стрімкішим, бо ж кожний поспішав, виходячи з одержаним дорученням, — виливалися з других дверей.

Коцюбинський попрямував зразу на третій поверх, в приміщення ВРК. Але протовпитися коридорами Смольного було не так просто, коридори від стіни до стіни були загачені народом: одні посувалися в кінець, інші пливли їм назустріч, раз у раз відчинялися двері кімнат — хтось входив, хтось виходив, попід стінами тулилися ще інші, дехто присів тут же навпочіпки, а декотрі навіть закусували або й пили чай з бляшанок. Дим від махорки стелився клубами попід стелю, гомін сотень голосів наповнював весь величезний будинок з краю в край.

І хвилювання ще дужче розпинало Юрієві груди: тут, у цьому бурхливому натовпі, в тіснині коридорів та у тісняві людських потоків, ще дужче відчувалося піднесення, невгамовність піднятих сил, їх готовність до дії та їх невичерпність — наче ці людські потоки в тісних коридорах Смольного не мали собі ні краю ані кінця і, виливаючися за мури палацу, в мерехтливу від заграв темряву ночі, переливалися зразу в широке, безмежне море — народне море по всій країні.

Нарешті Коцюбинський протиснувся на третій поверх і відчинив двері до приміщення ВРК.

В першій кімнаті нікого не було — тут, як завжди, стояв лише стіл та стілець, а під стінкою — ліжко: на нього лягали переспати годину-дві члени ВРК, які от уже скільки днів чергували тут вдень і вночі. Зараз ліжко було порожнє, навіть не зім'яте,— спати зовсім не було часу.

Коцюбинський прочинив двері до другої кімнати — звідти чулися голоси.

Посеред кімнати стояв гурток людей — Коцюбинський їх упізнав зразу всіх: Свердлов, Дзержинський, Сталін, Урицький, Бубнов — то був повним складом партійний центр для керівництва повстанням, і схоже було, що якраз відбувалася нарада центру — нашвидку, навіть не присівши. Тут же стояли: Подвойський — голова ВРК і Антонов-Овсієнко з Чудновським, на яких покладалося керівництво бойовими операціями.

На рип дверей всі озирнулись Подвойський зразу заклично махнув рукою.

Юрій зробив крок до Подвойського, Подвойський теж зробив крок назустріч, інші повернулись до розмови,— і в цю хвилину Юрій побачив за спиною Подвойського біля стіни: там стояли два стільці, на одному хтось сидів і, схилившись до другого стільця, щось швидко писав, розклавши папір просто на сидінні. Це був Ленін.

Ленін у Смольному!

Так, лише кілька годин тому, з настанням вечірніх сутінків, Володимир Ілліч, у супроводі одним одного зв'язкового, більшовика Рах'я, з підпільної квартири на Сердобольській проїхав трамваем до рогу Боткінської вулиці і звідтіля через міст та Набережною пройшов пішки у Смольний.

Юрій стояв, затамувавши дихання, не маючи сил одірвати погляд від Леніна — вже вдруге бачив він його за цей час! — і думки вихором линули в його голові: Ленін не в підпіллі, а тут, особисто керує! Отже, повстання незабаром — може, за кілька годин або й кілька хвилин...

Подвойський тим часом взяв його за руку і потяг прямо до Леніна.

Ленін, відчувши на собі погляд, теж озирнувся.

— Ти швидко дістався! — збуджено казав Подвойський.— Молодця!.. Ось, Володимире Іллічу, товариш із «Правды» вже прибув...

— Дуже добре! Прекрасно! — сказав Ленін і підхопився з стільця. В лівій руці він тримав аркушик

блокнота.— Ось це треба негайно передати в друкарню! — Він простяг руку, і Коцюбинський знову відчув ленінський потиск — м'який, але міцний, якийсь неначе аж цупкий.— В номер, який вийде завтра, двадцять п'ятого, вранці! Неодмінно!..— На секунду Ленін примовк.— Але якщо номер вже в машині, спиняти не треба: надрукуйте окремою листівкою і прикладайте до кожного номера газети. Іменно так! Так буде навіть краще.

Коцюбинський взяв папірець, але дивився на Леніна. Звичайно, не до розмов було зараз, але йому здавалося, що він говорить з Леніним — не дивиться, а запитує Ілліча і відповідає Іллічеві.

Ленін коротко — наче трохи здивовано, але пильно — перестрів погляд Коцюбинського і сказав:

— Та ви прочитайте. Одну копію для редакції «Рабочий и солдат» уже взяв Бонч-Бруєвич, але, знаєте, на всякий випадок,— коли дорогою щось трапиться, не зможете донести папірця,— донесіть у пам'яті...

Коцюбинський опустив очі і прочитав:

К гражданам России!

Временное правительство низложено. Государственная власть перешла в руки органа Петроградского Совета рабочих и солдатских депутатов — Военно-Революционного комитета, стоящего во главе петроградского пролетариата и гарнизона.

Дело, за которое боролся народ: немедленное предложение демократического мира, отмена помещичьей собственности на землю, рабочий контроль над производством, создание Советского правительства, это дело обеспечено.

Да здравствует революция рабочих, солдат и крестьян!

Военно-Революционный комитет при Петроградском Совете рабочих и солдатских депутатов.

Отже, сталося!

Тепер Коцюбинський не міг одірвати погляду від клаптика паперу, списаного швидким, розгонистим, але твердим письмом Ленінової руки. Сірий графітний слід олівця на полінованому в клітинку папері горів перед очима огнистим шнуром на багряних полотнищах прапорів. Повстання почалось! І перемога забезпечена. Так сказав Ленін...

Юрія повернув до свідомості голос Леніна.

Ленін трохи нетерпляче, але привітно казав:

— А я вас знаю! О, я дуже добре вас пам'ятаю, товаришу... Коцюбинський! Український більшовик! Достойний син свого достойного батька! — Ленін раптом весело засміявся.— Дивна річ! Ви наче випроводжаєте і зустрічаєте мене! З вами чи не останнім я бачився, коли йшов у підпілля, і ви мало не перший, кого я бачу,— він махнув рукою в просторінв,— з волі, тільки прийшов сюди із підпілля...

Коцюбинський не встиг навіть відповісти посмішкою на посмішку,— де вже там словами на слова! — а Ленін вже не сміявся, вже говорив суворо, заклопотано, поспіхом:

— Ідіть, ідіть, батеньку! Поспішайте! Справа не жде!.. Нам ще тут треба багато обговорити і вирішити!.. Друкуйте обов'язково окремою листівкою і поширюйте масово: п'ятдесят тисяч, скільки зможете!

Він потис руку Коцюбинському і зразу рушив до товаришів, що стояли серед кімнати і далі говорили, збуджено і заклопотано. Але обернувся ще і гукнув до Коцюбинського, що вже стояв на порозі:

— І не забувайте нашої з вами розмови: на Україну! Мершій на Україну! Там ви дуже потрібні! Бажаю вам успіху!..

— Друкарнею клопотатиметься сам Уралов,— сказав вже на порозі Подвойський.— А ти повертайся до semenovців і чекай від нас розпорядження: полк має бути готовим виступити щохвилини.

Двері зачинились, Коцюбинський залишився сам у невеличкій порожній прохідній кімнатці з незім'ятим ліжком під стіною. За прочиненими в коридор дверима бурхав гомін величезного юртливого натовпу в коридорах Смольного. На хвилинку Юрій спинився, тільки щоб відтамувати дихання: він, либось, так і не дихнув ні разу від тієї хвилини, як побачив Леніна,— отам, під стінкою на стільці, схиленого до блокнота, що лежав перед ним на сидінні другого стільця... Боже мій! Він же навіть і словом не обізвався на все те, що говорив до нього Ілліч! А Ленін же стільки йому сказав! Так багато!.. Скільки до нього говорив Ленін? П'ятнадцять хвилин, двадцять, півгодини, цілу годину? Здавалося, швидко, поспіхом, двохвилинна розмова тривала довго-довго і почалась — не пригадати коли...

І от він стояв сьогодні на розі вулиці, в темряві осінньої ночі, пронизуваної лише спалахами від вибухів гранат та блискавками гарматних пострілів, стояв, з нетерпінням чекаючи наказу рушити в бій, на штурм! Його оточували сотні солдатів, теж з пригвинченими багнетами, сотні таких же збуджених, перейнятих таким же гарячим нетерпінням солдатів,— стояв, вдивлявся в темряву, прислухався до відгомонів бою за півгони, а був же то останній вирішальний бій, а може, тільки перший, але однаково вирішальний! І згадував цю зустріч з Леніним, намагаючись пригадати кожне слово, кожнісінський жест...

Хтось у гурті солдатів чиркнув запальничкою, присвітив до годинника і сказав:

— Десять тридцять...

Десять тридцять! О десятій мав початися з'їзд. Чому ж досі нема наказу вступити в бій? Може, рушати самим, не чекаючи наказу?

З Петропавловської фортеці вдарила гармата, ще раз і ще раз.

«Ура» на Двірцевій площі то вщухало, то знову виринало з іншого боку.

Гуркотіли кулемети, гриміли гвинтівки.

Ні. Без наказу він не має права піти! Бій є бій, стратегія бою вирішує успіх. Може, його тут притримують для остаточного, вирішального удару? Подвойський точно сказав: не вступати в бій, доки не буде наказу від нього чи від Антонова-Овсієнка.

В Смольному були ще несподівані радісні зустрічі, але вони впливали в пам'яті, як з туману: після розмови з Іллічем вони залишились тільки як факти, але без будь-яких подробиць. В коридорі Юрій груди в груди зіткнувся з Примаковим і Фіалеком — делегатами з'їзду від Києва. Велетень Фіалек мало не виломив йому руку, вітаючися. Примаков гатив кулаком по спині. Вони щойно прибули поїздом, пробившись крізь застави юнкерів і козаків. Щось вони розповідали про Київ. Щось дуже важливе — про Центральну раду, про Пятакова, про другий гвардійський корпус під Вінницею. Що саме? Це неодмінно треба пригадати докладно. Адже Ленін сказав — швидше на Україну!.. Та все це Юрій пригадає потім, не зараз. Здається, він розповів Примакову й Фі-

алеку про зустріч із Леніним. Зараз Примаков і Фіалек на з'їзді, з'їзд вже мав початись півгодини тому. І вони, очевидно, в цю хвилину бачать і слухають Леніна. Але ж чому немає наказу? До початку з'їзду Зимовий мав бути вже здобутий: так наказав Ленін...

І в ту хвилину, коли Юрій вирішив вже таки порушити наказ і йти з семеновцями на власний розсуд, раптом з-за рогу почувся тупів багатьох сотень ніг — з-за рогу підтюпцем, поспіхом виходила якась частина.

З темряви почувся голос:

— Гей, там! Семеновці!

— Тут!.. Єсть семеновці!.. Ми!..— відгукнулося зразу щонайменше півста голосів, і юрба солдатів біля Коцюбинського заворушилась, гупаючи гвинтівками. Зброя дзвеніла й з темряви вулиці. Військова частина впівбіга перетинала вулицю.

З темряви виринула постать в шинелі з гвинтівкою в руці.

— Коцюбинського!.. Комісара Коцюбинського! — гукав невідомий.

— Я — Коцюбинський.

— Наказ від Подвойського.

Дух затамувало, Коцюбинський, за армійською звичкою, виструнчився:

— Слухаю наказ!.. Хто ви?

— Резерв Кексгольмського полку. Здоров, Юрку!

— Хто ви?.. Дзевалтовський!

В темряві Коцюбинський намацав рукав шинелі і міцно вхопив руку:

— Звідки! І ти тут?

— Передаю наказ!

Юрій знову машинально виструнчився.

— Приладнатися поруч нашої колони. Вийти на площу двома колонами. Твоя — на ліве крило, моя — на праве. На сигнал ракети — в багнет! Через площу на штабелі дров: там юнкери..

Коцюбинському не довелося повторювати наказу. Колона семеновців вже шикувалася сама. І вже голова її виходила з-за рогу. Вже приладновувалася поруч колони кексгольмців.

Хвилин зо дві вони ще йшли з Дзевалтовським поруч, на чолі колон — впівбіга. З кожним кроком ставало видніше: щось горіло на площі під мурами Зимового, і відблиски ледь розсіювали пільму.

— Ти звідки?

— А ти?

— Мене після суду відчислили сюди, в резерв нашого полку. Діючий наш полк під Вінницею, в тилу фронту. І ось з резервом довелося тут, у Петрограді... іти на справжню війну...

— А я... ще підсудний. На поруках комітету... Працюю в Військово-революційному комітеті...

— Отже, почалося, Юрку?

— Почалось...

Червона ракета випорснула звідкілясь з-поза кам'яниць зліва.

— Нам!

— Колоною до майдану! На майдані — в цеп! Дистанція... Без дистанції! З лівого флангу!..

— Колоною до майдану! На майдані — в цеп! З правого флангу!..

Вони вийшли поруч на майдан і зразу розійшлись.

Гвинтівка лежала вже на руці. Юрій глянув назад, на своїх семеновців. Але побачив лише два-три обличчя поруч, дві-три постаті далі у темряві. Він не бачив своїх бійців у п'яті ночі, але він їх відчував, він знав, що вони тут — всі з гвинтівкою на руку, готові для рукопашної.

— За мною, вперед!

І Юрій побіг.

Сотні пар ніг тупотіли за ним, поруч, ззаду і попереду. З лівого і правого флангу. Але попереду, інколи висвітлюючися проти палахкотіння вогню під самісінькими мурами царського палацу, бігли ще якісь тіні — перша лінія атаки, — і в секунду спалаху розривів видно було, що то матроські бушлати, пальта червоногвардійців, сірі солдатські шинелі.

Штурм Зимового почався.

Юрій біг з гвинтівкою на руку, гостриця багнета перед ним інколи спалахувала проти виблиску пострілів. Потім враз ковзнув через майдан яскравий, різкий і дошкульний для очей промінь прожектора — він перерізав миттю лаву штурмовиків, зразу ж залишив її в п'яті і побіг вперед, впав на штабелі дров, намацав мур палацу — скло у вікнах заіскрило, заблищало, наче освітлене ізсередини. Зимовий було видно як на долоні, але штурмовики лишались у п'яті.

Юрій біг і, здається, кричав «ура!»

«Ура!» — перекочувалося майданом з краю в край.

Вогниці пострілів з гвинтівок перебігали попід палацом — з-поза штабелів дров. Кулі, мабуть, свистіли назустріч, але Юрій цього не чув.

Перша лава попереду — в тремтливому, палахкотливому, сліпучому промені прожектора — перекотилася через штабелі дров: вона була вже під мурами палацу. На величезній чавунній гранчастій брамі гроном повисли матроські бушлати: морячки добувались через пруг зачинених воріт. Але брама раптом розчинилася, неначе сама, разом з людьми, що повисли на її ґратах. «Ура!» — гучним відлунком вдарило назад з розтруба тунелю.

Юрій біг з гвинтівкою на руку.

ДВАДЦЯТЬ ШОСТЕ ЖОВТНЯ

1

Події у Вінниці розгортались блискавично.

«Соціалістична революція відбулась!» — проголосив Ленін у Петрограді, і Другий Всеросійський з'їзд Рад бурхливо вітав проголошення влади Рад на території всієї колишньої Російської імперії.

Вінницька Рада робітничих, солдатських і селянських депутатів зібралась повним складом, щоб заслухати телеграфні повідомлення з'їзду Рад. Голова ревкому Микола Тарногородський вийшов на трибуну:

— Віднині наша Рада стає найвищим і єдиним органом влади в місті Вінниці й по всьому Поділлю...

Саме цієї хвилини перед приміщенням Народного дому впав перший снаряд. Другий вибухнув позаду — в житлових кварталах. Третій розтрощив сходи театру. Четвертий провалив стелю у вестибюлі.

Комісар Костіцини віддав наказ — і артилерія частин, що прибула з Костіциним, відкрила вогонь по приміщенню Рад.

Тарногородський ще встиг гукнути:

— Товариші! Контрреволюція змушує трудовий народ взятись до зброї!..

В цей час кулеметні черги з юнкерських панцирників, що виринули з проспекту від вокзалу, різонули по стінах і вікнах Народного дому. І сотні юнкерів, з гвинтівками

на руку, пішли хвиля за хвилею на приміщення Народного дому.

Беззбройні члени Ради під прикриттям дружини Червоної гвардії почали відходити до річки. Але з мосту через Буг панцирні автомобілі юнкерів поливали відступуючих огнем кулеметів у профіль.

Члени ревкому побігли низом, через базар, до залізничної колії. Від залізниці, з суперфосфатного заводу, мали ввійти в місто авіатори, авіатехніки й солдати повітряної ескадри: так домовлено наперед. Вони мали вийти на проспект, що розтинав усю територію міста навпіл, і з'єднатися з частинами п'ятнадцятого полку на Замості. Кулеметна рота з Мурів та самокатники з передмістя П'ятничани мали блокувати центр міста на другому березі Бугу. Такий був план ревкому — на випадок контрреволюційного заколоту.

Та комісар Костіцин виставив понад залізницею міцний панцирний заслін — тридцять другий автопанцирний дивізіон: під його прикриттям підтягалися проспектом до центру міста сотні козаків Каледіна. Жерла легких гармат та люфи важких кулеметів дивізіону були, отже, спрямовані на місто. І на кожному панцирнику майорів червоний прапор...

Червоний прапор! Під червоним прапором революції облудно виступали і війська контрреволюційного Тимчасового уряду.

Ревком опинився в пастці.

В цей час з території казарм п'ятнадцятого полку — з другого боку проспекту — почали залпами і вроздріб бити гвинтівки: поручик Зубрилін, як і домовились, повів із Замостя на міст у наступ свій п'ятнадцятий полк.

І зразу, наче відлунком, застугоніли кулемети тридцять другого панцирного дивізіону, а його легкі гарматки одна за одною плюнули вогнем і шрапнеллю... по проспекту, по козацьких сотнях на бойовому марші. Козаки кинулись урозтіч.

Червоний прапор на панцирниках тридцять другого дивізіону був не облудний — він був справді червоним! Тридцять другий автопанцирний дивізіон, викликаний комісаром Костіциним для оборони Тимчасового уряду й приборкання повсталих за владу Рад вінницьких робітників та солдатів вінницького гарнізону, повстав теж разом з братами по класу.

— Ура! Хай живе влада Рад! — Ревкомівці й червоногвардійці з Миколою Тарногородським на чолі пішли атакою на козаків з флангу.

В атаку ринули й панцирники повсталого дивізіону.

Головна машина дивізіону вихопилася на проспект, але назустріч їй вже йшов і панцирник юнкерів. Чергою запалювальних куль юнкер прошив панцирник повсталих — і він миттю запалав: спалахнув червоний прапор і зник, швидкий бензиновий огонь побіг — розтікся залізним корпусом, — і панцирний автомобіль вже бурхав огнищем на брукові вулиці.

Та зухвалий юнкер за своїм панциром прожив довше лише на хвилину: два чи три снаряди з гарматок дивізіону вже влучили в нього, і він запалав другим огнищем навпроти свого ураженого супротивника.

І на проспект вихопилася вже друга машина дивізіону.

Кулемети прошили й її, і димливою залізною громадою революційний панцирник завалився боком у кювет.

Тоді дивізіон розгорнувся й пішов в обхід вулицями, паралельними проспекту.

З території п'ятнадцятого полку на Замості линула безугавна рясна стрілянина з гвинтівок. З Мурів по той бік Бугу стугоніли «максими» роти кулеметників. З П'ятничан торохтіли мотоцикли самокатників — на сполучення, коли не з кулеметною ротою, то бодай із п'ятнадцятим полком. Червоногвардійці з ревкомівцями відбивалися за рундуками базару.

Юнкери облягали міст, що сполучав дві частини міста. Каледінські козаки цепами сунули вуличками Замостя. Гармати Костіцина раз за разом, в порядку номерів, били по району Народного дому і по кварталах центру міста.

Так почалося повстання у Вінниці, центрі затилля Південно-Західного фронту, — перше повстання за владу Рад на Україні, 26 жовтня.

2

Ранок настав хмарний і холодний. З півночі дув пронизливий вітер: Ладозьке озеро бралося кригою. Голе віття дерев укрилося памороззю.

Північна Пальміра зустрічала незатишно й непривітно.

Втім, Винниченко ніколи й не розраховував на привітність півночі. Півночі Винниченко взагалі не любляв.

Що таке північ?

Географічно це — Біле море, крижані хвилі, айсберги, тундра і тайга, словом, «матушка Росія». Кліматично: вітри, сирість і туман, мороз, віхола, нежить та інфлюенца, словом, «Росія-матушка». В літературі? Достоевський, Мамін-Сибіряк, Ігор Северянін, Смердякови і Санини, а найбільше — Третій відділ і Центральне управління імператорської цензури. З політичного погляду нема що й казати: Владимирський шлях, пересильні етапи, сибірське заслання, тюрми, городові... Бр-р!.. Справді, холодно і незатишно...

Винниченко щільніше запнув поли пальта, застебнувся на всі гудзики, підкотив комір і глибше насунув чорну смушеву шапку. Похмурий — у черговому нападі чорної меланхолії — він зійшов з приступки вагона і ступив на петроградську землю, власне, перон Миколаївського вокзалу. І насамперед чхнув: проклятий нежить завжди — чи зимою, чи влітку — неодмінно хапав його, тільки він перетинав п'ятдесят п'яту паралель.

Відчування тягара покладеної на нього місії почало дошкуляти Винниченкові вже з півдороги, приблизно від Брянська. Добре цим златоустам і полішинелям — Грушевському і Петлюрі! Один трясє бородою та виголошує патетичні промови, другий красується на вічних парадах та приймає обітниці від опереткових гайдамаків. А йому — будь ласка — найтрудніше, що тільки може бути: розв'язуй взаємини з цим чортовим Тимчасовим урядом, обламай цього фауфарона і аспіда Керенського і виборюй суверенну українську державність!.. Правда, кому ж іншому, як не йому! Хто може таке діло подужати? Хто, крім нього, є ще серед цих «відроджувачів нації» — повноцінний інтелект і політик європейського масштабу, взагалі справжній європеєць? Відчуття власної повноцінності завжди потішало Винниченка: дуже приємно, знаєте, відчувати себе вирішальною силою в цілому історичному процесі. Більшовики і Тимчасовий уряд — дві шальки терезів, і стоять одна проти одної в стані певної рівноваги — на котру шальку підкинути гирку, та й переважить! Підкинеться Центральна рада до Керенського — переважить Тимчасовий уряд, підкинеться до більшовиків — переважить «влада Радам». Он воно як!

Виходить, що без Центральної ради жодній із сторін аж ніяк не перетягти терези історії на свій бік. Мусите добре врахувати це, вельмиповажаний пане Олександрє Федоровичу! Мусите пристати на наші домагання, коли хочете вдержатись на поверхні! О!

Та що далі відвозив поїзд Винниченка від кордонів України, то дужче починав гнітити його тягар прийнятої на свої плечі місії. Чи ж справді шальки терезів стоять нині одна з другою на одному рівні? Ну, на Україні, скажемо, так, а в Росії? Тут-таки, завдяки спрощенню політичних проблем, співвідношення сил, можливо, виглядає по-інакшому. Адже тут не існує проблеми національного визволення, бо не було національного гніту. Таким чином, ті шари населення, що на Україні до Тимчасового уряду ставляться нетерпимо, але ж і на більшовиків — у зв'язку з національними побоюваннями — теж дивляться недовіжливо, отже, мусять хилитися тільки до Центральної ради; ці шари тут, у Росії, взагалі відсутні, дорівнюютья нулю. А Керенський першою чергою орієнтується, звісно, на російські можливості. Тож прийме він чи не прийме ультиматум?

До Брянська Винниченко був схильний, що прийме. Після Брянська, — коли за вікном вагона замелькали рублені ізби замість українських білених хат і стало очевидно, що, крім України, є на світі й інші землі, — певність Володимира Кириловича дещо похитнулася. Під Вязьмою він почав роздумувати над тим, що Керенський, можливо, зажадає деяких поправок. За Бологим він зважив, що таких поправок може бути аж надто багато. Під Чудовим йому вже стало ясно, що жоден пункт ультиматуму для Керенського не може бути прийнятним. На станції Тосно йому зробилося зовсім тосно: ультиматум, безперечно, буде відхилений. В Колпино, — де всі пристанційні колії було забито ешелонами з ударниками смерті, що поспішали в Петроград, нахваляючись на тріски рознести Петроградську Раду, — Володимир Кирилович остаточно впав у відчай: на всіх домаганнях Центральної ради треба поставити хрест — за Керенським, виявляється, йшла чимала сила!.. І Володимир Кирилович з гіркотою згадав, як у минулий приїзд Керенський протримав його три дні у приймальні, а тоді вислав секретаря і переказав, що прийняти не може за браком часу.

Коли поїзд минув підвокзальний семафор, Винниченко вже прийшов до остаточного висновку, що і на цей раз йому просто буде вказано на двері...

В залі першого класу навдивовижу було зовсім порожньо: пасажирів, що чекали б поїздів, не було, кіоски зачинено, не діяв і буфет — ніде навіть похмелитися. Після шумливих, забитих юрбами людей вокзалів півдня така безлюдність була моторошна. Що за чорт? Чи з Петрограда нікому нікуди не треба їхати?

Винниченко відчхався — проклятий нежить дошкуляв дужче! — і рушив до виходу. От і Миколаївський майдан, от і гирло Невського, ось і широкий зад кам'яного істукана на коні. Санкт-Петербург!

На майдані під пам'ятником Олександрю Третьому стояли дві гармати і купчилося з півста солдатів довкола багаття. На папах та на лівих рукавах у них були широкі червоні бинди. Поземок котив через пустельний майдан дерті папірці та всяке сміття — столиця від днів революції зробилася брудною, не прибраною, як остання глушина! Володимир Кирилович сердито пирхнув: він любляв чистоту й акуратність.

Куди ж діватися? Щось не видно було жодного візника. Не чути й трамвая. Ну й довели життя до дикунського стану, прости господи!

Понад будівлею вокзалу бігли газетярі.

Винниченко, майже на льоту, підхопив газету — треба ж було довідатися, що діється у світі, — адже дві доби в поїзді він нічого про світові події не знав. Але доки він відкачував полу пальта і длубався у кишені, щоб дістати гроші, газетяр вже побіг далі, щось кричачи. Дивна річ: Сашка Керенський вже роздає газети безплатно! Газети от роздає безплатно, а погодитись на суверенність української держави так і не хоче! Чортів аблакати! Ну, ну, нехай начувається, — Винниченко таки мобілізує всі свої таланти політика та дипломата і зараз таки йому покаже! От тільки б прийняв і не показав знову на двері...

Володимир Кирилович тут же, на під'їзді, розгорнув газету. Це була газета «Рабочий и солдат», — ага, от чому безплатно: пропаганда і агітація — орган Петроградської Ради! № 9, четвер, 26 жовтня, в дужках — 8 листопада, 1917 року! Гм... Замість передової, на цілу першу шпальту аршинними літерами якась наче відозва: «Рабочим, солдатам и крестьянам!»

Винниченко роздратовано кинув оком по величезних, жирних літерах друку, і раптом — дарма що в мороз, на пронизливому північному вітрі — гарячий піт зросив його з голови до ніг. ...Тимчасовий уряд скинуто... Відбулося повстання... Міністрів арештовано... з'їзд Рад відбувається. Ленін виступає. Декрети про мир і про землю будуть сьогодні схвалені — читайте завтра... Революційний гарнізон і загони робітничої Червоної гвардії гарантують спокій та нормальне життя в столиці...

3

Винниченко стояв, очманілий,— аж поки борідка його не взялася бурульками: то замерз у бороді його власний гарячий піт.

От так історія!.. Доки Володимир Кирилович два дні тюпав у поїзді від Києва до Петрограда, відбулися отакі, виходить, події...

Нічого собі ситуація. Га?

Він стояв, кліпав очима, не мав сили поворухнути ні рукою, ні ногою,— вітер видирав йому газету з рук, вітер одгортав йому поли пальта, вітер захопив йому змокріле від поту тіло,— стояв так, аж поки не закрутило знову в носі і нестримне чхання трусонуло ним з ніг до голови.

«От запалення легенів і гарантовано!» — було першою думкою, що зажеврила в оживаючому мозку.

Але то було спасенне чхання: відродилася думка, віджилилася ціла істота — і Володимир Кирилович знову здобув змогу почувати, мислити, рухатися. Треба діяти!

Винниченко кинувся назад у вокзал. У залі першого класу було порожньо й безпринтно, але принаймні не було вітру. Винниченко присів біля столика і, потерпаючи цілим еством, почав думати.

Отже, він опізнився. Все полетіло шкереберть, до чортів собачих! Керенському не потрібна вже допомога Центральної ради. Аякже, допоможе, як мертвому припарки!.. Обійшлися без його, Винниченкової, допомоги і більшовики: тепер іди договорюйся з ними, коли вони почуватимуть себе панамі становища... Боже ж мій, та ви уявляєте собі, що б було, коли б його поїзд прийшов добою раніше? Йому б зразу стало зрозуміло, що фанфарону Керенському непереливки і діла з ним мати не варто... Він би прийшов у Смольний, хоч би й до самого Леніна, і сказав: наше вам, ви тут збираєтесь знімати

повстання, так ми з вами! Разом повстаємо, розумієте? Отже, й перемагати будемо, так би мовити, споловини. Споловини й здобутки...

Винниченко вхопився руками за голову. Боже мій, боже мій! Так же все було ладно придумано: терези в рівновазі, на яку шальку підкинути Центральну раду, та й переважить. Винниченко підхопився. Таки треба бігти... до Леніна! І негайно, чимдуж: от, мовляв, не встигли ви вчинити переворот, а я вже, дивіться, тут: прискакав до вас, бо ж я — з вами, я — ваш!..

Але з порога Винниченко повернувся. До кого? До Леніна? Кому? Йому, Винниченкові? Тому самому, про кого Ленін сказав... Ну, не будемо повторювати — погано сказав і як про письменника, і як про політика — ще гірше... І повноважень же він, Винниченко, від Центральної ради на розмову з Леніном не має. Мав повноваження... на розмову з Керенським. Ф'юють! Лопнув Керенському обруч коло діжечки...

Винниченко побіг у другий кінець зали, до кас. Треба брати квиток і мерщій назад, у Київ! Може, Центральна рада вже вирішила з'єднатися з Радами? А може, навпаки, разом з Керенським чинити опір повстанню? А може, досі нічого й не вирішила і ще треба буде... вирішати?

Каси були зачинені. На віконечках висів аншлаг: пажирський рух припинено.

Винниченко присів навпочіпки тут же, під касою, як дядько в косовицю на межі, щоб перепочити.

Як діяти, Винниченкові було ясно — в його голові вже народилася геніальна ідея. Що за ідея? А от яка.

На Україні не повинно бути — і не буде — повстання! Адже повстання знято Радами в ім'я влади Рад? Так чи ні? Так! От нехай і буде собі на Україні на місцях влада Рад! Дуже навіть добре. А Центральна рада? Центральна рада залишиться, як є, Центральною радою. Адже вона теж «рада», тільки «центральна». От і стоятиме зверху, в центрі, на чолі всіх місцевих Рад. Коли справа в термінології і самий вираз «центральна» якоюсь мірою себе скомпрометував, то, подумаєш, будь ласка, термінологію можна змінити: нехай собі зветься «головна» чи «всеукраїнська». Кінець кінцем її ж можна найменувати і «Всеукраїнський центральний виконавчий комітет Рад робітничих, солдатських і селянських депутатів» — зовсім як у Росії. І генеральний секретаріат

можна перейменувати в «генеральний комісаріат», а генеральних секретарів — в генеральних комісарів. Ні, краще буде точнісінько так, як і в Росії: народні комісари і Рада Народних Комісарів. І не треба ніякого повстання! Буде здійснено, так би мовити, безкровний, мирний переворот.

Хіба це не геніальна ідея?

4

Бій на вулицях Вінниці тривав весь вечір, аж до ночі. Гармати комісара фронту бризантними снарядами руйнували Народний дім на Замості, мури Мурів у центрі та житлові квартали окол, шрапнеллю засипали плаці й дахи казарм п'ятнадцятого полку. Каледінські козаки спішеними розстрільними підступали до території полка з тилу. Панцирники юнкерів вели наступ на тридцять другий дивізіон, бійців ескадри та її базу на суперфосфатному заводі. Міст і проспект були пустинні — вони були нічні, але й прохонитися через них під вогнем козачої польової артилерії змоги не було. Кулеметна рота в Мурах трималася, але вогневий припас у неї доходив кінця.

Війська контрреволюції стягували своє кільце чимраз тугіше. Їх було більше, і вони мали артилерію.

А артилерія з Жмеринки в допомогу повстанцям не підходила, відомостей про Євгенію Бош так і не було.

Ніч впала темна — безмісячна, хмарна осіння ніч, і стрільянина почала вщухати: вести прицільний огонь стало неможливо. Пострілювали лише там і тут гвинтівки, зривалася інколи десь кулеметна черга — більше з переполоху, бо в темряві кожний з противників здобував можливість просуватися потай.

Місто поглинула темрява — електрична станція не діяла. Місто завмерло — в місті не було води: гармати Костіцина розбили водонапірну вежу. Місто причаїлося, спрагле й голодне, злякане — і в невідомості.

Що віщував ранок і місту, і повстанцям за владу Рад?

Тарногородський з ревкомівцями й червоногвардійцями спробував пробитися до телеграфу, щоб зв'язатися з Жмеринкою, з другим гвардійським: артилерію! Швидше артилерію на підмогу!..

Але розстрільні юнкерів зустріли їх рясним огнем. Ні про Жмеринку, ні про Київ, ані про Петроград так ні-

чого й не стало відомо. Може, там у цю хвилину вже торжествує перемогу повсталий народ? А може, й там сили контрреволюції виявилися переважними — і під багнетами карателів рікою летиться кров робітників і солдатів?..

Артилерія, артилерія була потрібна негайно!

І тоді Зубрилін прийняв рішення: під покровом ночі крадькома перехопитися з Замостя в центр міста — одірватися від підступу козаків, прикритися від панцирників, покласти водний рубіж перед піхотою противника, сполучитися з кулеметною ротою та самокатниками й червоногвардійцями — і захопити штаб ворожих сил, одрізаний в будинку жіночої гімназії.

Поночі, пильнуючи тиші, інколи просто плазом, солдати п'ятнадцятого полка вийшли з казарм на берег ріки. З спортивного майданчика Кумбари — пороном, човнами, плавом; через здобутий пластунською розвідкою без жодного пострілу, тільки ножами, П'ятничанський міст шість тисяч солдатів п'ятнадцятого полка вийшли на лівий берег, на урвища та пустирі під Літнім садом і задвірками розташованих тут буржуйських особняків просочилися в центральну частину міста.

Будинок жіночої гімназії, зразу біля Літнього саду, був захоплений врукопаш — штаб контрреволюційних частин паралізовано. З телеграфного апарата штабу Зубриліну стало відомо: в Петрограді перемогла влада Рад і оголошено перші декрети Радянського уряду — про мир і землю. В Києві війська Тимчасового уряду концентруються довкола Маріїнського палацу, «Арсеналу» та авіапарку, щоб не дозволити виступу там червоногвардійських частин. В Жмеринці залізнична колія забита ешелонами донських козаків, знятих з фронту на підтримку Тимчасовому уряду, — і вони чекають паровозів, щоб прямувати на Київ та Петроград. Паровозів під ешелонами нема — паровозні бригади розбіглися: робітники відмовились везти війська контрреволюції. Життям у місті та на залізниці порядкує місцева Рада, але складається вона з меншовиків та есерів. Штаб гвардійського корпусу і далі в готелі «Москва», але зв'язок з усіма частинами корпусу втрачено. Про товаришку Бош нікому нічого невідомо: поїхала по селах, на місця постою, і ще не повернулась...

Тим часом червоноармійці з ревкомівцями — теж під покровом ночі, крадькома, — перейшли Буг з боку Ста-

рого міста і вийшли на сполучення з кулеметною ротою.

В Мурах, у підземеллі під чоловічою гімназією, між православною церквою та католицьким костьолом знову зустрілися Тарногородський з Зубриліним. Вони не бачилися тільки одну добу, але це була та доба, що завершила одну епоху й започаткувала другу. Вони не бачилися дуже давно і дуже змінилися за цей час — схудли, заросли щетиною на щоках, в очах їм горів огонь, та й по одежі ледве один одного признали. Шинель Зубриліна була мокра до нитки — він переходив річку бродом, спереду одяг взагалі взявся шаром глею і бруду — він добувався на берег плазом по землі, — з-під офіцерського кашкета словзала закривавлена бинда — його черкнуло кулею по виску. Тарногородський не був поранений, але його студентська тужурка була підперезана солдатським ременем, при боці висів маузер і дві гранати. Але змінилися вони обоє лише зовні.

І заговорили, наче тільки продовжували щойно перервану розмову.

— Але артилерії нема,— сказав Зубрилін.

— Артилерії нема,— підтвердив Тарногородський.

— І без артилерії нам не відбитися вранці.

— Вранці без артилерії нам не відбитись.

Вони помовчали тільки хвилину.

— Що будемо робити, Колю? Як ти думаєш?

— Я думаю... будемо битися далі. Адже в Петрограді перемага!

— І я так думаю. Адже треба йти Києву на допомогу.

Надворі розвиднювалося. Ранок — ранок невідомості — наставав.

5

А Центральна рада в Києві все засідала.

Засідала день, вечір, ніч; тоді — ранок і день; потім — знову ніч. Заповзяті конгресмени-парламентарії відсипались: хто на своєму стільці під час засідання, хто в коротку перерву в фойє на банкетці, а хто сидів очманілий, з божевільними очима, роздираючи повіки пальцями, зовсім не спавши. Харчувалися в буфеті бутербродами та калінкінською «Фіалкою». Грушевському приносили обід у судках: бульйон, котлети й компот. Подушечку-думку та валеріанові каплі носила Софія Галечко в професорському портфелі.

Але виходу не було: треба вирішувати. Тільки ж вирішити було не так просто.

Як Центральній раді реагувати на петроградське повстання?

Признавати чи не признавати?

Власне, не признати було неможливо: так чи йнак — і без признання чи непризнання Центральною радою — повстання в Петрограді за владу Рад стало вже доконаним фактом.

Одначе признати такий факт доконаним — означало визнати й владу Рад.

Чи ж могла Центральна рада дозволити собі визнання влади Рад?

Могла. В Петрограді. Хай собі в Петрограді буде влада Рад. Однаково Тимчасового уряду вже нема, міністри арештовані, а Керенський, переодягнувшись в костюм сестри-жалібниці, в машині англійського посольства накивав п'ятами. Повинен же бути в Росії якийсь уряд! Нехай собі буде той, що об'явився — Радянський. Тим паче що з Тимчасовим урядом Центральна рада так до кінця каші й не зварила — поїхав добродій Винниченко з ультиматумом у свинячий голос, та так, мабуть, і... загув. А може, вже й перекинувся — проголосив себе більшовиком: від нього, знаєте, можна всього сподіватися. Словом, в Росії Радянська влада... нехай царює.

Але ж як бути з Україною?

Он же у Вінниці теж вибухло повстання за владу Рад. І по Дніпрощині, в Харкові, в Катеринославі неспокоїно. А ще ж є Одеса, Полтава, Чернігів, Єлизаветград, боже мій, — п'ять признаних Тимчасовим урядом і чотири не признаних українських губерній!

А Південно-Західний і Румунський fronti?

Грушевський кошлав волосся і патлав бороду: яке ж прийняти рішення?

Петлюра вийшов на трибуну і урочисто проголосив:

— Перед загрозою іноземної навали заколот у країні смертоподібен! В годину безладу, розрухи й анархії в тилу ми не можемо допустити розладу й розвалу на фронті. Перед лицем історії ми повинні прийняти на себе відповідальність. Як керівник військовими справами на Україні, як генеральний секретар військових справ, повідомляю: віднині fronti Південно-Західний та Румунський, що протинають тіло неньки України, оголошую

єдиним — Українським — фронтом. Верховне головнокомандування переймаю на себе я!

— Слава! — гримнули в перших рядах зали.

— Слава, слава! — підхопили, прокидаючися, і з задніх лав.

— А Чорне море, а Чорне море? — загукав Грушевський. — Як буде з Чорним, власне, я хотів сказати — з Українським морем?

Моря — чи там Чорного, чи якогось іншого — Петлюрі не доводилось бачити: життя його досі квітло на сухопутті. Але море — це комунікація! Для держави це конче потрібно.

— Чорне море теж оголошую Українським!

А й справді, чому б Чорному морю не зватися «Українським»? Такі ж поважні й романтичні асоціації з історії: з-за моря з'являлися басурмани, руйнували Україну, брали ясир — дівчат у гареми, хлопців у яничари, козаків — невільникими на галери; а славне запорозьке козацтво армадами чайок рушало під Трапезунд і Сіноп, навіть походом на Царгород байдаки під вітром гуляли — в сотнях і тисячах українських дум та пісень оспівано Чорне море...

А в пізніші часи? Це вже вам не романтика: поселення українців по берегах Чорного моря після руйнування проклятою Катериною Запорозької Січі, пішли і на Тамань, і аж за Кубань — за Туапсе і Сочі, аж до Батумі й Ризи.

Петлюра зійшов з трибуни цілком задоволений з себе і з своєї ролі в історії: аудиторія тупотіла ногами, гукала «слава» — було це нехай і не так грімливо, як хвилі моря у шторм, одначе бурхливо і бучно.

З фронтами та Чорним морем, отже, покінчено, але ж основне питання залишалося все ж таки відкритим: як бути з повстанням у Петрограді та владою Рад?

Питання обговорювалося вже третю добу — виступили оратори від усіх партій, засідали нарізно фракції, навіть окремі угруповання всередині фракцій, і проектів резолюції було лише два, — а от же до остаточного вирішення так і не могли прийти. Праве крило, оплот Тимчасового уряду в Центральній раді, обстоювало пропозицію російських есерів та меншовиків — проти! Лівиця українських есерів та лівиця українських есдеків схилилися до пропозиції більшовиків — за! Праві українські есери та соціал-демократи вагалися: піти вліво, звичайно,

хочеться, але ж резолюція більшовиків колеться, піти вправо...— теж колеться, хай йому чорт...

Проект резолюції більшовиків пропонував: повстання вітати, владу Рад визнати, можливі контрреволюційні путчі приборкувати, встановити й на Україні найвищою формою влади — Ради.

Двадцять три партії, які складали парламент утворюваної української держави, три дні сперечалися, але домовитися між собою так і не змогли. Три доби в залі Педагогічного музею висів гамір, гвалт, навіть лайка. Двадцять три прапорці, що відзначали на лавах, де котра з партій сидить, тріпотіли — неначе залю безперестанку перекочувалися пориви вітру.

6

Окремо сидів Оксентій Нечипорук. Він сидів на лавах позапартійних, але й від позапартійних — окремо. І за віщо покарав господь тим авторитетом та возніс аж у центральну владу? Нічого не розумів Оксентій Нечипорук — і тяжко тим катувався. Проклята темнота, щоб йому навіки запастися, тому триклятому старому прижиму: поробив розумними самих адвокатів, чиновників та панків, а простого мужика держав у темряві та безглузді! От сиди тепер, кукай та й пробуй розібратися... Казали: безчинство, безлад та анархія — і Оксентій був із цим згодний: не можна безладу, безчинству та анархії попускати — в державі повинен бути повний порядок! Але ж казали інші: владу — народові, трудящим, отже, нехай буде в країні влада Рад,— і Оксентій не міг і з цим не погодитися: аякже, кому ж і бути тепер владою, як не народові, не трудящим, раз тепер революція?

Але за кого ж руку піднімати?

За петроградське повстання чи проти петроградського повстання?

Спочатку Оксентій підняв — проти. Бо ж — безчинство, безлад, анархія. Потім Оксентій підняв — за. Бо ж — за владу трудящих.

Отак і піднімав руку Оксентій Нечипорук щоразу — за! За кожную резолюцію, яку ставили на голосування: чи — за, чи — проти. Але проти резолюцій Оксентій не голосував.

Резолюцій було тільки дві, але голосувалися й переголосувалися вони без кінця: спочатку схвалювали ре-

золюцію в цілому, тоді починали подавати поправки, потім — з поправками — відхиляли і голосували знову.

Оксентій з тугою позирав по сторонах — хоч би ж тобі хоть порадив по-людському, бодай втлумачив, що воно означають оті всі нові, революційні, слова: «суверенітет», «демсія», «апробація», «ратифікація», «прелімінарно»... Тьху, прости господи, заплутали революцію у словах та резолюціях!

В перервах,— коли всі бігли в буфет за бутербродами,— Оксентій ставав у коридорі біля вікна, розв'язував свою торбинку, виймав шматок житняка з цибулиною й закусував. З тугою та нудотою поглядав він у божий світ за вікном. За вікном нічого путнього видно не було: кам'яний брук, кам'яні доми, залізний трамвай, чорна галич гронами на оголеному вітті дерев. Але ж був-таки — поза тими кам'яницями та запечатаною каменем землею — і справжній, людський світ: гола, волога, сита, паруюча земля! Оті галки найдужче смугили Оксентієве серце — за ними виникало перед його очима видіння: оре плугом, кладе борозну, а галич кружляє позаду, сіда на ріллю і видзьобує собі всяку черву та комашню... О господи! Час же, час, людоньки, сіяти озимину! Давно вже й минула пора, а ви все засідаєте та прелімінарні дебати дискутуєте, щоб вам... прости господи! Не апробації та ратифікації потрібно, а сіяти, сіяти, сіяти... А кому? Графу Шембеку чи людям?.. Кажуть, Установчі збори скажуть про те. Таж їм бути аж у грудні місяці! Ще ж тоді — у сніг сіяти, по морозу обсіватися? Тьху!..

І Оксентій хутчій загортав хліб у капуста́ний лист і поспішав назад у залу: давайте мерщій голосувати нову резолюцію! Яку завгодно, аби хутчій...

Власне, вчора — тільки стало в Києві відомо про перемогу в Петрограді — резолюція більшовиків от-от мала вже бути схвалена: прихильники Тимчасового уряду зразу опинилися в меншості. Всі партії, назви яких починалися на «соц» та «укр», — побачивши, з яким ентузіазмом на мітингах та в маніфестаціях вітали петроградські події київські вулиці, отже, й побоюючись втратити свої префікси,— в патетичних промовах почали виголошувати, що вони не проти пролетаріату та пролетарської революції, що вони навіть за більшовиків, бо ж більшовицький рух є, безсумнівно, ідейний, революційний та найкраща противага підступам контрреволюції. І всі партії — знову перехопивши в буфеті бутербродів —

чимдуж розійшлися по фракціях для остаточного обговорення проекту резолюції та внесення останніх поправок. Але ж сьогодні, коли поправки вже внесено, на пленум Центральної ради раптом з'явилися представники козачого з'їзду — донських, кубанських та оренбурзьких козаків — і почали волати: бійтеся бога, що ж то ви чините?! Козачі делегати повідомили, що скрізь по окраїнах колишньої Російської імперії, зокрема на Кубані й Дону, сьогодні і вчора вже утворено свої власні уряди, які й прийняли рішення: до Установчих зборів обстоювати «законний» лад — владу Тимчасового уряду. Куди ж дивитесь ви, українці, нація найбільшої, отже, й вирішальної окраїни Російської імперії?

Цей аргумент подівав магічно.

Дивіться, що діється в світі! Сьогодні Дон та Кубань, завтра Сибір та народи Кавказу — всі стверджують свою державність, а Україна пасе задніх!.. Хіба не ясно, що треба чинити нам, українцям, ще й киянам, тим паче раз у Києві та довкола Києва аж дванадцять донських та кубанських полків?!

І українські есери та українські есдеки враз персвагалися: почали вимагати, щоб владу на Україні взяли в свої руки тільки Центральна рада та її генеральний секретаріат.

А тут ще принесли з телеграфу свіжі повідомлення: перші декрети новоутвореного Радянського уряду — про мир і про землю!

В залі вчинився рейвах.

— Німецькі запроданці! — гукали дружно всі — і російські, і українські — есери та есдеки-оборонці. — Відкривають фронт!..

— Грабіж! Розбій! Забрати землю без викупу! Гвалт! — аж переривались усі партії, що сиділи на правому крилі, — і російські, і українські, і польські, і єврейські.

7

Затонський з Пятаковим сиділи з самісінького краю на лівому крилі. Біля них були: лівниця українських есерів та лівниця українських есдеків. Це була ліва опозиція в Центральній раді: ліві есери вимагали землі селянам без викупу, есдеки-інтернаціоналісти — миру без анексій і контрибуцій. Вони підтримували резолюцію більшови-

ків та вимагали визнання петроградського Радянського уряду — адже й лівця їхніх російських однойменних партій брала участь у петроградському повстанні. Вони співали:

Нам не надо золотого кумира,
Ненавистен нам царский чертог...

Та за вигуками «геть», «протестуємо», «узурпація» навіть їхній спів годі було почути.

Затонський нахилився до Пятакова й загукав:

— Юрію! А ти не вважаєш, що нам тут нічого робити?

— Ти так думаєш? — відгукнувся непевно Пятаков. — Треба ще почекати: адже голосуватимуть ще нашу резолюцію... з поправками...

Пятаков сидів зовсім розгублений. Справді, як же бути? От-от вже мало прийти до жаданого альянсу всіх демократичних партій — тих, що починалися з «соц». Приставка «укр» Пятакова мало хвилювала — він же був інтернаціоналіст! І раптом... Ах, поспішили, поспішили в Петрограді! Час же для світової революції ще не настав. Владу, певна річ, треба захоплювати, і навіть силою. Але ж відразу у світовому масштабі... Що ж його тепер робити? Він же, Пятаков, так добре підготував ґрунт: зумів, бачте, об'єднати в Комітеті порятунку революції і більшовиків, і есерів, і меншовиків, навіть кадетів і... монархіста Шульгіна. Єднання революційних сил всенародних! Що ж його робити, коли резолюція — навіть з поправками — завалиться?

І раптом в залі стало тихо.

На трибуні стояв Оксентій Нечипорук.

Як він там опинився, годі було зрозуміти: прізвище його, як чергового оратора, не оголошувалося. Та й взагалі після того першого разу, коли ні сіло ні впало — після його запитання з трибуни селянського з'їзду «наріжуть чи не наріжуть мужикам землі?» — його записали в Центральну раду, він ще не вимовив у Центральній раді жодного слова вголос. І раптом на ж тобі таке! Звідки він взявся? Хто це такий? Чи не знаєте, як його прізвище, цього мужика в сіряку, і від якої він партії?.. В порядку дебатів чи з позачерговою заявою до порядку?..

Оксентій справді не записувався на виступ і вийшов зараз на трибуну, навіть забувши попросити слова.

Просто взяв і вийшов: однаково на трибуні нікого нема, стоїть собі порожня — всі тільки гукають, тупають ногами та перериваються. А Оксентія аж ударило щось ізсередини, тільки почув про ті декрети. Мир усьому світові, земля селянам: задурно, без викупу, і негайно, хоч завтра!.. Оксентія з місця зірвало й кинуло кудись. Куди — він і сам не збагнув. Роздивився — стоїть на трибуні, перед усім миром.

— Люди! — загукав Оксентій Нечипорук. — Людоньки добрі! Панове добродії, громадяни-товариші! Таж Христос воскрес! Мир людям! І земля мужикам! Признаю Радянську владу в Петрограді і на всій неньці землі, хоча б і у нас на Україні!

В залі вибухнув такий гвалт, що за ним і гарматного пострілу не почути. Всі позскакували з місць, всі репетували:

— Геть! Більшовицький агент! Позбавити слова!

І Оксентія — за поли сіряка — стягли з трибуни.

Та трибуна і мить не залишилася порожньою.

На трибуні стояв, куйовдячи бороду, блискаючи окулярами, представник партії більшовиків Володимир Затонський.

І він таки перегукав усіх:

— Друзі ви трудовому народові чи вороги? — гукав Володимир Петрович Затонський. — За революцію ви чи за контрреволюцію? — запитання ошелешило всіх, і зала притихла. Затонський поставив ще запитання: — І чому вірити: тому, що говорилося з цієї ж трибуни вчора, чи тому, про що репетують у залі зараз?

Затонський казав у залу, але дивився на лави, де сиділи українські есери й есдеки.

— Вчора ви схвалили не пропускати через Київ військових ешелонів, що поспішають на допомогу Керенському. Сьогодні ви зняли гвалт, що, мовляв, більшовики — німецькі запроданці, і скинули з цієї трибуни чесного трудівника, простого селянина, тільки за те, що, мовляв, він — більшовицький агент, раз підтримує декрети про мир та наділення селян землею! Хто ж ви такі після цього? Ви зраджуєте не тільки трудовий народ, але й свої власні партійні програми: адже в вашій програмі, українські соціал-демократи, записано «інтернаціоналізм» і «мир без анексій і контрибуцій», а у вашій, українські есери, — «землю селянам без викупу»!

В залі стало зовсім тихо, українські есери і українські соціал-демократи ховали очі.

— Дайте ж відповідь! — гукав Затонський. — Зараз же, тут же, з цієї, вашої, трибуни! І відповідь ця може бути тільки одна: схвалюєте ви чи не схвалюєте петроградське повстання? Отже, за владу Рад чи — проти? Коли ви — проти, то нам, більшовикам, тут, серед вас, нічого робити...

Поки Затонський промовляв, Пятаков йорзав на своєму стільці і теж ховав очі. Цей Затонський знову вихопився самочинно, не порадившись про те, що говоритиме, не поспитавши санкції в комітеті! Хіба так можна? І взагалі чи ж час зараз ставити питання отак руба? Це ж може розколоти єдиний фронт, який він, Пятаков, так старанно збивав ціною таких зусиль, — не так же просто знайти спільну мову з українськими еседеками та російськими есерами! Повстання в Петрограді, певна річ, передчасне — не послухалися його, Юрія Пятакова! І невідомо ще, до чого тепер прийде: контрреволюція може погромити повстання — її збройні сили, безперечно, переважають... Але ж повстання — факт! І очолюють його більшовики. А він, Пятаков, теж член партії більшовиків: демократичний централізм, знаєте, партійна дисципліна, та й власний престиж... насамперед... Пятаков завертівся ще дужче. Що ж тепер скажуть київські більшовики, якщо він раптом змінить свої позиції?.. Один Іванов чого вартий! А ще перекинчик Євгенія! Або Тарногородський, який зараз уже керує повстанням у Вінниці...

І раптом спасенна думка визорилася в голові Пятакова. Власне, й не думка, а згадка, безвідмовна реакція пам'яті: недурно ж він, Пятаков, мав блискучу пам'ять і на кожний випадок життя міг пригадати належну цитату з усіх класиків марксизму. Маркс! Карл Маркс!.. Таж у тисяча вісімсот сімдесят першому році Карл Маркс висловлювався рішуче проти повстання паризького пролетаріату, але коли повстання стало фактом і Паризька комуна взяла владу в свої руки, Маркс безкомпромісно підтримав повстання і Паризьку комуна! Га? Непогана історична аналогія? Таж Пятаков сам не раз посилався на цей приклад у своїх рефератах на тему «Роль мас і особи в історії».

Пятаков враз заспокоївся. Він так і скаже товаришам у комітеті: Карл Маркс теж був проти повстання

паризького пролетаріату, як от і я, але коли Паризька комуна взяла владу в свої руки, він був з нею... Неодмінно так і скаже: нехай ці його слова теж будуть записані... в історію!

8

Коли, зійшовши з трибуни під тупотіння ніг та вигуки обурення, Затонський сів на місце, витираючи піт, що заливав йому очі й окуляри, Пятаков дружньо ляснув його по коліну:

— Молодця, Володя! — Володею він назвав Затонського перший раз у житті. — Здорово ти їм дав чосу! Як кажуть по-вашому, по-малоросійськ... українському, — і з заду і з посу! Нехай, нехай дадуть відповідь! Зараз ще я їм додам! Справді, нам тут таки нічого робити! Пора рвати всі зв'язки з цим кублом контрреволюції!..

Затонський дивився на Пятакова мовчки, сліпувато кліпаючи, бо зняв, щоб протерти, окуляри, і з подиву йому відібрало мову, а Пятаков вже підняв руку, прохаючи собі слова.

Та на трибуні вже стояв оратор: від імені об'єднаних фракцій есерів, есдеків та бунду зачитувався проект резолюції:

— «Визнаючи, що влада як у державі, так і в кожному окремому краю повинна перейти до рук усієї революційної демократії, визнаючи недопустимим перехід цієї влади до рук Рад робітничих і солдатських депутатів, що є тільки часткою революційної демократії, українська Центральна рада висловлюється проти повстання в Петрограді і буде енергійно боротися з усякими спробами підтримати бунти на Україні».

Грушевський зметнув бороду вгору й запитав:

— Хто — за?

Гуркіт перекотився залом, і сотні рук звелися вгору: всі праві лави, весь центр, лави зліва — українські есери й українські есдеки. Лівниця, з самісінького краю, рук не підняла, але й очі опустила долу.

— Проти?

Звелися руки більшовицьких представників.

— Хто утримався?

Утрималися кілька лівих українських есерів та лівих українських соціал-демократів.

Під войовничі вигуки залу Пятаков зійшов на трибуну. Але тільки він став на трибуні, гомін у залі вщух: що ж скаже тепер більшовик?

Пятаков поправив золоті ниточки окулярів на носі і відкашляв. В залі стало зовсім тихо — зал неначе завмер: хвилина була таки тривожна, адже коли більшовики триматимуться своєї рішучої позиції, то...

Пятаков заговорив неголосно і виразно, на такій абсолютній тиші легко було модулювати голосовими даними і вдаватись до витіюватих прийомів ораторського мистецтва, на які був він мастак.

— Карл Маркс,— сказав він,— теж висловлювався проти повстання паризького пролетаріату в сімдесят першому році, та коли Паризька комуна таки взяла владу в свої руки, він був на її боці.

Пятаков забув, що приготував це речення спеціально для збереження свого престижу в більшовицькому комітеті: ефектність аргументації була аж надто спокуслива. А втім, він зовсім і не забув, а просто зважив, що доречно буде мовити цю фразу і там, і тут: там, серед більшовиків, така аргументація виправдає раптову зміну його позицій, а тут... тут теж, знаєте, не щільно прикриє після нього двері. Мусять же вони зрозуміти, що силою обставин,— так би мовити, не відкидаючи своїх принципових заперечень проти доцільності повстання,— він проте...

Словом, Пятаков осанисто випростався, спершися обома руками на трибуну, і на обличчя його ліг вираз смутку й гіркоти:

— Висловлюючись тепер проти петербурзького повстання, коли воно — повстання не самої більшовицької партії, а всього революційного пролетаріату й війська — стало dokonаним фактом, ви тим самим вдарили і по нашій партії, що очолює повстання. Тому ми...— Пятаков зробив загадкову паузу, і зал тихо чекав,— ми виходимо з Центральної ради і з цієї хвилини вважаємо себе вільними...

Він зробив щось схоже на чемний уклін, в кожному разі хитнув головою на прощання, і це була гідна будь-якого джентльмена осанка,— і широким кроком ступив з трибуни, у напрямі до виходу. Там біля дверей, на порозі, вже стояв Затонський.

Залом покотилося щось подібне до гарчання. З правих лав пролунало кілька злобних вигуків, але Пятаков на

порозі ще сплинувся, звів руки вгору і ще кинув у зал дзвінким, модулюючим голосом дійшлого оратора:

— Але ж запам'ятайте: незважаючи на це, незважаючи ні на що, коли вам доведеться гинути під ударами російського імперіалізму, ми будемо з вами і в руках наших буде зброя!..

Це була надзвичайно ефектна фраза, а без ефектної фрази, особливо, так би мовити, під завісу, Юрій Пятаков ніколи не міг обійтися.

В залі вибухнув гамір, вигуки, навіть залящало кілька оплесків, і під такий різноголосий, поліфонічний супровід Пятаков закінчив свою арію і ефектно гримнув після себе дверима.

Не спиняючися, таким же широким та рішучим кроком Пятаков попростував на вулицю. Затонському доводилося навіть підбігати ззаду за ним.

Пятаков був з себе цілковито задоволений. Хто опинився, таким чином, на самісінькому вершку історичного акту? Він, Юрій Пятаков, здійснив таки те, чого домагалася от вже скільки часу вся Київська більшовицька організація: порвав із зрадницькою, контрреволюційною, сепаратистською, націоналістичною Центральною радою Грушевського, Винниченка й Петлюри!.. А хто відшукав надзвичайно влучну аргументацію, з посиленням навіть на Карла Маркса? Він, Пятаков. І зумів тонко повернути цю аргументацію і так і сяк. А як хитроумно обставив він самий вихід більшовиків з Центральної ради? Порвали рішуче, шляхетну позицію зайняли і, коли б що, то, будь ласка: із зброєю в руках... прийдемо боронити вас від російського імперіалізму. Влучно, га? І, зважте, не взагалі імперіалізму, а саме російського: російський же імперіалізм сепаратистам і націоналістам найдужче дошкуляє, отож і політично було торкнутися саме їхніх патріотичних почуттів...

МІЖ ДВОХ СИЛ

1

Боженко хапався за голову і гасав царським палацом з кінця в кінець; з першого поверху на другий, з другого — на горище.

— Маму його мордує, і як же його, в господу бога, дати усьому лад?

Людей в царському палаці кожної хвилини ставало більше та більше, і люди були орли: солдати, матроси, червоногвардійці, і жадали всі лише одного — ринути в останній, вирішальний бій проти світової буржуазії, але ж Боженку було ясно як божий день, що таким способом воювати не можна!

По-перше, всі вояки були з різних частин, солдати не хотіли слухатися матросів, матроси — солдатів, а червоногвардійці взагалі визнавали над собою тільки владу командира Червоної гвардії при ревкомі Сивцова, а його якраз і не було — чорт його батька зна, де він у цю хвилину подівся! Мабуть, ганяв містом.

По-друге, крім бійців, до Ради робітничих депутатів сходилася сила-силенна всякого народу: студенти-агітатори, якісь дівчата з сумками Червоного Хреста, а то й просто навіжені баби, що розшукували своїх чоловіків, три дні відсутніх з дому: чи то пішли воювати проти Керенського, чи у шпик пані Капітоліни пропівати суботню получку!.. І кожна шастала по кімнатах палацу, наче сама «вдовствующая» імператриця Марія, і здіймала галас на цілу Російську імперію!

Боженко аж тупотів ногами:

— Цить, темна сила, необразована стихіє! Закликаю всіх до порядку, бий тебе сила божа!

Якийсь солдат понуро огризнувся:

— А ти, землячок, не дуже! Лається, як генерал! Сам хіба не така ж темнота?

Боженко мало не заплакав з досади:

— Отож-то, браток, і горе моє, що точнісінько такий! Був би професором — знав би, як раду дати!

Раду мав дати, безперечно, тільки ревком, а він зачинився в більшовицькій кімнатці номер дев'ять і все щось обговорював, прикидав, підраховував замість діяти, доки юнкери та козаки не вдарили перші. Що вдарити треба неодмінно першими — це Боженкові, колишньому солдатові, було ясно як день, бо ж атакуючий завжди має перевагу, навіть коли його сили й менші. Військово-революційний комітет, утворений тільки вранці на спільному засіданні Рад робітничих і солдатських депутатів у театрі Бергонье, ніяк не міг прийти до вирішення. А тим часом юнкерів у Царському саду та козаків і ударників на Олександрівській вулиці теж більшало та більшало — прибували цілими загонами, і схоже було,

що вони беруть палац з Радою, більшовицьким комітетом і ревкомом в облогу.

Боженко аж трусив кулаками:

— Ех, нема на нас Леніна! Той прийшов у Смольний — раз-раз, на штурм Зимового — і ваших нету!..

Ну, нехай, коли вже ревком, як настоює Пятаков, схиляється зайняти оборонну позицію, то треба ж і оборону організувати за всіма правилами: кулемети на горище, по всіх вікнах — стрільців з гвинтівками, довкола палацу на підступах — цепи для кругової оборони, ну, і два-три штурмові загони для вилазок з гранатами. Треба ж усе це негайно налагодити, а то злапають, як ката у мішку...

Офіцер! Потрібний був до зарізу офіцер, щоб взявся до організації бойової справи, всякої тактики і стратегії, а тут, як на злість, сама солдатня, жодного золотопогонника, ну, хоч би тобі якогось завалашого прапорщика!..

Що п'ять хвилин,— загнавши солдатів Воронежської дружини з кулеметом на горище, або утворивши з дівчат з сумками санітарний загін, або ще умовивши-таки матросів розбитись на дві ударні групи на випадок потреби обхідного маневру понад дніпровською кручею в напрямі шантану «Шато»,— Боженко бігав до телефону.

— Давай, баришня, «Арсенал»!.. «Арсенал» давай, пардон твоєї бабушці! «Арсенал»?.. Андрія Васильовича!.. Товаришочки, дорогенькі мої, дайте мені дружка мого Андрюшу Іванова!.. Хто? Господи боже мій, пресвята богородиця, таж це я — Вася Боженко!.. На гвалт кричу: дайте мені Іванова, а то нам усім тут зараз бббі дадуть!.. Що? Га? Ще мітингує!..

Іванов проводив мітинг арсенальців — закликав до повстання: сам головував, сам промовляв, сам формував підрозділи бійців, роздавав гвинтівки та по одній обоймі — п'ять патронів — і сам же казав кожному: стріляти тільки прицільно, щоб на кожну кулю було по юнкеру або ударнику смерті!

Боженко кидав телефонну трубку, куйовдив волосся і знову метушився. В цеп перед палацом з боку Царського саду він поклав червоногвардійців, але ж комусь треба було ними командувати, а командувати не було кому. Нарешті, умовив якогось ополченця з одним личком — ефрейтора. Меншовикам і есерам — членам Ради, які тільки плуталися під ногами,— наказав сидіти по

кімнатах фракцій і не потикатися за двері, бо інакше властю, даною йому від пролетарської диктатури, постріляє їх до чортів собачих! При цьому він розмахував своїм солдатським наганом — і не повірити йому було неможливо.

Покінчивши з представниками буржуазних і угодовських партій, Боженко знову побіг до телефону.

«Арсенал» на цей раз дали швидко, але з «Арсеналу» Боженко почув таке, що телефонна трубка сама випала йому з руки: Іванов клопотався, промовляв, кричав — і раптом упав, і горлом йому пішла кров... Товариші повели його на Виноградний, додому...

— Доктора!..

Що в Іванова після фронту й Мазурських боліт були хворі легені, Боженко знав, але щоб аж до крові!.. Крові Василь Назарович не любив і боявся — доволі надивився на фронтах.

Не знайшовши піде в палаці ні доктора, ні бодай якогось фельдшера, Боженко прожогом вибіг із палацу в сад і перебіг Олександрівську вулицю. Та, опинившись в Липках, він звернув не праворуч — на Виноградний, до квартири Іванова, — а ліворуч: Василь Назарович вирішив сам збігати по лікаря — єдиного, якого він знав, дружка дитячих років, — доктора Драгомирецького, на Рибальську. О цю пору, в обід, старий Гервазій Опикійович якраз має бути вдома!..

От тільки б устигнути, доки з дружка не витече вся кров до останньої краплини!

І Василь Назарович припустив щодуху, а бігав він, як молодий.

2

А в палаці, в більшовицькій кімнатці номер дев'ять, ревком ніяк не міг прийти до остаточного вирішення.

Леонід Пятаков наступав на брата Юрія:

— Кажу це тобі як солдат! Що, я марно два роки сидів в окопах? Ми повинні взяти в свої руки ініціативу! В бою ініціатива вирішує все! Якщо ми нав'яжемо їм бій, матимемо змогу маневрувати! В веденні бою маневр вирішує все!

Юрій Пятаков нервово знизував плечима і саркастично посміхався:

— У тебе що не слово, то — вирішує: ініціатива — вирішує, маневр — вирішує...

Леонід в одчаю розводив руками:

— Гамарник, ти ж таки солдат: з'ясуй ти йому, що той, хто перший починає бій, здобуває безліч тактичних переваг! І це справді вирішує...

— А я думаю,— підвищив голос Юрій Пятаков,— що вирішує насамперед сила! Нас замало, щоб першим почати бойові дії. Та й політично, підкреслюю — політично,— нам не вигідно, щоб населення вважало нас нападниками! Твої теорії це авантюризм!

— Ну, пішов печатати своїми кваліфікаціями!

— Так: кваліфікую твій виступ як політичну аферу! — Юрій Пятаков увійшов у раж.— Якщо ми програємо бій,— а в мене нема сумніву, що з такими силами, як у нас, програш гарантований,— то відповідальність за кровопролиття паде на нашу партію!

Леонід Пятаков зірвався з місця:

— Готується до бою і думає його програвати! Не про поразку, а про те, як перемогти, треба думати, коли збираєшся йти в бій!

— А я зовсім і не збираюсь!

Леонід сів, зовсім ошелешений:

— Як не збираєшся? Ти ж голова ревкому!..

— І саме тому, що голова — я, а не ти чи ще хтось з гарячих голів,— спробував Юрій навіть пожартувати, але жарт у нього не вийшов,— саме тому я знову настоюю: наша тактика повинна бути тактикою... активної оборони!

— Але ж в повстанні це абсурд! І що це означає — активна оборона?

— Ми озброюємось і чекаємо напogотові. Адже ми між двох сил: сили Тимчасового уряду і сили української ради.

— Це одна сила: контрреволюція! І вони добре організовані — солдати, а не тилові щури, у них скільки завгодно зброї та набоїв.

— От бачиш! — Юрій Пятаков дивився на брата докірливо.— А ти кличеш брати ініціативу, робити маневр... Коли хочеш знати, це скидається... на провокацію!

Гамарникові нарешті пощастило втрутитися в суперечку двох непримиренних братів.

— Я думаю,— сказав він, як міг лагідно,— ви обидва маєте рацію: звичайно, наступати краще першому, але ж перти на рожен теж не годиться. Я пропоную ще раз, і найточніше, обчислити наші сили і сили противника.

— Вірно! — підтримали інші члени ревкому. — І да-
вайте не губити часу на суперечку: треба діяти негайно.

— Ну, давайте ще раз обчислимо... — Леонід махнув
рукою. — Як керівник збройними силами ревкому, допо-
відаю: Червона гвардія «Арсеналу» — шістсот чоловік,
Шулявки — триста, Залізничного району — триста, По-
долу — чотириста...

— Що ти нам все про свою Червону гвардію! — урвав
Юрій Пятаков. — Це ж не навчені військової справи лю-
ди! Піджаки з гвинтівкою! — пирхнув він. — Ти нам ви-
клади, скільки справжніх солдатів на нашому боці!

Леонід спалахнув:

— Червона гвардія — це найкращі бійці, кращі навіть,
як більшість солдатів, що думають тільки про те, аби
повернутися в своє рідне село... — Але він махнув рукою
і вийняв записку з кишені. — Будь ласка: Третій авіа-
парк — шістсот, П'ятий авіапарк — двісті, Воронезькі
дружини — тисяча, понтонний батальйон — шістсот...

— Постривай, Леоніде, — спинив його Гамарник. — Не-
ма потреби зачитувати весь твій список. Кажи наза-
гал — скільки ми маємо бійців під гвинтівкою?

— Шість з половиною тисяч. Три тисячі тут, на Печер-
ську. Решта по інших районах. Питання зв'язку з інши-
ми районами — питання найпершої ваги. Зв'язок з усіма
нашими частинами вирішує...

— Знову — вирішує! — Юрій Пятаков нервово засі-
пався. — Що ж тоді не вирішує! Ти кажи, скільки у шта-
бу сил?

— Штаб має в місті щонайменше... десять-двана-
дцять тисяч, — не зовсім певно проказав Леонід.

— От бачиш! Дванадцять тисяч добірного, муштрован-
ого війська: юнкери, ударники смерті, георгіївські кавал-
ери, козаки! А ще на підході скільки?

— Цього я не можу знати, — пригнічено відказав Лео-
нід. — За відомостями залізниці, з різних пунктів фронту
вирушає на Київ... сімнадцять ешелонів...

— От бачиш! Сімнадцять залізничних ешелонів!
А ще ж з округи ідуть козацькі полки, скільки і звід-
ки — невідомо!

Гамарник зауважив:

— Не всі, що йдуть з фронту, прибудуть сюди: Фастів,
Козятин, Коростень обіцяли затримати їх...

— Обіцяли! А чи вдасться їм виконати свої обі-
цянки?

— Але ж до нас теж іде підмога, та ще яка! — знову запаленів Леонід, відчувши наче підтримку Гамарника.— Другий гвардійський корпус! Шістдесят тисяч багнетів і артилерія! Артилерія! Бош і Тарногородський обіцяли...

— Обіцяли! Тарногородський сам устряв у заваруху...

— Не в заваруху, а підняв повстання, як справжній більшовик!

— Про те, хто справжній більшовик, а хто несправжній, розсудить історія,— погордливо урвав Юрій Пятаков.

— Довго чекати!

— І почекаємо!.. Почекаємо в обороні, коли твоя Бош допоможе твоєму Тарногородському виплутатися з... історії...

— Слухай! — спалахнув Леонід.— Ти голова ревкому, що має здійснити повстання, чи ти...

Але всі товариші поквапились спинити Леоніда:

— До порядку! Залиште ваші чвари! Час не жде!

— До того ж,— докинув Гамарник,— ми справді мусимо зважати ще й на Центральну раду. У неї щонайменше тисяч вісім у місті, а на підступах до міста... Треба остаточно з'ясувати, чи не піде з нами Центральна рада, чи ми справді опинимося, як каже товариш Юрій, між двох сил...

— Це одна сила! — загукав Леонід.— Генеральний секретаріат — орган Тимчасового уряду на Україні. Раз ми підіймаємо повстання проти Тимчасового уряду, то, значить, і проти Центральної ради!

— Але ж тоді це... ще вісім тисяч проти нас? — констатував Гамарник.

— Так! — запально відгукнувся Леонід.— Так і треба рахувати наперед!

Всі заворушилися:

— Війська Центральної ради — це ще не Центральна рада: он Затонський запевняє, що богданівці виступлять з нами...

— Та й військовий з'їзд, скликаний Центральною радою, зробив ухвалу проти Тимчасового уряду й козачого з'їзду!..

Пятаков поквапився зробити резюме:

— Отже, одну із противних сил треба нейтралізувати. Ми повинні ще раз спробувати домовитися з Центральною радою, щоб її війська додержували нейтралітету.

А раз Центральна рада сама не певна за свої збройні сили, то я певний, що...

Леонід глузливо гукнув:

— Авжеж! Ти домовишся! У тебе ж там дружки: Петлюра, Грушевський, Винниченко... Ті самі, що вчора тебе з Затонським... нагнали з Центральної ради...

— Леонід! — зойкнув і підхопився Юрій Пятаков.— Я закликаю тебе... Товариші! — апелював він до всіх.— Я вимагаю закликати товариша Леоніда Пятакова до порядку! Інакше я складу свої повноваження голови — нехай буде він!..

В цю хвилину двері розчинились і швидко ввійшов Лаврентій Картвелішвілі. Він сьогодні чергував по Раді робітничих депутатів і сидів невідступно біля телефонного апарата.

— Товариші! — схвильовано сказав Лаврентій.— Мені здається, що юнкери й козаки заміряються вдатись до агресивних заходів. Дивіться, вони підійшли вже до самісінької огорожі.

Всі обернулись до вікна. Високі й довгі — від дніпровської кручі до Олександрівської вулиці — важкі візерункові чавунні ґрати огорожі царського палацу, наче гронами, були обвішані постатями в сірих військових шинелях. Юнкери й козаки обложили садибу царського палацу впритул, навіть повистромляли гвинтівки крізь огорожу. Знадвору чути було глухий гамір. Хтось прочинив квартиру — і в кімнаті стало чути й окремі вигуки:

— Геть совдепщиків!.. Порішити з більшовиками! — нахвалялися юнкери й козаки.— Нехай забираються до себе в Палестину!

Юрій Пятаков зблід і поквапився причинити квартиру.

— Спокійно, товариші. Тут же Рада, тут містяться всі громадські організації: вони не наважаться... Та й комітети меншовиків та есерів теж тут... Це тільки п'яна козачня та юнкерня. Ми можемо спокійно докінчувати наші справи... Отже,— Пятаков обвів усіх поглядом, запрошуючи до уваги,— ми вирішуємо прийняти тактику активної оборони. Тепер справа полягає в тому, щоб оборона наша була ефективна. Товариш Леонід Пятаков таки мав рацію: найперше — це налагодити міцні зв'язки з усіма нашими районами, щоб...

— Я не мав рації! — крикнув Леонід.— Я не пропонував налагоджувати оборону! Я за те, щоб повстання починати негайно і нав'язувати бойові зв'язки!..

— Пятаков! — пристукнув кулаком по столі Пятаков. — Товариші закликали тебе до порядку, і мусиш коритися партійній дисципліні!..

3

Боженко одним духом злетів на четвертий поверх мавританського будинку, на площадку перед квартирою Драгомирецьких, — от чортovinня: другий раз він потрапляє сюди і щоразу — стрімголов через десяток сходиці! Йому аж забило дух. Але тільки замірявся він загатити в двері кулаком, — двері якраз розчинилися: на порозі стояв сам Гервазій Оникійович з лікарським чемоданчиком у руках.

— О! Васильок! — більше здивувався, аніж зрадів доктор. — Ти ж обіцяв зайти ще три місяці тому! Який жаль, що мушу зараз поспішати: мене викликають до хворого. Розумієш — кровотеча з легенів: Виноградний провулок, шість, Іванов, Андрій... гм... — Гервазій Оникійович зазирнув у записочку, — Васильович, тридцять сім років.

— Ху! — Боженко, либонь, уперше за ці кілька хвилин, що він мчав від царського палацу на Рибальську, зітхнув на повні легені. — Потурбувалися-таки... Молодці, хлопці! Біжімо!

Він ухопив доктора Драгомирецького за рукав і потяг униз по сходах.

— Стривай! Стривай! — змолвився Гервазій Оникійович. — Я не можу так!.. Я ж не хлопчик... А ти теж від нього?..

Та Боженко вже випустив докторів рукав. Він дивився через голову доктора на двері його квартири: на порозі стояв ставний юнак у синій косоворотці, але в офіцерських галіфе з червоним кантом.

— Слухай... Гервазій, це ж, мабуть, отой — твій другий... Владислав?

— Ростислав! — Доктор Драгомирецький на мить завагався, але ж зразу зважив: Васильок — свій хлопець, друг дитячих років і більшовик, що проти війни. — Так, це...

— Той самий?

— Що ти маєш на увазі?

— Ну, дезертир?

— Гм!..— Доктору Драгомирецькому було неприємне це слово взагалі, а стосовно до власного сина — особливо.— Ну, тобто той, що я тобі розповідав... війна війни і взагалі, розумієш, всі ці ваші антивоенні заклики...

Боженко скочив назад через десять східців на площадку і вхопив за руку юнака, що вийшов причинити двері за батьком. На людину із скуйовдженою бородою і величезним наганом при боці юнак глянув здивовано і з острахом:

— Пробачте. Чого вам треба? Тату, це твій знайомий?

Але Боженко тягнув вже й його за руку через поріг, з квартири геть, на площадку:

— Слухай, Мирослав...

— Мене звать Ростислав!

— Байдуже! Потім розберемося. Бери шапку — підеш зі мною!

— Дозвольте! Я нічого не розумію...

— Потім зрозумієш. Нема часу. По дорозі скажу, Розумієш, товаришок в крові умирає: твій папаша поспішає туди! А ми з тобою...

Ростислав визволився з чіпких пальців Боженка й відсторонився.

— Тату! — Він пішов за батьком, що спустився вже поверхом нижче.— З'ясуйте, в чому річ?

— Гервазій! — загукав Боженко.— Та скажи ж твоєму виплодку, що я не контррозвідник якийсь і не приїшов його тарабанити в тюрюгу,— нехай мене не опасається!

Гервазій Оникійович гукнув не спиняючися:

— Потім, Васильок! Я поспішаю! І я не розумію — чого тобі треба від мого сина?

Боженко забіг вниз по сходах наперед і навіть благоголющо згорнув руки на грудях:

— Таж казав я тобі ще того разу: дорогу йому вкажу! От якраз зараз і скажу, куди йому треба!

Доктор Драгомирецький сердито знизав плечима: людина сходила кров'ю, людину треба було рятувати, виривати з обіймів смерті, і він повинен бути на своєму посту, а його тут затримують!.. Всі втрьох вони вже виїшли з будинку до урвища.

— Кажі, Васильок, толком і, будь ласка, швидше: я поспішаю!

Доктор Драгомирецький тримав свій лікарський чемоданчик в одній руці, в другій — пляшечку з кальцієм

хлораті: при кровотечі з легенів треба приймати три рази на день по столовій ложці. Яке щастя, що ліки трапились вдома напихваті!.. Вони спинились на мить край самісінького урвища. Стежка звивалась вниз і зразу від Собачої друга бігла вгору, попід огорожею парку Олександрівської лікарні: там, у садочку, в приземкуватій халупі, і проживав зараз Андрій Іванов. Не ті роки були в Гервазія Оникійовича, щоб гасати крутими стежками, але ж випадок небезпечний, потрібна швидка допомога — і за дві-три хвилини можна поспіти!.. Гервазій Оникійович спробував прослизнути під рукою в Боженка.

Та Боженко вже пильнував, переступив йому шлях і випалив зразу:

— Піднімаємо ж повстання проти буржуазії і цієї суки Керенського! Словом, як у Петрограді: мир хатам, війна палацам! Понятно?.. Хлопці у нас — во! Солдати, матроси, Червона гвардія! От тільки офіцера нема. Розумієш, Ростислав? Нема кому дати лад — всяку дислокацію, тактику і стратегію. Ну і командування за статутом польової служби. Понятно? Ти, браток, чесний хлопець; проти війни, проти цих сучих запроданців, словом — патріот і дезертир! Прийми командування, допоможи трудовому народові! Понятно? Біжімо... В царський палац. А твій папаша тим часом збігає нашого дружка лікувати. Пішли!

Ростислав дивився на Боженка, губи його були тісно стулені. Він все зрозумів: з сторожуванням на городах під Ворзелем вже покінчено — викопали картоплю й капусту. Та й хіба йому вік сидіти в дезертирах, ховаючися від контррозвідок і власної совісті? Ростислав вже кілька днів як пробрався нишком у місто й відсиджувався в батьковій квартирі. Але ж юнкери та ударники вже ходили облавою по будинках. Куди діватися? Щось же треба було робити. І робити щось справжнє, важливе — таке, щоб і перед власною совістю не ховатися... Та цей невідомий дядько із скуповдженою бородою пропонує йому... йти командувати більшовиками. Більшовики Ростиславові не імпували: розвалили армію в час війни! Але ж більшовицьке повстання в Петрограді скинуло владу ганебних фіглярів, лжепатріотів, спекулянтів з Тимчасового уряду. Це Ростиславу імпувало.

Доктор Драгомирецький на слова Боженка спалахнув:

— Ти пропонуєш моему синові стати ще й бунтів-

ником! Це... це... Та сам ти чи розумієш, що ти говориш?!

— Говорю, що почув! — вже злісно огризнувся Боженко.— Іти з народом і бити контру! Понятно?

Гервазій Онікійович змахнув руками з чемоданчиком і слоїком:

— Проти порядку й законності! З путчистами і якобінцями! З...

Доктор хотів ще щось гукнути страшніше від путчистів і якобінців, але порив холодного вітру якраз налетів, закрутив мжичкою довкола — і Гервазій Онікійович закашлявся. Він, звичайно, зневажав усіх цих полішинелів Кереських, наполеончиків Корнілових і всю камарилью Тимчасового уряду і жадав порядку й спокою, але ж не міг пристати на те, щоб його син пішов з цими розбишаками більшовиками, про яких кажуть, що вони — німецькі шпигуни!

— Ленін приїхав у запломбованому вагоні! — зарепетував він, нарешті відкашлявшись.

— Ах ти... фармакопей! — спалахнув Боженко.— Патакаєш, як перскупка на базарі!

— Мій син не може бути зрадником вітчизни!

— Тим-то й кличу його іти проти зрадників вітчизни! Темний ти чоловік, хоч і доктор медицини!

— Я не доктор медицини. Я просто лікар!

— Не лікар ти, і не фершал, і не санітар! Вроді шльондра із «сестровоза» земського союзу!

Доктор Драгомирецький від обурення не зумів навіть образитись, тільки знову закашлявся: таких слів на свою адресу він ще ніколи і ні від кого не чув.

Ростислав стояв між ними і дивився собі під ноги. Треба вирішити. І вирішити,— Ростислав розумів це,— на все життя. От думалося — передумувалося місяцями,— як же бути між двох сил, а вирішувати треба раптом, за одну хвилину.

Гервазій Онікійович тим часом вже здобув дар мови: він виголосив патетично:

— Мій син... пішов від кровопролиття, а ти кличеш його знову лити кров...

— Що ж,— понуро сказав Боженко,— коли треба буде, то й проллємо... Буржуйську проллємо і своєї не пошкодуємо...

— І після цього ви наслідуетесь кликати мене рятувати вашого товариша, що заливається кров'ю...

Це було сказано необачно, і Боженко посатанів.

— Не треба! — залементував він. — Не кличемо! — Він ухопився за лікарський чемоданчик і почав видирати його з рук Гервазія Оникійовича. — Не підеш його рятувати! Хай потопає в крові, — так, у своїй власній! Без тебе обійдемося! Загинемо, а твоєї ласки не потребуємо!

— Пусти!

— Не пушу! Біжи до свого Олексашки-ад'ютанта: хай на нас контррозвідку нашле! Біжи! Донось!

— Як ти смієш! Віддай чемодан! Хуліган!

Ростислав вхопив за руки обох.

— Тату! Заспокойтеся... Товаришу... покиньте, будь ласка!..

Потім Ростислав понуро кпнув батькові:

— Тату, я йду...

— Куди? — не зрозумів доктор Драгомирецький. Він задихався і через силу вбирав повітря в легені. — Куди йдеш?

— Туди... — Ростислав не знав, як сказати, — з цим чоловіком.

— Молодця! Пішли, Ростислав!

— Прокляну!

— Заспокойтеся, тату! Так треба. Так буде вірно. Людина не може, не повинна бути між двох сил! — з мукою скрикнув він. — Чи ви хочете, щоб обидві вас розчавили?.. Йдіть до вашого хворого швидше!.. А я піду...

— Ти не смієш! Я не дозволяю!

— Тату, я доросла людина... — Ростислав гірко всмінувся. — Можливо, занадто доросла. — Він обернувся до Боженка: — Не тратьмо ж часу. Ходімо.

Він зробив крок геть — Боженко дивився на нього захоханими очима і вимовити нічого не міг, та Ростислав ще спинився:

— Ідіть же, тату, на вас чекає хворий! Зрозумійте! І... бережіть себе! — гукнув він ще, одійшовши кілька кроків.

Доктор Драгомирецький якусь мить німо стовбичив, зовсім отетерівши. Потім замахав руками — з лікарським чемоданчиком в одній та слоїком кальцію хлораті в другій — і зарепетував:

— Проклинаю! Іменем матері проклинаю!

Боженко сплюнув набік:

— Словом: ізидіте, оглашенні? Так, чи що? Це нам, брат, ще піп у церкві казав. Так ми, знаєш, на попа... наплювали. А ти...

Боженкові кортіло сказати ще одне слово, та він вже опанував свій гнів: не хотілося ображати батька хорошого сина. Він плюнув знову і підтюпцем побіг за Ростиславом.

А Ростислав рішучим кроком пішов праворуч, над урвищем, до Кловського узвозу.

Гервазій Оникійович ще гукнув:

— Ростіку! Ти ж без пальта! Ти застудишся!..

Наздогнавши Ростислава, Боженко вхопив його за руку і потис:

— Спасибі, Ростик! Ух, і хороший же ти хлопець! Свій хлопець! Йй-право, отакий і батько твій був... доки його в гімназіях та університетах на фармакопея не вивчили. Ет! — Він сплюнув ще раз і одвернувся, тернувши рукавом по очах.

— Що ви? — здивовано поглянув Ростислав.

— Жалко стало! — Боженко, не соромлячися, хлюпнув носом. — Батька твого! Людиною міг би стати...

— Хто ви і як вас звать? — запитав Ростислав.

— Більшовик. Прозиваюсь Василем Назаровичем, по паспорту — Боженко. Плотник.

— Дуже приємно...

Боженко озирнувся: доктор Драгомирецький стовбижив над урвищем: не йшов униз на Собачу тропу, але й додому не повертався.

— Стійте! — спинився Ростислав. — Тут не пройдемо!

Справді, попереду, на розі Кловського узвозу, стояв цеп юнкерів.

Боженко сказав:

— Давай праворуч: попід «задньою лінією» «Арсеналу» ярочком — і в Маріїнський парк...

— Теж не пройдемо... — Ростислав кивнув на ланцюжок шинелей, що ледь ясніли на рудих схилах вздовж «задньої лінії».

— Н-да... юнкери. Беруть в облогу за всіма правилами. — Боженко глянув сюди і туди: як же пробитися?.. Він побачив фігурку доктора Драгомирецького, що збігав з урвища вниз на Собачу тропу. Пішов-таки, слава тобі господи! Таки свійський хлопець, цей старий хрін!.. Сльоза знову залоскотала Боженкові щоку: Василь Назарович був тонкосльозий, коли йшлося про щось хороше.

— Доведеться,— сказав Ростислав,— спробувати проруч, попід садом лікарні, або тією стежкою, що пішов батько... і Черепановою горою...

— Пішли!

4

А в Маріїнському палаці, в кімнатці номер дев'ять, в цю хвилину Юрій Пятаков зачитував текст відозви до козаків збройних сил Центральної ради. Він писав поросійському, а інші члени ревкому зразу перекладали на українську:

«Центральна рада встромила ніж у спину революційного Петрограда. Якщо Ради будуть розчавлені, якщо Керенський затопить кров'ю повстання петроградських робітників і солдатів, то український народ змушений буде надовго забути про право на самовизначення. До вас, товариші українці, робітники і солдати, звертаємось з гарячим закликком не йти за Центральною радою, що ступила на путь ганебного угодовства, а всіма силами підтримувати повстання петроградських товаришів...»

Слухаючи тепер український текст, Пятаков кривився і пирхав: українська мова йому дошкуляла — смішила і дратувала, та й до виразу «самовизначення» він вдався через силу: що поробиш, політика є політика, особливо в такий грізний час...

Ревком таки прийняв компромісне рішення: першими не починати кровопролиття, вести переговори з штабом, триматися активної оборони. Але, користаючи з обурення українських частин проти Тимчасового уряду, спробувати відірвати їх від Центральної ради.

— Ми мусимо перемогти не зброєю, а політикою! — гримав Пятаков на членів ревкому, які не погоджувалися з ним.

Саме в цю хвилину до кімнати знову вбіг Картвелішвілі:

— Товариші! До зброї! Юнкери вдерлися в палац!..

Втім, це вже було очевидно і так: вестибюлем, коридорами й кімнатами палацу, що досі наче причаїлися в сторожкій тиші, раптом покотилася хвиля прикрих звуків. Тупотіли важкі солдатські чоботи, бряжчала зброя, чулися брутальні вигуки — котився рев юрби. Грімлива хвиля потоками звуків розкочувалася навсібіч — по по-

верхах і анфіладах царських покоїв, потік наближався — і вигуки було вже чути за дверима:

— Більшовиків!.. Бий більшовиків!.. По ліхтарних стовпах більшовицьке поріддя!..

Лаврентій став з наганом на порозі кімнати, інші члени ревкому теж вихопили пістолети, але юрба козаків і юнкерів, ощетинена багнетами, вже вдерлася в кімнату — й Картвелішвілі збито з ніг. Він упав, і вже кілька юнкерів навалилися на нього зверху. Пятаков, блідий, стояв серед кімнати, тремтячими руками поправляв окуляри.

— Я протестую! Я протестую! — мимрив Пятаков, але його ніхто не слухав, та й за гвалтом він і сам себе не чув.

В кімнаті було вже повно нападників, вони розмахували наганами й нагаями, — і купка пістолетів членів ревкому вже лежала посередині столу. Декому з членів ревкому вже скрутили й руки за спину.

— Я протестую! — набравшись сил, ренетував Пятаков. — Ви порушили право недоторканності: я член Ради депутатів, я член Думи, я член Викорого, я член комісії організації виборів до Установчих зборів, я член...

— А оце ти бачиш, член собачий? — Чубатий п'яний козацький офіцер тицьнув Пятакову під ніс здоровенним кулаком. — Нишкни, а то тут же порубаємо на капусту! — Для вящої переконливості він оголив шаблю й блиснув клинком у повітрі.

— Порубати на капусту! — підхопили п'яні козаки й юнкери.

Пятаков примовк. Мовчали всі інші члени ревкому. Лаврентій, з закрученими за спину руками, обтирав до плеча кров, що струміла з розбитого обличчя.

Можливо, свої погрози козаки з юнкерами й виконали б зразу, та на порозі з'явилася нова група людей теж у супроводі орави офіцерів з пістолетами в руках. Але ця група була не під загрозою пістолетів, а навпаки, під їх охороною. П'яні козаки й юнкери притихли. Козацький офіцер заклад шаблюку в піхви.

Від штабу був Боголепов-Южин. Він позирав люто, одначе поведився стримано, а тримався погордливо і якимось аж надто рівно: спину після езекуції в Софіївському скверіку два дні тому тільки-тільки стягнуло рубцями, і штабс-капітанові ще боляче було згинатися

га розгинатися. Від апарату Центральної ради був сотник барон Нольде, начальник контррозвідки при генеральному секретаріаті: він покурював цигарку з довгого бурштинового мундштука й зневажливо копив губу. Від козачого з'їзду був донець Рубцов, той самий, що подав з'їздові ідею проголосити себе владою на Україні, раз донські полки перебувають зараз на українських землях.

Крім того, було кілька чоловік цивільних. Вони оступалися за спини передніх і ховали очі. Це були представники Думи, членом якої був і Пятаков, і представники партій, з якими Пятаков членствував в одному Комітеті порятунку революції: меншовики, есери, бундівці, українські есери і українські еседеки.

Пятаков зрадів, на його восковому обличчі спалахнув рум'янець.

— Товариші! — кинувся він до делегації.— Я закликаю вас у свідки!.. Закон екстериторіальності! Право недоторканності! Я протестую!..

Боголепов-Южин спинив його начальницьким рухом руки:

— Ви не арештовані. Можете бути спокійні. Ні закону екстериторіальності громадських установ, ані права недоторканності не порушено...— Він спинився на мить, бо з-за дверей, з коридора, з інших кімнат накочувався гук, гамір та грюкіт: щось трошили, чимось гупали — і це заважало йому говорити. На обличчі штабс-капітана застиг вираз огиди до всіх цих звуків, та й до слів, які говорив він сам.— Не порушуємо і навіть гарантуємо вам вільний вихід з цього приміщення... Але попереду... попереду повинні бути ліквідовані й припинені всі протизаконні дії...

— Це ви дієте протизаконно! — гукнув Картвелішвілі.

— І ви мусите залишити це приміщення! — загукав і Леонід Пятаков.

Та Боголепов-Южин навіть не повів бровою на ці вигук, навіть не обдарував Лаврентія і Леоніда своїм погордлигим поглядом. Він звертався тільки до Пятакова:

— І всі запаси зброї, що є в цьому будинку, ви мусите здати.

Штабс-капітан вимушений був знову зробити паузу, невдоволено глянувши на двері,— гвалт і гармидер за

дверима заважали йому: по всьому палацу, по всіх приміщеннях — Ради робітничих, Ради солдатських депутатів, навіть по кімнатах комітетів меншовиків, есерів та інших партій і організацій — бушував погром. П'яні козаки та юнкери ламали шафи, розкидали й нищили папери, перекидали столи, жбурляли стільцями в жирандолі під стелею. Тріщало дерево, бряжчало скло, деренчало залізо, із звуком холостого пострілу лопалися шовкові портъери, коли їх одним махом роздирали навпіл.

— Царське майно нищите! — глузливо сказав Лаврентій.— Глядіть, пане офіцер, відповідатимете перед династією Романових!..

Боголепов-Южин нарешті удостоїв його зневажливого погляду.

— Не турбуйтеся, пане... більшовик: від династії Романових маємо... індульгенцію аж до права порядкування вашим життям... Життя,— зразу підвищив він голос, звертаючися вже до Пятакова,— ми вам залишаємо!

Повівши оком на розлючених козацьких офіцерів, що оточували його, він ще глузливо додав:

— Опір, як самі розумієте, безглуздий. Кровопролиття теж ні до чого... Зброю прийматимемо... по закону — за описом, склавши протокол і в присутності... понятих.— Він кивнув на представників Думи, Викорого та партій.

Представники Думи, Викорого та партій ховалися за його спиною та за спину один одному, блукаючи поглядами по сторонах.

Тільки барон Нольде почував себе зовсім вільно й невимушено. Він все покурював з свого довгого бурштинового мундштука й посвистував крізь стулені губи:

Частица черта в нас заключена подчас,
И сила женских чар творит в душе кошмар...

— Міф, блеф, фантазмагорія!..

Коли з ганебною процедурою, отже, покінчено, штабс-капітан Боголепов-Южин знову звернувся до Пятакова й членів ревкому. На вустах його з'явилась глузлива посмішка.

— Тепер, мої панове, я мушу транспортувати вас до... приміщення штабу... Ні, ні! — зразу ж підвів він руку на обурення членів ревкому.— Можете бути спокійні:

я певний, що в штабі ви справді, як у цьому запевнив вас усіх і ваш головуючий, мсьє Пятаков,— він так і сказав, точно наголошуючи іронію, «мсьє Пятаков»,— буде досягнуто... гм, домовленості... Але ж...— він розвів руками й скрушно повів головою на вікна, за якими, на площі перед палацом, чути було гомін величезних юрб юнкерів та козаків, п'яні вигуки та зухвалі співи,— ви ж самі розумієте, що... як би це вам сказати? Хоча ми й є делегацією зовсім мирного характеру, однак... гм, гнів народу, ви самі розумієте. Словом, у нас не стане сил чинити опір юрбі, а самосуд, самі розумієте, в наш час, за таких обставин... цілком можливий...

Він поглянув на свого військового напарника, барона Нольде:

— Як ви гадаєте, пане поручик, пардон — пане сотник?

— І зовсім просто! Які можуть бути сумніви? Провести більшовиків крізь справедливий гнів народної стихії? Міф, блеф, фантасмагорія!

— І я так думаю,— констатував Боголепов-Южин.— Орже, панове, я пропоную вам... самим оголосити себе... арештованими. Ви розумієте? Тоді, під посиленням конвою, запевнивши натовп, перейнятий справедливим гнівом і цілком законною ненавистю, що ведемо вас на заслужений суд і розправу, ми, певна річ, будемо спроможні приставити вас у штаб на Банкову... гм, живими й недоторканими... Ясно?

— Ні! — гукнули в один голос Леонід Пятаков і Картвелішвілі.— Ми відмовляємося!

Члени ревкому одностайно підтримали товаришів.

Юрій Пятаков стояв блідий, покусуючи волосинки, які він нервово відщипував від борідки та вусів.

— Що ж,— погордливо стенив плечима Боголепов-Южин,— в такому разі... не будемо грати оперетку: ви арештовані!

— Ви не маєте права!..

Та штабс-капітан тільки махнув рукою:

— Конвой!

Півста юнкерів перекинули гвинтівки на руку.

— Шагом арш!..

Арештований ревком — під конвоем юнкерів і в супроводі кінних донців — рушив до штабу, в підвал.

А Боженко з Ростиславом в цей час вже вийшли на Велику Васильківську, прямуючи до залізниці.

У Іванова вони вже були. Іванов лежав у своїй кімнаті на матраці, зіпертому на чотири цеглини, — блідий, знекровлений, але кровотечу спинено. Біля нього метушилась, бідкаючися, Марія і поїла його холодним молоком. Доктора Драгомирецького Боженко з Ростиславом вже не застали: він зробив впорскування, прописав хворому абсолютний спокій та посилене харчування, наказав Марії, що вона не повинна дозволяти чоловікові підводитися, а тим паче виходити з кімнати, залишив слоїк із кальцієм хлораті для приймання по столовій ложці і побіг: на вечірній обхід у лікарні він і так вже запізнався, а це було рівноцінно світовій катастрофі. Втім, доктор Драгомирецький пообіцяв, що завтра ранесенько, після закінчення нічного чергування, він неодмінно загляне. На спробу Марії сунути йому в кишеню карбованець Гервазій Опикійович затупотів ногами й зняв такий крик, що хворий застогнав, а сердешна Марія аж пополотніла з переляку.

Повідомлення Боженка Іванов прийняв наче спокійно.

— Чуєш, Васильок? Не можна допустити, щоб штаб пішов проти нас першим! Наші сили незрівнянно менші — і тому починати маємо ми. Тоді нас підтримає весь Київ... І вже підтримала вся країна: Вінниця, Харків, Донеччина...

Іванов сказав, що чинити далі. Раз не пощастило пробитися до ревкому, треба пробиватися до сил, які підтримують ревком. Насамперед підняти залізничні майстерні. Тоді за всяку ціну знайти шевця Сивцова, керівника всієї київської Червоної гвардії. Не буде його — негайно зв'язатися з штабами Червоної гвардії на Деміївці, Подолі й Шулявці. Довнар-Запольський на Шулявці, Лівер на Подолі вже піднімають робітників та солдатів частин, що базуються по їх районах. Коли ж паде ніч, стане змога потай пробратися й в «Арсенал». Коли ні, — в Третій авіапарк. «Арсенал» чи авіапарк мають стати центром, який керуватиме ударом. Не пізніше як вранці треба здійснити цей удар: виступити проти штабу! Можливо, на той час насніє й Бош з гвардійцями.

Ростиславу Іванов сказав:

— Спасибі вам, товаришу поручик! Василь Назарович вже поклопочеться усім, а ви... прийміть вже на себе керівництво бойовими операціями. Хоча ви й військовий фахівець більше в... повітряних просторах,— Іванов блідо посміхнувся,— але ж, бачите, що коїться тут, на землі? Спустіться вже на землю і... той — приборіть і її до рук! Ось вам моя рука...

Він потис руку Ростиславі, і потиск його — дарма що після значної втрати крові — був міцний, твердий.

Коли вже Боженко з Ростиславом метнулися до дверей, щоб виконувати вказівки, не гублячи й хвилини, Іванов ще спинив їх:

— Товаришу поручик! Таж ви без шинелі! Застудитеся! Надворі холоднеча... Марійко, дай товаришеві поручикові мою фронтову шинель, нехай одягне... Ні, ні, не турбуйтеся, у мене є ще бекешка... Та й бачите, яке діло, суворий доктор, ваш чудесний батенько, заборонив мені і ніс потикати за двері...

6

І от Ростислав, у солдатській фронтовій шинелі Іванова, і Боженко поспішали тепер до залізничних майстерснь. Вже смеркало, спадали сутінки — незабаром ніч, а до ночі ще стільки треба було встигнути!

Та на Васильківській вони вимушені були спинитись.

Від Києва-Другого, з військової рампи, саме виходила, щойно прибувши ешелонами, якась чимала військова частина: голова колони минала ріг Марино-Благовіщенської, а кінця її хвостові не видно було й за поворотом на Поліцейську. А йшли вояки по шістнадцять в ряд.

І що то були за вояки!

Вони йшли ладними рядами, під шнурок, наче простуючи на парад, давали ногу в ритмі, додержували рівняння на правофлангових, і зброя у них була повним бойовим комплектом: карабіни з пригвинченими широкими австрійськими тесаками — на ремені за плечем, на грудях — по чотири підсумки з патронами, на поясах — чотири гранати. Це була добре вимуштрувана військова частина, готова хоч би й з ходу кинутися в бій.

Але найбільше вражав одяг вояків. Вояки були в залізних касках російського зразка, але шинелі на них

були англійські, з-під них визирали сірі австрійські шаровари й на ногах — бутси під обмотки, а не чоботи, як звичайно в піхоті російської армії.

Це й не була російська армія. Це марширувала, вступаючи в Київ, бригада чехословацької піхоти, сформована в полоненських таборах з солдатів австрійської армії, чехів та словаків, що передалися в полон слов'янському братові. Лише кілька днів тому ця бригада прибула на Південно-Західний фронт, щоб посилити розкладену російську армію і йти в наступ проти австро-німців. Чехи й словаки поклялись не класти зброї, доки не прийдуть на свої рідні землі під Прагою та Братіславою.

Тепер ставка фронту кинула чехословаків на зміцнення сил штабу Київської прифронтової округи, проти більшовицького повстання.

— Мама рідна! — сплеснув руками Василь Назарович Боженко. — Таж тепер, з такою силою... Со святими упокой...

— Н-так, — процідив крізь зуби й Ростислав, і щелепи на його схудлому обличчі вигострилися. — Діло серйозне...

Діло і справді мало бути серйозне. Дві з половиною тисячі — Боженко рахував ряд за рядом, лава за лавою — добре муштрованих, у повній бойовій формі чехословацьких вояків продефілювали Великою Васильківською, вступаючи в столицю України, — і за стрункою колоною піхоти прогуркотіли бруком вісім польових гармат та шістнадцять повозів з мінометами.

Та ще не завмер гуркіт від чавунних лафетів та важких зарядних ящиків за Поліцейською вулицею, як з Бульйонної зринув раптом хвацький солдатський спів.

Співалося російською:

Все тучки, тучки понависли,
а в поле-поле пал туман,
скажи, о чем задумался,
скажи, наш атаман...

В Київ та його околиці вступала ще одна — щойно відкликана з фронту — дивізія козаків: чотири тисячі шабель...

Боженко вхопив Драгомирецького за рукав і потяг назад.

— Куди? — здивувався Ростислав. — Адже нам до залізниці...

Але Боженко тяг його, вони вже бігли, і Боженко на бігу казав:

— На Прозорівську вернемося... Восьмий номер... Там мій завод... Другий механічний... Столярюю я там зараз і головою завкому... П'ятдесят хлопців у мене: орли! П'ятдесят гвинтів!.. Сила! Звідси й почнемо... Як там у вас, авіаторів, у повітрі — не знаю, а тут, на землі, можеш мені повірити — воєнну науку пройшов: до фельдфебеля, твое благородіє, дослужився! Раз справна бойова частина займає плацдарм, вона першим ділом прибирає до рук вузли комунікації — до вокзалу і залізниці нам тепер зась! Мусимо на якійсь позиції укріпитись, а тоді вже з головними залізничними майстернями шукатимемо зв'язку...

Ще квартал — і вони добігли до Прозорівської, 8, Другого механічного заводу. Та тут їх заспіла вже цілковита невдача.

Приміщення завкому заводу, де базувався заводський червоногвардійський загін, світило винесеними вікнами та розчехненими дверима, і вітер жалібно завивав між побитих шаф, перекинутих столів та поламаних стільців. Протяг шелестів паперами, розкиданими на підлозі...

Заводський сторож, каліка з двома «георгіями» на старій солдатській ватянці, перестрів їх біля брами й сповістив гірку новину. Ще вранці на завод наскочили юнкери, вартових червоногвардійців побили й забрали з собою, а приміщення погромили. Робітники, які були по цехах, розбіглися.

7

Дошкульна мжичка сіялася з неба. Боженко з Ростиславом стояли серед пустельного заводського дворища, каліка сторож тупцював біля них і кляв, під пожежною повіткою — біля двох бочок — самотно похитували головами двоє коней. Дві шкапи заводської пожежної команди — то було, либонь, усе, що залишилося живого на заводі...

— Тек-с... — сказав Боженко, — отакі, виходить, веселі діла! — Він сердито плюнув собі під ноги. — Вирішили, значить, таки дати нам боби! Першими, значить, почали... — Він почухав потилицю і насунув кашкет на лоба. — Генерал Радко-Дмитрієв перед боєм завжди нас

колись напучував: хто перший бій почне, за тим і перемага... А генерал Рузький якраз навпаки казав: хто перший меча підняв, той від меча і загине. Ех, чорти його батька з тими генералами та з тією стратегією! Пішли, господин поручик! Тут нам таки справді нічого робити. А часу нема. Пішли!.. Стій! — Раптом спинився Боженко і спинив Ростислава.— Раз часу нема, значить, не пішли, а поїхали!

І Боженко побіг до повітки. Вхопивши коней за огнuzдки, він повів обох шкап з-під повітки в дворище.

— Верхи, твоє благородіє, втнеш?

— Не доводилося... А куди?

— І мені не доводилося,— зітхнув Боженко,— та, видать, тепер доведеться. От тільки кульбак у нас нема, похлюпаємо, як хлопці в нічне,— охляп...

Він тицьнув один огнuzдок Ростиславу в руку, поклав другому коневі руки на шию та круп і затанцював довкола, приміряючись, як скочити йому на спину.

— Василю Назаровичу! -- змолвився каліка сторож.— Куди ж ти? Мушкетство ж, сказати б, казённое, заводське... Ну хай вже юнкери, а тепер і ти грабувати будеш...

— Одійди! — сердито відмахнувся Боженко, бо мало не впав, стрибнувши: незвична почувати вантаж на спині, десять літ вже вибракувана шкапа крутнулась і навіть спробувала хвицнути задом.— Одійди, кажу! Бачиш, яке норовисте! Огонь! Рисак Дубровського заводу! Арабський скакун! На приз принца Ольденбургського заміряється!.. І не грабуємо, а на потреби пролетарської революції... реквізицію робимо. Коли поб'ють нас, скажеш — господа юнкери забрали. А як ми поб'ємо...

Він таки виловчився — підстрибнув і впав коневі на спину, охопивши його шию обіруч. Кінь відразу отетерів, став каменем, тоді очутився й таки хвицнув задом. Боженка кинуло наперед, коневі на голову, але він міцніше вхопився за його шию і всидів. Тоді кінь звівся дибки і зробив стрибок уперед. Боженка кинуло назад, і він мало не впав на землю, повиснувши у повітрі... Та руки мав міцні і шиї коня не пустив. Тоді кінь пішов вистрибом по дворищі — то хвицаючи задом, то стаючи дибки, заповзято мотаючи головою. Та Боженко обхопив коня за шию, ногами вкличився йому під живіт — і тільки важко гахкав на кожному стрибкові, хекав,

неначе рубав дрова і втрапив колуном саме на добрий сук.

Кінь зрозумів, що виходу для нього нема, що важка ноша вже приростає до його спини, і став, розчепіривши всі чотири та сумно опустивши голову.

— Отака, братове, кавалерійська наука,— важко відсапуючи, сказав Боженко до Ростислава і сторожа. Піт рясно заливав йому очі, з прикушеної губи текла кров, але Василь Назарович був людиною вдачі гордовитої і зумів показати, що це пусте, що об'їжджати коней йому не первина.— Отак, брат, американські індієці з різних мустангів овечок робили. Ху! — Раптом він розсердився.— А ти, господин поручик, якого дідька стовбишиш, як той перед антекою? Сідай, Ростіку, поїхали!

— Але ж куди, Василю Назаровичу?

— Як куди? — вже осатанів Боженко.— На Деміївку! Підніmemo деміївських — пробиватись до палацу будемо по допомогу! Часу нема! А верхи за десять хвилин там будемо! Ну? Вдарили!

Не чекаючи, доки його напарник сяде верхи, Боженко хряпнув свою шапку ногами по боках — і кінь певно ступив до воріт.

— Вйю! — гукав Боженко.— Гаття!

Ростислав приступив до своєї шапки. Йому обійшлося легше — чи шапка була смирніша і давніше вибракувана, чи побачила вона попереду другу, з якою звикла десять років ходити в парі, тільки не брикалася, не хвицала задом і не ставала дибки. Лише сумно мотнула головою, глянула з докором на свого мучителя — і потрюхала теж до воріт.

А Боженко тим часом ставав справжнім кавалеристом. Навіть знайшлася й специфічна кавалерійська мова:

— В шенкеля її бери, в шенкеля! — гукнув він Ростиславові пораду, мабуть, і сам не добре відаючи, що то є «шенкеля». Свою він з усіх сил гатив закаблуками під ребра.— Алюром! Давай алюр!..

Коні пішли дрібною рессю. Проминули Прозорівську, вибігли на Васильківську,— вулиця була порожня: козаки вже прогарцювали тут — і подалися ліворуч, на Деміївку.

Запали вечірні сутінки.

В президії Жмеринської Ради майже не було більшовиків — були самі есери та меншовики.

І вчорашнє вечірнє засідання президії Ради не віщувало нічого доброго. Делегати донських полків отамана Каледіна з'явилися на засідання, розмахували нагайки й нахвалялися посікти на капусту всіх, хто наважиться виступити проти законної влади Тимчасового уряду. Шість ешелонів донців, викликаних з фронту у Петроград збіглим до Гатчини Керенським, стояли під парами перед вокзалом, на військовій рампі та на вантажній станції. Президія вирішила: утворити Комітет порятунку революції і признати тільки всеросійську владу Тимчасового уряду, якого вже не існувало, а на Україні — Центральної ради. Від влади Рад президія Ради пропонувала тим часом... утриматися.

Сьогодні на вранішньому екстраординарному засіданні пленуму Ради і мало бути схвалено: або утриматися, або...

Пленум відбувався в величезному жмеринському вокзалі, в розкішному приміщенні колишніх «царських покоїв»: цар Микола рік у рік проїздив через жмеринську станцію в Лівадію, в Крим, і неодмінно з'їдав тут славний на всю колишню Російську імперію шашлик жмеринського залізничного буфетника Тубакаєва.

Пленум зібрався повним складом — в овальному залі з позолоченими меблями, з дзеркалами на всю стіну й парчевими драп'ри на вікнах і дверях. Делегати каледінських козаків теж прийшли. Але нагайками вимахували менше: п'ять ешелонів відбули протягом ночі на Київ — Петроград, залишався ще тільки шостий — з командним складом і штабом. А в залі першого класу, що мемував через прохід із царськими pokojами, бурхала юрба з тисяч людей — солдатів гарнізону чи з транзитних маршрутів та місцевих робітників з депо і вагонних майстерень.

Пройти крізь тісну юрбу, що заповнила просторий зал першого класу, майже не було змоги, і Євгенія Бош з Дем'яном Нечипоруком та членами корпусного гвардійського комітету насилу пробилися до царських покоїв.

Довкола, — химерно мінячися в кольорах, неначе в театральній феєричній виставі, бо ранок настав ясний і

сонце щедро світило крізь величезні вікна з різнобарвними вітражами,— шумували юрми людей:

— Розігнати Раду! Туди всяка сволота понабивалася! Нема там представників від пролетаріату й солдатів! Хай засідають не у царя за пазухою, а тут-таки, в залі, серед народу!..

Але в залі засідання, в царських покоях, представника Київського обласкому більшість членів Ради зустріла неприязно, почувалися навіть голоси: геть більшовиків, не давати більшовикам слова!

Та, на вимогу інших членів Ради,— а надто дослухаючися до вирування людей під дверима,— слово членові обласкому і Київської обласної Ради, як представникові вищої інстанції, було надано позачергово.

Євгенія Богданівна почала своє слово. Слово мало бути зовсім коротким — «у порядку ведення зборів», та Євгенія Богданівна розуміла: слово має бути якнайдовшим, бо ж треба спробувати прихилити на свій бік пленум. А коли прихилити не пощастить, то зтягти час до прибуття бодай авангарду гвардійського корпусу. Корпус, як домовлено, мав вступити в Жмеринку на одинадцять годину.

Євгенія Богданівна почала, як і перед гвардійцями вчора ...з міжнародного стану.

Але зразу ж меншовики й есери загукали:

— Не про те мова! Не час для «растекания мыслию по дереву»! Не час для академічних промов!..

Так, це була не солдатська аудиторія і не об'єкт для пропаганди та агітації. Серед членів Ради над купкою робітників дено і вагонних майстерень переважали «статечні» місцеві кола: директор гімназії, начальник станції, міський голова, інженер залізничної дільниці, повітовий агроном, головний залізничний лікар, навіть власник місцевого Літнього саду.

Євгенія Богданівна перейшла до подій в Петрограді.

І знову почулося звідусіль:

— Відомо! Знаємо!

Тоді Євгенія Богданівна почала характеризувати стан, до якого прийшли в Києві в результаті довготривалого змагання за владу трьох претендентів — Тимчасового уряду, Центральної ради й Ради депутатів.

Але й на цьому її зразу урвали:

— Ближче до діла! Ваші позиції і пропозиції? Адже

в Києві вже діє Комітет порятунку і більшовики в нього ввійшли!

Аж тепер особливо наочно стало, якою страшною була помилка Пятакова.

Що ж робити? Як затягти час?

— Добре! — сказала Євгенія Богданівна. — Якщо не хочете слухати мене, то, може, волієте поговорити прямо з народом? — Вона вказала на двері — двері аж вгиналися під натиском людей. В царських покоях ледь притихло: члени Ради стривожено дослухалися. — Заявляю! — сказала Бош. — Поки я говоритиму, засідання йтиме своїм порядком. Але якщо ви позбавите мене слова, двері розчиняться для тих, хто за дверима!..

В овальному залі на хвилинку стало зовсім тихо, але зразу ж зринули обурені вигуки:

— Ось бачите!.. Більшовики погрожують!.. Яке нахабство!..

Тоді Дем'ян вирішив допомогти. Він зірвався з місця, прочинив двері в прохід, звідки юрба напирала на охорону, й загукав:

— Товариші! Спокійно! Говорить більшовик! Дайте більшовикові змогу поставити Раді правильні вимоги!

Це справило враження: в проході й пасажирському залі затихло, припишкли й члени Ради в овальних царських покоях. Євгенія Богданівна змогла говорити далі.

І вона... зробила доповідь на цілу годину. Вона говорила про імперіалізм і боротьбу класів, про закони розвитку революції і конечність перемоги соціалізму, про диктатуру пролетаріату й збройне повстання — як єдиний спосіб здобути владу трудящим.

Дем'ян тим часом зник. Та коли терпець членів пленуму вичерпався і знову почулися вигуки з вимогою покінчити з «говорильнею», — Дем'ян вчасно з'явився. Він підійшов до Бош і мовив, важко задиханий:

— Вже на підході... втягуються в околиці... Зараз почувете...

І тоді Євгенія Богданівна сказала:

— Власне, я закінчила. Вирішуйте тепер: з народом ви чи проти народу?

Головуючий відразу оголосив учорашню пропозицію президії. Результати голосування можна було знати наперед: створити Комітет порятунку революції, підтримати владу Тимчасового уряду...

Коли стихли мляві, непевні оплески, раптом почувся голос Дем'яна:

— Весело вирішили, братця! Он і музики на ваше кайнове вирішення грають...

І справді: чулося музику, грав військовий оркестр. Другий гвардійський корпус вступав у Жмеринку — церемоніальним маршем...

Бош з Нечипоруком повернулися сьогодні до Жмеринки аж під ранок: після артилерії вони об'їхали і три піші полки гвардійського корпусу, що стояли по селах поблизу: Кексгольмський, Волинський, Литовський. Всі три дали згоду виступити на підтримку вінницького повстання, на допомогу київським товаришам — на заглиблення революції й здійснення кинутого з Петрограда заклик: вся влада Радам!

Розгублений пленум потовпився до царського виходу.

Жмеринський вокзал стоїть на підвищенні, нижче — через привокзальний майдан, крізь тунель, — в'юниться шосе. Шуазелівська вулиця, Вокзальна, Центральна, Київська. І видно було добре: втягуючися в тунель, виринаючи з нього, перетинаючи майдан і зразу зникаючи під аркою віадука, — текла солдатська лавина. Попереду на коні їхав командир корпусу — без погонів і з червоним бантом на грудях. За ним майорів червоний прапор: «Пролетарі всіх країн, єднайтеся!» Далі йшов, бумкаючи барабанами, рохкаючи валторнами й виводячи кларнетами, оркестр: «Вышли мы все из народа, дети семьи трудовой». А там — чіткими шеренгами, повзводно, поротно, батальйонами — марширували гвардійці.

Це йшов перший полк корпусу — Кексгольмський. Командир корпусу втік цієї ночі і подався в Петроград, де формувалися корпусні резерви, але командир Кексгольмського полку зняв погони, заявив, що він піде з народом, і прийняв командування цілим корпусом*.

Кексгольмці продефілювали просто до військової рампі й почали вантажитися в ешелони. Корпусної артилерії та полків Волинського і Литовського можна було сподіватися за кілька годин.

Служба тяги і служба руху Жмеринського вузла вже ладнала під них состави-порожняки й зганяла паровози під парами.

* Прізвище цього командира в архівах не вдалося встановити. (Прим. автора).

ДВАДЦЯТЬ ВОСЬМЕ ЖОВТНЯ

1

Свою обіцянку щодо візитації доктор Драгомирецький виконав точно: зразу після нічного чергування він був уже знову на Виноградній, 6.

Зустріла його розгублена і стривожена Марія Іванівна.

Марія повідомила: весь вечір хворий сумлінно виконував усі приписи — лежав у ліжку, по столовій ложці приймав кальцій хлораті, пив холодне молоко з льоду. Але забігали товариші — в невідкладних справах, — і десь о четвертій годині під ранок, поклавши в кишеню пляшечку з рештою кальцію, хворий встав, надів бекешу й пішов.

— Куди? — аж похолонув з переляку Гервазій Оникійович.

— В Третій авіапарк.

— Чого?

— Піднімати повстання.

— В нього ж може підвищитися температура!

Доктор Драгомирецький вхопився за голову. Ні, ці більшовики були абсолютно неможливі люди! Мало того, що ламали усі звичні норми життя, що наважились вчинити заколот супроти існуючого ладу, — вони ще й не виконували абсолютно категоричних медичних приписів! А людей, які не виконували лікарських приписів, доктор Драгомирецький зневажав — таких людей він просто ненавидів.

— Це неподобство! — аж зайшовся Гервазій Оникійович.

І це таки справді було неподобство — адже кров могла хлинути знов, міг початися скоротечний процес у легенях: хворий міг згоріти в огні пропасниці за кілька годин!

Кленучи свою злощасну професію і свій лікарський обов'язок, заявивши, що ноги його більше не буде біля ліжка такого зухвалого пацієнта, доктор Драгомирецький вискочив із хати, наче корок із пляшки.

Втім, не добігши до хвіртки на вулицю, доктор повернувся:

— Де цей ідіотський авіапарк? — аж задихнувся від злості Гервазій Оникійович, забувши, що авіапарк мало

не межував з його домом і його власний син, поручик-пілот, служив там два роки.— Де там знайти вашого благовірного?

— Спитайте, де більшовицький комітет...

Доктор Драгомирецький побіг не до хвіртки на вулицю, а навпростець через садок — до стежки на Кловський узвіз: адже в такому стані перебігу хвороби і для хворого, і для лікаря дорога була кожна хвилина. Пробираючися крізь чіпкі хащі шипшини, зашпурхаючись за стеблини сухого полину, підсковзаючи на слизькій та липучій глині, Гервазій Оникійович котком скотився в яр і подерся другим схилом знову вгору, на Рибальську. До мжички, що сіялася з неба, до похмурих сивих хмар угорі доктор Драгомирецький люто бурмотів, що він не дозволить робити з нього хлопчача, що більшовики — варвари й дикуни і що кожний хворий зобов'язаний пильнувати себе і дбати за найдорожче, що він має, — життя, які б не відбувалися в світі події.

2

А події, які передували зникненню пацієнта, були такі.

Першим — тільки запав ранній осінній вечір — до хворого Андрія Іванова прибіг Іван Федорович Смирнов.

Смирнов був у пальті, але без шапки і з однією калошею на правій нозі: друга калоша залишилась десь у розмоклому глею небруківаній Собачої тропи, а шапку йому збив пагаєм якийсь козак, коли Іван Федорович перебігав Хрещатик, пробиваючися з Думського майдану на Печерськ. Відомості Смирнов припис зовсім невтішні. Годину тому на друкарню більшовицької газети «Голос соціал-демократа», де друкувалися листівки ревкому, нагрянула орава юнкерів — друкарський набір розкидали, машини поламали, а віддруковані вже матеріали викинули на вулицю і спалили на багатті. Щодо самого ревкому, то вичерпних інформацій Іван Федорович не мав. Він знав тільки, що юнкери та козаки напали й на царський палац і погромили приміщення Ради.

— Що будемо робити, Андрію Васильовичу? — питав Іван Федорович. — Без організуючого центру всі наші зусилля марні: нас винищать уродзіб, а потім — гуртом. Біжімо в університет, в райком міського району:

ти — голова ради фабзавкомів, бери справу в свої руки!.. Ах, так, ти ж хворий і не можеш встати...

— От що, Іване Федоровичу,— кволим голбсом сказав Іванов, через силу сідаючи в ліжку,— раз з організуючим центром справа невідома, то давай діяти кожний на максимум своєї відповідальності. Я беру на себе Печерськ. Ти — профспілковий керівник, тож і бери на себе профспілки. Чим можуть профспілки паралізувати дії апарату Тимчасового уряду в місті?

— Страйком! — Зразу ж підхопився Смирнов.— Тільки страйком! Якщо стануть усі заводи, якщо припинять роботу установи...

— Вірно, Ваня! Тільки страйк! — Голос Іванова зміцнів, він підсунувся вище на подушці.— Як організувати страйк — чи ж тебе, професора по страйках, вчити? — Іванов спробував ще пожартувати, але посмішка в нього вийшла квола.— Діло, звичайно, трудне: райони роз'єднані, між спілками теж не налагодили зв'язку. Та однаково, хай там хоч що,— Іванов стукнув кулаком по матрацу,— повинно застрайкувати ціле місто! Розумієш? Щоб люди прийшли на роботу, але замість ставати до верстатів взяли в руки зброю. Загальний і озброєний страйк! Такого в твоїй практиці, либонь, ще не було? — Іванов знову посміхнувся, і посмішка на цей раз вийшла в нього зухвала.— Біжи! Роби! Маєш попереду цілу ніч! Насамперед знайди нашого голову спілки металістів Горбачова. Металісти мають застрайкувати першими! Горбачова знайди насамперед!..

Смирнов був уже біля порога.

— А це що за дівча? — Іванов повів головою на дівчинку, що прийшла разом із Смирновим і тепер тулилась біля порога, кутаючись в подерту хустинку.

— Це Шура, з Спілки робітничої молоді. Олександрівською вулицею на Печерськ не прохопитися, так вона взялася провести мене через провалля біля Собачої тропи.

— Добре. Хай залишиться тут. Тобі, Шура, теж буде діло. Біжи, Ваня! Не гай і хвилини...

Смирнов вибіг за двері, і між Івановим та дівчиною у подертій хустинці відбувся такий діалог:

— Отже, ти, Шура, з більшовицької молоді?

— З спілки «Третій Інтернаціонал».

— А сама чия?

— Ситниченків. З Солом'янки.

— Батько є?

Шура потуманіла:

— Є. Тільки все одно що нема...

— Як то?

— Пішла я з дому...

Шура щільніше загнулася в свою дерту хустку.

— Чому пішла?

— Брат у мене... проти нас: сказав, що битиме, коли з більшовиками водитимуся...

Шура глянула на Іванова сердито і з викликом. Щупла, тендітна, вона виглядала років на чотирнадцять, і, наче зневажаючи свій занадто молодий вік та застерігаючи свої права на самостійність у житті, вона квапливо додала, суворо зводячи брови:

— Мені вже сімнадцятий! Сама вмю розібратися, що й до чого.

— Т-так,— сказав Іванов, і посмішка знову перебігла його обличчям.— Це ти, Шура Ситниченко, маєш рацію. Тож давай і будемо діяти по-більшовицькому. Маєш від мене доручення: в розвідку підеш.

— Добре! — Сердиті зморшки на лобі в дівчини розійшлись.— Що розвідати?

Іванов тихо засміявся:

— Тільки ж гляди: таким гнівним поглядом ні на кого не дивись! І не пишайся, що тобі вже сімнадцятий. Навпаки: ще меншенькою прикинься. Нехай всі думатимуть, що тобі ще й тринадцяти не минуло! Пам'ятаєш, як у Шевченка: «Мені тринадцятий минало, я пас ягнята за селом... Мені так любо, любо стало...» Зрозуміла?

— Розумію...— Шура зашарілась.

— Отож. Маленьке дівча скрізь прошмигне, де дорослому ніяк не пробитися. Плакатимеш, коли що: додому, мовляв, повертаюсь, пустіть, дядечку, мені якраз на той бік, крізь патрулів, треба... Зрозуміла?

Шура знову нахмурилась:

— Давно зрозуміла! — Вона проказала це нетерпляче, навіть притупнула ногою.— Кажіть вже, куди й по що?

Тоді Іванов поманив її ближче і посадовив на ліжко біля себе:

— Підеш до царського палацу. Крізь усі застави й заслони. Дізнаєшся, що з ревкомом: живі чи... ні. А коли побачиш когось із ревкомівців, скажеш: Іванов питає —

що чинити? Коли повстання? Кому керувати? Зрозуміла? І зразу — назад. За годину-дві щоб обернулася туди й назад, — закінчив він суворо, без посмішки.

Шура зразу звелась і знову запнула свою подерту хустку:

— За годину буду тут. Можете мені вірити.

— А я й вірю, Шурок! Бо бачу, що ти в революцію віриш. — Іванов говорив з дівчиною, як з дорослою, але на кінець не стримав посмішки: — Дивись же, дівчино, тепер революція в Києві від тебе залежить.

Коли фігурка хупавої дівчинки зникла за дверима, Іванов якийсь час дивився ще з тьмяно освітленого гасничком кола на білій подушці на темний, ледь примітний у густих сутінках квадрат одвірка — неначе дивився крізь двері, бачив, як дівчатко з гострими плічками та довгими й худими, як у підлітка, ногами вистрибом перебігає подвір'ячко, стрибає через штахет, поринає в хаші шипшини та сухих полинів на кручі, зникає в нічній темряві, а потім дереться, саднячи голі колінки, через високий мур губернаторського дому, щоб прохопитися на Олександрівську та до царського палацу швидко, — навпростець.

Двері рипнули — Марія внесла холодне молоко з льоду. Видіння дівчинки на мурі, всипаному по пружі битим склом, зникло.

— Маріє! — попросив Іванов. — Подай мені, будь ласка, оту книжку в синіх палітурках з золотом: довідник швидкої допомоги.

Марія пополотніла, сплеснувши руками:

— Тобі гірше? Ти хочеш викликати швидку допомогу?

Іванов глянув зніяковіло й винувато:

— Пробач, я тебе налякав! Ні, мені краще. Але там, у довіднику, є план нашого міста.

Відтамувавши захололе з переполоху серце, Марія подала книгу.

Іванов розгорнув великий аркуш схематичного плану міста. Розстеливши аркуш на колінах, він якусь хвилину шугав оком від берега до берега карти, мружив очі, щоб прочитати дрібні написи на вулицях міста. Потім взяв олівець і почав черкати.

Проти царського палацу він викреслив дугу — з боку Олександрівської вулиці. Ця дуга своїми кінцями впиралась у стрімке урвище над Дніпром. Таку дугу — прак-

тично — треба вважати колом: Рада і ревком були в круговій облозі... Другу дугу Іванов викреслив проти «Арсеналу» — з боку Московської: козаки і ударники заходили з цього боку. Подумавши мить, він намалював і третю дугу — проти «Арсеналу» ж, від Косого капоніра, — там стояли два військові училища: юнкери. Повагавшись, Іванов викреслив ще одну дугу проти «Арсеналу» від Бутишева провулка: П'ята школа прапорщиків. Ці три дуги кінцями своїми майже сходилися — лишалися лише вузькі щілинки: проти арсенальської «задньої лінії» — з Собачої тропи, попід іподромом, до авіапарку, та ще — з Микільської казарми понтонерів.

Іванов замислився надовго, гриз кінчик олівця, поглядав у стелю: проходи чи тільки... омана? Адже Олександрівською, Московською чи Кловським узвозом козаки, ударники і юнкери могли з'єднатися... Нарешті, непевними крапками — через Олександрівську, Московську й Кловський узвіз — Іванов поставив пунктир. Потім зразу рішучими рухами вималював три широкі стріли впоперек Олександрівської, впоперек Московської і на стик Кловського узвозу з Собачою тропою. В ці три місця треба б спрямувати удари — удари бойових груп прориву: розтяти сили ворога і відкрити «Арсеналові» сполучення з авіапарком та фронтальний рух — Маріїнським парком справа і через губернаторську садибу — на палац.

Отже... війна палацам?

Тоді — так само зразу й рішуче, одним рухом — Іванов викреслив жирне коло через Левашовську, Банкову, Софіївський сквер, Лютеранську і знову до Левашовської: штаб! З Виноградної, майже від своєї хати, з Кругло-Університетської, Миколаївської та Інститутської Іванов спрямував на це коло чотири швидкі, короткі стріли: так мали б ударити на штаб червоногвардійські загони.

За мир хатам!

Боже мій! Все це треба було виконати ще вчора! Доки штаб не стягнув своїх сил. Тільки наступ, а ніяка «активна оборона» із стратегії голови Ради і голови ревкому Юрія Пятакова!.. А тепер вже пізно...

Ні, не пізно! Пізно було б на фронті, в позиційній війні, — там діють непорушні закони польової тактики й військової стратегії, — а революцію робити ніколи не пізно!

Різким рухом Іванов поставив крапку в центрі кола — на штабі,— і вістря олівця пробило цупкий папір карти наскрізь.

Саме в цю хвилину двері рвучко розчинились і до хати увалився Затонський.

Володимир Петрович важко дихав, засапавшись, і вигляд у нього був чудний. На голові «мономах» — попівська боброва шапка з гострим оксамитовим верхом, на плечах купецька шуба з таким же бобровим коміром, на ногах глибокі, «професорські» калоші. В такому одягу хизувалися на Хрещатику в люті січневі морози прем'єри оперного театру. Вечір був осінній, холодний, промозглий, одначе бобри і шуба були аж ніяк не до сезону. Обличчя Володимир Петровичу заливав рясний піт, скельця окулярів взялися густою парою.

Затонський зірвав окуляри з носа, короткозоро прирмужився на гасничок і загорлав:

— Катастрофа, а ти вилежуєшся! Теж мені — знайшов час спати!

Він нап'яв окуляри — пара з них сходила швидко у нетопленій кімнаті — і грізно глянув своїм тигровим поглядом. Але очі його зразу побачили на грудях сорочки Іванова краплини крові.

— Боже! — скрикнув Затонський. — Кров! Ти поранений? Де? Коли? Куди? Кулю вийнято чи навиліт?

— Єрунда, — сказав Іванов, — маленька кровотеча з легенів. Ти ж знаєш, що таке тебеце?.. А чого це ти так вирядився... наче сам Балабуха або тенор Собінов?

Та Затонський запитання не почув. Він пошпурив кляту «шапку Мономаха» у куток, ногою присунув табурет, плюхнувся на нього й зразу взяв пальцями зап'ястя Іванова. Другою рукою вийняв годинник з жилетної кишеньки, клацнув кришкою і почав рахувати пульс.

— П'ятнадцять... двадцять п'ять... сорок...

Іванов висмикнув руку:

— Та облиш! Який з тебе лікар? Ти ж хімік! І взагалі минуло вже. Загоїлося. Я здоровий. Зараз встаю.

Він рвучко сів, підібгавши коліна. Карта Києва з тихим шелестом спланувала на підлогу. Затонський глянув на неї. Дуги — навкіл палацу і проти «Арсеналу» — зразу притягли його увагу.

— А! Тобі вже доповіли! І навіть викреслили дислокацію їхніх сил! Цікаво! — Затонський підняв карту. Коло довкола штабу вразило його. — А це що? Хто оточує?

Слухай, це не відповідає дійсності! Я прямо звідти, з штабу. П'ять хвилин тому. Вони, правда, виставили кругову оборону, але наших навпроти них... нема! Це фантазія!

Іванов присунув карту до себе і почав її згортати.

— Фантазія,— підтвердив він.— Моя! Тут, у ліжку. Припущення й мрії, так би мовити. Але ти кажеш — із штабу? Як ти туди потрапив? Що там? Та кажи! Мерщій!

І Затонський, куйовдячи бороду, розкидаючи навсібіч лютий, тигровий погляд, розповів. Він, справді, щойно був із штабу— фортеці контрреволюційних військ, а боброва шапка, купецька шуба й «професорські» калоші — то був камуфляж для проникнення в табір ворога: Затонський ходив у розвідку.

3

Діло було так.

Коли ревком почав засідати, Затонський був у більшовицькому комітеті. Коли рух частин штабу до палацу посилювався, а телефон раптом перестав діяти, і не стало змоги знати, що діється поза облогою,— черговий по комітету Лаврентій приніс оцю шапку, шубу й калоші і сказав Затонському:

— Володимир! Окуляри у тебе професорські, борода купецька, та й по паспорту ти — приват-доцент Київського політехнікуму, «надворный советник». Цю шапку, шубу й калоші я позичив на часинку в попа — він з переляку заховався сюди на випадок бою: теж мені, божий син, знайшов куди саме ховатися! Але ти в цьому обласненні виглядатимеш справжнім недорізанним буржуем: іди придивись, зорієнтуйся — і знову сюди назад. В такій шубі тебе не можуть не пропустити: скажеш, що живеш на Печерську. Отже, доки Пятаков викладатиме ревкому свої химерні теорії активної і пасивної оборони, ми матимемо реальні відомості про стан речей.

І Затонський пішов. Заслони й застави справді пропустили його, навіть не спитавши документів: «шапка Мономаха» й попівська шуба були переконливіші за всякі посвідчення. Олександрівська вулиця була забита військом: козаки, ударники, юнкери, георгіївські кавалери. Від царського палацу до Хрещатика стояло щонайменше тисяч п'ять війська. А Липки? В Липках нав-

коло штабу війська повинно було бути не менше. Затонський звернув на Левашовську. Тут були зведені барикади з афішних тумб, ліхтарних стовпів та всякої ламані. Ого-го! Навчилися вже й барикадуватися! Опановують науку вуличних боїв революціонерів проти царату... В просвітах барикади виднілися дула й щитки кулеметів, а за барикадою, аж до рогу Лютеранської, видно було великі групи військових: на самій вулиці добра тисяча багнетів. А скільки ж ще заховано на подвір'ях? Затонський пішов просто на барикаду.

Переходячи Інститутську, він глянув праворуч. Вниз до Хрещатика вишикувалися коні і при них чубаті козаки. А перед поворотом на Банкову знову барикада і за нею — жерла гармат. Щонайменше тисячі дві шабель і... артилерія.

За барикаду його пропустили вільно, але зразу захопив десяток рук.

— Ваші документи, папаша?

Шуба та борода і тут справили враження, однак попросили пред'явити паспорт. Затонський постарався розгорнути його не на першій сторінці — прізвище Затонського, депутата Ради, члена більшовицького комітету, надто часто фігурувало в газетах, і юнкерам воно могло бути відоме. Він розгорнув паспорт зразу на четвертій сторінці: там значилося — приват-доцент, викладач Київського політехнікуму, «надворний советник».

— Професор! Пане професор, ви вибрали зовсім не підходящу годину для прогулянок по місту. Звідки йдете і куди спрямовуєте ваші стопи?

Затонський солідно відказав:

— Я проживаю на Печерську і йду на лекції в політехнікуму.

Це сказано зовсім необачно. Юрба юнкерів — вчорашніх гімназистів і студентів — вибухла реготом. Регіт був веселий, і дотепи посипались теж задьористі: не так вже часто трапляється поглузувати з вершителів у студентських матрикулах та гімназичних тижневих відомостях.

— Одиницю за вніманіє і прилежаніє!.. На три години без обіду!.. Панове, він не од миру сього — напевне, викладає богословіє!.. Просто старий пентюх: дивіться, які на ньому калози!.. Ну що ви, всі великі наукові уми розсіяні, це ж відомо: дивіться, він надів шубу, думаючи, що зараз сорок градусів морозу!

Поміркуваний юнкер співчутливо похитав головою:
— Пане професор! Хіба вам невідомо, що в політехнікумі вже п'ять днів, як нема лекцій? Що? Зудинок політехнікуму захопили більшовики і там розташувався штаб шулявської Червоної гвардії під командою вашого ж студента Довнар-Запольського? Вам доведеться вертати додому...

— Як так — додому? — вихопився інший, запальний. — Абсолютно ясно, що це шпигун! Пробивається в політехнікум по допомогу для ревкому! Під стінку його!

На щастя, інші юнкери не підтримали пропозиції свого запального товариша: «шапка Мономаха», шуба та калоші викликали в них безсумнівну повагу. Вирішено спровадити затриманого в штаб — хай там розбираються самі.

Під конвоєм двох юнкерів — поміркуваного й запального — Затонський мусив прямувати до штабу. Вони рушили навпростець, через прохідні двори, і Затонський міг переконатися: по дворах купилося ще тисячі зо дві юнкерів, козаків та ударників. Вісім-десять тисяч добірного вимуштруваного війська обложили палац з ревкомом з трьох боків. З четвертого — замикало урвище над Дніпром.

Як же пробитися назад, у палац, щоб сповістити товаришів?

В штабі панував розгардіяш — скрізь товпилися офіцери, прибували й відбували вістові, когось кудись кликали і когось кудись посилали, і караульний начальник залишив арештованого своєму помічникові, а помічник карнача передав його не безпосередньо комендантові, а його ад'ютантові. Коли — за півгодини — Затонський нарешті став перед очима чергового по оперативній частині полковника, то причина його появи тут, у кабінеті заклопотаного готуванням бойових дій на вулицях міста старшого офіцера, вже нікому не була відома.

Полковник осушив вологу лисину білосніжною хусточкою і звів втомлений погляд на несподіваного відвідувача в розкішній шубі з бобровою шапкою в руках.

— Прошу сідати, милостивий государ. В якій справі? Дуже прошу коротко, — він зробив жест, перепрошуючи, — мусите розуміти: вільного часу для довгої розмови у мене, на превеликий жаль, нема.

Затонський вирішив довести до кінця накинуту йому роль дивака професора.

— **Пане** полковник,— сказав він,— у мене до вас прохання цивілізованої людини до людини цивілізованої. За всіма ознаками в місті от-от має початися бій. Сам я ніколи не був у бою, але уявляю собі, що коли почнуть стріляти з усяких мортир і мітральєз,— він умісне ляпнув ці «мортири і мітральєзи», яких і на озброєнні російської армії чверть віку вже не було, щоб підкреслити свою абсолютну відірваність від життя,— то бомби і гарматні ядра,— знову «бомби» і «гарматні ядра»,— можуть зруйнувати навіть будинки. В моєму особняку зібрана дорогоцінна колекція манускриптів та інкунабул. Їх загибель була б катастрофою для цивілізованого світу! Я прийшов просити вас, щоб ваші солдати, коли стрілятимуть з мітральєз і мортир, стріляли б собі мимо мого особняка. За збереження історичних раритетів буду вдячний не тільки я, вам буде вдячна вся світова наукова опінія!

Полковник дивився, кліпаючи очима. Перед ним був дивак не від миру сього. Чудовий сюжет для анекдота в годину дозвілля, після бою, коли вже буде покінчено з усією цією більшовицькою сволотою. Посмішка торкнула втомлені вуста полковника, але він її поквапився стримати. Полковник підхопився з свого крісла і навіть клацнув острогами:

— О пане професор, можу вас запевнити!.. Ідьте спокійно додому: ваші манускрипти та інкунабули будуть збережені для нащадків. Я зараз же дам відповідний наказ: ми стрілятимемо так, що наші снаряди облітають вашу резиденцію, і ви почуватимете себе як у Христа за пазухою. Маю честь!

Затонський вклонився:

— Саме таку відповідь я й сподівався почути від доблесного офіцера нашої непереможної армії!

4

Отже, картина була ясна. Добрий десяток тисяч війська — ще й з артилерією. Це на самому Печерську. А на Подолі, на Шулявці? Ще й на Сирці війська Центральної ради, позиція яких досі не була остаточно ви-

значена: вони неначебто проти Тимчасового уряду, але чи ж підтримають вони повстання за владу Рад?

Іванов з Затонським мовчали. Тихо було в кімнаті — лише потріскував гнотик на гасничку; протяг хилитав кволим язичком полум'я, і дві величезні тіні ворушились на стіні: людина, що лежить на спині, закинувши голову назад і дивлячись угору, та людина, що, сидючи, схилилась на руку в тяжкій задумі. Тихо було і за стінами кімнати, надворі: Виноградний провулок був за три-чотири квартали від царського палацу, але це були найсмирніші квартали в місті і бурхливі події сьогоднішнього дня сюди не докотились.

Як же порятувати ревком і всіх товаришів у палаці?

Вони мовчали, бо не знали, як відповісти на це запитання.

Та відповідь раптом прийшла. Її принесла Шура.

Двері відчинились, і дівчинка в хустці метнуласть через поріг:

— Ревком арештований! Під конвоем його щойно повели до штабу на Банкову. Усіх солдатів і червоногвардійців, що були в палаці, роззброєно, матроси подались на Поділ...

Іванов сів у ліжку. Затонський звівся й почав застібати свою довгополу шубу. Шура стояла при порозі, торсаючи кінчики хустки, очі її з острахом перебігали з Іванова на Затонського, з Затонського на Іванова.

— Що будемо робити, Андрію? — запитав Затонський.

Іванов спустив ноги з ліжка на долівку:

— Думаю, Володимире, що будемо піднімати повстання.

— Все-таки?

— Все-таки. Коли ти був ще в комітеті, від Бош з Вінниці відомостей не було?

— Не було.

— Треба добрати способу зв'язатися з Вінницею: коли можна сподіватися гвардійців і... чи чекати їх взагалі?

Іванов поклав руку собі на чоло — голова йому йшла обертом — після втрати крові, після лежання в ліжку без руху.

— Але ж, — скрикнув Затонський, — ревком арештований, ревкому нема, немає організуючого центру!

— Ревкому нема, нема організуючого центру, — по-

вторив Іванов,— значить, організуючим центром, ревкомом будемо ми.

— Хто — ми?

— Ну, я, ти, ще зв'яжемося зараз з товаришами в «Арсеналі».

Іванов звівся на рівні, але хитнувся і був би впав, коли б не підскочила Шура й не підхопила його під лікоть. Затонський підтримав його з другого боку. Іванов вдячно кивнув Шурі й блідо посміхнувся:

— Спасибі, дівчино. Зараз пройде. Просто довго лежав...

— Але ж ти хворий, тобі не можна нікуди йти! — закричав Затонський.

— Просто довго лежав, зараз пройде,— повторив Іванов голосніше й твердіше.— Дівчино, поклич, будь ласкава, мою Марію: вона мені допоможе.

Шура непевно тупцювала на місці, поглядаючи на Іванова. Погляд її всовіщав, погляд її благав: хворому треба лягти в ліжку, хворому нікуди не можна йти.

— Поклич Марію! — вже наказав Іванов.— Треба поспішати!

Шура кинулась за поріг. Затонський поправляв окуляри на носі, кошлав бороду, потім почав розстібати шубу.

— Я не можу дозволити тобі...— почав нарешті Затонський.

Але Іванов гримнув:

— Годі! Подай мені, будь ласка, чоботи — вони в тому кутку: не хочу босим по холодній долівці. Отже, чинитимемо так: йдемо зараз в «Арсенал».

— В «Арсенал» не пробитися! — відгукнулася з порога Шура, вона вже поверталась, Марія поспішала за нею.— Попід «задньою лінією» — юнкери!

— Андрію, що ти! — благально згорнула руки на грудях Марія.— Ти ж хворий, тобі не можна!..

Іванов натягував чоботи і казав:

— Тоді в авіапарк. Стежкою на Рибальську можна прохопитися?

— На Рибальську, думаю, можна...— прошепотіла Шура.

— Не хвилюйся, Маріє,— Іванов поклав руку дружині на плече,— все буде добре. Розумієш — треба! Ревком арештовано, треба негайно...— Він не докінчив і знову обернувся до Затонського.— В авіапарку утво-

рюємо новий ревком. Добираємо способу зв'язатися з Вінницею, з Бош. Тим часом зв'язуємося з Шулявкою — з Довнар-Запольським, з Подолом — Лівером і Сивцовим, на залізницю вже подався Боженко... Маріє! — знову звернувся він до дружини, що допомагала йому взути чоботи, — всіх товаришів, які приходитимуть сюди, спроваджуватимеш в авіапарк.

Шура все дивилася на Іванова великими, перестрашеними очима.

— Андрію Васильовичу, — прошепотіла вона, — я по дорозі гукнула кількох наших хлопців з «Третього Інтернаціоналу», котрі тут поблизу живуть: може, треба буде ще щось розвідати або що?..

Іванов рвучко обернувся до неї, але заточився — від різкого руху голова йому знову закрутилась, і Марія мерщій підтримала його. Іванов вхопив Шуру за руку й притяг ближче до себе:

— Дівчино, мила, яка ж ти розумниця! Це ж саме, що треба! Де твої хлопці?

— Вони чекатимуть на мене на Собачій тропі. Біля брами лікарні, там найбезпечніше: коли що, можна сказати — мати чи батько в лікарні, хочу передати записочку...

Іванов з захопленням дивився на дівчину в дертій хустинці.

— Розумниця! Ти й будеш у нас зараз начальником розвідки. Зразу біжи до хлопців. Наказ комітету... ні, наказ ревкому: прохопитися на Поділ, на Шулявку, на Деміївку, в штаби червоногвардійців. Нехай миттю налагоджують зв'язок з авіапарком! Зрозуміла?

— Зрозуміла.

— Авіапарк — центр повстання! Зрозуміла?

— Зрозуміла.

— І сама зразу ж в авіапарк: ще матимеш завдання. Миттю!

Шура кинулась до порога, але ще повернулась, підбігла до Іванова, на хвилинку припала йому до грудей, тоді війнула хустинкою і зникла за порогом.

Іванов весело глянув на набурмосеного Затонського:

— Вище голову, Володимире! Перемога буде за нами! Хіба можемо ми не перемогти, коли за перемогу дбають отакі-о дівчатка? Пішли!

Він міцно обійняв Марію, застібнув бекешу, сунув пляшечку з кальцієм хлораті в кишеню, насунув кепку

задьористо набакир і зразу пішов до дверей. Затонський почвалав за ним.

Волога ніч враз огорнула їх п'ятою, тільки вони ступили за поріг. Але Іванов упевнено, твердими кроками звернув попід будинком праворуч.

— Сюди, Володю! Підемо стежкою вниз, а тоді на Рибальську...

За рогом перед ними виникла панорама нічного міста. На мить Іванов спинився край урвища, в кущах шипшини, і глянув навкруги.

Місто внизу було як учора, як позавчора, як завжди вночі. Впрост, на вершку Черепанової гори, по Госпітальній вулиці, блимали вогники у вікнах хатинок. Вниз, під горою, в проваллі, по чотирьох кутках табору військовополонених, яскравіше світилися сигнальні ліхтарі у вежках-вартівнях. Праворуч виникав разок ліхтарів — Басейна булиця до Бессарабки. Далі, за Бессарабкою, здіймалася тьмяна заграва від вогнів у центральній частині міста. Місто було, як завжди уночі, — як позавчора, як вчора. Воно нічим не виказувало свого життя, ніяк не зраджувало таємниць, захованих у кожному кварталі, в кожному домі, не піднімало завіси над невідомістю, яка чекала на нього завтра.

Іванов глянув ліворуч. «Задню лінію» «Арсеналу» проглинула темрява, але в корпусах цехів майже усі вікна були яскраво освітлені.

— Наші не сплять, — тихо промовив Іванов. — Наші в цехах. Нічна зміна? Чи...

Він прислухався — наче хотів почути, чи шелестять трансмісії, чи грюкають молотки, чи гупає важко великий молот у ковальському цеху?

Але і в ясну погоду звуки з цехів не долинали сюди через провалля й горби, а зараз крізь осінню мжичку не почути було й поготів.

Іванов глибоко зітхнув, але набрав забагато повітря в хворі легені й закашлявся. Відкашлявши, він крадькома глянув на хустинку — чи є кров? Але довкола була чорна п'ятьма, і він нічого не міг розглядіти.

— Пішли! — мовив він стиха, тамуючи кашель.

Вони ступили з пагорка вниз, по крутій стежці, що ледь висвітлювалася під ногами, і зразу п'ятьма поглинула їх.

Це був перший бій, у якому довелося брати участь Євгенії Бош. І взагалі був це чи не перший бій не на фронті, а в тилу, на своїй землі, між частинами ще вчора однієї армії. Гвардійці лежали цепом, наспіх зариваючися в землю, а невідомий противник наступав теж цепами — з перебіжками, заляганням й кулеметною підтримкою з флангів.

Так, противник і справді був невідомий.

Перший ешелон Кексгольмського полку, в якому були й Бош з Нечипоруком, нормально відійшов з військової рампи станції Жмеринка. Ешелон гвардійців проминув товарну станцію, вагонні парки й територію гарнізонного одинадцятого полку, але тільки він вийшов за околиці й залишив позаду село Ліляки, машиніст дав аварійний стоп, і состав раптово спинився з гучним клацанням буферів, теплушки з солдатами мало не полізли одна на другу.

Солдати сипонули з вагонів на колію: що трапилося? Що таке?

Паровоз у клубах пари стояв перед розведеними рейками: колію попереду зірвано! Батальйонний сурмач засурмив тривогу.

От тоді й загуркотіли кулемети зліва — від шляху на село Рів, та справа — від узлісся Браїлівського лісу. Приціл був точно приміряний заздалегідь — і кулі флангового кулеметного вогню відразу почали шити тонкі шальовки теплушок.

Гвардійці залягли в приколійний риштак, просто по обочині рівного поля. Хто стріляє? Чому?

Євгенія Богданівна опинилась у риштаку поруч з Дем'яном. Дем'ян вже був з гвинтівкою, у Євгенії Богданівни маузер у руках: маузер їй почепив, про всякий випадок, сам командир полку.

Куди стріляти? На кого?

Та за хвилину противник вже показав себе.

Просто, кілометрів за три, виднілася найближча станція Браїлів, і з того поля перед нею звівся цеп у солдатських шинелях і пішов перебіжками, за ним звівся другий, а згодом і третій. Гвардійські кулемети теж відкрили вогонь.

— Коли б хоч знати, що то за одні? — гукнув Дем'ян. — Може, якесь непорозуміння?

— Ні, товаришу Дем'ян,— відказала Бош, приладнуючи маузер до ложа й роздивляючися, як же з нього стріляти,— побоююсь, що непорозуміння тут нема. Ворог на нас чекав. Ворог не хоче нас пропустити. Може, комісар Костіцин із Вінниці вислав сюди заслін?

— Добрий мені заслін! — вилаявся Дем'ян,— таж їх тут видимо-невидимо!..

Справді, за трьома цепами з'явився й четвертий. Цепи йшли з інтервалом кроків у п'ятдесят і залягали що десять-п'ятнадцять секунд. До першого цепу було вже менше кілометра — і гвардійці почали відповідати з гвинтівок.

Командир полку — він лежав недалеко з лівої руки — підповз і подав бінокль.

— Погляньте, товаришко, може, знаєте, що то за люди?

Бош подивилась. Цепами бігли й залягали такі ж солдатські постаті в сірих шинелях, як і гвардійці, тільки околички кашкетів були у них пов'язані білими биндами.

Дем'ян теж глянув у бінокль: перший цеп був уже за п'ятсот метрів.

— Мати божа! — скрикнув він.— Таж у них петлички жовто-блакитні! Українізовані батальйони Центральної ради!.. А що я вам казав, товаришко Бош? Начуватися треба цієї погани!..

Кулемети гвардійців взяли огонь щільніше — і цепи невідомого, власне, вже відомого ворога припали до землі. Стало видно, як стрільці першого цепу похапцем риють землю й накидають перед собою горбочки.

Так, Дем'ян не помилився. Наступ вели батальйони Центральної ради, полки з колишнього тридцять четвертого, а віднедавна першого українського корпусу генерала Скоропадського, що стояв постоем на дільниці Фастів—Калинівка.

Жмеринський Комітет порятунку дав по лінії попередження: збільшовизований другий гвардійський корпус рушив на Вінницю—Київ, і штаб Київської округи віддав наказ: пропустивши шість ешелонів донців, затримати пересування ешелонів гвардійців — поява збільшовизованих частин ні в Вінниці, ані в Києві аж ніяк не бажана...

Від станції Браїлів, з-поза під'ізної колії на цукроварню, з укриття вдарили по ешелону польові тридью-

мівки. Кулемети підтримки зліва і справа примовкли — цепи батальйонів генерала Скоропадського звелися знову з вигуком «слава!».

Дем'ян раз за разом випустив з своєї гвинтівки всі п'ять набоїв. Євгенія Богданівна нарешті розібралася в своєму маузері і теж натисла спуск.

Бій під Ліляками — на підступах до Вінниці, на шляху до Києва — між авангардом збільшовизованого гвардійського корпусу та заслоном військ контрреволюції, козаками генерала Скоропадського, розгорявся.

6

Та пройти до авіапарку теж було не так просто.

Коли Іванов і Затонський, видобувшись, нарешті, на протилежний схил Кловського провалля і перестоявши якусь мить над урвищем, щоб передихнути, рушили були в гирло Рибальської вулички, з затінку під парканами метнулося дві постаті, клацнули затвори гвинтівок, і почулося:

— Стій! Руки вгору!

Іванов і Затонський спинились. Зброї у них не було — треба підводити руки, але ж довкола непроглядна темрява — чи не кинутися вбік і спробувати втекти?

— Я — ліворуч, ти — праворуч, зійдемося в авіапарку... — прошепотів Іванов і вже хильнувся, щоб бігти, коли з-під паркана пролунало знову:

— Хто такі?

Голос був молодий і, їй-право, знайомий. Іванов спинився.

— А ви хто такі? — гукнув і він, вкладаючи в інтонацію якомога більше зухвальства.

Кінець кінцем, за десять кроків у північній темряві не видно, чи Іванов із Затонським озброєні, і шанси, таким чином, були неначе рівні. Тим паче що нападників не було багато: було б багато, не питалися б, «хто такий», а просто оточили б і схопили зненацька.

З-під паркана почулося гучне шепотіння:

— Щоб мені «Марії-біс» не бачити, голос неначе Андрія Васильовича...

— Шахтарчук! — гукнув Іванов. — Харитон Києнко?

Під парканом хмикнуло, пирснуло, затупотіло — і дві темні постаті виникли з північній темряві просто перед очима. Це були Харитон Києнко і Даняло Бріль.

— Тьху! Бий тебе сила божа! То це таки ви, Андрію Васильовичу! Звідки ви і куди?

Голос Данила долучився зовсім зніяковілий:

— От ерунда... А ми вас мало-мало що не підстрілили...

Данило з Харитоном важко дихали — чи то бігли, чи то з переполоху.

— Що,— посміхнувся Іванов,— налякали ми вас, хлопці? Чого ви тут? Хату свою охороняєте, чи що? — Суворо він додав: — Чому не в «Арсеналі»? Хіба ваша дружина де? Ви з чийого десятка?

— З молодіжного ми, «Третій Інтернаціонал»,— відказав, соромлячися, Данило.— Мишка Ратманського...

— То чого ж ви тут? Десяткам ще звечора був наказ: зібратися по цехах!

— Не можна в «Арсенал» пробитися,— заторохтів Харитон.— Звечора тут хоронимося: застава під «Арсеналом», а ми ж з гвинтівками!

— Хіба й з Московської юнкери?

— Юнкери не юнкери, та однаково застава: богданівці тут з Центральної ради.

— Звідки вони? — здивувався Іванов.— Хіба богданівці з юнкерами?

— А хто їх знає, з ким вони! Ще підвечір прибуло півста, щоб в «Арсеналі» внутрішню охорону держати, доглядати, щоб робітники зброї не брали. А самі озброєні аж-аж: півста з гвинтівками і два кулемети!

— Внутрішню! — сердито хмикнув Іванов.— Півста між цехами — як крупа в кулеші! Що ж ви проходів на завод не знаєте? Не можна крізь браму, то хіба лазів у мурі не знайдете?

Данило ніяково сопів і переминався, Харитон знову заторохтів:

— Так отож-то й біда: внутрішньою вони не стали, а якраз з цього боку заставою стоять! Мабуть, побоялися вночі у заводі лишатися, ну й вийшли за територію і вартують з цього боку, від Московської. А під «задньою лінією» — юнкери.

— Ех ви! — сердито махнув рукою Іванов.— Теж мені — вояки! Червоногвардійці! Наказ — бути в цехах, а вони тут мнутьєся й тупцюють! Таким чином, хлопці, багато не навоюєте... Пробиватись треба!.. Пішли, Володимире!

Він зробив крок по вулиці, відсторонивши з дороги Харитона й Данила. Але Харитон зразу ж ухопив його за руку:

— Що ви? Андрію Васильовичу! Ні, боже мій! Хай мені «Марії-біс» не побачити, на «Арсенал» не пройти! Зразу схоплять! А то й підстрелять здуру!

Іванов одвів його руку:

— Нам не в «Арсенал». Праворуч звернемо: до авіапарку підемо.

— Однаково! Йй-бо! — вдарив себе в груди, брязкаючи гвинтівкою, Харитон.— Через Московську ніяк не перейти! Почекати треба!

— А чого чекати! Застава тут до ранку стоятиме! Не чекати треба, а щілінку шукати — садками та поза хатами... В розвідку вам треба було, хлопці, піти.

— Отож ми й чекаємо... доки розвідка, як у інструкції сказано, обстановку доповість...

— Обстановку? Розвідка? Хіба хтось пішов таки розвідати?

— Та ми...— Харитон почав і раптом урвав, закашлявшись. Кашель був роблений, вдаваний.

— Що таке?

Харитон мовчав. Тоді Данило нарешті видушив з себе:

— Та ми... мою Тоську попросили на Московську вийти, глянути...

Затонський пирхнув. Іванов теж засміявся стиха і глузливо сказав:

— Ех ви, козак! Дівчину попереду себе послали!

— А що? — зразу заївся Харитон.— Дівчині діло просте; коли що, скаже — дядінько, пустіть, мені додому, до мами треба...

— Зобидити ж можуть...— непевно промовив Іванов, але ж не сердито і не насмішкувато: годину тому він сам точнісінько так навчав дівчину Шуру, посилаючи її в розвідку.— Давно Тося пішла?

— Недавно, може, з п'ятнадцять хвилин.

— Що ж,— сказав Затонський,— давай, Андрію, почекаємо: нариватися не маємо права.

— Добре! — вирішив Іванов.— Тільки ж і на вулиці тут шепотіти не годиться: почути можуть, хтось надійде. Це ж зразу, либонь, твоя хата, Даниле? Зайдемо у садочок, а ще краще — в хату...

Данило зам'явся, засопів. Харитон випередив його:
— Та чого в хату — Тоська зразу буде! Отут, у садочку, за парканом, ніхто з вулиці не почує і не побачить! Тут вже один пересиджує — отак, як і вас, на вулиці перейняли.

Вони рушили попід парканом до хвіртки, і Іванов запитав:

— А хто ж то такий? Кого ще затримали?

— Та ваш таки,— зразу озвався Харитон.— З міста до царського палацу пробирався. Аж з Подолу гака дав: набережною не пройти — кірасири там чи ще якась контра, видимо-невидимо!

— А хто ж такий?

— Таж кажу — комітетчик: Горовиць.

— Саша? — зрадів Іванов.— Чуеш, Володимире, Сашка Горовиць тут! Знаменито! Тепер нас буде аж троє! От тобі і ревком!

Справді — три депутати Ради робітничих депутатів і три члени міського комітету — це було зовсім поважне представництво і від Ради, і від міської організації більшовиків! А ще ж поміж авіапарківців — більшовики, депутати Ради солдатських депутатів: Богданов, Карпенко, Кудрін! Коли б ще Нусбаума від Печерського комітету, то й повний кворум керівництва Печерською організацією! Зірвалося в масштабі цілого міста, нехай діятиме бодай печерський районний масштаб!

7

Зустріч з Горовицем у садочку Брилів була хвилююча і зворушлива. Саша кинувся Іванову й Затонському на груди. Про арешт ревкому Горовиць уже знав і був певний, що під арешт разом з ревкомом потрапив і весь комітет. Взагалі в нього склалося таке враження, що в місті, ба й в цілому світі, він залишився сам. Саша за ці дві години оббігав усі кутки і ніде нікого не міг знайти: в університеті, в кімнаті міського комітету, ні душі; Рада профспілок на Думській погромлена: перед редакцією «Голоса социал-демократа» — багаття з свіжих номерів газети та щойно видрукованих листівок.

Досі Саша тримався позиції близько від Юрія Пятакова: за повстання в Петрограді, але утримуватися від повстання в Києві. Бо ж сили надто нерівні, рокована поразка, і взагалі першими кровопролиття не починати.

Так він і голосував. Бо ж була ще Центральна рада — і хоча керували нею сепаратистські партії, одначе за гаслами національного визволення йшло чимало і селян та робітників: відірвати селян та робітників від Центральної ради, а коли ні — домовитися тим часом з Центральною радою і виступати єдиним фронтом проти керенщини! Така була Сашина позиція.

Та от ревком арештовано — контрреволюція почала перша. І Саша подався в «Арсенал». У вирішальну хвилину він мусив бути з пролетаріатом, неодмінно з пролетаріатом!

І йшов Саша не з порожніми руками. Ще вдень його відряджено на Поділ, щоб ознайомитися з обставинами і доповісти ревкому. Тепер Саша доповідав Іванову й Затонському на купі нагорнутого, наготовленого під спалення сухого осіннього листя в садочку Брилів. Лівер і Сивцов мали неабияку силу на Подолі: півтисячі червоногвардійців, півтисячі матросів Дніпровської флотилії і Воронежську ополченську дружину — аж тисяча багнетів при десяти кулеметах! Готові до повстання хоч і зараз, чекають у районі Контрактового майдану і Братського монастиря. Пропонують удар двома напрямками: Набережно-Хрещатицькою — на Олександрівський майдан, і Андріївським узвозом — на Присутствені місця з виходом до центру міста. Чекають лише наказу. Єдине завдання: встановити зв'язок і повідомити, коли й який буде сигнал.

— Чудово! — радісно констатував Іванов. — Зв'язок зараз буде: пішли хлопці з «Третього Інтернаціоналу», цих от вояків товариші, — він весело кивнув до хвіртки, де з гвинтівками в руках чатували Данило з Харитонном. — Зараз проб'ємося в авіапарк, зв'яжемося з нашим «Арсеналом», оголосимо новий ревком — буде центр, вирішимо годину і який сигнал до повстання. Але часу губити не будемо, давайте зразу складемо дислокацію. Карта у мене з собою... До світла тільки треба. Хлопці! — гукнув він притишено до хвіртки. — Немає ще Тосі? Проведіть нас у хату, нам присвітити треба...

Данило підбіг і благально згорнув руки на грудях:

— Андрію Васильовичу! До хати ніяк не можна...

— А що таке?

— Ну, я вас прошу... ну, розумієте...

— Нічого не розумію! Ну, та коли вже не можна...

— Чорт з ним! — урвав Затонський. — Обійдемося і без карти. Я твої малюнки добре запам'ятав. Але от тут на твоїй карті пунктир був, а тут замість пунктиру, виявляється, богданівці з двома кулеметами стоять. І потім центр: ревком же має діяти на ціле місто, а не на самий Печерськ. Центр повинен бути в місті, і неодмінно в університеті, в кімнаті міського комітету: цей пункт відомий всім, туди самочином пробиватимуться посланці, шукаючи зв'язку.

— Правду кажеш, — відгукнувся Іванов, — просто наче з моєї голови читаєш: я про це саме й хочу сказати. І якраз тобі треба центр взяти на себе. Мені — на Печерську, Саша — в новому ревкомі в'язатиме в один вузол усі нитки, а центр міста — за тобою.

— Ну от! — спалахнув і зірвався з купи листя Горовиць. — Знову, як сидіти на зв'язку, — так мені! Це чортзна-що! Я буду з пролетаріатом! Я піду в «Арсенал».

— В «Арсеналі» і мене хватить.

— Тоді — в авіапарк.

— Там і своїх героїв хоч позичай!

Горовиць хотів ще накричати зопалу, та Іванов смикнув його за рукав і посадовив на місце:

— Помовч, Сашо, їй-право! Не зобидимо тебе! Знайдеться тобі діла більше, як усім. І з укоханим пролетаріатом будеш нерозлучно... А Володимир піде в місто, засяде в університеті чи десь поблизу, якщо там юнкерня, і зв'язуватиме нас з Смирновим та Горбачовим, з Довнарком на Шулявці, Боженком на залізниці чи Деміївці, з Лівером та Сивцовим на Подолі, словом, з усіма.

— Ну, — сердито пирхнув Затонський, — вважаю, що все це вирішить все ж таки новий ревком ін корпоре, а не ми самі!

— Правильно! — лагідно згодився Іванов. — Зразу й вирішить, тільки ми його утворимо. Але мусимо прийти з готовими пропозиціями... Повстання запропонуємо піднімати зразу ж, вранці, тільки на світ благословиться.

— Це рано, — сказав Горовиць. — Не раніше сьомої, восьмої години.

— Чому?

— Після вранішнього гудка. Нехай всі робітники вийдуть на роботу і будуть по своїх підприємствах. Це збільшить наші сили: озброїмо всіх робітників...

— Слушно,— погодився Іванов.— Так, мабуть, і треба пропонувати.

— Не буде діла,— заперечив Затонський.

— Чому?

— Ви забуваєте, що завтра неділя. На роботу завтра вийдуть лише на військових заводах, де працюють безперервно. А це тільки «Арсенал», ну, ще два-три заводи...

Іванов свиснув:

— Теж слушно! — І зразу ж він спалахнув: — Але ж не відкладати повстання тільки тому, що завтра неділя! Дорога кожна хвилина! Козаки й юнкери можуть завтра першими вдарити!

— І це слушно,— погодились Горовиць і Затонський.

В цей час біля хвіртки почувся якийсь рух, шепотіння і між двох мужських голосів тихо забринів тоненький, дівочий.

— Тося повернулась!

Іванов, Затонський, Горовиць підхопились з купи листя й підбігли до хвіртки.

8

Тося стояла між Данилом і Харитонем, шепотіла і важко віддихувала: видно було, що вона поспішала бігцем. Данило пригортав її до себе і гладив її плече. Коли Іванов, Затонський і Горовиць наблизилися, він мерщій відсмикнув руку.

— Чудасія, щоб мене грім побив! — зустрів товаришів Харитон.— Просто цирк, якщо Тоська не бреше!

— Собака бреше! — образилася Тося.— Та ти, рудий та поганий! А я завжди тільки святу правду кажу!..— Тося спересердя тупнула ногою.

Вона хотіла й далі гримати на рудого та поганого невіру, але, побачивши людей, що виринули з темряви саду, сахнулася:

— Ой, хто ж там іще? Господи! Таж це ви, товаришу Іванов, Андрій Васильович! І ще товариш...

— Таж ми, ми, всі свої! — заспокоїв її Іванов.— Кажи ж, Тосю, як там і чому тобі хлопці не вірять?

Тосине повідомлення справді могло викликати сумнів. Дівчину, що поспішала додому, варта з козаків-богданівців пропустила вільно, не дуже й цікавлячися, куди й по що прямує нічний перехожий, коли побачили, що йде собі якість миршаве дівча. Але Тося запевняла, що двоє

вартових, що стоять на розі Московської, пропустять до «Арсеналу» кого завгодно — хоч би й Данила з Харитоном, дарма що вони з рушницями. Бо Тося чула, як козаки балакали між собою.

Один сказав:

— Ану його до бісового батька — хай собі більшовики з Тимчасовим урядом скубуться: наша хата скраю!

Другий відказав:

— Не стрілятиму я по своїх! Якщо команда буде, — краще отуди, в губернаторський палац, стрельну! Або й по штабу: мета добра — губернатори та генерали, та й звідси якраз видно...

Саша Горовиць аж затанцював на місці:

— Я ж казав! Я ж казав! — Він хапав усіх за руки й тягнув бігти мерщій. — Я завжди доводив: Центральна рада — це одне, а ті, що йдуть за Центральною радою, ті, яких вона дурить, — це зовсім інше! Ходімо й закличемо богданівців взяти разом з нами участь у повстанні!

Іванову знову довелося втихомирювати розпаленого Сашу.

— Постривай, Сашо, — сказав Іванов. — Діло, може, і не таке просте, як тобі зопалу здається. Це ж тільки двоє балакали, а усіх богданівців — три тисячі... Ну що, братця, — звернувся Іванов до всіх, — спробуємо пройти? Обережно, звісно? Придивимось, чи правильно наша Тося розсудила?.. Ні, ні, — зразу обхопив він Тосю за плечі й пригорнув, — я, дівчино, в твоїх словах не сумніваюсь, але ж сама мусиш розуміти — краще буде, коли подивляться й поміркують мужики? Га?

Він засміявся й відштовхнув від себе дівчину на Данила.

— Хороша в тебе жінка, Данько, недурно я вас кругом діжі обкрутив!

Тося засоромилась і заховала обличчя Данилові в плече.

— Пішли!

Він вийняв слоїк з кишені бекеші і ковтнув просто з шийки кальцію хлораті. На всякий випадок.

Тося припала Данилові на груди:

— Данилку, Данько... а може... не підеш? Може, зостанешся вдома?

У Данила руки безсило обвисли.

— Ну, дівчино! — присоромив її Іванов. — Таким героєм була і враз... Це вже, брат, не годиться. Нащо ж

ти тоді розвідувати ходила? Чи тільки для інших, а свій хай спідниці тримається?

Данило обережно зняв Тосині руки з плечей:

— Ну, Тосю, ну то ти... та ти не... той...

Тося похнюпилась і шепнула так, що мав почути тільки Іванов — її батько весільний:

— Дитинка ж у мене має бути... от я й... боюсь. Опасаюсь — дитині ж батька треба...

Іванов знову взяв її за плечі і пригорнув:

— Отож-то — батька! Щоб батько дбав про дитину й щасливе життя їй забезпечив. За щасливе життя і йдемо з Данилом воювати, дівчино! Ти це добре зрозумій! За щасливе життя наших дітей! — Він нахилився до Тосиноного вуха і прошепотів: — У мене, брат, теж надія є. Цс! Тихо! Секрет! От не знаю тільки, кого хотіти — донечку чи синка? Дівчинку чи хлопчика?

— Хлопчика... — жарко прошепотіла Тося.

Раптом вона нахилилась, поцілувала Іванову руку й миттю зникла, пурхнула в п'ятьму ночі, за хвіртку в паркані.

Хоча й було темно і Тосиноного пориву ніхто не побачив, Іванов відчув, що червоніє, і руку чомусь заховав за спину.

— Ну, от, — промовив він, і голос його бринів збентежено, — от і все. Можемо йти...

Коли вони — вп'ятьох — пройшли Рибальську до половини і з рогу Московської почувлися голоси вартових козаків, Іванов ще поспіхом, пошепки кинув товаришам:

— Значить, так: Данило з Харитоном, з гвинтівками, — самооборона, і ведуть нас трьох, підозрілих, затриманих, у район міліції на Московській... Пішли! А ви, Данило з Харитоном, давайте — замурають собі під ніс якоїсь української...

Данило зтяг півголосом неначе знічев'я і для власного підбадьорювання в нічній темряві:

Ой ти, Галю, Галю молодая...

Харитон зразу підхопив втору, тільки переінакшив насмішкувато слова:

Ой ти, Тосю, Тосю молодая...

Данило з Харитоном мали зовсім поважні причини, щоб у цю хвилину нікого не пускати до хати.

У кімнаті — за щільно завішеними вікнами, щоб не пробивалося світло на вулицю, — в цю хвилину сиділи один проти одного Іван Антонович Бриль і Максим Радивонович Колиберда. На столі між ними стояв штоф самогонки від пані Капітоліни, майже порожній, і Максим з Іваном були вже п'яні в дим.

Бо вони мирилися.

Власне, вже помирилися.

І тепер вони співали:

Де мир у сімействі, де згода, тишина,
Щасливі там люди, блаженна сторона...

Іван з Максимом вже знову були свати, куми, побратими і друзі довіку. Забуто всі спірки та сварки, всі незлагоди та незгоди, всі взаємні образи та кривди, навіть прощено замахи на покалічення та пущену кров.

— Йване! Друже мій єдиний! — скрикував фальцетом, зриваючися на надто високій ноті захвату, Максим Колиберда і раптом спливав слізьми. — Нема в мене на світі нікого, окрім тебе одного!

Він зовсім потопає у сльозах, і Іван клав йому на плече свою важку руку:

— Максиме! От, щоб ти знав, і для мене немає на світі нікого, крім тебе!

Максим гучно сякався, і вони знову починали співати спочатку:

Де мир у сімействі...

Меланя з Мартою стояли поруч при порозі, схрестивши руки. Меланя все зітхала та зітхала, Марта грізно хмурилася, посувалася ступа за ступою ближче до столу — і Максим, хоч і який був п'яний, насторожено, скоса позирив на неї.

Та Іван важко гулав кулаком по столу і гарикав:

— Ану, баби! Держіться свого запічку! Нишкніть!

І Марта з Меланею зупинялися на місці.

— Держіться запічку, баби, — вже бушував Іван Антонович, — коли між людьми душевна і політична... — він урочисто зводив палець догори, намагаючись ввіймати

Його в фокус свого власного, після штофу горілки вже безфокусного, погляду,— по-лі-ти-чна розмова йде! Хай живе єдина і неподільна соціал-демократія! Ура! І хай живе мир у всьому світі! Геть війну, ніякого кровопролиття! Вірно я кажу, куме-свате?

— Вірно, куме-свате! — репетував Максим і заливав-ся слізьми.— Геть кровопролиття!

На питанні про кровопролиття друзі якраз і замирилися.

І замирення це, треба думати, було кріпке, бо ж мало собі запосилання і теоретичні, і практичні,— ґрунтувалося, так би мовити, і на прямих доказах, і на доказах «від противного»: старий Бриль із старим Колибердою стояли за те, щоб у цілому світі не пролилося жодної краплини крові, але ж не дали, як передучора пустили один одному кров. Докази тому були наочні: садно на щці в Івана і обдерта шкіра з Максимового вуха...

10

Коли другого дня по бійці в прийомному покої Олександрівської лікарні доктор Драгомирецький робив їм перев'язки та все гув та гув про неподобство, хуліганство й нелюдськість подібного факту в житті людей,— Максим з Іваном ховали очі і від доктора, і один від одного.

Мовчки рушили вони додому — і разом, і нарізно: йшли поруч, але на два кроки один від одного. Біля хвіртки теж не сказали один одному «бувай!».

Та другого дня — вчора рано — все на світі раптом перекапустилося. В Петрограді відбулося повстання — і кров'ю борців за революцію та захисників контрреволюції забাগрило каміння бруку петроградських вулиць. А в Києві Комітет порятунку революції, який брався замирити усіх між собою і в якому з більшовиком Пятаковим були меншовики і навіть сама Центральна рада, раптом пурхнув у небеса, і натомість утворився ревком. І зразу пішла чутка поміж людей, що й від ревкому годі чекати пуття, бо половина ревкомівців за повстання й кровопролиття, а друга — за революцію безкровну.

Іван з Максимом, зустрівшись після того на стежці до халабуди на межі, тільки глянули один на одного і потупили очі.

— Гм! — кашлянув Іван Бриль.

— Кхе! — відкашляв і Максим Колиберда.

І зачинилися в халабудці — кожний з свого боку. Вийшовши, знову подивилися один на одного.

— Отакі, сусіде, діла, — буркнув Іван Бриль і сплюнув. Максим теж плюнув собі під ноги.

— Отакі, сусіде, діла, — сказав і він.

І розійшлися.

Та сьогодні вранці сталося вже й зовсім чорт батька зна що: і Максима, і Івана покликано раптом... брати гвинтівки.

Тільки кликано їх урізнобіч.

Максима покликав просвітянський «Рідний курінь», бо на збори печерських робітників українського походження, прихильних до рідного слова, пісні й драматичного мистецтва, прибув раптом з самої Центральної ради український соціал-демократ добродій Порш, виголосив промову про те, що українському пролетаріату пеньку України треба рятувати, і по тому оголосив усіх членів «Рідного куреня» віднині «вільними козаками».

А Івана покликав завком, бо на мітингу арсенальських робітників під головуванням Андрія Іванова ухвалено: всім арсенальцям взяти в руки зброю і боронити революцію.

Сьогодні вранці вони знову зустрілися на стежці — і Іван таки наважився озватися до Максима:

— То як будете... сусіде? Га?.. Я до того, що кличуть до збройного повстання?

Максим хмикнув і підтяг пасок на останню дірочку.

— А ви як будете... сусіде?

Слово сказано, і тепер вже можна було й до розмови.

Іван враз посаженів:

— А трясця їхній матері, щоб я, старий прихильник соціалізму і демократії, людську кров проливав!

Тоді заверещав і Максим:

— А я так сьогодні ж виписуюсь з «Рідного куреня», бо закладали ми його на просвіту й рідну культуру та європейську цивілізацію, а не для того, щоб людську кров проливати!

— То... не підете брати собі ту... пукалку?

— А ви?

— Не піду! — загорлав Іван, скаженіючи ще дужче. — От хрест святий чи пак — тьху: без хреста, на ідеали соціал-демократії присягаюся — не піду!

— І я не піду. Оголошую політичний страйк протесту. Вони постояли ще, охолоджуючися під дошкульною осінньою мжичкою. Та холод таки пробирав — мжичка сялася на непокриті голови, скрапувала з голого віття дерев за комір, струмочками стікала по гарячих спинах — аж починало тіпати.

— А що, сусіде,— непевно запитав Іван Бриль,— маєте у кашуку... на півштофа?

— А ви?

— На півштофа нашкрябаю, на цілий — ні.

— На половинчика нашкрябаю й я...

Вони разом пішли до пані Капітоліни.

І от як всілися біля столу, так і сиділи, цідячи мутний, з патоки, первак і заїдаючи кислими огірками.

— За мир на землі проміж народами й за класову безкровну боротьбу соціал-демократії! — стукав чаркою й перехиляв Іван.

— Геть кровопролиття і світову буржуазію! — вискав Максим, заливався слізьми і теж перехиляв.

До вечора в великому гранчастому штофі на п'ять сороківок залишилося тільки на денці.

Іван заспівав:

Вихри враждебные...
...веют над нами...—

підхопив Максим.

І вони затягли в два голоси:

Черные силы нас злобно гнетут.
В бой роковой мы вступили с врагами,
Нас еще судьбы безвестные ждут...

І раптом заплакав Іван — старий, крємезний Іван Бриль, що за все своє життя не ронив і слюзи: ні тоді, коли ще шмагав його ременем власний батько, старий Антін з Вишеньок по той бік Дніпра, ні тоді, як у рекрути призивався і залишав рідний дім, ні під жандармськими нагаями у страйки, навіть позбувшись п'ятьох зубів на Хрещатику в тисяча дев'ятсот п'ятий страшний рік.

Заплакав Іван і сказав, ледве обертаючи п'яним язиком у роті:

— Куме... свате... як же воно так: усі наші в «Арсенал» пішли... гвинтівки беруть... нехай і гвинтівки... за рабочее, за правое дело... всі гуртом... у гурті всі... А ми

з тобою, куме-свате, самі отут... біля пляшки... як оті соціал-зрадники. Гех!

Іван поскаженів, розмахнувся і так гахнув кулаком по столу, що полетіли долі і чарки, і гранчастий штоф...

І упав Іван головою на стіл, і заривав у голос.

Максим ухонив його за плечі, вправ головою йому на спину і теж силпив слізьми...

— Бідні ми з тобою... куме-свате... покинуті... самотні... самі двоє в цілому світі...

Марта з Меланею зацитькували їх — кожна свого.

Жовтень, 3.

О П'ЯТІЙ ГОДИНІ ПОПОЛУДНІ

1

О п'ятій годині пополудні над Печерськом злетів аероплан.

На крутому віражі, мало не черкнувши крилом Лаврської дзвіниці, він зробив невеличке коло над самим Печерськом. Потім пішов трохи вище й заклав другий віраж — по Хрещатику, Васильківською, над Звіринцем і набережною. Потім знову знизився і полинув великим колом — через Поділ та Сирець, над Караваївськими дачами й Солом'янкою, через Київ-Московський та Теличку — аж на Слобідку.

Тоді перевалився з лівого крила на праве, ринув угору і над лукою Дніпра ліг курсом зюйд-вест.

Аероплан був «фарман-біплан», пілотом летів прапорщик Єгоров при авіатехніку Федорові Королевичу. Королевич тримав наготові ракетницю й дві червоні ракети.

Завдання екіпаж мав таке: три кола над містом від центру до околиць — щоб побачили його скрізь у Києві та його передмістях. Тоді — курсом зюйд-вест-зюйд — двісті кілометрів: приземлитися в Вінниці, на аеродромі, що поблизу суперфосфатного заводу. Прийом: бойова ескадра Південно-Західного фронту, зв'язок — особисто піхотний поручик Зубрилін.

Районні штаби київської Червоної гвардії, всі революційні частини, всі заводи й фабрики міста попереджено:

три кола літака, дві червоні ракети — знак до повстання!..

Три кола зроблено — і зразу на Печерську загуркотіли кулемети: з авіапарку, з башти «Арсеналу», з амбразур Саперного замку.

Повстання в Києві за владу Рад почалось.

А «фарман-біплан» линув просто на південь, і солдат Федір Королевич перехилився через борт, оглядаючися назад. Люфа ракетниці ще курилася: він дав дві червоні — до бою! Два червоні бенгальські вогники, ясно видимі на сивій хмарній заволоці небозводу, тихо спливали за вітром до Дніпра.

Пілот Єгоров озирнувся — крізь скельця шолома блищали його очі. По губах Єгорова Королевич зрозумів, що він співає і що саме співає.

І тоді Королевич заспівав теж. Літуни любляють співати, перемагаючи голосом гуркіт моторів.

Вони співали:

Это есть наш последний и решительный бой...

Позаду — Боярка, Васильків, Фастів. З лівого боку — Сквира, попереду — Вінниця. В Вінниці має бути Євгенія Бош з повсталим гвардійським корпусом. Мерщій на допомогу повсталому Києву! На поміч кільком тисячам пролетарів та солдатів — проти сили-силенної вірних Тимчасовому урядові добре муштрованих військ контрреволюції!

Війська Центральної ради стояли ні в сих ні в тих, не визначаючи своєї позиції, але й не оголошуючи нейтралітету.

Ворог? Чи, може, спільник?

С Интернационалом воспрянет род людской...

2

Проти Третього авіапарку лежали юнкери Миколаївського училища, зведений полк козачого з'їзду і польські легіонери.

Коли з валів бастіону ударили два десятки авіапарківських кулеметів, польські легіонери замаяли білими хусточками над своїми окопчиками по згір'ях та пагорбах понад Наводницьким шляхом.

— Без крові! — гукали легіонери. — Без крові! Покуй! Згода!

З командного пункту позаду гукали до них у мегафон:
— До бою! Розпочаць огієн! Паль!

Але жовніри гукали: «Мільчеми огнем! Покуй! Без крві!» — і маяли білими посовичками — проти грудей, щоб ззаду не видно.

Цілий місяць мало не щодня в казарми польського легіону приходив побалакати, а то й влаштувати мітинг, керівник польської секції Київського більшовицького комітету арсеналець Іполит Фіалек. Він закликав легіонерів не вірити Тимчасовому уряду й бути готовими до повстання проти своєї та світової буржуазії. Кілька днів тому Фіалек виїхав у Петроград — делегатом українських пролетарів на Всеросійський з'їзд Рад, але слова більшовика-інтернаціоналіста не були забуті. Легіон не повстав на гасло ревкому, але не брати участі у бою проти повстанців — це міг дозволити собі кожний жовнір легіону. В крайньому разі він же міг, лежачи на українській землі, на команду «паль!» пускати свою польську кулю в українське небо над головою.

З бійниць бастиону авіапарку — через широке провалля — жовнірських вигуків не почути, та миготливі сплески білих хустинок замість спалахів вогню видно було добре. І авіапарківці зразу перенесли огонь кулеметів тільки під мури військового училища, де залягали юнкери та козаки.

Юнкери й козаки звелись і пішли в атаку. Вони залягали з заходу, а замірялись зайти з півдня і півночі — на схід, щоб взяти авіапарк у кільце і відрізати від «Арсеналу».

Кулемети авіапарківців зразу поклали першу лаву — і юнкери з козаками залягли знов.

Кулеметний огонь притис їх до землі і простелився над ними залізною стелею.

Западали ранні осінні сутінки.

3

Проти «Арсеналу» з півдня і заходу — в Кловських яругах та Маріїнському парку — стояли юнкери, донці, й два офіцерські батальйони ударників. Зі сходу і півночі арсенальське подвір'я захищали високі мури та кам'яниці заводських корпусів. Крім того, за Микільською вулицею понад урвищами Дніпра дислоковано понтонерів і телеграфний батальйон — революційні

частини, що також підняли червоний прапор повстання. Московською вулицею та через іподром арсенальці здійснювали зв'язок з авіапарком.

І хоча в самому «Арсеналі» в цю пору було заледве три сотні гвинтівок, кілька кулеметів та дві гармати,— він мав тил. А мати тил у бою — це мати надію бій виграти.

Юнкери повели наступ з Маріїнського парку, ударники — від палацу генерал-губернатора, донці — з Кловського узвозу. А робітники, діставши по п'ять патронів на гвинтівку, тупцювали попід стінами цехів: стрільнути з гвинтівки кожний ще вправився б, та як зайняти оборону — вони не знали.

Іванов, шойно перебігши з авіапарку, розташував сотню червоногвардійців у вікнах корпусів, біля бійниць у мурах та з кулеметами — на баштах. Кулемети з башт, гвинтівки з вікон та з-поза мурів зустріли рух юнкерів, донців та ударників економним огнем. Юнкери, донці та ударники сипали свинцем рясно, не шкодуючи набоїв. Набоїв у них було до біса — всі порохівниці вогневого запасу Південно-Західного фронту...

До Іванова раптом підійшов командир внутрішньої, від Центральної ради, охорони «Арсеналу», богданівський сотник.

— Чуєте, хлопці,— звернувся від до гурту,— це ви наважилися таки насправді чи так — по-дурному?

Іванов зміряв настороженим поглядом старшину в синьому жупані та з червоним шликом на сивій смушувій шапці. Патруль козаків богданівської варті минулої ночі пропустив Іванова, Затонського й Горовиця пройти в авіапарк, пропустив до «Арсеналу» й Данила й Харитоном, дарма що були вони з гвинтівками в руках: наша хата скраю,— сказали вони. Але ж то було тільки двоє козаків, а тут — півста, і сотника їхнього Іванов бачив уперше...

— А чому це вас так цікавить, пане-товаришу?

— А тому це мене цікавить,— відказав сотник,— що по-перше, воюєте ви таки по-дурному: ну, де таке видано, щоб не висунути наперед заслону першої лінії? А по-друге, щоб ви знали, мої хлопці кажуть так: не для того ми українзувалися, щоб нам на карк всією рідний, український, пан. Маю ще й третю причину. Вважайте, що сам я — член партії українських соціалістів-революціонерів, звичайно — лівих... Словом, хай

Йому всячина, часу на дипломатію нема — чуєте, як палять, бачите, з парку та з ярів вже й врукопаш ідуть? Можемо стати під вашу команду, якщо ви, товаришу, тут головний...

Іванов відчув, як у грудях йому захололо: широко чи маневр?

Але вирішувати треба було миттю.

Іванов сказав:

— Гаразд! Чи ви згодні, товаришу, розсипати свою півсотню і дати кожного вашого козака до десятка наших бійців.

Сотник глянув Іванову просто в лице, але хитро примуржив око.

— Побоюєтесь, що, залишаючись бойовою одиницею, вдаримо не з вами, а проти вас?

— Так, — відказав Іванов, витримуючи пронизливий погляд і дивлячись гайдамацькому старшині теж прямо в очі, — перед боєм хіба довіришся зопалу? Довіримося в бою...

Сотник теж всміхнувся, і посмішка в нього була чи то лукава, чи то просто тямляча й схвальна:

— Авжеж! А коли б що... то ваших десятеро легко накриють мішком одного нашого? Чи не так? — Він посміхнувся ширше і простяг руку. — Згода, товаришу! Бо ж — у бою... Значковий! — зразу ж подав він команду. — Кожному козакові пристати до десятка робітників. Зайняти оборону за наказом. — Потім він ще раз підморгнув Іванову. — Вірно чините, товаришу. Сказати правду, то вже не перший день міркую собі — чи не перейти і мені в партію більшовиків...

Десятки робітників займали позиції поза купами вугілля, що захаращувало заводське подвір'я під «задньою лінією» — півста метрів попереду кам'яниць.

— Бити залпами, на команду, але прицільно! — подав команду Іванов. — Кожний вибирай собі ляльку до смаку, — бач, скільки їх зразу поперло!

Юнкери й донці з ударниками вже перейшли Олександрівську вулицю і цепами посувалися від будинку генерал-губернатора та з Кловських ярів.

З башт загуркотіли кулемети, з цехів та з-поза вугільних завалів попереду гримнули залпи. Стрельнули і обидві гармати: два снаряди залишилися ще в запасі. Ріг губернаторського палацу наче виприснув димом і вогнем, наче захитався на хвилинку — і завалився.

Юнкери, донці й ударники повернули назад.
Сірі шинелі знову зникли з хащів Маріїнського парку та в Кловських яругах.

Саме в цей час у подвір'я «Арсеналу» — з цинами набоїв — один за одним вбігли авіапарківські піднощики: понтонери вдарили в тил Бутишевській школі прапорщиків і загасили її огонь.

Сутеніло.

4

Збройне повстання почалось, але тим часом — це був лише Печерськ.

На Шулявці, в майстернях політехнічного інституту, студент Довнар-Запольський підняв своїх півтори сотні червоногвардійців, але шулявців одразу ж блокували юнкери з Кадетського гаю та кірасири.

На Подолі Георгій Лівер і Сивцов вивели матросів, але від Воронежської дружини, розташованої на схилах Львівської вулиці, їх зразу відрізали з Глибочиці курені полка імені Шевченка: шевченківці не виступили з частинами штабу, але через місця свого постою нікого не пропускали.

Залізничники-червоногвардійці вийшли з Головних залізничних майстерень, але вокзал та привокзальна територія були запановані щойно прибулими чехословацькими легіонерами — і пробитися в місто не було змоги.

Що діялося на Деміївці, взагалі не було відомо.

Повстання почалось, але був це лише Печерськ, і був він відрізаний від усіх інших районів міста: довкола суцільним кільцем залягли ударники, юнкери, донці, зведений полк козачого з'їзду.

Повстанці опинились у щільній облозі.

Збройні сили Центральної ради дислокувалися поза кільцем облоги. На Сирці стояв полк Богдана Хмельницького; на Подолі розташувався зведений полк з делегатів військового з'їзду; понад Глибочицею став постоєм полк імені Шевченка; курінь «вільних козаків» тримався віддала, на Куренівці; курінь «січових стрільців» посідав центр міста.

Війська Центральної ради не взяли участі в облозі Печерська — центру повстання, але й у повстанні — теж.

Власне, на цю хвилину ситуація склалася так: на чий бік схилиться збройні сили Центральної ради, той бік і переважить.

Та позиція Центральної ради лишилася невідомою. Тим часом надходив вечір.

5

Отоді й зроблено цей крок.

Ревком доручив Іванову запитати в Центральної ради востаннє: з ким вона, за кого і проти кого?

Побалакати з невчасно прибулим парламентарем від печерських повстанців вийшов тільки заступник голови Центральної ради Винниченко.

Володимир Кирилович був якраз у доброму гуморі. Він щойно склав сесії звіт за поїздку у Петроград і в своєму виступі блиснув ерудицією та ораторським талантом. І був абсолютно непримиренний. Члени Центральної ради на правих лавах обурено шипкали, тупотіли ногами й намагалися влаштувати йому обструкцію, на лавах лівих гукали: «Слава!»

У своєму справозданні Центральній раді Винниченко кваліфікував позицію Тимчасового уряду як контрреволюційну, а дії всеросійського прем'єра Керенського — як узурпацію.

Щодо українського питання, то тут Володимир Кирилович сягнув верховин красномовства, ба й драматизації. Він то вдавався до трагедійного шепотіння — чутного, проте, аж на задніх лавах, то раптом вергав громовими розкатами свого баритона, — ледь-ледь не викрешуючи блискавки. В місцях, де доречно було вдаватися до іронії, він вибухав сатанинським реготом.

Словом, позицію Тимчасового уряду в українському питанні Винниченко беззастережно заплямував як антинародну і антисоціалістичну, реакційну, великодержавницьку, загарбницьку, колонізаторську та імперіалістичну.

Акорд саркастичного реготу Володимир Кирилович адресував до штабу Київської військової округи. Падку мій! Та хіба ж не сліпа, дурна, ще й нахабна позиція штабу — боронити уряд, три дні тому скинутий і ліквідований безповоротно? Хіба не кривдно й образливо це для всіх українців на Україні і поза Україною сущих — зухвало не визнавати національного уряду країни, на

державних теренах якої ти самочинно розташувався?.. Винниченко вимагав, щоб штаб або негайно визнав Центральну раду парламентом, а генеральний секретаріат урядом української держави й забирався собі геть, або...

Це «або» Винниченко вимовив аж тричі — або... або... або,— щоразу збільшуючи дозу погрози в інтонації, так що за третім разом можна було сподіватися, що тут же вихопить із кишені бомбу й пошпурить її прямісінько в палац на розі Банкової вулиці,— одначе саме на цьому свою промову й закінчив, з сардонічною посмішкою зішовши з трибуни.

Дипломати знають, яка ефектна недомовленість за парламентських умов і яке сильне враження справляє вона і на противника, і на всі інші парламентські угруповання: тлумачити її можна і сьак і так, і в той же час є вона неначебто зовсім недвозначною. Але судовій відповідальності не підлягає.

Отже, Винниченко всівся на своє місце в президії — під шикання на правих лавах та вигуки «слава» на лівих,— і настрої у нього був як після доброї вечері в окремому кабінеті ресторану Ротса. Він навіть машинально вийняв зубочистку й почав колупати між зубів.

Тому, коли професор Грушевський зразу ж нахилився до нього й вколов йому бородою в очі, Володимир Кирилович навіть не образився, як звичайно, на чортового гнома. Прийнявши це за вияв захоплення, він тільки відсторонився й благодушно провуркотів:

— Обережно, любий Михайле Сергійовичу! Ви знову колете мені очі! І взагалі я волю приймати поцілунки від осіб статі, в якої не росте борода!

Та Грушевський зовсім і не збирався цілуватись. Він просто просив шановного й любого Володимира Кириловича — оскільки сам він зараз головує і не має права спустити з рук ведення зборів — вийти на хвилинку в приймальню й прийняти на себе місію: погомоніти з парламентом, що, бачте, так невчасно прибув від закладників-арсенальців.

Винниченко на місію охоче погодився: певна річ, кому ж, як не йому, і балакати з парламентами, хто б вони не були!

Посвистуючи, він вийшов у приймальню:

— Ба! — весело вигукнув Винниченко, побачивши, що парламентом від заколотників був його вічний непримирений опонент на мінігах.— Товаришу Іванов! Радий бачити! Як вам ведеться? Як там з повстанням? Знаєте, дав я зараз чоусу всім цим буржуям та їх дрібнобуржуазним попихачам! Знатиме тепер контрреволюційне кодрло!

— Про повстання й мова,— сказав Іванов, роблячи крок назустріч: він так і не сів на запропонований йому Софією Галечко стілець і стояв посеред кімнати.— Ревком уповноважив мене повести мову до Центральної ради, надто до її соціалістичних фракцій...

Винниченко сплеснув руками:

— Падку мій, ви так погано виглядаєте! Повстання придушено?

— Ні, про результати повстання говорити передчасно...— Кашель урвав мову Іванова.

— Боже мій! Такий кашель! Ви зовсім хворі!

— Пусте! — Іванов переміг напад кашлю.— Долю повстання вирішить народ, і, певна річ, все залежатиме від його збройних сил, отож...

— Так з чим ви прийшли? Яке маєте поставити питання?

— Наші домагання відомі,— сказав Іванов.— Владу Радам. Петроград переміг. Пролетаріат Києва теж виступив за це. Червона гвардія зараз б'ється на барикадах. З ними революційні військові частини. Чому поміж них немає військових частин Центральної ради?

Погляд Винниченка пішов під брови.

— Розумієте...— почав він і спинився.— Розумієте,— ще раз почав Винниченко,— ситуація складається така... власне, я хочу сказати, що ситуація якраз не така, щоб...

Володимир Кирилович промовляв значуще й повільно, бо думка в цей час діяла чимдуж: чорт забирай, яка невчасна розмова! І треба ж цим сектантам-більшовикам на Печерську вчинити заколот якраз тоді, як Центральна рада саме ладнає історичний державний акт: користаючи з падіння Тимчасового уряду, з фактичного безвладдя на Україні — проголосити українську державу на всіх її історичних територіях! Центральну раду — парламентом, генеральний секретаріат — кабінетом

міністрів, а його, Винниченка, персонально — прем'єром!..

— Розумієте,— мовив нарешті Винниченко,— ми накопичуємо сили.— Так, так! — Винниченко звівся, бо ж нечемно господареві сидіти, коли гість і далі стоїть, та й в цю хвилину він, нарешті, сам себе зрозумів достоту.— Ми, розумієте, накопичуємо сили. Збройних сил Центральної ради, які дислоковані зараз у Києві, ще замало, щоб... Адже на допомогу штабу ідуть частини з фронту! А ваша Червона гвардія це, знаєте, ще не така збройна сила, щоб...

— Повсталий пролетаріат — могутня сила! — сказав Іванов.

— Звичайно, звичайно! — Як ввічливий господар, Винниченко не міг заперечувати гостеві.— Могутність світового пролетаріату безсумнівна, і коли поцінювати з погляду перспектив революції...

— Давайте й глянемо з погляду цих перспектив,— різко урвав Іванов.— Хто зараз не з пролетаріатом, той проти нього, і пролетаріат теж буде проти нього!

— Звичайно, звичайно! — гостинно погодився Винниченко.— Отож я кажу! Корпус українського генерала Скоропадського вже на підступах до Києва — завтра, можливо, він буде тут. Українські «вільні козаки» отамана Тютюнника мають прибути, очевидно, післязавтра. Другий український корпус генерала Мандрики вже вирушив із Шепетівки — ми чекаємо його за два-три дні. Таким чином...

Іванов стукнув кулаком по бильцю стільця, біля якого стояв:

— Повстання почалося сьогодні! І вже сьогодні місто повне збройних сил контрреволюції! Наші повстанці зараз ллють кров...

— Н-да, кров...— Винниченко поглянув на губи Іванова і на хустинку, яку той щойно заховав до кишені.— І ми, будьте певні, проллємо кров, щоб вибороти волю українському народові й ствердити соціалізм на Україні...

— Отже,— запитав Іванов,— Центральна рада дасть наказ чи бодай дозвіл своїм частинам виступити на боці повстанців?

— Неодмінно, неодмінно! — поквапився гостинно запевнити господар.— Як тільки наші сили накопичаться...

— Завтра... післязавтра... чи за два-три дні? — не

стримався і скрикнув Іванов.— А сили контрреволюції переважають сьогодні!..

Винниченко швидко глянув на Іванова і відчув, як бісик дипломатії заворушився й затанцював у його душі.

— Але ж,— мовив він лагідно,— хіба повстанці не втримаються день-два? Адже, за нашими відомостями, вам на допомогу іде з Жмеринки збільшовизований другий гвардійський корпус?

Іванов вагався тільки одну мить. Потім сказав, дивлячись Винниченкові просто в очі і своїм поглядом затримуючи його погляд в своїх очах:

— Так, він іде. Він уже під Вінницею. І його прибуття вирішить успіх повстання... Але корпус іде з боями: між Жмеринкою і Києвом стоять контрреволюційні заклади.

— Що ви кажете! — скрикнув Винниченко.— Так от чому затримується і наш корпус генерала Скоропадського! Він же іде на Київ з цього ж таки напрямку і теж затримується в боях... Отже,— зрадив Винниченко,— як бачите, ми вже діємо разом — і сьогодні, а не завтра!

— Ні,— відказав Іванов.— Ми не діємо разом. Гвардійський корпус веде бої якраз... проти тридцять четвертого корпусу Скоропадського, що перетяв йому шлях на Київ...

— Та що ви кажете! — Винниченко був прикро вражений.— Це якесь непорозуміння! Будьте певні, я зараз же внесу інтерпеляцію про це на сесію Центральної ради... Негайно!.. Хоча на порядку денному сесії стільки питань, що всі інтерпеляції, а їх вже набралось чимало, вирішено заслухати після вичерпання порядку денного — завтра чи, можливо, післязавтра. Отже, за два три дні...

— Прощайте, добродію Винниченко! — сказав Іванов.

7

Затонський в цей час стояв на кам'яному мурі університетського саду — на розі Володимирської та Бібіковського бульвару — і промовляв.

Власне, промовляти — то й було все, що міг він зараз робити.

Справді, на що більше був він спроможний? У міському комітеті більшовиків, в університетській аудиторії

номер десять, він організував загальноміський штаб повстання і очолив його,— як доручив йому другий ревком. Але штаб не мав зв'язку з районами, не мав будь-яких резервів — ані людських, ані матеріальних. Втрачено зв'язок і з самим ревкомом на Печерську: Печерськ був відрізаний і наглухо закубрений. Все, що мав голова міського штабу повстання,— то були півста юнаків та дівчат із Спілки робітничої молоді. Та ще — пакети бинтів і пляшечки йоду з запасів медичного факультету.

Два десятки дівчат розібрали медичні пакети і, заховавши їх під одежею на собі, понесли різними шляхами на Печерськ, щоб пробитися в «Арсенал» і забезпечити допомогу пораненим під час бою. Ще десятеро дівчат дістали завдання: пробиратися на Шулявку, Поділ та Деміївку, і з Шулявки, Подолу й Деміївки — назад. Вони мали встановити і здійснювати безперестанний зв'язок штабу повстання з районами.

Хлопцям-соробмольцям Затонський сказав:

— Хлопці! По двоє, по троє розходьтеся по хлібопечкарнях, які є в місті; говоріть до робітників, переконуйте власників, а не буде згоди,— дійте, як підкаже революційна совість, хоч би й примусом, хоч би й зброєю! Забирайте весь хліб і везіть сюди: бійці не повинні бути голодні.

Саме в цю хвилину увагу Затонського притягли звуки з Бібіковського бульвару. Причаєну тишу завмерлих кварталів сполохав якийсь невиразний, відразу незбагненний шум. Непаче грохкали відразу багатьма грохотами баби під столодолю, відсіваючи горох. Грохання це виразно наближалося. Тепер Затонському стало зрозуміло, що це справді грохання сотень взутих у чоботи ніг по брукові — невлад, але в ритмі походу. Та вже стало видно і самих солдатів. Вони були в залізних фронтових касках, в англійських зелених шинелях і важких бутсах на ногах — під гетри-обмотки. Чехословаки! Ті, що зайняли район залізниці — для охорони транспортних магістралей та забезпечення безперервного руху на підфронтових комунікаціях: так ще зранку пояснено прибуття чехословацького легіону до Києва. Але ж район залізниці тепер залишався у них далеко позаду: вони рухалися вниз, до Бессарабки,— на Печерськ! Чорт забирай! Невже вони йшли на підтримку військам штабу, що облягли центр повстання — «Арсе-

нал» і авіапарк? Отже, чехословаки не залишаться нейтральними?..

Затонський виплигнув просто через вікно — з двометрової висоти просто в університетський сад — і садом побіг до муру, що виходив на бульвар.

Просто через клумби айстр Затонський добіг до університетського муру, підплигнув, ухопився за прут — і вже був нагорі, на прuzі. Скаля битого скла по пругу порізало йому долоні.

Так, сумніву не було: чехословаки — гвинтівки на ремені за плечем, при поясах — патронники й гранати — посувалися вниз, до Бессарабки: голова колони ще не було видно: хвіст її був ще за другим рогом, на Безаківській, може, аж під вокзалом. Дивізія? Одна, дві? Може, корпус?

Що робити?

А що можна було зробити?..

І от Затонський стояв на мурі і промовляв:

— Товариші! Чеська революційна армія утворена для того, щоб воювати проти Австрії — за свободу й самостійність Чехії! Брати! Не втручайтесь у внутрішню боротьбу на теренах Росії і України! Ви не можете бути суддями в боротьбі партій українського і російського народів...

Чеські вояки скоса позирали на несподіваного промовця на мурі, потім одводили очі й втуплювалися поглядами під ноги. Що каже цей чудний промовець на мурі, патлаючи бороду й полискуючи скельцями окулярів? Не бути суддями українського і російського народів?.. А які ж вони судді? Вони — солдати: одержали наказ і йдуть, куди наказано. Не втручатися у внутрішню боротьбу, воювати проти Австрії за свободу й самостійність Чехії?.. Так воно й є. Для того вони й кинули зброю, будши солдатами армії імператора Австрії Франца-Йосифа, підняли руки вгору й передалися на бік армій революційної Росії. Щоб воювати проти Австрії за свободу та самостійність Чехії.

— Товариші! Брати! — гукав Затонський. — Не йдіть проти українського і російського народів! Не допустіть, щоб ваша зброя зачервоніла кров'ю слов'ян і пролетарів!..

Проти слов'ян і пролетарів? Що він верзе? Вони ж ідуть за чеський та словацький народи. Вони слов'яни і пролетарі!..

Човгаючи важкими бутсами, горблячися під вагою бойової амуніції, вояки-чехословаки йшли понуро. Вони хотіли додому, до Чехії і Словакії, і їм ще йти та йти — крізь бої та битви, проливаючи кров і віддаючи життя. І от раптом по дорозі — заколот. Вони мусили пройти і крізь нього. Вони похмуро слухали чудного промовця, позирали скоса, одводили очі і дивились у землю собі під ноги.

Затонський вже сплигнув з муру на тротуар. Він стояв на брукові — наче хотів загородити дорогу, хапав крайніх вояків за рукава — неначе хотів кожного спинити:

— Товариші! Брати!..

Комірець йому розстебнувся, галстук з'їхав на плече.

Раптом з однієї з рот вибіг солдат і вхопив Затонського за руку.

— Товаришу! — сказав він. — Єсм соціаль-демократ. Маю прізвисьце Муна. Знаю вас по комітету київських більшовиків. Єсм також член чехословацького комітету в Києві. Товаришу, ми мусимо спинити похід наших вояків! Ми спинимо! Товаришу, ходім...

І вони побігли — український більшовик Затонський і чеський соціал-демократ Муна. Вони ще не знали, що мають зробити, але вони повинні були робити... Спинити чехословацьку бригаду, яку кидали в бій проти українських і російських робітників і селян. Це вони знали. І більше вони не знали нічого.

А вечір уже пересідав на ніч.

8

Петлюра сидів у кабінеті командуючого Київською військовою округою і роздивлявся.

В кабінеті було затишно. Яскраве, але зм'якшене матовими абажурчиками світло сотилося згори, з-під стелі, з величезної та масивної, як панікадило в церкві, кришталєво-бронзової жирандолі. На стіні — в важкій золоченій багетній рамі — добротна копія репінського шедевра: запорожці пишуть листа турецькому султану.

Генерал-лейтенант Квєцинський потонував у важкому шкіряному кріслі позаду такого ж важеного, мореного дуба, з інкрустаціями письмового столу. У кріселках перед столом — праворуч та ліворуч — розташувалися нерозлучні порадники командуючого: комісар штабу від

Тимчасового уряду, російський есер Кириєнко, і комісар губернії від Тимчасового уряду, український соціал-демократ Василенко.

Петлюра сидів навпроти генерала — на стільчику перед приставним для відвідувачів столиком.

Старший офіцер для особливо важливих доручень, штабс-капітан Боголепов-Южин — згідно субординації — тримався осторонь, біля вікна. В руці він тримав блокнот — для невідкладних записів, але позирав у вікно. За вікном він не бачив нічого — ніч, але вікно виходило на Банкову вулицю, дивилось мимо химерного будинку архітектора Городецького вниз, на скверик перед театром Соловцова і на ліхтар біля шлейферівського фонтана в стилі неогрек, а з цим ліхтарем у штабс-капітана були пов'язані зовсім свіжі і аж ніяк не приємні спогади. Починалися вони з дошкульного зуду нижче попереку, сипали морозом по спині, холодили хребет вгору і аж тоді досягали свідомості. А в свідомості штабс-капітана жило відтепер лише одне: ввіймати шулявську анархістку, свою покинуту полюбовницю, заголити прекрасні білі сідниці і відшмагати нагаєм із свищевими кульками. Ще жило в свідомості офіцера: подібним способом розправитися взагалі з усією черню і залити більшовицькою кров'ю всю матушку Русь.

— Штабс-капітан! — покликав Кведицький.

Боголепов-Южин виструнчився — його наче поставило правцем, бо від рвучкого руху різонуло болем по всій спині.

— Пишіть! — наказав генерал. — Пишіть так...

— Відкритий текст? Чи шифровка?

— М-м-м? — генерал кинув запитливий погляд на Петлюру.

— Краще буде шифрувати, пане генерале, — поквапився Петлюра.

Генерал поглянув на комісара Кириєнка праворуч і комісара Василенка ліворуч. Ті знизали плечима.

— Шифруйте! — згодився генерал.

Петлюра полегшено зітхнув. Шифром буде краще: навіщо передчасно роздзвонювати про те, що тим часом мусить залишитися... військовою таємницею? Нехай вже нащадки самі розбираються потім.

Справді — добре чи не добре він робить?

Адже ситуація склалася надто заплутана. Більшовики зняли в Петрограді повстання, і, що гріха таїти,

Симон Васильович був зовсім не проти повстання, раз воно спрямоване проти ненависного централістського, русотяпського Тимчасового уряду... Але як же бути, коли точнісінько таке повстання сталося і тут, у Києві, і взагалі по всій Україні? Логіка говорить, що в такому разі треба бути з тим, хто теж проти цього повстання, тобто з Тимчасовим урядом!

Ідучи сюди, до штабу, на запрошення командуючого військовою округою, Симон Васильович потішав себе лише одним: і генерал Квецинський, і комісари Кириєнко та Василенко були... українці. Невже ж такі четверо українців не зрозуміють один одного і не знайдуть спільної мови?

Одначе висловлені далі домагання Петлюри — підтримати проголошення української державності і оголосити на Південно-Західному фронті армію українською — всі троє дружно і без вагань відхилили.

Як же підтримувати Тимчасовий уряд та його оборонців, коли ні Тимчасовий уряд, ані його оборонці тебе не визнають?

І Симон Васильович розгубився. Адже не підтримати їх означає підтримати тих, хто проти них, тобто більшовиків. А як же підтримувати більшовиків, коли Центральна рада засудила більшовицьке повстання?

І тоді Петлюра запропонував нейтралітет. Нейтралітет, знаєте, дуже політична справа, коли ти непевний, хто буде зверху. Тим паче що нейтралітет завжди, по потребі, можна порушити і в час самої бійки пристати до того, хто покаже себе дужчим.

Проте пропозиція про нейтралітет теж не знайшла схвалення ні в генерала, ані в комісарів. Вони вже встряли в бійку — тепер мусили або перемогти, або бути переможеними. Їм потрібний був спільник, а не сторонній спостерігач, і не гуманський дурень, який з чужого воза бере і на свій кладе.

Комісар Василенко мовив тільки: «Гм!»

Комісар Кириєнко вилаявся: «До чортів собачих!»

Генерал кашлянув і сказав:

— Мушу все ж таки вам нагадати, що влада в місті належить мені. Тобто я хотів сказати, — чемно виправився він, — штабу округи...

Петлюра похолов. Чорт забирай! Це схоже було на... проголошення диктатури. А Центральна рада? А взагалі Україна?.. Чи ж міг він пристати на таке?.. Ні! По-

дібно було, що треба рвати з штабом і... оголошувати йому війну?.. Тобто разом з більшовиками? А Центральна рада?

Проникливо зрозумівши душевний стан співрозмовника, генерал поквапився додати:

— Тому й пропоную такий текст угоди... Штабс-капітан, пишійть...

Офіцер для особливо важливих доручень писав.

— «Майчи на увазі, що військова влада в Київській військовій окрузі належить командуючому військовою округою і беручи до уваги потребу найтіснішого співробітництва поміж військовою та...— Тут генерал кахикнув і поглянув: ледь запитливо на своїх комісарів та категорично й імперативно на Петлюру,— та крайовою цивільною владою, а також,— додав він після відповідного погляду обох комісарів,— громадськими організаціями...»

Петлюру обсіпало жаром. Отже, і його прерогатив, як військового начальника озброєних сил Центральної ради, теж не визнається!.. Петлюра сунув руку за борт френча і наготовився рішуче звестися.

А генерал диктував далі. В доволі таки витіюватій та казуїстичній формі, з належною, як данина часу, демагогією — генерал мав, крім військової спеціальної, ще й юридичну освіту — в тексті констатовано необхідність оборони устоїв та підтримання порядку, з скромним посиленням на свободу і революцію. А далі викладалась практична, конструктивна, частина: військова влада (штаб) та крайова (Центральна рада і міська Дума) утворюють при командуванні військами округи тимчасову комісію, яка й мала бути поінформована (тільки поінформована!) про всі розпорядження щодо пропонованого (мовляв, ще не здійсненого!) вживання збройної військової сили на випадок політичних (!) та анархістських ексцесів. Склад комісії мав бути такий: представники генерального секретаріату Центральної ради, Українського військового генерального комітету, Третього всеукраїнського військового з'їзду, козачого з'їзду, міської Думи, військового комісаріату й прокуратури...

Петлюра підхопився з стільця. Чорт забирай, але ж це лише інформативний і, ну, скажемо, дорадчий орган при... при військовому диктаторі! Хіба міг він на таке піти? І хто в складі цього органу? Представники самих аристократичних, плутократичних і взагалі буржу-

азних організацій, ще й прокуратури! Ні, погодитись на таке Петлюра не міг — він же демократ, навіть соціал-демократ!..

— Представника від Ради військових депутатів теж треба включити,— похопився, перебиваючи генерала, комісар Кириєнко, миттю переймаючи рух Петлюри.— Більшість там не більшовицька! — поквапився він заспокоїти генерала.

— І представника Ради робітничих депутатів! — озвався й собі комісар Василенко.— Адже комісія повинна представляти широкі демократичні кола...

Петлюрі відтамувало дихання: ах, все ж таки демократичні кола!..

Генерал скося глипнув на Петлюру й мигнув бровою:

— Що ж, якщо вони того забажають... будь ласка, я не заперечую. Штабс-капітан, впишіть і представників цих самих... Рад — навіть десь там попереду військового комісаріату та... гм... прокуратури.

Потім генерал глянув впрост на Петлюру широким і ясним поглядом, але десь там, у глибині його зіниць, блимали якісь вогники — чи то хитрощів, чи то іронії:

— Кінець кінцем... гм, друже мій, якщо це вам буде... зручніше, ви ж можете тлумачити це і як... цей самий... нейтралітет — я маю на увазі позицію Центральної ради та її цих самих... різних органів, звичайно. Але ж бойовий наказ,— тьмяні іскорки зникли з очей генерала,— в разі цих самих... ексцесів, поширюватиметься, певна річ, на всі військові одиниці...

Петлюра все ж таки скипів:

— Перепрошую! Але ж корпус генерала Скоропадського між Жмеринкою та Козятином і корпус генерала Мандрики під Коростенем — це ж таки мої, тобто українізовані військові з'єднання! Сто двадцять тисяч багнетів!

Генерал постукав пальцями по столу: аргумент був таки поважний — сто двадцять тисяч багнетів! А в місті Києві за штабом було од сили два десятки тисяч офіцерів, юнкерів та ударників; по Київській окрузі — ще з двадцять тисяч козаків. Правда, комісар фронту Іорданський з наказу Савінкова гнав зараз до Києва сімнадцять ешелонів війська...

Генерал мовив роздумливо, знехотя відводячи погляд від хмарного неба за вікном, яке йому теж нічого не сказало:

— Що ж... е-е-е... я... це саме... не буду заперечувати проти того, щоб ви перемістили ці корпуси... гм, на підступи до Києва...— І зразу він стрепенувся під переляканими поглядами обох комісарів.— Так, так, нехай перемістяться, ввійдуть в зону округи і... виконуватимуть мої накази. Звичайно, я інформуватиму вас,— мило посміхнувся він до Петлюри,— і на підставі... гм, нашої угоди,— він посміхнувся зовсім приязно, дружньо, навіть змовницьки,— ваша порада буде для мене найдорожчою поміж... е-е-е... усіх інших порад усіх інших членів комісії... За те вам... гм, гарантована повна підтримка всієї військової сили фронту. Я зараз же дзвонитиму Йорданському і Савінкову про нашу з вами домовленість!

Петлюра мовчав. Він роздумував і прикидав.

Але ж споконвіку відомо, що мовчанка — то є знак згоди, в кожному разі — не заперечення.

І генерал зовсім розвеселився.

— Але ж, мої папове, — скрикнув він, пускаючи бісників з-під навислих брів, — чи ж є рація залишати нашу угоду в цьому самому... в шифрі? Раз ми створили комісію, таку широку і... е-е-е... на таких демократичних засадах? Штабс-капітан, — наказав він зразу, — передайте текст угоди в цю саму... в пресу! І — провід у ставку!

Потім генерал звівся, через стіл простяг руку Петлюрі і — очевидно, від усїєї душі — потис мляву Петлюрину руку.

Але рука в Петлюри була млявою зовсім не того, що Петлюра був приголомшений, розгубився чи збагнув, що його обкрутили навколо пальця. Ні. Тіло Петлюри було в стані розслаблення тому, що в цю хвилину чимдуж, з повною напругою працював його мозок. У свідомості Петлюри в цю хвилину народилася ідея.

Ідея була така: а що, коли зразу і проти тих, і проти сих? І проти більшовиків, і проти Тимчасового уряду? Хіба це не буде найвищим виявом... гм, самостійності? Більшовики б'ють Тимчасовий уряд, Тимчасовий уряд б'є більшовиків, а він, Петлюра, тобто війська Центральної ради шарпатимуть і Тимчасовий уряд, і більшовиків? Адже за такої ситуації ні більшовики, ані Тимчасовий уряд не зможуть вийти у переможці. Га? Хіба це не ідея? Своєрідний... гм, нейтралітет, тільки, так би мовити, догори ногами?..

Петлюра приосанився. Поразка для кожного з трьох реальна лише тоді, коли два інші стануть на одну лінію. Але ж бути такого не може, щоб Тимчасовий уряд та більшовики заспілкувалися і разом обрушилися... на третю сторону. Ні, такого ні в якому разі бути не може.

І треба діяти зразу! Кінець кінцем і брат-франкмасон, великий майстер іоаннівської масонської ложі, до якої віднедавна належить і Петлюра, напучував саме так: хто діє зразу і рішуче, той і буде зверху. Правда, навальність і рішучість дії при тому треба неодмінно приховати, демонструючи свою неначе млявість та нерішучість.

Петлюра відповів млявим потиском на міцне рукостискання генерала, а тоді вже приосанився ще раз і поглянув на трійцю перед ним навіть погордливо. Либонь, він таки непогано починає як полководець і військовий стратег. Які можуть бути сумніви: він, Петлюра, — полководець і стратег! Блискучий полководець і геніальний стратег! Либонь, саме про це він і мріяв все своє життя ще змалку.

Петлюра застромив пальця за борт френча, коротко вклонився зразу до всіх трьох, круто повернувся на каблуках і попростував до дверей.

Генерал і два комісари дивилися вслід Петлюрі, перезираючися з подивом: і з чого б то так розхорохорився цей плюгавий земгусарик?

9

Так і почалася ніч — перша ніч Жовтневого повстання в столиці України.

І дивним — несподіваним у годину бою — був тієї ночі Київ.

Від Дарниці до Святошина і від Подолу до Шулявки всі вулиці міста сяяли яскравими вогнями: вуличні ліхтарі засвічено як у свято. Але в будинках жодного вікна ніде не світилося: вікна кияни щільно позанавішували або й затулили віконницями та міцно взяли їх на прогоничі.

Усупок гомін вічно юртливого натовпу у центральних кварталах, тихо стало по шумливих парках, завмер бренькіт трамвая, не гуркотіли й колеса фаєтонів по бруку.

Київ неначе облігся спати. Не чути було й неодмінних у нічну пору пісень на дніпровських кручах.

Але по подвір'ях на околицях іржали коні, застоявшись на припоні, а впоперек вулиць, що виходили з центральних кварталів на околиці, вирито від тротуару до тротуару траншеї. З-за наваленого бруствером каміння густо полискували гостриці багнетів, а з глибини окопів чулися хриплі голоси. То перелаювалися та кляли, куняючи під осінньою мрякою, донці й чехословаки — з гвинтівками у руках, у стані щохвилиної бойової готовності.

Околиці наче обложили центр, а центр проти околиць найжачився тисячами багнетів, теж тримаючи околиці... в облозі.

На околицях, як завжди, світла не було. І саме там — нехай нишком, нехай причаєно — буяло зараз життя.

На ганки хатин виходили люди — і зразу зникали у темряві садків. У садках, попід стінами хат або й позатинням люди збиралися по двоє, по троє. І притишено гомоніли. Завулками теж пробивались люди — по одному, по двоє і цілими гуртками. І в кожного в руках тьмяно полискувала люфа гвинтівки. З Подолу темні постаті пробиралися вгору — Глибочицею. З Солом'янки — попід Батиевою горою аж до Києва-Другого. З Телички прямували Наводницьким ярмом до Печерських горбів. Через Ланцюговий міст — тихо, мало не навшпиньки, але вишикуваною лавою — пройшов із Слобідок цілий загін на сотню багнетів.

Цей рух — з усіх околиць до «Арсеналу» — не припинявся цілу ніч. То робітники з усіх заводів пробиралися на допомогу до повсталих арсенальців. Пробиралися, щоб стати з товаришами до бою плече в плече.

В «Арсеналі» усіх прибулих, яким щастило прохопитися через Микільську чи Московську, зустрічав начальник арсенальської Червоної гвардії арсеналець Галушка. Він не питав, хто ти і звідки, питався лише: скільки маєш патронів? Тих, які мали лише одну обойму, він залишав під мурами цехів. Тим, у кого патронів було вдосталь, він наказував лягати в цеп поза купами вугілля та стосами шпал під «задньою лінією»: тут було найнебезпечніше місце, тут на світанку слід було чекати удару.

Втім, в «Арсеналі» теж було тихо, хоча й жив «Арсенал» тієї ночі бурхливим життям. Під гвинтівкою було

вже сім чи вісім сот бійців. Від саперів та авіапарківців піднесено кілька десятків тисяч набоїв. З кінно-гірської батареї — не одну сотню снарядів. На ранок «Арсенал» — як фортеця — міг прийняти оборонний бій.

По цехах і в подвір'ї сновигали дівчата: то соробмолки з «Третього Інтернаціоналу» з'являлися через Рибальську вулицю або з дніпровських круч і приносили буханки хліба або в санітарних сумках — бинти, марлю та йод.

«Арсенал» готувався тримати облогу.

І тихо, причаєно було в «Арсеналі».

І тільки довкола авіапарку цілу ніч, не вщухаючи, палахкотів бій.

Юнкери Костянтинівського, Миколаївського й Олександрівського училищ замірялися взяти й авіапарк у щільне кільце та намертво відрізати його від «Арсеналу» й цілого міста. Треба було зтягти зашморг і знищити авіапарк, бо був він зброярнею цілого повсталого Печерська.

Сотні юнкерів вийшли й пішли цепами на бастіони авіапарку.

Але бастіони авіапарку відповіли рясним огнем, і юнкерські цепи мусили залягти.

Юнкери пустили попереду панцирні автомобілі, і цепи рушили знову, позаду машин.

Авіапарківці відповіли запалювальними кулями, панцирники спалахнули, і юнкери знову відкотились назад.

Тоді юнкери викотили батарею гірської артилерії і послали на авіапарк зливу снарядів.

Та авіатори вдарили з мінометів — і юнкерська батарея замовкла.

До півночі три хвили юнкерської атаки захлинулись. Кулемети з бастіонів авіапарку притисли юнкерські цепи до землі, і рясне віяло куль не давало юнкерам звести голови.

Під ранок юнкерам пощастило встановити зв'язок з важкою артилерією в Дарниці за Дніпром: вони запресли важкого вогню — стерти бастіони авіапарку з лиця землі!

Важка артилерія огонь пообіцяла на ранок: треба ж важкі гармати точно пристріляти до мети, а зробити це можливо лише, як зійде сонце. Тільки ж важка артилерія пообіцяла відкрити огонь не на авіапарк, а... на юнкерські училища. Сибірська важка артилерія, дисло-

кована як захист Києва — на випадок прориву фронту на Київ,— оголосила, що приєднується до повстання: за владу Рад! Тоді цепи юнкерів піднялися і в четвертий раз: авіапарк треба ліквідувати за всяку ціну, ще до світання, в темряві ночі!..

Бій палахкотів довкола авіапарку. Мовчав насторожено «Арсенал». Зрідка пострілювали по околицях. Тихо було в центрі міста. Вуличних ліхтарів не гасили, але в передранкових сутінках вони вже не світили, тільки тьмяно полискували.

А в самісінькому центрі міста — в приміщенні Ради фабзавкомів за щільно завішеними вікнами теж буяло життя. Голова спілки металістів Києва, більшовик Омельян Горбачов, проводив засідання страйкового комітету: вранці в місті мав неодмінно початися загальний страйк. Вимоги загального страйку: звільнити арештований ревком, вивести контрреволюційні війська з міста, передати владу в місті Раді!

Іван Федорович Смирнов вже друкував ці вимоги листівками у погромленій юнкерами друкарні «Голос соціал-демократа», і тридцятьєро хлопців та дівчат із «Третього Інтернаціоналу» вже чекали, щоб до ранку наліпити листівки на воротах кожної фабрики і кожного заводу.

Листівка закінчувалась так:

«Товариші! Спиняйте заводи, фабрики та майстерні! Нехай замре все життя в місті! Нехай пролетаріат і гарнізон Києва покаже, що він не дозволить контрреволюції розтоптати свободу! Хай живе революція! Хай живуть Ради робітничих і солдатських депутатів! Хай живе революційний Петроград! Всі на захист революції! Всі за владу Рад!»

Юнкери не витримали і залягли вчетверте — вже під самісінькими валами й мурами авіапарку. То були високі вали й міцні фортечні мури бастіонів: їх будував ще цар Петро проти шведів, коли б вони поткнулися сюди після Полтави.

Стеля з свинцю знову міцно прип'яла юнкерів до землі. І це вже була остання атака: надходив світанок. Оболока хмар на сході розійшлась, бризнуло першим сонячним промінням, заяскріли золоті бані на Лаврі й Софії — на башті «Арсеналу» маяв червоний прапор.

В аудиторії номер десять університету святого Володимира в цей час два чоловіки, засукавши рукава сорочок

і по лікті вимастившись в фіолетову мастику, друкували на університетському шапірографі відозву. Текст відозви складено чеською мовою. То голова міського штабу повстання Затонський та чеський соціал-демократ Муна друкували заклик до солдатів чехословацької бригади: «Товариші! Брати! Вояки чехословацької революційної армії! Вимагайте від свого командування, щоб вас зняли з позицій в Києві! Домагайтеся, щоб чехословацькі вояки не пролили крові братніх українського й російського народів!..»

Сонце зійшло. Видимість стала абсолютною. За Дніпром у Дарниці вдарило, гримнуло й перекотилося — наче грім серед ясного неба — і через хвили могутньої ріки, а тоді через яри на схилах дніпровських, і понад печерськими сумирними садочками загуркотіло й завищало, як стугонять кур'єрські поїзди на подвійних французьких вилках, не притишуючи ходу. То вдарив, як і обіцяв, з усіх своїх гармат сибірський дивізіон важкої артилерії по юнкерських училищах — Костянтинівському, Олександрівському й Миколаївському. Влучним був третій постріл: важкий бризант зрізав крило центрального корпусу Костянтинівського училища.

Почався другий день повстання.

СОНЦЕ ЗІЙШЛО

1

Сонце зійшло — і враз над Києвом знялося ревище гудків.

Гув «Арсенал» на Печерську. Гули Південно-Російський металургійний — під Солом'янкою, Гретера і Криванека — на Шулявці, снарядний — на Деміївці, Матісона — на Глибочиці. Гула верф на Подолі.

А тоді загули всі сорок київських заводів і фабрик, загули та засвистали й всі київські майстерні, які тільки мали гудки або свистки. Загули й засвистали, як гули і свистали щодня, крім неділь, церковних свят та царських тезоіменитств. Але сьогодні це ревище гудків було страшне. Бо гули і свистали не як щодня на роботу: один довгий, а тоді — короткий. Гули й свистали сьогодні безперестанку — два короткі й три довгі, і зно-

ву — два короткі й три довгі. Як подають гасло на сполох паровозні гудки. Втім, свистали і всі паровози перед пасажирським вокзалом і на Києві-Другому.

І місто після гудків не ожило: не рушили трамваї, не задудніли клаксони омнібусів, не завищала дарницька автомотриса, не вийшли й люди на вулиці, поспішаючи на роботу, — вулиці залишались порожні і мертві. Кияни щільніше загнули занавіски, міцніше затулилися віконницями.

Тільки цокіт кінських копит де-де зривався галопом між кам'яниць в ущелинах вулиць: то кінні патрулі та зв'язкові — алюр три хреста! — пробігали від телеграфу до штабу, від вокзалу до штабу, від Думи до штабу, і звідки б не було — тільки до штабу.

На сполох!

Загальний страйк!

Загальне повстання!

2

Бій почався знову під «Арсеналом».

Дві батареї польової артилерії — з Черепанової гори та від царського палацу — вперехрест — десять хвилин били по арсенальському дворищі, намагаючись влучити в бензобак, щоб запалити завод.

Потім з Кловських ярів вийшли донці, з Маріїнського парку — ударники смерті, а Олександрівською вулицею — чехословаки. Цепами вони пішли на штурм: на «задню лінію» — з правого флангу, на казарми понтонного батальйону — з лівого, і на головний корпус — в лоб.

«Арсенал» відповів з усіх гвинтівок — а їх було вже до тисячі, з усіх кулеметів, а їх був вже не один десяток, і з двох гармат — на картеч.

Атака захлинулась. Донці заховалися знову в яри. Ударники — в Маріїнській парк. Півста чехословаків лягли трупом на брук Олександрівської вулиці.

Вони йшли воювати проти Австрії та Німеччини — визволяти рідну Чехію та Словаччину, а знайшли трагічну загибель під українським небом.

І це був чи не найтяжчий злочин всеросійської контрреволюції, що спровокувала на марну й дурну загибель чистих серцем юних чехословацьких патріотів.

Потім у бій знову вступив авіапарк.

Тільки тепер авіапарківці не чекали удару. Вони першими вийшли з своїх бастіонів — з-за петрівських мурів та валів — і самі рушили цепами на юнкерів:

Приголомшені обстрілом важкої артилерії, юнкери звелися і в паніці хлинули геть — до Печерського базару, на Звіринець, на Саперне поле.

Та авіапарківці не вганялись за ними — авіапарківці пройшли крізь розтятий фронт юнкерів і рушили в місто — через Васильківську й Бульйонну — до станції Київ-Другий та Київ-Перший. Ставка фронту кинула на Київ свіжі контингенти карателів — сімнадцять ешелонів контрреволюції! Їх треба спинити! Відрізати їм шлях на Київ!..

Проти колони авіапарківців, що вийшла на залізницю, чехословаки, що осідлали вокзал, раптом... підняли білий прапор.

Білий прапор! Спинити вогонь!

Великим білим прапором розмахували легіонери чехи і словаки. І вони гукали:

— Честь свободі! Свободі честь!

В руках у легіонерів були папірці — листівки, друковані на шапірографі в аудиторії номер десять університету святого Володимира українським більшовиком Затонським і чеським соціал-демократом Муною. Чехословацький комітет цієї ночі не спав — він був тут, серед земляків, і юні патріоти вже зрозуміли: їх молоде патріотичне завзяття підло спрямовано проти українських і російських братів — на лихі заміри всеросійської контрреволюції.

Перший полк чехословацької бригади оголосив нейтралітет.

Муна і Затонський — на машині утвореного вже чехословацького солдатського комітету першого полку — поспішали від вокзалу на Олександрівську вулицю, де ще лилася марно кров юнаків з другого полку чехословацької бригади.

3

Вихід першого полку чехословаків із бою розв'язав руки й Довнар-Запольському з шулявськими червоногвардійцями.

Брест-Литовське шосе перетинали окопи донців і ударників — ходу через місто на сполучення з «Арсеналом»

та авіапарком не було, та раптом відкрився правий фланг: залізниця!

І шулявці рушили на територію залізниці.

І тут сталося страшне.

З тилу — від Святошина — застугоніли кулемети.

Під прикриттям кулеметного вогню з шосе — з-поза території заводу Грстера і Криванека — йшов цеп гайдамаків з червоними шликами на смушевих шапках.

Богданівці — гвардія Центральної ради — сунули в місто.

Довнар-Запольський був тільки студентом політехникуму і ніколи в житті не вивчав воєнних наук. Як же бути тепер? Попереду — донці і ударники, позаду — гайдамаки!

Не треба було знатися на воєнних науках, щоб зрозуміти, яку долю роковано жменьці повсталих робітників.

Треба або кидати зброю, або приймати смерть за революцію.

Смерть за революцію — як прийняли її пролетарі Красної Пресні в Москві восени дев'ястсот п'ятого року. Як прийняли її тоді ж у Києві — отут, саме тут, під огорожею політехнічного інституту, — перші київські повстанці на чолі з Жаданівським.

Студент Довнар-Запольський підняв високо червоний прапор, і стіна шулявських червоногвардійців — мовчки, без вигуків «ура», — рушила з гвинтівками на руку проти гайдамацького цепу.

Цеп гайдамаків — теж з гвинтівками до бою — йшов їм назустріч, просто на них.

І тут сталося несподіване й дивне: над гайдамацьким цепом, поруч із жовто-блакитним прапором, враз спалахнув червоний!

Богданівський полк щойно одержав наказ: Центральна рада дотримується нейтралітету, козакам-богданівцям стояти на місці постою напоготові, але ж у заколот між військами Тимчасового уряду та повстанцями за владу Рад не вступати.

Та козаки-богданівці були солдатами, що пройшли три роки війни, були вони селяни й робітники українських сіл та українських заводів — і першим ворогом для них була контрреволюція, що йшла за Тимчасовим урядом. І дві сотні богданівців збунтувались. Вони

взяли зброю і рушили в місто — на допомогу повсталим робітникам.

«За владу Рад!» — написано на прапорі, що тріпотів у руці студента Довнар-Запольського.

«Геть Тимчасовий уряд!» — написано на прапорі богданівців.

І вони пішли поруч — шулявські червоногвардійці і гайдамаки, що носили ім'я славного гетьмана України.

На залізниці авіапарківці, шулявці й богданівці з'єдналися і рушили до Поста-Волинського — назустріч військам, що поспішали контрреволюційному штабу Київської округи на допомогу.

4

В цей час ударникам у Маріїнському парку, чехословакам на Олександрівській та донцям у Кловських ярах подано знак: знову ударити в атаку на «Арсенал».

Водночас такий же знак подано курсантам школи прапорщиків у Бутишовому провулку.

І курсанти ударили з кулеметів арсенальцям з тилу.

Вийшли донці з Кловських ярів. Вийшли ударники з Маріїнського парку.

Донці пішли на «задню лінію» — їм вдалося підійти до неї майже впритул. Ударникам пощастило зразу відрізати понтонерів від «Арсеналу» і встановити кулемети біля пам'ятника Іскрі.

Тепер донці й ударники взяли «Арсенал» в кинджальний огонь.

Але чехословаки... не вийшли на лінію вогню.

Другий полк чехословаків теж підняв білий прапор.

З білим прапором — нейтралітет! — чехословаки вимаршували геть з розташування бою і рушили в напрямку на вокзал.

Соціал-демократ Муна прибув у Центральну раду й заявив від імені бригади: визвольна чехословацька армія не бажає втручатися у внутрішні справи українського народу. Чехословацькі вояки виходять із бою і вимагають негайно відправити їх на фронт битися з німецькими й австрійськими загарбниками, йти з боєм землями Європи — аж до визволення рідної чеської і словацької землі!..

Ешелони з фронту, на які так чекав штаб, справді почали прибувати. Один за одним вони влітали під блокпост Поста-Волинського, і паровози давали перед закритим семафором довгий свисток: відкривай семафор! Дорогу!

Але семафор не відкривався, і ешелони тільки шикувалися в хвіст попереднім.

На схилах насипу обабіч стояли кулемети — люфами на ешелон. І тільки ешелон спинявся, брязкаючи буферами, — вздовж ешелону вже бігли озброєні люди й гукали: «Не виходь! Не виходь! Не виходь!»

Авіапарківці з шулявцями та повсталими козаками-богданівцями намертво замкнули ключовий пункт Поста-Волинського.

Допомога ставки військам київського штабу — під люфами кулеметів — сиділа в своїх вагонах ні в сих ні в тих. Обставин бою вони не знали. Їх повідомлено: бій завершено, кладіть зброю і йдіть під чотири вітри до чортів собачих! І як вам, хлопці, не соромно — потикатися проти трудового народу?..

Поступово, ешелон за ешелonom — вже чотири чи п'ять — прибулі складали зброю. А що вони мали робити?

Роззброєних було вже чотири-п'ять тисяч. Роззброювали — чотири-п'ять сот.

Втім, між фронтом і Києвом у путі, поспішали на допомогу штабу ще дванадцять ешелонів: десять-п'ятнадцять тисяч бійців.

6

І от перед Миколою Тарногородським — головою Вінницького ревкому та поручиком Зубриліним — командуючим збройними силами повсталих за владу Рад вінничан стало це невирішене питання: як бути далі, як вийти із цього зачарованого кола?

Гарнізон Вінниці дорівнював сорока тисячам вояків — і майже половина гарнізону повстала. Але в повстанців не було артилерії. Бош має підвести артилерію з Жмеринки, та на шляху її пересування виріс раптом збройний заслів — частини першого українізованого корпусу генерала Скоропадського: війська Центральної ради

виконували наказ контрреволюційної ставки Тимчасового уряду...

Отже?

Вінниця — основний резерв Південно-Західного фронту — була першим українським містом, де трудящі зі зброєю в руках повстали за владу Рад. Але вирішальний бій контрреволюції мав бути даний, звичайно, в столиці — в Києві. І гвардійський корпус, який вела Євгенія Бош, мусить за всяку ціну пробиратися до Києва.

Отже?

Київ, певна річ, значною мірою забезпечував перемогу Жовтневого повстання на Україні, але без Петрограда й Москви годі й говорити про перемогу.

Отже?

— Слухай, Ігорьок,— сказав Коля Тарногородський до поручика Зубриліна, коли вони, чорні від безсонних ночей і порохового диму, зустрілися нарешті в підвалах Мурів, де перебував зараз ревком,— чи не здається тобі, що ситуація складається парадоксально, але іншого виходу нема? Бош веде нам на допомогу гвардійський корпус, та для того, щоб вона змогла подати допомогу нам, ми повинні негайно... рушити їй у поміч?

Зубрилін дивився Тарногородському просто в лице:

— Я розумію тебе, Колю. Давай і запропонуємо це зараз ревкому: вийти з Вінниці й рушити...

— ...назустріч гвардійцям і Бош!

— Ні. На Київ. На допомогу кіївському повстанню.

— Ти маєш рацію...— погодився по короткій задумі Тарногородський.

Та здійснити цей задум не пощастило. Цьому перешкодило два повідомлення — вони прибули одне за одним.

Перше повідомлення було з телеграфу: сімнадцять ешелонів вже вирушили з фронту на підтримку військ Тимчасового уряду в Києві, та пробитися на Київ через підкїївські залізничні вузли й особливо крізь блокпости під самим Києвом ці ешелони не можуть. І ешелони повертають... на Вінницю.

Друге повідомлення було місцеве: українська національна рада в Вінниці оголосила, що перебирає владу в свої руки; українізовані частини Вінницького гарнізону, що досі дотримувалися нейтралітету або підтримували повстанців, заявили, що підтримуватимуть свою національну раду.

Отже, і без того переважаючи сили контрреволюції в Вінниці діставали ще подвійну підтримку: ешелони карателів з фронту і українізовані частини в самому Вінницькому гарнізоні. А заслони корпусу Скоропадського — між Жмеринкою та Вінницею — стояли на перешкоді рухові повсталого гвардійського корпусу.

Коли ревком зійшовся на своє засідання, — то було засідання навстоячки, наспіх, під похмурими слупами підвалів старовинних Мурів, а довкола гриміла канонада із жерл артилерії військ контрреволюції, — голова ревкому й командуючий збройними силами вінницьких повстанців запропонували діяти так: прийняти удар на себе! Не пропустити ешелонів з Південно-Західного фронту на Київ, Москву й Петроград, скувати всі ці сили і дати можливість другому гвардійському корпусу пробитися на Київ.

І бій у Вінниці розпочався знову.

Сили противника надто переважали.

І годі було сподіватися на перемогу тут.

7

Але життя було прекрасне — тепер ні в Данила, ні в Харитона сумніву щодо цього не було.

В руках вони тримали гвинтівки, були справжнісінькими революціонерами і підуть зараз на барикади в останній, вирішальний бій — так і в пісні співалося! — і вийдуть з бою переможцями.

А далі... далі все добре, дуже добре — так добре, що й уявити собі неможливо, та й уявляти не треба. Бо ж буде це перемога пролетарської революції і цілком очевидно — всесвітньої!

Із загоном соробмольців «Третій Інтернаціонал» Данило з Харитоном стояли під токарним цехом. Червоногвардійський командир Галушка наказав молодіжному загонові бути напоготові: нехай відстріляються від ударників та юнкерів перший та другий цеп з-поза вугілля понад «задньою лінією», і тоді хлопцям Мишка Ратманського виходити з арсенальського дворища і викидатися вперед — на удар проти цепу ударників та юнкерів. Було соробмольців з п'ятдесят, і всім наказано пригвинтити багнети: іти треба врукопаш!

— Гей, мой! — хизувався невгомонний Харитон.— Гляди, як бігтимеш з гвинтівкою, не зашпурхнись, не

впади, а то, диви, сам на свою штрикалку наколешся — буде тоді тобі шпичка в ніс! Не відчхаєшся!

— Та покинь! — всовищав його Данило.— Тут зараз таке буде, а ти той... хі-хі та ха-ха!

— А що мені, богу молитися? — не вгавав Харитон. Хизувався він тому, що таки потерпав перед тим, що має бути, і це дошкульне почуття треба заховати бодай від себе самого.— Чи мені за жінкою та дрібними діточками тужити? То вже нехай вам, багатосімейним, дрейфити, а нам, парубкам,— вільний вітер!

— А ти, шахтарчук, не нахваляйся,— озвався з гурту хтось старший,— а то бачили ми таких: перед чаркою кварту нахваляється вихилити, а ковтне — і зразу в кашель!

Харитон почав задиратися:

— Це ти про кого? Про нас, шахтарів? Та чи знаєш, що ми у неділю всією «Марією-біс» проти сусідньої Прохорівської на стінку ставали? А прохорівці знаєш які? Русаки з-під Курська й Воронежа! Один в один, з отакенними кулаками! А ти кажеш... Сам, мабуть, вже напустив...

До гурту швидко підійшов Ратманський.

— Хлопці! — сказав Ратманський.— Нам від штабу повстання особливе доручення.

Соробмольці враз оточили свого ватажка:

— Вже виходити? Московською чи на Олександрівську?

— Виходити будемо, але в інший бік. Неможливо вдарити на юнкерів, доки з Бутишевого сиплють на арсенальське дворище кулями. Наказ нам: знешкодити бутишевських прапорщиків.

— Як то? — здивувалися соробмольці.— Де ми, а де Бутишев! Як же нам туди? Хіба гака дати — ззаду, по-під іподромом?

— В лоб підемо! — сказав Ратманський.— Із збірного викотять зараз дві наші гарматки і вдарять по гімназії: влучать чи не влучать, а паніку вчинять! А тут ми — в багнет!

— Отак, прямо вулицею?

— Прямо вулицею.

— Таж вони з своїх кулеметів... просто по нас...

— А ти ж як думав? По горобцях? На те й війна, щоб по тобі стріляли!

Данилові захолонуло в грудях. Одне діло, ховаючись за будинками Московської, підбігти до рогу Олександрівської, а тоді — «ура!». А друге діло вийти на вулицю і півгони тупати відкрито під кулеметним вогнем.

— До брами! — подав команду Ратманський. — Ви йдемо з брами — два десятки правим тротуаром, два десятки — лівим. І бігцем до самісінької гімназії. Грапати у вікна — і зразу плигати досередини. Стріляти ніколи — бити багнетом!

— А п'ятий десяток? — запитав хтось.

— А з п'ятим десятком я серединою вулиці піду. Хто до мене в десятку?

— Я! — зразу вихопився Харитон і зневажливо подивився на того, що закидав йому, щоб не нахвалювався.

— Я! — зразу озвався і той.

Данилові захолонуло в грудях ще дужче. Серединою вулиці — це ж таки на вірну смерть іти... Але пасти задніх Данилу ніяково було — задражнить Харитон.

— Я! — сказав і Данило, правда, вже не третім, а опісля, коли визвалося ще кілька хлопців.

Харитон схвально лягнув його по плечу:

— Отак! Ми з Даньком — дружки і на життя, і на смерть. Разом підемо помирати за революцію. Правда, Даниле?

— Помирати ніхто не збирається! — сухо відказав Ратманський. — Копійка ціна тому солдатові, що у бій помирати іде. Я думаю, ти, Харитоне, іди краще з десятком попід будинками. А то героя правитимеш і на риватимешся на кулю для форсу.

Харитон зразу знітився. Воно й добре — не піти — не з власного переляку, а з наказу начальника. Тільки ж сором який — дістати одкоша.

— Та ти що, Мишко? Та як ти можеш? Та то я тільки так... правда — для форсу. Та ти мені такої образи не завдавай! Я акуратно піду. Ну, будь же другом! І не можу я покинути мого друга, Данилку, раз він з тобою піде...

— Ну добре! — Ратманський махнув рукою. — Не мож-на гаяти часу. Он із збірного вже котять гарматки.

Із збірного цеху справді викотили дві польові тридцяти-мівки просто у двір. Кулемети бутишевських юнкерів засипали двір дощем куль, але арсенальські слюсарі хитро наклепали сталеві аркуші перед замками гармат, і за тими аркушами тулилася неушкодженою обслуга

по два чоловіки. Гарматки стали серед двору, кулі зацокали, заплумкалися об сталеві щити — і Галушка вже гукав: «Огонь!»

Хлопці попід стінами цеху побігли до брами. Гарматки вдарили в ту хвилину, коли соробмольці вже визирали через мур.

— Пішли!

Хлопці вибігли на вулицю і зразу розточилися на три ручаї: два десятки праворуч, два — ліворуч. Один десяток з Ратманським, Данилом і Харитоном — побіг вулицею просто по брукові. Вони бачили, як два розриви виприснули десь за будинком школи прапорщиків, — мабуть, на Микільській чи в Аносівському парку.

— За мною! — гукнув Ратманський. — Вперед!

Ось і Бутишев провулок. Вони бігли і бачили перед собою тільки двоповерхову цегляну будівлю п'ятої печерської гімназії, Бутишевської школи прапорщиків. Її треба було здобути.

Данило біг, і серце йому завмирало. От-от зараз влучить куля... А як же буде з Тосоєю? Йй же за три місяці — пологи! Родити малого Данька... Невже Данилові так і не побачити свого наслідника, продовжувача роду арсенальців Брилів? Та й самому вмирати не дуже хотілося... Ні, хай там що, а війна зовсім не така принадна, як на картинках у журналі «Огонек». Невже таки справді судилося зараз загинути?.. Як то — загинути? Не жити більше на світі? Отак — був, був, та й нема? Не може такого бути...

Кулі вискали біля самісінького вуха. Харитон біг трохи позаду — цибатий Данило виганявся вперед довгими стрибками. І Харитон кричав то «ура», то «постривай, чапле, мені за тобою не вгнатися!».

Гарматки гримнули ще раз — і тепер вже й Данило загукав «ура», бо побачив навіч, як ганок п'ятої гімназії раптом наче вдарило молотом, а вгору порснуло димом та курявою: снаряд вгатив прямісінько в парадний хід гімназії. У той самий парадний хід, біля якого завжди стояв швейцар у синій лівреї і казав Данилові, коли він затримувався перед дверима: «Ану, прохось, прохось, чого роззявився? Тут тільки для благородних!..» І тоді Данило зразу починав люто ненавидіти дружка малих літ Флегонта: зрадив, чорт, перекинувся вже в «благородні», холера, — бігає з телячим ранцем за плечима в цю паршиву гімназію!..

Хлопці з правого тротуару вже підбігли до будинку й поприсідали під стіною. Потім розмахнулися, і — з одного, другого, третього вікна — порснуло скаллям, вапном, а тоді й димом. Та дим звіяло вітром ще раніше, як гримнули вибухи. Хлопці вилазили на підвіконня й стрибали досередини.

Ратманський, Данило й Харитон вихором підлетіли до будинку і ринули просто в хмару куряви, що стояла ще в тому місці, де був колись парадний хід. Цими дверима в царські тезоіменитства входив до гімназії тільки сам директор — «действительный статский советник» Іванов, у трирогому кашкеті та з шпагою при боці; гімназисти заходили з двору через чорний хід.

Зашпурхуючися за трошену цеглу, кашляючи й чхаючи від куряви й смороду пороху, Данило стрибнув просто в пролом.

«Ану! — свердлилося йому в голові. — Побачу зараз, яка така та гімназія ізсередини! Казав Флегонт, зразу як увійти, людський кістяк стоїть -- наче з могили, а з другого боку — великий глобус, і на ньому геть-чисто всі океани і материки...»

У вестибюлі, повитому курявою від трошеної штукатурки, товпилися якісь постаті з руками, піднятими догори. Гвинтівки валялися у них під ногами.

— Здаємося! Здаємося! — гукали юнкери.

— Ура! — зарепетував Данило. Просто перед ним були сходи на другий поверх, і він зразу кинувся туди. Ратманський щось йому гукнув, та вже опізнився. З площадки другого поверху гримнуло кілька пострілів — і Данила по руці вдарило наче шворнем, а тоді шугнуло огнем аж у плече... Гвинтівка випала йому з рук...

— Убили! — почув він зойк Харитона. — Сучі діти! Данила вбили...

Не приміряючися, Харитон вистрілив вгору — на другий поверх.

Він стріляв і стріляв, доки вистрілив усі п'ять, а тоді і собі кинувся вгору по сходах з гвинтівкою наперевіс. Данила він вже не бачив — йому б тільки побачити того, хто вбив його друга!

В цю хвилину через бильця площадки висунувся білий прапор: юнкери на другому поверсі теж здавалися.

Та Харитон вже не міг спинитись — і багнет його вхряс у якусь сіру шинель.

— Хто вбив мого дружка? — гвалтував Харитон, — Хто вбив Данила? Дайте мені його сюди!

Та поруч вже був Ратманський.

— Стій, Харитоне! Вони вже здалися!

Він ухопив Харитонову гвинтівку й прихилив багнет до землі.

І тут Харитон з другого боку побачив Данила. Данило стояв ні в сих ні в тих і більше здивовано, ніж перелякано, дивився собі на ліву руку. З пальця по долоні стікала кров.

— Ху! — Харитон опустив гвинтівку. — Живий! Тю! Чи не мана?

Юнкери стояли з піднятими вгору руками — бліді й перелякані.

Данило озирнувся, заховав поранену руку за спину й нахилився за своєю гвинтівкою.

— От холера! — ніяково бурмотів Данило. — Розумієш, простісінько в пальця мені поцілів. — Він вийняв руку з-за спини — з пальця юшила кров, подивився на руку скоса й спробував зігнути й розігнути пальця: чи ж вціліла кістка? Палець згинався і розгинався: куля, черкнувши, лише розпорол м'ясо.

Харитон раптом розсердився:

— Чого ж ти, тютя, паніку знімаєш? Пальця заскалив, а прикидаєшся, що вбитий! Теж мені — герой!..

Словом, війна хоч і не була такою красивою, як на малюнках в «Огоньке», але, виявляється, й не така страшна, як увижалося, коли довелося бігти серединою відкритої для куль вулиці.

Бутишевську школу прапорщиків знешкоджено. Тепер арсенальці могли вільно вийти з дворища та йти Московською проти ударників та юнкерів. Десяток кулеметів і дві сотні гвинтівок — такий був перший трофей соробмольців Мишка Ратманського.

Коли вони виходили з гімназії знову через зруйнований вестибюль, Данило ховав у кишеню замотаного носовичком кулака — стидався сказати, що поранений, і все озирався — де ж ті глобус та кістяк, якими так похвалявся Флегонт? Кістяка й глобуса не було: їх винесено, відколи тут стала школа прапорщиків.

— Ну й біс з ним, із тим глобусом! — відмахнувся Харитон. — Не таке вже цабе ота гімназія, як придивитися! А кістяками, братику, колись усі будемо — надивимося ще на тому світі...

І все ж таки Данило з Харитоном в гімназії побували, і це був якийсь крок у той світ, досі їм несправедливо заказаний.

8

Подільські червоногвардійці з Георгієм Лівером на чолі посувалися в місто хитрим маневром.

Матроси флотилії, взуттярі Матісона, тягали з порту йшли невеличкими групками, а попереду за квартал чи два — від підворотниці до підворотниці — перебігало кілька дівчаток з «Третього Інтернаціоналу». Дівчатка тримали в руках кошелі — ніби забігли за буряками й картоплею до бакалійки, а пройшовши квартал чи два, розвідавши, що там і як попереду, — поверталися назад і рапортували.

І подільські червоногвардійці де давали гака прохідними дворами, де перебігали нагинці вулицю, а де сунули впрост без перешкод. На Сінному базарі з-поза рундуків хтось відкрив огонь — прийшлося обійти поза Іванівськими лазнями і від аптеки Марцинчика зайти яткам у тил. Стріляли курсанти школи прапорщиків — довелося їх роззброїти, накласти в потилицю й пустити під чотири вітри.

Посприяло подолянам і те, що козаки Шевченківського полку, розташованого від Шекавиці до Житомирської, і далі держали нейтралітет — як наказала Центральна рада, та нейтралітет той виявився одностороннім: військ штабу вони не пропускали на Поділ, але озброєним робітникам дозволили вільно пройти з Подолу в місто. Шевченківці люті були на Тимчасовий уряд, що не вдовольняв вимоги Центральної ради, і були не від того, щоб коли не вони, то хтось інший справи Тимчасового уряду захитав.

Згодом, коли подоляни вийшли вже на Володимирську, — поза Софією, бо від Присутствених місць сипало кулеметним огнем, — виявилось, що поміж червоногвардійців іде і не один гайдамака: козаки-шевченківці по одному, по двоє і собі прилучались до повстанців. А біля опери наздогнала подолян і ціла шевченківська сотня: ця сотня, всупереч наказу Центральної ради, вирішила повним складом підтримати повстання.

Тоді Лівер подав команду — по Фундуклеївській вниз до Хрещатика — в атаку! Бо дівчата-розвідниці повідо-

мили, що на Бессарабку з Васильківської вийшов загін залізничників та робітників сухарного заводу з Василем Назаровичем Боженком на чолі.

Фундуклеївською вниз подільські червоногвардійці з шевченківцями вийшли на Хрещатик. Боженківці від Бессарабки махали їм назустріч шапками й кричали «ура».

9

А Боженко кляв увесь світ — в чорта, біса, диявола, лисого дідька та самого люципера. А найбільше — світову буржуазію, гідру контрреволюції, Тимчасовий уряд та Сашку Керенського.

Василь Назарович був незадоволений.

Складалося все, як казали на Бульйонній, на «ятъ» — і, на ж тобі, такий вийшов конфуз!

— Начальник штабу! — гукав спересердя Василь Назарович. — Пиши мені бойовий наказ за всіма правилами тактики і стратегії! Хіба як тебе вчено в небі ширяти, так ти вже на землі негодяй? Тьху! Бий тебе сила божа, хіба вас, авіаторів, обхідних маневрів не навчено? Не навчено? Так мусиш зразу навчитись? Щоб за десять хвилин був мені наказ до наступального бою — як належить: з легендою, описом маневру, викладкою ешелонування, способом прикриття флангів та формулою оперативного завдання! Я, брат, сам був фельдфебелем, доки в тюрму не посадили, і в усій цій спеціальній словесності та тактичній мурі добре розбираюсь!

Справа в тому, що Боженко вирішив за всяку ціну одним ударом в лоб здобути штаб — центр керівництва військами контрреволюції. З Деміївки він вивів загін червоногвардійців чоловіка з триста. З Києва-Другого підхопив залізничників сотні дві. Та по дорозі пристало всяких — теж з добру сотню. Війська мав під рукою Василь Назарович понад півтисячі — добрий батальйон. Та коли Ростислав Драгомирецький, призначений Василем Назаровичем на начальника штабу, подав ідею рушити на штурм вгору по Кругло-Університетській, згори, від штабу, сипонули по них зо два десятки кулеметів і кілька польових тридюймовок — картеччу. Червоногвардійці мусили відступити й заховатися в кам'яницю критого Бессарабського ринку.

Василь Назарович стояв тепер посередині павільйону — зразу за м'ясним рядом рундуків, періщив спесердя тушу бичка нагаєм і кляв увесь світ та його околиці. Нагая Василь Назарович здобув щойно в бою — в якогось донця — і зразу вирішив не пускати цього канчука з рук ніколи в житті, бо був якраз по руці, замашний, а їздити верхи йому вже припало до серця.

Саме в цю хвилину стало відомо, що прибула підмога: дві сотні подолян і сотня козаків-шевченківців.

— Мама рідна! — крикнув Боженко і з радощів так шморгонув нагаєм тушу бичка, що розпоров затужавіле м'ясо до кістки, наче різницьким сікачем-бардою. — Таж нас тепер цілий полк! Чуеш, Ростиславе? Даю тобі підвищення: начальником штабу полка! Зватиметься: «Перший полк соціалістичної революції». Розробляй дислокації, щоб за десять хвилин генералу Квецинському жаба цицьки дала!

До Боженка підійшов Лівер.

— Здоров, Жора! — вітав його Василь Назарович. — Молодця, що до нас прибився! Зараз спряжемося і будемо кінчати з контрою!

Лівер відповів на міцний потиск могутньої боженківської руки не скривившись, але по тому — коли Василь Назарович його руку відпустив — скривився.

— Слухай, Василю Назаровичу, — сказав Лівер, — воюєш ти, брат, невірнo. Хіба можна — в лоб? Ну, пехай нас зараз і сімсот, так їх же, мабуть, тут, на обороні центру керівництва, добрих кілька тисяч. І кулемети, і тридюймівки... Так діла не буде, Василю Назаровичу.

Картеч з тридюймівки якраз силонула на скляний дах галереї ринку, і дрібне скалля трощеного скла дощем посипалося на голови й плечі повстанців, що заповнили великий павільйон базару, ховаючися за його міцними мурами.

Боженко скипів:

— Що ти мені торочиш! Хто з нас двох вміє воювати — я чи ти? В кого перемишлянська куля під лопаткою — в мене чи в тебе? Я — царської армії фельдфебель, а ти — недовчений землемір! Я на позиціях два роки відчхав, а ти ці роки по сибірських тюрмах гнив! Тут, брат, не землю міряти й не тюремні воші бити, а кров проливати треба! Кров'ю візьмемо, от і все!

— Кров треба лити ворожу, а не свою, — спокійно відказав Лівер, скидаючи з голови свій кашкет учня

землемірного училища і струшуючи з його широких крисів скляну порошу.— А ти хочеш штаб нашою кров'ю залити. Мало, Василю Назаровичу, буде нашої крові, щоб штаб у ній, як у морі, потонув. Таким способом нам, Василю Назаровичу, штабу ніколи не здобути...

Боженко вже розтулив рота, щоб вибухнути новою лайкою, та в цю хвилину вже підійшов Ростислав Драгомирецький з планом міста Києва з довідника швидкої допомоги — це була єдина карта, за якою повстанці орієнтувалися в своїх бойових операціях.

— Ось,— сказав Ростислав і, за армійською звичкою, ледь виструнчився доповідаючи.— Правий фланг піде поза новими будовами і вийти мусить отут: тут нова, ще безіменна вулиця робить зашморг до Виноградної, на Левашовську й в кінець Лютеранської. Лівий піде прохідними дворами через початок Лютеранської і Мерингівською до театру Соловцова. На Банковій їм треба зімкнутися — знизу й згори. А центральна група тим часом відтягатиме увагу противника на себе й заманюватиме вниз, щоб його ударні сили втрутилися в Кругло-Університетську. Тоді з дворів Кругло-Університетської, зліва і справа, відрізаємо їх ударну групу і, таким чином...

— Довго! — сердито відрубав Боженко, дивлячись у розгорнутий перед ним план і, цілком очевидно, нічого в ньому не розбираючи.— Та я самих назв вулиць не запам'ятав. Ні к чорту не годиться твоя дислокація. Так ми ніколи не візьмемо штабу!

— А я пропоную його й не брати,— озвався Лівер. Боженко зовсім посатанів:

— Та ти що? Контра? Чи меншовицький підлабузник? Що ти пропонуєш? Зрєктися повстання? Зрадити пролетарську революцію?

— Ні,— так само спокійно відказав Лівер, знову знімаючи свій кашкет і струшуючи, бо знову сипнуло шрапнеллю по скляному даху,— я пропоную розвинути бойові дії. Зрозумій, Василю Назаровичу. Основний удар штаб скерував зараз на Печерськ: якщо «Арсенал» та авіапарк юнкери здобудуть, повстання приречене на загибель. Треба йти на допомогу «Арсеналу» й авіапарку.

— А я про що кажу? — розмахував нагаєм Боженко.— Рятувати треба «Арсенал» і авіапарк! Здобудемо штаб — і юнкери з Печерська ходу дадуть.

— Штаб нам не здобути,— вперто повторив Лівер.— А арсенальців та авіапарківців тим часом розколошкають. Там же і юнкери, і ударники, і донці. Зрозумій, Василю Назаровичу, перед штабом ми — ніщо. А проти тих, що наступають на «Арсенал» та авіапарк, у нас дуже вигідна позиція. Раз ми на Бессарабці, то ми, виходить, зайшли їм у тил. Правильно я кажу, товаришу офіцер?

Ростислав схвально хитнув головою:

— Донців фактично від штабу вже відрізано. Якщо нам повернути фронт...

Боженко ляснув Лівера по плечу:

— Жора! Друг! Дай мені в морду, ти таки голова! Таж коли нам флангом на Олександрівську вийти, ми ж і юнкерів та ударників відріжемо від штабу начисто! Молодця, Жора! От тобі й недовчений землемір! Добре-таки виміряв землю! Хрін із ним, із тим штабом! Гайда Собачою тропою та садом Олександрівської лікарні до палацу генерал-губернатора, а тоді — і до царського палацу! Начальник штабу! Деміївці з залізничниками нехай понад Виноградною вгору деруться! Ти їх поведеш! Подільські з Лівером — з правої руки підуть: Черепановою горою. А усіх інших давай мені: донцям на карк сяду. Недурно ж у мене оцей козацький нагай. По козацьких спинах нехай і погуляє!

— Треба б залишити тут заслін,— подав думку Ростислав.— Демонстративний. Щоб противник біля штабу не здогадався, що ми пішли. Огонь тут не можна зменшувати...

— Вірно! — зразу погодився Боженко.— Нехай гайдамаки тут лишаються і побільше рейваху тут здійсмають. Однаково елемент непевний — ще зрадять, сучі діти. Давай наказ! Пішли! Оце буде бій так бій! За всіма правилами тактики і стратегії!

Але бою не відбулось.

Тільки цеп червоногвардійців вийшов на Собачу тропу, а з горба над Олександрівською лікарнею загуркотів червоногвардійський кулемет,— з тилу зведеного полку козаків, що наступав на «задню лінію» «Арсеналу»,— донці зразу підняли білий прапор.

Парламентери заявили: попереднє рішення козачого з'їзду вони розцінюють як непорозуміння і зовсім не бажають втручатися в справи тут, на Україні. Тому з бою виходять...

Боженко буркнув собі в бороду якісь недруковані слова, потім почухав у потилиці:

— Що ж це ви мені, хвості собачі, своїми словами торочите? Як проголошувати себе владою в Києві та на Україні, так он яку бамагу напартачили і по всіх газетах надрукували! А як задній хід, так Василеві Назаровичу Боженкові тишком-нишком на вушко? — Боженко витяг нагаєм себе по халяві, аж свиснуло в повітрі, і загорлав, не стримавшись: — Пишіть мені, сучі діти, і тепер таке рішення на папері — з усіма підписами й печатками, як полагается! Ростиславе! — гукнув він до Драгомирецького. — Як газети сьогодні, виходять чи не виходять?

— Не виходять, Василю Назаровичу.

— От халепа! — Боженко знову почухав потилицю. — Однаково пишіть і гоніть мені папірця сюди: якось уже розстараємося, щоб люди довідалися! І щоб не від вас самих, парламентарів свинячих, писулька була, а від цілого вашого козачого з'їзду!

Зведений полк спішених козаків, який утворився був із делегатів з'їзду, спішно скликав чергове засідання з'їзду — тут же, в печерських ярах, — і виніс таке рішення:

«З огляду на відкриття конференції представників від усіх військових урядів у місті Новочеркаську та в зв'язку з необхідністю плідної роботи з'їзду в тісному єднанні з усіма областями переїхати цілому з'їздові в м. Новочеркаськ. Усім частинам, що підтримують Тимчасовий уряд, з'їзд пропонує зайняти нейтральне становище в ставленні до подій на Україні».

Боженко скрутив цибуха з міцної махорки Мангубі — з вулиці Хоревої на Подолі: льогку махорку Спіліоті з Почаївської на Куренівці він не вживав, — затягнувся, аж різонуло в грудях, відкашляв і погодився:

— Нейтралітет?.. Гм! Нехай вже буде й нейтралітет. А то теж мені — наслідники престолу династії Романових: закортіло їм над цілою Україною правувати! А вошей у своїх чубах полуцили вже?.. Ростиславе! Посилай гінця — алюр три хреста! — у ревком, кат його знає, де він зараз є: нехай під землею знайде і цього ляпорта самому Андрюці Івансву у власні руки передасть! Десять хвилин на виконання: одна нога тут, друга — там...

Тепер проти «Арсеналу» стояли з правої руки тільки юнкери та ударники з Маріїнського парку.

І тоді ревком подав гасло на контрудар.

Хід операції розроблено наперед — за всіма правилами позиційної війни: артилерійська підготовка, кинджальний кулеметний огонь і в рукопаш в атаку!

З артдивізіону на Печерському базарі — через квартали нагірної частини міста — сипонуло шрапнеллю по дахах кафешантану «Шато де фльор», де примістився оперативний пункт військ штабу. Важка артилерія з-за Дніпра накрила снарядами безлюдні дніпровські схили від Поштового майдану до водокачки й провалля, відрізаючи бойові резерви на підході. Гармати авіапарку взяли під рясний вогонь Олександрівську вулицю та царський палац і резиденцію командуючого округом в будинку генерал-губернатора. Дві арсенальські гармати заповзято задовбали бризантами по аристократичних особняках у Липках — війна палацам!

Липки й всю нагірну частину міста взято в кільце та в квадрати артилерійського вогню, але в кварталі штабу між Лютеранською та Банковою жоден снаряд не падав: по штабу стрільби не було, будинок штабу був оголошений недоторканим — у підвалі будинку штабу сидів ув'язнений перший ревком.

І враз запала тиша — мертва тиша, як у природі перед грозою, — і з-поза мурів «Арсеналу» та з-поза корпусів саперних казарм гримнуло «ура». Арсенальці — на палац генерал-губернатора і сапери — на Маріїнський парк ринули в атаку.

Від «задньої лінії» та з-за рогу Московської арсенальці йшли пліч-о-пліч з червоногвардійськими загонами, що розсипом, поодинці або гуртками прибули протягом ночі з Шулявки, Подолу, Деміївки та Слобідки. З саперних казарм та капопірів за саперами йшли: бійці телеграфного батальйону, рота іскрового зв'язку, поранені з печерських госпіталів, солдати різних частин, що прибилися до повстанців, та селяни й рибалки задніпровських бережних сіл, що прибилися пролетарським повстанцям на допомогу — за владу Рад!

Біля пам'ятника Іскрі був стик двох флангів атаки — і там зійшлись вже і затріпотіли поруч два червоні прапори: «Пролетарі всіх країн, єднайтеся!» та «Владу Радам робітничих, селянських і солдатських депутатів!».

Широкий цеп робітників, солдатів і селян, з гвинтівками на руку, сунув одним фронтом від Собачої тропи аж до Козячої стежки на Козлівці, і дві-три тисячі голосів співали, нехай і невлад, але в один голос:

Вставай, проклятьем заклейменный,
Весь мир голодных и рабов...

Загін соробмольців «Третій Інтернаціонал» йшов першою лінією на палац генерал-губернатора. Мишко Ратманський гуцав:

— Вперед, пролетарська молодь! Майбутнє належить нам! Хай живе Інтернаціонал і влада Рад!

Данило з Харитоном бігли за ним слід у слід, поруч. І тепер вже й справді не було сумніву, що життя таки прекрасне. Найпершими революціонерами були саме вони, нехай і соробмольцями.

Вздувайте горны, куйте смело,
Пока железо горячо...

В окопчику край Кловського узвозу лежав поручик Петров і теж стріляв. Три постаті в цепу — Ратманський, Данило і Харитон — то й була зараз мета для його карабіна. З Петрова був непоганий стрілець — він вибивав дев'яносто із ста можливих, але ж то було на стрільбищі і мішень — стаціонарна, а тут — у бою, і мета пересувалася надто швидко, зигзагами. Крім того, в поручика Петрова тремтіли руки: двоє бігли зигзагами просто на нього, третій припадав на коліно й довбав кулями по насипу перед його копчиком.

Петрову наказали, він пішов у бій: він був офіцер і звик виконувати накази точно. Всіх молодших офіцерів штабу послано зведеним батальйоном в окопи — і Петров, отже, знову потрапив на передову. Тільки два роки тому то було просто з сьомого класу гімназії аж під Перемишль, а тепер — тут же, в рідному Києві, під заводом «Арсенал», два квартали від гімназії. Втім, і тоді, в першому бою під Перемишлем, було отаке точнісінько хмарне, похмуре, наче байдуже небо вгорі, а довкола так само тріскотіння пострілів та гуркіт розривів. Тільки тоді в грудях бушувало піднесення, запал — сльози піднесення й священний вогонь, а тепер у душі і серці — пуста. За що б'ється тепер він, Петров? Либонь, знову за Росію, вітчизну. А втім, він точно не знав. Краще було йому відомо, проти кого

він воює: проти анархії. Проти тих, хто розклав армію і тим стеле шлях під поги німцям. Гімназист-поручик Петров справді був патріот: він любив вітчизну і з п'ятого класу знав на зубок трактат Карамзіна «О любви к отечеству и народной гордости». От тільки не уявляв, якою його вітчизна є і якою їй годилося б бути. Минуле вітчизни Петров знав з підручників Іловайського і Платонова: в минулому — могутність, велич і слава. Сучасне він мусив спостерігати сам: безлад, розгардіяш, плутанина — нічого не розбереш, сам чорт ногу зламає! Про майбутнє вітчизни в підручниках нічого сказано не було, і сам він собі нічого не вмів уявити. Щось так, а щось там не так. Тоскно! Наказали — і от він стріляє. А хочеться плакати. Що там ще буде попереду, хто його знає, а зараз таке відчуття, що в тебе загублене життя.

Куля влучила Петрову межі очі — і гімназист, поручик Петров звалився навznak.

♦Данило з Харитоном з ходу перестрибнули через мертве тіло невідомого офіцера, що закостенілим поглядом наче запитував у хмарних небес: в чому справа, за віщо, чому і для чого?.. І вони побігли далі — за офіцерами, юнкерами й ударниками, що кидали гвинтівки і тікали геть, — за Кловський узвіз, за Виноградне згір'я, до саду Олександрівської лікарні.

Але з Собачої тропи теж уже йшов цеп. Попереду верхи трюхав конем Василь Назарович Боженко — кінь вже йому таки полюбився: цього буланого він здобув з-під якогось штабного кур'єра. Офіцери й юнкери зривали погони й піднімали руки вгору. А хто не зривав погонів і рук не піднімав, того Боженко періщив нагаєм і лупцював доти, доки юнкер чи офіцер не хапався-таки за погони, падав навколішки й здіймав руки догори. Тоді Василь Назарович опускав нагая, спльовував набік і приказував:

— Матері твоєї хрін! Скажи їй, що погано тебе вчила, і я за неї до твоєї задниці руку приклав. Хай тобі грець — живи. Біжи додому, зміни штани...

Палац генерал-губернатора здобуто одним наскоком — з усім огневим і харчовим припасом на добрий полк: кулемети, гвинтівки, патрони, консерви, шоколад і цигарки Соломона Когана і бр. Коген.

У фланг царському палацу арсенальці вийшли стіною на Олександрівську вулицю і у фланг приміщенню штабу — від Олександрівської лікарні.

А Маріїнським парком сунули сапери. Розкішний парк імператриці Марії був знівечений і спотворений. Алеї перетинали зрізані столітні дерева — заслони й накати. Клуби покопирсано індивідуальними окопчиками. Велика траншея ходу сполучення йшла через англійські посадки — від зруйнованих оранжерей майже до розарія перед головним входом до палацу. В окопах скрізь розкидано гвинтівки, цини з патронами, шанцевий інструмент, ротні міномети; валялися де попадає погони, портупей, кашкети; офіцерські та солдатські — юнкерські — кокарди хрумтіли під ногами.

Юнкери та офіцери — може, п'ять чи шість тисяч чоловік — однією хвилею скотилися в паніці до шантану «Шато» й Олександрівського майдану.

На пам'ятнику Іскрі впав підрубаний триколірний прапор і замайорів одноколірний — червоний: «Вся влада Радам!»

Це була перемога.

Власне, майже перемога.

Бо ж була ще друга лінія противника — по Левашовській вулиці, і був ще штаб: центр керівництва військами контрреволюції.

ІВАНОВ ІШОВ З ЦЕПОМ.

1

Іванов ішов з цепом — через покинуті юнкерами окопи, посковзнувся на розмоклому під осінньою мжичкою глею, кляв темноту, бо вечір вже ген перепавав на ранню осінню ніч, і щоразу весело присвистував, коли нахлявся, щоб підняти покинуту гвинтівку. За плечима в нього було вже чотири. Чотири гвинтівки — чотири бійці! «Інсургенти зброю здобувають в бою», — вертілося йому у голові, — чорт його зна, хто це сказав, либонь, Гарібальді. А закінчувалося це речення так: «І саме тому вони завжди переможуть...» Гарно сказано, нічого не скажеш!..

— Товариші! — гукнув він по цепу. — Усю зброю передавай по цепу ліворуч, в медичний інститут: там уже виставлено сторожу!

Він передав свої і подерся вгору — схилом до Виноградної. Боже мій, під ногами слалася стежка, протоп-

тана його ногами, щоб йти на роботу в «Арсенал»! Протоптану власними ногами стежку треба здобувати боєм!..

Іванов глянув вгору — чи не світиться віконечко за кущами байбарису? Марія завжди виставляла каганець на вікно, щоб не блукав під урвищами поночі. Теплом війнуло Іванову в груди, і зразу ж крижаним холодом стисло серце: Марія! Скільки арсенальських куль линуло ці два дні саме в цьому напрямку. Андрія Васильовича зросило холодним потом, і він навіть мусив спинитися на мить — затремтіли ноги: кровотеча знесилила його, два дні був він у бою і вже котру ніч не заснув і на хвилинку.

— Що там, Андрію Васильовичу? Засада? — зразу підскочив до нього Харитон, клацаючи затвором гвинтівки. — Де? Попереду? Чи в саду? — гаряче шепотів він. — Ану, постривайте хвилинку, я викинусь наперед... Давай, Даниле, сюди! — Після здобуття губернаторського палацу Данило з Харитоном йшли вже за Івановим слід у слід.

Іванов відсторонив Харитона:

— Постривай, шахтарчук! Йди-но своєю дорогою...

І пішов вгору швидше — соробмольський загін, що заходив тепер до штабу з лівого флангу, ледве поспішав за Івановим.

Треба забігти до Марії!.. Ні, не можна: цеп посувається з боєм, і він тут — командир.

Серце калатало від напруги на прикрій стежці і раз у раз завмирало від лихих передчуттів. Очі раз у раз зиркали вгору ліворуч — туди, де мало бути просто в хмарному небозводі віконце його хатини, він навіть зайлющувався на мить, а тоді враз розплющувався — може, з чорної п'ятни яскравіше блимне жаданий каганець?.. Ні, віконце в його хатині не світилося. А може, він помилився і дивиться не туди? Може його вікно лівіше чи правіше?.. Ні лівіше, ані правіше теж не блимало жодного вогника. Район бою — хати принишкли, люди причаїлися. А може, не живі?.. Яка темна ніч! Таї собі чорної ночі, здавалося, ще ніколи не було. Ще ніколи не була такою високою і такою прикрою оця круча...

Аж нарешті кручі прийшов кінець. Тепер ще двадцять кроків наліво, попід сусідськими парканами, — і ріг Виноградного завулка. Ще двадцять кроків — і лаз до

подвір'я. Так — заскочити чи ні? Аякже, неодмінно заскочити!

Стиснувши зуби, аж хряснули щелепи, Іванов проминув лаз до своєї хати.

От і ріг завулка. І на розі чорніє...

— Стій! — неголосно мовив Іванов. — Руки вгору!

Мить було зовсім тихо, тільки Данило — з лівої руки, та Харитон — з правої дихали коротко і часто. Потім наче з того світу, наче із спогаду, прилинуло вимучене й радісне:

— Андрійку!.. Ти!

На розі завулка в темряві й самотності стояла Марія.

І зразу вона метнулася назустріч — ще не бачачи, тільки чуючи, цілим еством відчуваючи кохану, рідну людину в своїх обіймах.

— Марія! — докірливо й ніжно мовив Іванов, пригортаючи дружину до грудей. — Навіщо ти вийшла? Що ти тут робиш?

— Я чекала на тебе... Я вийшла тебе виглядати...

Це ж так зрозуміло і просто: чоловік забарився, дружина не дочекалася і вийшла його виглядати. В темряву, в ніч, у бій, в небезпеку, бо ж серце сповнює любов і турбота, а в грудях крижаніє тривога. Її чоловік був там — по той бік лінії бойового вогню, а тут, по цей бік, був ворог: вона чекала на території ворога і виглядала крізь бій з тамтієї сторони. Адже коханий має прогнати ворога і прийти до неї сюди...

— Ти не зайдеш зараз до хати?

— Звичайно! Іди, серденько!

— Кров є?..

— Ні. Добре. Все добре.

Вона сунула йому щось у кишеню.

— Що то?

— Дві крашанки. Окраець хліба. Ти ж, мабуть, не їв?

— А це?

До другої кишені всунулася якась пляшка.

— Оті ліки, що приписав доктор. Я збігала до аптеки. Ти ж, мабуть, ту пляшечку спорожнив?

— Ах, кальцій хлораті! Спасибі...

Він обійняв міцно дружину, шепнув щось на вухо — таке тихе, що й сам не почув, тільки почула вона, — і зразу одірвався.

— На Виноградну, хлопці, — подав він тихо команду, — забираймо праворуч!

На розі, де Левашовська одним кінцем круто збігає вниз, Іванов спинився.

— От що,— сказав він, коли біля нього згуртувалося з півста бійців,— цепу стояти тут, далі ні кроку: далі вже будуть їхні застави перед штабом. А я... Якщо я не повернуся за півгодини, знімайте бучу: паліть з усіх гвинтівок, кидайте гранати, по цепу — наказ нашим гарматкам: відкрити огонь довкола кварталу штабу. Довкола! — наголосив Іванов.— Щоб не влучили в самий штаб, чуєте? Там же нидіють наші ревкомівці. Але довкола — густо і гучно, щоб жарко було. Для паніки!

— А ти?

— А я піду в штаб... парламентаром. З пропозицією від повсталого народу: скласти зброю, задовольнити всі наші вимоги...

— Сам-один підеш? А коли тебе застрелять на місці?..

— Не застрелять! Парламентар же! Та й не насміляться: я ж кажу — за півгодини створюйте враження, що звідси іде міцний удар: не півста, а півтисячі, тисяча багнетів прориву! І гарматки щоб били довкола — фейерверк, як на гулянні в царське тезоіменитство.— Іванов тихо засміявся.

— Отоді вони тебе і застрелять!

— Навряд!.. А втім... війна... риск. Одному завжди варто піти на риск, коли за ним... народ. Словом, нема часу розгабарювати. Я пішов! Двоє нехай зі мною: коли щось треба буде переказати, надішлю одного... потім другого. Даниле, Харитоне! Підете зі мною?..

І зразу з-поза важкої чавунної огорожі заклацали затвори гвинтівок:

— Стій! Хто іде? Стій на місці — далі стрілятимемо!

— Стою на місці. Викликаю генерала Квєцинського!..

2

На Пулковські висоти теж спустилася чорна осіння ніч. Важкі, скуйовджені хмари суцільною пеленою заслали небозвід — вони були такі важкі, що, здавалося, лягли просто на землю: густий туман клубочився в низинах, на узбережжі,— і, наче дим від присипаного вогким листям багаття, припадав до розмоклого в осінній негоді болотяного ґрунту. Не видно було вогнів Петрограда, не видно було і вперед — туди, де ворог, очевидно, вже розточував свої підрозділи по позиціях.

Війська Керенського зайняли вже Гатчину, і генерал Краснов нахвалявся розчавити повсталу столицю імперії одним наскоком вірних престолу чи пак свободі і революції доблесних бойових частин.

Юрій Коцюбинський з загоном семеновців залягав на лівому флангу. Справа був зведений загін солдатів різних частин, що не брали участі в повстанні і тепер заважили, що проллють свою кров за владу Рад. Зліва — загін робітників заводу «Новий Лесснер»: це були не червоногвардійці, що здобули вже бойовий гарт у дні повстання, а зовсім не навчені військової справи робітники, переважно підлітки та старші віком, щойно, кілька годин тому, покликані під гвинтівку штабом оборони пролетарського Петрограда.

Смутно й тривожно було Юрієві на серці. Попереду стояли добре вишколені, ще й розлучені, підбурені контрреволюційними агітаторами, бойові частини — і кількість їх невідома: поза всякими сумнівами, численна армія. З малими силами ані зухвалий, одначе боягузливий Керенський, ані тим паче досвідчений і обережний генерал Краснов не наважилися б рушити походом на піднятий революційним ентузіазмом Петроград. І проти такого противника стояла жменька, нехай і гарячих, піднесених великою ідеєю, одначе недосвідчених, випадкових бійців, а головне — розрізаних, розпорошених, не збитих ще в один бойовий колектив. Їх об'єднувала воля до перемоги, але не єднали ані військова дисципліна, ані навіть єдине військове командування: кожний загін діяв сам за себе і діставав накази суперечливі, з військового погляду недоречні та нездійсненні.

В халупку — дерев'яну дачку, в якій загін семеновців улаштував свій командний пункт — ввійшли двоє: підтягнутий молодик у шкуратянці, підперезаній солдатським поясом з кобурою нагана, і велетень у демісезонному пальті, теж підперезаному кулеметною стрічкою. В руках він тримав гвинтівку.

Це були Примаков і Фіалек — делегати від Київської Ради на Другий з'їзд Рад: з'їзд оголосив себе мобілізованим на оборону Петрограда, і делегати з'їзду розійшлися по новоутворених частинах пролетарської оборони. Юрій був радий прийняти у своїй частині земляків.

— Ну? — запитав швидкий і поривчастий Віталій Примаков ще з порога.

— То які ж будуть твої пропозиції, командир? — запитав, ставлячи гвинтівку до стіни й обтрушуючи краплі дощу з кашкета, велетень Фіалек.

Юрій гірко всміхнувся.

— От, — простягнув він до товаришів путівник по Петроград, розгорнутий на плані міста, — все, що я маю для... ознайомлення з позиціями й... вивчення бойових обставин. Немає навіть карти — ні військової двоверстки, ні бодай геодезичної десятиверстки... Я думаю, товариші, що ми займемо оборону ось по цьому краю — ви розбираєтесь в цьому ідіотськи дрібному масштабі? Але в обороні ми залишимо половину бійців, а з другої один із нас утворює ударну групу прориву, яка, тільки дістанемо наказ командування, викинеться вперед — клином ось у цю низину між... Ех! — він раптом урвав. — Потрібний наказ командування, але командування, яке б здійснювало оперативне керівництво всіма ділянками бою, досі нема...

Саме в цей час дверцята халупки знову розчинились, в кімнату слідом за клубами пари ввійшов військовий — хвацький офіцерик, правда, без погонів і без кокарди — і дзвінко рапортував:

— Струнко! Командуючий дільницею фронту оборони!

Коцюбинський підхопився, Примаков і Фіалек теж почали зводитися. Командуючий дільницею фронту оборони! Який командуєчий? Таж лихо якраз у тім, що такого командуєчого нема!..

3

Слідом за офіцериком через поріг у кімнату ступив другий офіцер. Він був у бурці — по чорному ворсу кобеняка іскрилася осіння роса; на голові мав хвацьки заламану набакір чорну папаху — з широченною червоною биндою впоперек тулії; з-під бурки, між розкриті поли, видно було червоний бешмет з срібними газирями. Ладні лаковані чобітки були заляпані болотом.

Офіцер! Ну що ж, кому й здійснювати командування, як не військовому спеціалістові!

Офіцер, — отже, нарешті призначений командуєчий, — підкинув руку до папахи на честь.

— Здрастуйте, товариші! — сказав офіцер; голос його зразу різонув Юрієві пам'ять: навдивовижу знайомий голос.

— Здрастуйте,— відказали в один голос, по-військово-му чітко Коцюбинський і Примаков. Фіалек теж відгукнувся: — Здрастуйте!

Юрій придивився пильніше — скільки міг у тьмяному, блимливому світлі каганця: худе, з запалими щоками обличчя, рівний оскал зубів і очі — наче в пацієнта з психіатричної лікарні... Муравйов! Полковник Муравйов!

— Ви? — запитав Юрій.

Муравйов усвердлився своїм навіженим поглядом Коцюбинському в лице.

— А! Шільйонський в'язень!.. Справді, ми з вами вже зустрічалися не раз. Прапорщик Коцюбинський, коли не помиляюся?

— Вас призначено... командуючим?

— Так точно! — Іронія блимнула в злому погляді Муравйова.— Маю честь доповісти: призначений Радою Народних Комісарів командуючим обороною Петрограда на цих висотах.

— Але ж ви... не більшовик.

— Так точно — есер! — Муравйов, так само зло та іронічно посміхаючись, скинув бурку на руки ад'ютантові. Той підхопив, хвацьки клацнувши острогами.— Ви, товаришу Коцюбинський, либонь, забуваєте про три речі: лівий есер, а ліві есери беруть участь у керівництві повстанням разом з більшовиками — це раз; повстання аж ніяк не більшовицьке, а всіх лівих сил Росії — два; і, до вашого відома, сили озброєної революції потребують для керівництва... справжніх військових спеціалістів. Бо бій треба виграти, а не... бавитися в війну. Чи не так, товаришу більшовик?

Що ж, Муравйов мав рацію. В воєнних операціях більшовики потребували військових спеціалістів — штаб-офіцерів насамперед. А Муравйов був досвідчений штабіст. Кінець кінцем справу утворення ударних батальйонів смерті він організував зовсім непогано. Він був кадровий офіцер царської армії і воював за Росію проти німців. Воюватиме і тепер: адже Керенський якраз замірявся відкрити німцям фронт проти революційного Петрограда.

Так думав Коцюбинський.

В голові Муравйова в цю хвилину снувалися різні думки. Він би й сам їх усіх не охопив — годі зосередитися під таку хвилину. Росія. Революція. «Громокипя-

щий кубок». Епоха. Ера. Життя і смерть. «Живи, живе». А старий світ, безсумнівно, звироднів: якісь місячні тіні й морозиво з бузку. Сірість. Гниле повинно зогнати. Ще краще — спонеляючий огонь і дезінфекція кров'ю. І ствердиться нове. Що, власне, нове? Особа. Індивід. Серед людства і в віках. Бути неповторним індивідом претендував саратовський чи симбірський адвокат Сашка Керенський. Рудий присяжний повірений перся у вожді! Надволзький гуртоправ Корнілов теж ладнався стати диктатором. Хіба їм перевернути світ, коли треба йти по землі з мечем у руці? Як Христос вигнав із храму фарисеїв і ще там когось — либонь, маравіхерів та спекулянтів. Меча триматиме він, Муравйов. Буде вождем, буде й диктатором. Спелить і дезинфікує. І ствердить нове. Власне, свою особу, неповторний індивідуум...

Муравйов сів до столу і поклав кулаки на стіл.

— Отоже, прапорщик, ви тут командир ділянки? Доповідайте обстановку!

Та Коцюбинський ще не опанував себе. Примаков і Фіалек теж дивилися вовком. Коцюбинський почав:

— Але ж... наскільки я знаю, ваші погляди...

Муравйов його різко урвав:

— Про мої погляди не вам судити, прапорщик! Доповідайте обстановку.— Він блимнув на Юрія лихим поглядом.— Чи, може, ви відмовляєтесь? Тоді...

Коцюбинський зблід ще дужче і сказав:

— Ні, я буду виконувати ваші вказівки, раз вас призначено Радою Народних Комісарів, але...

— Що?

— Діятиму, як більшовик.

— Що ви хочете цим сказати?

— Діятиму, як має діяти член однієї партії біля... представника іншої партії.

Муравйов звів брову й поглянув на Коцюбинського глузливо:

— Критично, упереджено й... насторожі? Сіль ву пле! — Іскорки злої іронії зникли з його очей.— Отож прошу коритися моему наказові: командир ділянки оборони, доповідайте командуючому бойові обставини.

— Слухаю! — Коцюбинський похилив голову.— Зараз доповім. Але перед тим прошу пред'явити мандат Ради Народних Комісарів...

Рука Коцюбинського про всякий випадок лежала на поясі близько від кобури з пістолетом.

За вікнами халупки враз знялася рясна, без ладу, стрілянина.

До кімнати вскочив ще один офіцер — очевидно, другий ад'ютант Муравйова.

— Товаришу командуючий! Противник під покровом ночі й туману вийшов на штикову атаку!

Контрреволюційні війська Керенського й Краснова рушили штурмом на червоний Петроград через Пулковські висоти.

4

Генерал прийняв парламентарера у своєму кабінеті.

З правої руки сидів комісар Кириєнко, з лівої — комісар Василенко. Офіцер для особливих доручень стояв на своєму місці, біля вікна, біля апарата ставки фронту, з блокнотом і наготовленим олівцем.

Бронзово-кришталева жирандоль під стелею не світилась: місто страйкувало, світла в місті не було. Дві стеаринові свічки тріпотіли полохливим полум'ям на столі перед генералом. П'ять людських тіней — наче величезні доісторичні потвори — плавали по чотирьох стінах з кутка в куток.

Боголепов-Южин чиркнув запальничкою і засвітив свічку на столику біля телефону. Тіні враз пурхнули й застрибали до стелі.

Генерал повів бровою.

— Загасить третє світло! — наказав він.

Штабс-капітан клацнув острогами й дмухнув на свій огонь.

Потвори на стінах заметушились.

— Отже? — запитав генерал. — Я слухаю... Ви можете сісти!

— Спасибі. Говоритиму стоячи. — Посмішка торкнула вуста Іванова. — З пошани до місії, яку я виконую.

— О! — здивувався генерал. — Вам навіть відоме таке... закордонне слово, як «місія»?

— Так, — стримано відказав Іванов, — воно мені відоме. — Посмішка знову ледь торкнула його вуста. — Як і вам, пане генерал.

Генерал не прийняв іронії в інтонації Іванова. Ховаючи ненависть, він мовив гречно:

— Ах, ви, очевидно, не простий, як це... пролетар, а... гм... інтелігент з... щим самим... «хожденіем в народ»! Який університет закінчували? Київський? Московський? Петербурзький?

— Я закінчив церковноприходську школу в селі Кукшеві під Костромою. Колись іншим разом,— додав Іванов, не приховуючи виклику,— на дозвіллі, ми обмінємося з вами, пане генерал, відомостями з нашої біографії, а зараз...— Боголепов-Южин грізно брязнув острогами біля вікна, генерал високомірно звів брови: цей... гм... пролетарський парламентар, виявляється, був ще й зухвалий!— А зараз,— закінчив Іванов,— я волів би перейти просто до обміну думками в питанні, яке нас обох цікавить найбільше. В моєму розпорядженні...— він глянув на дзигарі на стіні,— ще тридцять п'ять хвилин... Отже... наші пропозиції,— мені відоме і це слово, пане генерал,— зводяться до трьох пунктів...

Генерал зробив рух — чи то подиву, чи то обурення. Комісари теж зайорзали на своїх місцях. Але Іванов не дав їм вимовити й слова.

— Перше: негайно звільнити членів ревкому...

Комісар Кирієнко звів руку — очевидно, щоб спинити мову, але Іванов на цей рух не зважив.

— Друге: припинити бойові дії і скласти зброю...

Генерал лягнув долонею по столу перед собою.

— І третє: визнати владу Рад в місті та у підлеглий вашій юрисдикції,— тепер він умисне вживав іншомовні слова,— Київській військовій окрузі.

— Яке нахабство! — прилинуло від вікна.

— До вас, пане штабс-капітан,— Іванов кинув це через плече,— мови не ведуть. Вам, за субординацією, належить мовчати, коли мова ведеться до старшого проти вас чином.

Генерал звівся з свого крісла — червоший, лютий. Він, очевидно, збирався гримнути, але стримався. Мить у кімнаті панувала мертва тиша. Потім генерал заговорив. У його інтонації була тільки ненависть, але він силкувався іронізувати:

— Ах, вам відомі й правила військової субординації! Он як!

— Я — солдат, пане генерал. Війну пройшов у пішому полку армії генерала Самсонова в Мазурських болотах.

— В такому разі вам повинно бути відомо, що рядовий не має права звертатися просто до генерала! І вам

одна дорога: тим часом на гауптвахту, а потім... а далі...— Генерал зайшовся від люті.

— А далі,— підхопив Іванов, теж підвищуючи голос,— я прийшов парламентом від ревкому до вас з ультиматумом!

— Ультиматум! Боже! — сплеснув руками комісар Василенко.— Це справді нахабство!

Комісар Кирієнко потягнувся через стіл до кнопки дзвоника. Він, очевидно, замірявся викликати варту.

Іванов глянув на годинник, тепер — на своїй руці.

— Нам залишилося тільки... двадцять вісім хвилин, генерале!

Генерал сів.

— Що дає вам право,— прохрипів він, задихаючися,— ставити умови і... ультиматум, ще й таким... таким...

— Імперативним тоном? — підказав Іванов, знову добираючи іноземного терміну.— Не буду посилатися на закони класової боротьби,— це вас все одно не переконає. Скажу зрозумілою вам... армійською мовою: право... сили, пане генерал!

— Сили? — Генерал якось по-баб'ячому сплеснув руками.— Таж наші збройні сили вдесятеро більші проти ваших!

— Були, пане генерал! — стенив плечем Іванов.— Але ж уважайте: польський легіон оголосив нейтралітет, слов'янська дружина сербохорватів теж, чехословацька бригада вийшла з бою, козаки заявили, що не втручатимуться в справи України, ешелони, викликані з фронту, не пішли далі Поста-Волинського. Три офіцерські училища розгромлено. Решта юнкерів після нашого удару відступили майже до порога вашого штабу...

Генерал знову лягнув долонею по столу: досить!

— Ми ще маємо достатньо сил! Проти вас вся Росія!

— Це покаже майбутнє,— відповів Іванов і знову поглянув на свій годинник.— Нам залишилося для розмови не багато хвилин.

— Чорт забирай! — загорлав генерал.— Чому ви все шпиняєте вашими хвилинами? Що це має означати?

— З цього запитання варто було починати, генерале. Відповідаю: наш ультиматум дає вам півгодини на роздуми. Тепер залишилося двадцять п'ять хвилин. Втім,— Іванов знову стенив плечем,— я згодний рахувати півгодини від цієї хвилини...

Генерал мовчав, кружляючи очима,— його давила

астма, він не міг вимовити ні слова. Комісари Қірїєнко й Василенко сиділи бліді й закам'янілі. Важко дихав Боголепов-Южин біля вікна. Цокалі дзигарі на стіні. За стінами будинку там і тут — далеко — пахкав вряди-годи постріл з гвинтівки, ще далі інколи зривалась кулеметна черга, зрідка — зовсім далеко — гулав розрив артилерійського снаряда. Бій був, але він був десь далеко і майже всух. Власне, причаївся, як жива тварина. Щоб зробити стрибок — вибухнути знову, з ще більшою силою.

На якусь хвилину в кабінеті командуючого Київською військовою округою, охопленою повстанням — у Проскурові, Жмеринці, Вінниці, Козятині, Фастові, Коростені, — запанувала тиша.

5

А поверхом нижче, у вестибюлі штабу, в цей час вирувала галаслива юрба розлючених офіцерів та юнкерів. Вони вимахували револьверами та гвинтівками й галасували. Юрба вирувала навколо двох хлопців у цивільних «жакетах», підперезаних ремнями й перехрещених кулеметними стрічками. Кепки хлопці насунули на самісінькі очі і тримали гвинтівки з пригвинченими багнетами.

Червоногвардійці Данило й Харитон — ескорт парламента — трималися, як наказано: стояти вільно й ні на що не зважати — недоторканність їм гарантовано під слово офіцерської честі. Офіцерський натовп вирував навколо них з прокльонами й нахваляннями:

— На шибеницю їх!.. На телеграфні стовпи!.. Посікти на капусту!.. Запроданці! Брудні босяки!..

Данило з Харитоном відхилялися від кулаків, коли тицяно аж надто близько, скошували очі від оголених шабель, не дивилися на револьвери. Данилові очі пішли аж під лоба і зиркали двома чорними вогниками. Він весь скулився і напружився — наче ладнався зробити стрибок: плигнути в цю юрбу й дулумбасити її прикладом гвинтівки, кулаками й ногами. Харитон тримався спокійніше. Він тільки шморгав носом і придивлявся кудись у стелю, наче побачив там щось дуже цікаве, ніколи не бачене. Але був він майже прозорий — так бліднуть тільки руді: ластовиння на його обличчі схоже було на купку шроту, що вдарив йому в лице з чокового ствола мисливської рушниці.

— Прокляті совдепщики!.. Більшовицькі байструки!.. Жидівське насіння!..

Харитон відхилився від кулака, що тицявся йому під самісінький ніс:

— Не виражайтесь, громадяни, не виражайтесь... Образовані люди, а такі слова... Матюкатися — некультурно...

6

— Т... так,— мовив нарешті генерал,— отже...

Власне, він не знав, що має сказати. Все, що сказав йому парламентар, — про частини, підлеглі йому, які... гм, вийшли з бою, — все це була правда. Гірка правда й ганьба. Але це ще не була поразка. Під началом генерала було ще збройних сил вдсятеро більше — тільки тут, в самому Києві та його околицях. А округа? А фронт? А всі фронти? А, нарешті, ціла Росія? Не може такого бути, щоб Росія пішла за більшовиками. В цьому генерал був твердо переконаний. Не може такого бути, щоб перемогла чернь. В це генерал свято вірив. Він не знав законів класової боротьби, а коли б почув про них, то не схотів би їх зрозуміти. Адже сіллю російської землі був саме він і йому подібні. Так завоїв він від батька, а батько від діда: спредковічно була Росія з черню внизу і обранцями зверху. Як, проте, і весь світ. Хіба світ дозволить, щоб десь у варварській Росії плодився шашіль, який підточить основи цілого світу? Ні, не дозволить цього ніколи світ! І союзники вже обіцяли допомогу. Он прямиий провід із Петрограда щойно повідомив: на допомогу Керенському має висадитися десант — на півночі і на Балтійському узбережжі. Через Румунію, з півдня, теж мають прийти американці, англійці, французи, італійці, ще чорт його батька зна, хто там такий, але ж мають прийти! Щоб розчавити гідру смуту при корені! Як Георгій Победоносець на білому коні з списом у руці разить огнедишного змія...

— Ви... ви... — почав був генерал, і Іванов відчув, що наступає вирішальна хвилина: зараз він покличе своїх вістових і віддасть наказ — всупереч усім законам війни, всупереч своєму власному джентльменському слову офіцера — розстріляти парламентаря тут-так, під стін-

кою, в його кабінеті.— Ви... ви,— задихався генерал, і багрець тепер вже заливав усе його лице...— Ви не дочекаєтесь, що як його... це саме...

Йому на допомогу прийшов комісар Кириєнко. Він все ж таки зберіг здатність володіти собою: він був людиною партійною, та й партія його вважала себе найбільш демократичною, отже, кінець кінцем, був він ні в сих ні в тих, і коли б що... щодо своєї особливої безпеки міг розраховувати на... бодай нейтральне ставлення. Він сказав Іванову, допомагаючи генералові оговтатися:

— Ви самі мусите розуміти, що ваші вимоги безглузді. Безглузді по суті, але це вже сфера міжпартійних дискусій, безглузді й практично... Почати хоча б з першого пункту вашого... гм... ультиматуму. Звільнити членів ревкому? Таж вони самі відмовляються вийти на волю!.. Так, так! — повторив він, відповідаючи на здивований погляд Іванова.— Побоюються, щоб при виході їх не розтерзала обурена юрба... народу, що... гм... ненавидить бунтівників більшовиків...

— Ви говорите нісенітницю, пане... комісар,— сказав Іванов.— І про жадання натовпу розтерзати ревкомівців-більшовиків, про що свідчить повстання і той факт, що от я прийшов до вас парламентарем. І про небажання товаришів вийти на волю. Це...

— Ви хочете сказати — неправда? — ехидно підказав меншовицький комісар.

— Ні, я хочу сказати — брехня! — відрубав Іванов.

Кириєнка аж хитнуло, але він тільки побарабанив пальцями по столу.

— Будь ласка, будь ласка! Я думаю, що ми навіть могли б зробити вам... гм... приємність — переконатися в цьому особисто.— Він обернувся до генерала.— Якщо пан командуєчий не заперечуватиме проти того, ми б могли запросити сюди голову ревкому... товариша Пятакова, і він особисто виклав би свої... думки й почування...

Генерал ще кліпав очима — він ще не очутився як слід. Але в цю хвилину на столику біля вікна загум зумер телефону. Боголепов-Южин підхопив трубку. Послухавши хвилинку, він мовчки опустив трубку і клацнув острогами до генерала:

— Вас, ваше превосходительство... особисто.

— Що ж,— кивнув генерал комісарові Кириєнку, беручи трубку,— будь ласка, будь ласка. Не заперечую.

Прекрасна нагода. Даю вам десять хвилин для побачення. Тільки для чого цього...— він зробив гримасу,— Пятакова сюди? Пан парламентар може пройти туди: Будь ласка, проведіть пана парламентаря в кімнату арештованих.

Іванов якусь мить стояв нерішуче. Що таке? Бути такого не може! Чи, може, змусили під тортурами? Ні, ні, ні!. А може, Пятаков знову пішов на компроміс з своїми друзями-меншовиками?

Іванов зробив крок до дверей. Кирієнко зразу підскочив до нього і навіть взяв під руку:

— Прошу, прошу, товаришу... Сюди...

Коли двері за Івановим та комісаром Кирієнком зачинились, генерал сказав у трубку:

— Добрий вечір, Михайле Сергійовичу, слухаю вас!

Генерал Квєцинський — сполячений українець з берегів Німану — вітав голову Центральної ради українською мовою.

Але відповіді на свій «добрий вечір» генерал не дістав. І взагалі не зразу розібрався, що говорить до нього Грушевський: професор пирхав і затинався. Нарешті генерал збагнув: Грушевський просив, благав, молив генерала... якнайшвидше випустити арештованих ревкомівців!

Генерал отетерів: чи Центральна рада знову замиралась з більшовиками і підтримує їх зухвалі домагання? Ах, ці чортові мазепинці-сепаратисти! Генерал завжди знав їм ціну — недурно, ще будучи жандармським ротмістром в тисяча дев'ятсот п'ятому році, він шомполував демонстрантів, що йшли з портретом Шевченка, а кількох закатав у Сибір! Так, так — тільки так треба з усіма цими підривниками основ! В тюрму, на каторгу, на шибеницю!

Вже не вдаючись до української мови, генерал обурено запитав:

— Що трапилося, Михайле Сергійовичу? Чи ви при своєму розумі? Чому ми маємо потурати бешкетникам?..

7

А трапилося ось що.

Півгодини тому в Центральну раду з'явився парламентар від ревкому — Затонський.

Міський штаб повстання, розташований в універси-

теті, тепер вже мав живий зв'язок з ревкомом — через Бессарабку і Собачу тропу. Саша Горовиць знову, скільки він не кляв, скільки не благав, мусив сидіти в арсенальському приміщенні, де розташувався ревком, — для зв'язку й невідкладних рішень. Він і переказав Затонському наказ ревкому: іти в Центральну раду і питати — з нами вона чи проти нас? Або нехай визнають усі рішення ревкому, або озброєні сили повстанців вважатимуть себе в стані війни з Центральною радою. Саме з Центральною радою, а не її збройними силами, бо ті збройні сили вже й самі розкладаються й частинами відкидаються від Центральної ради. Отже, війна Центральної раді, але не її солдатам!..

Затонський вилаявся не злим, тихим словом — дипломатія з Центральною радою йому вже таки остогидла, — і пішов. Кінець кінцем, збігати до Педагогічного музею було справою п'яти хвилин: тільки ж через Бібіковський бульвар і півкварталу Володимирською.

На розі Бібіковського і Володимирської стояла застава: гвардія Центральної ради, «січовики» полковника Коновальця.

Довідавшись, що іде парламентар від повстанців, молодики в мазепинках вирішили тут же, на місці, його розстріляти — на славу неньці Україні та на острах усім її воріженькам.

— Московський запроданець!.. Рубай йому, хлопці, ноги і руки!.. На палю його!.. Намотуй кишки на багнета!.. Пся його мать!..

— Я парламентар і йду до голови Центральної ради. Прошу викликати вашого начальника!

— Курінного сюди!.. Пана чотаря Мельника!.. — загукали голоси.

Та інші, ближчі, підступали й нахвалялися:

— Навіщо чотаря чи курінного? Самі впораємося!.. Більшовицький агент! Чи не той, що зманив богданівців на зраду?

Здогад був небезпідставний: саме Затонський виступав у Богданівському полку на мітингу, саме після його тлумачення подій дві сотні богданівців приєдналися до повстанців.

— Стріляти цього москаля! Ні, канчуками!..

Затонський зміркував, що, доки надійде начальник, погрози можуть бути виконані, отже, треба якомога відтягати час.

Він поправив окуляри й наготувався виголосити промову. Або бодай зав'язати дискусію. Для початку він сказав:

— Ви помиляєтеся, панове-товариші! Я не великорос або, як ви презирливо і аж ніяк не доброзичливо кажете,— москаль, а такий же українець, як і ви...

— Бреште! — гукнув хтось, хоча українська мова в устах парламентаря вже справила враження: дехто примовк.

— І, як бачите, я, українець, являюсь парламентарем від революційного комітету. Отже, ви, хлопці, маєте до діла з повстанням саме українського народу. Не без того, що в цьому повстанні беруть участь і люди інших націй, бо ж класова боротьба інтернаціональна і проти панів та буржуазії...

— Та що з ним говорити! Заткнути йому пельку. Більшовицьку агітацію тут розводить!..

В цей час поміж «стрільців», що юрбою оточували Затонського, перебіг шелест, і вони підтягувались, вправно клацаючи закаблуками:

— Пан чотар!

В світлі ліхтаря «летюча миша», якого тримав «стрілець», Затонський побачив начальника, що наближався до гурту. Це був ставний, худорлявий молодик з дивовижною, наче умисне приліпленою до молодого обличчя, русявою бородою.

Місце довкола Затонського зразу звільнилось, і начальник ступив ближче. Він приклав руку до дашка — два пальці, як у австрійської армії, і ввічливо рекомендувався:

— Комендант охорони, начальник штабу куреня українських «січових стрільців», чотар Андрій Мельник. З ким маю до діла?

Затонський відповів.

— Пан-товариш має легітимацію?

— Жодної. — Затонський посміхнувся. — Бій! Які тут можуть бути легітимації?

— То правда! — ввічливо погодився чотар Мельник і теж посміхнувся.

— І прошу вас, — наполегливо мовив Затонський, — не зволікати: в цю хвилину бойових дій важить кожна хвилинка...

— То правда, — ще раз погодився Мельник і раптом додав: — Ви говорите гарною українською мовою!

— Говорю мовою мого народу, як умію, — відповів Затонський. — Цією мовою вчили говорити матері своїх дітей, які ще підняли зброю проти експлуататорів та загарбників...

Мельник якусь мить пильно роздивлявся на співрозмовника, «стрілець» поруч присвітлював йому ліхтарем «летюча миша». Потім Мельник сказав:

— То добре, дуже добре, що українці заявляють себе поміж більшовиків.

Затонському закалатало серце: хто це — друг? Якщо українець радіє, що є більшовики українці...

Мельник тим насом казав далі:

— Що більше українців признаються, що більшовики, то легше буде... вибирати їх і винищити більшовизм на Україні! Пан-товариш знає легенду про троянського коня?

О ні! Це стояв лютий ворог: лихий і підступний!

— Прошу! Йдіть вільно! Йдіть попереду, я буду позаду!

Першої хвилини Затонський хотів відмовитись і не йти: нехай наказує «стрільцям» знищити... Але зразу ж опанував себе: він же йшов зовсім не до друзів, а... в табір ворогів! Хіба від ворога лочуеш хороше? Горе тобі, коли в словах ворога тобі вчуватиметься добро!

І він рішуче пішов уперед.

Грушевському в Центральній раді він сказав:

— Я прийшов з ультиматумом: або ви з нами, або ви проти нас. В нашому ультиматумі три пункти, але діяти починаємо зразу, якщо не приймете перший пункт. Перший пункт такий: негайно звільнити заарештований ревком...

— Але ж прошу вас, Володимире Петровичу! — скинув руками й змолвився Грушевський. Він ніколи не вмів запам'ятати ім'я та по батькові, а тут пригадав ту ж мить. — Таж ревком арештований штабом, а не Центральною радою!

— Отож і дзвонить у штаб і вимагайте негайно звільнити арештованих. Тільки після цього я викладу два інші пункти. Майте на увазі: важкій артилерії в Дарниці віддано наказ — якщо за півгодини ревком не буде звільнений, артилерія починає обстріл і штабу, і Центральної ради...

— Та ви збожеволіли! — заволав Грушевський. — Володимире Петровичу, дорогенький!..

В цей час через купол будинку Педагогічного музею щось прохарамаркало, і враз — зовсім близько, десь у парку Терещенка, гримнув вибух розриву. Шибки у вікнах кабінету Грушевського забряжчали, захиталася темна люстра на стелі, в прочинену квартиру війнуло хвилею повітря і, здавалося, навіть смородом динаміту: розрив був зовсім близько.

Грушевський зірвався з місця й пополотнів:

— Що то?.. То... то... Невже се вже нас обстрілюють?

Ні. То не був обстріл. То був якийсь дурний снаряд. По-перше, півгодини ще не минули. По-друге, наказу важкій артилерії обстрілювати раду й штаб і взагалі не було. Затонський пригрозив так... про всякий випадок.

Але, глянувши на очманілого професора, він вийняв з кишені годинник, пильно глянув на нього й сказав:

— Гм!.. Десь, певне, мій годинник відстає проти годинника... начальника артилерії...

Грушевський загукав:

— Панно Софіє! Панно Софіє! Зв'яжіть мене негайно зі штабом!..

8

Коли Іванов ступив до підвальної кімнати штабу — її освітлював велосипедний ацетиленовий ліхтар, підв'язаний мотузкою до шнура мертвої електричної лампочки під склепінням, — його вітали здивовані й радісні вигуки:

— Іванов!.. Андрій!.. І вас захопили?.. — І зразу з усіх боків почали тиснути руки товариші: Картвелішвілі, Гамарник, Леонід Пятаков, інші.

Лаврентій гукав:

— Ну, тепер ревком у повному складі, і ми можемо повним кворумом переглянути всі наші попередні рішення...

Сипалися зразу десятки запитань:

— Що в місті? Як повстання? Чому не чути зараз стрілянини? Хіба бій припинився? А як у Петрограді? В Москві?.. А на фронті? Кажі швидше, як там фронт?..

Іванов повертався сюди і туди — кожний, хто запитував, шарпав його до себе, — він посміхався і, нарешті, замахав руками:

— Тихо, тихо, товариші! Все скажу! Тільки коротко! Я не арештований, а парламентар, і ми маємо лише десять хвилин...

Та його не слухали і сипали запитаннями знову: товариші третю добу були відрізані від світу грубезними мурами будівлі штабу і непробивною стіною варті з розлючених офіцерів та юнкерів.

Нарешті Іванов, за допомогою комісара Кириєнка, що стояв поруч з виглядом начальника тюрми, який привів рідного на коротке побачення до в'язнів, втихомирив товаришів, кількома словами поінформувавши про стан у місті: повстання триває, бій лише прищух, щось подібне до короткого перемир'я, далі події покажуть, який буде фінал. Зараз ще рано про це говорити... Хоча...

Він моргнув на свого супутника: не при ньому ж мова!

Комісар Кириєнко перехопив рух Іванова й сердито сказав:

— Так, так! Прошу до діла і — швидше! Генерал дозволив лише десять хвилин для... обміну думками.

Отоді й вирвався першим Юрій Пятаков.

Злісно блимнувши очима, він майже прошепотів до Іванова:

— Отже, маєте! Тепер — переконалися? Три дні й три ночі летіть кров, і зараз ще рано говорити про результати! Тепер ви, нарешті, усвідомили, що це була авантюра?

Іванов відчув, як цілим еством його перебіг дроз. Невже справді зрадив?.. Іванов готовий був вхопити цю цапину бороду і гепнути його головою об кам'яну долівку.

Але він стримався. Холодно, але весь киплячи гнівом, він відказав:

— Коли б не твоя... бабська позиція, коли б ми зразу прийняли рішення про повстання, ми б встигли підготуватися, і все б вже давно закінчилося... нашою перемогою. Зокрема другий гвардійський з Євгенією Бош був би вже тут!.. Не були б і ви арештовані!

Але комісар Кириєнко затупотів ногами:

— Без розмов про дислокацію військ! Якщо мова торкнеться військових таємниць, побачення буде урвано негайно!..

Іванов опанував себе.

— І справді — до діла. Я прийшов до штабу з ультиматумом, товариші. Наші вимоги: штабу — припинити бойові дії й скласти зброю, всім військовим і цивільним установам Тимчасового уряду — визнати владу Рад! Але перед тим — найперша умова — звільнити вас, незакон-

но заарештований революційний комітет, утворений за всіма законами демократії — Радами робітничих, солдатських і селянських депутатів...

Між товаришів перебіг шелест. Зринули радісні вигуки. Тільки Лаврентій пристрасно й обурено загукав: — Нісенітниця! Оця найперша умова! Раз ви дієте, раз триває повстання — не має значення, чи ми в лавах повстанців, чи тут, у казематі! З нами нехай роблять, що хочуть! Це не повинно бути перешкодою для найрішучіших дій!..

— Це вже відповідь, — зітхнув з полегшенням Іванов. І йому враз стало спокійно і легко на душі. Ну, певно ж, товариші просто не надають значення своїй особистій свободі, не хочуть приймати її від штабу ціною будь-яких поступок, а штаб підло тлумачить це як небажання вийти на волю. — Це добра відповідь, друже Лаврентій! Ти сказав за всіх? — Іванов перебіг поглядом по всіх обличчях. — Але однаково ця вимога стоятиме найпершою, попереду всіх наших вимог. Бо це вимога революційної законності!

— Вірно! — почувлися голоси. — Наша доля і наше життя не мають значення, але раз вимога поставлена — не йти на будь-які поступки! Вимагати повного задоволення всіх вимог!

— Я думаю, — гукнув Гамарник, — що наша доля теж має значення: раз ми вийдемо на волю, ми зможемо теж взяти участь у повстанні. А ми ж — керівництво!

Його іронічно урвав Картвелішвілі:

— Як бачиш, знайшлося керівництво й без нас! Ми — тільки десяток бійців, і коли...

Та тут втрутився Юрій Пятаков:

— Товариш Лаврентій говорить до ладу: ми — тільки десять бійців, а зараз... — він саркастично посміхнувся, — десятеро в'язнів. Що ми можемо? І нехай повстанням керує той, хто його підняв...

— Я зовсім не те мав на увазі, — сердито відгукнувся Картвелішвілі, — я про те, що коли справа нашого визволення буде якоюсь мірою зв'язувати дії повстанців, то про нашу долю не треба думати і з нашим життям не рахуватися!

— Вірно! Вірно! — загукали товариші.

Гамарник низав плечима:

— Але ж ми — ревком, нам доручено керувати...

— Нам доручено воювати, а не керувати! — прохопився нарешті і Леонід Пятаков, що досі понуро мовчав осторонь.

Юрій Пятаков підхопив:

— Вірно! — Він зразу ж поправився: — Власне, я сказав — вірно — на слова товариша Лаврентія: ми мусимо наперед зважити, що вигідніше — щоб ми вийшли на волю чи щоб ми...

Картвелішвілі скипив:

— Я не про те, що кому вигідніше! І не на волю виходити нам, а в бій!

— Тихо, товариші,— мовив Іванов: тривога знову засмоктала йому під серцем: не було одностайності серед товаришів, і Пятаков... Пятаков... таки може зрадити.— Я не сказав вам ще про імперативну частину нашого ультиматуму штабу.

Товариші притихли. Тільки Юрій Пятаков пирхав і бурмотів: він не терпів, коли його уривали на півслові, та й взагалі був не згодний з усім, що говорилося, так само, як і з самим фактом повстання — безперечно, передчасного, безперечно, сепаратного, ще й з кровопролиттям! Коли дійде до світової революції — то інша річ, але без міжпартійного блокування він засуджував повстання категорично. Картвелішвілі гнівно блискав на нього гарячими очима з свого кутка.

— Імперативна частина нашого ультиматуму: півгодини на роздуми, після того ми розгортаємо бій цілим фронтом і зокрема силами повсталого з нами артилерії стираємо з лиця землі штаб... Оце приміщення штабу, де сидите зараз і ви...

— Забороняю! — вискnuв комісар Кирієнко.— Забороняю дальші інформації! Зміст... пропозицій повстанців є військовою таємницею!..

Але викрик меншовицького комісара потонув у вигуках арештованих. Крім того, в цю хвилину в двері ввійшов Боголепов-Южин і, нахилившись до Кирієнка, щось йому казав. Кирієнко слухав поштиво й уважно; з його обличчя було зрозуміло, що офіцер для особливих доручень передає йому наказ генерала.

Іванов ще встиг тільки гукнути:

— Але ми не можемо піти на те, щоб обстрілювати штаб, доки ви тут! Повстанці не підуть на вбивство своїх товаришів...

Тоді зірвався з місця і вибіг наперед Леонід Пятаков.

— А ми вимагаємо, щоб ультиматум прийнято цілком! Якщо штаб відхилить, стирайте його з лиця землі. Разом із нами! Наша безпека не має значення! Вимоги повстання повинні бути задоволені повністю! Ми вимагаємо цього!

— Леонід! — зарепетував Юрій Пятаков. — Ти екстреміст! І тебе ніхто не уповноважував! — Юрій Пятаков пополотнів, губи йому тремтіли. — Пункт про наше звільнення взагалі повинен бути знятий: хто заварив кашу, той нехай її і сьорбає! Справа нашого арешту зовсім окрема справа: її розгляне прокуратура! Імперативну частину треба зняти зовсім! І для чого обстріл штабу? Ще більше лити крові? Ми вимагаємо, щоб нас евакуювали звідси в... в тюремне приміщення й розглядали нашу справу нормальним судовим порядком...

Картвелішвілі поволі зводився з свого місця і посувався до Пятакова. Очі Лаврентія аж вп'ялися в його обличчя — з люттю, з ненавистю. Здавалося, він зараз стрибне і кинеться на Пятакова.

Та в цю хвилину знову загукав комісар Кирієнко — Боголепов-Южин вже закінчив свою мову до нього і тепер стояв поруч, зневажливо посміхаючися.

Кирієнко гукав глузливо:

— Товариші! Ви не на засіданні ревкому! Дебатів ніхто не відкривав! Прошу замовкнути! Тим паче що штабс-капітан, — він вклонився до Боголепова-Южина, — щойно переказав через мене до вас пропозицію генерала.

Всі притихли. Пропозиція генерала? Яка ж пропозиція генерала? Погоджується? Чи відхиляє ультиматум повстанців?

— Генерал згодний! — гукнув Кирієнко. — Командування дає свою згоду... звільнити вас...

— Згодний? А ультиматум?.. А інші пункти? — почувся голоси.

— Дозвольте! — загукав Юрій Пятаков. — Ми вимагаємо слідства нормальним судовим порядком!.. Ми не вийдемо!

— Командування, — казав далі Кирієнко, — згоджується провести звільнення на умовах звичайного, широко вживаного в умовах бойових дій... обміну військовополоненими...

Стало зовсім тихо. Ацетиленовий ліхтар коливався вгору під склепінням на електричному шнурі, і яскраве біле коло маятником ковзало по мурованій долівці — сюди і туди. Воно освітлювало то комісара Кирієнка з офіцером для особливих доручень біля нього, то Іванова в центрі каземату, то арештованих ревкомівців на нарах довкола. На нарах купами накидано солому — в казематі як у казематі.

— Тобто? — гукнув Картвелішвілі.

— Вибачайте, що — тобто? — поцікавився Кирієнко.

— Умови обміну?

Комісар знизав плечима. Потім запитливо глянув на офіцера поруч.

Боголепов-Южин з погордливою гримасою сказав:

— Всі полонені на всіх полонених.

— Не зрозуміло! — гукнув Леонід Пятаков.— Скільки у вас полонених?

Штабс-капітан зневажливо сіпнув плечем:

— Кількість військовополонених є... військовою таємницею.

— А скільки у нас?

Комісар Кирієнко зарепетував:

— Я забороняю відповідати на це питання: це також... військова таємниця.

— Пробачте,— посміхнувся Іванов,— але повсталий народ не має таємниць. У нас...

— Забороняю! — ще дужче зарепетував комісар.

Та Іванов все ж таки встиг сказати:

— Здалося три офіцерських школи... кількості юнкерів...

— А у вас — тільки нас десятеро? — глузливо запитав Картвелішвілі.

Юрій Пятаков зірвався з свого місця.

— Ми згодні! — гукнув він.— Ми приймаємо пропозицію командування!

Всі глянули на нього з подивом. Але Юрій Пятаков не помітив здивування й осуду в очах товаришів — він надто хвилювався. Чорт забирай, він же був категорично проти повстання. Але раз воно вже сталося і раз... Словом, краще йти на волю, нехай і в повстання, яке ти принципіально засуджував і засуджуєш далі, ніж сидіти тут, коли от-от почнуть гатити по тобі снаряди з важких гармат.

— Ми згодні! — сказав Юрій Пятаков. — Ми приймаємо.

— Ні, ми не згодні! — вихопився Леонід Пятаков. — Ми не приймаємо! Замінити десятеро бійців на кількасот — це безглуздя, це — зрада. Таж цим ми посилюємо сили противника. Якщо обмін, то тільки один на один. Я категорично проти. І я не вийду!

— Я теж! — гукнув Картвелішвілі.

— І я! І я!

Комісар Кириєнко тривожно поглянув на годинник: десять хвилин, приділені на побачення з в'язнями, щоб переконатися, що вони не бажають вийти на волю, минули, і час, визначений цим проклятим ультиматумом, минає...

— Ми не можемо ждати, — гукнув він, — доки ви прийдете між собою до згоди. Ми запитуємо голову ревкому — згодні чи ні?

— Ні! — знову гукнув Леонід Пятаков.

— Пробачте, нам відомо, що голова — Пятаков.

— Я і є Пятаков! — Леонід вийшов наперед.

— Леонід! — зарепетував Юрій. — Це узурпація! Я голова!

— Ти... був головою, а тепер... Товариші! — обернувся Леонід до всіх, — я пропоную обрати головою ревкому мене.

Тоді Іванов підняв руку:

— Товариші, спокій... Ти, Юрію, був головою ревкому — тоді, там, на волі. Після вашого арешту утворено новий ревком. І він має... нового голову. Це я. І я не відкриваю пленуму для переобрання, Леоніде... — Він посміхнувся. — Я не зрікаюся своїх прерогатив.

— Здорово! — гукнули Картвелішвілі і Леонід Пятаков.

— Ви не голова ревкому! — вискнув Кириєнко. — Ви тільки парламентар!

— І парламентар. Як парламентар я приніс ультиматум. Як голова ревкому заявляю: ми приймаємо пропозицію... Спокійно, спокійно! — посміхнувся Іванов до Лаврентія і Леоніда. — Я маю такі повноваження від революційного комітету. — Він хитрувато підморгнув. — І не лише тому, що ми вболіваємо за вашим життям. А тому, що ультиматум передбачає... задоволення всіх трьох пунктів, або... або... Тут вже військова таємниця... — Іванов посміхнувся знову, кивнув на Кириєнка

і подивився на свій годинник.— А втім, за мене скажуть гармати і кулемети...

Було тридцять дві хвилини на дванадцятю. Дві хвилини минули вже після того, як він визначив строк для демонстративної стрілянини. В чому річ? Чому хлопці мовчать? Що трапилось? Невже стрілянини для паніки не буде?

І саме в цю хвилину — зовсім близько, може, кількасот метрів від будинку,— загуркотів кулемет, тоді рясно, вроздріб забили гвинтівки, а тоді один за одним гримнули вибухи великої сили. Бомби? Снаряди? Ручні гранати чи артилерія?

Іванов засміявся: молодці, хлоп'ята, не підвели! Наважились!

— Кров, кров пролилась! — вискнув Юрій Пятаков, хапаючись за голову. Руки йому тремтіли, борідка сіпалась.

— Ура! — закричав Картвелішвілі.— Нехай ми пропадаємо, а перемога буде!

Леонід Пятаков обійняв Іванова.

Комісар Кирієнко, забувши за свою місію, кинувся до виходу з каземату. Боголепов-Южин теж поквапився за ним. Кулеметів вже рокотіло щонайменше два, а може бути — і двадцять два. Гвинтівки били вроздріб і залпами. Вибухали гранати. Здавалося, що навіть чути з-поза мурів каземату гомове «ура».

Іванов гукнув гучно:

— Ультиматум у дії. Повстання йде!

Але тут він побачив, що ні комісара, ні офіцера в казематі нема — вони були зовсім самі. І тоді він, озирючися на двері, кинув шепотом до товаришів:

— Спокійно, це тільки демонстрація. То тільки арсенальські хлопці жартують...— Потім знову голосно він сказав: — Я думаю, товариші, ми можемо вільно йти...

— А... а... сторожа? — спинив його Юрій Пятаков.— Вони ж нас не випустять... розлючені офіцери й юнкери... Вони нас...

— Вони нас хотіли б розтерзати,— глузливо мовив до нього Іванов,— але, будьте спокійні, вони нас вільно пропустять, ще й побажають нам на добраніч, бо такий буде наказ, раз ми прийняли умови обміну.

Він одвернувся від Пятакова і весело сказав до всіх:

— Тільки перед тим, як вийти, ми ще вимагатимемо виконати два наступні пункти нашого ультиматуму:

скласти зброю і визнати владу Рад. А от якщо вони заартачаться, що ж... тоді нехай нарікають на себе самих; тоді вже їм не уникнути і важкої артилерії.

Товариші потовпилися до виходу з каземату крізь широко розчинені ковани залізом двері. Вниз по східцях вже бігла назустріч їм охорона — розлючені офіцери і юнкери. Поспішав і Боголепов-Южин. Йому, офіцерові для особливо важливих доручень, доручено особисто виконати обмін: десятеро ревкомівців на півтисячі юнкерів і офіцерів.

— Але ж це не... законно, це не... юридично, — кип'ятився позаду всіх Юрій Пятаков. — Це провокація!..

9

А втім, декого демонстративні дії загону червоногвардійців з рогу Левашовської вулиці справді спровокували.

Боженко — він знову влаштував свій штаб у Бессарабському критому ринку — почув стрілянину за два квартали вгору над собою і зразу ж гукнув свого начальника штабу.

— Ну, Ростиславе, — сказав він, — пішли й ми. Чуеш, наші вже з того боку зайшли. Що ж нам — в свинячий голос? Вдаримо-таки просто Кругло-Університетською на штаб у лоб — і амба! Пиши бойовий наказ: ім'ям світової революції наказую...

Боженківці, з'єднані з ліверівцями, ще й сполучившись з загonom авіапарківців, що йшли в цепу арсенальців на крайньому лівому фланзі, закричали «ура», кинули з десяток гранат — для паніки — і ринули на багнет, вгору по Кругло-Університетській, штабу в лоб.

Стояла темна, безмісячна, хмарна ніч останнього дня жовтня місяця.

Юнкери й ударники з Лютеранської та з кручі над Новим провулком відповіли на «ура» боженківців огнем з кулеметів та карабінів.

В приміщенні штабу за їх спиною в цю хвилину панував розгардіяш: офіцери сновигали з кімнати в кімнату, бігали сходами на другий поверх і вниз, метушилися — всі галасували, всі репетували, і ніхто не знав, що робити.

В штабі панувала паніка. Боголепов-Южин при телефоні гукав начальнику вокзалу: негайно ешелон! Потім переключався на іншу лінію і гукав до автмотобаталь-

йону: негайно машини! Десять, п'ять, бодай одну — для самого командуючого!

Штаб прийняв рішення негайно евакуюватися.

Куди?

Очевидно, пробитися в ставку фронту, в Бердичів.

— Тікай! — полинуло по Банковій, Левашовській та Лютеранській.— Рятуйся, хто може! Командуючий сів в автомобіль і зник. Куди? Невідомо! В напрямі до Хрещатика... Більшовики дістали підмогу! Ідуть селяни околиць сіл!.. Іде гвардійський корпус із Вінниці!.. Іде весь повсталий фронт! Весь світ іде проти нас!.. Здається, ідуть і війська Центральної ради. Але проти нас. Наших б'ють! Рятуйся, хто в бога вірує!..

Брязкіт зброї, киданої на бруку, човгання чобіт у прискореному бігу, прокльони й матюки, мужський плач і п'яний лемент — це були звуки, які в цю годину сповнили квартали і вулиці Києва.

Вірні Тимчасовому урядові війська тікали.

Куди?

Вони не знали самі. Хіба розберешся куди, коли темрява, коли ніч?

Світ за очі, аби далі від страховища — повсталого за свою волю і свою правду народу.

РАНОК ПІСЛЯ ПЕРЕМОГИ

1

Це була перемога.

Народ повстав, і народ переміг.

Але в столиці України, в місті Києві,— в нічній темряві, під покровом хмарної осінньої ночі,— в цю пору відбувалися події незрозумілі і дивовижні.

В той час, як на схилах печерських горбів ще вирувала кривава січа; в той час, як довкола здобутого й поверженого повстанцями штабу контрреволюційних військ гриміло переможне «ура»; в той самий час, як тисячі юнкерів та офіцерів, кидаючи зброю, в паніці розбігалися хто куди,— в цей саме час у другій половині міста, по той бік Хрещатика, теж не було безлюдно й пустинно: центральна частина міста жила інтенсивним життям.

Вулицями Житомирською, Рейтарською, Підвальною і провулками вниз до Хрещатика і Думської площі — один за одним посувалися військові загони. Вони не

були великі — кожний по сотні чи дві бійців, але при кулеметах і навіть з польовими гарматами. Один загін оточив Центральний телеграф і миттю зайняв усі зали й апаратні приміщення; другий спустився аж до поштамту; третій — до міжміської телефонної станції. Ще один безборонно розташувався в палаці Думи.

І першим ділом кожний військовий загін на шпилі захопленого будинку вивішував свій прапор.

Загони ці не буди ізольовані один від одного: один з одним вони негайно налагоджували зв'язок. Спочатку линули, стріляючи вихлопами моторів, мотоцикли кур'єрів; потім кар'єром пробігали кінні посланці, нарешті — дистанцією десять метрів від бійця до бійця — залягав ланцюжок живого лінійного зв'язку. І вже потяглися сюди і туди понад тротуарами, попід темними, поснулими чи причаєними, кам'янищами дроти польового телефону.

І прихриплі голоси телефоністів гукали в мікрофони: — Агов! Агов!.. Тут число двадцять п'ять!.. Лічба: раз-два, три-чотири-п'ять... Чую добре! Як чуеш?.. Га-разд!.. — І тоді рапорт: — Так есть, пане хорунжий: пан сотник при дроті! Наказ від пана полковника!..

Тут і там лунала команда:

— Чота, стій!.. Позір!.. Вправо глянь!.. Вільно... Сотня — до спочинку! Бунчужного до мене!.. — І вітання: — Сервус!.. Честь!.. Хай живе!..

А довкола будинку 57 по Володимирській шугала вогнями ціла ілюмінація. Обабіч головного входу чадили червоним полум'ям дві великі, з великоднього церковного походу мідяні площки; вповодж тротуарів кварталу на кожному ліхтарному та телеграфному стовпі, скрапуючи гарячою смолою на брук, спалахували й примеркали і знову спалахували, щоб знову примеркнути, смолоскипи; посеред вулиці, якраз навпроти входу, між двох дзеркально шліфованих кам'яних куль, які ще нещодавно символізували при Педагогічному музеї чесноту та мудрість, палахкотіло величезним вогнищем, наче пожежа на хуторі в степу, чималеньке барило з смолою. Це була шевська смола з запасу інтендантства фронту для смоління дратви до солдатських юхтових чобіт.

В тремтливому світлі чадного вогню — двома шеренгами під тротуаром навпроти Центральної ради — вишикувалися бійці в ладно пригнаних австрійського крою сірих тужурках та мазепинках на голові: курінь «січових стрільців».

До входу в Центральну раду м'яко підплив автомобіль-ландо: особистий автомобіль командуючого Київської військовою округою. Поруч із шофером сидів кременний козарлюга в чорному жупані й чорній смушевій шапці з чорним шликом: начальник сотні особистої охорони генерального секретаря військових справ Наркис Увденський.

І тієї ж хвилини з під'їзду вийшов Петлюра.

Чотар Андрій Мельник подав команду:

— Струнко!.. Позір!.. Прямо глянь!..

І півтисячі «січовиків» брязнули зброєю і завмерли струнко.

Наркис стрибнув на брук, відчинив дверцята ландо і стояв при них, аж поки Петлюра всівся на шкіряні подушки. Поруч із ним сів і закинув ногу на ногу сотник Нольденко.

І автомобіль-ландо рушив Володимирською праворуч.

В цей же час з трьох боків — Кадетським шосе з-поза Солом'янки, Брест-Литовським — з Святошина, та Вишгородським — від урочища «Кинь грусть» — втягувались у місто більші військові з'єднання.

Через Куренівку, Вишгородським шосе, вступали до міста курені «вільного козацтва» — Звенигородського та Херсонського кошів. Вів «вільних козаків» Юрко Тютунник.

З Святошина — від Коростеня — підступав передовий загін другого українізованого корпусу генерала Мандрики.

Кадетським шосе — від Фастова і Козятина — входили частини першого українізованого корпусу генерала Скоропадського.

Проти підтягання ближче до столиці України, в межі Київської військової округи, окремих полків двох українізованих фронтових корпусів штаб округи, як відомо, не заперечував.

А втім, самого штабу вже не було: він втік, зник невідомо куди.

2

Авто Петлюри спинилося перед будинком Центрального телеграфу.

Сотник Нольденко вистрибнув з машини перший і швидко побіг по сходах угору.

— Прямий провід до ставки! — наказав він.

Коли Петлюра ступив з приступки машини на тротуар, козаки, що несли варту при телеграфі, гукнули тричі:

— Слава! Слава! Слава!

Петлюра попростував сходами у приміщення.

Наркис йшов майже поруч, трохи позаду, а інколи й попереду, якщо якась невиразна тінь насторожувала його: світла було замало, і світило воно тьмяно, тремтливо. Електростанція страйкувала, але Центральний телеграф мав свій движок постійного току. В кожній руці Наркис тримав по величезному парабелуму.

Раптом Петлюра спинився і тріпонував бровами — чи то полохливо, чи то грізно: в великому залі телеграфу — внутрішньою охороною — попід стінами й перебірками маніпулянтки стояли з гвинтівками при нозі офіцери російської армії. Ані погон на плечах, ані кокард на кашкетах у них не було, але Петлюрі й самому доводилося зривати погони й кокарду, і темні плями на плечах та кашкеті були для нього вельми промовисті: офіцера він пізнавав з погляду мигцем, дарма що сам офіцером ніколи не був.

Наркис негайно виставив свої пістолети.

— Хто це? — аж просичав Петлюра.

Тоді перед Петлюрою виструнчився молодий офіцер і взяв хвацьки на честь:

— Дозвольте доповісти: в здобутті приміщення Центрального телеграфу разом із славними українськими гайдамаками взяв участь і офіцерський загін штабу, що ніс перед тим охорону телеграфу і цієї історичної хвилини признавав себе матерньо-українським. Хай живе Центральна рада й ненька Україна! Доповідав поруч... сотник Драгомирецький Олександр.

Петлюра милостиво хитнув головою. Що ж, усім колись же прийде пора признати свою... матерню національність. На те, чорт забирай, і революція, процес національного самовизначення.

— Вільно! — мовив Петлюра. — Україна дякує вам. Виконуйте службу...

Він пройшов до центральної апаратної. Сотник Нольденко на порозі доповів:

— При проводі... собственной персоной... начальник штабу верховного главнокомандующего, генерал Духонін... позаяк прийняв командування і взагалі став-

ку... Міф, блеф, фантазмагорія! — додав він тільки для себе.

Олексаша Драгомирецький чітко одірвав руку від околички кашкетта, зробив «кругом» і брязнув острогами. З штабною обслуги, з огляду на бойові дії, він був відкомандирований для виконання особливо важливого доручення — охорони телеграфного проводу, але штабні остроги, звичайно, зберіг. Повернувшись до своєї виструнченої офіцерської команди, Олексаша начальницьки гукнув:

— Вільно!.. До служби!.. Вважай! — А стиха, тільки для себе, додав: — Трам-та-ра-рам!.. А втім, слава, ура, вів, гох, банзай, хай живе ненька Україна!..

Кінець кінцем він же був киянин зроду — якого чорта йому кудись драпати або — як тепер буде висловлюватися по-українському — накивати п'ятами?.. Штаб, драсте вам, власне — на ж тобі таке! — дременув, чкурнув, зслиз; чи ж означає це, що й він, Олексаша Драгомирецький, повинен пертися, тьонати, брьохати чорт батька зна куди — на поневірвання, а то й амба-карамба, власне — хай йому грець! — на дурну загибель? Чом би йому і справді не оголосити себе українцем? Мама ж співала йому над колискою українських пісень! І сестричка — дуже до речі — така вже запекла, заповзята, затята україонка, діячка цієї хохлацької, пардон — рідної української «Просвіти»! Дразнився з неї — глузував, кепкував, глумився за її «рідну мову», а тепер, дивіться, якраз цей мацапурський лексикон і стає в пригоді...

Звертаючись до підначальних йому офіцерів, поручик, чи пак сотник, Драгомирецький тоном беззаперечного наказу мовив:

— Вважайте, панове старшини: віднині з ваших уст звучатиме лише мова наших предків — гетьмана Івана Мазепи, що на старості літ закрутив любов з дичкою Марією, і Тараса Бульби. Бо ми з вами — славних прадідів великих правнуки... ага, ну да! Словом, хто не втне по-українському або й зроду кацап, той нехай краще тримає поки що язик за зубами, коли не хоче разом з зубами загубити й голову. Зрозуміло, панове старшини?

— Так есть, пане сотнику! — гучно гаркнули панове офіцери.

Пан сотник Олексаша Драгомирецький відійшов від своїх підлеглих, весело насвистуючи куплети модної українізованої шансонетки:

Болить мені голова, ломить мені спину —
Бідний мій «Меджидія» наскочив на міну...

3

Петлюра сидів біля апарата і диктував російською мовою:

— «Ставка генералу Духонину точка Волею украинской Центральной рады я призван к работе запятая как глава высшей военной власти Украины точка Власть Киевского военного округа покинула штаб и округ запятая не оповестив об этом никого точка Я принял эту власть запятая заменив бежавших с постов точка Все высшие военные учреждения работают точка Главной задачей поставлено обеспечение нарушенного порядка в Киеве и округе и на всей Украине запятая нормировка ж-д движения запятая снабжения армии запятая как людьми запятая так и всеми жизненными и боевыми припасами». Точка! — мовив він на запитливий погляд офіцера-телеграфіста.

— А... підпис?

На мить Петлюра замислився: справді, який же має бути підпис?

— Петлюра! — нарешті мовив Петлюра.

— Підпис — Петлюра, і тільки?

— І тільки! — вже люто гарикнув він. Нехай знає генерал Духонін, що є на світі такий Петлюра, який перебрав на себе верховну військову владу на Україні! А втім... — Стривайте! — спинив він руку телеграфіста. — Стукайте так: голова українського генерального військового комітету, генеральний секретар військових справ Центральної ради Симон Петлюра.

Все ж таки був Духонін — генерал, а він досі... лише земгусар-асенізатор, нікому не відомий. А так — аж двічі генерал: генеральний секретар генерального комітету. Нехай знає про це генерал Духонін, весь світ та й він сам, Петлюра, теж.

Симон Васильович відкинувся на спинку стільця і глянув навкруги.

Поруч з двома пістолями в руках височів анархіст Наркис, начальник його особистої охорони. Далі, при

порозі, прихилившись до одвірка й вихляючи на одній нозі, стояв сотник Нольденко — барон, начальник його контррозвідки. Ще далі, аж за порогом, стовбичили, виструнчившись й лунаючи очима, офіцери російської армії, які щойно признали себе... матерньо-українцями. А ще ген далі — гайдамаки, «січовики», «вільні козаки». Ще й корпуси українізованих вояків. І над усіма ними начальник — він, тільки він, Симон Васильович Петлюра. Га? Хіба не втер він носа всім? Усім, усім, усім — в тому числі й борзописцеві Винниченкові та старій калоші професору Грушевському? Адже в часі війн і революцій збройна сила вирішує все.

Все!

І нехай знає про це весь світ!

— Телеграфіст! — похопився Петлюра.— Ви закінчили? Достукайте ще... Отак: головний отаман військ України, командуючий фронтами Південно-Західним та Румунським, які віднині об'єднуються в один — Український. Тспер -- точка.

Як це сказав Наполсон?.. Ні, либонь, Людовік надцятий?

Л-ета с-е муа?

Держава — це я!

Гм! Чи не від сьогодні почати йому, Симонові Петлюрі, писати свою біографію?

Біографію... вождя нації.

А все, що було попереду, раніше,— Сьомка-безштанько на Кобищанах у Полтаві, завидющість до власть і гроші імущих, мрії про прибуткову попівську парафію, ходіння по справах століпінських одрубників-куркулів, злигодні театрального рецензента, поневіряння біля соціал-демократії абощо, тощо і таке інше,— проминути, викреслити, забути?

Петлюра задумливо примружив очі. Телеграфіст, Наркис Уведенський, барон Нольде пошгово мовчали: великою людиною опанували великі думки. Цій же людині віднині... вершити судьби, писати історію.

Петлюра розплющив очі. За вікном телеграфної контори було темно — ще не минула ніч. Але хмари вже сивіли — незабаром ранок. В передранкових сутінках вже можна було розпізнати кольори.

На вокзалі, на Думі й поштамті майоріли прапори. Вони були жовто-блакитні.

А Флегонт Босняцький ішов із своєю, куренівською, сотнею «вільних козаків» і був без міри щасливий.

Нарешті все стало ясно як день: всі дилеми, проблеми й філософєми вирішено! Як добре, коли приходиться нарешті ясність!

Але довкола стояла ще глупа ніч — окрім потилиці козака попереду, Флегонт анічогісінько не бачив. Сотня простувала через Поділ — в районі Михайлівського монастиря повинні зійтися всі сотні київського керування: подейкували, що отаман Тютюнник має посвятити бойовий прапор цілого Лівобережного «вільнокозацького» коша.

Темно було так, що навіть не розпізнати вулиць, якими посувалася сотня,— і це дещо смутило Флегонта: до свого шоденника він не зможе записати, якими ж завулками він починав свій шлях у хвилююче й широке, хоча й дещо невиразних горизонтів, життя. І тихо було так, що гупання козацьких чобіт по бруку вчувалося Флегонтові як могутній шум морського прибою. Це сповнювало Флегонтові груди піднесенням: він не сам! Кожному на початку свідомого життя відоме це почуття: не бути самому, бути серед людей.

Отже, нарешті все стало ясно. Що з того, що Марина казала так, а Лія — сяк? Що скажуть тепер вони обидві, коли стануть навч і побачать, що простують плече в плече? До чорта всі ті великомудрі дискусії — хто має рацію: Центральна рада чи більшовики? І більшовики, і Центральна рада проти цього паршивого, україножерського, великодержавницького і взагалі контрреволюційного Тимчасового уряду, нічим не кращого за царський! І виступають збройно!

Правда, Флегонт, хоча й крокував у лаві озброєних козаків, сам гвинтівки в руці не тримав: культурно-політичному організаторові від «Просвіти» не належало носити гвинтівку. Культуртрегер мав іншу зброю: слово — друковане і живе. В ранці — книжечки для плекання національної свідомості козаків: виступи Грушевського й Винниченка, історичні романи Каченка та повість Грінченка «Під тихими вербами». Живим словом він мусив тлумачити політичну ситуацію: нейтралітет не означає, що ми проти повстання, але — слухаймо військового наказу!

І от уночі нарешті був і наказ. На Печерських горбах вже дали чосу контрреволюції, тепер треба опанувати урядові установи, паралізувати ворога остаточно й встановити владу. Яку? Та бійтеся бога, що за питання! Скрізь будуть Ради. А зверху — головна, тобто Центральна рада...

В грудях Флегонта буйніла радість: українці й більшовики разом! І зараз він побачить Марину. Марина ж — організатор від «Просвіти» при сотні Старокиївського району.

Ось і святий Андрій — прикрий узвіз лишився позаду. Ось і Десятинна церква — початок Старого міста. Ночі вже надходив кінець, небо висвітлювалось, обрій над дніпровською лукою червонів — світанок близько. Зразу за рогом Житомирської стояла лава, ладно вишикувана попід каланчею. Чи не старокиївська сотня?

Марина!

5

Марина стояла крайньою у шерензі. Одяг на ній був незвичайний: високі чобітки, на плечах — жупанець синього сукна на зборках, на голові — сива смушева шапка, заламана набакир. Боже мій — як намальована! Ну, справжнісінький молодий козачок — хоч би й джура самого гетьмана Богдана! Бронзовий гетьман — на тлі мурів історичної Софії — якраз і височів простісінько над головою Марини. Заграва із сходу багрянела гетьмана і здибленого коня під ним.

Флегонт захвилювався: він побачив у цьому добрий знак — символ, коли хочете.

Старокиївські козаки стояли струнко; куренівські, проминаючи їх, хвацьки карбували крок. До Марини лишалося з двадцять кроків.

Та сотник вже подав команду: «Стій, вільно, можна перекурити!» І всі козаки курсівської сотні теж враз загомоніли.

Флегонт підбіг до Марини.

— Марино! — гукав він. — Перемога! Який жаль, що нас, «вільних козаків», тримали в резерві бою! Та дарма: ми перемогли — ось що важливо!.. Яка ж ти гарна, Маринко...

Марина зустріла Флегонта повільним поглядом, і в її очах Флегонт не помітив відблиску його радощів.

— Хто це — ми?

— От тобі й раз!..— Флегонта взяла досада за сполохані радощі.— Ти — умисне? Чи тільки дражнишся?

— Я тільки питаю: хто і кого переміг? Без жартів.

— Ну... революція... взагалі... контрреволюцію...

— Перемогти,— сказала Марина похмуро,— або бути переможеним може тільки той, хто воював... Воювали більшовицькі повстанці й Тимчасовий уряд поміж собою...

— Звичайно! Я й кажу: ми перемогли Тимчасовий уряд...

— Більшовицькі повстанці й Тимчасовий уряд воювали, а ти святкуєш перемогу?

Флегонт захопився:

— Я й кажу: який жаль, що наші сотні не були в бою. Але ж такий був загальний план бойових дій — і ми не встигли. Я вже глумачив козакам... Але важливо, що ми нарешті разом: Центральна рада і більшовики...

— Не разом! — вже крикнула Марина.— Ну, невже ти справді не розумієш? Це ж підло! Ат!

Вона одвернулася.

Флегонт стояв збентежений. А й справді... Недурно ж йому весь час щось там таке муляло...

Довкола гомоніли «вільні козаки» з куренівської сотні — гімназисти, учні городського училища, нащадки городників з Плоскої та Оболоні; «вільні козаки» з старокіївської сотні — семінаристи, канцеляристи з Присутствених місць та прикажчики з крамниць Сінного базару.

Досада защемила Флегонтові серце. Він теж одвернувся сердитий.

Довкола бронзового гетьмана вирував натовп «вільних козаків», і всі задирали голови вгору: якийсь шустрий хлопчак виліз на бронзового коня і чіпляв бронзовому гетьманові на булаву жовто-блакитний стяг.

Флегонт зовсім розстроївся. Знову — проблеми, дилеми... Ат! Щасливі Данило з Харитоном — вони таки були в бою...

Данило з Харитоном лежали в сухому долині на пагорку в Аносівському парку — там, де центральна алейка вибігає на невеличкий майданчик, що далі терасками спадає просто в Провалля. Саме тут, на отому осліпчику під крилатою липою, Флегонт сказав Марині: кохаю...

Перед Данилом і Харитоном була глибока й широка западина, з правої руки — Лавра, з лівої — Микільський монастир над Аскольдовою могилою, а просто внизу — сталава смуга Дніпра й простори-привілля задніпрянської далечини: дарницькі піски та Броварські ліси.

Данило з Харитоном лежали біля кулемета. Стріляв, першим номером, Харитон. Данило, другим, тягнув стрічку з цини.

Вони стріляли впрост на Ланцюговий міст, що рівною стелиною з химерними викрутасами чавунних ланцюгів неначе вибігав з-під Провалля, з-під самої землі, і, перелігши дніпровську бистру, зникав у хашах дози на лівому березі. З хашів все з'являлися та з'являлися впереміжку цяточки в сірих шинелях і все поривалися та поривалися на міст, щоб добутися сюди, на правий берег. Трамвайні рейки через міст поблискували в сутінку світанку чотирма туго напруженими струнами.

— Кінчається! — гукнув Данило Харитонові у вухо.

— Давай другу! Не барись, дурило!..

Юнкери печерських шкіл, щойно вчора ввечері приборкані, вранці вчинили заколот — і тепер намагалися захопити авіапарк і «Арсенал». Зв'язок між «Арсеналом» та авіапарком вони вже перервали. А з лівобережжя — залізницею від Полтави — якраз прибув ешелон «вільних козаків» Лубенського коша. Київські залізничники не пустили состав через залізничний міст. Тоді «вільні козаки» вирішили добутися в Київ через міст Ланцюговий.

Авіапарківці штурмували юнкерів. Червоногвардійців кинуто на берег — відбити підмогу заколотникам на підступі.

Стрічка скінчилась, кулемет на хвилинку замовк — сірі цяточки зразу ж потовпилися на стелини мосту. Данило квапився закласти в магазин нову стрічку. Пальці його плутали й хилили, серце йому завмирало — адже кулемет тут був тільки один.

— Швидше! Незграбо! — лаявся Харитон.— Бачиш: котяться вже до середини? Ану, давай!

— Парує! — перестрашеним шепотом відгукнувся Данило.

— Що парує?

— Кулемет зараз закипить!

— Що він тобі — самовар? — Харитон натис спуск, і тіло кулемета знову затрусило, як у пропасниці, і знову загуркотіла луна у проваллі.— Бач! Бач! — загорлав Харитон.— Тікають-таки, щоб мені більше «Марії-біс» не побачити!.. Підтягніть очкури, бо погубите штани! — горлав він, наче «вільні козаки» за гуркотом кулемета могли його почути.

— Вже кипить! — зойкнув Данило.

— Ат!.. Тосько! Біжи піднеси холодної води!

Данило з Харитоном не були тут тільки вдвох. Зразу позаду них, припавши до землі і заховавши голову між сухі стебла полину, лежала долілиць Тося. Данила післано сюди ще вночі, а вчора він не вечеряв, і Тося прибігла з кошиком: холодної картоплі та юшки з окулців — Данилові й Харитону переснідати! Її вже наганяли, і вона зараз, їй-богу, піде — от тільки Данило з Харитоном сьорбнуть гарячої юшки. Коли кулі з-за Дніпра вискали над полянами, Тося припадала щільніше до землі і навіть накривалася зверху сухим стеблинням. Війна — це було страшно, аж спинялося серце і дубіли руки.

— Води?.. А куди я її наберу?

Данило вхопив глечик, рішуче перехилив його і подав Тосі.

Тося з жахом дивилася, як струміла масними струмочками юшка — такі ж гарні та жирні були окулці! — тяжко зітхнула, взяла глечик, підхопилася, підняла плічка вище голови — і чкурнула геть, до вулиці. Данило дивився їй вслід турботливо.

— Не стрибай! Не біжи! Не спіши! — гукнув він навздогін.

Коли Тося бігла і її великий живіт колихався знизу вгору і з боку на бік, Данило аж потерпав від жаху: що ж буде малому, коли мати отак вистрибом? Ще не дай бог...

Лія зрозуміла погляд Данила й сказала заспокоїливо:

— Не турбуйся, це для неї тільки добре. Розумієте.. фізичні вправи в такому стані...

Лія була четвертою — з санітарною сумкою.

Сірі цяточки з-поза ресторану «Венеція» знову ринули на міст, і Харитон знову натис гашетку. З кожуха кулемета здіймалася пара — от-от почне заїдати! Скільки вони вже випустили стрічок? Добре, що тих кулеметних стрічок зараз до біса!

«Вільні козаки» знову сипонули назад — ні, не пускав-таки їх кулемет з Харитонових рук! І Харитон весело загорлав:

— Ура! Так їх і так! Щоб мені більше «Марії-біс» не побачити!

Але кулемет парував, справді — як самовар, і Харитон загукав сердито:

— Де ж твоя Тоська, щоб їй... Меткішої жінки не міг собі знайти, доробало!.. Гей мой! Диви! — урвав він і кивнув головою на лівий берег.— Либонь, намацали нас!..

З хащів чагарника над самісінькими хвилями Дніпра, нижче причалу літнього Ділового клубу, замигтіло вогнем. Там почав діяти кулемет. Досі випали схоплювалися то тут, то там уроздріб вздовж берега — «вільні козаки» стріляли з гвинтівок. І без мети — кулі вискали сюди і туди. Тепер кулеметним посвистом війнуло майже над головами.

— Держіть голову нижче! — сердито гукнув Харитон до Лії, що й собі звелася, виглядаючи, куди вказує Харитон.

Але сірих цяточок вже не було на мосту, і Харитон урвав стрілянину.

І стало тихо, як вранці у лісі. Тільки ледь шелестіли крони дубів сухим листом, позаду ледь гули верховіттям сосни.

Лія тихо ахнула й глибоко зітхнула. Куля дзизнула зовсім низько — і її синій берет злетів з голови. Врог таки пристрелявся! А що, коли в них гармата і вони зараз стрельнуть сюди?

— Лягайте! — загорлав Харитон.— От морока з тими інтелігентами!

Лія припала до землі й підкотила берет ногою до себе. В широких крисах була ледь примітна дірочка. Лія знову щасливо засміялась.

— Смієтесь! — люто гарикнув Харитон.— А могло ж убити...

— А коли нас і справді той... вб'ють? — раптом запитав Данило.

Голос його тремтів.

7

Голос у Данила затремтів, бо в цю хвилину він знову подумав про малого Данька. Як же йому родиться, коли батька та раптом уб'ють?

І зразу Данило зніжковів і зашарівся. Ну, й вб'ють — однаково народиться! Носить же Данька не він, а Тоська...

І зразу Данило стурбовано глянув назад, на кущі, за якими зникла Тося з глечиком. Щоб, бува, не поцілили, як з'явиться! Тепер він вже не одривав стурбованого погляду від кущів: от-от мала з'явитися Тося з холодною водою для кулемета.

— Не вб'ють! Цуцики! — зухвало циркнув крізь зуби Харитон.— Нас, пролетарів, куля не візьме! Житиму й житиму, аж поки вмру... А вб'ють,— зухвало додав він,— то, може ж, нам із тобою отут пам'ятника поставлять! Отут, на цьому самому місці, над проваллям на горбку — гарно! І туди видно, і сюди видно! Щоб мені більше «Марії-біс» не побачити,— поставлять нам пам'ятник слави борцям за революцію...

Він раптом примовк, наче задумався. Лія глянула на нього: що він скаже далі? Харитон примовк, потім наче відсахнувся, звів голову вище, знову наче задумався на мить — і тоді завалився на бік.

Куля вп'ялася йому в скроню.

— Харитоне!

— Товаришу!

Данило і Лія скрикнули в один голос.

З-поза кущів саме вистрибула Тося з глечиком у руці. Вона бігла шпарко, але глечик тримала перед собою так, щоб не розплескати,— у випростаних руках.

— Харитоне! — чужим голосом закричав Данило.— Харитоне, що тобі?

Лія була вже біля Харитона.

— Вбитий!..— сказала Лія.— Вбитий...— ще раз сказала вона, але себе не почувла.

Данило примовк і дивився на Лію. Ні, цього бути не може.

— Вбитий! — сказала Лія втретє.

Тося підбігла з глечком.

— Чого ж ви? — гукала вона.— Дивіться, вони знову біжать!..

Сірі цяточки знову з'явилися на мосту. Ось вони вже добігали до середини.

— Стріляйте! — гукнула Лія.— Я тут... сама...

І вона почала розв'язувати свою санітарну сумку. Для чого? Куля в скроню — це смерть. І смерть була вже в очах Харитона — широко розплющених, але невидющих. «Марії-біс» Харитон уже не побачить...

8

Сходячи плачем, Данило переповз до кулемета на місце Харитона. Пальці його намацали ручки магазина, і, тільки коли їх ухопив, він враз замовк: вже не ридав, не кричав, не кляв. Люфу кулемета він спрямував нижче, майже на край провалля, туди, де кущі калини заступали кінець мосту на цьому боці. Сірі цяточки, перебігши середину мосту, вже наближались до цієї лінії.

— Тося! — прошепотів Данило.— Тягни стрічку з цини!

Про те, що слід би змінити воду, він не подумав. Втім, кулемет вже не парував — він трохи охолонув у морозяному повітрі.

Тося акуратно поставила глечик, щоб не влав, злякано подивилася на задубіле тіло Харитона і внала на землю поруч з Данилом. Данило мигцем блимнув на її живіт, коли Тося аж надто тісно припала до землі, і натис гашетку.

Сірі цяточки спинились, деякі зразу побігли назад, інші припали до мостин.

Данило зарепетував:

— Не пройдете, сучі діти! Жоден не пройде! Смерть вам, смерть! За Харитона! За всіх! Ще вам не таке буде! Ще тільки починається!..

Він гукав ще щось. Гукав і гукав — безперестанку. Гукав дужче і дужче, бо не чув себе, і здавалося йому, що й довкола тихо — все заніміло, все мовчить. А він не міг, щоб було тихо, не міг мовчати,— адже вмер Харитон, товаришок з малих літ...

Кулемет гуркотів, Тося тягла й тягла стрічку з цини.

Лія тихо плакала, перев'язуючи рану мертвому Харитону.

Находив ранок.

Це був перший ранок після перемоги Жовтневого повстання в Києві.

Листопад

ВДОМА

1

Флегонт не пізнавав Марини.

Марина не хотіла йти на Софіївський майдан!..

І взагалі вона нічого не хотіла. Не хотіла слухати Флегонта, не хотіла на нього дивитись, не хотіла прийняти квітку, ніжну білу хризантему, викохану для неї стараннями самого Флегонта під віконцем його хатини,— останній привіт блаженського осіннього сонця.

Марина на хризантему навіть не глянула, одвернула обличчя до стіни — вона лежала на канапі, коли Флегонт увійшов,— навмання вхопила якусь книжку, що була напихваті, розгорнула її — догори ногами — і ткнулася носом у сторінки.

— Не заважай, будь ласка,— сказала Марина,— ти ж бачиш, я читаю?..

Флегонт поклав хризантему на подушку біля Марини, але Марина недбало повела плечем — і квітка впала на підлогу.

— Ти гніваєшся на мене? За віщо?

— Я ні на кого не гніваюся, але дай мені спокій!

Флегонт стояв ні в сих ні в тих. Що діється з Мариною? Позавчора вона не прийшла на репетицію хору пещерської «Просвіти» — а репетиція ж була така важлива: лисенківську кантату «Слава Україні» мали виконувати завтра на всенародному святі! Вчора в Марини був особливо клопітний день: засідання центрального правління об'єднаних київських «Просвіт», збори курсих-українок з метою утворення «Союзу українського жіноцтва», нарада старостатів усіх факультетів усіх вищих учбових закладів для складання петиції для утво-

рення українського народного університету, — та Марини знехтувала і засіданням, і зборами, і нарадою. І от сьогодні вона заявляє, що взагалі не збирається йти завтра на церемонію проголошення третього універсалу.

Що сталося з Мариною?

Йй-право, Флегонтові хотілося заплакати.

В квартирі Драгомирецьких, крім Марини з Флегонтом, у цю пору не було нікого. Гервазій Оникійович відбував чергування в своїй лікарні; Ростислав пропадав у штабі Червоної гвардії — він керував там якоюсь групою тактичного навчання; Олександр десь вештався, як і день у день, допізна — він щойно справив собі в ательє Сухаренка нову уніформу з жовто-блакитними вилогами та золотими тризубами і тепер збризкував її то в «Шато», то в Семадені, то в Франсуа. Родина Драгомирецьких, як і завжди, ніколи не сходилася ін корпоре, а Ростик з Олексашею і взагалі уникали один з одним зустрічатися.

Був вечір. Власне, за вікном чорною пеленою спустилася вже на землю гнила осіння ніч.

Але в кімнатці у Марини було тепло, тихо й затишно. На комодик у м'яко такали химерні дзигарики. Атлант тримає на могутніх плечах земну кулю — безплатна премія до сто першої пачки цигаркових гілз Каракоза, які скуритя Гервазій Оникійович за перше півстоліття свого життя...

Так же гарно ввійти сюди — в світличку до Марини! — і так же втішно було Флегонтові на душі — і, на ж тобі, така досада!

— Марино! — мовив Флегонт, і в мові його воднораз звучали і благання, і зворушення та захват — зняв його почуттів у цю хвилину. — Марино! Як же ти можеш завтра не піти? Таж проголошуватиметься Українську народну республіку!

— То й що?

Флегонт розгубився.

— Як що? Мрія цілого нашого життя!

Марина чмихнула:

— Не довго чекали: тобі — сімнадцять, мені — вісімнадцять...

— Не розумію, як ти можеш з приводу цього жартувати! Буде республіка, Марино! Не імперія, а республіка!

Марина лежала і далі, одвернувшись до стіни, але плечі її звелися й опустилися — вона зітхнула.

Флегонт казав піднесено, в захваті:

— І республіка не буржуазна, а народна! Наша, українська, народна республіка! Матимемо свою державу, Марино! Від завтра і довіку! Тепер вже — довіку! — Очі Флегонтові світилися, голову він звів високо, груди поривчасто здіймалися.— Хіба не за це ми з тобою одне одному присягали... віддати життя?

Марина знову зітхнула і прошепотіла:

— Сядь біля мене, Флегонте...

Флегонт присів на крайчик канапи, біля Марининих ніг.

— Гонто! — прошепотіла Марина, і Флегонтові захололо в грудях: Гонтою Марина звала його лише в рідкі задушевні хвилини.— Розумієш, Гонто, так паскудно стало на серці...

— Маринко! — скрикнув Флегонт. Марині ж ніколи не бувало паскудно на серці, вона ж завжди була така запальна, пристрасна, енергійна. І раптом — занепад, безвілля, апатія.— Маринко, а чого б то?

— Ах, Флегонт!..

— Може, ти хвора, Марино?

— Ат! — розсердилася Марина і знову одвернулася до стіни.

Флегонтові вчулося, що на нього війнуло холодом. Марина навіть підібгала ноги вище, щоб вони не торкалися колін Флегонта. Який-бо він, справді, йолоп: до чого тут мова про хвороби, коли очевидно, що болить душа!

Та Флегонт поквалився опанувати себе. Холодом війнуло зовсім не від Марини, а від вікна: вікно ще не заліплено на зиму, надворі періщив холодний осінній дощ — і порив вітру сипнув мокротечею у шибку.

— Я цілком поділяю твій настрій,— поквалився заговорити Флегонт, доки нова хвиля мовчання не стала непереборною,— це дуже прикро і боляче, що в повстанні діяли самі робітники, а українські військові частини фактично... залишилися бездіяльними! Але ж коли глянути збоку, в історичній, так би мовити, ретроспективі або ще краще — перспективі, то яке це має значення? Адже більшовики тепер визнають Центральну раду — сам Пятаков про це сказав!

Флегонт має рацію. Голова виконавчого комітету Ради робітничих депутатів, він же голова Київського мі-

ського комітету більшовиків, Юрій Пятаков — після перемоги в Києві повсталих робітників, але встановлення влади Центральної ради, — справді заявив, що тепер влада на місцях має належати місцевим Радам — Радянська влада! — а вгорі центральним органом влади на Україні до Установчих зборів має залишатися... Центральна рада.

Марина пересмикнула плечима й буркнула в подушку:

— Всеросійський Тимчасовий уряд теж був — до Установчих зборів, але його скинуто Жовтневим повстанням у Петрограді. А що сталося у нас після повстання? Утворено... Тимчасовий уряд, тільки що український. Але ж цей — нехай і український — уряд тепер стверджує для України закони Тимчасового уряду Керенського і Терещенка!

Марина теж мала рацію. Зразу після встановлення влади Центральної ради генеральний секретаріат справді видав обіжника, яким повідомив, що на Україні мають і далі беззмінно діяти всі установи та будуть чинні всі закони колишнього Тимчасового уряду — аж до Установчих зборів.

Марина нарешті обернулася, рвучко сіла, спершися руками в канапу, і майже закричала Флегонтові в обличчя:

— А хіба не проти цих установ та законів і було повстання? Чому ж тоді разом з Тимчасовим урядом не скинуто і нашу Центральну раду?

Флегонт вжахнувся:

— Як ти можеш таке сказати, Марино! Це ж тимчасово! Навіть не до Установчих зборів, а... Ось подивись! Ні, ти тільки глянь!

Він зашпортав руками по кишенях і вихопив папірець:

— Це ж оголосять завтра! А Установчі збори ще ген коли!

В руках у Флегонта була листівка з текстом третього універсалу, який і мали оголосити завтра — урочисто, під бемкання дзвонів по всіх церквах, під спів «Ще не вмерла» на історичному Софіївському майдані: проголошення Центральною радою Української народної республіки! Текст універсалу вже видрукувано і поширено — Флегонт дістав його, щоб попередньо зачитати й стлумачити «вільним козакам» своєї куренівської сотні. Мала дістати такий текст і Марина — для своєї старости-

ївської сотні. Але вона не виходила сьогодні з дому і на зібрання інструкторів-інформаторів при «вільнокозацьких» сотнях не пішла. Тому й забіг до неї так пізно переполошений Флегонт.

— Бачиш? Бачиш? — Флегонт тицяв пальцем у рядки тексту.— «Народе український і всі народи України!» — хіба це не інтернаціоналізм?.. І далі: право поміщицької власності на землі... касується, для робітників встановлюється... вісім годин праці, на підприємствах... контроль. Хіба ж це не соціалізм?..

Марина дивилася на Флегонта, але погляд її був наче порожній.

— А на зібранні інструкторів,— Флегонт аж захлинався в піднесенні,— казали, що генеральний секретар Симон Петлюра готує наказ про те, що Червона гвардія, відігравши свою героїчну революційну роль під час повстання, тепер, як пора революційних вибухів минула, розпускається, тільки окремі її відділи — з українців — перетворюються в загони «вільних козаків». І взагалі «вільні козаки» стануть тепер наче регулярною армією. Так що...

— Так що,— нарешті заговорила Марина, уриваючи Флегонта,— ти, недовчений гімназист, карандаш, сосунець, біжи в свій клас, сідай за парту і зубри свої латинські винятки та таблицю логарифмів! Побавився в революцію та визволення України, і буде з тебе!

— Марино!

Флегонт знітився і обережно одвернувся. Звичайно, що й казати, це дуже прикро, що ти не закінчив гімназії,— ах, це чортове неповноліття, коли довкола твориться історія! — але ж шпигати отак, як Марина, це ж просто... свинство!

Та Флегонт все ж таки був мужчиною — нехай і неповнолітнім — і мусив бути вищим від... дівочих настроїв. Флегонт поквапився вдати, що не надав значення Марининим словам. Він знову простяг до Марини листівку з текстом універсалу і тицьнув пальцем у рядки:

— Будь ласка, читай сама! Ось про землю: «...землі ті є власністю всього трудового народу і мають перейти до нього без викупу...» Щоб ти знала, текст універсалу складав сав Винниченко!

Винниченко! Коли б Флегонт знав, що згадкою про Винниченка вражає Марину в найдошкульніше місце!

Марина як посатаніла. Вона рвучко підхопилася з канапи, підбігла до столика, вхопила газету й простягла її Флегонтові, теж тицяючи пальцями в газетний аркуш.

— Так! Будь ласка, читай сам! — гукнула вона. — Допесення повітових комісарів... звіт комісара губерніяльного!.. «Слідом за опублікуванням декрету Ради Народних Комісарів селяни захоплюють поміщицькі землі... селянські заворушення в маєтках... графа Бобринського... княгині Долгорукової... графа Потоцького... графині Браніцької... цукрозаводчика Балашова... княгині Гагаріної...» Будь ласка — Медвин... Самгородок... Побережки... Будища... Антонівка... Кагарлик... Будь ласка — на Київщині, Черкащині, Канівщині, Чигиринщині, Чорнобилщині, Звенигородщині...

— Почекай, почекай, Марино! — змолвився Флегонт, загнаний навальним наскоком Марини у куток між стіною, столом і стільцем. — Але ж це зовсім логічно...

— Логічно!.. А оце — логічно? Хто, кажеш, писав про землю — Винниченко? Читай — ось підпис Винниченка! Читай!..

Флегонт мусив прочитати. За Винничковим підписом був опублікований циркуляр генерального секретаріату внутрішніх справ: «...не повинно допускати жодного самочинного захоплення землі... Винні каратимуться як грабіжники... Для охорони землеволодінь комісарам застосовувати військову силу...»

— Прочитав? — гукала, як несамовита, Марина. — Грабіжники!.. Карати!.. І кому — наказ карати військовою силою? Комісарам поваленого Тимчасового уряду!..

Марина зіжмакала газетний аркуш і пошпурила ним на ні в чому не винного Флегонта. Вхопила зі столу дзигаріки — Атлант з земною кулею на плечах — і так грюкнула ними, що маятник відлетів геть. Перекинула стілець. Очі її світилися сухим, гарячим блиском.

Флегонт, переляканий, мовчав. Він ще ніколи не бачив Марину такою. Звичайно, в поводженні вона завжди була дещо... екстравагантною, але ж душею і серцем — лагідна і мила, спокійна, весела, смішлива — і враз...

Марина сіла, заховала обличчя між долоні й заплакала.

Флегонт зовсім сторопів: ще ніколи він не бачив Марининої сльози...

А Марина плакала і схлипувала, як дитина — схлипувала і лепетала, захлинаючись, ковтаючи слова:

— ...сама з ним говорила... тоді на вокзалі... така задушевна розмова... везу ультиматум Тимчасовому урядові... більшовики загнали Керенського в кут... а більшовицька програма — найкраща... сам більшовик, послідовніший за більшовицьку партію... Володимир Кирилович!

Марина затупотіла ногами:

— Не смій мені ніколи казати про нього! Не смій!

І знову тихі сльози і схлипування:

— Казав... Пятаков — великодержавник, а на чолі українських працюючих мас повинно стояти українське ім'я... і український народ піде... за більшовиками...

І знову напад істерики:

— Маємо українське ім'я!.. Каратель!..

І знову тихий, жалібний плач.

— ...а великодержавник Пятаков...— схлипувала Марина, — тепер визнає Центральну раду... цілується з Во... Во... Не смій мені згадувати це ім'я!.. А як же з найкращою більшовицькою програмою?..

Це відбувався на порі дозрівання трудний і трагічний душевний процес, з якого душа не завжди виходить переможцем, а інколи залишається розколотою повік, — відбувався прискорено, миттю. «Крушение идеалов». Повалення кумирів з п'єдесталів. Ламання незламних авторитетів... А за авторитетами, кумирами, ідеалами стояли ж світосприймання й світогляд, сама душа.

2

Було вже пізно. Після буйного нападу прийшли знесилена — в тіло, в душу — апатія.

Марина непорушно лежала на канапі, Флегонт сидів поруч, Маринина голова покоїлася йому на колінах, і він ніжно гладив її волосся. Волосся в Марини було кучмою — стрижене, вихрясте, сколошкане, як у бешкетника хлопчика без мами, і пахло воно сухим осіннім листям — як з лісу. І це було Маринине волосся, і взагалі перше дівоче волосся, якого торкалася рука Флегонта.

В грудях Флегонтові щось аж вібрувало: то, мабуть, заходилося серце солодко й гірко — від зворушення, ніжності й жалю.

Марина зовсім притихла — більше мовчала, а коли й говорила, то ледь шепотіла, але то не був спокій умирення, лише — знемога тіла й душі.

Дощ за вікном дужчав та дужчав — тепер він сипав у шибки дрібним шротом. В ринвах хлюпало й дзюркотіло. Іноколи зривався вітер, і тоді голе віття тополь стукалося в вікно, наче просилося з холодної мряки до теплої хати. Негода, здавалося, впала на цілий світ і назавжди. Була саме така ніч, якої, кажуть у народі, добрий хазяїн не вижене й пса за поріг.

Тепер Марина з Флегонтом говорили про Харитона.

— Він загинув, але він знав, за що загинув, — шепотіла Марина, і годі було зразу розпізнати, яке почуття переважає в ній: смуток чи захоплення, скорбота чи заздрощі.

— Бідний, бідний Харитон, — казав і Флегонт, і в його мові теж бриніли і смуток, і захоплення, і заздрощі. — Завжди думалося, що він просто шибайголова, а він виявився таким героїчним хлопцем. Шкода тільки, що він не усвідомлював до кінця всю велич тієї справи, за яку наклав життям! Світогляд його був все ж таки обмежений...

— Не говори, не говори так! — знову тихо, але пристрасно заперечила Марина й стисла Флегонтові руку. — Він добре усвідомлював — звичайно, на рівні своєї свідомості! Ми просто його погано знали. А ти хоча й знав його змалку, та зналися ви тільки в межах ваших дитячих невинних забав...

За дверима кімнати, в передпокої, щось клацнуло — англійський замок, потім тихо рипнули двері і зашурхотіло біля вішалки.

— Це — Ростик, — прошепотіла Марина. — Його гумовий плащ...

В двері легко постукало. Флегонт випростався і хотів непомітно відсунутися, але Маринина голова неначе зробилася важкою: Марина притисла щокую Флегонтові коліна до канапи.

— Марино! — почувся голос Ростислава. — Я бачу, ти ще не спиш. Ти вже вечеряла?

— Я вже вечеряла, Ростіку! Вечеряй сам. Каструля з кашею на канапі під подушкою, хліб — у буфеті, чайник — на кухні в духовці: він ще теплий...

— На добраніч, — сказав Ростислав.

— На добраніч!

Марина зручніше вмостила голову на колінах у Флегонта.

— Сердешний Ростик,— прошепотіла вона,— все ще катується, чи вірно вчинив. А я рада, що він працює з червоногвардійцями: все ж таки — місце в житті, і на решті став легальним...

— Авжеж,— погодився Флегонт,— це дуже добре!

Маринина шока міцно притискала до його колін, і він почував, як ніжність до Марини затоплює його, аж кров починає бити в скроні.

Марина тихо посміхнулась — це була перша посмішка за весь цей вечір, і Флегонтові враз стало легко і радісно на серці.

— Але з татом,— прошепотіла Марина,— вони весь час ведуть довгі й пристрасні дискусії. Тато — безоглядний пацифіст і більшовиків ненавидить за те, що вони закликають до війни проти буржуазії. Тато — за мир, тільки за мир, і класовий — теж.

— А Ростислав?

Флегонт теж перейшов на шепотіння. Він побоювався, що за двома дверима й через передпокій Ростислав може почути гудіння його голосу — і це було незручно. Втім, ще більш ніяково він почував себе від того, що, отже, приховував свою присутність тут, на самоті з Мариною. Він питав про Ростислава навмання, бо світогляд Марининого брата не дуже його й цікавив, але він мусив заговорити — запитати, бо серце в грудях починало бити йому на сполох.

— А Ростислав... філософствує.— Лагідна, ласкава посмішка знову торкнула вуста Марини: вона любила свого старшого брата.— Ростислав все торочить про те, що, мовляв, віками російські люди виховувалися в одному напрямі: народові традиційний уклад був нестерпно важкий, передові росіяни боролися проти режиму гноблення, але більшість тягли свою лямку, навіть не гадаючи, що можливі якісь зміни і може бути якийсь інший, інакший напрям життя.— Марина поступово захоплювалась, шепотіння її ставало пристраснішим, але в інтонації бриніла іронія.— І от, каже він, прийшла революція. Багато хто її сподівався, та весь народ не був ще підготовлений і, певна річ, не уявляв собі, які можуть бути зміни. І народ, каже Ростик, розгубився. А насправді, розгубився він сам і не може уявити собі, що ж чекає далі Росію...

— А України він не визнає?

— Визнає...— мляво, зразу гублячи пристрасність, відказала Марина.— Але Україна для нього — тільки частка Росії. А він — патріот цілої Росії.

— Оце й є найгірша форма патріотизму! — похмуро, але твердо й впевнено (як твердим і впевненим можна бути тільки на вісімнадцятому році життя) мовив Флегонт.— Патріотизм — слово латинське і означає любов до батьківщини. Можна бути англійцем, французом, німцем, але не можна бути сином цілої Європи — якимсь безтілесним, абстрактним європейцем!.. Ідеї космополітизму оджили свій вік ще в добу великих просвітителів! — Він закінчив зовсім авторитетно, дарма що про добу великих просвітителів та й про ідеї космополітизму він знав лише в межах гімназичного курсу словесності, де про них сказано тільки двома абзацами — петитом у примітках.— Можна любити Великоросію, Україну, Білорусь, але «загальноросійський патріотизм» — це або ніщо, тільки велемовна фраза, або... або зовсім конкретна проповідь відродження реакційної, імперіалістичної, великодержавної Російської імперії...

— А слов'янофіли? — прошепотіла Марина.

— Це мізерія — слов'янофільство, германофільство чи там галломанство! Треба бути інтернаціоналістом! А інтернаціоналістичний світогляд приходить тільки з любові до свого рідного народу...

— Це... Лія навчила тебе так думати?

Флегонт зняковів:

— Ні, чому — Лія? Навпаки... Це мої переконання...

Марина обережно зсунула голову з колін Флегонта на свою підкладену долоню. Якесь прикре почуття до Флегонта заворушилося в її серці. Вона думала точнісінько так само, як казав Флегонт, але ж так говорив колись Флегонт і до Лії, і в її серці заворушилися... ревності.

Бо дарма, що й слова про кохання не сказано,— це відбувалась любовна розмова. Такий то був час і так кохалися в той час молоді серця — на грані двох епох, коли старе життя поламано, але нового ще не створено. В любовній розмові могли й не бриніти слова кохання, але ж у розмові навіть на теми політичні відгомін сердець був неодмінним.

Ключ у вхідних дверях знову заторохтів — ключ ніяк не потрапляв у скалубину, потім нарешті замок клацнув — і двері, захоплюючись, гримнули, аж затрусулися стіни будинку.

— Олександр! — констатувала Марина.

Вона рвучко сіла.

В передпокої зразу стало шумно: човгали підошви, бряжчали остроги, щось упало, либонь, щітка з піддзеркальника, і почулося бурмотіння прокльонів.

— П'яний, як і завжди! — з огидою прошепотіла Марина. — Один, а наче ціла рота солдатів...

Олександр Драгомирецький тим часом вже насвистував якоїсь веселенької і посувався передпокоєм попід стіною навпомацки — чи забув засвітити електрику, чи надміру захитувався з перепою. Ось його рука намацала двері до Марининою кімнати й лягла на клямку. Але перше, ніж він устиг натиснути ручку й відчинити двері, Марина вже підхопилася з канапи, скочила до дверей і мерщій наклала заціпку. Двері трусонуло, але гачок міцно сидів у петлі.

— Відчини! — гукнув Олександр. — Чуєш? Ти ж не спиш: у тебе світиться, я бачу...

— Чого тобі треба?

— Побалакати хочу...

— Відчепись. Я вже в ліжку...

— П-по-балакати хочу з рідною... с-с-с-с... сестрою, — п'яно запхикав Олександр. — Одвести д-душу...

— Я вже сплю.

Марина простягла руку й клацнула вимикачем. В кімнату впала п'ятьма. Хвилинку Олександр мовчав, тільки сопів — там, у передпокої, промінчики світла з-під дверей загасли, і він, очевидно, міркував, що ж далі вчинити.

— Ну! — нетерпляче боднув він ногою двері. — Відчини!

— Іди зараз же геть, п'яного!

— Дура! Дурепа! Репана Галка!.. Я тобі завтра патли повисмикую!.. Розмалюю твою... мордописню... Залізяку на пузяку — геп!..

П'яно гикнувши, Олександр ще раз спересердя копнув двері ногою і поточився в інший бік — до стіни навпроти. Знову щось впало на підлогу — чути було, як він ма-

цає руками, шукаючи других дверей до їдальні, мимрячи лайку.

Марина відійшла від дверей і важко впала на канапу.

Тепер у темну кімнату неначе крадькома входило вікно: спочатку це була лише ледь ясніша пляма, потім ця пляма зробилась виразнішою, і на ній хрестом вирізьбилася віконна рама, тоді стало видно й голе віття, що поривами вітру то прихилилося до шибки, то відхилилося. З темряви осінньої ночі мало струмилося світла, але очі вже призвичаювалися до пільми, і Флегонт бачив: Марина лежить ниць, обличчям у подушку.

— Ти плачеш, Маринко? — прошепотів Флегонт, схиляючися до неї.

Марина мовчала. Потім відказала глухо:

— Ні. Буду я ще плакати через цього... нікому!.. Але ж так гидко, так образливо...

Флегонтові теж було гірко. Співчуття й ніжність сповнювали йому серце. Так же хотілося чим-небудь потішити дівчину. Отак — обійняти, пригорнути й приголубити її.

І він би обійняв та приголубив, коли б не темно в кімнаті: обіймати в темноті було якось... ніяково...

Та Марина й сама в цю хвилину потребувала співчуття, доброго слова, дружньої ласки. Так же самотно й незатишно стало раптом на світі: оце прикре незадоволення подіями, оця руйнація суспільних ідеалів, оце захитання громадських авторитетів... Та й вдома, в родині: батько й Ростислав — любі й рідні, але ж хіба знайдеш у них співчуття? А тут ще цей негідник — теж брат...

Марина посунулася ближче до Флегонта й припала чолом до його руки. Чоло було гаряче.

— Ах, Гонто...

— Маринно!..

Флегонт нахилився до Марини. Він уже сказав їй «кохаю» тоді, на кручі над Дніпром, у Аносівському парку... Боже мій! Це ж було саме там, де тепер вбито Харитона... Кохання і смерть від кулі — на тому ж таки місці! Яке життя припало їхньому поколінню... І після того про кохання мови так і не було — такі ж події весь цей час! Але от зараз він міг би заговорити про кохання знову. Коли Марині так гірко, так тоскно на душі. Коли вона так потребує співчуття й потіхи. Коли їй потрібна близька людина. Коли слово кохання буде виявом найбільшої

ніжності і найтіснішої близькості... І він заговорить зараз, він скаже...

— Марино...

Але Марина якраз звела голову й поклала долоню Флегонтові на уста: з їдальні, через передпокій, почувся голос Олександра — він знайшов уже двері, відчинив їх і так і покинув відчиненими. Марина дослухалась.

— А! Наше вам... поручикові Чер... Червоної... гв... гвардії її більшовицької величності... від старшини неньки України! Банзай!

Ростислав мовчав. Чути було, як він вишкрібав ложкою кашу з каструльки.

— Маю честь!..— знову захизувався Олександр, перечекавши.— Мовчите?.. Не бажаєте говорити з рід-рідним братом?..

Ростислав мовчав. Чути, як брязнула ложка об тарілку: Ростислав почав їсти.

Загримів стілець — Олександр, очевидно, зашпурхнувся за килим на підлозі. Потім важко вискнули й зарипіли пружини: він плюхнувся в крісло.

Марина стисла Флегонтові руку:

— В мамине крісло... п'яна свиня!

З їдальні почувся спокійний, але різкий голос Ростислава:

— Встань з маминого крісла!

Пружини знову вискнули й застогнали.

— Пардон... вибачаюсь, перепрошаюсь!.. Неснавміне...

Якусь мить у їдальні було тихо, тільки побрязкувала ложка об тарілку, потім Ростислав крикнув:

— Олександрко, що ти робиш! Навіщо цілуєш крісло?

Тоді почулося схлипування Олександра:

— Мамочко моя, мамочко...

— Встань! — крикнув Ростислав.

Олександр повзав на колінах, обіймав і цілував крісло покійної мами.

— Боже! — Марина знову впала головою в подушку.

З їдальні чути було якусь колотнечу: старший брат, очевидно, одривав від крісла й підіймав з підлоги молодшого — п'яного, в сльозах.

— Покинь, Олександр! — казав Ростислав.— Ну ж бо, вставай! Як тобі не соромно? Ти ганьбиш і ображаєш пам'ять про... маму.

Потім зарипів відсунутий од стола стілець, і в їдальні стало зовсім тихо — Олександр, очевидно, сів і вгомнився. Знову забряжчала ложка й тарілка.

Марина пересунула обличчя з подушки до рук Флегонта й зарилася йому лицем між долонь. Флегонт сидів, боячись поворухнутись.

З їдальні почувся голос Олександра — він вже не затинався:

— Так, я падлюка!

Ростислав не відповідав. Він далі вечеряв.

— Падлюка я!.. До ньеньки України перекинувся... пан старшина! Поручик армії його імператорської величності... «Анна», «георгій»!..

— Покинь, Олександр! — тихо озвався Ростислав.

В їдальні знову запала мовчанка.

Потім знову заговорив Олександр:

— Але й ти хороший: в денщиках у цих червоножо...

— Олександр! — крикнув Ростислав. — Прошу тебе замовкнути!

Олександр хмикнув, але примовк.

За хвилину пролунала ще одна його фраза:

— А втім, можливо, я тебе розумію... Га, Ростиславе, я розумію тебе, правда?

Ростислав мовчав.

Проминула ще хвилина, і Олександр знову заговорив:

— Сьогодні на Дон, до Каледіна, виїхало й Костянтинівське училище. Шістсот юнкерів з усією зброєю. Вчора виїхало Миколаївське, позавчора — Олександрівське... Геть кацапів-юнкерів з нашої ньеньки України! Р-р-революціонер, генеральний секретар пан Петлюра висилає до чортів собачих контрреволюційну кацапню-офіцерню...

Ростислав мовчав.

— А завтра-післязавтра вирушить зведений офіцерський ешелон. Усі офіцери, які тільки побажають. Запис провадить комендатура. Геть з ньеньки України і з більшовицького раю! Правда, тільки з особистою зброєю: пістолет і шабля...

Ростислав мовчав.

Олександр ляснув долонею по столу:

— А я думаю: не Петлюра здихується кацапів та контрреволюції, а сила і слава російської зброї гуртується під рукою отамана Каледіна на Дону!

Ростислав мовчав.

Стілець зарипів — чути було, як м'яко продзенькали остроги на чобітках Олександра.

— Що тобі? — почувся голос Ростислава.

Очевидно, Олександр перейшов кімнату й спинився біля брата.

— Ростиславе! — голос Олександра був наче зовсім тверезий. — Я теж виїду, Ростиславе.

— Ти ж не хотів тікати з штабом?

— То — тікати, а то... І то було тоді, а це — тепер...

— Скатертю дорога...

В ідальні стало тихо.

Тихо було й в кімнаті Марини. Марина знову звела голову й напружено дослухалась. Слухав і Флегонт.

— Ростиславе! — знову заговорив Олександр. — Ти теж можеш піти завтра в комендатуру...

В ідальні було тихо.

Марина стисла Флегонтові руку. Флегонтові калатало серце. І він чув, як калатає Маринине серце.

Олександр говорив:

— Те, що ти возився з червоногвардійцями під час повстання, про те ніхто не згадуватиме... все це зрозуміло кожному...

Тихо було в квартирі Драгомирецьких. В кімнатці Марини Драгомирецької хутко-хутко, наче поспішаючи за невмолимим і безповоротним плином часу, такали дзигарики: Атлант з земною кулею на плечах. Тепер, як одне вагадло відірвалося, годинникова стрілка оббігала циферблат за одну хвилину.

— Чуеш, Ростиславе, і про твоє дезертирство з фронту ніхто не згадає: бойовою звитягою, кров'ю змиєш ганьбу... А!

Лунко й дзвінко ляснув ляпас.

Гримнув і загуркотів перекинутий стілець.

Марина підхопилася. Флегонт ухопив її за руку.

— Пусти!

Марина кинулася до дверей.

Але Флегонт перейняв її:

— Не треба! Зараз не треба!

— Пусти!..

Вони борюкалися перед замкнутими дверима в темряві.

— Тихо! — Марина завмерла в руках Флегонта: вона слухала.

Але в ідальні і далі було тихо.

Потім Олександрові остроги швидко побряжчали сюди, в передпокій. Олександр йшов, ні слова не мовивши.

Та на порозі їдальні він спинився.

— Сволота! — хрипло зойкнув він. — Сволота! Я тобі... нічого не забуду!.. Дезертир! Червона сволота!..

Чути було, як Олександр рвонув з вішалки свою шипель. Вихідні двері грюкнули. Швидкі кроки потупотіли вниз по сходах — далі й далі, нижче й нижче. Потім вони затихли — і ще раз гучно хряпнули двері в під'їзді.

Марина, не потрапляючи в темряві, бряжчала защіпкою.

— Марино!

— Почекай мене тут!..

4

Ростислав наливав собі з чайника в склянку чай, коли Марина стала на порозі їдальні. Рука в Ростислава тремтіла. Він був блідий.

— Ростіку!

— А! Ти прокинулась? Збудив цей...

— Ростіку! — Марина кинулась до брата. Вхопила його за плечі. Припала щокою до плеча.

— Що таке?..

— Ростіку!

— Ти чула...

— Ти його вдарив!

— І нашу розмову ти чула?

— Чула... чула все...

Марина обіймала брата, терлася щокою до щоки.

— Ростіку, бідний... Ростіку, які ми з тобою бідні!..

Ростислав визволив руку й поплескав сестру по спині:

— Нічого. Заспокойся, Марино. Іди спи...

— Ти вигнав його?

— Він сам пішов.

— Ах, Ростіку...

Ростислав визволив і другу руку і почав розмішувати ложечкою чай в склянці.

— Ти ж не поклав цукру. Я зараз!

Марина метнулася до буфета.

— Боже мій, і чай же холодний. Я нагрію!

Вона вхопила чайник, хотіла бігти на кухню.

— Не треба, Марино. Ти ж знаєш, я люблю холодний.

— Ну то... Я тобі насмажу зараз свіжих млинців!

— Не треба. Спасибі. Я вже повечеряв.

Марина відсунула стілець і сіла навпроти брата. Ліктями вона сперлась на стіл, обличчя поклала на долоні. Вона дивилась на брата. В погляді її було все: і співчуття, і біль, і тривога, і наче радість, а найдужче — розгубленість.

— Що скаже... батько? — прошепотіла Марина.

Ростислав не відповів. Він пив чай маленькими ковтками і дивився поверх Марининої голови кудись на стінку.

— Він справді виїде на Дон?

Ростислав не відповів.

— Їх справді виїжджає зараз багато: три військові училища, п'ять шкіл прапорщиків... Ні,— поправилася Марина,— шкіл прапорщиків чотири: українська школа прапорщиків не виїздить...

Ростислав поставив спорожнену склянку на стіл. Не дивлячись на сестру, він запитав:

— Ти... дуже гніваєшся, що я його... вдарив?

Тепер не відповіла Марина.

Ростислав глянув на неї. Марина дивилась на нього — в її погляді було непорозуміння, докір, обурення. Ростислав кивнув. Марина дивилась на нього — от-от заплаче.

Ростислав ковзнув поглядом по Марининій голові й посміхнувся:

— Яка ти розпатлана, Маринко!

Маринина кучма — і завжди вихряста — тепер, як вона викачувалась головою по подушці на Флегонтових колінах, була схожа на стіжок соломки мерви низом догори. Марина почервоніла — їй в цю хвилину подумалося, що Ростислав бачив, як вона... Вона похопилася й почала пригладжувати волосся долонями.

Ростислав звівся.

— Знаєш що, Маринко? — сказав він.— Давай і далі не питати одне одного ні про що. Згода?

Марина теж підхопилася:

— Хіба я про щось питала?

— Ні, це я так...— Ростислав посміхнувся знову, посмішка була якась зламана, гірка.— Просто, щоб ти не почала питати...

— Я й не збиралась.

Марина підійшла до брата й поклала йому руки на плечі.

— Ах, Ростик!..— Вона заховала обличчя йому на грудях.— Ах, Ростик, оце й погано, що я добре розумію, що... не розумію тебе! І що ти мене... не розумієш...

— Ах, які ж ми з тобою загадкові!

— А ми ж з тобою — брат і сестра.

Ростислав спохмурнів:

— Олександр — теж нам... брат. Брат! — повторив Ростислав з болем.— І як нам з тобою... витягти його з болота?

Марина мовчала, мовчав Ростислав. Вони стояли посеред кімнати — Марина так і тримала голову в нього на грудях, а дивилась кудись у просторинь, нічого не бачачи. Ростислав теж дивився порожнім поглядом невідомо куди. Чи ж мають вони силу, щоб порятувати брата? Чи ж є такі способи, щоб порятувати його? І що це означає — порятувати? І кого з них треба рятувати?..

Нарешті Марина запитала тихо:

— А все ж таки, Ростик, скажи мені: що ти думаєш робити?

Ростислав взяв її за кучму волосся й повернув обличчям до себе:

— Ти це про що питаєш?

— Ні, ні! Що ти! — злякалася й вжахнулася Марина.— Я ж не про те! Це я й сама знаю! Це тільки цей... кокаїніст міг подумати. Я про те, чи й далі будеш у червоногвардійському штабі?

Ростислав дивився на сестру, в очах його блимнуло сміхом:

— Ми ж домовилися не питати?

Марина вперто трусонула волоссям:

— І все одно питаю!

Искорки сміху розгорялися в погляді Ростислава:

— А ти б хотіла, щоб я... перейшов у твоє «вільне козацтво»?

Марина відсахнулася з обуренням:

— Фі!

— Що — фі! — широко здивувався Ростислав.— Не повірю, щоб ти змінила свої... симпатії й переконання. Щоб тобі твої українські справи було — фі!

— Ах, ні! — аж тупнула ногою Марина.— Я не тому сказала «фі».— Вона раптом засміялась на це кумедне «междометие», яке вони зараз обговорювали, наче якусь поважну тезу. Але зразу вона знову стала серйозна, навіть сувора.— Я ж знаю, ти ніколи не вчиниш проти

своїх переконань! І обурилась, що ти міг подумати, що я питаю саме про це.

Ростислав урвав.

— Ну от,— сухо мовив він,— отже, нема про що й питати. Ми домовились, що не питатимемо одне одного. І я тебе ні про що не питаю.

— Ах, Ростик! — скрикнула Марина, не ховаючи мук.— Може, якраз треба, щоб ти мене запитав!

Вона гнівно відштовхнула брата.

Ростислав глянув на неї уважно.

— Про що ти, Марино? З тобою щось... не гаразд?

Марина стояла одвернувшись. Вона вже опанувала себе.

— Ми ж домовились... не питати...

Якусь хвилину тривала мовчанка. Зовсім тихо було в квартирі Драгомирецьких. За вікном періщив дощ — сів у шибки вікон наче кризь сито.

Ростислав проказав задумливо:

— Т-так! Не думав, що й тебе... точитимуть сумніви...

Марина тріпонула волоссям, випросталась, постояла так хвилинку, наче чекаючи, наче сподіваючися на щось,— і пішла до дверей.

— На добраніч, Ростиславе.

— Спи спокійно.

Та на порозі Марина пристанула на мить і кинула через плече:

— Я б справді хотіла, щоб ми з тобою були... разом.

5

І от вони лежали поруч в Марининій кімнаті — тепер вже не засвічуючи лампи. Світла від ясніючої плями вікна було досить, щоб розпізнавати контури меблів у кімнаті, але коли дивитись одне на одного навіть зблизька, риси обличчя тьмяніли — їх треба було відгадувати, навіть вигадувати собі: тьмяно блискали тільки очі.

— Може, я вже піду? — прошепотів Флегонт.— А то... незручно...

— Почекай ще трохи,— прошепотіла Марина.— Ростикова ж кімната з того боку — йому нічого не чути. А мені... погано зараз самій...

І Флегонт залишився.

Марина лежала горілиць, закинувши руки під голову,— млява й розвільнена, і дивилась, мабуть, у стелю.

Флегонт незручно випростався поруч — майже на крайці матраца, нависом над підлогою. Він лежав, рівний і довгий, — від валка до валка канапи, — наче натягнута тятива лука. І, як туго напнута тятива, тремтів — від напруги неприродно витягнутого, звислого над порожнечою тіла і від напруження внутрішнього: він щотливо пильнував, щоб своїм тілом не торкнутися тіла дівчини поруч.

Марина сказала:

— Дивно! Як мріяла я, щоб мої брати... теж відчули в своїх душах цей священний огонь... любові до рідної батьківщини...

Вона говорила повільно, уривчасто — наче астматик, мова її точилась мляво — неначе знехотя, і голос був глухий, без інтонації — наче байдужий до змісту слів, старечий.

— Як гірко було мені завжди, що вони обидва не беруть участі в нашому русі за відродження нації. Як я обурювалася, що Олексашка не хоче признати себе навіть з походження українцем... Як болісно дошкуляли мені постійно його брудні кепкування з нашої мови... І от...

В Марининій мові нарешті стало відчутним осмислення казаного — здивування:

— ...як тепер боляче мені, як обурює, що він... признав себе українцем! Як... ненавижду я його за те, що... пішов служити в українську армію...

Флегонт захвилювався:

— Ну, це ж так зрозуміло! Бо це справді образливо! Бо ж він не щиро! Бо ж він тільки приховався! І такі, як він, тільки плямують, ганьблять... нашу армію...

— Нашу... армію... — проказала за ним і Марина — знову безінтонаційно, навмання, наче бездумно або, навпаки, особливо задумуючись над цими словами.

Флегонт хотів говорити ще, хотів висловити все своє обурення, весь свій гнів і протест, але Марина спинила його, торкнувши рукою:

— Не треба... я розумію, що ти хочеш сказати.

І вони знову лежали мовчки.

В квартирі Драгомирецьких було зовсім тихо — як і повинно бути тихо вночі, коли люди сплять. За вікном шелестів неспинний, дрібний, але ряний, дошкульний осінній дощ. Там, за вікном, у ночі, було місто, але воно теж ніби зараз не жило або й жило — тільки таємниче

причаїлося: може, для сну, може, в пропасних нічних, може, готуючись, як хижий звір, до якогось смертельного стрибка — на весь світ або й тільки сюди, в цю тиху темну кімнатку, на ці дві прилишки в темряві й невідомості юні істоти. І це було моторошно, було страшно...

Але все ж таки там, за вікном, за стінами будинку, було місто, був цілий світ, а тут тільки дві живі істоти. І це було ще страшніше.

— І як це так сталося, — знову промовила Марина, — що всі ми такі різні?! — В її мові тепер бринів подив — безмежний і без відповіді: — Брати й сестра... Один батько і одна мати... Брати змалку навіть ходили в однакових костюмчиках — не розпізнати, наче близняга. І мама водила — одного правою, другого лівою рукою. І подарунки їм завжди робили однакові. І вчилися в одній гімназії, тільки на клас різниці...

Інтонія подиву дужчала й дужчала в мові Марини — і в подиві бринів уже гнів:

— Чому ж Ростислав змалку захоплювався футболом, а Олександр гортав сторінки «Нивы» за тисяча дев'яност п'ятий рік, вирізав портретки офіцерів — героїв японської війни, клеїв їх у зошит і формував з них для себе роти, батальйони й полки — така була в нього улюблена забавка?.. Чому Ростислав вічно пропадав на рибалці, а Олександр бігав на всі військові паради? Чому Ростислав завжди ходив розхристаний, вимазаний у варі, а Олександр ще в третьому класі почав носити комірець «композиція» і все вимагав, щоб йому справили нові штани неодмінно модні — на штрипках, як у офіцерів, хоча за офіцерські штани з штрипками гімназистів садовили в карцер без обіду? Чому це так, Гонто?..

Флегонт збирався відповісти розважливо — про те, що всі люди різні, що навіть близнята живуть кожний своїм самостійним життям, з одмінною психікою, смаками й уподобаннями, — про це він нещодавно вчитав в журналі «Огонек» в статті про сіамських близнят. Хотів викласти й те, що теж нещодавно почув у Публічній бібліотеці на лекції на тему «Яким уявляє собі марксизм людину, родину й суспільство в добу соціалізму»: не тільки в родинному побуті, але й за подібних соціальних обставин формуються зовсім протилежні, навіть антагоністичні характери. Думав послатися й на найбільш популярну серед гімназистів та гімназисток книгу «Поло-

вой вопрос» Фореля, яку і він, і Марина читали потай від батьків ще в шостому класі. Та Марина не дала йому заговорити. Свою тираду вона закінчила зовсім несподівано:

— Ах, Гонто, здається, я починаю ненавидіти всю нашу українську справу тільки тому, що до неї, отже, прилипають такі, як наш Олексашка...

— Ну що ти! — обурився Флегонт. — Як ти можеш таке казати! Та ти зрозумій...

Але Марина знову спинила його, торкнувши рукою:

— Не говори, я знаю, я розумію... Я сказала дурницю.

І вони знову примовкли.

Флегонт поглядав на Марину скоса. В мутному, розсіяному відсвічуванні з вікна видно було лише контури, але ж лежала Марина на рівні Флегонтових очей — і абрис її фігури був зовсім виразний. Флегонт не міг не дивитись: коли Марина лежала на спині, так випростана — її дівочі, маленькі, але такого виразного під блузкою окреслення груди неначе зникали: поруч лежав хлопець. Флегонтові навіть кортіло покласти руку на Маринині груди — торкнутися, перевірити — невже й справді зовсім зникають, розсотуються, ніби й не було? Але, звичайно, Флегонт ніколи не дозволив би собі такого. Йому стало страшно і соромно від самої думки. Йому навіть зробилось недобре. Він виструнчився ще дужче — щоб ніде, жодною точкою свого тіла, не торкнутися тіла дівчини поруч.

Марина схилила голову й вперлася чолом Флегонтові в плече. Навіть крізь сукно гімназичної куртки відчувалось гаряче її чоло.

— Ах, Гонто, — прошепотіла Марина, — мені стало так самотно... так погано... І, віриш, мені здається, що я вже... ні в що не вірю...

Ні, не обурюватися треба на сердешну дівчину, не гніватися за її душевний занепад, а вговорити, потішити, приголубити... Який жаль, що Флегонт не міг одважитися на це — отак пригорнути, обійняти, погладити по голові, може, навіть поцілувати. Ні, він не міг на таке одважитися.

Марина притислась чолом ще міцніше, аж заболіло Флегонтові плече, і поклала йому руку на друге.

Тепер Флегонтові зробилося зовсім недобре. Немов його цілого зсередини, з усіх кіпчиків його істоти, враз

забарабанили сотнею і тисячю молоточків. Йому навіть здалося, що в цю хвилину, ні, на одну тільки секунду, він і Марина, ні, не він та Марина, а тільки його та Маринине тіла враз припали одне до одного, тісно, щільно, усіма точками, з ніг до голови.

Але то була тільки омана, тільки уява, навіть не уява, бо Флегонт такого собі й не уявляв, а химера, хлань, мана. Флегонт лежав так само, як і раніше, туго випростаний на бережку канапи. Марина лежала поруч, на відстані, не торкаючись його, тільки чоло її тисло на ліве плече, а рука покоїлася на правому.

Але ж як він любив її — Флегонт Марину! Яка була вона йому дорога, мила, рідна! Як хотілося йому голосно закричати про це, щоб почули всі, заспівати навіть або й заплакати.

— Марино... — почав був Флегонт, але мусив прокашляти й заговорити знову, бо тільки поворушив вустами, а голосу з грудей не добув. — Марино...

Марина ворухнула рукою, тією, що лежала на правому плечі, й поклала йому долоню на губи:

— Не говори, не говори, тихо... я знаю...

Це було гарно, і Флегонтові хотілося ворухнути губами й поцілувати Маринину долоню — це було непереможне бажання, але ще дужче охопило його обурення. Порухом голови він зсунув Маринину долоню з вуст:

— Що ти... знаєш? — обурено мало не скрикнув він.

— Все...

— Що — все?

— Що ти хочеш сказати...

— Ну й... що?

Марина зняла руку з Флегонтового плеча, звела й голову з другого й дивилась перед собою — Флегонтові в сивому сутінку видно було лише, як полискували білки її очей над ним.

Марина проказала так само, як і спочатку, — без інтонації, наче байдуже, наче в протрації:

— І я відповім тобі... Нічого... мабуть... не треба людині... нічого нема на світі дорожчого... й потрібнішого людині... як кохання...

— Марино...

— ...і єдине, що тепер... треба мені. Хочу... більше нічого не хочу... щоб ти мене... теж кохав...

В СТОЛИЦІ

1

Тепер Київ став справжнісінькою столицею.

Державу проголошено, діяли парламент і кабінет міністрів, прибули іноземні послы, консули та місії.

Щодо іноземців, то Українській народній республіці просто пощастило. Тільки стало відомо, що Центральна рада в Києві не визнає Ради Народних Комісарів у Петрограді, з ставки верховного головнокомандуючого сипонули до Києва представники генеральних штабів Антанти. Слідом за ними кур'єрськими поїздами потягли й дипломати. Вони не були повноважними представниками при українській державі, бо їхні уряди ще не визнали де-юре УНР, але ж де-факто вони опинилися в Києві, де діяли екс-офіціо численні консульства нейтральних у війні країн: грецьке, датське, іспанське, норвезьке, португальське, шведське й швейцарське. Іноземні дипломати різних рангів прибули: від Англії, Бельгії, Італії, Румунії, Сербії, Франції і Японії.

І от древній столийний град, первісток історії України та мати городів руських — чарівний, хоча дещо й традиційно-провінціальний та по-азіатському сумирний, тихий та затишний Київ, — враз перетворився на гомінке й фешенебельне європейське місто.

Хрещатиком, Фундуклеївською та Бібіковським бульваром сновигали тепер розкішні автомобілі, на радіаторах у них тріпотіли різноколірні прапорці з левами, орлами, мальтійськими хрестами чи золотими зірками в квадраті ясної небесної блакиті: штандарти півтора десятка світових держав.

Стан облоги по Києву скасовано. Тепер гульвісам вільно було волочитися київськими значними місцями хоч би й до ранку. І, дарма що на четвертому році кровопролитної виснажливої війни, міські вулиці та бульвари враз набрали достоту мирного вигляду. Чоловіки красували в пальмерстонах при котелках або в пелеринах при циліндрах. Дами — в боа та палантинах з норки, видри, горностая, соболя, ба й шиншили. Лакеї в ресторанах знову вдягли білі жилети та галстуки-метелики. Репертуар таперів: ойра, матчиш, тустеп, кек-уок, бальне танго. Але о восьмій — на відкриття — викону-

валосся неодмінно «Ще не вмерла», о третій почі — на закриття — гопак.

Нових облич у Києві раптом з'явилося безліч. Паспорти цих новоявлених киян, що проживали у номерах люкс готелів «Європейський» та «Континенталь» або по особняках у Липках та на дачах у Святошині, мали постійну прописку в поліцейських участках Санкт-Петербурга або Москви, але ж хіба будь-яка порядна людина, що поважала себе й шанувала свої достатки, могла проживати нині в содомі та гоморрі, де запанували страшні соведпи та жахливі більшовики?

Сорок синематографів та двадцять кабаре-мініатюр вивисили електричні анонси й міняли програми шовечора. Гвоздями сезону знову були: в кабаре — Вертинський, Вяльцева та цигани, в سینема — Макс Ліндер, Глупишкін і Пренс. Але на території Звіринця, в недобудованій церкві, спішно відбувалися зйомки першого українського фільму про останнього перед Руїною главу не подрібленої ще стародавньої української держави: «Гетьман Дорошенко».

2

Глава новітньої української держави, прем'єр Української народної республіки приймав відвідувачів. Прийом відвідувачів оголошено щоденний — крім середі й суботи, від одинадцятої до третьої — за винятком тих випадків, коли на ці години припадали невідкладні справи державної чи партійної ваги: сесії Центральної ради, засідання Малої ради, пленуми міської Думи чи зібрання Викорого, а також конференції Центрального Комітету Української соціал-демократичної партії, де він був лідером, чи наради в редакції «Української робітничої газети», де він був редактором ен-шеф.

Сьогодні був понеділок — ні засідань, ані зборів у перший, важкий, день тижня не передбачалося — прем'єр був на посту і перед ним лежав список відвідувачів на сьогодні.

Втім, Винниченко бачив список, як у тумані.

Бучне святкування відродження нації відбувалося лише вчора, і після урочистої церемонії та донського шампанського «Абрау» трохи макітрилося в голові.

Вчора на історичному Софіївському майдані універсал про утворення УНР прочитано соборними дяконами

у чотири голоси.— зразу в усіх чотирьох кутках майдану, співав хор на тисячу чоловік під орудою Кошиця й Калишевського, дзвонили в усі дзвони по всіх ста двадцяти київських церквах. Молебні з ектенією о дарованій та проголошенням многає лета правилося в кожній капличці, і після хресних походів місцеві церковні хори виспівували на папертях: «Вже нам, браття молодії, усміхнулась доля» (зміну в тексті гімну прислівника «ще» на «вже» та флексії «еться» на «улась» рескриптовано спеціальною ухвалою Центральної ради). По тому гайдамацькі старшини на вороних огирах помчали на всі околиці — аж на Слобідки, Китаїв, Батиєву гору, хутір Грушки чи урочище «Кинь грусть» — і читали текст універсалу просто з коня. Гайдамацькі сурмачі сурмили при тому в баранячі роги, а гайдамацькі бунчужні вимахували кошовими й курінними бунчуками. Насамкінець генеральний секретар військових справ проскакав на білому огирі через ціле місто, і сотня його особистої охорони шкварила за ним учвал, вимахуючи шаблями й горлаючи «слава!».

Ввечері Грушевський виголосив промову в цирку, а Винниченко — спіч на бенкеті в «Континенталі».

В списку відвідувачів на сьогодні записи були такі:

1. Депутація осіб торгу, промислу та фінансів.
2. Делегація діячів національної справи.
3. Представництво старшин діючих на Україні іноземних фірм.
4. Післанці села Великий Кут на Єлизаветщині та Єлизаветградської хлоп'ячої гімназії...

Довжелезний стовпець записів (номерів з п'ятдесят) губився десь у тумані — так же боліла голова! — але слова «Єлизаветщини» «Єлизаветградської» не могли не привернути уваги. Боже ж мій! З села Великий Кут на Єлизаветщині походив Винниченків батько — Кирило, а в Єлизаветградській гімназії Володимир Винниченко вчився якийсь час, доки за українство та революційність — українською мовою написав і поширював у списку крамольну антисамодержавницьку поему — був виключений з вочим квитком...

Тепло вільного і широкого південного українського степу враз зогріло Володимирові Кириловичу овіану солоними житейськими бурями душу. Великий Кут, річка Інгулець і лани широкополі!.. Латинські екстемпора-ле, підпільне співоचे товариство, епархіалочка Женя,

безобіди й карцери, перше кохання. Ну, звичайно, прийняти — попереду всіх! Зразу! Негайно!..

Та Володимир Кирилович встиг опанувати емоції. Був же він не просто колишній — чверть століття тому — гімназист: був він головою держави — і милим спогадам не дозволено робити протекцію! Дійде, порядком справедливої черги, і до ремінісценцій, рефлексій та душевної розради. Хто там далі, за номером четвертим?

Під номером 5 записано солдатську удову Мотрю Пилипівну Переберибатченко.

Володимир Кирилович спочатку посміхнувся — ну й прізвище, тільки українці придумують таке! Треба неодмінно записати й десь використати в романі, п'есі чи оповіданні. Але зразу ж Володимир Кирилович і скривився. Чорт забирай, депутації та делегації — це одне, а от коли йдуть на прийом персонально — це вже зовсім інше. Персональних відвідувачів Володимир Кирилович не полюбляв. По-перше, у них справи приватні — і це тільки одволікає від важливих державних справ. По-друге, йтиметься, звісно, про те, що солдатській вдові Переберибатченко не платять пенсії за загиблого чоловіка, а на руках п'ятеро малят, отже, давай допомогу, субсидію, дотацію... А де він, Винниченко, нехай він і прем'єр кабінету міністрів, візьме гроші?.. Он по державних майстернях та секвестрованих на час війни заводах і маєтках вже по два-три місяці не платять робітникам та службовцям, — і чорт його батька зна, де ті мільйони на ту зарплатню добути? Українська держава є, а українського державного банку — чортма! Власне, Державний банк є, але ж — всеросійський, і фонди ідуть з Петрограда, з-під влади комісарів-більшовиків, а влади більшовиків-комісарів над Україною Центральною радою не визнала — не признає контора Державного банку й українських фінансових претензій...

Володимирові Кириловичу зробилось марудно.

— Вдів,— сказав Винниченко,— зібрати усіх разом, і нехай їх прийме генеральний секретар праці добродій Порш.

— Слухаю, пане презес! — похилила голівку Софія Галечко.

Софія Галечко — з дня проголошення УНР — перейшла секретаркою до голови генерального секретаріату: голова Центральної ради, професор Грушевський, тепер її послуг не потребував, бо мав цілий консультативний

секретаріат з референтами в кожному питанні політики й державного будівництва. Австрійський френч пані Галечко зняла і тепер красувала з цивільному: спідниця шантеклер і англійська блузка з широким кушаком.

Винниченко відкинув весь список геть.

— Сьогодні, товаришко Софіє, індивідуального прийому не буде. Тільки депутації та делегації. І прошу суворо додержувати живого запису. Просіть депутацію торгу, промислу і фінансів.

— Але, на бога, прошу пана презеса! То є неможливе!

— Чому?

Софія Галечко повела очима по кабінету прем'єра:

— Прощу пана презеса: депутація торгу, промислу й фінансів надто чисельна і тутка ся не примістить! Пану презесу ліпше буде вийти до конференційної салі. Їх, прошу, щось із дев'яност осіб...

— Дев'яносто? — вжахнувся Винниченко.

Але зразу ж зрадів: дев'яносто — це ж тільки депутація! Скільки ж тоді всього діячів торгу, промислу й фінансів на Україні? Дев'ять тисяч? Дев'яносто тисяч?.. О! Коли в державі так широко розвинуті торгівля, промисловість та фінансові справи, то й держава, виходить, неабияка!.. Торговці, промисловці й фінансові тузи! Гого! Зараз він їх... візьме під ніготь, цю чортову буржуазію, і вичавить-таки з них грошенят на будівництво держави й... хоча б і соціалізму...

Туману в голові вже як не було. Володимир Кирилович, професіонал революціонер, знав смак боротьби, і бдротьба йому смакувала. Зараз він рине в битву — нехай і один, сам на сам, супроти, нехай і незліченних, полчищ заклятих ворогів-експлуататорів! Зараз він дасть їм генеральний бій — і не з підпілля, обпаски та оглядно, а з верховин влади. Бо сьогодні він уже не гнаний та упосліджений ізгой-протестант на самому споді суспільства, а на самісінькому вершку піраміди суспільних верств, при верховній владі в підлеглій йому державі, але ж народній, демократичній! І соціалістичній... певна річ, в перспективі.

Винниченко пружно звівся з крісла:

— Йдімо до залі, товаришко Софіє!.. І скільки раз я вам казав: прошу звертатися до мене «товаришу», а не «пане»!..

— Перепрошую пана презеса. Так єсть, пане-товаришу.

На порозі Винниченко пристанув і, подумавши мить, кинув Галечко через плече:

— Звичайно, в деяких випадках, як от саме зараз, при розмові з цим... панським кодлом, з міркувань, так би мовити, дипломатичних, буде краще, якщо звертатиметься до мене все-таки «пане», а не «товаришу». Щоб не відстрашувати наосліп.

— Так есть! Ся зорієнтую, прошу товариша презеса...

3

Коли Винниченко ввійшов у конференц-зал, назустріч йому — з крісел, стільців та банкеток попід стінами — звівся справді чималенький гурт людей. Перед очима враз стало чорно і замигтіло білим: члени депутації торгу, промислу і фінансів були одягнуті поспіль у чорне — сюртуки, візитки, смокінги — з виблискуючими крохмальними манишками.

Винниченко хвилювався. Буржуазно-капіталістична система, сама концепція експлуатації людини людиною зазнали поразки. І ось вони — представники цієї системи й концепції, — власне, вони самі й були цією системою та концепцією. Проти буржуазії він, Винниченко, боровся ціле своє життя, але побачив її навіть, власне, вперше — і саме тоді, коли переможені й повержені у прах експлуататори товпилися ось до нього депутацією, як... прохачі.

Ах, перемога! Солодке це почуття — перемоги.

А втім, для почуттів часу не було: назустріч Винниченкові, відокремившись від гурту повержених у прах, поспішав чоловічок з лисиною та округлим черевцем.

Чоловічок з черевцем, у візитці з сірим жилетом, чемно похилив лисину й сказав:

— Уповноважений... з доручення депутації... привітати... — Він, очевидно, хворів на астму і мало не за кожним словом хапав ротом повітря. — ...висловити... наше поважання... Демченко.

Ах, Демченко! Так ось він який, цей славнозвісний Демченко!

Винниченко тиснув уповноваженому від депутації Демченкові руку і придивлявся з неприхованою цікавістю.

Ім'я Демченка було добре відоме Винниченкові й завжди викликало в нього подвійне почуття. З одного боку, — безкомпромісну, люту класову ненависть: круп-

ний фабрикант, нотабль кількох акційних товариств, ініціатор та організатор з'їздів і корпорацій діячів торгу й промисловості — акула капіталізму. З другого, — фігура Демченка не могла не викликати в Винниченка, літератора, дослідника людських душ та суспільних процесів, широкого захоплення: мужицький послід, свинячий підпасок, голодранець і плебей протягом одного короткого людського життя став однією з найпримітніших постатей не лише на Україні, але й в цілій колишній Російській імперії. Був прикладом і зразком — справжнім еталоном! — для наслідування молодому поколінню нуворішів, вискочок та парвеню; був предметом заздрощів і в колі рівних йому за маєтністю, бо перед ним доводилося поступатись таким древнім купецьким династіям вікового промислового досвіду, як Морозови, Сабанєєви, Апостолови. І при тому — достоту людина двадцятого віку: відомий інженер, меценат різних мистецтв і... не ренегат, навдивовижу щирий українець і покровитель рідної старовини. Своїми внесками на розвиток українських культурних заходів у кабальних умовах царської Росії міг поступитися хіба тільки перед Симиренком чи Алчевськими. До новоутвореного в Києві товариства «осіб, занесених у родовідні книги», Демченко прийнятий не був, бо ж не дворянин, але от від депутації діячів торгу, промислу і фінансів був... уповноважений.

Винниченко з щирим захопленням роздивлявся на свого нового знайомця. Живий герой для роману! Шкода, що в своїх численних літературних опусах Володимир Кирилович малює представників буржуазно-капіталістичного кола тільки з убивчим сарказмом. Постать активного організатора, будівника, знаєте... приваблює... Палітра яскравих тонів...

Тим часом Демченко вважав за потрібне рекомендувати прем'єрові республіки персонально все поважне товариство, що вшанувало його своїм візитом. Широким жестом він повів на присутніх. І Винниченко мусив піти попід стіною довкола зали, від людини до людини: тиснути кожному руку й коротко вітати. Дев'яносто осіб, дев'яносто рукостискань! І нічого не поробиш — становище зобов'язувало: он президент Сполучених Штатів Америки в день свого народження з восьмої ранку до третьої пополудні ставав біля порога свого кабінету — і кожний громадянин Сполучених Штатів Америки мав право підійти й потиснути йому руку. Демократія! Престиж!

Кінець кінцем, раз ти глава держави, то навіть з ворогом мусиш бути коректним.

— Граф Бобринський. Дуже приємно.

Ого! Ну й пташки залетіли сьогодні на вогник у Центральну раду! Що то значить перемога сил революції!..

— Винниченко. Дуже приємно.

Приємно чи не приємно, а був це володар доброї частки всієї української землі і того, що під землею та над землею. Сіножаті, ниви, плантації цукрового буряку, фабрики і заводи, копальні та рудні, навіть власні залізниці. На факт його існування на світі, зокрема на його присутність зараз тут, не можна було не зважити.

— Харитоненко. Дуже радий.

— Дуже радий. Винниченко.

Може, радіти й не було з чого, але знайомство було, безперечно, хвилююче: в латифундіях магната Харитоненка Винниченкові замолоду, коли никав заробітчанином по панських економіях, довелося вигрібати гній і на славнозвісних харитоненківських кінних заводах.

— Єгермейстер двора його імператорської величності Балашов!

— Приємно...

Винниченко відчув, що його проймає дроз. Він тримав у своїй руці руку найбагатшої і найсановнішої людини на Україні.

— Князь Святополк-Четвертинський.

— Лизогуб...

— Григоренко...

— Шемст...

— Ханенко...

— Кочубей...

— Куць...

«Слава богу! Нехай і буржуї, та все ж таки свої — хохли...»

— Бродський...

— Фон Мекк...

— Граф Гейден...

— Де Лятур...

— Ріхерт...

— Спіліотті...

«Матка боска! Та тут цілий інтернаціонал!»

Дехто, рекомендуючися, вважав за потрібне додати зразу й коротку інформацію про характер своєї діяль-

ності та користь від неї для людства. Рекомендувалися так:

— Мойше Каліхман — вапно, алебастр, портлендський цемент.

— Колибаба — духові інструменти й барабани.

Вони, очевидно, не покладалися на популярність своїх прізвиськ, а більше на популярність продукованих виробів.

Інші спеціально наголошували на давність свого промислу:

— Морозов, Захар Савич, Богородсько-Глуховська мануфактура, з 1870 року.

— Іосиф Цукервар, устаткування цукроварень, з 1884 року.

— Куріс, діаманти. Купую найдорожче, продаю найдешевше, з 1889 року.

— Росії — мармурові надгробки й опорядження склепів, з 1870 року.

Ого! Скільки ж громадян встиг за це півстоліття спроводити в гарному опорядженні на той світ мсьє Росії? Промисел, безперечно, прибутковий — без криз, без загрози страйку, неможливі навіть локаут...

Ще інші — як на письменницьке око — були ще цікавіші: вони були неначе зразу в кількох іпостасях, мали відразу кілька прізвиськ, і невідомо було, котре ж саме належить іменно їм.

— Хряпов-Енні-Енні-Вейс! Щасливий познайомитися! Київ, Кирилівська, 43. Основний, запасний та амортизаційний капітал — мільйон сто тисяч. Броварня.

Пиво фірми «Хряпов-Енні-Енні-Вейс» Винниченкові замолоду доводилося куштувати. Він з цікавістю поглянув на людину, що була чи то Хряповим, чи то одним Енні, чи то другим, а може, й Вейсом. Невже й на пиві можна стати мільйонером?

— Поллак, Сук і сини, чавуноливарні роботи. Кузнечна, 56.

— Анонімне товариство Дитяківських, Поніківських та Миропільських паперових фабрик. Річний обіг капіталу два мільйони.

Винниченко зачудовано подивився на здорованя в довгополому сюртуку. Людина стояла перед ним, аж застуючи світло з широкого вікна, він тиснув руку цьому велетові, але насправді цієї людини на світі не існувало. Анонім! Два мільйони річного обігу, папір — писальний, книжковий, цигарковий, бібула — мало не для цілої

України, три величезні фабрики, а людини — чортма. Фантом!

Ху! Але це вже, здається, були всі!..

Ні! Останнім підкотився чоловічок з радісно осяяним обличчям. Саме підкотився, бо був такий округлий і червцем, і фізіономією, що його коротеньких ніжок — десь там, насподі, — не варто було брати на увагу. Ручки його заледве обіймали його власний животик-макітерку, голова на плечах — без будь-яких ознак існування шийних хребців — крутилася сюди і туди, майже довкола своєї осі, подібно до глобуса, а з обличчя не зникало миле, добряче й доброзичливе усміхнення.

— Добрий!.. — пролепетав чоловічок, аж потопаячи в радісному усміхненні.

Чоловічок цей і справді мав би бути надзвичайно доброї вдачі. Тільки чого ж це він наперед сам похваляється своєю добрістю? Нескромно, знаєте, якимось... Та Винниченко зразу й збагнув: то ж таке прізвище — Добрий! І яке прізвище, господи боже мій! Без цього прізвища хіба Київ міг би існувати на світі? Адже мсьє Добрий був банкір, ще й голова корпорації усіх приватних банків у Києві та на Україні. Якщо держава не має копійки за душею, то порятувати її може тільки мсьє Добрий — хай він буде добрий чи злий.

Винниченко — дарма що вже вкрай втомився хитати головою, а рука від потисків боліла аж у плечі — привітався до мсьє Доброго особливо шанобливо.

4

Отже, процедуру знайомства скінчено, і мала початись розмова.

Власне, яка там розмова — битва!

І навіть не битва, бо ж у битві мали б змагатися дві сторони, а просто погром, різанина, варфоломіївська ніч!

Володимир Кирилович був настроений агресивно і кровожерливо. Революція в лютину поклала цих павуків і шкуродерів на одну лопатку, Жовтнева революція — на обидві, тепер треба притиснути їх до землі і вичавити з них усі соки-молоки!

Винниченко сів і, перед тим як почати кровопролиття, глянув на свої жертви — діячів нехай і вітчизняного пошибу, але ж акул всеросійського імперіалізму на Україні. Погляд його був поглядом тигра, що ладнався до стрибка на трепетну лань. Зараз він таки матиме сатис-

факцію за всі свої мало не чвертьстолітні поневіряння гнаного й гнобленого підпільника-революціонера.

— Радий зустрітися... панове,— мовив повільно Винниченко.— Щасливий... погомоніти з вами від душі.

Голос його звучав лиховісно.

— От іменно, от іменно: від душі, від душі...— зразу ж озвався з свого місця банкір Добрий і весь аж потонув у радісному усміхненні.

Винниченко понуро кліпнув на нього оком. Чорт забирай, але доки українська держава вб'ється в колодочки, з добродієм Добрим, мабуть, доведеться додержувати відносин... благопристойних. Адже одно слово банкіра Доброго може відкрити або закрити кредити по всіх приватних банках країни! А коли держава ще молода і не має навіть чим заплатити утримання самому прем'єрові кабінету міністрів...

Винниченко примусив себе мило посміхнутися до добродія Доброго, але зразу ж глянув суворо на поважне товариство перед ним:

— Отже, слухаю вас, панове.

— Дозвольте мені? — прилинуло від Демченка.

Винниченко поглянув і на Демченка. Щодо Демченка, то Володимир Кирилович теж вирішив зробити певну... нелегість. Образ Демченка був йому, літераторові, дослідникові людських душ, симпатичний: національний, знаєте, самородок... Та й попервах, доки держава вб'ється в колодочки, таку особу варто, знаєте, використати для справи організації торгу й промислу в рідній країні.

— Прошу! — хитнув головою Винниченко.

Демченко не звівся для промови — і далі сидів у глибокому фотелі, трохи відкинувшись назад і постукуючи пальцями правої руки об шкіряне бильце; ліва рука лежала на своєму бильці спокійно. Чорний шовковий котелок з муаровою стрічкою стояв догори крисами на підлозі біля його ніг.

— Ми незадоволені з вас, пане голово генерального секретаріату Центральної ради! — сказав Демченко.

Винниченко кліпнув: хто незадоволений? З кого незадоволені? Подібно було, що Винниченко остовпів. В голові йому загуло, перед очима замигтіло.

В тому мигтінні він побачив обличчя банкіра Доброго.

Добродій Добрий знову весь потонув у радісному усміхненні і мило та ласкаво кивав головою:

— Так, так, добродію Винниченко, незадоволені!..

Винниченко відчув, що це лагідне, добреньке та доброзичливе обличчя,— оцю лиховісну пику акули вітчизняного капіталізму,— він ненавидить усіма фібрами своєї душі.

— Пробачте?..— машинально перепитав Винниченко. Тоді Демченко звівся.

— Широкі ділові кола, пане Винниченко, не схвалюють третього універсалу. Ми протестуємо проти нього!

— Протестуємо, протестуємо! — закивав і, здавалося, накрився з головою своєю посмішкою черевань Добрий.

Якусь мить Винниченкові здавалося, що він у пропасниці і це йому тільки верзеться; потім мелькнула думка: «Чи сповна розуму ці два добродії?»

А добродій Демченко тим часом говорив далі:

— Ми, звичайно, всією душею вітаємо ваш мудрий і сміливий акт: засудження більшовицького повстання в Петрограді та відмову визнати Раду Народних Комісарів. Не будемо заперечувати й проти відродження державності нашої рідної нації. Але ж, пане голово генерального секретаріату, ми категорично заперечуємо проти оголошеної вами... більшовицької програми дій в державному будівництві.

Залою поміж присутніх перебіг шелест — зовсім не гучний, але цей тихий шелест у свідомості Винниченка пролунав гуркотом урагану. Було таке відчуття, що лавина гірського обвалу сунеться просто на нього.

— Дозвольте...— почав був Винниченко, намагаючись надати голосові дзвону металу й твердості кременю.

Але добродій Демченко не дозволив. Він говорив сам:

— Ми рішуче протестуємо проти скасування універсалом права власності на землю!

Досі Демченко говорив один. Та тут зразу залунали репліки.

Граф Бобринський гукнув:

— Потрапивши до рук темного мужика, висока сільськогосподарська культура України деградує!

Егермейстер двора його імператорської величності Балашов:

— Цукрова промисловість потребує великих масивів під плантації. На селянських клинцях промислові роковано загинуть!

Харитоненко:

— А машини? Хіба інтенсивний реманент можливо використати на дрібних наділах? Хліборобство України по-

вернуться до первісних часів! З чого ж житиметься ваша держава?!

Весь зал рантом загув — репліки посипалися з усіх кутків, і поважні збори обернулися б на якийсь ревище, коли б з Демченка не був справді дійшлий організатор. Він виїшов наперед, став між столом президії та залом і махнув рукою.

— Прошу спокою, панове! — гукнув він, неначе саме він і був тут господарем, а зовсім не Винниченко.— Ви уповноважили на розмову мене, я її вестиму, я її й закінчу.— Потім він обернувся до Винниченка і сказав рішуче, неначе підсумовував все вищесказане та ставив крапку після резюме.— І ви, панове державні мужі, мусите зрозуміти, що фінансові кола та банкові сфери не вважатимуть за можливе... далі фінансувати будь-яку галузь сільського господарства України.

Винниченко бачив, наче кризь туман, як усміхнений добродій Добрий закивав, і почув кризь шум у власній голві, бо ж у залі вже знову стояла абсолютна тиша, як Добрий лагідно приказував:

— ...будь-яку галузь... не вважатимуть за можливе...

Демченко зробив крок до свого крісла, нахилився й підняв свій котелок. І зразу за ним — наче продовжуючи його рух — нахилився й підняв з підлоги свій чорний циліндр і банкір Добрий.

Підуть? Невже підуть? Отак зразу й... підуть?... А як же битва, різанина, варфоломійська ніч?.. І хто кому чинить погром?.. Підуть?! А як же торгівля й промисловість у молодій українській державі? Хто її фінансуватиме?..

Винниченкові бачилося: котелки й циліндри з'явилися вже в руках багатьох. Винниченкові зробилось не добре.

— П-панове...— почав він, але мусив почати знову, бо сам себе не почув.— Панове!..— заволав він нарешті.— Я не розумію вас!..

Так, так, справу треба рятувати: банкір Добрий не повинен піти! І цей організатор торгу й промислу, самородок Демченко — також! Та й усі інші... теж.

— Тут... якийсь непорозуміння, панове!.. Так, так, ми просто не досягли ще... гм... взаєморозуміння.

Взаєморозуміння справді не досягнуто, але як замирити непримиренне?.. Ах, чортова земля, власне, чортове земельне питання! Вічний... камінь спотикання... камінь

за пазухою... «и хто-то камінь положив в его протянутую руку...» Тьху, чорт, в такі хвилини в голову невідмінно лізе якась нісенітниця!.. Камінь... не закидай свого камінця в чужий город... Тьху!

А втім, яке йому, соціал-демократові, діло до цього сакраментального земельного питання? Нехай розбираються і виплутуються... соціалісти-революціонери.

— Панове! — сьак-так опанував себе Володимир Кирилович.— Я бачу, вас схвилювали в універсалі слова про те, що право власності на землю... касується?.. Панове! Але ж мусите розуміти... мусите розуміти...— Господи, що ж, власне, мусили вони зрозуміти? Адже в універсалі так і записано: касується, і земля має належати трудовому народові! — Мусите розуміти, панове, що...

Ні, все, що він скаже далі, треба формулювати так, щоб і комар носа не підточив — ні з цього, ні з того боку: ані комар від цих акул капіталізму, ані комар від соціалістичних фракцій Центральної ради, які він, Винниченко, представляє. І Винниченко таки змусив опанувати себе й мовив спокійно й розважливо, дослівно так:

— Мусите розуміти, панове, що універсал аж ніяк не вирішує питання про право власності на землю, а лише виповідає погляди Центральної ради в цьому питанні. Вирішення ж цього питання залежить виключно від Установчих зборів.

— Установчі збори в більшовицькому Петрограді! — гукнув хтось глузливо і злобно.— Та більшовики розженуть їх або під кулеметами примусять визнати свою більшовицьку програму!

Отут Володимир Кирилович дозволив собі саркастично посміхнутися. О! Як це добре, що трапилася нагода для саркастичної посмішки! Володимир Кирилович добре знав, що його саркастична посмішка — невідпорна. Недурно київські жартівники пустили вже між людей грайливий дотеп: Центральна рада має дві переваги проти Тимчасового уряду: винниченківську борідку — для мужчин, і посмішку кирпатого мефістофеля — для мужчин... Словом, Володимир Кирилович тонко й загадково посміхнувся — двозначно, тризначно, багатозначно, дипломатично.

— Але ж, мої панове, я маю на увазі не всеросійські Установчі збори, а наші, українські, Установчі збори, де господарями будемо ми... З вами...— додав він.

Посмішка кирпатого мефістофеля справила своє враження. Справили враження й слова. В залі стало зовсім тихо.

Демченко все ще стояв на своєму місці, між Винниченком і залом, і постукував денцем котелка по долоні. Він розмішляв.

Але Винниченко вже відчув себе на коні. І був це, либош, добрячий кінь — не гірший від призерів-скакунів із стаєнь графа Бобринського. Він навіть — для більшої переконливості — знайшов за можливе ще й покарати нерозумних хлопчаків перед ним:

— Ай-ай-ай, панове! Треба ж розуміти і наше становище — при владі в країні... ще й в такий час...

Добродій Добрий поставив свій циліндр на місце — біля ніг на підлозі. Він уже не посміхався. На його обличчі лежав вираз ділової зосередженості.

Демченко сів у своє крісло і теж поклав котелок на підлогу.

Отже, розмова триватиме далі. Власне, вона ще тільки мала початися.

І буде це — тепер вже не могло бути жодного сумніву щодо цього — суто ділова розмова про різні чисто практичні питання торгу, промислу та фінансової справи в царині державного будівництва, на основі... повного, власне, певного взаєморозуміння.

Винниченко розправив свою борідку й кивнув Софії Галечко:

— Я думаю... пані секретарко, нашу дальшу розмову варто стенографувати...

5

Власне кажучи, чергова розмова — з делегацією діячів рідної справи — після допіру відбутої конференції з депутацією діячів торгу, промислу і фінансів мала стати справжньою розрадою для душі і серця.

Винниченко зітхнув на повні груди, коли двері конференц-залу зачинилися за дев'ятьдесятьма представниками ділових кіл.

Це ж були жмикрути-визискувачі трудового люду, карбункули на виснаженому тілі нації! А зараз мають бути менестрелі відродження, трубадури національної самобутності, хрещені батьки в муках народжуваної національної державності — коштовна національна еліта!

Досі дві години мова точилася про до чорта марудні різні там дивіденди, контокоренти та обіг поворотних і безповоротних сум,— очманіти можна від усієї цієї абракадабри! А зараз кожнісіньке слово буде ясносяйним перлом у разку дорогоцінного намиста з найсокровенніших мрій — дзвінкою строфою в милозвучному сонеті національної лірики.

Щойно він мусив маневрувати, хитрувати, викриватися — йти раз у раз на компроміс із своїми політичними переконаннями, навіть з власною совістю; зате тепер Винниченко матиме змогу бути нарешті самим собою: не треба прикидатися і шукати тієї триклятої «спільної мови».

Ну, та вже грець з ними, з проклятушими буржуями! На якийсь час обійшлося: второпали-таки, телепці, що краще синиця в руці, аніж той журавель в небі. Добрали, що ліпше розвивати свою діяльність тут,— нехай і з деякими обмеженнями,— аніж втратити все, як у Росії, під тими більшовицькими совдепами. Фінансуватимуть-таки, сучі діти, торгівлю й промисловість молодой Української республіки. Принаймні до Установчих зборів, а там буде видно.

Словом, потроху заспокоюючись, Винниченко повернувся з конференц-залу до свого кабінету: делегація діячів національної справи, виявляється, складалась раптом із двох осіб, і приймати її, певна річ, годилося в затишному кабінеті.

Побачивши у записках Галечко прізвища делегатів, Володимир Кирилович заметушився. Єфремов і Черняхівська! Колеги! Та ще й які — найстарішого літературного покоління! Патрони, так би мовити. Правда, і Сергій Єфремов, і Людмила Черняхівська належали до антагоністичного літературного табору — аж ніяк не революційного, не соціал-демократичного й поготовів, а так собі — ліберали, міщанська стихія. Але ж сіль нації, нічого не скажеш. І тепер, коли прийшло й до будівництва національної держави,— треба піднімати, привертати, об'єднувати й цементувати, певна річ, усі шари суспільства, тим паче всі галузки національні. Правда, усі передреволюційні роки вони ставилися до молодшого, революційного, покоління та новітніх модерних течій згорда, і навіть самого Винниченка на літературному Парнасі вважали за парвеню. Але ж прийшли вони тепер перші до нього, а не він до них.

Володимир Кирилович наказав подати чаю — заварку неодмінно Попова, не братів Перлових, бо чув, що в салоні Черняхівських подавали чай тільки фірми Попова. До чаю наказав принести від Семадені цукерки «Кетті-босс» — Людмила Михайлівна полюбляла солоденьке. Потім завернув служницю і наказав прихопити й фруктів. Та коли вже служниця пішла, блиснула згадка, що Сергій Олександрович не від того, щоб пригубити і чогось міцненького. Володимир Кирилович викликав другу служницю й послав її по ром до чаю — для чоловіків та лікер — для дами. Завернувши зразу і цю служницю, він наказав їй та її товарищі швиденько переодягтися в національне вбрання: в салоні Черняхівських та на гостинах у Єфремових служки подавали до столу неодмінно в керсетках і у вінку із стрічками на голові. «Патріархів» українського письменства, старшинство українського громадянства треба прийняти як годиться.

Правда, на «партіархів» Винниченко таки мав зуб. У своїх критичних опусах історик української літератури Єфремов, віддаючи належне письменницькому талантові Винниченка, дозволив собі, проте, сказати на його адресу, що він, мовляв, «аж ніякий філософ», і краще йому й не братися до вирішення будь-яких філософських проблем. А поетка і драматург Черняхівська теж натякнула на одному з своїх суаре, що вважає Винниченка-мораліста людиною аморальною, а письменником — малописьменним... Та вже хай бог їм простить...

Словом, коли «патріархи» сучасної української літератури з'явилися на порозі, Винниченко поквапився їм назустріч, гостинно розкинувши обійми:

— Людмילו Михайлівно! Сергію Олександровичу!..

І от на ж тобі таке... «

Єфремов ще на порозі проголосив сухо і офіційно:

— Приходимо до вас не як двійко громадян, а як післанці великої громади. Маємо повноваження від найширшого культурного українства.

Єфремов сів, встромив свій ціпок між колін, сперся на нього долонями навхрест, звів голову з сиво-рудим фельдфебельським йоржиком і мовив холодно:

— Пане голово, ми прийшли заявити вам наш протест.

— Панове! — простогнав Володимир Кирилович. — Прошу бути зі мною не як з... головою уряду, а тільки як з колегою, літературним собратом... Що таке трапилося, мої любі панове?.. Я слухаю вас...

І вони виклали свої претензії.

Власне, говорив один Єфремов.

Українська громада, духовна еліта нації, була незадоволена універсалом. Чому — тільки до Установчих зборів, а не навечно, назавсім? Чому — федеративна, а не незалежна і самостійна? А в царині соціальних перетворень! Навіщо скасування землевласництва? Адже потяг до володіння землею — то ж сама натура українського селянина. І навіщо — робітничо-селянська? Адже Україна — країна селянська, а пролетаріат — то ж чужорідне, занесене, данина часу й виплід колоніальної політики зросійщення. Ну, на край, нехай би була селянсько-робітничка...

— І взагалі ви зрадили українську справу, шановний Володимире Кириловичу! Ви — перекинчик, ренегат. Національну справу у ваших руках точить шашіль, проїдає черва... марксизму, вульгарний московський більшовизм. Чого доброго, ще заведете і тут, у нас, на благосласенній українській землі, нужденну совдепію...

Сергій Єфремов говорив спокійно й монотонно, наче вичитував догану учневі, що не вивчив уроку.

— Висловили ми це вам, пане голово, тому, — сказав наостанку Єфремов, — що, сподіваємося, не все ще... побільшовичилося в вашому українському серці! Мусить залишитися в ньому бодай промінчик національного світла, паде той промінчик на діамант, захований нехай на самісінькому споді душі, — і тоді, дасть біг, спалахне ще сяєво і освітлить вам, щоб патрапити ногою на загублений вами правдивий шлях вимріяного поколіннями українців національного відродження. З тим... залишайтеся при врученому вам кермі й станьте здорові... душею...

Єфремов звівся. Звелася й Черняхівська. Єфремов сухо кивнув. І вони пішли.

Винниченко дивився їм услід. Прострація аж прикула його до стільця — він забув навіть звестися й вклонитися на прощання.

— Боже мій! Що ж воно діється в світі?

І для тих нехороший, і для цих... наче ізгой...

Винниченко навмання взяв пляшку з ромом, націдив у чарочку й перехилив. Ром був огидний — мішанина з денатурованого спирту, м'ятних крапель і корнці. Він закашлявся.

— Панно... товаришко Софіє! Я не буду більше приймати... Завтра! Післязавтра! Потім...

— То є неможливо, прошу товариша презеса! На черзі, прошу товариша презеса, представництво старшинства іноземних фірм та іноземного консуляту! Іноземних, прошу пана презеса! То є креси і дипломати, прошу пана презеса!..

6

Та іноземним крезам і дипломатам судилося ще почекати.

Софія Галечко, вийшовши запросити їх гречно, хутко повернулася назад сама. Її обличчя, завжди безвиразне і наче кам'яне, було стурбоване.

— Прошу пана... перепрошую товариша презеса, там прийшов і ся пориває позачергово сам голова Військово-революційного комітету, пан добродій... перепрошую — товариш Пятаков!

Винниченко пошпурив цигарницею, яку тримав у руці. Йому й так забило памороки після цих двох одвідин, а тут маєш ще... революційний комітет!

ВРК у списку відвідувачів на сьогодні не було. Але ж з першого дня після повалення Тимчасового уряду встановлено такий порядок, що представник ревкому має право без будь-якого попередження прийти до глави нового уряду — раз того вимагатимуть справи революційної ваги. А як же інакше? А раптом контрреволюційний путч? Або, навпаки, почалася всесвітня революція?

Домовлено так, певна річ, необачно — в нападі революційного ентузіазму після Жовтневої перемоги, коли ревком був основною силою в місті і йому корилися всі збройні загони. Давно б вже слід було скасувати таку... недемократичну привілею для ВРК, але ж досі такий статус скасований не був, і Винниченко не мав права його порушити.

— Що ж, — роздратовано мовив він до Галечко, — просить Юрія Леонідовича... Тільки дайте, будь ласка, йому зрозуміти, щоб... той, не затримувався в мене довго, бо ж он іноземні дипломати і взагалі... Самому мені буде незручно сказати це йому прямо... Ви мене зрозуміли?

— Так єсть, товаришу презес! Ся зорієнтую...

Двері прочинились, і Винниченко здивовано видивився на відвідувача: він його не впізнав. Перед ним з'явилася людина без добре знайомої борідки іспанського гідальго та золотих ниточок пенсне.

Першої хвилини в голові Винниченка майнула думка, що Юрій Пятаков раптом зголив вуса й бороду і зняв пенсне з міркувань конспірації. Але ж яка в біса конспірація зараз, коли в Українській народній республіці проголошено найширшу свободу совісті й партійної приналежності, а більшовики фактично були найпершими людьми в країні?.. Тоді зразу майнуло друге, протилежне, припущення, що бороду, вуса й пенсне Юрій Пятаков досі носив виключно задля конспірації і негайно їх позбувся, тільки така потреба в конспіруванні відійшла.

Та обидва здогади були недоречні: перед Винниченком стояв не Юрій Пятаков.

— Леоніде... Леонідовичу? — впізнав він нарешті, придивившись.

Так, перед Винниченком стояв не Юрій, а Леонід Пятаков.

— А я був певний, що прийшов Юрій Леонідович, коли мені доповіли, що мене хоче бачити голова ревкому!

— Юрій Пятаков... виїхав з Києва,— сказав Леонід сердито.— Але прийшов до вас справді голова революційного комітету.

— Хіба не Іванов заступає на час відсутності шановного Юрія Леонідовича?

— Іванов лежить тяжко хворий,— так само відказав Леонід.

— Ай-ай-ай! Знову загострення тебеце? — співчутливо поцікавився Винниченко.

— Товаришу Винниченко,— сказав Леонід Пятаков.— Ревком доручив мені...

— Та ви сідайте, прошу!

— Ревком доручив мені вимагати від вас невідкладних і рішучих дій!

Володимирові Кириловичу знову засмоктало під серцем. Ну що це таке, справді! Всі від нього вимагають! Всі на нього нападають! Всі приходять сюди тільки з протестами...

— Що трапилося, шановний Леоніде Леонідовичу?

Леонід Пятаков спинився перед Винниченком — весь якийсь спрямований наперед: він навіть нахилився через стіл і похилив голову, дивлячись спідлоба, — наче готувався боднути. Очі його аж вп'ялися Винниченкові в обличчя.

— Козачий з'їзд,— заговорив він схвильовано,— виїхав у Новочеркаськ до отамана Каледіна — повним складом сформованого полку...

— Це відомо, ще коли...— почав був Винниченко, але Леонід говорив далі:

— Позавчора виїхало на Дон Костянтинівське юнкерське училище...

— Виїхало...

— Вчора виїхало туди ж Олександрівське. Сьогодні — Миколаївське... Тепер надійшли відомості, що комендатура комплектує ще ешелон офіцерський: кожнісінький з панів офіцерів, активних учасників боротьби проти влади Рад, який тільки висловить таке бажання, може одержати відповідні документи і вільно... передислокуватися на Дон до контрреволюційного отамана Каледіна!

— То й що, товаришу... Леоніде? — Обличчя Винниченка було весело усміхнене.— Це ж чудово! Ми збуваємося накопичених тут сил контрреволюції! Ваш брат, шановний Юрій Леонідович, як голова виконкому Ради робітничих депутатів і голова ревкому дав на це свою згоду... Треба радіти з від'їзду білогвардійців!

— Воно й видно, що ви радієте! — понуро констатував Леонід Пятаков, не відповідаючи на закид про брата.— Перед відправленням кожного ешелону контрреволюціонерів ви навіть влаштовуєте урочистий мітинг і напучуєте білогвардійців палкими промовама з привітаннями й побажаннями...

— Я цього не робив!

— Не має значення: не ви, так інші повноважні представники Центральної ради. Сьогодні виголошував пристрасну промову з побажанням успіхів білогвардійцям ваш колега добродій Порш!

Винниченко знизав плечима. Прискіпався до нього цей... революційний романтик, що аж нічогосінько не розуміє в справах державного будівництва! І взагалі Володимир Кирилович був шокований — і тоном Леоніда Пятакова, і манерою поводження, і самою постановкою питання, ще й підозрою, що він — старий революціонер і глава революційного уряду — міг би виголошувати привітальні промови контрреволюціонерам і білогвардійцям!..

— Леоніде Леонідовичу, дороженький мій! — з докором мовив він.— Ви не можете не погодитися, що в наших же інтересах здихатися всієї контрреволюційної сволоти.

Отже, ці виїзди треба розуміти, як... вислання. Але при тому слід бути... дипломатом! Ні, ні! — поквапився він, побачивши, що закид про дипломатію справив погане враження.— Я маю тільки на увазі, що вислання треба обставити так, щоб... не дати приводу до кривотлумачень, власне, розуміння справжньої підноготності, словом, не спровокувати пересудів, які нам підуть не на користь...

— І саме тому, щоб не було таких пересудів, ви дозволяєте білогвардійщині виїжджати зі зброєю в руках?.. Словом, товаришу Винниченко,— навіть пристукнув Леонід кулаком по столу,— ми вимагаємо — вимагаємо, чуєте? — негайно припинити висилку з Києва на Дон козаків, юнкерів, офіцерів і всякої іншої озброєної сили! На Дону гуртуються зараз сили контрреволюції, які не визнають влади Рад. А отаман Каледін формує контрреволюційний уряд!

Почуте слово «вимагаємо», вимовлене вже вдруге, ще й в імперативному тоні, було надто дошкульне — і Винниченко вже хотів обуритися й спалахнути. Та вчасно стримався і вирішив за найкраще вдати, що не звернув на нього уваги. Тим паче що якраз траплялася слушна нагода перевести мову на інше.

— Так, так! — похопився Винниченко.— Така небезпека є: цей царський сатрап ладнається оголосити свою військову козацю хунту мало не всеросійським урядом! Саме тому... тобто я хочу сказати, що, маючи на увазі і це, а головне — дбаючи про встановлення порядку на території всієї колишньої Російської імперії, а не тільки у нас на Україні, та прямуючи до створення нової демократичної державності, ми, Центральна рада і генеральний секретаріат, вживаємо деяких конструктивних заходів.

— А саме? — похмуро поцікавився Леонід Пятаков.

— Розумієте;— розважливо заговорив Винниченко, відкидаючися в кріслі,— Рада Народних Комісарів у Петрограді ще не визнана більшістю населення на переважній частині колишньої Російської імперії. Та й взагалі...— Винниченко зневажливо скривився,— абсолютистський спосіб формування центральної влади з Петрограда жодну з партій і жодну з верств населення задовольнити не може. Отож я... власне, ми звернулися з спеціальною декларацією до всіх окраїн колишньої Російської імперії — народів Дону, Кубані, Кавказу, По-

волжя, Середньої Азії та Сибіру, а також Молдови і Білорусі — з закликком створити союз народів колишньої Російської імперії і делегувати від своїх національних урядів повноважних послів, які — корпоративно — й складуть повний, звичайно тимчасовий, до Установчих зборів, центральний уряд...

Аж тепер Пятаков сів.

— Винниченко,— сказав Леонід, і голос його здригнув,— ви... справді надіслали такі декларації?

— Ще коли!

Леонід підхопився з стільця:

— Це ж... контрреволюція!

Винниченко теж звівся:

— Прошу думати над тим, що ви говорите, Пятаков!

— Ви хочете...— Леонід хвилювався і затинався,— згуртувати шовіністичні, сепаратистські хунти, скласти з них... уряд, який має оголосити себе... центральною владою, і протиставити себе... Раді Народних Комісарів, тобто революційному уряду, який утворила Жовтнева революція!

Винниченко роздратовано пересмикнув плечима:

— Ми не визнаємо Раду Народних Комісарів у Петрограді центральним урядом. Це тільки уряд Великої Росії.

Леонід Пятаков дивився на Винниченка. Для чого він сюди прийшов? З ким він говорить? Хіба тут говорити треба, заявляти протести, вимагати?.. Тут треба...

— Пане Винниченко,— сказав Леонід, силкуючись стримати себе,— ваша Центральна рада вже заявила в жовтні, що проти повстання, після того — в результаті цього ж таки повстання — вона оголосила себе урядом на Україні. Але ви, здається, забуваєте, що на Україні — влада Рад, місцевих Рад, а центральною українською владою Центральна рада буде признана лише за умови, що її склад буде пересобрано на з'їзді місцевих Рад...

— Пробачте! — поплескав долонею по столу Винниченко.— Не переобрана, а лише поповнена! Так ми домовились з вашим братом, Юрієм Леонідовичем...

— Мій брат,— понуро мовив Леонід,— виїхав у Петроград.

— Давайте відкладемо цю розмову до його повернення.

— Він не повернеться. Він залишиться в Петрограді.

— Не повернеться? Дуже жаль...

Винниченко пожалкував зовсім широко. З Юрієм Пятаковим вони ніколи не сказали один одному доброго слова, був Юрій Пятаков запеклим україножером, великодержавником, однак кінець кінцем вони завжди знаходили спільну мову з Винниченком.

— Дуже жаль,— повторив Винниченко.— А проте це не має значення. Юрій Леонідович діяв від імені ВРК як голова Ради робітничих депутатів і вашого більшовицького комітету. Отже...

— Юрій Пятаков не повернеться,— повторив і Леонід Пятаков.— Не повернеться і його... угодовське політиканство. З цим покінчено, пане Винниченко!

Володимир Кирилович розстроївся. Незлагоди всередині самого Київського комітету більшовиків не були секретом ні для кого, і в кулуарах Центральної ради навіть ходив поговор: «Камарилья більшовикова від Пятакова до Пятакова...» Звістка про те, що тепер доведеться мати справу з Пятаковим Леонідом — запеклим противником Пятакова Юрія,— його стурбувала не на жарт.

Леонід тим часом казав:

— З'їзд Рад — це друга справа, з якою я до вас прийшов. Ми заходжуємося зараз, щоб скликати з'їзд якнайшвидше і обрати на ньому радянський орган центральної влади на Україні...

— Центральну раду, ви хочете сказати?

— Центральний орган влади Рад! А ваші губернiальні комісари та національні ради ставлять цьому перепони. Ми вимагаємо, щоб органи Центральної ради по всій Україні не чинили ніяких перешкод скликанню пленумів місцевих Рад для обрання делегатів...

Винниченко слухав скривившись: знову це — вимагаємо!.. Що за нахабство! Хто тут, кінець кінцем, влада? ВРК чи генеральний секретаріат? І Винниченко урвав Пятакова.

— Слухайте, Пятаков,— сказав Винниченко.— Ми вважаємо зайвим і шкідливим скликання зараз з'їзду. Ми, уряд УНР, заклопотані нині організацією державного апарату. Ми не можемо відривати людей на місцях від плідної діяльності в інтересах державного будівництва задля якогось там з'їзду...

— Пане Винниченко! Ми протестуємо! І це другий протест, заявити який уповноважив мене Військово-революційний комітет!

Винниченко якусь мить побарабанив пальцями по столу.

— Слухайте, Пятаков,— мовив він нарешті, стримуючи лють, яка от-от вже мала прохопитися.— Було б краще, коли б протести вашого ВРК ви заявили не мені особисто, а урядові Української народної республіки шляхом висесення парламентської інтерпеляції в Центральну раду.

— Ви ж знаєте, що ми, більшовики, не входимо в вашу Центральну раду.

Винниченко саркастично посміхнувся:

— Що ж... цьому теж можна зарадити. Нехай би головою ревкому став... не більшовик, тоді б через представника своєї партії в Центральній раді...

— Ви не хочете зі мною говорити?

— Що ви! — Сардонічна посмішка вже не сходила з вуст Володимира Кириловича.— Але ми з вами не хлопчики!.. Чи не здається вам, що тепер, коли революція сталася, існує навіть уряд — маю на увазі уряд Української народної республіки,— втрачено сенс... самого існування Військово-революційного комітету?..

Існування Військово-революційного комітету давно вже дошкуляло Винниченкові. Хіба це нормально — якесь... двовладдя в країні? Ні, ні, з Військово-революційним комітетом давно вже пора кінчати.

Леонід Пятаков застібнув піджак на всі гудзики. Піджак він носив поверх старої, ще фронтової, солдатської гімнастерки.

— Пане голово генерального секретаріату Центральної ради! Від імені Військово-революційного комітету я заявив вам наші протести і виклав вам наші вимоги. Це — рішучі протести і категоричні вимоги. Адреса Військово-революційного комітету вам відома...

Не сказавши «бувайте», Леонід Пятаков вийшов з кабінету глави уряду УНР.

7

Зрозуміло, що Винниченко в цю хвилину почував себе зле.

Крім того, що втомлений, схвилюваний, роздратований, він до того ж не міг сам зразу до ладу розібратися у власних почуваннях. Сумніви й протиріччя знову заповнили його. Він перебував зараз у тому душевному

стапі, для якого росіяни в своїй мові дібрали дуже промовисте визначення: «в растрепанних чувствах».

Посудить самі!

З одного боку, Володимир Кирилович дістав певну моральну сатисфакцію: його була таки зверху, він таки дав одкоша представникові Військово-революційного комітету! Але з другого боку...

Втім, у цьому «другому» боці теж були два елементи: теза і антитеза.

Теза провіщала: з ВРК треба кінчати, бо за ним стояла небезпечна, навіть загрозлива сила, яка обстоювала примат ідей наддержавного чи там позадержавного соціального визволення — в той час, коли завдання створити українську державу стояло для Винниченка першим у черзі.

Антитеза, проте, застерігала: сила ця — пролетаріат, і, рвучи з цією силою, пролетаріатом, той, хто рве, стає, отже, по один бік з силами, так би мовити, антипролетарськими...

І отут знову виникало два компоненти для мислення.

З одного боку, в ім'я відродження державного життя української нації слід офірувати всім іншим: тут голос національного діяча брав у Винниченкові гору над усім.

Але, з другого боку, був же він, Винниченко, соціал-демократ, і його класові симпатії мусили бути, певна річ, на боці пролетаріату. Це подавав свій голос у Винниченкові партійний діяч. Боже мій! Що ж його робити?

— Панню Софіє, чи, тьфу, товаришко Галечко! — гукнув спересердя Володимир Кирилович. — Хай йому біс! Просіть товаришів чи пак — панів іноземців на аудієнцію!

І тут знову — о господи, в котрий вже сьогодні раз! — чекала на Винниченка чергова прикристь.

Софія Галечко доповіла:

— Перепрошую товариша презеса, але ж пани старшинство діючих на Україні фірм та представники іноземного консульату... ся депортували. Їх, прошу товариша презеса, вже нема...

— Як то нема?

— Нема! Чекали раз, чекали другий, ся годили перечекати й втретє на представника ревкому, але евентуально — ся занудили, а, правдоподібно, й ся образили та й... пішли по домівках, перепрошую в товариша презеса... ..

Винниченко застогнав і ухопився за голову.

— Товаришко Софіє! Що ж ви наробили, бійтеся бога!

— Але ж, прошу, до чого тутка я? — образилася на-решті й вірна секретарка. — Чи я мала, перепрошую, їм пута на ноги накладати? Чи я, перепрошую, почувуюся на силах, щоб затримати примусом якусь двацятку здоровесних хлопів?.. Доки ще йшло про додержання черги консеквентно, то пани фірмени ся тримали спокійно. Але ж, прошу, коли ся вдер позачергово отой гевал революційно-комітетський, то пани чужоземці ся зіритували... Чи ж здатна проста секретарка поборювати між-державний шкандаль?

Скандал! Це таки був скандал. І скандал на путі прямування молодого української держави на міжнародну арену.

І все отой клятий Леонід Пятаков!

Ні, з ревкомом треба кінчати — і якнайшвидше!

— Хто ж там був... поміж іноземних представників? — над силу добуваючи голос з грудей, простогнав Винниченко.

Галечко вийняла свій записничок і проголосила:

— Представник київського відділення «Франко-російської торговельної палати»...

Франція! Таж французькі компанії володіли більше як половиною всіх копалень на українській землі!

— Київський представник «Англо-російської торговельної палати»...

Англія! Англійським фірмам належало вісімдесят відсотків у металургійному та металічному виробництві на Україні.

— Представник «Російсько-американської мануфактури»...

— Боже мій, ще й — Америка!

— А також агенції фірм: «Парові котли Джон Фаулер», Лондон — Бірмінгем, у Києві — Мерингівська, 10... «Годинники Мозер», Швейцарія — Локль, у Києві — Хрещатик, 23... Гумові вироби франко-російського товариства «Проводник», Хрещатик, 2. «Отіс елеватор компанії», США, контора в Києві... «Таврійсько-американське мукомельне товариство»... «Міжнародна компанія жатних машин Мак-Кормік»... Терези «Фербенкс»...

— Годі, годі!.. — Винниченко замахав руками; запам'ятати усі ці назви він однаково не міг, але зрозуміло було й так: приходили і... пішли представники найповажніших

іноземних фірм, які добували на Україні копалини, скуповували українську сировину або продавали українському споживачеві різні машини та побутові вироби. Вся торгово-промислова моць! Весь цвіт торговельних зв'язків України з закордоном! Найліпший та найвірніший шлях до налагодження реальної сув'язі української держави з державами європейськими, ба й американськими!.. А він марудився з цими... вітчизняними акулами, просвітянськими лідерами, більшовицькими горлохватами — терпів від них знущання, вихилявся перед ними, падав до ніг...

— Товаришко Софіє! — мало не заплакав Винниченко. — Справу треба негайно полагодити!..

Вірній секретарці, якій вже відбиг від серця гнів, стало шкода свого безталанного шефа:

— Але ж як, прошу пана презеса?

— Дзвоніть по телефону. Всім, усім, усім, хто тут був! Перепрошуйте, з'ясовуйте, просіть негайно назад! Кажіть: трапилося непорозуміння. Кажіть: мав місце наглий ексцес державної ваги, і саме тому — порядком, так би мовити, воєнних обставин — треба було прийняти повізачергово... що-небудь таке — зведення з фронту, повідомлення про якусь катастрофічну подію. Що завгодно — тільки мерщій! Не гайте й хвилини...

Софія Галечко кинулася до телефону.

Та телефон якраз вже й сам деренчав.

— Прощу? — зняла трубку Галечко. — Тут особистий секретар пана голови генерального секретаріату.

Винниченко парешті віддихнув — ху! Сардонічна посмішка вже знову зломилла його вуста. В тій посмішці був і жаль до себе самого — бідного, замороженого, змученого, і іронія до себе самого. Бо ж був Винниченко людиною розуму й багатий на почуття гумору: отаке маєш — воюєш проти імперіалізму і мусиш перед тими імперіалістами... запобігати. От що таке творити державу, щоб не була вона гіршою від усіх інших пристойних держав.

Галечко повернулася від телефону.

— Товаришу презес, — мовила вона якось непевно, — телефонував консул Сполучених Штатів Америки, пан Дженкінс.

— Консул Сполучених Штатів? — здивувався Винниченко. — Але ж консула від Сполучених Штатів ми досі в Києві не мали?

— Вже маємо. Пан Дженкінс був консулом у Ризі. Ригу завоювали німці. Тепер його аранжовано до нас на Україну.

— Що ж каже американський пан Дженкінс? — запитує Винниченко. — Просить аудієнції? Будь ласка, перекажіть, що я готовий прийняти його коли завгодно, як тільки пан Дженкінс знайде вільну хвилину.

— Пан Дженкінс викликає товариша презеса прибути до нього...

— Що?.. Американський посол запрошує, щоб я першим прибув до нього з візитом? Але ж дипломатичний етикет...

— Пан Дженкінс, — відповіла Галечко, — нічого не казав про дипломатичну візиту. Пан Дженкінс тільки просив переказати, що чекатиме на пана презеса в своїй резиденції в готелі «Європейський», Хрещатик, 4, о пів на третю.

Винниченко спалахнув. Першої хвилини він хотів був зірватися на рівні, грохнути кулаком по столу й послати американського пана Дженкінса до його рідної мами. Така образа!.. Але наступної хвилини Винниченко нічого не сказав, сунув кулак тихо в кишеню і залишився сидіти в своєму кріслі.

Консул Сполучених Штатів Америки!

То ще дарма, що з усього видно, хоч би й з навали американських торговельних та фінансових агенцій, яку роль в світових масштабах починає відігравати американський капітал. Куди як важливіше те, що Сполучені Штати Америки першими відгукнулися на прохання молоді української держави про фінансову допомогу. Адже два місяці тому — саме в дні корніловського путчу — через агенцію нью-йоркського «Механік-метал бенк» в адресу голови Центральної ради професора Грушевського переказано в золотій валюті сто тисяч американських доларів! І це була перша іноземна субсидія, яку дістала новоутворена українська держава від будь-якої з закордонних держав. І водночас із авізо прибуло повідомлення про те, що треба сподіватися й дальших сум кредитування. Може, консул Дженкінс привіз зараз черговий внесок на conto? Може, ще сто тисяч? Може п'ятсот? А може, й мільйон?

Та й це ще було пусте.

Півроку вже обіцяно офіційне визнання української держави союзними державами Антанти. Обіцяла Фран-

ція. Обіцяла Англія. Обіцяв пан кожух, та й слово його тепле... Заслали поки свої військові місії та своїх дипломатичних спостерігачів. Але офіційного визнання й досі чортма...

Може, консул Дженкінс привіз визнання від Сполучених Штатів? Теж першим поміж усіх? І саме тому дозволяє собі кликати... або, скажемо, невідкладно запрошувати самого голову визнаваного уряду?..

Винниченко підхопився з місця:

— Котра година, товаришко Софіє?

— П'ять хвилин по другій, прошу пана презеса.

— Автомобіль!

8

Петлюра тим часом діяв рішуче. Йому не було часу на теревені. І він не мав права марнуватись. Адже був він не якийсь там голова парламенту чи там прем'єр-міністр, а начальник військової справи — перша людина в державі в военний час. І військова справа — надто в военний час — не терпить будь-якого зволікання.

Тим паче що все було абсолютно ясно.

Країна потребувала влади твердої руки. При збройній владі стояв він. Отож і мусив мати належну твердість у руці.

Тим-то Петлюра й почав з наказів.

Накази він писав своєю власною рукою.

І коли він писав накази, до його кабінету не мав права зайти ніхто, а при порозі стояв з оголеною шаблоюкою сам сотник особистої охорони Наркис.

В кабінеті — колишнього генерала Квецинського, а нині Петлюри — було затишно: ті ж репінські «Запорожці» на стіні, та ж кришталева жирандоль на стелі, ті ж телефонні апарати на столику біля вікна... А чи давно це було, що в цьому кріслі сидів генерал, а він, Петлюра, наче прохач, мостився отам, навпроти, на стільчику?

Втім, генерали вже були для Петлюри ні по чому. Балакали з Квецинським, балакали з Корніловим, балакали і з самим Духоніним. Квецинський накивав п'ятами — аж сідницями засвітив. Корнілова втелючили в буцегарню — з перспективою опинитись на шибениці. А Духонін просто дістав кулю з матроського маузера. А от він, Петлюра, живенький, здоровенький і нині навіть порядкує якими завгодно царськими генералами.

Наказ, який щойно скомпонував Петлюра і який оце лежав перед ним на столі, був про призначення царсько-го генерала Щербачова командуючим... першим в історії України Українським фронтом, що перетинав територію Української народної республіки від Прип'яті аж до Дунаю!

Ах, так! Треба ж попереду — ще наказ про саме утворення Українського фронту!

Петлюра виправив у заголовку наказу чергу «1» на «2», присунув до себе чистий папір і під чергою «1» шістьма рядками оповістив армію, фронт і тил, українську державу, всю колишню Російську імперію, а також і весь світ, що з його волі, начальника збройних сил України, віднині Південно-Західний та Румунський fronti об'єднуються в один — Український.

Адже саме так і домовлено три дні тому, в ставці верховного головнокомандуючого, між ним, Петлюрою, та верховним Духоніним. Духоніна, правда, вчора вкоськали більшовики, але хіба ж це має принципіальне значення?

Ах, так! Більшовики ж призначили свого, більшовицького, главковерха — прапорщика-більшовика Криленка, того самого, що таки втік від генерала Квечинського з-під розстрілу з київського Косого капоніра. Від Петлюри б, будьте певні, не втік!..

Що ж, цілком очевидно, що потрібний ще один наказ.

Петлюра присунув третій аркуш паперу і настрочив наказ черга три: самозваного більшовицького главковерха, позаяк не визнано влади Петроградської Ради Народних Комісарів, не признавати. Військам Українського фронту, а також гарнізонам, дислокованим по всій території України, наказів мнимого главковерха Криленка не виконувати і розпорядженням ставки не користись...

На хвилинку перо в руці Петлюри затрималось над папером — перед тим як поставити підпис. А кому ж тоді користися? Генералу Щербачову. А Генерал Щербачов користиметься кому? Петлюра опустив перо на папір: користися тільки генеральному секретареві військових справ Української народної республіки Симону Петлюрі.

Тепер три накази лежали рядочком на столі і з них можна було хвилинку помилуватися. Після того Петлюра з крісла звівся, заклав руки за спину й пішов у проходку по кабінету сюди і туди.

Перед вікном Петлюра спинився. Хвилювання розпирало йому груди. Ось і відбувся акт історичної ваги... За вікном місто потопало в нудотній осінній мряці. З сивого неба сяялася мжичка, крізь дощову сітку ледь бовванів химерний будинок Городецького з морськими потворами на даху, а далі, внизу, навіть театру Соловцова майже не було видно. Чи ж давно був той час, коли він, Петлюра, заходив он з того, крайнього ходу — на гальорку театру, а потім поспішав підтюпцем у нічну редакцію на Володимирську, щоб встигнути до вранішнього номера написати рецензію про «Веру Мирцеву» з Полевицькою в головній ролі або «Тітку Чарлея» — з Кузнецовим? І одержати за це в касі... один карбованець п'ятдесят копійок. При тому рецензентам українських газет контрамарок не видавали: квиток коштував полтиник, паперу спишеш на п'ятак, чорнила копійки на дві, а скільки стопчеш калош і пройорзаєш штанів на цьому самому місці?.. А тепер от — це вам не театр: історичний акт. І вершите його він, Петлюра, на театрі воєнних дій, на Українському фронті... Гм! А як же буде з українськими частинами, котрі й досі дислоковані поза Україною, на фронтах Західному, Північному чи Турецькому?

Потрібний був ще один наказ.

Петлюра повернувся до столу, сів, присунув папір і взяв перо.

Гм!.. Але ж він, начальник над усіма збройними силами України, хіба може віддавати накази по інших фронтах?.. Хіба командуючі тими фронтами візьмуть до уваги його наказ?..

Петлюра замислився, вже котрий раз все виписуючи та ще раз наводячи пером циферку «4» — наказ черга 4.

Потрібно було добрати якоїсь юридичної заковички... Ага!

Перо Петлюрине швидко побігло по лінованому паперу. З-під пера виходило:

«Наказую всім українським військовим частинам, котрі перебувають у Петроградському, Московському та Казанському військових округах, коритися в усіх справах лише: в Петрограді — петроградському українському революційному штабу, а в Москві та Казані — українським військовим радам».

Юридичну заковичку знайдено: адже військові українські ради всіх фронтів та український так званий рево-

люційний штаб у Петроградській військовій окрузі підлягали безпосередньо йому, генеральному секретареві військових справ УНР.

Петлюра облегшено зітхнув і замислено позирнув у вікно. Рука його машинально присунула ще одну картку паперу, і перо — так само автоматично — вивело на ній угорі: наказ черга 5.

Що б таке ще наказати — під п'ятим номером?

Про віщо вони ще домовились з небіжчиком — царство йому небесне! — останнім главковерхом Духоніним?

Тьху! Мало не забув!

П'ятий наказ був готовий за якихось дві хвилини. Він був адресований персонально до всіх воїнів — будь-якого воїнського звання, рядових солдатів чи старшин-офіцерів, українців походженням, де б вони не перебували, в яких би частинах не служили, якщо це не частини — українізовані; після ознайомлення з цим наказом негайно залишити свою частину й персонально передислокуватися на територію УНР та з'явитися у будь-яку військову українську комендатуру на предмет призначення, відповідно до свого військового звання, в українську частину на фронті чи в тилу.

З главковерхом Духоніним, правда, було домовлено, що це він сам віддасть такий наказ усім командуючим фронтами: не чинити перешкод українцям — солдатам і офіцерам, коли вони виявлять бажання переміститися із своєї частини в частини української армії. Але ж хто його зна, чи ж устиг генерал Духонін видати такого наказу перед тим, як його догнала більшовицька куля з матроського маузера? Правда, в портфелі у Петлюри зберігся проект того наказу, складений тоді ж на раді з Духоніним у ставці, ще дванадцятого листопада, і на проекті власною рукою главковерха Духоніна: «...в свідомості крайньої необхідності проведення в життя вищезазначеного заходу, настоящим изъявляю свое согласие...» Тільки ж яка ціна цьому факсимілю тепер, коли главковерх Духонін уже там, де ні печалі, ні воздыхання?..

А дідуся, що не кажіть, шкода — зговірливий був дідуган, настрашений усіма цими комітетами, ревкомками, совдепами, та й метикуватий: добирав, що супроти більшовицької сили єдиний спосіб — об'єднати усі антибільшовицькі сили, і шлях через формування національних частин, — то, власне, найпевніший шлях.

Шкода старигана. І Петлюра свої обіцянки йому виконав свято.

Просив Духонін пропустити з України на Дон всі козацькі частини — і Петлюра їх пропустив.

Просив не роззброювати подоланих юнкерів, а відправити їх туди ж, до генерала Каледіна? Петлюра так і зробив.

Просив дати змогу усім офіцерам російської армії, які виявляють до того бажання, не чинити перешкод у виїзді з України? І Петлюра не чинить.

Бо ж хіба це Духонін для себе просив?

Просив в інтересах створення влади твердої руки.

А хто на Україні має бути твердою рукою, щоб писати новітню історію України?

Не професор же історії Грушевський — стара калоша. Не балакун, елизаветградський гамлет, кирпатий мефістофель — Винниченко. А тільки він — воєначальник і полководець Симон Петлюра.

В КРАЇНІ

1

Данило стояв правофланговим — у соробмольській сотні «Третій Інтернаціонал» він був найвищий на зріст.

Мишко Ратманський — сотенний командир — стояв трохи праворуч, два кроки наперед.

— Струнко! — розітнулася команда. — Направо, рівняйся!

Тихий брязкіт зброї та амуніції перебіг шеренгою, соробмольці браво виструнчились, притисли гвинтівки до боку, глянули вправо — ну просто тобі юнкери.

Тепер Данилові з лівої руки своєї лави не було видно, зате він бачив усі частини червоногвардійців: Печерський загін, Деміївський, Залізничний, Шулявський, Подільський, зведений центрального району. Соробмольська сотня — теж зведена з молодих червоногвардійців цілого міста — стояла в строю останньою. І отамана, що приймав парад, з усім його почтом Данило міг розглядати довго — аж доки обійде та привітає всю шеренгу на добрих дві тисячі чоловік.

Командувач посувався від Софійської брами по майдану вздовж червоногвардійських шеренг, що вишикува-

лись понад переією аж до Рильського провулка. Бронзовий гетьман височів ви́рост перед фронтом.

Це був перший після Жовтневих подій огляд загонів Червоної гвардії — і, певна річ, червоногвардійцям кортіло не сплюхувати.

Отаман, що робив огляд і приймав парад, був зодягнутий просто, по-військовому: солдатська сіра шинеля без блискучих гудзиків, на гапליках, навіть без ременя зверху; солдатський зелений кашкет, тільки з сукняним дашком — «керенка»; з-під шинелі — юхтові, добре наваксовані чоботи. Зброї чи амуніції — ні шаблі, ані пістолета — на отаманові не було.

Але численний почет, що натовпом сунув позаду отамана — цілий рій старшинства в одежах пишних і мальовничих, — виглядав строкато, барвисто й весело. Були тут офіцери в шинелях ясно-сірого тонкого сукна, з блискучо надраєними золотими гудзиками. Були гайдамаки в жупанах на зборках або чекменях з газирями, в смушевих шапках з червоними, жовтими, синіми верхами; шаблюки у них були гнуті, козацькі, і, спущені з портупеї низько, — аж деренчали по землі, наче гусарські палаші. Були й «січовики» — в блакитно-сірих австрійських шинелях чи коротких куртках, підбитих хутром, як кожушки; на головах вони мали кургузі «мазепинки». Були й люди в цивільній одежі.

Отаман спинявся перед кожним загonom і казав:

— Вітаю славне бойове товариство!

— Драсте!.. — одним словом відповідав загін.

— Хай живе революція і мати Україна!

— Ура! — одним разом відповіли червоногвардійці.

Отаман брав на честь і йшов далі. Почет тупотів слідом.

Огляд київській Червоній гвардії робив наказний — за відсутністю на цей час, бо був у діючій армії на фронті, отамана всього українського «вільного козацтва», генерала Скоропадського, — отаман бойового Звенигородського коша «вільних козаків» Юрко Тютюнник.

Довкола — по тротуарах, попід мурами Софії, під кам'яницею Присутствених місць — стояв натовп: вуличні роззяви; делегації з прапорами; гуртки заводських — цікаві глянути на своїх хлопців у червоногвардійському строю.

— Браві хлоп'ята, тільки ж — з проріхи вата! — чулися іронічні репліки з натовпу. — Не розбереш — биндюж-

ники чи козаки... А чого ж? Їм би тільки одягу однако-
ву — справжні були б юнкери. Замість тих, що на Дон
чкурнули... А з лахами такі швах...

Зауваження про одяг були слухні. Зодягнуті червоно-
гвардійці були хто як — у своє, а яке своє в заводських
та майстрових? В кого стріпана солдатська шинеля, в
кого вітром підбите пальтечко, ватянки у мастилі, буш-
лати, шкуратянки, кожушки, а то й просто піджаки — не
по сезону.

З гуртків заводських линули репліки схвальні:

— Бойові хлопці! Обстріляні... І ти ж диви — коли
тільки встигли вимуштруватися? І в строю — як у бою...

Данило хмурив брови — і на привітні, і на в'їдливі ре-
пліки з натовпу... Ну, що вони розуміють? От він, Дани-
ло, тепер розуміє. Чисто все. З тієї хвилини, як на горбку
в Аносівському парку при кулеметі вбито Харитона...

Данило сам перед собою признавав, що тепер він —
куди не такий, яким був ще минулого місяця. Наче сто
літ після того прожив.

Сто літ тому назад і він, правда, думав отак, як оті,
що пирхають зараз із натовпу. Що таке був тоді — сто
літ тому — для нього військовий, солдат? Мундир. Мушт-
ра. Оркестр музики на параді. Що таке була для нього
тоді війна? «Георгії» на грудях. Шапка набакир. А ре-
волюція — що? Стрільба на барикадах. А тоді — в кай-
данах по етапу. Тюрма. Сибір.

Тепер Данило розумів: не може бути, щоб Харитон пе-
рестав жити тільки для того, щоб пускати кулі з куле-
мета в божий світ. Революція була для того, щоб усе на
світі змінити: спочатку поставити догори сподом, а тоді
переінакшити так, як людям краще. Своєю власною ру-
кою. Бідні і багаті. Класова боротьба. Земля — селянам,
фабрики — пролетаріату.

За це й помер Харитон.

За це й треба — першим ділом — винищити на світі
всяку контру!

Отаман Тютюнник вирівнявся з тим місцем, де стояв
Мишко Ратманський, «Третього Інтернаціоналу» коман-
дир.

— Здорові були, молоді герої повстання!

— Драсте!

— Хай живе революція і Україна! Вже нам, хлопці
молодії, усміхнулась доля!

— Ура!

Тютюнник підморгнув. Його сірі очі блиснули крицею.

Данило стояв схвильований. Он воно як — молоді герої повстання! Хай живе революція! І Україна. Вірно! Що могло бути дорожчим від революції та України? І нехай доля не тільки всміхнеться, а реготом заллеться! Весело щоб жилося людям на світі — не так, як раніш... От тільки біда — не всміхнеться вже рудий Харитон. Лежить у братській могилі навпроти царського палацу...

Отаман Тютюнник з усім почтом зійшов на поміст біля гетьманового монумента. Зразу з двох боків з'явилися двоє козаків з прапорами: один — червоний, другий — жовто-блакитний, — і похилили їх над головою отамана. З-поза пам'ятника вимарширував оркестр і виладнався збоку: трубачі з валторнами та гелікопами, барабанщики з барабанами на животах, капельмейстер вийняв з закарваша свою чарівницьку паличку.

Малі відбутися церемонія.

Данилові стало весело. З якої тільки нагоди не бував отут, на Софіївському майдані, але щоб отак — у строю, ще й, як сказано, герой, — такого в його житті ще не було.

Мишко Ратманський поруч хмикнув собі під ніс:

— А вирядились, як у театрі Садовського...

— Вільно! — пролунала команда.

Тютюнник звів високо руку, почав промовляти:

— Славне українське революційне козацтво! Славні герої переможних боїв за революцію та волю й незалежність України!..

Промова отамана не була довга — раptom десяток речень. Він славив київських пролетарів за героїчні діла в бою проти гнобителів України, здоровив з здобуттям революційної державності — селянсько-робітничої та української, зичив многая лета Українській народній республіці і на кінець проголосив:

— Віднині славному Червону гвардію українського пролетаріату приймаємо під високу руку народного братства «вільних українських козаків», освячуємо бойовими прапорами: червоним — революції, жовто-блакитним — нації, і найменуємо Пролетарським кошем «вільних козаків»...

— Тю!.. — аж захлинувся Мишко Ратманський.

Тютюнник пустив з рук униз цілий паперовий сувій.

— На ознаку сього оголошую отамана всього «вільного козацтва» на українській землі грамоту.

Лавою червоногвардійців перекотився шелест, в натовпі довкола загомоніли.

Данило теж здивувався. Ото! Тож тепер, виходить, будемо «вільними козаками». А червоногвардійцями — вже ні? У «вільні козаки» — туди, де Флегонт. Таки будемо знову разом!..

І зразу він побачив перед собою й Флегонта.

Флегонт стояв у гурті край тротуару під Присутственними місцями і, мабуть, давно вже примітив Данила, бо заповзято махав до нього рукою. Обличчя його було радісно усміхнене.

Тютюнник тим часом почав читання грамоти згори:

— «Славне й преславне українське «вільне козацтво»! Цим оповіщаємо наше вільне й охочекомонне братство в імені нашої найвищої січової ради отаманства й старшинства вільнокозацьких кошів та куренів від усієї української землі, що з сього дня й місяця року божого тисяча дев'ятсот сімнадцятого приймаємо у своє товариство окремим кошом славних українських пролетарів, що...»

Лавою червоногвардійців — від чільного, Печерського загону, і до останнього, соробмольського, — котився, гучнішаючи й ширячися, гул, і чийсь дзвінкий голос гукнув:

— А де ж наш червоногвардійський штаб? Чому від його імені нема грамоти?

З тротуару, з натовпу заводських, теж загукали:

— Хіба «вільні козаки» здіймали повстання?.. А як же з пролетарською революцією буде?..

І ще:

— Чому червоногвардійський штаб мовчить?

Червоногвардійський штаб мовчав. Бо його на майдані не було. Його саме викликано до секретаря військових справ УНР — мовляв, на нараду з приводу встановлення контакту поміж штабом Червоної гвардії та військовим командуванням. Аж після того мав бути і огляд червоногвардійським загонам: парад мали приймати разом — військове командування і червоногвардійський штаб. Та процедуру умисне почато раніше — поки штаб командування ізольований від бійців.

Тютюнник змахнув сувоєм грамоти, закликаючи до тиші, і читав далі:

— «...що кров'ю, пролитою за волю неьки України...»

— За пролетарську революцію кров проливали! За владу Рад! — загукали тут і там — і в лаві червоно-

гвардійців, і в патронні серед заводських.— Геть з грамотою хитруючої Центральної ради!..

Хтось закрив пальці у рота і свиснув.

Данило виразно побачив перед собою: проти горбка в Аносівському парку, через плин Дніпра, Ланцюговий міст і мостом — з гвинтівками на руку біжать... «вільні козаки»... «Вільні козаки», либонь, цього ж таки Звенигородського коша... Харитон стріляє, а він подає стрічку в магазин. Харитон падає мертвий, а він припадає на його місце до кулемета...

— Ф'їть! — розітнувся зразу коло нього свист, аж йому залящало в усі. Свистів, закривши пальці до рота, Мишко Ратманський. Мишко, з яким поруч бігли в цепу проти юнкерів.

— Геть! — лунало вже звідусіль.— Не хочемо в «вільні козаки»! Хай живе Червона гвардія! Геть приспінників контрреволюції! Хай живе влада Рад на Україні!

Бліде, сполотніле обличчя Флегонта стояло виразно впрост перед очима Данилові.

Данило переклав гвинтівку з правої руки в зігнутий лікоть лівої, щоб було вільніше, і закрив і собі пальці до рота.

З гирла Володимирської, з-поза Ірининської каплиці, вибасувало кіньми з півста гайдамаків з чорними шликами — з сотні особистої охорони Петлюри. Чи Петлюра сам прямував на парад, чи гайдамаки зараз оголять шаблюки і ринуть у січу?

Данило вдихнув повні легені повітря й свиснув що було духу. А свистав він гучніше від всіх на Печерську.

— Ф'їть!.. Ф'їть!.. Ф'їть! — свистало вже звідусіль.

— Геть! — ревіли вже дві тисячі червоногвардійських горлянок.

Деякі зопалу хапалися й за гвинтівки. Та зразу й лишали. Адже на огляд генеральний секретар наказав вийти, як на парад; з порожніми патронташами, з ненабитими гвинтівками.

2

Спроба Центральної ради оголосити загони пролетарських червоногвардійців сотнями та куренями «вільних козаків» дала, проте, зовсім протилежний ефект.

Штаб київської Червоної гвардії випустив відозву:

«Товариші робітники усіх заводів, фабрик та майстерень! Відкривайте запис до Червоної гвардії!.. Хай живе народовладдя!»

І от знову покотилися Києвом хвилі мітингів. То були багатолюдні й бурхливі мітинги, і ухвала на мітингах була тільки одна, зовсім коротка:

— Зброй!

Збройне повстання закінчилося, але тепер зброя виявилася потрібною чи не більше, як під час самого повстання.

Втім, справа стояла зовсім не просто.

«Рідний курінь», який ще влітку утворила з робітників Центральна рада, майже повним складом брав участь у повстанні проти Тимчасового уряду, на заклик Центральної ради, оголосив себе робітничою сотнею «вільних козаків».

Старі Іван Бриль та Максим Колиберда, звичайно, теж прийшли на арсенальський мітинг.

Спочатку вони тихенько стояли осторонь: чи там Червона гвардія, чи «вільні козаки» — однаково лити кров, а вони були тільки за повний мир на землі. Та й піяково якось було дивитися людям в очі — особливо тим, з ким у цеху поруч стояли біля верстатів. Іван Антонович одвертав очі від тих, котрі брали участь у повстанні. Максим Радивонович одвертався від тих, котрі тепер прямували у «вільні козаки»: були ж бо колись разом у «Рідному курені».

Тільки коли новоявлені «вільні козаки» — набралось їх поміж арсенальців з півста — вишикувались і з гвинтівками на плечі замарширували геть з заводського дворища, старий Бриль не витримав і гукнув їм навздогін:

— Розкольників пролетарської єдності!

Мітинг навздогін новоспеченим «вільним козакам» свистав і гукав «геть!».

З цим питанням, отже, покінчено — і Максимові з Іваном відразу полегшало. Втім, їм і взагалі зараз було легше: адже були вони, двоє, знову разом — знову нерозливні друзі й побратими.

Другим питанням мітинг обговорював скликання з'їзду Рад.

Іванов — блідий, аж прозорий, ледве тримаючися на ногах після нападу хвороби, — доповів: терпіти над собою владу Центральної ради, раз вона складається переважно з буржуазних діячів та представників угодовських пар-

тій, а більшовиків, які вели за собою народ у Жовтневому повстанні, в ній і зовсім нема,— неможливо! Нехай собі найвищий орган влади на Україні і зветься Центральною радою — якось-бо має він зватися,— та визнає його народ тільки тоді, коли буде він робітничо-селянський. Партія більшовиків, Рада фабрично-заводських комітетів та Центральне бюро професійних спілок сказали вже своє слово. Тепер питаємося вас, товариші пролетарі,— нехай кожний запитає в свого серця і в своєї класової свідомості: бути чи не бути на Україні з'їзду Рад, щоб обрати верховний орган влади — нехай і всупереч підступам нинішньої Центральної ради?

Іван Антонович штовхнув під лікоть Максима Радивоновича:

— Як полагаєте, куме-свате?

— А яка буде ваша думка, свате-куме?

Тепер, після замирення, Іван Антонович з Максимом Радивоновичем були надто уважні один до одного й запобігливі один перед одним: тепер, перше ніж вирішити будь-що, вони неодмінно питали один в одного поради.

— Та ніт же! — настоював Іван Антонович.— Скажіть вже, прошу вас, куме, ви!

В ім'я відродженої дружби Іван Антонович ладний був поступитися навіть своїм беззаперечним між ними двома авторитетом.

Максим Радивонович затупцював на місці, наче поривався кудись побігти мерщій: приймати рішення, ба й висловлювати свою думку попереду інших, було для Максима Радивоновича справою зовсім не простою. Але кумова толерантність була йому втішна.

— Що ж,— засмикав він то одним, то другим плечем,— діло вроді чесне: громада ж великий чоловік! А з'їзд — воно ж вроді найбільша громада. Та й мирне це діло — з'їзд... Хоча, з другого боку, коли глянути, сказати б науково, на історичний процес, то Всеросійський з'їзд, бачили, куме-свате, яким рейвахом закінчився — з пролиттям крові...

Іван Антонович почухав потилицю. Кум казав-таки слушно. Ну, нехай у Петрограді великого кровопролиття й не було, але ж, скажімо, в Москві, в Києві або ж Вінниці — таки покроплено бруківку вулиць пролетарською кров'ю...

Іван Антонович з Максимом Радивоновичем презирнулись: либонь, кожний з них пригадав у цю хвилину, як

гірко стало їм тієї хвилини, коли всі пішли в повстання, а вони двоє плакали один в одного на грудях — самітні, усіма покинуті...

Та приватна нарада між старими друзями затягнулась, а мітинг вже бурхав вигуками:

— Вимагаємо з'їзду!.. Переобрати Центральну раду!..

Іван Антонович з Максимом Радивоновичем загукали теж:

— Хай живе соціал-демократія! Нехай буде з'їзд Рад і пролетарської єдності!

І мітинг вирував далі. Оратори виходили на трибуну один за одним і пригадували Центральній раді усі її капости: що зрадила пролетарське повстання, що замість Рад на місцях признає старі земські органи, що пропускає на Дон до контрреволюційного генерала Каледіна озброєних юнкерів та офіцерню.

В резолюцію мітингу арсенальці записали таке:

«Ми, арсенальці, пролили кров в ім'я влади Рад і присягаємося тепер усіма силами підтримувати й відстоювати Радянську владу. Хай живе пролетарсько-селянська революція! Хай живе соціалізм!»

3

Та мітинги бурхали не лише по заводах і фабриках Києва, але й по частинах Київського гарнізону.

Бо генеральний секретар військових справ Симон Петлюра видав уже їй наказ номер шість.

За тим наказом усі не армійські озброєні групування, крім «вільних козаків», повинні були передати свою зброю українізованим армійським частинам, а себе з цієї хвилини вважати розпущеними. Другим пунктом наказу оголошувалося звільнення з армії солдатів — національністю росіян.

Кореспонденти всіх газет негайно кинулися по інтерв'ю: демобілізація? В час війни? Нечувана річ!

Петлюра заклав руку за борт френча і зробив три заяви.

Для кореспондентів центральних, російських, газет:

— Цим актом засвідчуємо наші почуття дружби до сусіднього великоросійського народу. Нехай зморені військовою великоросіяни розходяться собі по жаданих рідних домівках — до матерів, дружин і дітей. Тягар боротьби

за нашу неньку кладемо виключно на власні українські плечі...

Для агенцій закордонної преси:

— За українську справу литимемо свою власну, українську, кров. Чужої крові не потребуємо. На українському фронті воюватимуть самі українці...

Дописувачам українських часописів Петлюра сказав:

— Україна для українців. Цим сказано все. Ви вільні.

Негайно ж задзвонив телефон із розташування франко-бельгійського гарнізону в Дарниці. На проводі був полковник Бонжур.

— Мон генераль! — почув Петлюра переполошений оклик. — Як зрозуміти, що в такий напружений час ви відпускаєте з-під гвинтівки половину ваших вояків?

Петлюра відповів:

— Мсьє полковнику, щоб друга половина стала більш боездатною. Щоб росіяни — а вони всі суціль більшовики — не демобілізували нашу українську армію.

Полковник Бонжур подумав хвилину й мовив:

— Схиляюсь! Це — ва-банк, але розумію: діє не примха гравця, а далекоглядність стратега...

— Дуже приємно! — мовив Петлюра. І йому, справді, стало приємно. — Адью! Власне, я хотів сказати, до щасливої зустрічі, мсьє полковнику...

І от покотилися хвилиєю мітинги по всіх військових частинах.

Звичайно, були такі, що раділи: четвертий же рік на позиціях і раптом — додому!..

Та інші держалися інакшої думки:

— Петлюра хоче посварити між собою солдатів — українців та росіян!

У Третьому авіапарку мітинг був особливо бурхливим. Оголошення наказу обставлено тут теж особливо пиш-но: його зачитав спеціальний представник Центральної ради.

Після оголошення наказу на лафет гармати, з якої в жовтневі дні стріляно по цехах донців та юнкерів, видобувся авіатехнік Федір Королевич.

Федір Королевич сказав:

— Ми заслухали наказ пана Петлюри. Ми вислухали й представника Центральної ради, який патякав нам тут, що буцімто в нашому авіаційному парку точаться чвари між вояками українцями та великоросіянами. Але от уже четвертий рік воюємо поруч у бою ми, солдати авіації,

і хто його зна — котрий поміж нас українець, а котрий росіянин. Всі до одного були ми, авіапарківці, в повстанні проти контрреволюційного Тимчасового уряду, і всі вкупі — разом з київськими пролетарями — здобули перемогу для влади Рад. А перед тим — триста років разом ходили у царському ярмі.

Королевич звернувся до тисячного солдатського натовпу, що згрудився на майданчику довкола гармати:

— Що мені йому ще сказати, товариші?

— Геть! — в один голос відказала тисяча голосів.

— Іди геть! — сказав Королевич.

Загальні збори солдатів Третього авіапарку ухвалили: «В нашому Третьому авіапарку немає жодного розколу між українцями та великоросами. В революції та в свободі однаково зацікавлені що українці, що великороси. Наш парк згуртований в одну велику сім'ю без національних незлагод. І українець, якому дорогі інтереси робітничого класу, не дозволить уважати великоросів тільки за гостей у своїй країні загалом, а надто нині, в пору здійснення завоювань революції».

Росіяни-авіапарківці відмовились демобілізуватися.

Українці-авіапарківці дружно гукнули: «Ура росіянам!».

4

Петлюра в цей час вів розмову з поручиком Олександром Драгомирецьким.

Петлюра сидів за столом. Драгомирецький стояв перед ним струнко — переляканий: павіщо його покликано?

Коли Олексаші передано цей наказ — з'явитися особисто до генерального секретаря, перша думка була — тікати! Сумніву не було: Петлюрі стало відомо його україножерство — ще тоді, як був він офіцером для доручень при командуючому військової округи, — і зараз буде йому каюк. Але таке припущення Олексаша зразу й відкинув. Коли б справа стояла саме так, то сам Петлюра не став би з ним морочитися: просто покликали б у контррозвідку, а там вже — або шомполи, або Косий капонір, або й куля при спробі на втечу.

А все ж складалося так гарно! Олексаша подав рапорт, як це робили всі офіцери: так і так, бажаю виїхати на Дон. За два-три дні треба було прийти за перепусткою і — адьє-люлю, гуд бай, ауф відерзеен!.. Та коли

він удруге прийшов у комендатуру, ад'ютант коменданта сказав:

— Вам наказано з'явитись особисто до генерального секретаря. Машина зв'язку відбуде за півгодини. Сідайте і чекайте.

Хоч би й хотів тікати, то вже — зась!

І от Олексаша знову у кабінеті командуючого на Банковій. Боже мій! Скільки разів він заходив сюди, ставав струнко при порозі й рапортував: поручик Драгомирецький з'явився з вашого наказу! Дозвольте доповісти: демонстрацію розігнано, страйкарів приборкано, дві сотні відтарабанено до Лук'янівської тюрми... і виструнчувався знову — з гордістю за виконане патріотичне доручення та з солодким сподіванням нагороди... І от він знову при тому ж таки порозі, і знову як струна — тільки ж серце в нього холоне і ноги вгинаються, наче ватяні. І перед ним не генерали Оберучев, Оболевеш чи Квещинський, — він їх усіх тут пережив, — а сам генеральний секретар Симон Петлюра, хохлацький главоверх.

Обличчя Петлюри темніло запалими, як у аскета, ямами щік, під вилицями кулями перекочувалися жовна, очі були червоні від безсоння, зіниці палали сухим фанатичним огнем.

— Сідайте, — мовив Петлюра. — Я добре запам'ятав ваше прізвище після нашої з вами першої зустрічі.

Якусь мить Петлюра уважно роздивлявся на офіцера перед ним.

— Скажіть мені, пане поручику, відверто: чому ви вирішили їхати до отамана Каледіна на Дон?

Олексаша мовчав і лупав очима. З переполоху йому відібрало мову.

Петлюра приязно посміхнувся:

— Не бійтеся, пане п...сотнику, — тепер Петлюра умисне наголосив на званні в армії Центральної ради, — наша з вами розмова буде дружньою, і покликав я вас тільки тому, що сповнений до вас довіри.

Олексаша чманів і мовчав. Чого б то найголовніший український націоналіст мав до нього, відомого україножера... дружні почуття?

Петлюра перечекав хвилину, потім вирішив прийти очманілому офіцерові на допомогу:

— Баачите, поручик, скажу наперед: я цілком розумію... гм, як би це сказати — ваші почуття доблесного офіцера армії, вірного обітниці й своєму офіцерському

обов'язку... Словом, маю на увазі ті гасла, під якими гуртує довкола себе офіцерство російської армії отаман Каледін.

Олексаша дивився. Заговорити він не вмів і не смів.

— Мені тільки цікаво знати, чи залишаються в вашій душі незмінними й ваші... гм, почуття до нашої з вами неньки України? Маю на увазі ту ніч, коли треба було вирішати — так або так: проти України чи з Україною, — і ви відважно взяли зброю і стали в оборону інтересів української державності.

Олексаша кліпнув: мова ж ішла про те, коли повстанці вже нагнали штаб і треба було вирішити лише одне — тікати з переможеними чи залишатися з переможцями; гинути чи — про око людське — прикинутися, що й ти з цими самими... нехай зневажуваними, але ж... не більшовиками.

— Я — людина широкого світогляду, — заговорив Петлюра знову, не дочекавшись відповіді. — Розумію, що в наш складний час ламання старих звичних форм життя та становлення нових, ще не знаних, можливе таке сполучення почуттів, доки свідомість ще в них не розібралася. Офіцер, вихований в душі загальноросійського патріотизму, бачить загрозу вітчизні від іноземного ворога, вважає своїм священним обов'язком і таке інше. Але в душі його, нехай на самісінькому споді... живуть приспані, можливо, тільки ворушаться почуття щирої любові до своєї справжньої батьківщини, нехай ще й не усвідомлені до кінця... Га, пане сотнику Драгомирецький?

Олексаша нарешті ворухнув губами:

— Ворушаться...

— Що ви сказали?

— Ворушаться почуття, пане головний отамане!

Олексаша проказав це вже вголос: кінець кінцем тут він нічим не ризикував.

Петлюра схвально кивнув:

— Я так і думаю, пане сотнику, що ворушаться. Ви палите?

Олексаша радо вхопив цигарку, припалив і жадібно затягнувся.

Петлюра теж розкурив і пустив клуб диму. Прихилившись до столу, він заговорив уже зовсім звільно:

— Коли в списку офіцерів, що прохають дозволу вихати на Дон, я побачив ваше прізвище, я зразу прига-

дав ваш рапорт тієї славної ночі: «Пане головний отамане, хай живе щепка Україна!..» І, признаюсь, першої хвилини був вражений. Але другої хвилини... мені спали на думку оці отміркування про можливість подвійних почуттів у наш складний переходовий час... І тоді я наказав, при слові «наказав» голос Петлюри задзвенів металом, — наказав подати мені ваш формуляр і взагалі... здобути про вас і ваше життя... відомості...

Олександі знову захололо серце.

— Контррозвідка подала мені сьогодні справоздання про вашу особу...

Олександша блід. Дух йому тамувало. Йому хотілося плакати.

— Ви були на позиціях, маєте орден, в тилу справно виконували службу при вашому начальнику, мали навіть особливу довіру — контррозвідка має відомості, що в особливо напружені дні ви відряджалися з спеціальним дорученням в ставку...

Тепер Олександша вже був певний, що на світі більше не живе. Голос Петлюри він чув, наче з потойбічного світу:

— Персональні дані про вас: з порядної родини інтелігента українського походження, сестра — молода, але вже добре відома діячка на полі ширення української національної культури в органах «Просвіти» — це робить і їй, і вам честь. Що ж до...

Згадка про сестру та її відданість національній справі блиснула променем у змертвілій вже свідомості Олександі, і він знайшов в собі сили ухопитися за цей промінчик, як за соломинку:

— Пане отамане, запевняю вас, що мій брат...

Але перебивати мову начальника — це було всупереч правилам військової субординації, і Петлюра підвищив голос:

— Брат! Що ж, це, звичайно, горе — втратити рідного брата, але, — Петлюра розвів руками, — що ж поробиш: жорстокі закони війни!.. Раз ваш брат загинув, виконуючи наказ вищого командування, нехай і генерала Корнілова, пам'ять про нього завжди буде жити в серцях його рідних і... взагалі в серцях...

Олександша народився на світ враз, миттю: петлюрівській контррозвідці невідомо, що Ростислав дезертирував, що брав участь у повстанні, а зараз воловодиться з Червоною гвардією.

Олексаша глибоко затягнувся димом і випустив його колечками: лафа! А він, дурило, замірявся тікати з комедатури, як почув, що його кличуть до самого Петлюри!..

— Ви їдете до Каледіна,— сказав Петлюра, що констатацію було відрадно почути Олексаші,— і я вирішив доручити вам... дешицію, яку не можу довірити... гм, телеграфним стрічкам та іншим способам офіційного зв'язку.

Олексаша насторожився: матка боска, він буде довіреною особою!..

— Розумієте, пане Драгомирецький,— казав Петлюра вже зовсім інтимно, не вдаючись навіть до рангів та титулів,— ми не визнаємо за Радою Народних Комісарів права бути центральним урядом і обстоюємо, це також ні для кого не секрет, створення центрального уряду для Російської федерації з представників урядів усіх національних республік, що утворилися на території колишньої Російської імперії. Але отаман Каледін повинен знати, що для досягнення цієї мети ми згодні на... крайні, надзвичайні форми спільних з донським урядом дій! Ви зрозуміли мене, пане Драгомирецький?

Олексаша не наважився сказати «ні», але й сказати «так» він також не наважився.

— Я кажу — крайні і надзвичайні форми! — підкреслив Петлюра.— Договори, переговори та всякі дипломатичні теревені я відкидаю. Як командуючий збройними силами, я бачу тільки одну доцільну — крайню форму боротьби... Ви мене розумієте?

Олексаша не наважився сказати ані «так», ані «ні».

— Збройну! Военні дії, пане Драгомирецький!

— Розумію.

— Я хочу, щоб ви так і сказали отаману Каледіну! В офіційних виступах і документах я не можу цього йому сказати. Ви мене розумієте? Ви мусите вказати отаманові, що ми вже фактично почали такі дії: ми відпустили з України всі полки донських козаків — дванадцять полків! Ми вільно пропустили на Дон і київські школи юнкерів — шість тисяч багнетів! Ми безборонно дозволяємо виїздити з України і гуртуватися біля отамана Каледіна всім панам російським офіцерам... Це вияв нашого бажання спільних дій з отаманом Каледіним. І це фактичний початок воєнних дій проти Ради Народних Комісарів, бо ми затримуємо й червоногвардій-

ські загони, які прямують проти військ донського уряду з Росії, з Харкова і Донецького басейну... На всьому цьому ви мусяте особливо наголосити в розмові з отаманом Каледіним!

— Розумію! — Олексаша кліпнув очима.— Але не розумію, як...

Чого ви не розумієте?

— Як я потраплю до самого отамана? Мене можуть до нього не пропустити...

Петлюра глузливо глянув на офіцера перед ним.

— Пане поручику, нашій контррозвідці добре відомо, що до генерала Корнілова з спеціальним дорученням ви їздили не від... штабу Київської округи, а від... групи членів Союзу офіцерів Південно-Західного фронту, яка прибрала собі назву, гм... «Організація тридцяти трьох»...

Олексаша знову — вже котрий раз — почав бліднути: цей проклятущий барон Нольде знав все ж таки занадто багато.

— Вас приймав ад'ютант Корнілова герцог Ліхтенберзький?

— Т-так.

— А посилав... штабс-капітан Боголепов-Южин?

— Т-т-так.

— Герцог Ліхтенберзький разом з генералом Корніловим на Дону. Штабс-капітан Боголепов-Южин теж на Дону: разом з колишнім помічником Керенського, есером-терористом Борисом Савінковим, вони при отамані Каледіні формують офіцерські частини з... недонців. Вам все зрозуміло, пане поручику?

— Все!

Олексаша підхопився, виструнчився, клацнув закаблуками:

— Дозвольте виконувати?

— Сідайте, поручик. Ще два слова...

Олексаша сів. Потім вільно заклав ногу на ногу.

— Пане Петлюра, але ж чи повірять отаман Каледін, що я... простий поручик... маю такі високі повноваження? Чим мені ствердити мій... авторитет?

— Я певний,— сказав Петлюра, подумавши якусь мить,— що ви маєте на увазі не... мандати на папері?

— Ні, ні! — похопився Олексаша.— Тільки не мандати!

Він зразу уявив собі, як червоногвардійська застава

десь на глухій станції робить обшук, знаходять у його кишені такий мандат, і... вже його ведуть до стінки — розстрілювати.

— І я так думаю, — заспокоїв його Петлюра. — А щоб у отамана Каледіна не було жодного сумніву до того, що ви йому перекажете, можете йому сказати, що вам відомо, що... за кілька днів до нього, в Новочеркаськ, прибуде ешелон з пломбами і червоними хрестами на дверях кожного вагона... Ешелон, який вільно пройде всі застави і не буде затриманий жодною заградилівкою, бо це ешелон з медикаментами Червоного Хреста — американського Червоного Хреста! Запам'ятайте це!

Олексаша подивився на Петлюру непевно: невже ж таки ешелон з медикаментами Червоного Хреста, нехай і шановного американського, справить на отамана Каледіна таке сильне враження?

— І цей ешелон справді прибуде! — сказав Петлюра. — І відомо про цей ешелон тільки американському консулові на Україні та американському консулові в Новочеркаську. Ну і мені та отаману Каледіну — від них; більше нікому!

Олексаша стрепенувся:

— Ага! Мова про ешелон — пароль!

— Який там, в бісового батька, пароль! — навіть розсердився Петлюра. — Сорок вагонів з кулеметами, карабінами, патронами, гранатами й снарядами! Це постачання зброї армії отамана Каледіна. Дон далеченько від фронту, і там у них сутужно з боеприпасами та зброєю. Американці великодушно презентують це Каледіну, а я... вільно пропускаю через Україну... Тепер вам все зрозуміло, пане поручику?

— Все!

Олексаша знову підхопився, виструнчився, клацнув за каблуками.

— Виконуйте!

НА СВІТОВІЙ АРЕНІ

1

Американський консул Дженкінс займав у готелі «Європейський» наріжний номер люкс-модерн — вікна дивилися на схід і південь.

Широка панорама перед вікнами чарувала зір.

З лівої руки - за Олександрівським узвозом і хащами наддніпрянських схилів — синій плин Дніпра, білі розкоти Труханового острова, сива далина аж до лідових деснянських берегів. Милый, тихий, гоїний для втомленої душі божественний краєвид.

Ближче — модерний будинок Купецького зібрання і над монументальним п'єдесталом повергнутого ще в березні пам'ятника «царю-освободителю» — урвища узліску царського саду: гушаво-зелені влітку, кавказька чорнь голого віття на сріблі бляклої блакиті небозводу — зараз, восени. Відрадий спочинок для втомленого ока.

Праворуч — втішним контрастом до сумирної натури — жвавий, гомінкий, у вирі міського руху Царський майдан: трамвайне кільце з химерним павільйоном у центрі, розворот маршрутних автоомнібусів, стоянка таксомоторів-циклонеток, біржа візників-лихачів з сірими у яблуках рисаками в запрягу. Шумовишня ділового життя при злитті двох шумливих 'столичних артерій — Хрещатика і Олександрівської, а в перспективі — впрост проти вікон готелю через майдан — імпазантний фронтон Історичного музею. Втіха для знавця краси.

Фризи й доричні колони архітектурного шедевра Городецького, що відтворював величні будови стародавніх Селунітських храмів, особливо милували око містера Дженкінсу. Він-бо був естет.

Містер Дженкінс милувався витонченим витвором зодчества, і серце йому завмирало в передчуттях очікуваної насолоди.

Адже цей архітектурний шедевр захоував у собі ще безліч інших мистецьких коштовностей. Палеоліт, неоліт, трипільська культура, неповторні вироби кімерійських, еллінських, скітських часів, дорогоцінні пам'ятки старослов'янства, історії Русі та раритети української старовини. Креміль, теракота, бронза, емаль, мідь, срібло, золото, скло, нарешті дерево під різцем майстрів давніх і середніх віків, а також і наших днів. Особливо цінні були унікальні колекції — не представлені ніде в світі, в жодній збірці аматорів! Збірка великодневих писанок — десять тисяч. Добір «козаків Мамаїв» — півста полотен: з бандурою, з коником-вороником, з шаблею у січі, в розмові з паном і з чортом, у забавці з розпутними молодлицями, з сорочкою в руках біля вошви,

в позах і зовсім непристойних... А живопис? Шевченко, Трутовський, Штернберг, Мартинович, Микшин, Сластьон, Репін, Верещагін, Васнецов...

Боже мій! Чого тільки не було в цій справжній скарбниці народної творчості!

Багатюща безцінна експозиція музею була добре відома містеру Дженкінсу — естету й меценату мистецтва — ще з Петрограда, по списках і фотографіях з рук містера Терещенка й містера Ханенка. Терещенки й Ханенки ще в липні місяці здогадалися перенести свої колекції з власних палаців, де з огляду на революційний час тримати їх далі, певна річ, було небезпечно, в міський музей, і таки добилися від місцевого самоуправління оголосити музей, про всякий випадок, національним заповідником. Після приходу до влади Центральної ради Терещенкові вже зовсім не важко було виписати в професора Грушевського й грамоту на те, що цей заповідник є «Національний український скарб».

Тепер на черзі стояло завдання: як вивезти всі ці багатства з міста Києва до Америки?

Стояло й друге нелегке завдання: Терещенко з Ханенком правили за свої скарби десять мільйонів, а Дженкінс мав повноваження від американських банків — через страхові компанії, певна річ, — лише на п'ять мільйонів. Комісійних — йому, Дженкінсові, естету й меценату мистецтва, — десять відсотків.

З свого вікна на третьому поверсі містер Дженкінс побачив: до під'їзду готелю, обігнувши трамвайний павільйон в центрі майдану, підкотив автокабріолет «рено». З автомобіля вийшов статурний містер у пальмерстоні й чорному котелку. Елегантна борідка облямовувала його матове обличчя. Коли б не трохи кирпатий ніс, цього містера можна б було вважати гарним. Втім, жінкам він мав, безсумнівно, подобатися й таким. Містер-красень підкачав комір пальмерстона, тільки ступив з приступки автомобіля на тротуар і швидко пішов до під'їзду готелю. Це було трохи дивно: люди звичайно наставляють комір пальта, виходячи з будинку на вулицю, а не заходячи знадвору до хати. Містер, очевидно, не хотів, щоб його хтось побачив і впізнав.

Містер Дженкінс глянув на фотографію, яку весь час тримав у руці. З фотографії глянуло на нього це ж таки обличчя.

Винниченко!

и

Винниченко наставив комір, пірнув у нього борідкою і мерщій шмигнув у вестибюль, тоді сходами — на горішні поверхні. Люди сновигали сюди і туди, в Києві його знав — чи принаймні мусив знати — кожний собака, а куди ж це годиться, щоб стало відомо, що він, прем'єр уряду республіки, ганяє по приймальних іноземних дипломатів! Відразу Володимир Кирилович подумав навіть, чи не начепити на ніс темні окуляри, як це часто-густо доводилося робити в часи підпільної конспіративної діяльності. Та зразу ж і відкинув таку ідею: це було б надто принизливо — конспіруватися в державі, в котрій ти — глава!.. О-хо-хо! Чого тільки не доводиться зазнавати людині, для якої ідея над усе! Досі Володимир Кирилович гадав, що то так тільки для революціонерів, тепер бачив, що й державним діячам було не краще. Шапка Мономаха була таки важка!..

За порогом, у вітальні номера, стояв джентльмен у гарно випрасуваних чорних брюках у сіру смужку, сірому жилеті під візиткою — і мило посміхався.

— Дженкінс! — рекомендувався джентльмен.

— А!.. Винниченко.

— Чудова погода, містер Винниченко!

— Прекрасна!

— Сподіваюсь, ви і ваша шановна дружина — здорові?

— Спасибі.

— Ваш Київ — це місто фантастичної краси!

— Дуже приємно. Як доїхали?

— Щасливо.

— Влаштувались?

— О, це така дурниця! На кілька днів. Прибудуть усі наші місії, і тоді вже отаборимося по-справжньому! Прошу сідати.

Приязно посміхаючися один до одного, вони пройшли в вітальню й зразу посідали в крісла — один проти одного.

— Так от, містер Винниченко, — зразу заговорив Дженкінс, миттю стираючи з обличчя посмішку гостинного господаря, — маємо до вас безліч справ. Від уряду, який маю честь представляти, і від широких ділових кіл, якими також уповноважений.

Очевидно, він — людина діла — збирався зразу ж перейти до викладу усіх своїх справ, знехтувавши усіма правилами дипломатичного етикету й бонтону, та Винниченко відчув, що на невимушену простоту вітання він повинен відповісти так само. І тому люб'язно відгукнувся наперед заготовленим вступом.

— О містер Дженкінс, лише нещодавно, приступивши до виконання покладених на мене високих державних доручень, мав нагоду й приємність пересвідчитися, що між нашими країнами існують давні зв'язки. Зв'язки ці тим часом переважають у царині торгівлі, але ж торгівля,— Винниченко при цьому слові поблажливо й трохи іронічно посміхнувся,— торгівля — то ж і є перший крок до міждержавної сув'язі! І вже за нею шествують політика, культура і взагалі процвітання цивілізації. Між вашою славною державою та нашою молодю, але сповненою животворних сил, ще не існує офіційних дипломатичних взаємин, які, сподіваюсь...— Винниченко поглянув на містера Дженкінса коректно-запитливо, але той так само коректно слухав і з обличчя його неможливо було нічого прочитати,—...сподіваюсь, незабаром встановляться?.. Одначе я вже мав приємність поінформуватися, що у нас на Україні є чимало американських ділових людей, і тому...

— От іменно!— Містер Дженкінс нарешті дозволив собі урвати дещо затягнуту вступну промову свого співбесідника.— І далі американських ділових людей на Україні буде ще більше...

Він, очевидно, збирався держати ініціативу в розмові в своїх руках, та Винниченкові теж кортіло закінчити свою думку. Крім того, як гостинний господар країни, до якої вперше прибув шановний гість, Винниченко вважав своїм обов'язком допомогти йому зорієнтуватися з перших же кроків. Тому Винниченко коректно-застережливо наставив долоню проти містера Дженкінса й дозволив собі його перебити:

— Як особа, що посідає в керівництві державою високе становище, вважаю своїм обов'язком бодай коротко поінформувати вас про той стан у різних галузях нашого життя, який утворився нині в нашій країні. Сподіваюсь, звичайно, що, вирушаючи сюди до нас, ви бодай в загальних рисах склали вже собі уявлення про те, як...

— От іменно!— знову дозволив собі урвати містер Дженкінс і теж наставив проти Винниченка долоню ко-

ректно-застережливим жестом.— І прошу вас не обтяжувати себе будь-якими інформаціями. Про стан у різних галузях українського життя я поінформований вичерпно співробітниками дипломатичного корпусу Штатів, які протягом цього літа та осені вже побували на Україні. Адмірал Глекнон широко інформував мене про торговельний та військовий флот на Чорному морі. Генерал Скотт сумлінно обізнався із становищем на ваших підприємствах, що працюють на оборону. Полковник Рігс докладно вивчив ситуацію по сухопутних військах, котрі підлягають Центральній раді. Від наших місій Червоного Хреста та християнської молоді, тобто від містера Саммерса і містера Хілда, а також і від містера Крейна, особливо уповноваженого в українських справах у місії містера Рутта я вже дістав вичерпні інформації і про всі економічні та фінансові запити українських територій — у царині загального розвитку господарського життя, і зокрема в прямому зв'язку з завданнями дальшого ведення війни...

Винниченко щось хотів сказати, але містер Дженкінс ще раз, з гречною посмішкою звів долоню вгору.

— Іменно так, містер Винниченко! І саме з огляду на це державні й ділові кола Штатів вирішили негайно відрядити на Україну ще спеціальну місію в питаннях залізничного транспорту, очолену містером Стівенсом. Містер Стівенс прибуде завтра, і вважаю, що в інтересах обох сторін буде сьогодні ж викласти вам деякі наші ідеї, щоб до завтра ви мали змогу проконсультуватися в цих питаннях у ваших урядових інстанціях, якщо вважатимемо це за потрібне. Отже, в вашому розпорядженні аж двадцять чотири години!

Винниченко знову хотів щось сказати, та містер Дженкінс не опускав своєї коректно-застережливо піднятої долоні:

— Отже, банкові й промислові кола Штатів уповноважили мене зробити українському урядові дві пропозиції. Перша: укласти з діловими колами Штатів конвенцію на концесію для невідкладного будівництва американськими компаніями на території України дільниці залізничної магістралі Москва — Донецький басейн та магістраль — Донецький басейн — станція Шепетівка на Поділлі. І друге,— містер Дженкінс все тримав долоню, коректно-застережливо наставлену проти Винниченка,— продати компаніям Штатів українські залізниці: дільни-

цю Московсько-Кієво-Воронезьку, Катеринославську та Південно-Західну.

— В концесію? — нарешті пощастило-таки перепитати дещо ошелешеному Винниченкові.

— Ні, ні! Я ж сказав — продати, — заперечив містер Дженкінс, — у повну власність і навічно. — Він додав з чемною посмішкою: — В цьому разі стан концесії не міг би задовольнити покупця, бо ж, сподіваюсь, вам має бути відомо, що ці залізниці значною мірою вже належать американським страховим компаніям. В Кієво-Воронезькій «Лайф іншюренс» має акцій на три мільйони доларів, «Еквітебл» — до мільйона; в Південно-Східній «Лайф іншюренс» — два, а «Еквітебл» — понад півмільйона; а Південно-Західну будовано значною мірою на кошти цих же компаній. Вам, звичайно, відомо, що загальна сума наших акцій в українських залізницях до сімнадцятого року становила вісімнадцять мільйонів доларів, але від дня революції в лютому наші акційні вклади під відому вам позику Тимчасовому уряду значно зросли? На жаль, сьогодні я не маю точних цифр — їх привезе завтра містер Стівенс. Наші вклади збільшилися щось у два чи два з половиною рази. В кожному разі, розрахунки з Тимчасовим урядом уже забезпечили нам контрольні пакети акцій на ці залізниці. Яка ж може бути мова про концесії, посудить самі? — Містер Дженкінс вже зовсім мило, по-дружньому, посміхнувся.

Володимира Кириловича зросило потом з голови до ніг, і єдине, що в цю секунду мелькнуло в його враз за-туманілій голові, це були не зовсім коректні вирази на адресу Керенського. Щось на кшталт: «Сашка! Проклятий Сашка, торгував-таки Україну американській акулі капіталізму!»

Сказати ж вголос Винниченко в цю хвилину не міг нічого — не мав сил.

— От іменно! — ствердив містер Дженкінс, чи то відповідаючи своїм власним думкам, чи то реагуючи на не висловлені, одначе цілком зрозумілі слова свого співбесідника. — І ви, певна річ, усвідомлюєте, чому я дозволив собі зразу, не зволікаючи, не витрачаючи часу на таку жадану для нас обох милу бесіду, — містер Дженкінс знову мило посміхнувся, — викласти вам справи, з якими прибув? — Усмішка зразу зникла з його вуст. — Час не жде! Час не жде, містер Винниченко! Адже вій-

на! А транспорт — це перша річ у веденні війни і найперша гарантія її успішного виграшу!

Винниченко все ще кліпав очима, все ще не міг оговта-тися, аж тепер достоту усвідомлюючи, що будувати державу з нічого та ще на боргах, які каменем висять на шії країни, це тобі не романи писати й не п'єси,— і тому містер Дженкінс вимушений був сам і далі вести розмову. Співчутливо поглянувши на ошелешеного керівника держави перед ним, він лагідно мовив:

— І ви, певна річ, розумієте, що від транспорту в країні, від досконалості транспорту,— наголосив він,— цілковито залежатиме й налагодження економіки — господарства й промисловості? А для молодої держави, яка тільки-но ступає на шлях державного будівництва, робить, так би мовити, перші кроки немовляти з рук матері — це справа першої ваги і найперша гарантія успіху державного будівництва — розвитку й процвітання поміж інших держав світу. Чи не так?

Це було так. Цілком слушно. Це Винниченко розумів. Особливо коли містер Дженкінс вивів це в такій дохідливій, образній, навіть поетичній формі: держава, як дитинка з рук матері, робить свої перші кроки хисткими, слабенькими, непевними ще ніжками...

— От іменно! — констатував містер Дженкінс.— І мушу запевнити вас, що ми — політичні й ділові кола Штатів — з усією ширістю бажаємо всіма способами допомогти молодій українській державі, її вельми перспективному сільському господарству та її промисловості, що перебуває дотепер у первісному стані. В цьому особливо заінтересовані наші фінансисти і наші продуценти. Повинен поінформувати вас, що згадані мною страхові компанії «Лайф іншуренс» та «Еквітебл» ще загодя, до війни, зробили чималі вклади в ці галузі: по два мільйони доларів тільки в Дворянський земельний банк на Україні. Крім того, чималі внески зробили в фінансовий обіг та будівництво такі поважні компанії, як «Російсько-американська компанія будівництва елеваторів», «Таврійсько-американське мукомельне товариство», «Отіс елеватор компані» та інші. Це щодо освоєння виробів українських сільськогосподарських продуцентів. Що ж до забезпечення їх відповідним хліборобським реманентом та машинами — з метою інтенсифікації українського хліборобства,— то тим часом Штати імпортували на Україну лише на вісім мільйонів доларів різних машин,

н

але падалі наші продуценти сподіваються незрівнянно поширити цю статтю американо-українського експорту-імпорту... Звичайно,— додав ще містер Дженкінс,— ми будемо виробляти машини і тут, у вас, на Україні, поставивши для цього заводи. Тим-то завбачливо й зробили деякі — начальні, я б сказав, навіть — символічні поки що інвестиції в будівництво Брянського металургійного та Маріупольського заводів...

Тирада містера Дженкінса була аж надто довга, а ще більше — нестерпно-гнітюча, і Винниченко таки наважився, наче виринаючи з глибокої води, зауважити задихнувшись:

— Даруйте, містер... Але ж, крім майбутнього, яке ви так... гарно й принадно змалювали, є ще й сучасне... аж ніяк не втішне. Крім фронту, про який ви так гаряче висловлювались, є ще тил... І взагалі, крім війни, зараз діє ще й... революція...

— От іменно! — мовив містер Дженкінс.— З революцією треба кінчати, а війну треба... теж кінчати — нашою перемогою, певна річ. Про це й мова. Як дипломатичний представник Штатів, можу вас запевнити, що наш уряд вельми високо цінує активну участь ваших військ у бойових діях на фронті, і саме в зв'язку з цим питання про визнання вашого уряду нашим урядом поставлено на порядок денний в конгресі Сполучених Штатів...

Винниченко вперше полегшено зітхнув: таки поставлено!

— І,— казав далі містер Дженкінс,— ми так само високо цінуємо позицію вашого молодого уряду щодо подій в Петрограді! — Містер Дженкінс скривився, наче в кімнаті засмерділо чимсь недобрим.— До речі! — раптом пожвавішав він.— Дуже приємне враження справило в наших колах те, як ви...— тут містер Дженкінс навіть підморгнув до співбесідника,— хитромудро вивільнили юнкерів київських військових шкіл з-під більшовицького на них кровожерливого зазіхання. Мушу привітати вас! — зовсім розвеселився містер Дженкінс.— Щойно телеграфом стало відомо, що юнкери київських юнкерських шкіл, прибувши на Дон, відіграли вирішальну роль у розгромі червоногвардійських загонів, Ради робітничих депутатів і взагалі всієї цієї... гм... совдепівської камарильї в Ростові-на-Дону. Bravo! Bravo! І юн-

керам — браво, і далекоглядній політиці вашого уряду — теж браво! І ще браво вашій ініціативі — звернутись до всіх новоутворених окраїнних урядів колишньої Російської імперії з закликом створити супроти уряду Леніна міжнародний уряд твердої руки!

Винниченко ще раз — ще глибше — полегшено зітхнув і теж пожвавішав: звичайно, усвідомлювати, що відпущені з Києва юнкери відіграли активну роль у перемозі контрреволюційних сил, йому, демократу й революціонеру, було прикро чути, але ж ідея спілкування національних урядів у протигагу Радянському урядові в Петрограді — то справді була його ідея. «Інтернаціоналістична», як він заявляв прилюдно. «Інтернаціоналістично-націоналістична», як він сам признавався собі самому наодинці.

— Отже,— такі заговорив нарешті Винниченко,— Українська народна республіка може сподіватися яна визнання від уряду Сполучених Штатів Америки?

— О, незабаром, незабаром!..— Містер Дженкінс недбало махнув рукою. Але зразу ж додав з притиском: — Звичайно, в цілковитій відповідності до... дальших перемог вашої армії на фронті та... ролі вашого уряду в спротиві російському більшовизму...

В цей час у двері кімнати обережно постукано.

— Прощу! — гукнув містер Дженкінс.

Двері прочинилися, і за порогом з'явилася постать порт'є готелю в тужурці з золотими гудзиками. Кашкет з золотим галуном він поштиво тримав у руці.

— Прощу ласкавого пробачення,— мовив порт'є шанобливо-притишено,— але до телефону просять пана добродія Винниченка...

Володимир Кирилович метнув на порт'є лютим поглядом: таки довідалися, що він тут, сучі діти, скільки він не ховався!.. Маєте тепер: раз знає це готельний служба, то, будьте певні, знатиме тепер і ціле місто!

Та нічого робити — Винниченко ввічливо-запитливо поглянув на містера Дженкінса:

— Дозвольте?

— Ні! — Дженкінс обернувся до порт'є.— Скажіть, щоб передзвонили другий раз — сюди, на мій телефон. І будь ласка,— додав він суворо,— щоб ніхто не знав, що сюди дзвонили, викликаючи до телефону містера Винниченка! І ви теж забули про це! Ви зрозуміли?

Він простяг руку, висмикнув доларовий папірець з шкатулки, що стояла на столі, і тицьнув його портє в руку.

— Сердечно дякую! Могила! Така наша професія!

Портє — задом — зник.

Винниченко поглянув на Дженкінса з подякою і щирим захопленням: яка здогадливість і яка люб'язність! Що то значить — Європа! Проти нашої Азії. Яка грецьність! Хоча... в цьому разі це ж не Європа, а Америка...

Але хто б це міг дзвонити? Адресу його мандрівки знала лише особиста секретарка — Софія Галечко, але дзвонити сюди їй було категорично заборонено.

Містер Дженкінс тим часом докінчив люб'язно:

— А успіхи ваші безсумнівні — і на фронті, і в тилу. Правда, — так само люб'язно додав він, — ми вважаємо, що ваша допомога отаману Каледіну повинна бути ще ширшою...

Величезний жовтого дерева телефонний апарат Еріксона на стіні в приймальні містера Дженкінса оглушливо затарабанив.

Винниченко зняв трубку:

— Алло!

Це була таки Софія Галечко.

— Товаришу презес! — почув він стурбований голос Галечко. — Перепрошую! Порушую заборону, бо ся трапило таке! Телефонує французький генерал Табуї і викликає невідкладно пана презеса до себе!

Табуї? Отже, і він повернувся із ставки верховного? Про Табуї — після знайомства в дні корніловського путчу — у Винниченка залишилися найприємніші спогади. Це ж, очевидно, генерал Табуї... привіз обіцяне дипломатичне визнання УНР республікою Франції!.. О!

— Генерал Табуї має прибути до мене? — перепитав він і скоса поглянув на Дженкінса — яке враження справить на нього це ім'я?

Містер Дженкінс справді скривився.

Винниченко повеселішав. Як же вдало склалося! Молодця цей Табуї, що прибув саме зараз! Молодчага й Софія Галечко, що подзвонила сюди: справжня особиста секретарка — збагнула, коли треба й порушити найсуворішу заборону шефа!.. Іноземні представники не любляють, коли раптом нарізаються один на другого! Тим паче що на українські залізниці Франція претендує ще ген відколи і Тимчасовому уряду вже пропонувала

концесію... Хай же тепер стукнуться лобами, чортові імперіалісти!.. Винниченкові зовсім одлягло від серця і стало весело, як під час гри у фанти.

З телефону тим часом прилинула відповідь:

— Ні. Генерал викликає пана презеса до себе.

Фу ти, чорт... Галантний генерал Табуї! А ще — європейці! Хоч би навчилися, сучі діти, вуалювати свої лихі заміри і стримувати свою брутальність! Що йому язик відпаде сказати: запрошую? Хам!

Але йшлося ж про дипломатичне визнання республіки, і тут вже треба було жертвувати своїм самолюбством. Шапка Мономаха, як сказано,— важка.

Винниченко повисив трубку.

— Отже,— звернувся він до Дженкінса, і в голосі його прозвучала нотка іронії,— ви сказали: двадцять чотири години?.. Таким чином... до завтра?

Володимир Кирилович іронізував і тріумфував: не мине і двадцяти чотирьох хвилин, як він вже буде знати, з чим же прибув мсьє повноважний представник вашої, містер, союзниці у світовій війні та суперниці на світовому театрі торговельних дій — республіки Франції! І вже можете бути певні, містер американський консул, якщо генерал привіз екс-офіціо довгождане визнання де-юре, то й ділові контакти де-фактор він, певна річ, матиме...— як би це сказати? — фору, як кажуть більярдисти.

Містер Дженкінс знизав плечима й сердито буркнув:

— Спеціально уповноважений містер Стівенс прибуде завтра...

Винниченко вклонився.

Ні, таки чи не зверху була зараз його, Винниченкова, руч?.. І, дивіться ж, люди добрі, що діється: іноземні дипломати вже просто-таки товпляться в столиці УНР і наступають один одному на любимі мозолі...

3

А втім, ретельна секретарка Софія Галечко в нападі запопадливості трохи наплутала. Генерал Табуї аж ніяк не зрадив своєї французької галантності. Він не викликав Винниченка до себе на помешкання, як це вчинив американський грубіян містер Дженкінс,— він тільки кликав прем'єра республіканського уряду прибути в його ж таки урядову резиденцію, тобто в приміщення

Центральної ради. Водночас генерал запросив прибути туди ж (і то невідкладно) голову Центральної ради професора Грушевського та генерального секретаря військових справ Симона Петлюру. Мовляв: поспішайте до себе додому, панове господарі, бо я збираюся до вас гостювати! Але ж справа, як сказано, невідкладна, час — воєнний, ото ж ніколи розводити антимонію.

Зустріч трьох проти трьох,— бо ж генерал знову був у супроводі французького консула мсьє Пелісьє та начальника французької частини Київського гарнізону полковника Бонжура,— відбулась у кабінеті Михайла Сергійовича Грушевського. Софії Галечко наказано сервувати каву з коньяком на шість персон.

Генерал Табуї мило привітав державних мужів і не став губити часу. Він зразу, навіть не присівши, зробив надзвичайної ваги повідомлення: він привіз довгождане авізо на двісті тисяч золотих франків — позику урядові УНР на предмет дальшого ведення війни.

Обличчя Грушевського, Винниченка, Петлюри засяяли. Але на обличчі самого Табуї лежав вираз люб'язний, одначе дещо кислуватий. Генерал не міг стримати гіркоти: в інтересах Франції було, щоб і позика ця була б першою, бо це гарантувало б французькому уряду пріоритет у порядкуванні урядом України. Та Сполучені Штати випередили вже раз — у корніловські дні, тепер йому стало відомо, що американський консул Дженкінс вже бачився з мсьє Винниченком — чи не випередив він його і на цей раз?.. Чортові американці пхалися скрізь попереду!

Виконавши доручену йому високу місію, генерал Табуї прийняв гостинне запрошення сісти — за ним посідали й консул Пелісьє та полковник Бонжур, а за ними й Грушевський з Винниченком та Петлюрою. Розсілися довкола круглого — дипломатичного — столика в кутку. На столі вже парувала кава по-турецькому, в шести мідяних тигликах, та благоухав з українського ведмедика французький коньяк «Три монахи».

Та генерал не поспішав братися до запашної кави й духмяного коньяку. Попереду треба було покінчити з справами.

— Панове,— мовив генерал Табуї,— уряд республіки Франції певний, що тепер, коли Україна стає державою де-візо, де-факто, а невдовзі буде визнана і де-юре, екс-офіціо,— тепер уряд української держави не дасться на підступи російського більшовицького уряду укласти се-

паратний мир з Пімеччиною! Українські доблесні війська з ентузіазмом міцно триматимуть свій Український фронт, захищаючи рідну... неньку? Чи так?

— О, певне, певне! — скрикнув Грушевський.

Вишнченко взяв чарочку з коньяком за тоненьку ніжку і почав зводитись — він збирався проголосити належний на такий випадок урочистий тост.

Та першим встиг Петлюра:

— Ми не будемо тримати фронт!

— О?!

— Ми будемо наступати!

— О!!

Погляд Симона Васильовича був спрямований кудись мимо облич присутніх, у вікно і за вікно, у просторінь і в нікуди. І він палав огнем.

— Ми будемо йти вперед, тільки вперед! — вигукнув Петлюра.— Ми пройдемо всю Галичину, вдеремося в ушелини Карпат, пройдемо українськими гірськими полонинами і вийдемо за Карпати, в українські передгір'я! Ми здійснимо велику історичну місію визволення та об'єднання в єдиній соборній Україні всіх українських земель.

Очі Петлюри палали вогнем, обличчя йому зблідло, він навіть важко дихав. Такі мали очі, таке мали обличчя і, мабуть, так само важко дихали фанатики християнської догми за середніх віків, коли йшли на багаття, розпалене для них поганцями.

— Але ми не спинимося на берегах Тиси! — вигукнув ще Петлюра.— Завершивши визволення українських земель, ми рушимо в угорську уголовину, далі на захід — визволяти інші народи! На захід!

Йому забракувало дихання, і генерал Табуї скористався з того.

— Мсьє Петлюро! — мовив він.— Далі на захід, мабуть, не треба йти. Вам краще звернути свій погляд на схід.

— На... схід? — здивувався Петлюра.— Чому на схід?.. Ах, так! Україна віками боронила Європу зі сходу від середньовічних міграцій кочівників, від лихих наїзників — хозарів, монголів, турків і татар! Нехай же знає Європа, що тепер, ставши державною, Україна рушить війною і на схід, щоб рятувати європейську цивілізацію!

— Зовсім навпаки! — сказав генерал Табуї.— На схід вам треба йти не з війною. Наше командування вважає, що уряд Української республіки повинен максимально

збільшити свою допомогу отаману Каледіну, що прийняв на себе високу місію боротьби проти більшовницької анархії.

— А! Ну, звичайно! — скрикнув Петлюра.— Ми так і робимо: ми пропускаємо на Дон донські війська і постачаємо їх...

— Варто було б... послати їм на допомогу і українські...

Винниченко понурився. Чорт забирай, либонь, ці проклятущі імперіалісти таки обкручують дурних хохлів круг пальця...

Панна Софія нечутно, навшпиньки, наблизилася до Винниченка й прошепотіла йому на вухо:

— Перепрошую, пане презес! Але телефонує консул Великої Британії містер Пінктон Багге. Він прохає в пана презеса невідкладної аудієнції...

— Великобританській Багге? — так само пошепки перепитав Винниченко.

— Перепрошую, але саме так, прошу пана презеса!

Винниченко миттю оглянув усіх присутніх. Історія вже починала повторюватись!.. На обличчі генерала Табуї погляд Винниченка затримався. Володимир Кирилович був тонкий політик: історія повторювалась, чому ж не повторити дипломатичний трюк?.. Він перепитав ще раз, на повен голос:

— Консул Великобританії містер Пінктон Багге?

— Так, прошу пана презеса! — відказала голосно панна Софія.— Містер Пінктон Багге невідкладно жадає пана презеса до телефонічного апарата! — З Галечко була здогадлива, кмітлива секретарка!

Розрахунок Володимира Кириловича був абсолютно вірний. Генерал Табуї зразу повернув голову в його бік і насторожився. Очі консула Пелісьє заметушилися — він стривожено поглядав на своїх компатріотів: генерала — з лівої руки та полковника — з правої. Полковник Бонжур, не ховаючися, по-армійському відверто, нахмурився. Французи переполошилися.

Винниченко постарався приховати задоволену посмішку в вуса і звівся з місця:

— Добре! Зараз візьму трубку. Дозвольте, панове?

Не поспішаючи, поволеньки, навіть велично Винниченко попростував до дверей в кабінетик секретарки. Він почув, як розмова за його спиною раптом пожвавішала — наче зірвалася з припони. Заговорив консул Пемсьє.

— Мої панове, почув Винниченко, переступаючи поріг,— адже на сході, зовсім упритул до області війська Донського, лежить і українська Донеччина — українські вугільні копальні, а на південь — залізні рудні. Французькі промисловці і уряд Франції вважають...

Володимир Кирилович підійшов до телефону, вже не ковпаючи зловтішної, мефістофельської посмішки: ось воно! Французькі підприємці турбуються за свої капітали, вкладені в копальні Донеччини та рудні Кривого Рога!.. Але ж там стоять і заводи, належні... англійському капіталу!.. Цікаво, чи англійський представник вже наготував авізо позики та формулу визнання УНР?

З телефонної трубки Винниченко почув лагідний, смиренно-доброчинний голосок містера Багге:

— Вельмишановний добродію пане прем'єр-міністр! Даруйте, що дозволив собі відірвати вас від важливих державних справ. З доручення мого уряду мушу прохати у вас зовсім невідкладної аудієнції...

Винниченко кахикнув.

— Прошу? — якнайввічливіше відгукнувся лагідний голосок англійського представника з другого кінця проводу, в готелі «Континенталь».— Я погано почув?

Тоді Винниченко, задумливо розтягуючи слова, сказав:

— Дуже радий завжди бачити вас, вельмишановний добродію містер Багге!

— То, може, дозволите прибути до вас невідкладно, зараз?

— Розумієте, вельмишановний містер Багге, зараз, у цю хвилину, я зайнятий.— Наголошуючи на кожному складові, Винниченко проказав: — У мене зараз розмова з французькими дипломатами: консулом мсьє Пелісьє, генералом Табуї та полковником Бонжуром...— Винниченко, звичайно, не міг побачити, що там відбувається на другому кінці проводу, але він почув, як містер Багге чи то гикнув, чи схлипнув. І він вже був певний — письменницька буйна фантазія дозволила йому це,— що побачив: кругленьке обличчя містера Багге враз зробилось овальне, а очі швидко-швидко закліпали. Потім містер Багге через силу ковтнув — неначе заглитав надто великий непрожований кусень: обскакали!.. Володимир Кириловичу навіть стало шкода сердешного товстуна.

Але він стояв на посту і мусив бути безжальним.

— А після того,— казав він далі,— я ще мушу докін-

чити розмову з... консулом США, містером Дженкінсом, яку ми з ним почали ще вранці... Таким чином, я можу прийняти вас, сер, не раніше як завтра.

Ні, дипломатія була такн тонка штука!

Але ж — імперіалісти! Подивіться тільки! Як товплять-ся один перед одним до ласого шматка! Що ж, капіталізм є капіталізм: конкуренція, боротьба за ринки, прибутки і надприбутки, додаткова вартість!.. Ні, панове імперіалісти, торгувати так торгувати! Хто дасть більше, того й зверху! З тим і вдаримо в полу! Українську державу ми задешево не продамо! Тільки задорого!

Винниченко почував себе циганом на ярмарку.

Правда, це було огидно — торгувати і торгуватися. Та нічого не поробиш — місія і шапка Мономаха! Та й, сказати по правді, був у цьому... професійний інтерес: знаєте, для плетення драматичної інтриги в п'єсах, оповіданнях і романах...

Винниченко, підсвистуючи в вуса, повернувся до кабінету Грушевського — докінчувати переторжки з французами.

4

Збройні сили, на які міг спертися в Києві ревком, були: дев'ять тисяч багнетів у революційних військових частинах та загонах Червоної гвардії, а також десять гарматних батарей і шість аеропланів.

Леонід Пятаков доповів обласному комітету:

— Отже, Центральна рада відхилила наш ультиматум. Тепер робітники й солдати навч переконалися, що нема різниці між колишнім Тимчасовим урядом та теперішньою Центральною радою. Від трудящих ми матимемо широку підтримку...

Затонський вважав за потрібне подати репліку:

— У радовців теж розпалився бойовий запал: його спровоковано оманюю нібито здобутої української державності, яку вони мають боронити. А Петлюра зухвалиться не тільки тому, що збройних сил за ним більше, а ще й тому, що відчуває підтримку підприємців та буржуазії.

— Які збройні сили за Центральною?

Збройні сили Центральної ради були значні: до двадцяти тисяч піхоти, кавалерії та артилерії. Крім того, спеціальні гайдамацькі курені смерті, курені «вільних козаків» і курінь «січовиків» отамана Коновальця.

Доповів про це секретар міського комітету Гамарник. Він наголосив на тому, що сили збільшилися з обох боків, але змінилось й співвідношення — на користь сил контрреволюції.

Євгенія Бонч, голова, сказала:

— Іванов шойно повернувся з ставки верховного. Криленко дав згоду, щоб другий гвардійський рушив до Києва. Завтра чи післязавтра Тарногородський приведе сюди гвардійців! Співвідношення зміниться на нашу користь!

— Ні,— заперечив Гамарник,— поза Києвом резерви Центральної ради — це майже весь Південно-Західний фронт. Ставка Південно-Західного не признає верховного Ради Народних Комісарів — Криленка і слухається Керенського і Савінкова...

— І військових представників Антанти, які всі тут, у Києві, у спілці з Петлюрою! — гукнув і Саша Горовиць.

— Вірно! — ствердив Гамарник.— Гвардійцям ще йти на Київ з боями! Отже, давайте говорити тільки про самий Київ.

— Вірно! — погодився і Леонід Пятаков.— Говоримо зараз тільки про Київ. Ревком пропонує комітетові ствердити такий план повстання...

Отже, таки повстання!

Повстання мало початися завтра — вранці, тридцятого. Першими вступлять у дію артилерійські батареї в Дарниці. Вони оволодіють мостами через Дніпро і візьмуть місто під жерла своїх гармат. Далі ввійдуть у бойові дії «Арсенал» і Третій авіапарк — опорна база повстання й ударна група наступу. Разом із революційними частинами, дислокованими на Печерську, загони Червоної гвардії захоплять місто і територію залізниці.

— «Арсенал» готовий? — запитав Леонід.

— Готовий! — відказав Іванов.

— Третій авіапарк?

— Готовий.

— Залізничники? Деміївка?.. Шулявка?.. Поділ?..

Голови районних комітетів партії підтвердили готовність своїх червоногвардійських загонів.

Готовність міських організацій профспілок і фабзавкомів підтверджували Смирнов і Горбачов.

Потім проголосували. Проти був Горовиць. Утримався Гамарник. Але поміркована меншість мусила виконувати

рішення запальної більшості: співвідношення сил не вважено — і трагічне рішення прийнято...

З військових частин участь у повстанні мали взяти всі ті революційні частини, які місяць тому на барикадах Жовтня здобули перемогу плече в плече з повсталими робітниками: батальйони понтонерів, телеграфний та залізничний; збройні майстерні фронту, важка артилерія, ополченські дружини — Воронежська й Рязанська, авіапарк.

Голова ревкому Леонід Пятаков ставав на чолі трійки, що керуватиме бойовими діями повстанців.

— Гасити світло! — наказав Леонід. — Нехай зокола не буде видно світла в приміщенні комітету. Мовляв, по-засідали, поговорили та й розійшлися по домах...

Світло загашено.

І наче в урочисту хвилину, в кімнаті запанувала тиша. Запанувала тільки на хвилину — доки очі звикли до раптової темряви. Але то була тільки хвилинка, і темряви не настало: з вікон сотилося до кімнати бліде, сріблясто-зеленкувате сяйво. Вечір вже пересідав на ніч, було пізно, але примерзлу землю щойно припорошило першою порошею — і в сяйві місяця зів'ялі газони перед Маріїнським палацом заіскрилися, а дерева в Царському саду стояли, наче світильники тьмяного світла під химерними, матового скла, абажурами.

Тиша панувала тільки мить, і враз усі загомоніли — схвильовано, пристрасно, гаряче, але похопилися й перейшли на шепіт.

Вечір пересів на ніч; і була то ніч проти тридцятого листопада.

5

Та вночі сталося таке, що змінився весь хід дальших подій.

Молодий місяць хутко зайшов, запали білосніжні сутінки першої зимової ночі, але місто, замість поснути, враз ожило незвичайним — не денним і не нічним життям.

З військових казарм на Сирці, на Лук'янівці, Подолі й Кадетському шосе — звідусіль вийшли військові частини і набережною, Олександрівською, Інститутською, Прозорівською та з Військового шляху — п'ятьма стрілами, спрямованими в одну мету, — рушили на Печерськ. Тут маршовий стрій миттю переладнався на бойові по-

рядки, і чимдуж оточено розстрільними військові казарми: понтонного, телеграфного й залізничного батальйонів, збройні майстерні фронту, артилерію в Дарниці, авіапарк. Кулемети виставлено з усіх боків, стрільцям подано команду — наготові! — і кожній з узятих у кільце під люфами кулеметів та гвинтівок частин запропоновано:

— Зброю і огнеприпас — лишити на місці! Солдатам — шикуватися перед казармою на плацу!

Арештованих солдатів — очманілих спросонку, в самих спідніх, а інколи й без чобіт, босоніж на молодий сніжок — гайдамаки, «січовики» й «вільні козаки» підганяли прикладами, а то й нагаями:

— Хутко!.. Ать-два!.. Не барись!..

Операцією з панцирного автомобіля керував дивний тріумвірат: чотар Мельник, барон Нольде і Наркис Уведенський — начальник штабу куреня «січових стрільців», начальник контррозвідки генерального секретаріату та командир особистої охорони Симона Петлюри.

Петлюра діяв рішуче. План операції роззброєння склали йому високі військові фахівці, а виконати операцію він доручив дрібноті, щоб не було з кого спитати, щоб не було й кому відповідати. Нікого з високого командування при операції не було, не вийшли навіть старшини рангом вище від сотника: операцію задумано як нібито самочинство козацьких мас з військ Центральної ради, сповнених національного ентузіазму.

Вишикуваним босоніж, в самих спідніх, солдатам на плацах подано команду:

— Великороси — праворуч!.. Українці — ліворуч!..

Українцям подано другу команду.

— До казарм — бігом! Одіти штани й взути чоботи!

Великоросів переладнано по чотири в ряд і наказано:

— Прямо по вулиці — марш! Напрямок — товарна станція!

Кінні гайдамаки взяли кожну босу й голу колону в каре і свиснули нагаями:

— Бігцем, ану!.. А то поморозите п'яти!.. Зачхаєтесь, кацапури!

На вантажній станції стояли вже вишикувані один за одним состави-порожняки. Піводягнутих і зовсім роздягнутих людей заганяли в холодні теплушки, двері засовувано, вішано колодки й запечатувано пломбами. На дверях написано крейдою:

«В Росію!»

Або:

«Маєш, Ленін, своїх більшовиків!»

Потім чіплявся паровоз, давав гудок — і ешелон за ешелonom рушали через Дніпро на північ: геть з України, в Росію...

Роззброєних українців, коли вже вони повзували чоботи, вдягли штани й гімнастерки, знову вишикувано на плацах перед своїми казармами. Тепер кожна частина стала меншою проти свого складу в два і в три рази. Наказ: стояти струнко й чекати!

Чекали — в позиції «струнко» — годину і дві, аж поки панцирник керівництва операцією об'їхав усі роззброєні частини і доглянув, як відібрану зброю повантажили на машини й вивезли з казарм геть. Аж тоді панцирник спинявся і перед фрунтом завмерлих і захололих на морозі в позиції «струнко» солдатів-українців.

З панцирника вилазили чотар Мельник або барон Нольде, хукали на померзлі пальці й казали промову.

Чотар Мельник казав:

— Чи не померзли, хлопці?.. Файні вояки! Он яких дрижаків хапають! Ай-ай-ай!..— Потім, покинувши лагідно-жартівливий тон, закінчував: — То виморозило вже більшовицьку глупоту з голів?.. Глядіть! Кому не виморозило з голів, будемо виганяти задом — нагаями! А ні, то й кулею в серце!.. Зброї у вас тепер нема. Побудете так, доки забудете за більшовицьких агітаторів!.. А тепер по казармах — під караул!.. Ліворуч! Кроком руш!..

Сотник Нольденко, барон Нольде, був лаконічніший:

— Не пора, не пора, не пора москалсві-більшовикові служити!..— Української мови барон Нольде ще не опанував, але мав добру пам'ять на вірші, тому й висловлювався поетично.— Трам-та-ра-рам-там-там!.. І ваших нет!.. Марш по місцях, хохли дурноверхі, більшовицька сволота!..

Собі під ніс він ще додавав звичайне: міф, блеф, фантасмагорія!

6

В авіапарку карателям довелося поморочитись.

Втім, так і вбачалося наперед: тут була найбільша в Києві більшовицька організація, а солдатська маса й технічний персонал майже суціль збільшовизовані, крім того, сотні кулеметів, дрібнокаліберні гарматки й

невичерпні запаси вогнеприпасу. Тим-то на цей ласий шмат і кинуто значну частину всіх нападників: авіапарк оточили два піші полки, кілька сотень кавалерії, кулеметна рота і панцирники. Крім того, вдалися їй до військових хитрощів: маневр «троянський кінь».

Коло оточення обложило територію авіапарку на всіх підступах — від Лаври, від Звіринця, з Наводницьких шляхів, а з Московської вулиці підкотив до головної брами тільки панцирник керівництва операцією і за ним з десяток кінних гайдамаків. Курінь «січовиків» причаївся за рогом попід високими парканами іподрому.

Панцирник спинився під брамою і засигналював у ріжок.

— Хто? — зразу озвалася варта з-за чавунних пілок важкої брами петрівських часів.

— Комендантський патруль! — пророкотів сонним і лінивим басом Наркис крізь щілину в панцирі. — Відчиняй браму — нічна перевірка караулів... О-хо-хо-хо-хо, й спати охота! Не послули, хлопці?..

Комендантські патрулі — піші, кінні чи отак на панцирнику — їздили містом піч у піч і разів зо два на тиждень інспектували й пости в авіапарку: діло було звичайне, і варта розчинила браму.

— Мандат? — запитав караульний начальник.

Дверці панцирника прочинились, і рука барона Нольде подала папір. То був справжній мандат нічному комендантському патрулю на інспекцію караулів по цілому місту. Караульний начальник узяв папір і спрямував на нього промінь електричного ліхтаря. Ту ж мить дверці панцирника зачинились, бас Наркиса гарикнув «гайда!», тенорок Мельника «алярм!» — мотор заревів на максимумі обертів — і машину рвонуло вперед. Табунець гайдамаків убасував у браму, підминаючи під кінські копита караульних, — і з лементом «слава!» курінь «січовиків» всотився крізь підворотницю на територію фортеці. Кулемет з панцирника дав довгу чергу по вікнах кам'яниць, амбразурах льохів та дерев'яних бараках гарнізону — і з печерських ярів, з-поза валів та бастионів відгукнулися «славою» три тисячі голосів облоги.

Послулі авіапарківці схоплювалися з ліжок і кидалися до зброї.

Та в кожную казарму вже вдиралися «січовики» і бігли до козел з гвинтівками, а біля збройних склепів та порохових льохів кінні гайдамаки періщили нагаями вартових.

Втім, авіапарківці не зразу звели руки вгору. Стрільниця знялась по території тут і там: хто мав пістолет, починав боронитися — і падав під кулями стрілецьких карабінів. Дехто встиг кинути гранату в юрби нападників — і карателі теж лягали трупом. Хвилини з десяти тривав цей нерівний бій — у закутках між льохама та кам'яницями, під високими фортечними мурами або просто в казармі — під барикадою з табуретів та сінників.

За півгодини обшарпаних, півроздягнутих людей зігнано на плац і гайдамацькими нагаями вишикувано в лаву.

— Росіяни, два кроки наперед! — подав команду чотар Мельник.

Лава авіапарківців — обшарпаних, закривавлених, понурих — стояла непорушно.

— Кацапы, два шага вперед! — заверещав барон Нольде. З кобури він вихопив пістолет і клацнув запобіжником.

Лавою авіапарківців перебіг шелест, покотився гомін:

— Товариші... братця... разом кров проливали... як же тепер?.. Разом революцію робили... нема серед нас таких, щоб один одного продали...

— Тихо! — гарикнув Наркис.— Цитьте!.. Струнко!.. Сказано: кацапам вийти два кроки наперед!

Лава притихла й підтягнулась.

Але в цю хвилину наперед лави вибіг авіатехнік Федір Королевич.

— Товариші! — гукнув Королевич.— Згадайте, як ми вчора записали в свою резолюцію: наш парк згуртований в одну сім'ю без національної ворожнечі! Українець, якому дорогі інтереси робітничого класу, не дозволить...

Барон Нольде натис спуск, пакнув короткий і сухий пістолетний постріл — і запальна мова Королевича урвалася на півслові. Федір розкинув руки широко, випростався на весь зріст, зробив два кроки — і впав ниць. Куля влучила йому межі очі — з барона Нольде був премійований стендовий стрілець.

Життя більшовика скінчилося. Смерть заспіла його в боротьбі.

На хвилинку, наче урочистим мовчанням вшановуючи славному пам'ять бойового товариша, лава завмерла. Тоді з краю в край перекотилося шеренгами зітхання і знову почало гомоніти.

Та чотар Мельник вже загукав:
— Другий раз: москалі, два кроки вперед!
Лавою шелеснуло — і раптом лава рушила. Два кроки вперед. Ціла лава. Всі солдати.
— Одставити! — заверещав Нольде, розмахуючи пістолетом.

Чотар Мельник спинив його руку.
- - Слухай моєї команди! — гукнув Мельник. — Українці, два кроки вперед!

І тоді сталося оте — велике.
Лава рушила знову. Знову вперед. Два кроки — чітко, карбовано. І завмерла струнко. Вся лава. Всі солдати. Вони були єдині.
Перед лицем ворога вони всі були росіяни, всі були українці.

7

А в Бородянці кипів справжній бій, ведений за всіма правилами ведення бою на пересіченій місцевості.

Австріяки наступали понад берегом Здвижу — з лівого флангу; вів їх сам капрал Олексюк. Економічеські посувалися поза висілками до залізничного переїзду — з правого; ними правував Омеляненків наймит Омелько Корсак. Центральну ударну групу прориву очолював матрос Тимофій Гречка. Він ішов з зухвалими сільськими молодиками перебіжками по картоплищу та графському бурячнику: кагати панської картоплі та бурти панських буряків вигідно правили і за окопи, і за бруствер, коли треба було перечекати огонь противника до чергової перебіжки. Вакулу Здвижного по інвалідності залишено в другому ешелоні: калічним фронтовикам визначено тримати противника під огнем і не давати йому поткнутися у вилазку, доки фланги не зійдуться і разом з групою прориву зможуть ударити противнику в лоб.

Насиченість огнепальною зброєю в заслоні Здвижного була невисока: одна гвинтівка — в самого Вакули, два обрізи, два нагани, один пістолет «зауер» та ще тричотири шомполки — в тих, котрі до війни промншляли мисливством, по браконьєрству, певна річ, у Шембековій заплаві.

Втім, у групі прориву та на флангах справа стояла ще гірше: Тимофій Гречка мав маузер, а інші — і наші, економічеські, і полонені-австріяки — йшли на бій лише

з холодною зброєю: коси, примкнуті як старовинні алебарди, жердя — загострені, мов списи, та вила-трійчатки.

Наступ вели врукіпаш.

На коваля Велігуру покладено забезпечити резерви. Мусив гасати по селу й кликати, а то й просто вигонити з хат усіх старих і малих, годящих до бійки, — додержуючи, певна річ, класового підходу: строкових, безземельних та чиншовиків, котрі, крім оренди від графа, мали землі лише три аршини, як упокоюються, та худоби — вошей в кожусі.

Противник зафортечився на території економії.

Хто був противник, відомо не було.

— А хто його знає, — одмахнувся Тимофій Гречка, коли дядьки настирно прискіпувалися, бажаючи знати, проти кого ж будемо воювати? — Вороги! — констатував він сердито. — Контра! Агенти імперіалізму! Світова буржуазія! Душа із них геть! В штаб Духоніна! І амба!

Тимофій Гречка був обраний на голову Бородянського ревкому. Ще членами військово-революційного комітету були: Вакула Здвижний, коваль Велігура, наймит Омелько Корсак та капрал Олексюк — галичанин із австрійських військовополонених.

Донці, що несли охорону маєтку графа Шембека, подалися до себе на Дон. Гайдамаків Центральної ради викликано до Києва — з огляду на проголошений генеральним секретаріатом «порятунок України». І Бородянський ревком вирішив скористати з слушної нагоди: поділити графську землю, доки в графській економії не було збройної сили.

Тимофій Гречка, правда, мав ще й інший інтерес: землю поділити чимскоріше, бо його, Тимофія Гречку, якраз обрано від Бородянської Ради депутатів делегатом на з'їзд Рад у Києві, мав уже їхати за три дні і побоювався, що без нього люди таки не наважаться. Тож і мав поспішати, щоб закріпити як слід владу на місцях: вже ж мужик, як дістане землю, як розпишеться в Раді, що прийняв на себе наділ, тоді вже й з руками й ногами її в нього не одірвеш!.. «Владыкой мира станет труд!»... Та й (коли по правді признатися) кортіло Тимофієві й похизуватися в Києві на тім з'їзді: прибув, мовляв, во ісполненіє приказа, рапортую, що декрет про землю виконано і землю поміж бородянської голоти поділено, як і вийшов закон!

Дядьки, правда, питалися в Тимофія офіційно, як у голови ревкому:

— А від кого ж той декрет, сказати б — новий закон?

Проте, хто ж видав декрет про землю, яка влада його проголосила, люди не могли з'ясувати: якась Рада Народних Комісарів. А що то за «Рада Народних Комісарів» — толком ніхто не знав. Ставилися насторожено, але з повагою, бо ж, по-перше, — «народних», а по-друге, — «Рада»...

Гречка відповідав найбільш прискіпливим так:

— Байдуже — від кого, варто — який то декрет! А предписує він саме те, що мужикові й треба: бери в панів землю зразу й задурно! І вже! Бо революція! І за такий закон армія і народ кров свою в повстанні аж у Петрограді пролили!

— Воно, звісно, — згоджувались поважно дядьки. — Петроград — то столиця!

— Столиця революції! — повчально казав Тимофій.

Дід Маланчук, як голова Бородянської Ради депутатів, мусив слухати з писаревого голосу читання усіх нових законів, розпоряджень та всяких паперів і тому уважався тепер у селі людиною значною. Він додав довідку:

— Ульянов-Ленін такий є. Це він того декрета підписав.

— Правильний, виходить, чоловік — мислить собі, як люди.

— А Рада Народних Комісарів — вроді, як би сказати, диктатура пролетаріату...

— Пролетаріату?.. А про нас, мужиків, коли буде диктатура — не прописано?

— Сказано: робітничо-селянська власть, а форма власті — Ради.

— Понятно.

Словом, землю почали ділити. Гречка сам узяв у руки косинець на три аршини і пішов триаршинними кроками і по луках, і по ріллі, і по толоці: норму визначили самі — десятина на рота! Йшов з косинцем сам, за ним — увесь ревком повним складом, а за ревкомом сунули й люди цілим селом. День ішли, ніч, знову день, знову ніч — без сну, перекусювали тут же таки, при межі, і йшли знову далі: три тисячі ротів — це вам не горобенят у гнізді!.. Вже третього дня доходили аж до Дружні, коли — гульк! — оця напасть...

Заскочили якісь з битого шляху — тачанками їхали, наче від фронту, подейкували між людей: ударники смерті, покликані Центральною радою рятувати Україну. Спочатку війнули раз з кулемета — люди чкурнули хто куди, самий ревком з Гречкою залишився з косинцем у полі, а тоді завернули до економії, розташувалися наче на бівуак і вислали парламентарів з кулеметом і пропозицією: припинити безчинство до Установчих зборів!

З того воно й почалось: вирішили люди накласти зайдам, хай йдуть, звідки прийшли, своєю дорогою, хоч би й Україну рятувати, а в мужицькі діла не мішаються! І вислали своїх парламентарів: так і так — народу на заваді не ставайте, бо й самі візьмемося за люшні. Тоді ударники й вдарили з кулемета по хатах, котрі з краю від економії: прострелили льоху, дві телнички, одній старій бабі покалічили руку.

Отоді ревком, підтриманий калічними фронтовиками, і прийняв на себе: дати бій за всіма правилами, нападників з економії вибити й нагнати за село.

Отож австріяки — вони тепер уже були між народом наче свої, бо такі ж мужики, тільки австрійські, — пішли з лівої руки обходом; економічеські — їм землю нарізали також — заходили з правої; Гречка зібрав зухваліших молодиків, яким кортіло й собі повоювати, і рушив на удар.

— За мною! — подав команду Тимофій Гречка. — За землю селянам, за фабрики робочим! За революцію і диктатуру! Ура!

І стрелив з маузера. А хлопчак — з кіллям та вилами — бігом через картоплище та бурячник.

Та ударники були-таки військо при зброї і зустріли з кулемета й гвинтівок. Добре, що трапились ті кагати та бурти, а то б так і виложили усіх.

Гречка наказав: «Одставить!» — і подав знак Вакулі Здвижному накрити противника вогневою завісою.

Вдарила гвинтівка Вакули, вдарили обрізи, нагани й шомполки калічних фронтовиків — і бій заgrimів.

Таке відбувалося зараз у Бородянці.

Втім, і поза театром воєнних дій — в тилу, в самісінькому центрі села, у зборні Ради, — теж відбувалися нині події. Там зібралися зараз члени Селянської спілки обирати свого делегата на з'їзд Рад у Києві. Справа в тому, що учитель Хрестовоздвиженський та семінарист Дудка — від партії українських есерів — дали пояснен-

ня, що Тимофій Гречка є беззаконний делегат, бо Центральна рада не признає Рад на місцях і вислала інструкцію: раз уже бути з'їзду для обрання нової Центральної ради, то мусять прислати на цей з'їзд своїх делегатів усі філії Селянської спілки. Делегатом від Бородянки обрали, звичайно, голову філіалу — найстатечнішого господаря, Григора Омеляненка. А підделегатом до нього — на випадок, коли б захворіли Григор батькович чи якийсь клопіт по хазяйству, — управителя Савранського, бо ж і Василь Якович Савранський, як власник своєї землі, таки вписався вже й до спілки. З справою кінчено, та дядьки не розходилися із зборні — сиділи й опаски дослухалися: доки відбували свою громадську місію, якраз і вдарив бій — чути було кулемет, пахання гвинтівок і гупання шомполок, та й кулі вискали сюди і туди. А в зборні, за кам'яною стіною, було безпечно.

— Не інакше, як виложать увесь народ, — скрушно зітхали жалісливіші дядьки. — Светопредставленіє!

— Війна війні! Геть війну! — перестрашено іронізували інші, в'їдливіші. — Мир!.. А воно, дивись, війна з фронту і до нас докотилася!

— Анархія! Безчинство! — кип'ятився Василь Якович Савранський. — Нема того, щоб почекаати по закону до Установчих зборів! Чужу землю, бач, наважилися торкнути! От тобі й кара божа! Ще й зухвалі які, босяки, — проти армії руку наважилися підняти!.. Одміряли!

Григор Омеляненко зневажливо сплюнув крізь зуби.

— Одміряють їм — по три аршини на душу!.. Він сердито хмикнув. — Недурно оглашений Тимофій триаршинного косинця з собою прихватив... Наче наперед знав, скільки кому міряти.

Дядьки підхихикнули: хоч і боязко було, і душа завмирала з переполоху, а Омеляненкового дотепу без смішка не годилося проминути — найстатечніший господар, голова над усіма, а тепер ще й делегат...

Стрілянина від економії то завмирала на мить, то знову знімалася — щораз дужча, щораз рясніша. Подібно було, що з економії гуркотів вже не один кулемет, а два, а може, й три...

В тилу ще глибшому — по цей бік села, біля мосту через Здвиг, у світлиці хати Нечипоруків, — сиділи Софрон з дідом Маланчуком в оточенні жіноцтва: Софронова Домаха, Дем'янова Вівдя, Греччина Ганна та

Маланчукова баба. Жінки у печі сьогодні не палили й німіли з переляку без діла. Дід Маланчук проживав аж на тому кутку, що під Дружною, де тепер саме розгорнувся театр воєнних дій, але з переполоху забіг з своєю бабою аж сюди, бо тут кулі не літали та й стрілянину чулося ледь-ледь. Тепер дід Маланчук вже добре дочував.

— Пахають,— казав він і хрестився.— Оце — з нашої сторони: якраз від хати Никанора Кривого стріляло... А оце — з економії, саме з-під повітки з реманентом — значить, ударники смерті...— На слові «смерть» дід хрестився особливо заповзято.— А оце, тю,— шомполка Івана Ганджи! Господи боже мій, скільки вже його за браконьєрство і штрафовано, і до поліції спроваджувано, а він знову за своє... А це вже кулемет — не інакше, як німецької марки, бо наш «максим» зовсім інакший голос має...

Софрон сидів блідий, хрестився щоразу вслід за дідом і шикав на бабів, щоб бідкалися не дуже голосно, бо ще ненароком почують! Хто почує, про те знав тільки він сам.

— Господи, преблагий господи, пресвята богородице, свята трійця, помилуй нас і спаси! — молився пошепки Софрон.— Покарав-таки господь за те, що проти закону божого пішли...

Раптом стрілянину стало чути виразніше — враз застугоніло кілька кулеметів, вдарили залпами гвинтівки, а тоді докотилися й людські голоси.

— Ура! — докотив вітер.

— Не наші гукають! — констатував зразу дід Маланчук.— Наших я знаю голоси. Протівник «ура» лемситує. Не інакше, як в атаку пішов...

Софрон зірвався, знову сів, знову зірвався з місця й заметушився по світлиці:

— Куди ж його, куди?

В атаку справді вийшли ударники з економії. Їх було з півста, були всі при доброму озброєнні,— що їм морочитися з беззбройною юрбою?

Ударники дали з усіх кулеметів довгу чергу, а тоді вийшли за браму економії й, пострілюючи з гвинтівок, пішли полем на село — від кагати до бурту, від бурту до кагати.

Осадники — група прориву, правий і лівий фланги — мусили показати тил і кинутись навіткача.

Тимофій Гречка відходив останнім. Випускав обойму з-за кагати й перебігав назад, до бурту. Випускав з-поза бурту обойму і відбігав до кагати. І кляв увесь світ. Коли б то йому стояти зараз при орудії в башті, хоч би й проти «Гобена» та «Бреслау»! А тут тобі огневої насиченості ані... Словом, діло було не на воді, а на сухопутті, і Гречка не добирав, як правильно повести бій проти переважаючих сил противника. Він кляв увесь світ, випускав обойму і відбігав за своїми назад. Потім пустив найбільшого, який тільки є на світі, матроського закрута — і чкурнув навтікача: обойм більше не було — з маузера була дурна цяцька.

Вакула Здвижний лежав просто на шляху — позиція вигідна, якраз у профіль цепам противника, та й окопа Вакула не потребував: однаково безногу людину тільки з половини видно. Лежав і стріляв спокійно і ритмічно: п'ять випустить одну за одною, тоді забариться лише на хвилинку, щоб заставити нову обойму, і знову раз за разом п'ять. Огневого припасу було в Вакули до біса: припас патронів повні кишені, за пазухою, ще й в шапці. Та гірше було в підорудній йому розстрільні: шомполки вже вистріляли геть-чисто весь порох, пістолетники теж витратилися сповна — і огневий заслін другого ешелону враз замовк.

Вакула глянув по своєму заслону праворуч та ліворуч.

— Хто вистрілявся — відходити!.. — наказав він. — По одному!.. Перебіжкою!.. Поза хатами — і по хатах!.. Виконуй!

Калічні фронтовики один по одному — хто перебіжкою, хто перелазом, коли без ноги, — подалися з позиції геть: хоч калічні, а фронтовики, і наказ виконували точно.

Тепер у заслоні Вакула залишився сам і стріляв далі: п'ять раз за разом, тоді знову п'ять.

Хлопці з Греччиної групи прориву, хто з кіллям, хто з вилами, теж промайнули чимдуж мимо Вакули.

— Кілля кидай! — гукав їм Вакула навздогін. — Щоб признаку не було! А вила — в солому!

І стріляв далі.

Тимофій підбіг до Вакули і впав на землю поруч.

— Програли ми бій, Вакуло! — простогнав Гречка, у розпачі аж схлипнувши. — Матері його із стонадцяти орудій!

Вакула випустив п'ятого і, доки заганяв нову обойму, відказав понуро:

— Програли... Відступай...

І знову стрельнув п'ять раз.

Ударники вже просочилися через бурячник — один за одним вони перебігали шлях і припадали за стовбурами товстених столітніх лип, саджених ще Шембековими прадідами для цариці Катерини Великої. Від Вакулиної засідки розстрільня ударників була вже недалеко, і Вакула спустив на гвинтівці прицільну рамку на двісті.

— Тікай! — гукнув він Гречці.— Якраз добігти встигнеш!

— Як — тікай? — здивувався Тимофій.— Погибать будемо врукопаш! Ти ж на своєму заді до хат не доскакаєш!..

— Тікай! — залентував Вакула.— Мое діло — прикривати огнем!

— А!..— Гречка виматюкався, підхопився на рівні, вхопив Вакулу в оберемок, щоб нагинці, з ношею на руках податися назад до села. Вакула, хоч і півчоловіка, а був таки важкий — далеко з таким тягарем не забіжиш.

— Дурне!.. Пустити!.. Видно ж нас буде: обох покладуть!..

Гречка зробив два кроки, але Вакула рвонувся, пхнув його куксами в живіт — Гречка не вдержав, і Вакула брякнув долі. Він зразу ж підповз до своєї гвинтівки і знову взявся стріляти.

— Дурне! — лаявся він.— Паузу не можна робити — вони ж тоді кинуться бігом!.. Тікай, матері твоєї!.. — вже істерично, от-от впаде у напад, загорлав Вакула.

Гречка підняв маузера, застромив за очкур.

— Не підуй! — рішуче гарикнув він.— Разом будемо пропадати!..

— Матрос Гречка! — гримнув Вакула.— Я тут приймаю на себе командування, як старший на сухопутті чином: виконуйте мій наказ — тікати!..

В армії Здвигний мав ефрейторське личко.

П'ять випалів один за одним з руки Вакули гримнули знову по Шембекових липах. Дві ворожі гвинтівки замовкли.

Гречка заплакав:

— Пером тобі земля, Вакуло!.. Умер ти за революцію!.. Прощай!

Плачучи вголос, Тимофій побіг нагинці до села...

А в чорній хаті Нечипоруків, у комірчині, сидів сам Оксентій Опанасович. Пленум Центральної ради був на

канікулах — правували в Києві сама Мала рада та генеральний секретаріат — і Оксентій Опанасович ці дні хазяйнував на своїй. Отут його й заспіла ця напасть, отак і накотився на його голову бій. Оксентій Опанасович як ухопився за голову, коли почалось, так і сидів вже з годшну, тільки інколи похитувався й постогнував, наче йому болів зуб.

— І що його в світі божому робити?.. І що воно в світі божому діється?..

По правді ж чинили мужики, коли пішли землю ділити — раз такий з самого Петрограда вийшов закон... Але по закону чинили й оті ударники — раз такого закону тут, під Центральною радою, не признано...

А хіба є такий закон, щоб у людей стріляти і кров проливати?

А хіба є такий закон, щоб була контрреволюція, раз тепер революція?

Наговорили ж, набалакали ж такого!.. Бучу таку зняли!..

І хіба є такий закон, щоб мужик так і залишився без землі? Пишнота та благоліństwo!.. Такі слова вимовляли!.. Невідомі раніше революційні слова... І от тобі маеш...

Як же воно буде? Що його робити?

Куди ти дивишся, господи? Чому людей не напоумиш?! Ідол ти, господи, прости, господи...

А Вакула Здвижний все сидів на своїх куксах, совався задом на віддачу після кожного пострілу і стріляв. П'ять раз за разом, а тоді знову п'ять. Патронів ще вистачало пострілів на п'ятдесят. Якщо люфа не розжариться і магазин не заїсть. Ударники підбігали від липи до липи. І Вакула вже понизив рамку на сто. Втім, зліва і справа постріли противника гриміли вже йому й ззаду: противник загипав фланги. Півста, та ще й з кулеметами, проти одної гвинтівки.

Село принишкло позаду. Австріяки вже добігли до своєї казарми. Економічеські подалися в ліс. Сільські розбіглися по хатах, поховали кісся та вила й принишкли. Тихо стало в селі. Тільки — п'ять і знову п'ять — гриміли Вакуліні постріли.

В повітрі над селом пурхали перші сніжинки.

Куля вдарила Вакулу Здвижного в груди.

Замовкла і його гвинтівка.

ВІЙНА

1

Величезний зал у дві з половиною тисячі горлянок ревів, а Затонський стояв перед ним на трибуні і посміхався.

То була невесела посмішка, коли варто заплакати, а уста проти волі кривляться, м'язи обличчя наче зсудомлює — і стримати таку нервову посмішку, як відомо, несила.

А сміятися не було чого.

Адже Затонський відкривав Всеукраїнський з'їзд — довгожданий з'їзд Рад! — а йому гукали: геть!

І події, які передували відкриттю з'їзду, були трагічні.

Роззброєно й вислано за межі України не лише київські збільшовизовані частини. Роззброєно і значну частину тих збройних сил, які б могли прийти київським повстанцям на допомогу. У Вінниці та Жмеринці загопи з корпусу Скоропадського роззброїли й окремі частини другого гвардійського корпусу.

Тепер вже хочеш чи не хочеш, а взаємини з Центральною радою доводилось вирішувати тільки... мирним шляхом.

Першим кроком на тому «мирному» шляху був... страйк. Київські пролетарі — вже котрий раз за ці місяці — оголосили загальний політичний страйк. Вони протестували проти підступного роззброєння й вислання солдатів-більшовиків. І вони вимагали: «З'їзд! З'їзд Рад! Негайно! Завтра ж!»

І от — з'їзд...

Організаторам з'їзду з'їзд гукав... геть!

На з'їзд мало прибути з півтисячі делегатів. Але прибуло... біля трьох тисяч. Понад дві з половиною тисячі виявилися... неправомочними, бо не були делегатами ані від місцевих Рад, ані від солдатських комітетів. Центральна рада викликала представників від усіх філій Селянської спілки та від усіх, навіть найдрібніших, українізованих армійських частин. Заможні, статечні сільські дуки та зухвалі, скажені гайдамаки з'явилися в організаційний комітет з'їзду і зажадали собі мандатів. Оргкомітет, певна річ, відмовив. Тоді гайдамаки юрбою ували-

лися в приміщення комітету, членів комітету витягли нагаями, шухляду в столі розбили, добули силоміць печатку й... проштемпелювали дві з половиною тисячі «законних» мандатів... Такого ще в світі не бувало. Такого не знала ще історія парламентаризму.

І ось вони сиділи в залі — дві з половиною тисячі фальшивих делегатів з фальшивими мандатами — і загукали «геть», тільки вздріли на трибуні більшовика.

Затонський набрав повні легені повітря й закричав що було сили:

— Товариші!.. Від імені Київської Ради робітничих депутатів, від імені обласного комітету партії більшовиків...

— Геть! Геть більшовиків! Геть москалів з неньки України!..

Лівим оком (коли глянути скоса) Затонський бачив: зразу за порталом куліс товпляться купкою товариші, організаційний комітет з'їзду — Бош, Іванов, Тарногородський, Горовиць, Гамарник, Леонід Пятаков, інші. З-поза їхніх спин визирають, спинаючися навшпиньки, щоб краще бачити, представники Центральної ради: Грушевський, Винниченко, Петлюра, ще хтось. Правим оком (теж якщо скосити) Затонському було видно: із залу через стелини над оркестріоном на сцену дереться юрба — дядьки у синіх чумарках, гайдамаки з нагаями в руках, якісь цивільні з жовто-блакитними розетками на піджаках.

— Ми вважаємо з'їзд неправомочним... — гукав Затонський. — І пропонуємо відкрити тільки нараду...

В цей час гайдамаки вже перехопилися з зали на кін, попереду бігли якісь цивільні. Цивільний зразу підскочив до Затонського і пхнув його в груди, гайдамака заскочив ззаду й ліктем заломив голову назад. Затонський впав навznak.

Падаючи, він ще побачив: товариші з-за куліс кинулися теж на кін — мабуть, йому на допомогу; за ними бігли ще люди: Грушевський, Винниченко, Петлюра, інші.

— Слава! — ревів зал. — Бий більшовиків!

І бійка вже зчинилась. В купі тіл над собою і довкола Затонський бачив Гамарника, Пятакова, Тарногородського, Горовиця, Іванова, мелькнув Боженко, звідкілясь з'явився Картвелішвілі, ще хтось, ще... Вони хапали гайдамаків та дядьків і відтягали їх геть. Але підскакували з залу нові й відштовхували їх. Хтось упав. Когось відтягали за ноги. Хтось свистів, заклавши пальці до рота.

На трибуні з'їзду відбувалась бійка, як між п'яними під шипком.

І ще крізь метушню Затонський бачив: Грушевський, Винниченко, Петлюра пройшли від куліси просто до столу, наготовленого для президії, і стали позаду, вдивляючися в зал. Грушевський простягнув руку до срібного дзвоника.

Затонський таки звівся — юрба в бійці сунулася за куліси,— на авансцені перед столом президії стояла Бош.

Грушевський вже скинув руку високо вгору й з усіх сил калатав у свій дзвоник, закликаючи до ладу й тиші.

— Товариші! — гукнула Євгенія Бош.— Від імені обласного комітету нашої партії...

— А! — загукали гайдамаки, які ще не прибралися з кону.— То це та сама Бош! Ану, давайте її нам сюди, зараз ми їй...

Розмахуючи нагаями, вони кинулися до жінки, що стояла одна проти них. В залі стихло.

— Ну? — гукнула Бош.— Панове Грушевський, Винниченко й Петлюра! Давайте ж наказ своїм гайдамакам вчинити самосуд над більшовиками!..

Гайдамаки з нагаями пристанули. В залі запала тиша.

— Панове добродійство, шановні товариші! — змолвився, мало не заплакав Грушевський.— То є... то, прошу вас...— Він і далі, забувши з переполоху, мотав правицею і калатав у свій дзвоник водночас із тим, як казав, і це був наче акомпанемент балабончиків під дугою в молодецької трійки на засніженому степовому роздоллі. Втім, він таки огонтався: — Всеукраїнський з'їзд Рад від імені Центральної ради оголошую відкритим!

Петлюра — він таки був співак! — заклав палець за борт френча і затягнув:

Ще не вмерла Україна...

Зал в один голос підхопив.

2

У невеличкому залі Дворянського зібрання їх зібралось сто двадцять п'ять.

Саме місце зборів схияло до невеселих жартів та похмурих дотепів.

— Пролетарські зозулі в дворянському гнізді? — першим пожартував Андрій Іванов.

Сто двадцять п'ять, які зібралися тепер тут уночі, були всі законними делегатами з'їзду і представляли сорок дев'ять місцевих Рад.

Переважно це були більшовики; десятків зо два позапартійних; кілька лівих українських есерів; кілька українських есдеків — теж лівого крила. Всі вони щойно демонстративно покинули «з'їзд» — неправомочне збіговисько політичних хуліганів, спекулянтів на національних почуттях, політиканів-узурпаторів.

З гуртка українських соціал-демократів — партії, до якої належали керівники генерального секретаріату, Винниченко і Петлюра, — чулося обурене:

— Центральна рада зрадила маси, від імені яких говорить, і це треба роз'яснити масам!..

У гуртку лівих українських есерів — лівиці партії, до якої належала більшість членів Центральної ради, а очолював її сам Грушевський, — воліли більш рішучих дій:

— Ми мусимо взяти керівництво Центральною радою в свої руки!..

Позапартійні теж трималися окремо — фракцією, але поміж них панував занепад:

— Адже реальних сил боротьби проти Центральної ради нема...

Це не було ще засідання, хоча Бош і оголосила, що відкриває нараду делегатів з'їзду, — всі говорили і сперечалися враз, але трибуна теж не стояла порожньою.

На трибуні з'явився Коля Тарногородський, делегат від героїчної Вінниці.

— Товариші! — палко вигукував тихий Коля. — Війни між революційною Росією та буржуазним урядом України все одно не уникнути, і, хто його знає, може, справді від кожного лиха буває й добро! Можливо, це вийшло саме доречно, що ультиматум Ради Народних Комісарів наспів саме до початку з'їзду. І навіть якщо ця банда узурпаторів і винесе якісь ухвали, то в світлі ультиматуму контрреволюційне обличчя Центральної ради стане виразним для найширших мас, і вони підуть за нами і проти Центральної ради!

Мова йшла про ультиматум Ради Народних Комісарів. Центральна рада одержала його перед з'їздом, і Петлюра несподівано оголосив його до початку. Це й розпалило настрої і без того зухвалих гайдамаків та куркулів із Селянської спілки.

Ультиматум Ради Народних Комісарів ставив, власне, чотири вимоги. Щоб Центральна рада негайно припинила дезорганізацію фронту самочинним передислокуванням українських частин. Щоб Центральна рада не пропускала більше на Дон військових з'єднань. Щоб Центральна рада не чинила перешкод революційним частинам, що ведуть боротьбу проти каледінського контрреволюційного заклоту. Щоб Центральна рада припинила роззброєння революційних військ і негайно повернула їм та Червоній гвардії відібрану зброю.

Рада Народних Комісарів давала Центральній раді строку сорок вісім годин. Якщо протягом цього часу Центральна рада не дасть задовільної відповіді, то тим самим вона признає себе в стані війни проти Радянської влади в Росії і на Україні.

Ультиматум підписав Ленін.

Сто двадцять п'ять делегатів — справжніх, законних делегатів, вигнаних, проте, зі з'їзду узурпаторами, — гомоніли й хвилювалися, говорили всі враз: що ж робити, як бути?

Саша Горовиць сидів окремо в кутку — понурий і мовчазний. Це було неправдоподібно, але це було так: пристрасний, запальний, завжди найперший гарячий промовець, Саша Горовиць не вронив досі й слова, наче й не слухав, що казали і в хвилюванні гукали інші. Він кусав собі нігті й прикипів поглядом до якоїсь йому самому не видимої крапки. Він був цілковито занурений в себе самого.

Чорт забирай! Здається, Саша заплутався. Саша нічого не розумів. Вірно було і так, і так. Але і так, і так... було невірно.

Саша домагався, щоб вести боротьбу проти контрреволюції в злагоді з Центральною радою, бо ж Центральна рада була єдиним органом, який уособлював у собі прагнення до національного визволення, а цими прагненнями — до національного визволення — більшовики не мали права нехтувати і мусили ставити їх поруч із боротьбою за визволення соціальне... Але ж діяльність Центральної ради була наскрізь... контрреволюційною.

Саша заперечував, щоб проти Центральної ради закликати сторонню силу — багнети гвардійського корпусу, бо йшлося ж не про війну між імперіалістичними державами, а про класову боротьбу в самому народі, отже, боротьба мала провадитись тільки власними си-

лами... Але Центральна рада роззброїла і сторонню силу і... власні сили.

Саша був взагалі проти війни. Братися до зброї можна лише в тому разі, коли сили контрреволюції нападають, коли б вони перші пішли війною. А тут першими виставили ультиматум... свої, і погрожує ультиматум... війною.

Чи Саша вже перестав розуміти, що таке війна? Хіба сам він за перемогу соціалістичної революції, за пролетаріат не віддасть свою власну кров до останньої краплі?.. Хоч зараз... Так у чому ж річ?

Втім, понурий та мовчазний сидів не лише Саша Горовиць. Понурі та мовчазні сиділи всі ті члени Київського комітету, котрі, як і Горовиць, заперечували проти озброєння, проти повстання...

Адже справді: коли б своєчасно і широко озброїтися, коли б виступити першими, коли б вчасно підняти повстання — не позавчора, коли було вже пізно, а тоді, зразу після перемоги на барикадах Жовтня, коли Центральна рада ще лаштувалася до Тимчасового уряду, коли...

Товариші сиділи мовчазні й понурі, а вся нарада збуджено гула. Треба було щось робити. І робити негайно. Але що саме?

В цей час і вбіг до зали Василь Назарович Боженко.

— Хлопці! — загукав Боженко ще з порога.— Сидите тут, дискусії розводите, тари-бари! А зараз вам буде кришка!

Боженко зразу стрибнув на підвищення до трибуни, в руці у нього був паган.

— Що таке? — обурилася Бош.— Василю Назаровичу, що ти знімаєш паніку?

— Знімаю! — зарелетував Боженко, розмахуючи паганом.— Паніку! Бо така ситуація, щоб ти знала! Петлюра віддав наказ...— Боженко задихався від швидкого бігу і наче стріляв словами: — Арештувати нас усіх к чортовій бабусці!.. «Січовики» й гайдамаки вже вирушили з казарми... За п'ятнадцять-двадцять хвилин вже будуть тут... Точно. Моя розвідка.

Боженко глянув на годинник — величезну «цибулю», приладнану на руці широким ременем.

— Точно! За п'ятнадцять будуть тут. За десять щоб нас тут не було! Закривай митюжок. Виходити чорним ходом. У двір. Тоді на Хрещатик. А ще краще — дворами і на Костельну. Гайда!

Треба було розходитися чимдуж, але розійтись просто так — розбігтися, поховатися — було неможливо.

З усіх боків посипалися запитання:

— Що ж ми тепер — нелегальні?

— Що ж нам — у підпілля?

— Раз війна, вони інтернують нас і оголосять військовополоненими!

Українські есери і українські соціал-демократи запропонували:

— Нехай арештовують! Арешт усіх законних делегатів з'їзду незаконними викличе обурення в масах, і в цьому буде наш найкращий протест проти свавілля!..

Ця пропозиція викликала сміх і обурення.

— Півня — під ніж, а він кукурікає! — розлютився Боженко. — Кажу: розходьтєся мерщій! Або виймай, хлопці, нагани, будемо боронитися! — В правій руці він тримав свій наган, лівою витяг з кишені гранату «лимонку».

Два десятки пістолетів, які б знайшлися в делегатів, це було ніщо, та й чи варто було накладати життям з дурного протесту?.. Потрапити під арешт всьому керівництву більшовицької організації південного заходу України, всім представникам місцевих Рад в хвилину, коли мала початися активна всенародна боротьба за владу Рад на Україні, — це означало наперед обезглавити справу організації боротьби. Їх було тільки сто двадцять п'ять, але кому ж, як не їм, цим ста двадцяти п'ятьом — з'їзду уповноважених народом, — і очолити боротьбу?

— Розходитесь по одному, по двоє! — запропонувала Бош.

— Всім прямувати на Печерськ, в «Арсенал»! — додав Іванов. — Наш червоногвардійський загін при зброї. Під його охороною поведемо далі роботу... з'їзду...

Делегати потовпилися до виходу.

Але на трибуні став знову Тарногородський.

— Товариші! — спинив Тарногородський усіх. — За три дні у Харкові починається з'їзд Рад Донецько-Криворізької області. Пропоную: всім складом делегатів Південно-Західного з'їзду негайно переїхати до Харкова, об'єднатися з Донецько-Криворізьким з'їздом — це й буде Всеукраїнський з'їзд, законний і правомочний! І він доведе роботу до кінця...

Це справді була блискуча ідея. Бош зразу оцінила її. Адже в Харкові збираються представники пролетарської частини України: донецькі шахтарі, криворізькі рудокопи, металурги з Катеринославщини. Може, й справді нема лиха без добра? Адже саме життя, самі обставини боротьби дають прекрасну нагоду покінчити з сепаратистськими настроями серед діячів Донеччини та Криворіжжя — їх тенденцією відокремити себе від України, оголосити свою Донецько-Криворізьку республіку?

Коля Тарногородський схвильовано гукав. Він наче чув думки Євгенії Богданівни і поспішав висловити їх:

— Вірно! Харківський з'їзд виповість волю всього українського народу, і ми оберемо там новий склад Центральної ради, тобто я хочу сказати — Всеукраїнський Центральний Виконавчий Комітет Рад! Нову владу для Української народної республіки! Без Грушевського, Винниченка і Петлюри!

Схвальні вигуки зустріли слова Тарногородського.

— Розходьтєся ж, розходьтєся швидше! — гукала Бош. — Всі на Печерськ! Всі сьогодні ж до Харкова!..

Вона хотіла ще казати щось до товаришів, що товпилися в дверях, але Боженко взяв Євгенію Богданівну за плечі і підштовхнув до виходу.

— Ну яка ж бо ти, Богданівно! — докірливо сказав він. — Чи тебе з поліцією виводити? Анархію розводиш! І товаришів затримуєш, і сама затримуєшся. От-от «січовики» з гайдамаками нагрянуть! Ану, котись!..

Боженко безцеремонно випхав Бош за двері і йшов останнім, зганяючи людей вниз по сходах і погукуючи:

— З чорного ходу праворуч — на Хрещатик, ліворуч — на Костельну. З двору в двір, а там разів зо два через паркани — і ваших нету!..

Він випровадив усіх, загасив світло в залі, в усіх коридорах та вестибюлі, потім ще раз поторгав вихідні двері — чи замкнені на ключ, тоді заклав ще їх на великий засув-прогонич і тільки тоді пішов і сам із зовсім спорожнілого приміщення.

Прочинивши двері чорного ходу, Боженко прислухався. В парадні двері якраз стукали. Спочатку не гучно, а тоді забарабанили дрібно й лунко.

— Колодками наганів грюкають! — констатував Василь Назарович. — Стукотіть, стукотіть! Головою об стінку...

Він причинив двері — бо десь у приміщенні забуто відчинену квартиру і сильно протягало холодом — і роздивився в дворі. Ні з правої, ні з лівої руки товаришів вже не було видно: подалися хто в прохідний тунель до будинку Волзько-Камського банку — тим шляхом Липневих днів і Василю Назаровичу вже доводилось тікати від юнкерів; хто через паркани, поза будинками банкіра Доброго, через садиби спадкоємців того ж таки Доброго, на Костельну. Сніг падав густо, пухнастими мушками, лапатий та важкий. Снігопад швидко приривав ясні сліди.

Василь Назарович схвально крякнув:

— Диви! І природа на конспірацію робить...

В парадні двері вже гупали так, що чути було й сюди, в двір.

— Не інакше, як прикладами стукають! — констатував Боженко. — Дріботить, дріботить! Дворяни знали, які собі двері ставити! Дуб у два шари навхрест — по півтора дюйми стелина, на каруку і на гвинтах, ще й міддю облямовано — это понимают надо! — Унятливе плотницьке око Василя Назаровича бачило кожну дерев'яну річ наскрізь. — Телеграфного стовпа треба повалити, рук у двадцяттеро взятися, розгойдати — гов, раз! — і довбонуті! А так що... — Боженко зневажливо махнув рукою. — Котіві під хвіст. Ну й непонятливий, їй-право, народ!..

Він постояв ще, спостерігаючи, як під заметіллю зникли сліди праворуч і ліворуч.

— Н-да,— хмикнув Василь Назарович, щільніше запинаючи свого коротенького кожуха, бо підвівало під поли,— таке, виходить, діло: раз знову конспірація, значить, знову ж у підпілля, не інакше. От катеринка!..

У парадні двері щось гахнуло — аж затрусився весь будинок.

— Диви! Невже до телеграфного стовпа таки додумалися славних прадідів великих правнуки погані?

Важкі удари розітнулися ще раз і ще раз.

— Ні,— констатував Василь Назарович,— стовпчики з-понад тротуару повивертали й гатять. Стовпчиками, братця, діла не буде!

В цю хвилину гримнуло оглушно, і з кількох шибок горішнього поверху посипалось дрібне скалля скла.

— Бомба! — констатував Боженко. — Одною, братця, не візьмеш. Треба докупити зв'язати штук п'ять, тоді...

Наче точно виконуючи його вказівку, вибух гримнув ще оглушливіший, ще сильніший — і повилітали шибки в кількох вікнах і першого поверху.

— О! Тепер діло буде. Либонь, час і собі в проходку...

Боженко кинув оком ще раз на сліди на снігу — хуртовина вже засипала їх так, що й знаку не було. Двері чорного ходу, позаду Боженка, хряпнули — з будинку війнуло сильним протягом. І водночас почулося — наче вибухом — людські голоси: вигуки, лайка, слова команди: гайдамаки й «січовики» вдерлися-таки в приміщення. Боженко запнув кожушок зовсім щільно і побіг підтюпцем через двір, за флігель, до убиральні, а тоді крізь вилам у кам'яній стіні — до сусіднього подвір'я спадкоємців банкіра Доброго. Відступ делегатів з'їзду, так би мовити, прикрито, тепер можна забиратися й собі.

Сніг сипав чимдалі рясніше, закриваючи все окіл густою, непроглядною білою запоною.

— Погодка! — задоволено констатував Василь Назарович. — Рано сніг ляга! Не інакше, як на врожай! Хто обсіявся, а кому збирати...

Сніг сипав і сипав як з рукава.

4

Снігом, здавалося, засинало весь світ.

Білою пеленою вкрито поля окіл; переліски в бік до Союму та очерети понад Вірським ставом кучугурилися над білою гладінню, наче випушка білого смушку на білому ж кожусі. Білі, з важким сніговим грузом на обважнілому гіллі брели Сумським шляхом тополі в далечінь. Білими шапками увінчано верхки телеграфних стовпів, що нескінченними шеренгами шикувались понад залізницею. Хатки білопольських окраїн стояли засипані снігом до стріх — сніговиця перетворила їх у замети. Пристанційні будівлі і навіть галереї депо виглядали лише величезними сніговими буграми, а валки поїздів були схожі на величезні, засипані снігом бруствери понад заметеними трапшнями залізничних колій. Сама станція Ворожба — двоповерхова будівля вокзалу — була подібна до величезної білої папахи з чорним шликом: чорний дим з широкого комина стелився донизу.

Власне, цей чорний димовий шлик і був єдиним свідченням, що життя ще не вмерло, що життя ще жевріє на землі.

Коцюбинський, Примаков, Фіалек і Чудновський стояли край перону ні в сих ні в тих. Що ж його робити?

Хуртовина паралізувала все: залізничні магістралі сковано, рух поїздів припинився.

— Начальник же станції сказав,— непевно протяг Чудновський,— що на Київ колію розчищено, півгодини як пройшов снігоочисник, і поїзд можливий...

Він потоптував ногами в блаженських чобітках, щоб зігріти промерзлі ноги, і тоді лівий, порожній, рукав його шинелі починав підстрибувати й теліпатися: ліва рука на бинді була під шинеллю — поранення в Жовтневі дні в Петрограді.

— Розчищено тільки праву, київську,— сердито буркнув Фіалек.— Отже, з Києва поїзд може прийти, але на Київ — дзуськи!

— А тепер снігоочисник подався на праву, харківську,— додав Примаков,— таке розпорядження Вікжелю й українського главковерха Петлюри: магістраль живлення Українського фронту!.. А на Москву,— хмикнув він,— не будуть чистити ні правої, ані лівої. В порядку... розриву дипломатичних зносин і... державного самовизначення...

— Сволота! — мовив крізь зуби Коцюбинський.

І всі четверо далі позирали ліворуч — на Харків, на Курськ та Москву, звідки чекали, а раптом таки буде поїзд. Усім чотирьом треба було на Київ.

Чудновський — делегат Другого Всеросійського з'їзду Рад від Південно-Західного фронту — після участі в керівництві Жовтневим повстанням мусив чимдуж повернутися до ставки фронту: адже ставка злигалась з Петлюрою та Каледіним, і більшовицькій організації фронту було що робити! Треба поспішати!

Київські делегати з'їзду Фіалек і Примаков — після ліквідації путчу Керенського на підступах до Петрограда — теж повертались додому в Київ. Примакову спішилося до зарізу. Йому з Коцюбинським треба було бути в Києві ще вчора.

І причин невідкладності було дві.

По-перше, Коцюбинський і Примаков були делегати від Чернігова на скликуваний в Києві — ще на вчора — з'їзд Рад. По-друге, Центральний Виконавчий Комітет Рад і Центральний Комітет партії посилали членів ЦВК по всій країні — для організації радянської роботи на

місцях. Від ЦВК їх напучував Свердлов. Від ЦК — Ленін.

Ленін — це було позавчора — сказав:

— Не баріться! Сьогодні ми направили Центральній раді ультиматум. Завтра — український з'їзд Рад. Події назрівають. З'їзд буде трудний. Ваша участь в ньому обов'язкова. Раду треба зробити радянською! Міцно, міцно потисніть руки всім українським товаришам!

Ілліч поклав свою долоню — м'яку, але з такими сильними, як у піаніста, пальцями — зверху на руку Коцюбинського, другу руку поклав на плече Примакову, прихилився близько:

— ...Як українці ви можете влаштовувати в себе життя, як ви хочете. Але ми простягнемо братерську руку українським робітникам і скажемо їм: разом з вами ми будемо боротись проти вашої і нашої буржуазії. Тільки соціалістичний союз трудящих усіх країн усуне всякий ґрунт для національного цькування і гризні.

Потім Ілліч просив їх, — українців, делегатів українського з'їзду, що прибудуть на з'їзд безпосередньо з Петрограда, після того як вони самі брали участь у встановленні Радянської влади в країні, — в своїх виступах на з'їзді наголосити на тому, що повстання в Петрограді було повстанням в ім'я будучини всіх народів колишньої Російської імперії і участь у ньому брали робітники і селяни всіх національностей. Ілліч підкреслив також, що хоч і як потрібні нині революційні військові частини в гарнізоні Петрограда, петроградський штаб не чинить жодних перешкод проти того, що українці-солдати повертаються зараз додому, щоб взяти участь у боротьбі за владу робітників і селян на Україні. Солдати-українці виїздили на Україну при зброї і згідно маршрутів, які їм давав спеціально утворений український штаб.

Так, це був поважний аргумент для виступу на з'їзді — в той час, коли Петлюра роззброює на Україні солдатів-росіян і висилає їх за межі України навіть без харчових припасів і без одежі.

На прощання Ленін сказав ще:

— Нам кажуть, що Росія роздробиться, розпадеться на окремі республіки, але нам нічого боятися цього. Хоч би скільки було самостійних республік, ми цього страшитись не станемо. Для нас важливе не те, де проходить державний кордон, а те, щоб зберігався союз

між трудящими всіх націй для боротьби з буржуазією яких завгодно націй...

І от вони четверо стояли... на кордоні між Росією та Україною. Вони поспішали на Україну — з ленінським завданням, і... спізнювались. Поїздів не було. Замети.

Юрій Коцюбинський сердито копнув ногою товстий шар пухкого вогкого снігу.

— Чорт! А це що за ешелони, чи ти не знаєш, Віталію?

Праворуч від станції, один в один, на трьох чи чотирьох коліях поруч, вишикувалися довжелезні валки червоних пульманів. Великі снігові шапки накривали вагони — поїзди перестояли всю заметіль: вони прибули сюди ще вчора і позавчора.

— Хлібні маршрути, — відповів Примаков. — На Москву й Петроград. Затримані з наказу генерального секретаріату. Винниченко з Петлюрою наказали припинити довіз хліба в Московщину — нехай робітничо-селянська влада понухне з голоду!

— Сволота! — знову буркнув Коцюбинський.

Лагідний і стидкуватий вдачею, Юрій ніколи не лаявся.

— Хлопці! — Юрій блимнув оком на ешелони з зерном, потім на товаришів. — А може, буде наказ повернути ці ешелони назад, до Києва? Ми б причепилися на буферах... — Він зразу сердито хмикнув. — Гарна була б картинка? Повертаємось з хлібом, який Петлюра з Винниченком відірвали від рота в петроградських та московських товаришів...

— Все одно! — махнув рукою Фіалек. — Лінія на Київ ще не розчищена, розчищена тільки з Києва і на Харків...

І в цей час вони почули гудок.

Гудок линув з правої руки — з київської колії, та вони все одно поглядали ліворуч і наставляли туди вуха — чи не загуркоче, чи не з'явиться поїзд з Харкова чи Москви?

Ні. Поїзд йшов з Києва. Він виринув з білої пелени чорною гадюкою і чаккав вже під семафором. Був день, але вогні на паровозі світилися: біла снігова імла стояла над просторами наче туман, наче чудернацький білий смерк.

Це був пасажирський поїзд — з зелених, третього

класу, та синьо-жовтих «мікст», другого і першого класу, вагонів: вчорашній пасажирський, якого затримав у дорозі буран.

— Хлопці! — сказав непевно Коцюбинський. — А може, поїдемо на Харків? А тоді — через Полтаву чи навіть через Катеринослав — до Києва? Може ж, там, на південь, нема таких заметів?..

— Мені, як знаєте, байдуже, — відказав Фіалек.

Примаков мовчав. Чудновський роздратовано стелу плечем, і його лівий рукав знову застрибав:

— Навіть коли там немає заметів, то в Харкові будемо завтра, а там ще ціла доба... Вже краще пішака просто на Київ...

Брязкаючи буферами, поїзд спинився перед пероном. Бемкнув дзвін — начальник станції зразу дав перший дзвінок. Поїзд запізнився на півдоби — начальник поспішав відправити його далі.

З вагонів сплигували пасажери. Здебільшого то були не приїжджі — кому їхати з Києва до Ворожби! Здебільшого то були люди з чайниками в руках — вони сплигували і зразу питали: де окріп, де «титан»? Пасажери промерзли, пасажери хотіли гарячого чаю.

— Саша! — скрикнув Коцюбинський. — Ти?!

Просто на нього палетів Горовиць з чайником у руці.

— Юрко?

Зустріч була ніяк не ждана — адже Горовиць мав сидіти в Києві на з'їзді Рад.

— Андрій!.. Лаврентій!..

За Горовицем — з чайниками в руках — поспішали Іванов і Картвелішвілі.

— Юрко? Коцюбинський?!

— О! Затонський! Володимир Петрович! Що за чорт! Товариші! Куди ж ви? А з'їзд?

— А ви куди? Віталій! Диви, і Чудновський! Здоров, Фіалек!

Всі збилися вкупу, хапали один одного за руки, питали, але відповісти ще ніхто нічого не встиг.

Вдарив другий дзвінок.

— Окріп! Де «титан»? Хлопці, окропу ж треба!.. Не встигнемо!

— З'їзд! З'їзд! Чому ви тут? — смикали кожного Коцюбинський, Примаков, Чудновський, Фіалек. — Що трапилося? Чому ви в харківському поїзді? Куди?

— Ідемо на з'їзд! — Гукнув Саша Горовиць і пустив-

ся через перон до баків з окропом, що парували поруч з вокзалом.— Хлопці, мерщій! Спізнимося!..

Коцюбинський затримав Іванова.

— Андрій Васильович, що таке! Та скажи толком!

— Сідай! В поїзді розповімо!

Іванов і собі кинувся бігцем до баків з окропом.

Та Коцюбинський перехопив Картвелішвілі:

— Лаврентій! В чому справа! А з'їзд?

Лаврентій з жалем поглянув услід товаришам, що, аж виблискуючи п'ятами, бігли до «титанів».

— Розумієш! Петлюра зірвав з'їзд. Нас розігнали. Ідемо в Харків — там і буде з'їзд.

Вдарив третій дзвоник.

Саша Горовиць вже біг з чайником назад — він таки встиг налити першим. Іванов поспішав за ним, кленучи,— йому пощастило наточити лише кілька крапель. Інші повернули назад в порожні.

Засюрчав кондукторський свисток.

— Сідаймо, сідаймо! — Лаврентій потяг Коцюбинського за руку.— Всі їдемо, всі делегати, весь з'їзд! Ти теж делегат. Сідай!

Паровоз сіпнув, вагони забряжчали буферами.

Лаврентій вже був на приступці і тяг Коцюбинського за собою. Коцюбинський вхопив за руку Примакова, і вони теж стрибнули на приступку.

— Нічого не розумію! — гукав весело Примаков.— Люблю, коли нічого не зрозуміло!

Він подав руку Чудновському, Фіалек підсаджував Чудновського ззаду — з одною рукою важко було видобутися на приступку. На щастя, паровоз забуксував, і вагони тільки смикалися, а не рушили.

Коцюбинський гукнув Чудновському:

— Не сідай! Тобі ж треба швидше на фронт!

Чудновський пустив руку Примакова:

— Нічого не розумію!..

Паровоз вже перебуксував, і вагони рушили потишеньку.

Через голови Коцюбинського, Примакова, Лаврентія на приступці висунувся Іванов. Він гукав:

— Чудновський! Добирайся на Київ! Зайди зразу до Леоніда Пятакова. Він залишився на хазяйстві. Він тобі з'ясує все...

Поїзд вже набирив швидкість, і Чудновський з Фіалеком бігли поруч з вагонами.

— Зайди зразу до Леоніда! — гукав Іванов, намагаючись перегукати стукотіння коліс, бряжчання вагонів.— Війна!

Поїзд вже набрав швидкість, вагони мигтіли перед очима. Обличчя товаришів на приступці мерехтіли крізь пару. Іванов гукав ще щось, але почути було неможливо.

— Нічого не розумію! — Чудновський дивився на Фіалека.— Ну, війна — так що? Четвертий рік війна...

Фіалек сердито пересмикнув плечима:

— Ти що? Зовсім очманів? Не про ту війну мова... Ультиматум! Мабуть, Центральна рада відхилила його. Отже... почнеться війна...

Чорна гадюка поїзда вже зникала в сніговій імлі. Був день, але сигнальний ліхтар на останньому тормозі світився — блимав крізь білий туман.

— Так,— сказав Чудновський,— на фронті перемир'я, а в тилу почнеться війна...

Він подивився на Фіалека, потім на снігову пелену, в якій зник поїзд з товаришами, потім навколо: на північ — там, за територією станції, вже була Росія; на південь простилалась Україна, білий морок туману застилав її.

5

Війна, власне, вже почалась — нехай і не в бойових операціях на фронті чи в діях повстанців по тилах, а в мирній хаті гімназиста Флегонта Босняцького.

Повстання підняв Данило Бриль.

— Складай барахло! — наказав він Тосі.— Пішли!

І поки сердешна Тося, схлипуючи, ховаючи очі від Флегонта, згортала ковдру, простирадла й подушки та запихала дрібне манаття у кошелку, Данило закінчував оформлення розриву дипломатичних зносин.

— Моє слово — тверде! — рішуче відрубав він.— Раз сказано, значить, зроблено! І вже.

— Данило! — благав Флегонт.— Але як же так? Ми з тобою такі друзі! Все життя душа в душу...

— Душа в душу! — скипів Данило.— А куди дивиться твоя душа? Центральній раді під хвіст!..

— Ну, Даньку,— спробував урезонити Флегонт,— якщо говорити про Центральну раду, то ти несправедливий...

— Я не проти Центральної ради,— урвав Данило,— але ж Центральна рада проти нас!

— І зовсім не проти,— парирував Флегонт,— вона тільки домагається найширших національних прав для України! Хіба ти забув, як колись дав тому чиновникові у пику, що перекривлював, як ми говорили по-українському? І школи української ми ще за царя вимагали — з демонстрацією йшли. І взагалі... А коли справа стала про утворення української держави, то...

— Держави! Що ти мені про державу, коли я про народ?

— Так народ же і має створити державу: Українську народну республіку! А що до Центральної ради пролізли і всякі панки, так для того ж домагаємося, щоб склад Центральної ради переобрати. І ти за це, і я за це. Так чому ж...

— Що ти мені голову морочиш! — знову сердито урвав Данило.— Раз ваші проти світової революції пішли...

— Ну, знаєш,— розсердився вже й Флегонт.— Світову революцію не сама арсенальська Червона гвардія робить! Світова революція прийде через соціальне й національне визволення всіх народів на землі! Кожний народ має виборювати свої права! І класти за це свої жертви...

— Це ти піди своєю «вільним козакам» скажи, а мені твої слова без інтересу!

— Жертви! — крикнув вже й Флегонт.— Розумієш, що таке — жертви? Поступатися! Інколи й безневинним страждати! Лити не тільки чужу, але й свою кров! В боях на барикадах у Жовтні паложили життям і червоногвардійці, і гайдамаки з Богданівського куреня! А наш Харитон хіба не за всесвітню революцію загинув, хіба не за український народ?

Данило раптом посатанів. Він дедалі більше ставав подібним вдачею до свого батька — враз спалахував, сатанів і в цю хвилину був здатний чортізна на що.

— Не смій мені — про Харитона! — зарепетував він.— Це твої «вільні козаки» його і вбили, будь вони прокляті!..

— Ну, не мої... І чому — мої? То якісь з-за Дніпра, з Звенигородського коша. І їх же зненацька взяли під обстріл, вони навіть не знали хто. Коли б їм було відомо, що робітники бороняться, вони, може б, не проти нас, а проти юнкерів пішли...

— Може, може! — люто передражнив Данило.— Може, були б яйця, коли б була курка!.. А може, я тоді й правду навіч побачив, коли вони, сучі діти, Харитона поклати! Може, мені тоді й очі відкрилися. Може, тоді й прийшов кінець нашій з тобою... дружбі! Кінець! Годі! Сказано — і вже! Ну, ти вже готова, Тосько?

Тося, плачучи, загортала останні бебехи в хустку.

— Та я вже... Тільки-бо, їй-право, Данилку, може б, ти ще подумав, може б...

— Може б! Може б! Годі! Все! Пішли!

Він ухопив тюк з ковдрами та подушками:

— Ану, завдай-но!

Флегонт машинально взявся за тюк, щоб висадити його Данилові на плечі, але Данило рішуче відсторонив його.

— Кому кажу, Тосько! Ану!.. І ноги нашої тут більше не буде!

Тося потяглася до величезного чувала, вхопилася за нього обома руками.

— Що ти! Що ти! — спалахнув Флегонт.— Хіба тобі можна?

Він скоса глипнув на її великий живіт. Так само рішуче, як і Данило щойно відіпхнув його, він відіпхнув Данила, відсторонив обережно Тосю, підхопив в обережок ковдри з подушками і поклав їх Данилові на спину.

— Свиня ти, Данило!

— Сам свиня!

— Дурень!

— Від такого чую!

— Ще пожалкуеш!

— Жди!

Данило одною рукою тримав чувал на спині, другою підхопив кошелку з речами. Тосі залишив тільки клунок з дріб'язком.

— Прощай! І на тому — цур!..

Власне, конфлікт між Данилом і Флегонтом назрівав давно, тільки не було йому приводу виявитися, а усвідомити загострення протиріч наперед ні Флегонт, ні Данило не вміли, ба й не хотіли. Попервах вони не дуже й примічали, що шлях у життя почав стелитися їм різними просторами. Все було нове, все було не таке, як раніше, все було революція. І нічого дивного не було в тому, що Флегонт більше горнувся до «Просвіти» — гімназист же, інтелігент, всяка там культурна діяль-

ність; а Данила тягло до червоногвардійців: у заводі ж, серед своїх. Та й були і «Просвіта», і червоногвардійці неначе й разом — однаково проти Тимчасового уряду. Нічого негожого не вбачалося й в тому, що Данило пішов-таки у червоногвардійський загін, а Флегонт — в просвітянські інструктори до «вільних козаків»: нехай поморочиться інтелігент з несвідомим елементом, нехай їхні дурні голови просвітять!.. Навіть те, що Данилові довелося взяти участь у повстанні, а Флегонт у цей час відстоювався з своїм куреном на Подолі, не посіяло між ними непорозуміння. Флегонт заздрих Данилові, а Данило Флегонтові співчував.

Та от трапилися ці події: Центральна рада роззброїла більшовицькі частини і розігнала з'їзд Рад, а Рада Народних Комісарів із Петрограда — найвища тепер Радянська влада — виставила Центральній раді ультиматум. Червоногвардійці ховали зброю, щоб не відібрали гайдамаки, а «вільні козаки», навпаки, дістали ту зброю, яку відібрав Пеглюра в більшовицьких частин.

От і виходило, що Данило з Флегонтом стали тепер неначебто один проти одного.

З чувалом на спині, з кошолкою в руці, Данило штовхнув ногою двері і вийшов у палісадник. Тося, схлипуючи, утираючи сльози кінчиком хустинки, покірно рущила слідом. Від Флегонта вона одверталась. Йй було гірко і соромно. Гірко, що мусила йти з хати, де затишно прижилась, а тепер невідомо, куди й діватися. Соромно, що Флегонт був такий милний та добрий: сам же покликав їх до своєї господи на шлюбне з Данилом життя — віддав їм свою власну кімнату, а сам тулився у запічку на кухні. Соромно, що йшли як чужі, як вороги, і наговорив Данило Флегонтові страшних слів, замість вклонитися і подякувати...

Тося на порозі спинилась, вклонилась низько, ховаючи очі, і прошепотіла стиха, щоб Данило, бува, не почув:

— Спасибі за ласку й привіт... Не май, любий, серця — може ж, Данилко іще одумається...

Флегонт вибіг за поріг:

— Куди ж ви підете, Даниле?

Данило не відказав. Грохнув хвірткою і вийшов на вулицю.

Флегонт вибіг у палісадник і на вулицю — дарма що в сніг та мороз — в самій тужурці, без шапки:

— Даниле!.. В твоїх же нема де жити... і в Тосиних — теж...

Тося заплакала вголос і швидко шмигнула під рукою Флегонта.

Данило широкими, швидкими й рішучими кроками пішов ліворуч, до хати батьків. Там справді не було де їм з Тосею притулитися: шестеро в хаті Колибердів, п'ятеро в хаті Брилів.

Флегонт стояв за хвірткою на вулиці — у самій тужурці, простоволосій, вітер колошкав йому чуба, сніжком присипало плечі. Але Флегонтові було жарко — вогнем йому кидало в голову, в груди. А холодно було Флегонтові на душі. Смуток, горе, відчай стискували йому серце в крижану кульку. Він же втратив щось. Щось дороге, дорогоцінне...

Що ж то за втрата? Що втратив він? Дружбу? Ні, більше. Хіба то Данило пішов? Пішло щось велике-велике. Наче пішло все життя, яке досі прожив... Сльози підступали Флегонтові до горлянки. Так, сльози — дарма що Флегонт відтоді, як з хлопчика став юнаком, не плакав ні разу. Плакати хотілось, як на могилі. За чим плакати? Хто помер? Чия могила?..

Може, заплакати треба за тим життям, що ще попереду? Може, саме його втрачає Флегонт? Може, то якраз воно і пішло?..

Флегонт стояв і дивився Данилові з Тосею вслід.

Морозяний вітер з Дніпра колошкав йому чуб, сніжинки чіплялися до волосинок, потім танули, й скрапували на лоб, і стікали по щоках, наче Флегонтові сльози.

Потім Флегонт крутнувся на місці й побіг мершій в хату.

У хаті він розкидав свої книжки по столу, знайшов зошит — то був зошит гімназиста восьмого класу Флегонта Босняцького з латинським екстемпорале — і похапцем видер із нього картку. Він зараз напише листа. Данило не хоче до нього й балакати, так він викладе йому все листовно на письмі.

Флегонт ухопив олівець і писав:

«Даниле! Ти не хочеш мати зі мною діла, але жити вам ніде. Можеш вертатися й жити там, де жив. З дому піду я. Бо я один, а вас двоє, а скоро — троє. Не шукай і не питай, де я буду. Ви мене нічим не скривдите. Флегонт».

Флегонт згорнув картку, вхопив кашкет та шинелю і вибіг надвір. Він підбіжить зараз до Брилів чи Колибердів і передасть листа через котрогось з Бриленків чи Колиберденків.

Де він подінеться сам?

Флегонт вже вирішив це. Він піде до Марини. Навіть краще, що піде з дому і буде не сам: самому йому зараз стало тяжко — самому стало самотно на світі. Він піде до Марини, бо ж і Марина зараз у душевному занепаді — їй теж стало тяжко й самотно жити на світі. Він мусить підтримати її. Кінець кінцем, вона ж тільки дівчина — слабка жіноцька стать, а він — мужчина! Він мусить взяти на себе. Що взяти? Все. І Марину, і себе самого. Кінець кінцем, вони будуть вдвох — Марина підтримає його, а він — Марину.

І Марина не повинна сказати нічого проти. Хіба після тієї ночі вони з Мариною — нехай не перед людьми, але перед богом, перед самими собою — не чоловік і жінка?

МИР

1

Грудень у Парижі і взагалі не холодний, але цього року він видався теплий навдивовижу. Барометр стояв невідхильно на «ясно», ртуть у термометрі ні разу не падала нижче нуля, мсьє і медам з'являлись на бульварах у самих костюмах. Листя з каштанів тільки-тільки опало і — через лінощі двірників — ще затинно шелестіло попід ногами. Крім хризантем та бульденежів, квіткарки на перехрестях пропонували навіть фіалки, правда, оранжерейні.

Та в синьому кабінеті на Ке д'Орсе, де звичайно відбувалися найбільш дискретні й суворо секретні, державні, одначе неофіційні наради, в широкому й височенному фламандському каміні палав огонь.

Біля вогню грілися: міністр іноземних справ Франції — мсьє Пішон, головнокомандуючий союзними арміями в Європі — маршал Франції Фош, лорд Роберт Сесіль — англійський дипломат і генерал Мільнер — військовий міністр Англії.

На низькому кофейному столику між ними лежав документ. Він іменувався: «L'accord Franco-Anglais du

23 décembre 1917, définissant les zones d'action françaises et anglaises». («Франко-англійська конвенція про розподіл французьких та англійських зон дії від 23 грудня 1917 року»). У Парижі цей документ побував уже в Пале-Роялі, тобто Державній раді, та Люксембурзькому палаці, тобто сенаті; в Лондоні — у Вестмінстері, тобто парламенті, і палаті лордів. Це був офіційний державний акт, що засвідчували факсиміле мсьє Клемансо, глави французького уряду, та Ллойд-Джорджа, прем'єр-міністра Англії; та все ж таки тим часом цього документа неначе й не існувало в природі — був він цілковито і найсуворіше секретний. Це був таємний документ.

З'явилася ця конвенція в світ у результаті скликаної 30 листопада (нов. ст.) Міжсоюзної конференції та діяльності утвореної на ній спеціальної Верховної ради, що дебатовала так зване «російське питання», тобто проблеми втручання у внутрішні справи колишньої Російської імперії, а нині Російської радянської республіки. Більшовицьку заразу треба було ліквідувати при самому початку, так би мовити, в інкубаційному періоді.

— Отож, — мовив лорд Роберт Сесіль, — нашу наполегливу роботу стверджено обома нашими урядами, конвенцію підписано — тепер мусимо її суворо додержувати.

— І виконати всі її накреслення, — додав мсьє Пішон.

Запало коротке мовчання. Вологі брикети рурського вугілля шипіли й шкварчали в каміні, на каміній дошці відбивали невблаганний хід часу бронзові дзигарі, за вікном, приглушений товстими вітражами, гув Париж: клаксони авто, брязкіт електрички, вигуки газетярів та квіткарів. Була передобідня пора, але сонце сідало в грудні рано, і на бульвари вже сотилась бузково-оранжева імла. Вона схияляла до мріяння й кейфу. Власне, це була найкраща година в Парижі. Ще півгодини — і вздовж вулиць спалахнуть разки матових електричних ліхтарів. Втім, була ж війна, на Париж налітали німецькі цепеліни — і разки світляків-ліхтарів не спалахують: столиця Франції вночі жила затемненим, воєнним життям.

— Я думаю, — порушив мрійливе мовчання маршал Фош, — доведеться здійснити деякі, навіть чималі, передислокації наших військ, зокрема на Близькому Сході: на Балканах і в Малій Азії.

— Ви маєте на увазі не тільки сухопутні, але й морські сили, маршал? — поцікавився лорд Роберт Сесіль.

— Наші збройні сили на суші, на морі й в повітрі, — не відповів на запитання, а продовжив свою мову маршал. — Адже перед нами Кавказ, Каспій, Крим, південь Росії і Україна...

— І Прибалтика, — додав міністр Пішон. — Отже, треба не забувати й Балтійське море.

— В Прибалтику, — зауважив міністр Мільнер, — можливий ще шлях з півночі — через Північний океан, Мурманськ і Архангельськ, а також Фінляндію. Думаю також, що на Далекому Сході ми теж не можемо покластися тільки на союзну нам Японію, поскільки в неї свої інтереси і свої претензії до далекосхідних російських територій. Тому в морських передислокаціях ми не повинні забувати й російське Примор'я, що відкриває шлях у Сибір, на Урал, етсетера...

Він схилився над документом, ще раз перечитуючи його рядки.

В документі визначалося точно: згідно з конвенцією, в англійську сферу дій входили Кавказ, Кубань, Дон, а також північ Росії; до французької сфери включались Крим, Бессарабія, Україна, а також Прибалтика.

Ці території належало взяти під опіку. Опікувати шляхом дипломатичним, політичним і... збройним також.

Отже, все було ясно як день.

І так само ясно як день було те, що армії країн Згоди, тобто Німеччини, Австро-Угорщини та Туреччини, на ці території не повинні були проникнути ні в якому разі. Війну треба довести до переможного кінця. І примусити продовжувати далі вести війну і саму Росію. Або прийнятні ті частки колишньої Російської імперії, які нині відколювались від неї й ждали вести самостійну політику: Кавказ — з десятками національно-державних новоутворень; Прибалтику — з проблематичними державами Литви, Латвії та Естонії; Польщу — яку, власне, вже визнано новим державним організмом в Європі, як заслін проти більшовицької Росії; Бессарабію — під егідою, звичайно, союзників румун; Крим — з татарським ханством або й без нього; Дон з отаманом Каледінім і з сконцентрованими там силами російської контрреволюції; Україну — з Центральною радою...

Гм! Україна...

Отут ясність перспектив дещо затуманювалась. Тут, саме на Україні, схрещувались, навіть переплітались і самі зони — зони воєнних дій, зони й майбутніх, після перемоги, економічних проблем. Український хліб ще не був проблемою — кінець кінцем зерно можна насипати в бушелі і поділитися. А як бути з проблемами індустрії? Адже в Україні були рівно зацікавлені і французькі і англійські промисловці, і англійські і французькі банки. Вугільні шахти та рудні на Україні належали переважно капіталу французькому, але ж в металургії переважав англійський капітал.

Так, над Україною для обох сторін, що підписали конвенцію про розподіл, ще стояв чималенький знак... запитання.

Іменно — знак запитання. Бо для обох сторін не було секретом, що більшість акцій в українських залізницях не належить ні одній з договірних сторін — ні Франції, ані Англії, а банкам Сполучених Штатів Америки. Не було секретом і те, що банки Сполучених Штатів Америки розвинули зараз бурхливу діяльність в напрямі будівництва нових і нових залізничних магістралей на територіях України. А в портах, куди приводили ті залізничні шляхи, американські компанії ладнались зводити цілі фортеці... елеваторів для української пшениці...

І взагалі попереду була ще війна. Треба було ще перемогти Німеччину, яка заявляла себе... основним претендентом і на український хліб та цукор, і на українське вугілля та метал, а також на українські залізниці. Взагалі на цілу Україну.

Бузково-оранжева імла над Парижем вже згусла — западали сутінки. Бульвари повивались фіалковим серпанком — місто вкривалося попелястою габою смерку: достоту сезаннівський пейзаж.

У синьому кабінеті на Ке д'Орсе теж стало сутемно.

Тільки в каміні шипів та шкварчав рурський — теж ще не з'ясовано: французький чи німецький — антрацит.

Палахкотіла світова війна — і це значно обмежувало можливості використання технічних шедеврів у царині комунікацій. Трансокеанські кабелі не діяли — через

ростучу бойову активність субмарин. Трансконтинентальний кабель Англо-Індійської компанії пролягав через території воюючих держав — і тому був порушений. Іскрове радіо для міждержавних зв'язків стало непридатним, бо розвідки ворожих армій навчилися віртуозно розшифровувати коди противника. А звичайний дотовий телеграф діяв лише в межах однієї країни. Отже, для виконання різних завдань дипломатам доводилося добирати інших шляхів: розвідка та контррозвідка.

Проте в межах однієї країни цілком придатним для використання залишився дотепний винахід Белла та Едіссона — звичайний телефон.

Принаймні Володимир Кирилович Винниченко і не уявляв собі, як би він міг будувати зовсім нову державу, а тим паче виводити її на міжнародну арену, коли б не телефонний апарат.

Сьогодні тільки-но він увійшов до свого кабінету — точно о десятій,— задеренчав телефон.

— Алло?

Доброго ранку зичив прем'єрові Української народної республіки повноважний представник французького командування генерал Табуї.

— Мсьє Винниченко! Вчора ввечері я одержав з Парижа ен ордр, по-українському це буде — наказ: прохати вас — в передбаченні надання Україні Францією максимальної технічної допомоги — подати невідкладно нашому посольству програму дій та виклад усіх потреб українського уряду.

Винниченкові зразу стало тепло на душі — вуаля: до вже одержаних двохсот тисяч ще й виклад усіх потреб! Це можна було тлумачити тільки так: усю справу будівництва української держави Франція готова взяти на власний кошт! А хто цього доскочив? Хіба не він, не Володимир Кирилович, своєю тонкою та далекоглядною політикою?

На закінчення милої розмови Табуї сказав з притаманною французам галантністю:

— Прошу запам'ятати, мсьє прем'єр-міністр, що такий демарш я роблю попереду всіх інших держав! І це має запевнити вас у тому, що симпатії Франції до вашої справи — цілком реальні і ефективні! Як, сподіваємося, реальною і ефективною буде і участь України у дальшому веденні війни?..

Тільки Винниченко поклав трубку — і вже склав губи

дудочкою, щоб засвистати якусь браваду,— телефон задзвонив знову.

— Алло? — весело озвався прем'єр-міністр.

З телефонної трубки прилинув лагідний і доброзичливий голос товстуна Багге, британського консула:

— Сер! Тішу себе надією, що слова, які я вимовлю зараз, потішать і ваше благородне та мужнє серце глави уряду молодой української держави... Сьогодні вночі я одержав з Лондона наказ: прохати вас — у передбаченні надання урядом Великобританії максимальної технічної допомоги Україні...

— Подати невідкладно вашому посольству програму дій та виклад усіх потреб українського уряду?

— Звідки ви... знаєте? — широким здивуванням містер Багге. В голосі його забриніла стримувана нотка тривоги.

— Щойно з такою ж пропозицією вже звернувся до мене представник уряду Франції.

В телефонній трубці щось кувікнуло. Втім, можливо, в містера Багге був нежить, і це він чхнув.

— Що ж... — промимрила телефонна трубка. — В такому разі...

— О! Дорогий консуле! — поквалився потішити його Винниченко, бо був дійшлим дипломатом і розумів, що в таких випадках слід потрапити вдарити водночас і в бубон, і в барабан. — Наш документ ми зробимо в двох зовсім ідентичних примірниках, і гарантую вам, що ви одержите його одночасно з консулом Пелісьє; в один день, в одну годину і навіть в одну і ту ж хвилину...

Винниченко поклав трубку, і, коли б не урядові обставини — кабінет, може зайти секретарка, — він би зробив карколомне антраша: отже, і Франція, і Англія були, либонь, у нього, Винниченка, в кишені...

Та в цю хвилину знову задзвонив телефон.

Це був ще раз Табуї.

— Міль пардон, мсьє прем'єр-міністр, але я ще маю ордр з Парижа: наше командування цікавиться, як вирішив відповісти ваш уряд на ультиматум народних комісарів? Коли це не секрет?..

Винниченко — не фігурально, а зовсім натурально — почував потилицю.

— Бачите, генерал, справа в тому...

Справа була в тому, що генеральний секретаріат начеркав уже аж три варіанти відповіді, і всі три виявилися нікудишніми. Всі три були, певна річ, однаково

зухвалі, добираючи найбільш казуїстичного способу звинуватити в ситуації, що утворилася, саме Раду Народних Комісарів, однак ухилялися від відповіді на зовсім конкретні вимоги ультиматуму.

— Бачите,— нарешті дав собі раду Винниченко,— ми, очевидно, взагалі залишимо ультиматум без відповіді.

— О! — генерал був щиро вражений.— Але ж коли ультиматуми залишаються без відповіді, то це означає... війну?

— Ну, коли б справа дійшла до... війни...— на мить Винниченкові стало недобре: він не любив війни, він же був антимілітарист; але закінчив він бадьоро, з перейнятою у розмовах з французами галантністю,— то війна проти Ради Народних Комісарів за теперішньої ситуації була б в інтересах ведення війни Антантою проти австро-німецького блоку — чи не так, генерале?

— О!

Генерал не міг не оцінити такої політичної галантності і, очевидно, залишився цілком задоволений відповіддю.

Винниченко поклав трубку і знизав плечима: як міг він іще відповісти? Та й (коли бути чесним з собою), їй-право, він не міг собі уявити, щоб Радянський уряд, який першим пунктом своєї програми виставив саме мир між усіма народами на землі, добивався миру між воюючими сторонами і готував навіть підписання сепаратного миру з австро-німецьким блоком, пішов би на розв'язання... війни з своїм конфедератом, Україною.

Та телефон задзвонив знову.

Це був ще раз містер Багге.

— Сер! Тішу себе надією,— зааврукав добродійний містер Багге,— що ви не гніватиметеся, що дозволив собі потурбувати вас ще раз. Але, маючи відповідні запити з Лондона, я хотів би поінформуватися...

— Як наш уряд поставиться до ультиматуму?

— Саме так, сер! І як це ви здогадалися?

— Ми не будемо відповідати на ультиматум.

— Та що ви кажете? Але ж це означатиме...

— Цілком слушно, містер!

Винниченко роздратовано поклав трубку. До дідька цих проклятих конквістадорів! У своєму імперіалістичному нахабстві вони дозволяють собі... втручатися у внутрішні справи інших держав!..

Та вилити своє обурення до кінця Винниченкові не дали: телефон вже знову тарабанів.

— Пане Винниченко? Говорить Сергій Єфремов. Перед лицем визначних подій на історичному шляху нашої нації висловлюю сподівання, що ви нарешті прозрієте! Невже й тепер не бачите, що більшовики впрягають вас у свою московську «тройку» і погейкують «но» та «тпру»? Хіба може бути мова про будь-які федеративні зв'язки з Московщиною? Негайне проголошення цілковитої самостійності України — от єдино можлива відповідь на цей зухвалий ультимат!..

Ху! Винниченка зросило гарячим потом: не легке це діло — будувати державу, нехай і по телефону. Одною рукою він почав нишпорити по кишнях за хустинкою, а трубки навіть не клав — тільки притис важіль. Телефон задзвонив під його рукою.

— Добридень. Говорить Добрий.

— Ах, папе Добрий! Слухаю! Що спонукало вас?..

Мова в Доброго була лагідна, добренька — Володимир Кирилович просто навіч бачив, як добродій Добрий аж потопає в доброзичливому, милому і радісному усміхненні.

— Ми незадоволені з вас, вельмишановний Володимире Кириловичу, — ніжно лопотів добродушний банкір, — ні, ні, і не перепрошуйте: ми незадоволені...

Гарячий піт на чолі в Винниченка враз висох, але натомість заструмів холодний. Добрий знову незадоволений?! А як же буде з асигнуванням на виплату заборгованої за два місяці зарплатні робітникам заводів та співробітникам установ? Адже домовлено, що Добрий гарантує власною іпотекою... під заставу секвестрованих царських маєтків на Україні... Винниченко нарешті знайшов хустинку і почав витирати піт.

— Яка причина вашого незадоволення, смію запитати?

— Федеративні зв'язки з Російською державою для нас аж ніяк не з руки, вельмишановний Володимире Кириловичу!

— Що?! — Винниченко отетерів. — Таж минулого разу ви, якраз навпаки, заперечували проти, як ви висловилися, сепаратистських тенденцій Центральної ради!

— Тож-то, тож-то й є! — солоденько казав добродій Добрий. — Те вже минуло. Раз держава, так держава!

Кожна держава повинна бути самостійною в своїй політиці...

— Нічого не розумію! — щиро признався зовсім спантеличений Винниченко.

— А й розуміти тут нічого, дорогенький Володимире Кириловичу. Темпора матантур ет нос мутамос... чи як там, хе-хе? Давненько, знаєте, закінчив гімназію і вже підзабув латину. Часи міняються, і ми змінюємося також... Обставини ж зараз складаються зовсім інакші. Раз ультиматум, то треба чекати воєнних дій між Україною і Росією. А раз війна, то взаємини з всеросійською банковою системою нам тільки зв'яжуть руки, дорогуша! Але коли б українська держава була самостійна, то ваш уряд з нагоди війни міг би проголосити мораторій — і наші банки заморозили б сплати російським контрагентам.

— Мораторій! — У фінансових справах він розбирався погано, але це міг зрозуміти. — Таж Радянський уряд ще коли націоналізував усі банки!

— Але ж у нас тут, на Україні, уряд — не радянський?

— Гм... Звичайно...

Винниченко щиро пожалкував, що на Україні не Радянська влада.

Добрій тим часом лепетав далі:

— А ми, скориставши з затримання валюти в наших сейфах, могли б, хе-хе, відкрити свій — самостійний — емісійний банк.

— Емісійний?..

Що б воно таке — «емісійний» банк?

— Емісійний же, смісійний, дорогуша! Тобто друкувати свої власні, самостійні, українські гроші...

— Гроші?.. А... а як же... а хто ж їх нам надрукує?

— О! Добродій Кульженко впорається з цим!

Кульженко... Урочище «Кинь грусть» за Куренівкою належало Кульженкові — це Володимир Кирилович знав: там був затишний замський ресторанчик з окремими кабінетами... Ах, так, Кульженкові належала і друкарня на Володимирській! Там навіть друкувалася якась із книжок Володимира Кириловича...

— Словом, вельмишановний, ми вважаємо, що вам належало б проголосити цілком, хе-хе, самостійну державу! Щоб коли вже війна, то не громадянська між частинами однієї федерації, а як годиться — між зовсім окремими суверенними державами. Тоді і наша іпотека,

і наша емісія матимуть змогу безпосередньо дістати застави чи позики іноземних банків... Наприклад, американських. Я вже, знаєте, перекинувся тут кількома словами з одним американцем, цілком повноважним, запевняю вас...

Плаваючи то в холодному, то в гарячому поті, Винниченко пообіцяв сьогодні ж поставити це питання на засідання Малої ради. Телефонну трубку він вже не клав — зайва робота: однаково зараз хтось дзвонитиме. Він просто притис знову важіль пальцем. І не помилився — апарат вже деренчав.

— Хто там? — зовсім знесилений, поцікавився Винниченко.

— Тут Дженкінс,— почув він.

— А! Містер Дженкінс! Я слухаю вас!

— Маю до вас зовсім дискретну розмову, містер Винниченко. Чи не могли б ми з вами разому зустрітись? Не у мене, звичайно, і не у вас, а... десь на нейтральній території? Ну, скажімо: ваша машина їде, наприклад, у Пущу-Водицю, і моя машина їде у Пущу-Водицю. А там по дорозі є такий собі ресторанчик — «Кинь грусть». Дуже, знаєте, проречиста назва! Га? Отже, домовилися, містер Винниченко?..

3

Це була, власне, перша справжня сварка між Винниченко та Петлюрою — дарма що й досі взаємини між ними лише про око людське були подібні до співжиття двох люблячих, але ревнючих серць, а насправді — шлюб без кохання, але мус демонструвати щирю любов перед людьми. І от урвалося...

І самому шэфові, Грушевському, не щастило їх втихомирити.

— Та бійтеся бога, панове! — волав Михайло Сергійович. — Перед лицем історії!.. В сподіванні прийдешніх подій!.. В грізний час, коли вирішується все майбуття нації!..

Все було даремно: Петлюра стояв на своєму, Винниченко обстоював своє.

— Я вийду з уряду, робіть тоді як знаєте! — репетував Петлюра.

— Я складу з себе повноваження глави секретаріату, будуйте державу без мене! — лементував Винниченко.

Сварка сталася в кабінеті Грушевського, і мова йшла про те — посилати чи не посилати делегацію УНР на мирні переговори в Брест? Петлюра заперечував — ні! Винниченко настоював — так!

Сердешний Михайло Сергійович хапався за голову: — Симоне Васильовичу, я вас благаю!.. Володимире Кириловичу, молю вас!..

Двох державних діячів, двох керівників уряду, двох лідерів визволення нації треба було замирити за всяку ціну, щоб бодай не знімали бучі. Але як же вирішити справу — і сам професор Грушевський не знав. Посилати чи не посилати?

Аргумент Петлюри був такий: мир з німцями суперечить інтересам Антанти, послати делегацію в Брест — зірвати дружбу з Францією та Англією, а це означає — втратити от-от сподіване визнання української держави французьким та англійським урядами.

І це було слушно.

Аргументація Винниченка була інакша: якщо не послати делегації, то Рада Народних Комісарів сама укладе договір з Німеччиною, і в тому договорі, оголошуючи себе владою над цілою федерацією, розпишеться й за Україну. І тоді всі умови договору, всі зобов'язання падуть і на Україну, і тоді мусимо виконувати їх разом з Росією, які б вони не були, бо ж, не будучи ще визнаною жодною з світових держав, українська держава не має юридичного міжнародного статусу.

— Без нас нас оженять! — лементував Володимир Кирилович. — Загула тоді наша самостійність! Тю-тю!.. Не видертися тоді нам з-під кормиги московського імперіалізму — байдуже, білого чи червоного!..

І це, признавав Михайло Сергійович, також було слушно.

— А визнання Францією і Англією? — репетував Симон Васильович. — Теж тю-тю?.. Так і залишимося в кабалі Москви — байдуже, білої чи червоної!

Винниченко солідно заперечив:

— Самий факт відрядження на мирну конференцію окремої української делегації буде — перед цілим світом — свідченням окремішності українських інтересів, незгоди з більшовицькою Москвою, отже, виявом наших самостійних позицій!

Петлюра затався:

— Навпаки! Саме відсутність нашої делегації дозво-

лить нам не признавати чинності договору, підписаного без нашої згоди, отже, дасть нам змогу ствердити свої самостійні позиції!

Слушність, на думку Грушевського, була в обох тлумаченнях — і Петлюри, і Винниченка. Що ж його робити?

Покликали Олександра Шульгіна, генерального секретаря міжнародних і міжнародних справ.

Олександр Якович Шульгін з'явився з готовою пропозицією щодо складу делегації. На його думку, делегація мала бути складена на паритетних основах — з представників усіх українських партій, що входять до Центральної ради і мають у назві «соц»: соціал-революціонери, соціал-демократи, соціал-федералісти, соціал-націоналісти, соціал-самостійники.

— Отже, ви за те, щоб делегацію посилати? — скрикнули в один голос, але на різні голоси всі троє: Грушевський, Винниченко, Петлюра.

— І загубити визнання Англії з Францією! — зразу ж знову гарикнув із свого кутка Петлюра.

Олександр Якович сказав:

— Але... дістати визнання від Німеччини й Австро-Угорщини.

— Як то так? — насторожився Михайло Сергійович. — Звідки у вас такі... припущення?

Давній германофіл, професор Грушевський, звичайно, був би не від того, але ж... війна все-таки проти Німеччини й Австро-Угорщини, а союзники — Франція з Англією.

Винниченко в своєму кутку, Петлюра в своєму теж наставили вуха.

Шульгін зам'явся. Вигляд у нього був таємничий — як, втім, і належить дипломатові, діячеві на світовій арені. Петлюрі навіть здалося, що він більше схожий на езуїта, ніж сам отець-езуїт абат Франц-Ксаверій Бонн: ця манера м'ятися, звичка потирати руки наче з морозу і лисина — ніби тонзура.

— Та не тягніть же за душу, Олександр Яковичу! — змолвився Грушевський.

Шульгін пом'явся ще трохи, потер руки, нарешті сказав:

— Керівник австро-німецької делегації в Бресті його світлість граф Чернін висловив таке побажання... щоб делегація від УНР прибула...

Грушевський, Винниченко, Петлюра дивились на нього ошелешено.

— Присутність нашої делегації на мирних переговорах спричинилася б, на думку графа, до підриву авторитетності делегації Раднаркому, і австро-німці здобули б змогу діяти більш рішуче в своїх домаганнях...— Шультгін поквадився дати пояснення: — Зрозуміла ж річ, що Раднарком заявлятиме, що повноважний говорити від цілої Росії, і от раптом з'являємося ми, представники мало не чверті населення колишньої Російської імперії, і заявляємо свою... окрему думку...— Шультгін знову потер руки.— Граф Чернін гарантує делегації УНР визнання її повноважень у переговорах і... натурально — відповідне визнання УНР урядами країн австро-німецького блоку...

— Звідки це вам відомо? — скрикнули всі троє тепер уже в один голос, без інтонаційних одмінностей.

— З Бреста прибули наші кореспонденти, добродії Левицький і Гасенко. Граф Чернін добрав способу переказати це через них... конфіденціально...

Всі презирнулися спантеличено.

І найдужче здивований був, звичайно, Винниченко. Адже твердості у відстоюванні своєї концепції — необхідності відрядження делегації в Брест — додав йому... містер Дженкінс у конфіденціальній розмові в замському ресторанчику «Книзь грусть». Представник дипломатії Сполучених Штатів Америки аргументував свої на цьому наполягання точнісінько так само, як — з слів Шультгіна — аргументував і... німецький дипломат: участь делегації УНР послабить позиції Ради Народних Комісарів. Тільки німець вбачав у цьому зиск для себе, а американець доводив, що це дасть перевагу Антанті...

Винниченко, хоч і був не з швидких розумом — у його житті найбільше складалося так, що він спочатку щось робив, а вже тоді обмізковував і приходив до висновку, що робити слід було якраз навпаки: вада, допустима для письменника, бо він ще матиме коректуру свого твору, але згубна для політика, — та все ж таки аж тепер збагнув затаєну причину домагань консула Дженкінса. Цілком очевидно: діяч американської дипломатії жадав поразки... для всіх противників разом — для більшовиків, для ворога у війні австро-німців, але й для союзників у війні, Франції і Англії, також. Він жадав поразки для всіх, щоб собі самому... вийти переможцем над усіма... Що ж, Володимир Кирилович не міг не признати дотеп-

ності й хитромудрості американської політики в змаганні за світове панування.

«Ах, чортові акули імперіалізму», — не міг не констатувати ще раз Володимир Кирилович.

Шульгін тим часом тер руки, м'явся і нарешті додав:

— І граф Чернін рекомендує нам... скориставшись з ультиматуму Раднаркому, оголосити українську державу самостійною...

І всі знов подивилися на нього. І знову найдужче ошелешений був Винниченко. Адже містер Дженкінс теж рекомендував проголошення... самостійності України. І обіцяв у такому разі — визнання від уряду США. Своїх аргументацій містер Дженкінс і не приховував: Сполучені Штати Америки заінтересовані в роздрібненні великої Російської держави — яка б вона не була: революційна чи контрреволюційна.

Словом, рішення прийнято: делегацію посилати. Але оповістити, про всякий випадок, що надсилається її тільки для... нагляду та інформації...

Для того ж, щоб на цьому демарші не програти ні перед австро-німецьким блоком, ані перед Антантою, вирішено негайно видати відозву.

І відозва мала бути неабияка. Її адресувалося зразу на три адреси: до цілого світу; до урядів, що утворилися на території колишньої Російської імперії; і до власного народу.

До всього світу — до держав обох воюючих сторін — адресувалося заклик: припинити війну й негайно заморитися — неначе саме генеральному секретаріату Центральної ради таке й спало на думку, а зовсім не більшовицькій Раді Народних Комісарів, першого ж дня її повстання.

До урядів національних окраїн, що утворилися досі на території колишньої Російської імперії, адресувався заклик: усім, усім, усім надіслати свої делегації на мирну конференцію в Брест. А в разі хто такої змоги не матиме — передоручити свої повноваження... делегації УНР.

До власного народу адресовано величезну декларацію — з викладом усіх претензій до Ради Народних Комісарів, з перекладанням усіх бід на її плечі, з обвинуваченням її в бажанні накинути українському народові громадянську війну.

Закінчувалася ця декларація такими словами:

«Чого ми хочемо? Ми хочемо утворити всеросійську федеративну однорідно-соціалістичну владу — від більшовиків до народних соціалістів включно. Ми домагаємося негайного загального демократичного миру, щоб ні одна рука селянина, робітника чи солдата не...»

4

«Ми домагаємося негайного загального демократичного миру, щоб ні одна рука селянина, робітника чи солдата не замахнулася на свого брата. Щоб ні одної краплі крові не пролилося в братогубній війні. Досить крові!..»

Цю відозву читав весь Київ — її розліплено листівками на всіх афішних тумбах, ліхтарних стовпах та парканах.

Її читали в Одесі, Катеринославі і Харкові та по інших містах України, бо вона з'явилася на шпальтах усіх газет.

Її читали новоутворені уряди на Кавказі, під Уралом, у Сибіру та на Дону, — телеграф передавав її всім-усім-усім.

Можливо, її читали вже і адресати з воюючих по обидва боки фронту країн, — адже розвідки діяли заповзято і бездоганно.

Читали її зараз і гімназист Флегонт Босняцький та студентка фармацевт Лія Штерн.

Флегонт і Лія читали текст відозви, стоячи перед вітриною з урядовими оголошеннями на розі Хрещатика та Прорізної. Зустрілися вони випадково: Флегонт прямував на Прорізну, в приміщення центральної «Просвіти», Лія поспішала з дому на Печерськ, до клубу більшовиків. І це була справді випадкова зустріч — не так, як раніше, коли Флегонт чигав десь за рогом, тоді з'являвся перед Лією і, шаріючися, казав: «А, це ви! А я й не сподівався вас зустріти...»

Вони привіталися: Лія стримано — адже після розмови з Мариною вона твердо вирішила уникати Флегонта; Флегонт — ховаючи очі: адже він теж твердо вирішив — Лія чи Марина. Але от побачив Лію — і стало йому якось недобре. Неначе він... зрадив. Ні, яка ж тут зрада? Може, просто — сором?.. Сором від того, що був же він тепер не такий, яким був раніше, а немовби якийсь інакший. Адже з Мариною він пізнав кохання і на Лію дивився тепер... якось не так... І дивно: за чимось у минулому було неначе... жаль.

І Флегонт поквапився вивісти почуття, які схвилювали його від читання відозви:

— Товаришко Ліє! Ви бачите? Геть братогубну війну! Мир між народами!.. Ось чого прагне Центральна рада! А ви казали...

— Милий Босняцький,— відповіла Лія, теж намагаючись не дивитись на Флегонта.— Але ж саме цього вимагає Рада Народних Комісарів з першого дня. На цьому, власне, й постала Радянська влада: це її перший декрет.

— То й що? — Флегонт спалахнув.— То й добре! Отже, Рада Народних Комісарів і Центральна рада — разом! А ви казали...

Лія поклала руку на рукав Флегонтової гімназичної шинелі. З сивого, хмарного неба порошило, і сніжинки пухнастими іскристими мушками сідали одна коло одної на сіре ворсисте сукно. Вони чіплялися за ворсинки й неначе маяли крильцями. На щоді в Флегонта сніжинки враз танули й стікали до підборіддя дрібнесенькими швидкими лискучими крапельками.

— Босняцький,— мовила Лія замирливо,— милий Босняцький, погодьтеся — ви не можете не погодитись,— що все це страшно, все це потворно: Центральна рада день за днем більше й більше скочується на позиції антинародні, контрреволюційні...— Вона повернулася до Флегонта, і мова її знову забриніла пристрасно.— Оце зухвальство проти влади, встановленої самим народом у повстанні! І взагалі невизнання Рад на місцях, відмова переобратися на вимогу Рад — наших же, українських, Рад! А цей злочин — роззброєння і вислання збільшовизованих частин! Та де там — збільшовизованих, просто — всіх солдатів-росіян! Подумайте, який це жах! Це не просто економічний чи політичний сепаратизм, це якийсь зоологічний націоналізм, це... І вас не обурює це? Ви даруєте це? Ви схвалюєте?!

Флегонт рвучко повернувся до Лії. Він зблід ще дужче. В очах його стояли сльози. А втім, можливо, то скоотилися, розтанувши, сніжинки з вій. Але голос його тремтів, коли він заговорив:

— Я не хочу бути зверху ні над одним народом... Ні політично, ні економічно, ні... ще там якось зоологічно!.. Але я хочу, щоб і над моїм народом не панував інший — ні економічно, ні політично, ні ще якось по-інакшому... Невже це націоналізм?

— Але ж до чого тут народи? Центральна рада — це ж не народ. Це — купка узурпаторів...

Та Флегонт не слухав, він говорив сам, він майже кричав, і перехожі озиралися на хлопця і дівчину біля вітрини, що так пристрасно сперечалися. Але тепер сперечалися всі, і люди, глянувши мигцем через плече, поспішали собі далі, за своїми справами.

— І я хочу цього для кожного народу. Чуєте — для кожнісінького народу на землі! Волі і незалежності для всіх народів! Так націоналізм це чи інтернаціоналізм?!

— Але ж якими шляхами... — почала була Лія.

Та Флегонт не слухав її. Він кричав далі — про любов до батьківщини, про те, що соціальні свободи нереальні, коли народ поневолений національно, про все. Він кричав, бо душа йому краялася навпіл. Бо він і сам бачив: Центральна рада висилала з України росіян, а на українське село посилала карателів, щоб селяни не займали поміщицьких земель. І справді, це ж чортзна-що, коли подається допомога монархістам на Дону, а червоногвардійців не допускають на допомогу своїм товаришам тільки тому, що вони іншої національності... Все це він бачив, і бачила це Марина. І вона обурювалася також. І тяжко страждала. Але що ж робити? Звичайно, до Центральної ради набралось різної наволочі, і її треба переобрати, щоб була демократична, соціалістична. Але що може він, Флегонт, що може Марина, коли Центральна рада не хоче переобиратися? Що треба зробити? Отак затаврувати: сепаратизм, націоналізм, контрреволюція? Та й вже! І відмовитися від національного визволення тільки тому, що Центральна рада погана?

Він обернувся до Лії, дивився їй просто в лице і кричав:

— Підіть... розкажіть це вашому Пятакову, а не мені! Вам не доведеться його агітувати: він вже оголосив національне визволення українців — контрреволюцією! Така політика ваших більшовиків!..

— Босняцький! — вжахнулася Лія. — Схаменіться! Таж у Харкові з'їзд Рад сьогодні оголосив Українську Радянську Республіку! Це зробили більшовики! І вже утворено Український радянський уряд: Народний секретаріат.

Лія дивилася весело: вона перша переказує Флегонтові це радісне повідомлення з іскрового телеграфу — в місті цього ще не знають.

Флегонт глянув на Лію непорозуміло:

— Генеральний секретаріат переобрано?

— Ні! Зовсім новий, інший! В протывагу генеральному секретаріату Винниченка й Петлюри! Його сформував Центральний Виконавчий Комітет, обраний на з'їзді Рад у протывагу Центральній раді! Ось яка політика більшовиків, Флегонте!

Флегонт раптом скипів:

— Політика! В протывагу!.. А насправді? Все — політика? Все — в протывагу? А те, що ви говорите до мене українською мовою, — це теж тільки політика? Теж тільки в протывагу? Можете не силувати себе! Нехай ваш Пятаков видасть декрет і оголосить мовою революції — есперанто!

Лія дивилася на Флегонта одну мить. Лице ще було радісно усміхнене, але на очі набігли сльози. Вона швидко крутнулася на місці й пішла.

— Ліє!..

Лія не озирнулася. Її зелене пальто, припорошене на плечах сніжинками, зразу поринуло в натовп. От його заступили постаті перехожих. От воно виринуло і мелькнуло ще на мить. І от воно зовсім зникло в юрбі.

— Ліє, почекайте!

Флегонт стояв. І дивився вслід. Груди його розпинало обурення. Але в серце ножем вдарив біль. Нащо вона пішла? Але обурення ще бурхало в ньому. Ну й нехай!.. Правда, він таки розкричався, як перекупка на базарі, і накричав такого... Але як же вона може не розуміти? І Данило — чому не зрозумів? Чому теж пішов?.. Хтось штовхнув Флегонта — він стояв по середині тротуару. Флегонт оступився набік, але й там на нього наштовхнувся перехожий і вилаяв, щоб не плутався під ногами. Флегонт оступився знову. Зеленого Ліїного пальта вже не було видно в натовпі на Хрещатику.

Флегонт стояв посередині тротуару — його штовхали і лаяли: люди поспішали за своїми справами. Трамвай, повзучи вгору по Прорізній, гримотів важкими чавунними шорами; трамвай, що спускався згори до Хрещатики, рипів залізними гальмами й дошкульно деренчав дзвониками на гвалт. Люди снували вгору і вниз мимо Флегонта — перехожим не було діла до нього. Туга скімлила Флегонтові під серцем. Данило — свиня, що пішов! І Лії не треба було йти. І взагалі не треба! Що не треба?

А що треба? Марина теж не знає, що треба... Флегонт почував себе зовсім самотнім. Неначе все довкола було несправжнє, і він на світі був... сам...

ВІЙНУ НЕ ОГОЛОШЕНО

1

Отже, цей історичний акт відбувся.

Перший Всеукраїнський з'їзд Рад у Харкові, що склався з делегатів розігнаного Центральною радою в Києві з'їзду Рад Південно-Західного краю та делегатів обласного з'їзду Донецько-Криворізького басейну, проголосив Україну Республікою Рад і обрав Центральний Виконавчий Комітет.

Становище на Україні тепер ставало особливо складним. Адже у кожному українському місті був гарнізон, і в гарнізоні одні військові частини стояли за владу Рад, інші — підтримували Центральну раду. Мало не в кожному місті були при зброї червоногвардійські загони, але так само майже в кожнісінькому місті й селі діяли й загони «вільних козаків».

І, можливо, тепер, як постав у Харкові радянський Український уряд — Народний секретаріат, — найскладніша воєнна ситуація утворилася саме в Харкові.

Харківський тридцятитисячний гарнізон склався в основному з частин, вірних Центральній раді, але якраз у Харкові зібралися й найнадійніші радянські частини: тридцятий полк, харківські загони Червоної гвардії і російські збройні загони, які прибули з Петрограда, Москви та Курська — з головнокомандуючим Петроградської військової округи Антоновим-Овсієнком.

Та польовий штаб Антонова-Овсієнка, уповноваженого Радою Народних Комісарів на боротьбу з контрреволюцією, мав своє спеціальне завдання: протистояти наступові з Дону військ отамана Каледіна й генерала Корнілова. Антоновські групування — під командуванням Сіверса, Берзіна й Ховріна — разом з тридцятим полком та харківськими червоногвардійськими загонами Руднева вели бойові операції під Курськом і під Белгородом, під Чугуєвом і Сажним, під Томашівкою та Синельниковом. У Харкові залишались переважні сили військ Центральної ради, і це ставило під можливий удар саму центральну українську Радянську владу: гай-

дамаки з «вільними козаками» підступали вже до Лозової, перетяли залізничний шлях і під Люботином.

Частини Центральної ради в Харкові треба було знешкодити за всяку ціну — і чимдуж!

2

Керівництво військовою справою Народний секретаріат Центрального Виконавчого Комітету поклав на Юрія Коцюбинського.

Віталій Примаков поринув у пропагандистську діяльність. Він виступав на всіх мітингах по військових частинах: не проминав жодних багатолюдних зборів харків'ян — робітників, інтелігенції, студентів; але найбільше віддався літературній діяльності. Ще з третього класу гімназії Віталій прославився тим, що в зошитах для арифметики писав вірші, а замість латинських екстемпорале — прозові етюди для майбутніх, так би мовити, великих полотен. За диктанти він завжди мав тільки п'ятірки і мріяв якнайшвидше дожити до сьомого класу, коли, за програмою гімназичного курсу «словесности», від набридлих «переложений», проскочивши крізь нудну схоластичну «хрію», здобуде право на «сочинения на вольную тему». На жаль, коли справа дійшла до «сочинений», шістнадцятирічний Віталій мусив з гімназією розпрощатись і мандрувати етапами на заслання в сибірське сільце Абан... Та своєї улюбленої справи Примаков не залишав і тепер: в його солдатському «вещевом мешке», крім змінної пари білизни, були ще тільки два предмети: зошит та олівець. Примаков мріяв стати письменником. Таким, як його літературні кумири — Антон Павлович Чехов, Володимир Галактіонович Короленко або Михайло Михайлович Коцюбинський. Революція тільки починалась, і Віталію вирішив наперед: увічнити своїм пером історію революційної боротьби на Україні.

І от між Юрієм Коцюбинським та Віталієм Примаковим, друзями з малих літ, а тепер — керівником військової справи першого радянського Українського уряду та керівником масово-агітаційної роботи в масштабах цілої республіки, відбулася така розмова.

— Віталій, — сказав Коцюбинський, — ти таки допався до своєї улюбленої справи: щодня друкуюєш статті, фейлетони, ба й вірші в газеті. Та й промови на мітингах

виголошуеш щоденно разів по п'ять. Видно, наша «школа красномовства» таки пішла тобі на користь, але...

«Школу красномовства» Коцюбинський з Примаковим організували ще в четвертому класі гімназії, щоб удосконалитися в ораторському мистецтві та опанувати літературний стиль. Пізніше, в п'ятому класі, гуртківці-гімназисти вже вивчали «Капітал» Карла Маркса та «Комуністичний маніфест». В шостому вже керували підпільними революційними гуртками на чернігівських фабриках.

— Але зрозумій, Вітько, що життя вимагає від нас зараз іншого...

— А саме — чого? — поцікавився Віталій. Згадка про дитячу забавку, «школу красномовства», йому дошкулила, і тому поквапився шпигнути й собі: — Бачу, що тобі «школа красномовства» не пішла на користь: не вмієш висловлюватися членороздільно й виповісти свою думку точно.

На під'юджування Віталія Юрій не звернув уваги:

— Справа зараз стоїть дуже серйозно: коли не знешкодимо частин Центральної ради, то...

— Зрозуміло, — урвав Примаков: слухати довгі розмови він не любляв. — Сьогодні ж починаю організовувати групи агітаторів, які розішлю по всій Україні, у військові частини Центральної ради. Щодо українських частин тут, у Харкові, то мені пощастило вже розпропагувати один курінь.

— Один курінь! Пропаганда!.. Нам треба їх роззброїти! І — якнайшвидше!

— А якщо вони... самі роззброюватимуть себе?

— Це... жарт? Повір, що зараз це недоречно.

— Ні, не жарт! І... недоречно, що ти не вмієш цього зрозуміти: розпропагована сотня роззброює інші сотні в полку.

— Спокусливо, але... — Коцюбинський іронічно посміхнувся, та зразу глянув насторожено. — Який ти маєш на увазі курінь?

— Маю на увазі третій курінь колишнього двадцять восьмого полку, нині він іменує себе «другий український». Виступав у цьому курені разів зо три. Настрої — більшовицькі. Потоваришував з кількома козаками — наші, чернігівські: є й з моїх Шуманів, навіть вчилися в школі у мого батька.

Коцюбинський розвів руками:

— Другий український! Але ж це — оплот цілого Радівського гарнізону! Перший та другий курені укомплектовані виключно з офіцерів. За корніловським принципом: офіцер, стань солдатом — і гідру революції ми розчавимо! Цвіт білої гвардії!

— От іменно! — повторив з притиском Примаков. — Біла гвардія. Перший та другий курені — самі офіцери. Третій — самі рядові. Отже, маємо класове протиставлення...

— Але ж курені в цьому полку батальйонного складу: по п'ятсот і більше багнетів!

— А хіба погано, коли, роззброївши і знешкодивши тисячу офіцерів, матимемо збільшовизовану частину з п'ятисот солдатів? З цим батальйоном роззброїмо Чигиринський полк — ще тисячу чоловік. А тоді — артилерійський запасний дивізіон, автопанцирне відділення, дружини ополченців та команди видужуючих... Тисяч тридцять всього набереться? Га?

Примаков посміхався ширше та ширше — весело і хитро. Юрієві добре була відома ця посмішка друга з малолітства: так посміхався Віталій, коли надумував якусь каверзу, коли каверза була непевна, але сам він за себе був цілком певний.

Юрій дивився на Віталія похмуро та недовірливо... Знадлива була ідея Примакова, але ж... непевна, та й ризик був надто великий. Чи ж впорається з таким завданням цей дев'ятнадцятилітній юнак?

А втім, Юрієві самому було двадцять.

А республіці, якою віднині їм керувати, — тільки другий день.

Юрій теж посміхнувся.

— Вітько! — підморгнув він, і в його очах теж блимали вже іскорки хитрощів. — А може, й справді спробувати? Га?..

3

Операція була якнайважливіша, але надто ризикована, а по характеру навіть авантюристична: Примаков вирішив діяти сам-один.

Товаришам він пояснював так:

— Дія родить притидію — так сказав чи не Карл Маркс. Коли сунутися цілим загоном, може виникнути непорозуміння: озброєні люди не люблять, коли їх замі-

ряються роззброювати. Отже, може трапитися дурне кровопролиття. А мене третій курінь добре знає...

Примаков доводив наполегливо, пристрасно — і комунисти починали схилятися: обставини були надто складні, а за складних обставин інколи справді найкращим буває... найбільш парадоксальний, навіть фантастичний хід.

Допоміг і Коцюбинський. Юрій теж обстоював примаковський химерний план роззброєння. Він знав: раз Віталій затявся, значить, має підстави поводитися саме так. Крім того, Коцюбинський вирішив наперед: потай, щоб про це не довідався Примаков, вислати слідом за ним групу озброєних товаришів і самому прийняти над ними командування. Вони заховаються десь поблизу і будуть готові прийти Віталієві на допомогу, коли б справа обернулася зле.

Примаков погодився взяти з собою тільки одного чоловіка. «Щоб було в кого прикурити!» — весело пояснив він. І вибір його впав на матроса Тимофія Гречку. Поперше, на з'їзд Рад Тимофія Гречку делегували селяни, а козаки третього куреня були один в один селяни, та ще й чимало саме з тих місць, що й Гречка. По-друге, Примакову заімпонувало, як з'явився матрос у мандатну комісію перед з'їздом. Він поклав свій мандат, став струнко й доповів:

— Прибув во ісполненіє приказа; рапортую: декрет про землю наша голота взялася була виконувати, так чорна сотня й біла гвардія — огонь на них із стонадцяти орудій — не дали: поранених сім, одного вбито!.. — Притому Гречка змахнув з ока сльозу, хлюпнув носом, зніжковів з своєї недоречної для матроса чутливості і знайшов за потрібне виправдатися: — За тим, що дружок з малих літ... Герой-фронтовик... Геройськи прикривав своїм тілом усіх і революцію, доки ми усі драпака давали...

Словом, Віталієві припав до серця гарячий і чулий серцем матрос. До моряків Віталій взагалі мав слабкість. «Коли не вийде з мене письменника, — вирішив він ще юнаком, — зроблюсь матросом і подамся в океани приборкувати стихії та відкривати нові краї».

Отож удвох — Примаков і Гречка — і рушили на виконання операції, тільки посутеніло. Путь їм лежала мостом через річку Лопань до Москалівських казарм.

По дорозі Віталій коротко виклав Гречці свій план.

— Звати тебе Тимофієм?

— Тимофієм.

— А мене Віталієм. Так от, Тимофію: роззброювати козаків нам ні до чого — свої хлопці, сільська голота, вроді як от ти. Поведемо до них душевну розмову: я скажу, і ти слова докинеш; запитають — я їм відповім, і ти додаси від себе. Думка у нас така: утворила Центральна рада собі «вільних козаків», а ми з них мусимо зробити наше, більшовицьке, Червоне козацтво. Завдання зрозуміле?

— Зрозуміле, так точно.

— Тільки ж наших хлопців там — самий третій курінь, а перший та другий — чорна сотня, біла гвардія, контра. Очевидно, доведеться нашим червоним козакам зразу ж ті дві сотні таки роззброїти. Як? Хто його зна. Як покажуть обставини на місці. Діяти треба рішуче. Зрозуміло?

— Так точно.

— Ти комуніст, товаришу Гречка?

— Никак нет... Гречка подумав хвилинку й додав: — Пробував себе до всякої партії определити, бо шукав, де народ: українські есери кликали, в анархісти ладнався вписатися... Так жевжики ж усе! І про землю селянам до ладу нічого не кажуть... Думка у мене така: як наріжемо мужикам землі, встановимо мир і той соціалізм, так і подамся в комуністи...

В казармах світилося: полк тільки ладнався облягтися на ніч. Вартовий при брамі вільно пропустив Примакова: варту сьогодні відбував третій курінь. Тільки спитав про Гречку:

— А це ж що за цяця така — в кльошах і розпанаханому бушлаті?

— Матрос, хіба не бачиш? Мореплавател ь революції! — весело поінформував Примаков. — Прибув з флоту переказати привіт землякам.

В корпусі третього куреня щойно закінчили вечірню перевірку зброї. Надраєні гвинтівки аж виблискували у козлах під стіною, і козаки «вольготилися» перед сном: хто мастив чоботи, хто пришивав гудзика, інші різалися в очко.

— Здорові були, хлопці! — вітався Примаков з порога.

— О! Наш агітатор прийшов!.. Гей, шуманівські, де ви? Ваш учитиленко знову гостює!.. Архипе, Қасяне, па-

няйте сюди, у вас же були якісь запитання!.. Які там повиши у світі божому, пане-товаришу агітатор?.. Про міжнародний стан казатимете чи про людські діла?..

Примаков примостився біля столика днювального — ближче до виходу та козел з гвинтівками. Його зразу оточили — і земляки шуманські, і ті, в кого набралось невірлих запитань до життя і революції, і просто цікаві, занудившись в одноманітності солдатського казарменого побуту.

— Ще земляка привів вам, поліщука, — кивнув Примаков на Гречку, — бачте, який бравий матрос дальнього плавання? З Бородянки під Києвом. Бородянські є?

Бородянських у курені не виявилось. Правда, озвався один:

— З Бабинець я, від Бородянки недалеко. У неділю на ярмарок до Бородянки ходимо. І товар випасаємо поблизу від бородянських, на шембеківських же луках...

— О! — Примаков починав завжди жартами. — Виходить, як не родичі, то свояки: один кровосос із вас жилицю смокче!

— То таки кровосос! — погодився бабинецький. — На десяти тисячах десятих людської крові напивається... Та коли б тільки він один! А то ще живоглоти на сорока десятинах сидять: управитель Савранський та глитай Омеляненко...

— Акули капіталізму! — похмуро констатував Гречка.

Це було його певше слово, і знайомство прийнято схвально: живоглотів, кровососів, акул капіталізму тут, поміж селяків-козаків, таки не полюбляли.

— А чого ж ви, матроси, коли вже такі герої, — почувся смішливий і насмішкуватий голос з юрби, — та не потрусили як слід вашого десятитисячника? Може б, витрусили і собі по четвертому аршину на смерть?

— І ще є запитання, — почулося з іншого боку, — за кого флот буде в наступний момент: за більшовиків чи за Центральну раду?

— І що воно за новий уряд постав? Тутечки ж, у Харкові? Якийсь «центральный», ще й «виконавчий»?

— І за кого він буде? За Україну чи проти?

— Хвилиночку, земляки! — спинив Примаков. — Запитання, як і ведеться, потім, на кінець! А зараз давайте сюди тісніш: маю до вас серйозну розмову...

Через голови козаків, що натовпом оточили його з Гречкою, Віталій глянув скося на вхідні двері. Порух

був зрозумілий без слів: агітатор збирається повідомити якусь важливу новину, але опасається, щоб не наскочив пан старшина — новина, очевидно, була свійська, виключно для солдатів.

— Гей, днювальний! — загукало кілька голосів.— Сповняй службу! Стань, зроби ласку, з того боку дверей, у коридорі, і пантруй, щоб пан сотник не вийшов на прогулянку перед сном.

— Та сотник до першого куреня подався: там у них на гітару грають і горілочку, мабуть, цідять: надвечір, бачили, дівчата туди, до панів старшин, прийшли.

— Однаково! Начуватися треба... Іди, днювальний, іди!..

Дозорця на підступах виставлено, всі збились тісно, зацікавлено позираючи на Примакова.

І тоді відбулася така розмова.

— Сам запитання маю до вас, козаки,— почав Примаков.— Запитання серйозне! Можна сказати, як на духу... Усвідомлюєте, братця? Коли серйозно не схочете відповісти, наперед кажіть — і питати не буду...

— Та вже питай! — загуло з козацького гурту.— Чого вихиляєшся, як перед танцем! І страхати нічого — вже настрахані!

Але всі потіснилися ще більше, і сотні очей вп'ялися в Примакова. Задні, щоб чути краще, поспиналися на койки.

— Хто ви есте, козаки? — запитав Примаков.— Українці ви чи не українці?

— Тю! Українці, звісно. Малоросами до революції прозивали. А хохлами і тепер дражнять — которі несвідомі, контра.

— Так за Україну ви чи проти України?

— Звісно, за Україну! Ще й питає...

— А за яку таку Україну, дозвольте вас запитати?

— За цю саму, котра і є Україна!

— За державну Україну чи щоб під чиеюсь чужою рукою витрачалася?

→ За державну!.. Нікого над собою не хочемо!

— А хто щоб у тій державі правив волите?

— Тьху! Набрид з тими запитаннями. Уряд щоб правив, певна річ!

— А який уряд? З тих, що по десять тисяч десятин мають, по тисячі, по сорок чи й тільки по три аршини — на смерть?

— Ач, куди завернув! Та це ж кожному малюкові зрозуміло: демократія щоб була! Що ж ти про пусте допитуєшся. Земля — селянам, фабрики — робочим! Кожному зрозуміло! Ти кажи толком, про віщо серйозна розмова у тебе?

— От саме це й є серйозна розмова,— вже без поспіхів мовив Примаков і прихлопнув долонею по столу.— Бо оце я вас питаю, зараз і відповідь буде...

Примаков звівся з табурета, присів на край стола і почав загинати на руці пальці:

— Не українці ви, козаки, і навіть не козаки! Це — раз. Бо «козак» означає «вільна людина», а ви над собою пана волієте.

— Тю! Що він меле? Та ти почекай...

Але Примаков не чекав і загинав пальці далі:

— Не демократи ви, не за уряд із своїх людей, робітників та селян, бо допускаєте, щоб над вами і далі працювали буржуї...

Тепер загули зразу всі: слова Примакова взяли за живе.

А Примаков посміхався. Потім, коли вже залунало — і «що він нам баки забиває», і «нехай не гавкає, коли з добрим словом прийшов», — Примаков звів руки догори, закликаючи до тиші.

Коли сяк-так втихомирилося, Примаков сказав:

— Відрапортуйте їм, Тимофію, як у п'ятницю ваші бородянські ділили десять тисяч десятин графа Шембека. Тільки коротенько, самі факти, без агітації: народ же наагітований по саму зав'язку!..

І Тимофій Гречка розповів.

Слухали його мовчки, сердито, понурившись. Адже в кожного залишилася на селі родина — на десятині, на морзі або й зовсім без землі — в батраках... А воно он що діється вдома на селі... А мріялося ж — революція, нове життя, по-людському, по-справедливості: одвоюємося, повернемося додому і почнемо господарювати на землі, наділеній від революції.

Коли розповів Гречка, як Вакула Здвижний, — інвалід, ветеран царської війни, — задом по землі соваючися, прикривав відступ і життям своїм наложив, козаки поскидали шапки на вшанування пам'яті.

Гречка закінчив так:

— Отож, братки, понятне діло, я — матрос, а ви — по сухопуттю. Значиться, різного, виходить, роду військ. Та

однаково — солдати ми всі, під присягою люди. А кому присягали? Царю Миколаю. За його проклятушу війну проливали кров, буржуям і капіталістам на зиск, матері їхній із стонадцяти орудій!.. Керенському тоді присягли затим, що сподівалися, правда на землі стане і наріжуть селянам землі. А він, ірод, що? Базарне брехло, та й годі! Ні тобі справедливості, ні тобі свободи совісті — хіба це революція? А ще присягали кому? Генералу Корнілову присягали! Так він, сучий син, смертну кару на нас повернув! Тепер на пару з отаманом Каледіним підняв озброєну руку проти Ради Народних Комісарів — тільки тому, що більшовицькі комісари за мир і за землю селянам, ну, і фабрики — робочим, понятне діло!.. А кому ж ми присягаємо тепер? Центральній раді! От вона вам, ваша Центральна: гірше контри Корнілова, брехунця Керенського та самодержця Миколки над людьми збиткується — кров нашу проливає, в землю нас впакувати заміряється...

Гречка не звик говорити довго, і тому, м'явшися при початку, далі як розійшовся, вже й не вмів закінчити: мусив вилити душу перед народом. Козаки не уривали його, слухали уважно: Греччині слова вливалися й їм просто в душу. Та Примаков шльонував: тільки Гречка знову згадав про землю, він увернув і від себе слівце:

— Центральна рада саме зараз свій земельний закон готує: не сьогодні, так завтра ухвалюватиме його на сесії...

Козаки насторожилися: всім цікаво послухати, який же, нарешті, має бути земельний закон. У казармі стало зовсім тихо.

Примаков кинув наче недбало:

— Що ж, нівроку — демократичний готує Центральна рада закон...

— Ну, ну? Який саме? Кажі! — почувлися нетерплячі вигуки.

— Забирає Центральна рада землю в поміщиків...

— Забирає? Диви! Хлопці, чули? Таки забирає...

— Забирає і — по-божеському, по-християнському: не задурно, а готівкою панам грошики викладе на стіл — тисячі та мільйони...

— Диви! Ова! А де ж Центральна такі гроші візьме? Це ж купа грошей буде — за всі поміщицькі маєтності заплатити!..

— Мільйони і мільярди! — Примаков знизав плечима і розвів руками. — А взяти їй де ж? Ніде їй взяти. З людей стягати, податки на селян та робітників накладе: буде вам до смерті що платити — і дітям вашим, і онукам, і правнукам...

Казармою перекотився гул.

— А дзуськи! А оце бачила! — загукали запальніші. — Хіба на те революція?

— Як для кого, — спокійно відказав Примаков. — Для Центральної ради, видно, саме на те...

— А куди ж вона, Центральна, ту землю подіне? — гукали цікаві. — Це ж землі, землі — вся країна!

Примаков знову знизав плечима:

— Відомо куди: людям продасть — вам же, хліборобам, селянам. Ви ж її й купуватимете...

— Ге-ге! Так звідки ж у нас гроші?

Примаков махнув рукою:

— А то вже як знаєте: не маєте грошей — будете без землі!

Казармою залунали вигуки протесту й обурення.

Примаков докинув ще:

— Не печалуйтеся! Гроші знайдуться! Як гадаєш, Тимофію, в управителя Савранського чи глитая Омеляненка знайдуться грошики?

Гречка тільки плюнув спересердя.

Примаков гукав, пересилуючи загальний гомін:

— От і буде так: знайдеться півста Савранських та Омелянєнків і поділять між собою десятин по сто чи по двісті на брата землі графа Шембека чи графині Браніцької... «Демократична», як бачите, Центральна рада: великого пана посуне з землі — буде з нього просто великий буржуй — торгуватиме-наживатиметься за ті грошики чи заводи ставитиме собі на зиск. А замість нього будуть менші пани — зате аж півста або й сотня на кожному великопанському місці — у вас же, товариші козаки, на мужицькому карку...

Далі Примаков хоч і який був голосистий — перегука-ти вже не міг. Казарма гула, казарма двигтіла — аж бриніли шибки.

Власне, мітинг на тому і закінчився. Незвичайний мітинг — серед темної ночі, в самому серці розташування ворожих сил, — і півтисячі гвинтівок полискували рядочками під стіною у козлах.

Ще насамкінець, як козаки вже хапалися за зброю, Примаков спромігся докинути:

— Отаку вам державу буржуїв та куркулів готує Центральна рада!.. От за яку Україну хоче вести вас Петлюра проти Ради Народних Комісарів... От які з вас українці та козаки: буржуйські наймити та глитайські попихачі...

Дальший хід подій розвивався точно за химерним планом Примакова. Козаки розібрали гвинтівки і насамперед заскочили в приміщення офіцерського зібрання, де в цей час старшини полку грали на гітару й пили горілку з панночками з міста. Після того третій курінь оточив корпуси першого та другого куренів. Офіцери-рядові не встигли і вхопити зброю: тисячу білогвардійців роззброєно протягом якоїсь години.

Так проминула ніч.

А на ранок третій курінь, який вже найменувався першим куренем Червоного козацтва і обрав над собою командиром «згітатора від Центрального Виконавчого Комітету» Віталія Примакова, вишикувався лавами й рушив у місто.

Попереду куреня марширував полковий оркестр. «Інтернаціонал» музиканти виконували ще невправно — досі їх вчено грати «Ще не вмерла» та «Не пора». Та дарма — червоні козаки виводили голосом пролетарський гімн, а кларнети та корнети тягли мелодію за співом. З співом «Інтернаціонала» перший курінь червоних козаків продефілював містом — місто тільки прокидалось, горожани відчиняли вікна, вибігали на балкони у самих спідніх — дарма що в сніг та мороз — і очманіло виглядали: що воно таке сталося в світі?

А курінь обійшов центр міста і попрямував Московською вулицею в напрямку заводських районів, на Петинку. Сотні червоногвардійців вже дали на боротьбу проти Каледіна і Корнілова харківські заводи та залізничні депо, але пролетарській революції все ще було мало: Центральний Виконавчий Комітет Української Радянської Республіки вирішив закликати ще харківських пролетарів до зброї і влити їх у перший курінь українського радянського війська — зцементувати пролетарськими кадрами українське Червоне козацтво. Завтра з куреня мав стати полк.

Матрос Тимофій Гречка теж вписався в червоні козаки. Певна річ, обидно було міняти моряцьке привілля

на сухопутну снасть, але ж то для революції: за землю селянам, за волю робочим, за мир у світі та той самий соціалізм. Одвоювалися за царя на морях, повоюємо за народ на сухопутті. Народ же на суші, а не в морі живе... Та й добитися додому, в свою Бородянку, к исполненію обов'язків голови ревкому, щоб визволити народ з-під буржуйської Центральної ради та докінчити розподіл землі,— хіба не треба?.. Гречка йшов правофланговим у першій сотні.

Попереду куреня, зразу за червоним прапором, йшли Віталій Примаков і Юрій Коцюбинський.

Примаков йшов, хитро посміхаючися, й пустотливо підморгував дівчатам, що на голос музики вибігали з дворів.

Коцюбинський був зосереджений, заклопотаний — керівнику військової справи молодій республіки було про що думати й чим клопотатися, але весела посмішка раз у раз висвітлювалася і на його обличчі. На душі Коцюбинському було гарно.

Коли натовп робітників біля паровозобудівного заводу зустрів курінь під червоним прапором дружним «ура», Юрій підштовхнув Віталія ліктем:

— Чуєш, Вітько? Шкода, що Оксани з нами немає...

— Оксани? Чому — Оксани? — зразу скинувся Віталій. І враз зашарівся, зачервонівся, мов дівчина.

В Оксану, сестру Юрія Коцюбинського, теж юну більшовичку, як і всі діти українського письменника Михайла Михайловича Коцюбинського, Віталій був закоханий з четвертого класу гімназії. Свої перші вірші він присвятив саме їй. Власне, ота дитяча закоханість і кинула його безоглядно у поетичну стихію. Ну, а до революційної свідомості доходили з Юрієм та Оксаною разом — у гімназичних, а тоді в робочих підпільних гуртках... От тільки мріялось — ухопити тепер в руки перо і писати, писати... хоч би й історію революції на Україні, а прийшлося... брати в руки гвинтівку. Що ж, Примаков взяв у руки зброю, але не викинув і пера з свого солдатського ранця.

4

Розмова була нестерпна для обох, але без неї не обійшлося б.

Почав Саша Горовиць. Саша прийшов до Євгенії Богданівни — збуджений, знервований — і бухнув одразу:

— Ти собі як знаєш, Богданівно, ти на високому посту в республіці...— Губи Сашині скривилися ледь іронічною посмішкою.— Республіки, правда, ще нема... але я так далі не можу...

— Що саме, Сашо, не можеш?

Євгенія Богданівна звела на Горовиця стомлені, почервонілі від довгого безсоння очі. В Народному секретаріаті Бош призначено секретарем внутрішніх справ: хліб, скарги населення, лад у місті, боротьба з контрреволюцією, клопіт з групами українських есдеків та есерів, що відколювались від своїх партій і то підтримували Український радянський уряд, то знову починали проти нього боротьбу.

— Я бовтаюся тут без діла!

— Ну що ти, Сашо! — щиро здивувалася Бош.— Ти виступаєш на мітингах по десять-п'ятнадцять раз на день!

— Це не діло! Це... Словом, я визнаю, що не мав рації, і тепер цілком поділяю твої позиції...

— Тобто? Про що мова, Сашо?

— В Києві треба піднімати повстання! Завтра ж!.. І ми повинні бути там! Щодо мене, то я їду туди сьогодні...

Євгенія Богданівна мовчала.

— Ти мала рацію! — пристрасно скрикнув Горовиць.— Тільки ти й мала рацію! Ми всі були верхоглядами, відірваними від життя... теоретиками! — Саша пирхнув, вкладаючи в слово «теоретики» максимум презирства.— Безглуздими фразеологами! А ти дивилась на речі реально. Я з тобою, Богданівно! За повстання!

Бош приклала пальці до скронь — так же боліла голова, потім звичним рухом заклала пасмо сивіючого вже волосся за вухо і мовила тихо, не відводячи погляду від Сашиних очей:

— Але ж, Сашо, тепер я... проти повстання в Києві...

— Що?!

— Я проти повстання.

Горовиць, що був присів на крайчик стільця, знову підхопився і знову сів:

— Але ж ти...

— Так, я гаряче відстоювала кийське повстання. Але ж то було тоді, коли ми мали сили, щоб перемогти. А тепер таких сил ми не маємо. Після Петлюриної авантюри в Києві залишилась хіба що сама Червона гвар-

дія — жменька проти багатотисячного Радівського гарнізону!

— А другий гвардійський корпус! Ти ж знову їздила до нього: він готовий! І Криленко дав згоду на марш на Київ!

— Другий гвардійський неспроможний нам зараз допомогти: його передові загони теж роззброєні радівськими військами під Жмеринкою та Вінницею, а головні сили сковані там корпусом Скоропадського... Думаю,— додала Бош з сумною посмішкою,— перше ніж зважитись на повстання в Києві, доведеться піднімати повстання в Вінниці, і вже тоді...

Горовиць підхопився з місця:

— Я їду в Вінницю!

Він почав швидко перебирати пальцями гудзики, застібаючи свою студентську тужурку, наче ладнався чимдуж бігти на вокзал. Він застебнув всі гудзики до самого горла — надворі ж стояв мороз, а шинелі в Саші не було.

— Сідай!

Горовиць спалахнув:

— Я їду в Вінницю! Зараз же! А тоді — в Київ.

— Сядь!

— Ти мене не маєш права затримувати!

— Ти поїдеш, коли тебе пошле партія. А повстання будемо піднімати тоді, коли буде на те ухвала... нашого уряду: Центрального Виконавчого Комітету...

Горовиць спаленів.

— Рано вам... нам,— поправився він,— ставати... бюрократами: революцію не роблять резолюціями!

— Але пізно,— урвала його Бош різко,— тобі, Сашо, проповідувати... стихію і анархію!..

Раптом Євгенія Богданівна поклала свої руки на Сашині і м'яко потисла їх.

— Сашо! — Голос її бринів лагідно, але в погляді світилась мука.— Ми стали на неправильні позиції. Власне, я кажу про себе: мої позиції неправильні...

— Про що ти, Євгеніє?

— Пам'ятаєш, ще не так давно — не колись там, до ленінських Квітневих тез, коли всі ми... плавали в емпіреях, а зовсім недавно, третього грудня, на нашому обласному з'їзді, коли я робила доповідь про організацію центральної влади на Україні, я твердила: в епоху фінансового капіталу національний рух перестає бути ре-

волюційним, перестає бути народним...— Болісна посмішка зламала вуста Євгенії Богданівни.— Ти іронізував, Сашо: «Теоретики! фразеологи!» Це ти про мене сказав, Сашо!

— Нічого подібного! — Горовиць замахав руками.— Це я про себе! Я зовсім не мав тебе на увазі! Я...

— Мусиш мати! — жорстоко урвала Бош. Вона знову стисла голову долонями.— Епоху фінансового капіталу я побачила, а де починаються соціалістичні революції... не вгледіла. Не зрозуміла, що визвольна національна боротьба стає контрреволюційною якраз тоді, коли пустити її мимо наших, більшовицьких, рук, мимо річища інтернаціональної соціальної боротьби. Верхогляди і теоретики — це ти вірно сказав, Сашо! Потонули ми на еміграції в партійних дискусіях і відірвались від життя народу! — Євгенія Богданівна стукнула кулаком по столу, бо їй здалося, що Горовиць хоче заперечити.— Не побачити, де українська Центральна рада, а де український народ! Це ж означає, Сашо, ототожнювати їх і фактично... стати на позиції заперечення права нації на самовизначення! І, будь ласка, не заперечуй, бо не маєш права заперечувати: ти теж заплутався в убогих теоретизуваннях і вдався в іншу крайність — закликав до спільного фронту з Центральною радою тільки тому, що вона, мовляв, єдиний орган, який репрезентує національний рух!.. А якщо народ ще не створив свого органу? То треба, щоб народ створив собі такий свій орган! І хіба не партія повинна боротись за це? Сліпаками ми були з тобою, Сашо: ти — на одне око, я — на друге!.. Кидалися сюди, кидалися туди — члени одної партії! А маси... були дезорієнтовані...

Саша Горовиць сидів пригнічений. Несміливо він сказав:

— Але знаєш, Євгеніє, таке самобичування теж...

— Достоевщина? — підхопила Євгенія Богданівна.— Ні, не достоевщина, Сашо! Побачити, що не туди йдеш, і звернути з хибного шляху — це тільки добре! Єдиний є шлях боротьби проти націоналістичної Центральної ради: боротьба проти неї самого українського народу.— Євгенія Богданівна раптом посміхнулась, і посмішка тепер була навіть весела.— Народ це розуміє краще, ніж ми з тобою... «теоретики і фразеологи». Ось на, дивись — тільки перші ластівки...

Євгенія Богданівна присунула через стіл до Горовиця кілька телеграфних бланків.

Горовиць глянув. Це були телеграми в адрес щойно утвореного з'їздом Рад Центрального Виконавчого Комітету.

Робітники-червоногвардійці міста Николаєва телеграфували:

«Ми не визнаємо української буржуазної ради і будемо боротися проти неї всіма силами...»

Робітники Брянського рудника заявляли, що єдиною владою на Україні визнають Всеукраїнський з'їзд Рад.

Селяни з села Рибці на Полтавщині повідомляли, що признають тільки партію більшовиків.

Все це були лише перші ластівки, але таких телеграм лежав цілий жмут.

— От які повстання ми будемо піднімати, Сашо,— сказала Бош.— Повстання українських робітників і селян по всій Україні! А не в самому Києві... «дворцовий переворот» у самій Центральній раді чи й проти самої Центральної ради,— як тягли ми з тобою, кожний на свій копил... І ми з тобою підємо туди й тоді, куди й коли вкаже нам партія!

5

І повстання почались.

Шахтарі на шахтах та металісти на заводах Донецького басейну піднялись проти наступу каледінської гвардії і водночас роззброювали гарнізони Центральної ради та розганяли місцеві органи генерального секретаріату.

На Синельниково — через Катеринослав — йшла з України допомога донському урядові: катеринославські пролетарі повстали і розрубали головну магістраль зв'язку між двома осідками контрреволюції.

Одеса теж вийшла на барикади. З'їзд Рад Румунського фронту, Чорноморського флоту та Одеської області проголосив, що визнає лише владу Рад, обрав новий склад Виконавчого Комітету «Румчероду» і закликав до зброї проти буржуазної Центральної ради.

Центральний Виконавчий Комітет України звернувся до всіх Рад на Україні:

«...Генеральний секретаріат Центральної ради не вповідає волі революційних верств народу — пролетаріату й біднішого селянства, і тому не може і не повинен за-

лишатися при владі нині — в годину найвищого піднесення всіх революційних сил, у годину, коли один проти одного стали два непримиренно ворожі класи. Влада на Україні повинна належати правомочним організаціям — Радам робітничих, солдатських і селянських депутатів!..»

Війну не оголошено, але бойові дії почались.

БОЙОВІ ДІЇ ПОЧАЛИСЬ

1

З усіх сесій Центральної ради ця була найбурхливіша. Обговорювалося земельне питання.

Дебати тривали день, ще день і потім — ще один день. Резолюцій, правда, подано лише два проекти — від есерів і від есдеків, проте на ухвалу годі було й сподіватися.

Оксентій Опанасович Нечипорук прибув на цю сесію немов на заутреню під великдень. Тільки ж у церкві треба б стояти й хреститися або клякнути й бити поклони, а тут він собі сидів на останній лаві, в закутку, поміж позапартійного елемента, і в перервах, що оголошувалися для наради фракцій, міг навіть розгорнути Меланину хустинку, добути окраєць житняка та скибочку сала і перекусити для підживлення організму. «Організм» Оксентій Опанасович також уписав до своєї книжечки-словничка революції. Слово це, або ж, як казали тепер, у революцію, «термін», хоча й не було політичним по правді, бо стосувалося тільки до потреб брентного людського тіла, однак уживалося інакщо й у дуже високій політиці; наприклад: «державний організм», «організм міжнародних зносин» абощо.

Але ж, господи боже мій, третій день говорять, балакають, розбалакують, а коли ж то по-людському буде діло?

Перший день душа Оксентієва трепетала: нині одпускаєш раба твого, господи, по глаголу твому з миром... Дійшло-таки до найголовнішого! Тільки ж задля цього й сунувся сюди, поміж високі політики та всякопартійні авторитети, і він — репаний мужик. Земля! От зараз дадуть нарешті відповідь на найголовніше запитання!

Другого дня Оксентій занудився. Дискусії точилися без кінця — поміж українськими есерами та українськими еседеками, між самостійниками і федералістами, бундом і польською лівницею, і знову ж таки між самими есерами — котрі українські та котрі загальноросійські. Проект закону, виявляється, складали есери, але обстоювали його еседеки, а самі есери... заперечували. Ліві казали, що закон — антидемократичний, а праві, що вийшов він аж надто більшовицький. Праві еседеки теж казали йому — геть, а ліві з еседеків же просилися: приймемо тимчасово хоч такий, бо ж ніякого нема, є тільки анархія, а потім можемо й переінакшити до вподоби. Усі ж партії, що сиділи від центру праворуч, вимагали одностайно: зовсім не треба приймати ніякого земельного закону — нехай собі потім Установчі збори поморочаться...

Оксентій затривожився: ну й справді не буде закону? Що тоді? Земля ж! Первий вопрос революції! Програма життя! Нова «ера» — і таке є в словничку на революційні слова...

На третій день сердешний Оксентій вже спливав потом. Не того, що в залі задушно було, а нутро не витримувало, і душа просилася з тіла геть. Резолюція завалилася в шостий раз. І фракції відмовились радитись. Скидалося, що пуття не буде і не дадуть селянам землі. Невже не дадуть? Керенський не давав. Корнілов забирав. Декрет Ради Народних Комісарів вийшов — беріть! Спробували... Так хіба силою, без закону, візьмеш?.. Калічного Вакулу Здвижного згубили і ще людям ноги та руки постріляли — ото й вже...

— Прощу слова в порядку преній! — гукнув старий Нечипорук, підняв руку і навіть звівся з місця.

Слово своє Оксентій таки мусив сказати. Восени посіяли панові, а хто по весні збиратиме? На панське вже люди ніяк не підуть. А хіба можна, щоб хліб пропадав? Він же од бога і для людей! Вже й так на голод пішло, а там, начувайсь, і мор на народ прийде! Як не договоряться по-божеському, по-людському, по справедливості, то вже нехай хоч який — аби закон! Без закону ж земля не може. Земля, вона, як і людина, — закону потребує!..

На домагання Нечипорука надати йому слово президія не звернула уваги — тільки гукнули «тихо!» — бо знову почали перечитувати текст законопроекту: за три дні дискусій не те, щоб забули, про що саме сперечаються,

а виходило так, що один лає закон, а другий каже, що такого пункту і взагалі в законі немає.

І почали знову:

«Ім'ям Української народної республіки...»

Винниченко сидів у президії, перед ним лежав чистий папір, і він машинально малював на ньому півників, чортиків, свою власну борідку з вусами. Малював він лівою рукою. Ліваком Винниченко не був, але довго вправлявся на лівака ще за часів царату і підпілля. Праву Винниченкову руку — з його літературних рукописів — поліція знала надто добре, і тому для романів та п'єс була в нього права рука, а для прокламацій та партійного листування — з метою конспірації — набивав ліву. А одного разу — в час гострої дискусії між правими і лівими у партії українських есдеків — він написав декларацію правих правою рукою, а декларацію лівих — лівою і виставив обидві на обговорення. Дебати тоді дійшли мало не до бійки: праві кляли автора декларації лівих, а ліві, взаємно, — автора правих. Мало не сталося розколу в партії...

Та зараз Винниченкові було не до жартів. Клопоту на чолі держави — вище голови!

Судить самі. ППС-лівиця виступає проти Центральної ради, бо признає Центральну раду буржуазною. Польська правиця теж виступала проти, але, навпаки, вважає, що нема ніякої різниці між українцями і більшовиками: і ті, і ті заміряються забрати землю в польських поміщиків... Єврейський бунд підтримує Центральну раду за те, що непримиренна проти Ради Народних Комісарів, але разом з усіма правими єврейськими партіями нападає на Центральну раду, що не вживає заходів проти єврейських погромів. Тільки ж по трьох губерніях — Київській, Подільській та Волинській — і тільки за останній тиждень зарєстровано аж двісті чотирнадцять погромів, які учинили... військові частини Центральної ради!.. Ах, сучий син Петлюра! Теж мені — генеральний секретар військових справ, ще й командуючий фронтом! Не може припинити безчинства в своїй власній армії! Теж мені соціал-демократ — допускає зоологічний антисемітизм! Втім, Петлюра ж — відомий юдофоб ще з часів духовної семінарії і справи Бейліса...

При згадці про Петлюру Винниченкові взагалі робилося недобре. Ніколи друзями не були, а остання сварка й зовсім кинула між ними їжака. Тепер Петлюра як за-

твся: що не скаже Винниченко, неодмінно зробить навпак. Винниченко обстоював, щоб склад мирної делегації у Брест був неодмінно соціал-демократичний, щоб, мовляв, перед німецькими імперіалістами відстоювали сяку-таку демократію. А Петлюра — щоб не відповідати потім еседам — підтримав Грушевського; скласти делегацію з правих націоналістичних партій, бо, мовляв, вони краще пильнуватимуть державних інтересів. От і вискочив на голову делегації студент Голубович, есер. Черговий афронт для українських соціал-демократів перед українськими есерами... І вже тих афронтів набирається щось забагато: он на виборах до Установчих зборів есери дістали мало не три чверті голосів, а есеки... чвертку. Бородань Грушевський тепер торжествує: знай наших! Чого доброго, знову постане питання про довір'я еседеківському проводові в генсекретаріаті? Знову в довгої лози бавитися — міністерська чехарда?

Та вже хай йому грець з тими міжпартійними чварамия — зараз морока з справою державної ваги: як бути з Московщиною?

Юридично війни наче й нема: не оголошена. Ультиматум Центральна рада відхилила, навіть — щоб додержати, так би мовити, юриспруденції, — Винниченко надіслав Раді Народних Комісарів... свій ультиматум. І відповіді, певна річ, не одержано.

Так є війна чи нема?

Он Харків же вже більшовицький.

І знаєте, що кажуть юристи? Кажуть, що «статуса війни» все одно... нема. Харків, бачте, не захоплювали російські війська: там, бачте, утворився другий український уряд. Якщо це й признати війною, то це війна громадянська, і чинність міжнародного права на такі війни не поширюється. Тобто вдаватися до союзних держав на поміч проти Росії можна лише тоді, як буде встановлено, хто агресор. Якщо війну почала УНР, то вона ж не самостійна, а є частиною Російської держави, отже, юриспруденція визнає її не як агресора, а тільки як... заколотника. І допомогу союзників міжнародна юрисдикція стлумачить, як втручання у внутрішні справи Росії... Коли ж воєнні дії почала Росія, то знову ж таки міжнародне право не має права признати це актом агресії, а тільки як поліційні заходи з метою пацифікації...

Ху! От, лисого дідька, вигадали ж міжнародне право! Таж бійтеся бога, це ж буржуазне міжнародне право! А ми...

А ви — відказують юристи — бажаєте вдатись на поміч проти більшовицької Росії якраз до... буржуазних держав, для яких і діє лише буржуазна юрисдикція...

Абракадабра! Виходить, що опинилися... між двох сил... Чи між двох стільців, краще сказати?.. Може... податися у демісію, поки не пізно? Щоб не відповідати потім за цю... агресію...

Агресія! Он американський консул Дженкінс дає зовсім оригінальне тлумачення поняттю «агресія». Таке, знаєте, тонко психологічне. Може, Володимирові Кириловичу — фахівцеві психологічних справ — послухатися саме психологічного тлумачення?

Консул Дженкінс — правда, не офіційно, а за чаркою коньяку в ресторанчику «Кинь грусть» — каже так: агресія буває не тільки збройна, але й ідеологічна: коли діє не зброя, а діють ідеї. Поширення ідей більшовизму з Петрограда, столиці Росії, на Україну і є яскравим прикладом такої... агресії. І ця агресія — найнебезпечніша, бо проникає через кордони. Проти такої агресії, каже Дженкінс, правомочні піднятися й інші, союзні з Україною, держави, проти яких нахваляються більшовики, обзиваючи їх капіталістичними, буржуазними, імперіалістичними і закликаючи до повстання очолюваних ними міжнародний пролетаріат. «Війна? Ха-ха! — сміється Дженкінс. — Її не може не бути! Неодмінно буде! Має бути! Вже є!..» Що підказує містер Дженкінс? Ясно як божий день: йдіть війною проти більшовиків — і цивілізований світ, вся Європа і навіть Америка підтримають вас, признають вас як державу...

Які ж можуть бути розмови! Війну з більшовиками треба починати негайно і чимдуж — і плювати на юриспруденцію з її визначенням статусу агресора!..

Тим часом повторне читання законопроекту закінчено, і головуючий надав слово черговому промовцеві.

Винниченко покинув малювати чортиків і подивився на трибуну. На трибуні стояв дядько в селянській гунці і вже розмахував руками, хоча говорити ще не починав: він був надто схвилюваний.

— Хто це такий? — нахилився Винниченко до Грушевського.

— Селянин, як бачите, селянин! З села Бородянки. Добродій Нечипорук.— Михайло Сергійович відказував, аж пишаючися.— Активізується, активізується оплот нашої нації! Дивіться: простий гречкосій виходить на трибуну і стає державним діячем! Ростуть, ростуть резерви нашої партії, любенький Володимире Кириловичу...

Винниченко хмикнув собі в бороду; то й добре! От і морочтеся собі з цим проклятим земельним питанням, панове есери: селянство — це ж ваша периферія!.. А втім, ні... Ні в якому разі! Не можна допустити переваги есерів у вирішенні такого найважливішого питання! Щоб знову есдекам зазнати афронту? Ні!.. Мабуть, таки доведеться забрати слово і виступити собі!..

Оксентій тим часом сяк-так опанував себе. Вже третій раз за своє життя стояв він перед народом на рундуку, або, як кажуть по-революційному, — на трибуні, навіть незчувся, як і винесло його сюди: допекло!

— Люди добрі! — гукнув Оксентій.— Люди добрі, і що ж це ви робите?!

Грушевський стривожено глянув на трибуну: істерична нотка в голосі промовця — надії, оплоту і резерву — його сполошила. Члени президії теж заворушилися. В залі, навпаки, зовсім затихло.

— Та побійтеся ж бога, православні, добродії, пановетовариші! — Оксентій навіть склав руки молитовно на грудях.— Що ж воно за закон такий отримується? Яка в ньому резолюція? Та з таким законом хоч і не потикайся до людей на село! А вони ж — ті, що на землі сидять, у глею бабраються та весь світ годують, — закону про землю чекають, як тієї манни небесної — сказано в писанні!..

— Правда!.. До діла каже! — загукали в залі, і люди в сіряках, гуньках, жупанах — селянського роду — схоплювалися з місць.— Хіба такого треба закону?..

А Оксентій вже зовсім оговтався:

— Прислухав я ще раз цей закон і аж тепереньки розібрав: ви ж таки визначаєте — так і записано — норму власних володінь на землі аж... аж у сорок десятин, господи твоя воля!

Дядьки в залі вже репетували на гвалт. Але, коли уважно прислухатися, єдності в тих вигуках не було: одні — ті, що в жупанах і чумарках, — гукали: «Правильно! Вірно!..» Інші — в сіряках або солдатських гім-

настерках — аж заходилися: «Ганьба! Народ не прийме такого закону! Проти народу закон!..»

Винниченко поморщився: ну от, маєте, — анархія!.. І це в такий відповідальний, грізний історичний момент! Певна ж річ: одному прошарку закон вигідніший, іншому — ні. Та хіба ж усім зразу можливо догодити?.. Закон, хай хоч який, а треба прийняти якнайшвидше! Щоб встановити порядок, щоб запобігти анархії... Правда, коли бути чесним з собою, то закон таки справді... малодемократичний...

Оксентій на трибуні аж захлинався:

— Що це виходить, люди добрі, га? В нашого графа землю, значить, відберемо і грошки йому сплатимо — купуй, значиться, діточкам канфетки! А натомість на його землю сядуть... Його ж таки управитель Савранський — на сорока десятинах чи наш таки жмикрут Омеляненко — теж на сорока... А люди? Люди, питаюся, як? Скільки нарізати на душу, так і не визначено!.. По десятині? По моргу? Чи й по півморга? І задурно чи плати грошки? А де їх узяти? В пана Савранського чи в дуки Омеляненка батракувати?

Оксентій махнув рукою і пішов з трибуни геть.

В залі зчинився гармидер, і один перед одним, відштовхуючи один одного, на трибуну вибігали інші селяни, члени сесії Центральної ради.

І були це переважно не ті, що в жупанах і нахвалялися проти Оксентія, а якраз ті, котрі гукали за ним водно:

— Нагаєм по селянській шкурі — такий закон!..

— Царським міністрам столипіним писати такі закони!..

— Не признає народ закону! А не признає закону — все одно що не визнає самої Центральної ради!..

А один, на прізвиське Гуленко, так той брякнув прямо:

— От повернуться з фронту наші сини, так багнетами своїми перепишуть цей закон по-інакшому!..

Грушевському трусилися руки, Петлюра пополотнів, Винниченко теж захвилювався: йому неодмінно треба виступити — він же голова уряду! Не можна допустити анархії! Та й слушна нагода дати есерам щигля...

От він зараз вийде і скаже: «Панове-товариші! Ми почули зараз голос народу — глас божий: селяни-хлібороби не схвалюють, як бачите, проект, складений... гм, гм... есерами, які вважають себе монопольними речниками

селянської стихії. Нехай же партія есерів намотає це собі на вуса! Ми, соціал-демократи, теж незадоволені таким законом. Він... гм, гм, не демократичний! Але, панове-товариші, проект закону — з деякими поправками, певна річ,— все ж таки мусимо прийняти...— Тут, звичайно, розігнуться вигуки здивування й протесту, і треба буде підвищити голос.— Так, так! Прошу слухати мене! Чи ж зараз слухний час для здійснення радикальних соціальних перетворень? Час не слухний! Війна! От переможемо незабаром ворога, тоді й зможемо здійснювати всі види соціалізації сповна і для селянства, і для пролетаріату!..

А тим часом — тимчасово, товариші! — пропоную проект закону, в основі, схвалити і вибрати комісію, яка б опрацьовувала його далі, доки воюватимемо на фронтах... Словом, в такому дусі...»

Розбурканих селян нарешті пощастило сяк-так втихомирити, Винниченкові надано слово, і він попростував до трибуни.

— Володимире Кириловичу! Голубе! — шепотів Грушевський, перехоплюючи його по дорозі.— Ви їм скажіть! Ви ж таки вмієте! Пильнуючи державних інтересів! Понадпартійно!..

— Ага, ага! Певна річ...

Винниченко став на трибуні й сказав:

— Товариші! Ми почули зараз голос народу — глас божий, можна сказати... Селяни-хлібороби не схвалюють закону, складеного... гм, гм... есерами, що насмілюються оголошувати себе мало не місями селянської верстви. Нехай же панове есери зарубають це собі на носі!..— В залі, справді, знявся гвалт: гукали, протестуючи, есери. Винниченко задоволено посміхнувся в бороду і звів руку.— Але мушу сказати, що й ми, соціал-демократи, теж не схвалюємо цей проект — нехай тільки це не буде прийнято як вияв нашої односторонності з партією есерів! Ні! Ми не схвалюємо, бо цей закон... антинародний закон, товариші! — Голос Винниченка бринів вже на найвищому регістрі.— Есери штовхають нас до програми царського міністра Столипіна! Геть Столипіна! Геть есерів! Геть закон! Я скінчив.

В залі стояло ревище. Але Володимир Кирилович прослідував на своє місце з високо піднятою головою. Він таки вшкварив! І есерам дав щигля, і додержав ідеалів демократії, і павукам-експлуататорам дав чергового чо-су! І взагалі...

Грушевський, коли Винниченко проминав його, аж сичав до нього, але Володимир Кирилович за гармидером почути не міг, та не дуже й прислухався. Тільки кивав головою і мило посміхався.

А Грушевський сичав:

— Ви — більшовик!.. Більшовицька креатура!.. Агент комісарів!.. Запроданець совдепії!.. Зрадник!..

Винниченко сів на своє місце, цілком задоволений з себе. Правда, він сказав не зовсім так, як збирався, — як, втім, і завжди: думаєш сказати одне, а говориш інше. Така вже натура... митця: клубок протиріч і суперечностей. Нечесно? Але ж війна! А кому воювати? Хто в переважній масі — козаки? Хлібороби-селяни. І бідних поміж селян куди більше, як багатіїв. Отож політичніше... підтримати дух саме цієї категорії. Для перемоги. З погляду державних інтересів. В ім'я визволення нації. Хіба не логічно?..

В залі гуло і гриміло. Такої бурхливої сесії ще не було.

Проект закону ухвалено передати в комісію.

До Установчих зборів.

2

Іх стояло п'ятеро — проти трьох: Андрій Іванов, Леоїд Пятаков, Картвелішвілі, Смирнов, Гамарник — перед Грушевським, Винниченком, Петлюрою.

Іванов сказав:

— Прошу зважити: ми уповноважені всіма революційними верствами міста, губернії, області... Можете вважати — країни...

Справді, представлені були: Рада робітничих депутатів, Рада фабрично-зафодських комітетів, Рада професійних спілок, ревком, Комітет більшовицької партії.

— Чого ж ви хочете, панове... товариші? — Грушевський заметушився.

— Тільки коротше, — сказав Винниченко. — Час грізний: ніколи витратитися на довгі розмови... Перед вами керівники держави. Обтяжені клопотами...

— Зрозуміло, — сказав Іванов, — теж маємо клопоти і не маємо часу. Але перед вами — представники трудящих, якими ви претендуєте керувати...

— Не претендуємо, — крикнув Петлюра, — а керуємо! Тільки ми керуємо Україною, а не... не...

— Зрозуміло! — допоміг йому Іванов.— Росіян ви вигоните з України, євреям влаштуєте погроми...

— Добродію Іванов! — зойкнув Петлюра.

Грушевський замахав руками:

— Панове!.. Товариші!.. Залишмо полеміку!.. Давайте по-хорошому!.. Товаришу Іванов!.. Симоне Васильовичу!.. Володимире Кириловичу!.. Вислухаємо, поговоримо...

— Отже? — Винниченко звів очі на Іванова.— Ваші претензії?

Винниченко один сидів при столі Грушевського. Петлюра стояв осторонь, біля вікна, заклавши палець за борт френча. Грушевський тупцював сюди й туди. П'ятеро делегатів стояли в один ряд посередині розлогого кабінету голови Центральної ради.

— Ми не з претензіями,— сказав Іванов.— Ми прийшли з протестом і вимогами!

Винниченко зітхнув: боже мій, котрий вже раз — претензії, протести, вимоги... І все — або Іванов, або Пятаков, як не один — так другий! А тут же справ вище голови: он харківські залізничники вибили гайдамаків і «вільних козаків» із Люботина, і скидається на те, що червоні збираються рушити... на Полтаву. На Полтаву! А за Полтавою що? Може, Київ?..

Винниченко зітхнув і звів погляд на Іванова:

— Коротко: ваші... протести й... вимоги?

Тоді наперед виступив Леонід Пятаков. На Винниченка він не дивився. До Винниченка же говорилося місяць тому, був навіть ультиматум. Що вийшло? В ніч перед строком, визначеним ультиматумом, підступно роззброєно військові частини, на силу яких ультиматум спирався... Тепер збройної сили за протестами і вимогами нема!.. Леонід Пятаков не хотів навіть іти з цими протестами і вимогами. Пощо?.. Треба піднімати повстання! Все одно повстання, спираючися нехай і на самі червоногвардійські загони: дві тисячі бійців проти Радівського багатотисячного гарнізону... Але Леонід мусив скоритися більшості...

Протести і вимоги він виклав коротко й стисло. Протест проти утисків професійних спілок: гайдамаки та «вільні козаки» вдиралися на профспілкові збори й розганяли їх — під приводом їх ніби антидержавної, більшовицької діяльності... Протест проти дискримінації фабрично-заводських комітетів; комісари підприємств, настановлені від генерального секретаріату, не дозволяли

функціонувати завкомам на тій, мовляв, підставі, що для захисту професійних інтересів існують... професійні спілки. Ті самі, котрі розганялося... Протест проти безчинств, які чинилися в місті: гайдамаки, «січовики» й «вільні козаки» вдиралися в приватні квартири і забирали гроші, не видаючи навіть розписок... Протест проти того, що на заводах і фабриках міста по два і три місяці не виплачується заробітної платні...

Винниченко пирхнув:

— Панове! Але ж... нонсенс: ви ж протестуєте проти вилучення грошей в... буржуазії! Для того ж ми й здійснюємо... виїмку грошових надлишків у заможніших шарів, щоб сплатити... трудівникам...

— В буржуазії! — посміхнувся Смирнов.— Від банкіра Доброго, промисловця Демченка, цукрозаводчика Терещенка та інших мільйонерів не надійшло заяв про пограбування! Зате пограбовано десятки родин трудової інтелігенції: інженерів, лікарів, нотаріусів...

— І — дивовижа! — запально гукнув і Картвелішвілі.— Поміж пограбованих нема жодного українця! «Виїмку лишків» проведено лише в громадян національності росіян, євреїв, поляків... Як бачимо, ви таки... самовизначилися? І здійснюєте вашу... «національну політику»? Політику нацьковування однієї національності на інші...

Грушевський замахав руками:

— Панове! Панове! Прошу спокійно!

— Так, краще спокійно,— сказав Іванов.— І коротко. На якій підставі загін гайдамаків під командуванням сотника на прізвище Наркис вдерся в завком заводу «Арсенал» і намагався забрати не «лишки буржуазії», а гроші, які делегація арсенальців привезла з Петрограда, з Державного банку, для виплати заборгованої за три місяці заробітної платні робітникам?

— Це — гроші Ради Народних Комісарів.— Винниченко знизав плечима.— Вони підлягають... націоналізації, раз з Радою Комісарів у нас...

— Це гроші на агітацію проти УНР! — перебив його Петлюра.— Дотація більшовицьким агентам і шпигунам!

Іванов хотів відповісти на цю провокацію, але наперед висунувся Гамарник. Він теж спокійно сказав:

— Тоді, може,— спокійно і коротко,— відповісте «по сукупності» обставин: чому водночас другий загін «січовиків» під командуванням чотаря Мельника вдерся в цехи «Арсеналу» та на господарське дворище і намагав-

ся,— коли б не відстояли робітники,— вивезти з дворища заводу вугільні запаси, а з цехів — продукцію: гармати, кулемети, снарядні гільзи й головки — словом, все те, що виробляє на потреби армії військовий «Арсенал»?

— Бо ваш «Арсенал» — кубло більшовицької зарази! — знову крикнув Петлюра.

— Зрозуміло,— сказав Гамарник.— Ви хотіли роззброїти й спинити «Арсенал» — оплот революційного пролетаріату в Києві. Отже...

— А коли й так? — задирикувато обізвався й Винниченко.— Закони ведення війни...

— Отже, ви вважаєте війну фактом? — прохопився Смирнов.

— І найпершим ворогом — пролетаріат своєї ж столиці? — підхопив і Картвелішвілі.

— Панове! — змолвився Грушевський.— На бога! Так же ми ніколи не закінчимо! Викладайте вже ваші претензії до кінця...

— А от і кінець,— озвався Іванов.— Ми вимагаємо сьогодні ж припинити брудну історію з товаришем Чудновським!

Делегат Південно-Західного фронту на Другий з'їзд Рад, більшовик Чудновський, повернувшись на фронт, був негайно арештований, привезений в Київ, кинутий в Косий капонір і вже два тижні перебував там, не діставши навіть акта обвинувачення. Чудновський, один із керівників збройних груп у Жовтневому повстанні, був поранений, рана тепер гноїлася, але в казематі йому навіть не подавалося медичної допомоги. Чудновський оголосив голодовку й голодував уже другий тиждень. Життя його було в небезпеці.

Леонід Пятаков глузливо кинув Винниченкові:

— Вам, добродію Винниченко, повинні бути добре відомі умови перебування в Косому капонірі! Якщо не помиляюся, п'ятнадцять років тому, коли ви ухилилися від відбування військової повинності, вам довелося відсидіти теж у Косому капонірі?

— Не ваше діло, де, коли й за що я сидів у тюрмах! — буркнув Винниченко.— Мене засадила царська жандармерія!

— І методику царської жандармерії ви опанували непогано! — кинув Смирнов.

— Були царські катівні, а стали винниченківські! — докинув і Картвелішвілі.

— Ну, знаєте! — Винниченко нарешті підхопився з крісла.

Але Грушевський вже метушився й махав руками:

— Панове! Благаю! Так же не можна... І взагалі мені нічого невідомо про якогось... Чудновського. А вам, Симоне Васильовичу?

— Нічого!

— А вам, Володимире Кириловичу?

— Перший раз чую...

— Так відповідав і шеф жандармів...— почав був Леонід.

— Годі! — залементував Винниченко. Він стояв і постукував олівцем по столу.— Ми вислухали всі ваші... протести й вимоги, викладені... в зухвалій формі... і вважаємо, що розмову скінчено.

— Але...— почав був Грушевський.

Винниченко, навіть не глянувши на Грушевського, повторив:

— Розмову скінчено.

— Відповідь? — запитав Іванов.

— Відповіді не буде! — гарикнув Петлюра.

Аж нарешті вони з Винниченкоком діяли, либонь, як одностудійці.

— Відповідь,— сказав Винниченко,— дістанете... офіційним порядком.— Він глянув, не приховуючи глузування.— Вашу заяву ми поставимо на розгляд генерального секретаріату, генеральний секретаріат доповість... Малій раді, Мала рада... коли знайде за потрібне, інтерпелює до Центральної ради...

Останні слова він казав уже в спину більшовикам. Іванов, Леонід Пятаков, Картвелішвілі, Смирнов і Гамарник, не дослухавши, виходили з кабінету геть.

Коли двері після них зачинилися, Винниченко сів, пошпурив олівець і пробурмотів якусь лайку,— можливо, нецензурну.

Грушевський вхопився за голову і стогнав.

Петлюра підійшов до столу й натис на дзвоник.

На порозі з'явився секретар Грушевського.

— Сотника Нольденка! — наказав Петлюра.

— Що ви думаєте робити? — поцікавився Грушевський, залишивши волосся на голові й хапаючися за бороду. Петлюра стеноу плечем і не відказав.

Винниченко теж мовчав. Брови його хмурилися, лізли

на очі. Таке нахабство! Але що робити? Все ж таки протести і вимоги від... від доброї половини населення столиці. І якраз... агресивно настроєної половини. Від половини, яка... гм... претендує на владу в місті й в цілій країні. А тут же на носі війна, военний час і взагалі...

Ввійшов барон Нольде.

— Пане сотнику,— спитав Петлюра,— ви добре знаєте всіх цих п'ятох, що зараз вийшли?

— Ще б пак! — Барон Нольде хотів навіть свиснути, але похопився й тільки клацнув закаблуками.— Так точно!.. Власне, я хотів сказати: так єсть, пане генеральний секретарю!

— Негайно п'ятох цивільних агентів — назирці! Щоб не спускали кожного з ока! Коли прибудуть по своїх домівках,— невиспущий зовнішній нагляд! До ночі, а там...

Барон Нольде знову клацнув закаблуками і виструнчився:

— Так єсть!.. Власне, так буде! Я хотів сказати: буде виконано!

Винниченко заворушився на своєму кріслі:

— Ну, що ви...

— Можете йти! — наказав Петлюра начальникові контррозвідки.

Барон Нольде чітко виконав поворот «кругом» і відкарбував кроки до порога.

Винниченко промимрив:

— Знаєте, Симоне Васильовичу, чи ж зручно... — Його скроні злегка почервоніли: Володимир Кирилович вже трохи відійшов, і йому було ніяково.— Такі методи...

Петлюра спалахнув:

— Які методи? А що ж — так, як ви: і туди Микита, і сюди Микита?

— Симоне Васильовичу! — спалахнув Винниченко.— Я все ж таки прошу вас!

— Ми повинні діяти рішуче й не... міндальничати!

— Але ж ми з вами — революціонери, члени соціал-демократичної партії. А до подібних методів справді вдавались... охранка і жандармерія...

— Ну, знаєте! — тепер обурився Петлюра.— Ви повторюєте слова цих... Ваші більшовицькі настрої... вже далися нам взнаки на минулій сесії Центральної ради!..

— Симоне Васильовичу!

— Володимире Кириловичу!

Грушевський кинувся розбороняти:

— Панове! Благаю! Коли й ми не будемо єдні...

«Єдні», проте, вони, певна річ, не були, і любенького Володимира Кириловича Михайло Сергійович охоче з'їв би і з кашею, і без каші, але ж такий час — державні інтереси понад усе, надпартійна єдність перед лицем відродження націй абсолютно необхідна!..

Втім, Винниченко і сам вже втихомирювався потроху. Чорт його забирай! Справді, не час заводити чвари. На носі війна!.. А щодо філерів і стежі, то... що ж — стежили і за ним: ціле, можна сказати, життя перебував під стежею як не охранки, то жандармерії, як не російської, то австро-угорської. А чому стежили? Бо був, так би мовити, «руйначем основ», небезпечним для держави елементом. А хто такі ці... більшовики, як не руйначі основ щойно зароджуваної української держави? Елемент, безперечно, небезпечний. Кінець кінцем, справді не можна спускати з ока...

Постукавши, ввійшов секретар:

— Полуденні вісті з телеграфу!

В руках у нього була папка телеграфних бланків.

— Ось,— сказав секретар, і голос його неначе трохи вібурав,— остання телеграма, з Полтави: загін, який іменує себе «українськими червоними козаками», під командуванням Віталія Примакова, при панцирнику, гарматах і кулеметах вирушив від станції Люботин у напрямку на Полтаву... З боєм, розгромивши наші гайдамацькі заслони, зайнято станції Огульці, Ков'яги...

— Машину! — крикнув Петлюра.

— Куди ви? — перелякався Грушевський.

— В штаб! Всі збройні сили Полтавського напрямку треба кинути назустріч! Спинити!

Петлюра, не попрошавшись, вибіг з кабінету.

Грушевський тримався за скроні.

— Це... таки... війна, Володимире Кириловичу? — запитав він непевно, але з надією почути заперечення.

— Війна! — ствердив Винниченко. Потім він теж глибоко і тяжко зітхнув: — Що ж, війна так війна... Її не могло не бути. Вона буде. Вже є... Але ж хто агресор?..

3

Агресорів не було — війною пішов сам український народ.

Повстав Катеринослав, повстали на шахтах Донецько-

го басейну і руднях Кривого Рогу. Повстали села під Сквирою, Каневом, Тарашею та Уманню — на Київщині; під Вінницею, Копайгородом та Чорним Островом — на Поділлі; під Дубном і Сарнами — на Волині. На Звенигородщині повстали загони «вільних козаків» — ті самі, що й започаткували утворення «вільного козацтва».

Війська Центральної ради діяли: проти загонів Руднева, Сіверса, Берзіна, Ховріна, проти всієї групи Антонова-Овсієнка, що прийшла на допомогу українським пролетарям на шляху просування на північ офіцерських полків Каледіна і Корнілова; діяли під Лозовою і Синельниковом, під Люботином і вже Ков'ягами.

Війна почалась.

Війна почалась — і тепер держави Антанти не примусили довго на себе чекати.

Дипломатичні документи надійшли один за одним.

Ось вони в перекладі самого Винниченка:

«Французька Республіка. Генеральний комісар Республіки. № 11.

Пане Президенте! Бажаючи затвердити свої дружні наміри щодо Української Республіки, Уряд Французької Республіки повідомив мене телеграфічно (єдиний спосіб сполучення, котрий тепер існує), що він признає мене представником Французької Республіки при Уряді Української Республіки.

Рахуючи від сьогодні, Франція увійшла в офіційні відносини з Україною. Табуї».

Англія, звичайно, запізнилася на один день:

«Ексселенціє! Маю честь повідомити Вас, що Уряд Його Великобританської Величності призначив мене телеграфічним шляхом, який зараз самотньо можливий, представником Великобританії на Україні.

Мій Уряд доручив мені заповнити Вас у його добрих намірах. Він підтримуватиме з усіх своїх сил Український уряд у завданнях, які він розпочав щодо створення доброго управління, підтримання порядку й поборювання Центральних держав, ворогів демократії й людяності.

Що торкається мене особисто, я маю честь, пане Президенте, заповнити Вас у повній відданості для реалізації нашого спільного ідеалу. Пінкстон Багге, представник Великобританії на Україні».

Сталося!

Довгождане визнання таки прийшло.

Володимир Кирилович Винниченко — глава уряду, президент — як його тепер возвеличено, найвидатніший громадський діяч, лідер українських соціал-демократів, борець за відродження нації, славнозвісний письменник, белетрист, драматург, есеїст, європеець і європеїзатор — перша людина в державі і не остання в її культурному житті — був схвильований і зворушений.

Історичний акт! Віднині українська держава не просто уявна, а існує рівна поміж інших світових держав.

І зауважте: не панові Грушевському, не отаманові Петлюрі, навіть не цілому генеральному секретаріату, уряду проголошеної УНР, і не Центральній раді, її парламенту, — а саме йому, названому «президентом», персонально адресовано ці світового значення та епохальної ваги документи!

Сльози розчулення набігли на очі...

Ці документи Володимир Кирилович одержав на хатню адресу. Хто його зна, чому сталося саме так, чому повноважні офіційні представники двох наймогутніших світових держав визнали за найкраще адресуватися на Пушкінську, 20, а не Володимирську, 57 — з другого боку кварталу, тільки через сади мільйонерів Терещенка та Галагана... Документ Французької республіки привіз ад'ютант генерала Табуї, документ королівства Великобританії приніс звичайний міський агент для посилянь, яких у Києві звали «червона шапка».

Обидва, віднині офіційні і поважні представники держав, у записках при документах просили призначити їм день та годину, коли вони можуть — в офіційній процедурі — відбутися дипломатичний візит і, таким чином, приступити до виконання своїх високих обов'язків і повноважень. Генерал Табуї нашвидкуруч дописав ще вкінці: «Прошу, якомога швидше!» Містер Багге, через свою вроджену скромність, приписки такої не зробив — він цілковито покладався на гречність та діловитість самого пана президента.

Офіційний прийом, звичайно, буде влаштовано невідкладно — сьогодні ж! Обставлено його буде якнайурочистіше — і пишно, і скромно: етикет і такт! Присутній буде дипломатичний корпус, весь склад секретаріату міжнародних та міждержавних справ, на чолі з генеральним секретарем Шульгіним, а також і взагалі весь генеральний секретаріат. Повноважні представники і

керівники нововизнаної держави обмінюються урочистими рукостисканнями, потім Винниченко виголосить належну на такий випадок урочисту промову, а генерал Табуї і містер Багге урочисто висловлять свої запевнення. І поміж тих запевнень буде ще раз наголошено на тому, що «союзні держави всіма силами підтримуватимуть український уряд в усіх його заходах на шляху... накресленому союзниками...» Після того відбудеться дипломатичний банкет — будуть виголошені тости і спічі, оркестри музики, заховані на хорах, виконають гімни Франції, Великобританії та УНР, розіллють по фужерах шампанське... І життя нової держави на світовій арені почнеться...

Сталося!

Володимир Кирилович — у халаті та капцях, щойно з ліжка, схвилюваний, збуджений і піднесений — стояв у своєму кабінеті перед вікном, що дивилось на Пушкінську, і вибивав пальцями на шибці вікна:

Гей, не дивуйте, добрі люди, що на Україні повстало,
Що під Дашевом та Сорокою множество ляхів пропало...

Правда, якраз під Дашевом та Сорокою зараз повстали... дашівські та сорочинецькі селяни; і не ляхи там пропадали в цю хвилину, а якраз гайдамаки Центральної радн... Але чи до того було в таку урочисту історичну хвилину?

Володимир Кирилович змінив мотив і замурчав:

Чубарки-чубарки, калина-малина, гей...

В своїх офіційних промовах на офіційному прийманні, а також і виголошуючи спічі на офіційному банкеті, представники Франції та Англії, безперечно, не проминуть ще раз нагадати, — бо про це вони нагадують щоразу, — що тепер їхні уряди сподіваються на невідкладне проголошення України не федеративною, а самостійною, зовсім самостійною на міжнародній арені державою. Бо без проголошення такої самостійності Франції та Англії важко буде здійснювати свою допомогу... повною мірою. Знаєте — фінанси, перерахунки в міжнародних банках, підписування конвенцій або там концесій, довіз товарів або там постачання озброєння...

Проголошення самостійності — на зміну федеративних зв'язків з Росією — домагалосся й австро-німецьке представництво в Бресті на мирних переговорах. Зокрема

його глава, граф Чернін. Адже тільки тоді, як Україна оголосить себе самостійною, представництво центральних держав, отже, самі центральні держави — Німеччина й Австро-Угорщина — зможуть признати правомочною де-факто делегацію УНР, отже й визнати державу УНР де-юре.

Володимир Кирилович покинув наспівувати, бо замислився, але пальцями по шибці вікна барабанив і далі.

Чорт забирай! Як же бути?

Адже Франція та Англія воюють проти Німеччини та Австро-Угорщини, а Німеччина та Австро-Угорщина, своєю чергою, воюють проти Франції та Англії?

За ким же йти?

За Антантою чи за австро-німцями?

Хай йому біс! Знову між двох сил. Знову... гм, гм... між двох стільців...

Винниченко замислився, пальці його машинально вбивали дроб на шибці вікна. Дівчатка-балеринки театру Бергонье саме висипали на вулицю з акторського ходу після вранішньої репетиції. На дріботіння у шибку вікна навпроти вони повертали голови і бачили за вікном мужчину комільфо, з гарно підстриженою борідкою та вусиками, але в хатньому дезабілье: в халаті на розхристаній нічній сорочці. Балеринки стріляли очима, пирхали й відлітали пташками в напрямку Фундуклеївської. Ота, білявенька, з кучериками з-під білої шапочки, була зовсім гарнюня. Та й ота, чорнява, брівки шнурком, у пухнастій шубці, теж, знаєте, цяця... Ех, за тими державними та міждержавними справами... А порох у порохівницях же є...

Володимир Кирилович озирнувся через плече в кімнату, — чи не зайшла до кабінету дружина, Розалія Яківна, — і помахав балеринкам ручкою.

Що ж, і ті вимагають, і ті вимагають: Франція з Англією — з одного боку, Австрія з Німеччиною — з другого, а тут ще й свої: банкір Добрий, промисловець Демченко, національна еліта на чолі з літератором Єфремовим, з'їзд партії самостійників — також...

Кінець кінцем, можна ж оголосити самостійність, а там... буде видно...

В цей час фельд'єгер з телеграфу приніс останні повідомлення: вранішню порцію. Повідомлення були вже «з театру воєнних дій». В Донецькому басейні взагалі вже не залишилося військових гарнізонів Центральної

ради: активно діяли частини групи Антонова-Овсієнка та шахтарі-повстанці... Лозова та Синельниково були теж в їхніх руках... На Полтавському напрямку червоні козаки перекотилися через Артемівку та Кочубіївку... На Київщині повстали села Минівка, Кутелево, Киданівка. На Поділлі — Ялтушково й Ненемія. На Волині — Ярунь і Підлуби... Страйк у депо Гречани, на заводі в Фастові, на цукроварнях графа Бобринського, в економіях графині Браніцької...

Гм!..

Винниченко у роздумі посмикав борідку. Франція й Англія визнали. Визнають Німеччина й Австро-Угорщина. А... свій власний народ?..

4

Першим у списку був Леонід Пятаков — голова ревкому, вулиця Кузнечна, 5.

Філер стояв на вулиці перед брамою-тунелем у двір, другий — у дворі, під дверима флігеля. Третій мав пантрувати позаду будинку, попід вікнами, в садку.

— Вдома? — запитав барон Нольде.

— Так точно, ваше... пане сотнику! — виструнчився філер у гороховому пальті: пальта, ушанки, валянці та все інше цивільне обмундирування для зовнішніх спостерігачів перейшло «у спадщину» з Житомирської, 35, царської охоранки.— Тільки, осмілюсь доповісти,— філер приклав руку на честь до шапки-ушанки,— їх у квартирному приміщенні двоє чоловіків і одна, котра жінщина, полагаю — мати.

Барон Нольде зиркнув через плече: за ним було двадцять гайдамаків у шапках із чорними шликами — генеральний секретар дозволив для таємної операції використати його сотню особистої охорони. Друга двадцятка, з Наркісом на чолі, мандрувала зараз на Печерськ — за Івановим, ще три — на Нестерівську, Пушкінську і Підвальну — за Смирновим, Картвелішвілі, Гамарником.

— Запобіжники геть! Пішли!

Гайдамаки клацнули запобіжниками — привели гвинтівки в стан бойової готовності й рушили за командиром.

— А хто ж другий? — поцікавився Нольде.

Філер забігав спереду, коли до нього зверталися, і зразу ж знічувався, тримаючися на поштивій відстані — три кроки позаду.

— Не могу знати, ваше... Полагаю: старший брат — з бородою і в золотих окулярах.

— З бородою і в золотих окулярах? — Нольде свиснув. Невже пожалував з Петрограда сам... Юрій Пятаков?.. Оце пташка!.. Оце повезло!.. Міф, блеф, фантазматорія!.. Ні, він, барон Нольде, таки народився в сорочці...

Вони ввійшли в двір — сніг під ногами морозяно рипів, аж вищав,— і спинилися перед флігелем. Місяця не було, зірок теж — небо заволокло суцільними важкими хмарами. Але ж сніг лежав свіжий, пухкий і наче сяяв первородною білістю. У вікнах першого поверху — в квартирі Пятакових — не світилося. Віконниць на вікнах не було...

Нольде порахував вікна.

— На кожне — по двоє: один вибиває, другий — зразу досередини. Мені — відчинити парадні двері!

Огидний, скреготливий брязкіт розтрощеного скла відразу в десяти вікнах наче розпорів по швах принишклу тишу сумирної зимової ночі. Сірі жупани гайдамаків один за одним зникали в чорних проваллях вивалених вікон.

Нольде постояв на ганку, постукуючи носком чобота, методично витягаючи себе стеком по полі шинелі. Насвистував він під ніс солдатської: «Заходжу я в бардаки, гоп-тір-дір-дай-дам, кругом неї козаки, гоп-тір-дір-дай-дам...» Війна все ж таки, що не кажіть, весела штукавина... В лівій руці він тримав наготовлений електричний ліхтарик.

Коли двері йому відчинили, ліхтарик виявився непотрібним: гайдамаки вже засвітили лампи.

Посередині їдальні стояли двоє чоловіків. Біля дверей, заломивши руки, застигла жіноча постать. Один з чоловіків — з скуйовдженою бородою, без окулярів — короткозоро блимав повіками. Він був у самих спідніх. Руки йому трусились, ноги підгинались, і весь він тремтів, як на морозі. Втім, із вивалених вікон і справді тягло морозяним протягом. Другий — без бороди і без окулярів — дивився не кліпаючи, пронизливо й гостро. Він теж був тільки в сорочці та солдатських штанях під очкур.

— Пардон, мамашо! — Нольде відсторонив жінку при порозі: вона застогнала, схлипнула, скрикнула «боже, боже, боже!».— Хто з вас Леонід, а хто Юрій?

— Я не Леонід! Я не Юрій! — скрикнув той, що з бородою і в спідніх.— Я — Михайл! Член партії конституційних демократів!..

Він був блідий, наче осклиз, щоки йому обвисли, нижня варга звисла на бороду.

Леонід відсторонив брата рукою і дивився офіцерові-контррозвідникові просто в очі:

— Я — Леонід. В чому справа і за яким правом...

— Руки вгору! — Нольде ударив стеком Леонідові під лікті, підбиваючи руки вгору. Але дивився на Пятакова з бородою.— Ви — Юрій Пятаков?

— Ні, ні! Що ви! — Михайло Леонідович заплакав.— Я — Михайл. І я член...

Нольде нецензурно вилаявся. А фронт! І чого це йому впало в голову, що має бути Юрій Пятаков? Звичайно ж, він у Петрограді, давно відомо: рахує більшовицькі фінанси. Але ж така б була удача, коли б Юрій!.. Ат!.. Спересердя Нольде розмахнувся і витяг півживого від переляку Михайла Леонідовича, члена партії конституційних демократів, стеком по плечах. Михайло Леонідович тихо зойкнув, присів навпочіпки і закліпав повіками ще частіше. В зіницях його короткозорих очей заkostenів смертельний жах.

Леонід ступив крок вперед і схопив офіцера за руку:

— Яке ви маєте право! Негідник!..

Нольде поскаженів. Його рука з стеком широко розмахнулася. Він примірявся вдарити впрост впоперек обличчя.

Мати істерично закричала. Гайдамака одною рукою взяв її за плечі, другою затулив рот.

Нольде раптом передумав. Він опустив руку з стеком, тільки лиха, лиховісна посмішка зламала йому тонкі губи.

— Ви — Леонід?

— Леонід Пятаков.— Леонід дихав важко і глибоко, груди йому поривчасто здіймались і опускались.— Мамо! — сказав він до матері.— Не треба, стримайся... Накажіть вашому... солдатові відпустити стару жінку. І припинити погром та грабїж.

В інших кімнатах пересувалося меблі, перекидалося стільці, виламувалося замки в шухлядах — гайдамаки чинили трус.

Нольде обернувся до старої жінки біля порога:

— Ви посвідчуєте, що це — ваш син Леонід?

Мати вже стояла тиха, непорушна, закам'яніла — слова Леоніда, улюбленого сина, підтримали її. Вона відповіла тихо, майже спокійно:

— Це — двоє моїх синів...

Нольде розмахнувся і витяг Леоніда стеком по щоці. Синя кривава смуга набігла вмить — тільки стек відірвався від шоки і вдруге замахнувся вгору. Другий удар — через другу шоку — ліг тієї секунди, коли Леонід застогнав від першого удару. Потім удари стеком посипалися один за одним — по голові, по плечах, по грудях, по руках.

— Негідник!.. Кат!.. Біла сволота!..— скрикував Леонід за кожним ударом.— Народ... зітре... вас... з лица землі...

Потім Леонід впав. Нольде зразу ж припинив биття — тільки копнув ногою тіло на підлозі.

Мати лежала зомліла. Михайло стояв, витягнувши руки по швах, і трусився. Ридання тіпали його тілом.

— Взять! — наказав Нольде.

Крутячи стеком на зав'язці круг пальця, він попростував з кімнати геть. Він навіть не поцікавився результатами обшуку. Втім, він нічого й не шукав. А що гайдамаки нищпорили по шафах та шухлядах і запихали хто що міг по кишенях, то це була звичайна у війні здобич, так би мовити, трофеї при перемозі.

Роздягнутих Леоніда й Михайла витягли у двір. Леонід не стогнав, взагалі не подавав голосу — мовчки, зашпурхуючи, падаючи під ударами прикладів і знову зводячися, він йшов, як сліпий. Михайло пручався, схлипував, зойкав. В дворі його кинули просто в сніговий замет.

— Я не більшовик...— лепетав Михайло.— Я конституційний демократ...

Нольде спинився над скоцюрбленим у снігу тілом Михайла і подивився на нього здивовано — наче не розумів, хто це і як тут опинився. Потім копнув носком чобота:

— Пішов геть! Дурак!

Михайло зводився, весь засипаний снігом.

— Геть! — крикнув Нольде.— Кому кажу? На якого чорта ти мені здався... демократичний конституціонат?..

Він одвернувся й рушив до брами-тунелю, на вулицю.

— Руки зв'яжуть! — наказав він. Леоніда за руки тримали двоє гайдамаків.

Нольде попереду, козаки з Леонідом — руки йому закрутили за спину і зв'язали його ж очкурором, — вся ватага гайдамаків вийшла на Кузнечну. Коли останній з них зник за підворітницею, Михайло кинувся щодуху назад, у дім, у свою погромлену квартиру.

На вулиці Нольде наказав вишикуватися: чотири гайдамаки попереду, двоє обабіч Леоніда, решта — позаду. Гвинтівки — на руку. Іти — бруком. Сам він, помабуючи стеком, пішов по тротуару.

— Ви відповісте перед народом! Ви... — гукнув Леонід.

— Затулїть йому рота! — наказав Нольде.

Леонідові сунули якусь ганчірку в рот і прив'язали зверху, щоб не випхнув язиком, рукавом, відірваним тут же від його власної сорочки.

І вони пішли.

Пройшли Кузнечну, проминули Миколаївський сквер проти університету, пішли Терещенківською, завернули на Фундуклеївську...

«Не в Косий капонір... — блимало в свідомості Леоніда... — І не в Старокиївський... Отже, і не на Лук'янівку... Куди ж?.. Ах, мабуть, просто в штаб. Ні. Хрещатиком проминули і Лютеранську, і Миколаївську, Інститутську. Куди ж?»

Гайдамацькі патрулі, які стояли на кожному розі в центрі міста, кидали навздогін понурій процесії глузливі слівця:

— Потягли раба божого... Зараз зроблять йому чикички... Більшовицький комісар, мабуть... Дадуть йому боби...

Кам'яниці обабіч вулиць стояли мовчазні, темні, тихі й понурі. Була глупа ніч. Київ спав. Або причаївся.

Леонід думав: «Мене одного чи ще когось? Чи, може, всіх нас, більшовиків?.. А! Мав рацію Іванов, треба було зразу іти в підпілля... Як же тепер буде з повстанням?.. Ні, ні, не може бути! Це, очевидно, мене одного — як голову ревкому, і товариші зразу ж переорганізуються...»

З Хрещатика завернули вниз по Олександрівському спуску.

«Нічого не розумію, — думав Леонід. — Куди? На Подолі ж, здається, немає тюрем. А може, в якісь гайдамацькі казарми? Допитуватимуть? Катуватимуть...»

Серце приставало. В грудях холонуло. Було лачно, скімлила туга. Все тіло аж палало, посмужене кривавими пухирями. Босі ноги дубіли в снігу.

З Олександрівського спуску звернули праворуч — по дерев'яних сходах вниз, до пам'ятника хрещення Русі. Пам'ятник проминули й вийшли на набережну.

Чому на набережну? Може, в Дарницю, в казарми франко-бельгійського гарнізону, союзників і протекторів Центральної ради?

Але праворуч, до Дарниці, не повернули. Тепер Нольде йшов попереду, а весь похід чвалав за ним. Гайдамаки перелаювались, кленучи мороз, і притоптували чобітьми. Нольде почав спускатися схилом просто до закрижанілого плину Дніпра...

Дивна річ, але глупої, пізньої морозяної ночі отут, над закованим у кригу Дніпром, раптом стало чути спів. Співало кілька голосів — старанно, акуратно виводячи верхи, затихаючи на низах. Де це? Звідки? З Труханового острова — з табору полонених? Але ж там угорці, австрійці. Вони б співали якоїсь своєї. А співалося «Реве та стогне». Може, гайдамацькі патрулі зійшлися десь на березі і виспівують, щоб розім'ятися й зогрітися на морозі? Ні, патрулям співати ніяк не можна. Хто ж тоді? Може, на верф'ях працює нічна зміна, готуючи флот до весняної навігації? Хто б такий міг співати зимової ночі в Києві над Дніпром? Співуче місто наш Київ...

Відійшовши від берега кілька кроків — крига під підборами чобіт аж видзвонювала, — Нольде спинився.

Хіба не на той берег?

— Довбайте! — наказав Нольде.

Ах, от воно що!..

Леонід стояв і дивився. Двоє гайдамаків — один важким ломом, другий звичайною саперною лопаткою — шанцевим інструментом — почали довбати лід: ополонку. Один довбав, другий вибирав скалки льоду лопаткою і кидав геть.

Крига була товста — зима стояла морозна; вже продовбано й вибрано льоду мало не на півметра, а води все ще не було. Так довбають ополонки — вузькі і тісні — вимові рибалки, щоб брати судаків на дьоргалку з-під льоду...

Леонід стояв і дивився. Ноги йому вже примерзали до криги. Рубали йому льодову могилу... Йому одному чи зараз, у цю хвилину, крига дзвенить по всьому плину Дніпра, рубають ще десятки, сотні ополонки — льодові могили для більшовиків?

Вода хлюпнула — і гайдамака вилаявся: лом вислизнув з його руки і зразу пірнув у дніпровську глибочи́нь.

Нольде ходив сюди і туди, притоптуючи ладними хромовими чобітками — ноги, в чорта, замерзли; розмахував і хлопав руками себе по плечах — як роблять візники, коли замерзнуть у себе на козлах, в очікуванні клієнтів-пасажи́рів...

Ах, горе яке! Рота зав'язано: не можна й слова сказати світові на прощання, цим катам-нелюдам на довічне прокляття... Леонід спробував поворушити язиком, випхнути ганчірку з рота — марно: рукав його сорочки міцно затис йому губи, вп'явся важким гудзом у потилицю. Прокляття! Він спробував заспівати — носом, без слів, самим звуком:

Вставайте, гнані і голодні...

— Що він там мугиче? — сердито гукнув Нольде. — Чи готово?

— Готово, пане сотнику!.. Мугиче щось... Може, допитаєте?.. Розв'язати?

Леонід благав очима: розв'яжіть... Заспіваю...

— Не треба, шелесту наробить... Рубайте!

Гайдамаки оголили шаблі. Не стріляти ж, щоб шелесту наробити. Тихо треба...

Шаблі зметнулися вгору.

Потім закривавлене тіло штовхнули в ополонку.

А пісню «Рече та стогне Дніпр широкий» хтось співав та співав. Десь на Трухановому острові або в Матвієвій затоці, а може, на верф'ях...

Була вже пізня, глуха ніч... Дніпро лежав, скутий кригою...

Січень, 1

УКРАЇНА — НА ПЕРШОМУ ПЛАНІ

1

І ось він йшов похмурими вестибюлями, нескінченними коридорами, обширними залами й вузькими переходами монументальної будови Джакомо Кваренгі, що відтворю-

вала найліпші взірці архітектурного класицизму в російському зодчестві.

У вестибюлях панувала штовханина: відвідувачів пробивалося безліч, і матроси-вартові старанно перевіряли мандати або доскіпливо допитувалися — хто, чого та до кого, а тоді спроваджували — кому куди, докладно пояснюючи, як їти, де повертати, котрий номер кімнати шукати, щоб не заблудити в цій величезній кам'яниці. Коридорами назустріч сновигали люди: тут усі квапились, усі були заклопотані — червоногвардійці з гвинтівками, солдати, студенти, жінки в теплих хустках, селяни в кожухах. Зали виглядали особливо несподівано: здебільшого в них довгими рядами — наче в казармі — шикувалися залізні койки і на них спали люди, а людське дихання крижаніло на шибках вікон товстим шаром у химерних візерунках. Переходи й закапелки між корпусами були порожні й темні.

Затонський йшов та йшов — спочатку просто, потім праворуч, тоді ліворуч, на третій поверх, а там ліворуч і ще раз праворуч — і все хвилювало Володимира Петровича: і те, з чим приїхав, і те, куди та до кого йде.

Народний секретаріат вірядив його до Петрограда — повноважним представником України при уряді Радянської Росії, — і це був перший крок щойно утвореної Української республіки: встановити нерозривний зв'язок між двома революційними урядами двох братніх народів, що стали на шлях докорінного перетворення суспільного життя та ствердження соціалістичного суспільства!

Відбувався немерклий для пам'яті нащадків історичний акт, і dokonання цього акту доручено саме йому. Цього було досить, щоб сповнити серце людини гарячим хвилюванням. Селюк із Нової Ушиці на Поділлі, вихованець прогресивних студентських земляцтв і революційних гуртків, нарешті, молодий більшовик — йшов коридорами Смольного, преславної цитаделі революції!..

2

Ленін був у кабінеті сам.

Коли Затонський переступив поріг, Ленін, занурений в папери, що лежали перед ним купою на столі, зразу скинувся і швидко, пронизливо глянув. У тому погляді відразу було кілька відтінків: запитання — хто, досада — відірвано від роботи, задоволення — нарешті!

Цього, першого, погляду Ілліча Затонський страхався над усе. Йому здавалося, що він зникне, розгубиться, стеряється вкрай. Всю довгу дорогу від Харкова до Петрограда — три доби в холодних теплушках військових ешелонів — Володимир Петрович уявляв собі цей перший погляд, яким зустріне його Ленін. Уявити так і не зміг, тільки потерпав з переполоху: як поведеться з ним Ленін і як повестися з ним? Нервував, лаяв себе за таке хлопчаче ніяковіття і все одно знову завмирав серцем. Кремезний тілом, зарослий страшною бородою, Володимир Петрович вдачею був взагалі соромливий, навіть боязкий. А тут же зустрітись треба з Леніним, і він побачить його перший раз у житті...

Володимир Ілліч пружно, молодо підхопився з стільця, вийшов з-за столу і швидкими кроками пішов відвідувачеві назустріч. Руку він простяг, не дійшовши двох кроків.

Ленін жваво казав ідучи:

— Товариш Затонський, Володимир Петрович!.. Що ж ви? Прошу! Прошу! Заходьте! Мене сповістили зразу, як ви прийшли в комендатуру, і я нетерпляче чекаю вже добрих п'ятнадцять хвилин!

В очах Ілліча був докір, але уста сміялись. Він узяв руку Затонського, міцно її потис і зробив жест до крісла:

— Прошу!

Затонський знав, що Ленін трохи гаркавить, власне, грасує літеру «р», особливо відчутно це було саме на слові «прошу», і все ж таки ця гаркавість була в Леніні нежданною, якоюсь «непередбаченою». І викликала вона подвійне почуття: якимось не в'язалося, що такий велетень розуму, духу і волі — і раптом не вимовляє одної з тридцяти двох літер алфавіту, і в той же час саме через цей огріх у мові поводження Леніна ставало якимсь аж надто звичайним, простим, людським.

Ленін посадовив Затонського в крісло перед столом — для відвідувачів; сам сів навпроти, трохи присунувшись, — так що його коліна майже торкалися колін співбесідника.

— Радий познайомитися з вами, Володимире Петровичу! Чув про вас. І хороше — як у Жовтневі дні швидко вправились організувати в Києві другий ревком після арешту першого, і... смішне... — Ленін весело засміявся, — як, плутаючися в полах попівської шуби, виходили з

царського палацу на розвідку. І...— вуста Леніна ще по-сміхались, але очі глянули суворо,— і... не дуже похвальне: як плутали з вашою Центральною радою та кадетським Комітетом порятунку революції — революції панів Керенських і Родзянок...

Очевидно, в очах Затонського Ленін прочитав збентеження, бо зразу ж поклав руку йому на коліно й лагідно кивнув:

— Знаю, знаю, батеньку! Збивав вас з пантелику Юрій Пятаков! А ситуація там у вас, на Україні, справді складна і заплутана. Сам чорт ногу зломить! — Ленін знову засміявся.— Але ми, більшовики, чортів не боїмось і всю цю плутанину, бог дасть, розплутаємо! Особливо тепер, коли маєте, нарешті, свій Український радянський уряд! Вітаю вас, вітаю вас від усього серця!

Ленін поклав руку й на друге коліно Затонському і стиснув їх, потрусив, заглядаючи в очі ласкавим, радісним, веселим поглядом.

— Розповідайте ж, розповідайте все! І про діяльність вашого уряду, і про... злодіяльність «вашої» Центральної ради! Розповідайте, я весь — увага, я слухаю вас з надзвичайним інтересом!

Досі Затонський не вимовив жодного слова — говорив тільки Ленін, тепер говорити треба було йому. І — дивна річ — він почав говорити спокійно, розважливо, але, по змозі, коротко — адже в Леніна такий обмежений час! Словом, Володимир Петрович цілком опанував свої почуття, власне, і опановувати не було потреби: з Леніним справді було просто і легко, як з старим, давнім знайомим, як з рівнею.

Ленін слухав уважно, інколи притакуючи головою,— мовляв, це вже мені відомо, повторювати не варто,— і тоді Затонський намагався обминати все те, що з офіційних паперів та телеграфних зносин між Народним секретаріатом та Радою Народних Комісарів мало бути відоме у Петрограді. Він малював обставини на Україні, за яких розвивалася боротьба між Центральною радою та місцевими Радами депутатів: за Центральною радою збройна сила, регулярні армійські частини, але місцеві Ради спираються на широкі верстви трудящих, і в опорі Центральній раді трудящі теж охоче беруться до зброї.

— Володимире Іллічу,— сказав Затонський,— ми вважаємо, що обставини в країні сприяють нам, і думаємо, що настав час від стихійних повстань тут і там перейти

до організованих і рішучих воєнних дій проти Центральної ради...

— Правильно! — скрикнув Ленін. — До найрішучіших дій і невідкладно!.. Пряма чи посередня підтримка Радою каледінців є для нас безумовною підставою для воєнних дій проти Ради і покладає на Раду всю відповідальність за впровадження громадянської війни, яку почали буржуазні класи різних націй і яка цілком безнадійна, бо величезна більшість робітників, селян і армії рішуче стоїть за соціалістичну радянську республіку!

Ленін підхопився з крісла і зняв трубку телефонного апарата:

— Сьогодні вночі зв'яжіть мене, будь ласка, прямим проводом з Антоновим-Овсієнком у Харкові.

Він повернувся на своє місце і сказав Затонському:

— Антонов-Овсієнко — молодець: вітаю його енергійну й нещадну боротьбу з каледінцями! — Ленін раптом вибухнув сміхом. — Особливо схвалюю і вітаю арешт мільйонерів-саботажників і ув'язнення їх у вагоні першого і другого класу!.. Це, батеньку мій, не просто веселий анекдот, а реальний метод прибирання до рук знахабнілої буржуазії!..

Затонський дивився запитливо.

— Ах, так! Ви ж, мабуть, ще не чули про це! Це трапилося, поки ви їхали поїздом з Харкова до Петрограда!

І, весело сміючись, Ленін розповів. До Антонова-Овсієнка прийшли робітники харківських заводів з проханням допомогти одержати заборговану їм їхніми господарями заробітну платню. Антонов-Овсієнко запросив до себе на вокзал, де стояв його поїзд народного комісара по боротьбі з контрреволюцією, п'ятнадцять найбільших капіталістів Харкова, прийняв їх у розкішному вагоні-кіст і запропонував негайно виплатити робітникам один мільйон карбованців готівкою. Заводчики відмовились. Тоді Антонов-Овсієнко сказав, що вони залишаться в вагоні, доки гроші не будуть сплачені, але вагон буде пересунуто в район копалень...

Ленін реготав:

— Це я, я, признаюся, порадив пригрозити їм лівроком примусових робіт у шахтах... І що б ви думали, батеньку? Гроші знайшлись. Не любляє, не любляє буржуазія фізичної праці!..

Але сміх Ленін зразу урвав і сказав заклопотано:

— Сьогодні вночі балакатиму з Антоновим і дам йому наказ — підтримати вас у боротьбі проти Центральної ради. Мусить справитись на два фронти — і проти Каледіна, і проти ради! Тим паче що це один фронт — і принципіально, і навіть практично: під Лозовою й Синельниковом радівці й каледінці йшли в бій плече в плече. Зворушливе єднання українських сепаратистів з російськими великодержавниками в ім'я всеросійської контрреволюції!.. Що ж...— Ленін розвів руками, ми теж будемо діяти спільно в ім'я соціалістичної революції: українські і російські більшовики!

Затонському радісно і урочисто було на душі: ось воно — головне, єдино правдиве, освячене самою історією — єднання в боротьбі, спільність у діяннях двох братніх народів, українського і російського! От і починається здійснення найважливішої місії, з якою прибув він сюди: встановлення найтіснішого зв'язку між двома радянськими урядами на шляху соціалістичної революції!..

— Ми певні, — сказав Затонський, — що велику допомогу подадуть нам і пролетарі донецьких шахт та рудень Криворіжжя. Тисячі донецьких та криворізьких червоногвардійців б'ються зараз проти Каледіна, але, женучи каледінську й корніловську білу гвардію, червоногвардійські загони виходять на стик з гайдамаками Центральної ради. Ми сподіваємось, що вони не стануть на рубежі Донецько-Криворізького краю, а підуть далі, перемелюючи в боях і гайдамацькі сотні та курені «вільних козаків»...

— Безперечно! — підхопив Ленін. — І я вже говорив про це з Артемом-Сергеевим: він позавчора був тут. Крім того, зараз, коли Катеринослав став радянським, вам гарантована допомога катеринославської Червоної гвардії.

Ленін знову підхопився і зняв телефонну трубку.

— Будь ласка, — сказав він, — виясніть, чи вже налагоджено прямий провід до Катеринослава?.. Ах, ні?.. Дуже, дуже жалкую!.. Тоді, прошу, коли зв'яжете мене вночі з Антоновим-Овсієнком, попередьте Харків, що від мене буде телеграма в Катеринослав Орджонікідзе — нехай передають її далі засобами польового зв'язку.

Повернувшись до Затонського, Ленін пояснив:

— Серго вже прибув у Катеринослав, організовує там радянський апарат, налагоджує продовольчі справи і готуватиме військові операції. Я перекажу йому, щоб всі озброєні сили, які можливо буде вивільнити з протикале-

дінського заслону, перекинути за Дніпро, в напрямку на Знамянку,— проти «ваших» гайдамаків та «вільних козаків».

Затонський зачаровано дивився на Леніна: як органічно поєднувались у нього — одне з одного випливаючи, одне в одне переливаючись — слово і діло. Ідея народжувалась у розмові, тут вже знаходила собі форму вияву — і зразу ж перетворювалась у конкретну дію. Не минуло й десяти хвилин, як зайшла мова про війну з Центральною радою, а вже Ленін не тільки вказав три канали реальної допомоги, але й визначив людей, які виконуватимуть ці накреслення, і підготував все, щоб невідкладно передати їм свій наказ. Як умів він не тільки обдумати проблему і знайти її вирішення, але тут же взяти на себе самого її реалізацію.

Наче заперечуючи ці міркування Затонського, Ленін сказав:

— Звичайно, я не повноважний сам, особисто вирішити ці питання, але запевняю вас, що сьогодні ж увечері ці питання погоджу з членами Центрального Комітету й народними комісарами: ми суворо додержуємося колегіальності в усіх наших рішеннях. Настійно рекомендую це і вам.

Ці слова Ленін проказав уже від стіни, стоячи перед картою.

— Ось,— сказав він, наче продовжуючи розмову,— дивіться: шлях вашим збройним силам з Харкова лежатиме через Полтаву — Гребінку.— Він черкнув незагостреним кінцем олівця, якого тримав у руці, по карті, наче малюючи в повітрі стрілу, вістрям своїм скеровану з Харкова на Київ.— З півночі будуть Конотоп, Бахмач...

Затонський стояв поруч з Леніним і дивився, як креслить його олівець, спиняючися і постукуючи в тих пунктах, які Ленін називав. На хвилинку Ленін замислився і ще раз перебіг поглядом по щойно визначених пунктах.

— До речі,— сказав Ленін,— майте на увазі: Шостка, Конотоп, Бахмач — з півночі, Кременчук — з півдня мають дуже сильні більшовицькі організації і чималі пролетарські осередки! — Ленін уважно дивився на Затонського.— Розвиваючи наступ цими напрямками, неодмінно — неодмінно треба! — попереду встановити зв'язок з цими організаціями і підняти їх ворожому фронту з тилу! Ви розумієте мене?

— Розумію, Володимире Іллічу!

— Ну от. А Бахмач...— Ленін знову замислився на мить, дивлячись на карту, шугаючи поглядом вгору і вниз зі сходу на захід, і все повертався поглядом до Бахмача.— Бахмач, гм... Якщо зағони Антонова підуть з вами разом, донецькі і криворізькі від Павлограда через Константиноград, а від Катеринослава на Кременчук... гм, на півночі все ж таки лишається Бахмач...— Ленін обернувся до Затонського.— З півночі, з Бахмача, теж треба вдарити, га, Володимире Петровичу?..

Затонський не знав, що сказати, він тільки знизав плечима.

Ленін засміявся:

— Ну, ми з вами не такі вже стратеги й військові спеціалісти! Очевидно, треба порадитись з нашими штабістами. Але на всякий випадок...

Він знову зняв телефонну трубку:

— Вночі, після Харкова, приготуйте мені, будь ласка, прямий провід на Брянськ. Ні, ні, зараз не треба! Після розмови з Харковом. Спасибі, це дуже добре, що Брянськ можна мати коли завгодно.

Затонському він пояснив:

— Ввечері ми порадимося з нашими воєнспецами, і, якщо удар з Брянська стратегічно вигідний і практично можливий, я говоритиму з Брянськом, щоб усе, що можна там роздобути з військової сили, скерувати ударом на Бахмач...

— Спасибі...— тільки й знайшовся сказати Затонський: це ж був уже четвертий напрямок, де Ленін не просто обіцяв, а вже організовував допомогу...

У відповідь на «спасибі» Ленін засміявся:

— Спасибі? Чому — спасибі? І — кому спасибі? Що ви, батеньку! Ми зовсім не робимо вам ласки! За віщо ж дякувати? Ми ж, либош, договорилися вже, що діємо разом. Справа, отже, спільна. І справа ця — війна!

Затонський зніяковів, але Ленін вже говорив далі:

— Війна! Чорт забирай, яке це огидне слово — війна! Який жаль, що починати справу доводиться саме з війни, накинutoї нам контрреволюцією! — Ленін не в жарт розсердився і в азитації навіть зробив крок до Затонського, відтісняючи його до стіни.— Ми вимушені воювати, щоб відстояти мир! Вони хочуть зірвати нам мирні переговори у Бресті! І саме тому цю війну — з каледінцями і з Центральною радою — нам треба закінчити якнайшвидше!

Щоб у Бресті ми були панами становища, щоб нас не примусили підписати похабний мир!..

Ленін захвилювався, примовк і пройшовся, розсерджений, сюди і туди по кімнаті.

Затонський скористався з паузи і сказав:

— До речі, Володимире Іллічу! Я ж, як вам відомо, мушу невідкладно виїздити в Брест, у складі нашої, Народного секретаріату, делегації. Там аж надто активізується делегація Центральної ради і заявляє свої права представляти Україну... Коли, вважаєте, я зможу туди виїхати?

Ленін спинився на піввороті і глянув на Затонського через плече. Він дивився на Затонського, але думав своє. Затонський терпляче чекав, не наважуючися повторити запитання.

— В Брест...— замислено проказав сам до себе Ленін.— В Брест... Так, так, Брест! Вашій делегації затримуватися тут не треба. Нехай виїжджає сьогодні ж...

Затонський підтягнувся, готуючись прощатися.

— В такому разі, ви дозволите мені поспішити?.. Я...

— Так, так, попередьте товаришів, що вони мають виїхати сьогодні ж.

— Товаришів? Але ж їхати треба й мені...

Ленін подивився на Затонського ще раз уважно, але чомусь у його зіницях блимали іскорки чи то хитрощів, чи то веселощів.

— Ні, Володимире Петровичу,— нарешті проказав Ленін не поспішаючи.— Вам, думаю, їхати в Брест не треба: ваші товариші впораються й самі...

— Як так, Володимире Іллічу?

— А так: я певний, що ваша делегація буде в цілковитому контакті з нашою, отже, справа не в кількості членів делегації — одним може бути і менше. А ви потрібні будете тут...

— Але ж, Володимире Іллічу... Народний секретаріат...

— Але, Володимире Петровичу,— урвав Ленін рішуче,— Народний секретаріат призначив вас представником уряду України при уряді Росії!— Він посміхнувся.— Справи України зараз на першому плані, дорогий Володимире Петровичу, і без повноважного представника Українського уряду ми тут ніяк не обійдемося. Хто краще знає Україну — ми, росіяни, чи ви, українець? Потрібно буде приймати відповідальні рішення, а зв'язок з Україною уривається раз у раз, та й уряд ваш, треба

сподіватися, буде міняти місця перебування — слідом за наступом ваших військ... Словом,— урвав себе Ленін,— раз ви представник, так і будьте, будь ласка, представником...— Ленін глянув по кімнаті.— Знаєте що, Володимире Петровичу? Справи України зараз остільки важливі, що нам з вами просто не доведеться розлучатися — ні вдень, ні вночі! Я накажу доставити вам столик прямо тут, у моєму кабінеті, щоб нам з вами постійно мати один одного, так би мовити, напохваті. Га? Ви не будете заперечувати?

Ленін одною рукою навіть обійняв зніяковілого Затонського за плечі, а другою в цей час відсував стільця, що стояв під вікном,— наче звільняв уже місце для столика Затонського.

Ленін підійшов до столу й натис кнопку дзвоника. Секретарці, що ввійшла в кабінет, він сказав:

— Будь ласка, попросіть коменданта десь роздобути стіл, столик, бодай невеликий, можна навіть ломберний; хай поставлять його тут, під вікном. Тут працюватиме товариш Затонський, Володимир Петрович. Ви познайомилися вже?

Секретарка посміхнулася і кивнула:

— Добре, Володимире Іллічу. З товаришем Затонським ми вже познайомились...

— Його величають — Володимир Петрович. Мій тезка.

Секретарка знову кивнула і знову посміхнулася. На стіл перед Леніним вона поклала стосик телеграфних бланків.

— Що це? — жваво поцікавився Ленін.

— Телеграми з України...

— От бачите, от бачите! — скрикнув Ленін.— Як же можна без вас? До вас уже іде кореспонденція! — Очі його весело і хитрувато посміхались.— Ви ще не влаштувались, а ваша адреса вже відома! — Іскорки сміху зникли з його очей, і він миттю поглянув на секретарку насторожено.— А телеграми... хороші?

— Хороші, Володимире Іллічу!

Та Ленін, не чекаючи відповіді, вже перебігав очима рядки депеш. Обличчя його засвітилося радістю.

— От вам, Володимире Петровичу, і подарунок на новосілля! — Він з шелестом вдарив цупкими картками телеграфних бланків перед Затонським — як завзяті картярі ляпають козирною двійкою, перекиваючи

туза.— В Проскурові та Кам'янці-Подільському проголошено Радянську владу! В Могилеві-Подільському повстання проти Центральної ради! — Він дивився на Затонського торжествуюче.— Це — тил, тил, Володимире Петровичу! Тил не лише фронту імперіалістичної війни, але й тил «вашої» Центральної ради!.. О! — Він перебігав очима телеграми далі.— В районі Жмеринка — Вінниця частини другого гвардійського корпусу допомагають сільським Радам та завкомам на цукроварнях вигонити гайдамаків та «вільних козаків»!.. Копайгород... Бар... Ялтушково... Гречани... Ушиця...

— Мої рідні місця! — прохопився Затонський.

— Та що ви кажете! — Ленін потис Затонського за лікоть.— Так розповідайте ж, розповідайте, Володимире Петровичу, про ваші рідні місця! Які там люди? Пролетарський прошарок? Село ж там — бідняцьке і розкішні поміщицькі маєтки в оточенні сільської бідноти? Хто знає, Володимире Петровичу, але, можливо, цьому закутневі між румунським та австро-угорським кордоном доведеться відіграти вирішальну роль... Хвилиночку! Давайте знову підійдемо до карти...

Ленін і Затонський схилились до карти.

3

Полк Червоного козацтва йшов в авангарді і вже на світанку шостого ввійшов на берег Ворскли від Ковалівки: перед червоними козаками була Полтава.

Звідси, знизу, з роздолля кучубейських лук, місто на високому правому березі здіймалося влітку мальовничими зеленими кучугурами, а западинами між згір'їв, наче ручаями, збігали у долину затишні вулички: білі хати під стріхою чи замшілим гонтом і білі будиночки під мальованою бляхою — в оточенні нескінченних садків. Тепер, взимку, все стало наче світлішим, але безбарвним. Красною краєвиду зараз Полтава програвала. Але з погляду ведення бойових дій виграш був безперечний: місцевість проглядалася далеко окіл, на засніжених схилах добре видно лінії оборони, і пересування військ противника неможливо було приховати. Піхота Центральної ради розташувалася гніздами попід пагорбами, артилерія, якщо вона була, маскувалася, очевидно, десь у подвір'ях Рогізного і Панянки, а кавалерія

якраз заходила вузькою смугою правобережних лук проти води до Нижніх Млинів.

Позиція червоних козаків на лівому березі була вигідніша: густий сушняк очеретів на замерзлих озерах, мочарах та затоках по всій заплаві Ворскли дозволяв навіть удень непомітно скрастися аж до самісінького берега ріки. Непомітно скрастися — дуже добре, а далі що?

Віталій Примаков дивився в бінокль на горби — прикидаючи, звідки краще вдарити з кулеметів по піхоті, гадаючи, де можуть ховатися гармати, якщо вони є, — і раз у раз знову повертав скельця вниз, спостерігаючи пересування кавалерії. Що за дивне шиккування — шнурком — і яка його може бути мета?..

Дев'ятнадцятилітній командир полку, — який не командував досі ні полком, ні ротую, ані взводом, ні кавалерією, ані піхотою і взагалі мав солдатського стажу два тижні перебування в маршовому батальйоні, — тяжко катувався, силкуючись розгадати задуми противника та знайти для себе бойове рішення. Бійців у нього було до тисячі чоловік — до куреня другого українського полку додалися ще червоногвардійці харківських заводів, люботинські залізничники, донецькі шахтарі, всі піші і чотири кулемети.

— Тимофію! — подав Примаков матросу Гречці бінокль. — Ану глянь! Як ти думаєш, що вони мають собі на мислі?.. І ти, унтер, подивись! Тобі, мабуть, таке траплялося бачити на позиціях?

Тимофій Гречка — матрос, і унтер-офіцер, бунчужний повсталого куреня гайдамаків, основоположного куреня першого полку Червоного козацтва, — то були, власне, двоє найбільших військових фахівців, які в ці перші дні наступу допомагали Віталієві командувати полком. Наступ почався лише позавчора, пройдено сотню кілометрів — залізницею, в ешелонах, раптовими наскоками на залізничні станції, і для складання бойової диспозиції було, власне, лише два документи: наказ — наступати на Полтаву — та загальна відозва Народного секретаріату Української республіки: «...закликаємо все вірне справі робітничо-селянської революції військо боротися проти буржуазного генерального секретаріату Центральної ради і проти Каледіна. В цій боротьбі разом з нами діє і військо робітників та селян уряду Російської Федеративної Республіки...» Підписали: Юрій Коцюбинський,

Микола Скрипник, Євгенія Бош, Володимир Люксембург, Юрій Лапчинський, Сергій Бакинський, Еммануїл Луганівський, Володимир Ауссем — народні секретарі.

Тимофій Гречка відмовився від бінокля: його зіркі моряцькі очі і так бачили добре — далеко та широко, а в тулках та шорах бінокля його очам було тісно, та й бралися парою скельця.

— На флоті,— мовив Тимофій похмуро,— коли посудини ворога заходять отак кільватерною колоною на короткій дистанції одна від одної,— так і чекай: зводять перший і останній номери, все одно як невід заводять, коли по-рибальському сказати... Словом, братимуть у мішок.— Він зітхнув і сплюнув.— Погана це диспозиція як для нас, башенних,— крутись туди і сюди, як муха в ополонці: по одному ж треба коцати, а на кожного ж — переліт-недоліт... До одного повернешся — другому свій профіль покажеш, от і вгатять тобі як не в саму башню, так у борт посудини...— Він ще раз зітхнув і ще раз сплюнув: — Тікають у нас на флоті, коли ворог спроможеться на таку диспозицію... А по сухопуттю — не знаю...

Унтер придивлявся у бінокль довго і уважно — від голови аж до хвоста шнура кавалеристів. Потім повернув бінокль Примакову.

— На позиціях такого не буває. Де ж це видано! Нема в статуті такого маневру для кавалерії...

— Як нема? — скинувся Примаков.— Отже е! Сам бачиш!

Унтер знизав плечима:

— Так це ж не по статуту: гражданська війна... Хто його знає...

— Ну, все ж таки!— вже розсердився Примаков: він сердився найбільше на себе самого, на свою нещасливу долю — по тюрмах сидів, етапами йшов, на засланні був, робив молотобійцем, учився в гімназії, писав вірші, а от військовим так і не привелося бути.— Все ж таки не на прогулянку ж вони вибралися, щось таки заміряються чинити? А що саме? Думка твоя яка?

Унтер ще якийсь час придивлявся до руху шнурка вершників — тепер вже без бінокля, з-під руки.

— Не інакше,— нарешті промовив він,— як спішуватися будуть і заляжуть у цеп... Першою лінією оборони, сказати б, понад самим берегом.

— А коні?

Унтер знову знизав плечима:

— А коні їм... без інтересу. Коні їм вроді й не потрібні будуть. Пустять коней. Або кожний стрілець узду до ноги в'язатиме, щоб кінь не пішов і під рукою був, коли, скажімо, відступати доведеться... Козаки так роблять — донці, кубанці... А ще: кладуть коня і з-поза нього, як з окопу, стріляють.

Примаков дратівливо пересмикнув плечима: ерунда якась! Нащо ж тоді кавалерія, коли коні не потрібні?.. Ех, коли б цих коней та нам! Одним наскоком здобули б Полтаву!

Він дивився далі на посування шнурка ворожої кінноти — з задрістю і сердито, а в голові снувалися зовсім недоречні думки: згадувалося про Полтавську битву, царя Петра, шведського короля Карла Дванадцятого: «...полки ряди свої сомкнули, в кустах рассыпались стрелки, катятся ядра, свищут пули, нависли хладные штыки... Сыны любимые победы, сквозь огонь окопов рвутся шведы, волпуясь конница спешит...» «Конница»! Ах, чорт, коли б коні!..

Крізь зарослі очерету й лози, ламаючи сушняк, виїшли двоє червоногвардійців. Їх Примаков посилав до ріки розвідати, яка крига: чи можна переходити річку впрост, чи треба штурмувати міст?

— Ну як?

— Крига грубенька, — повідомили розвідники, — не вгинається, сантиметрів десять-п'ятнадцять буде. Можна йти...

— Ну от! — зрадів унтер. — А я що казав? Розвідали і вони про кригу, ну й опасаються, що через річку підемо. От і викидають першу лінію до самого берега... А піхоти у них більше нема.

— Вірно! — підтримав і Гречка. — Твоя правда! Дивіться, дивіться! Злазять з коней!

Гайдамаки справді спинились і почали стрибати з коней. Коней вони зразу витягали піхвами шабель — гнали геть. Муштровані скакуни слухняно повертали і підтюпцем трусили назад. Вони збирались по двоє, по троє, групками, а тоді табуном їх наженуть на постій...

І раптом Примакова пронизала думка — смілива, відчайдушна, навіть нахабна, — і йому аж захололо в грудях від зухвальства.

— Хлопці! А ви верхи вмієте?..

— Що? — не зрозумів Гречка.

— Траплялося,— озвався унтер.— За життя чого не буває. В кавалерії ніколи не служив, але ж до солдатчини, на селі, доводилося вигонити коней в нічне. Правда, скакали охляп...

Червоногвардійці — харків'яни, робітники, люди змалку міські — хитнули головами: ні, не вміємо.

— І я ніколи не їздив,— признався Примаков.— Але ж... не святі горшки ліплять, га? Чому б і нам не зробитися... кавалеристами?

Він враз повеселішав, в очах засвітилися вогники завзяття, бешкетництва.

— Хто ми є? — гукнув він до Гречки, унтера і двох червоногвардійців.— Червоні козаки! А козак — він же верхи повинен бути! Який же це козак — пішака?.. Ти як думаєш, матрос? Матроси, я чув, усі добрі кавалеристи?

— Коли треба...— Гречка стеноу плечем,— то що ж... У нічне графа Шембека табун доводилося гонити...

Примаков підтяг амуніцію на шкуратянці, взявся в боки:

— Словом, посідаємо, хлопці, на гайдамацьких коней і станемо кавалеристами! Ідея?

— Ідея, вона, конешно, ідея,— погодився унтер.— Тільки ж коні, вони — не ідея, їх у руках треба мати. А вони ж — там, а ми, дійствительно, тут...

— А ми їх собі візьмемо... раз гайдамакам вони не потрібні!

Примаков засміявся і похукав на замерзлі пальці: мороз був ступнів двадцять. Обличчя його враз стало скупчене, очі глянули гостро й пронизливо, але не тут, перед собою, а кудись туди, в далечінь — мрійливо.

— Словом... оформляй, унтер, такий наказ...

Унтер, як військовий фахівець, тим часом перекладав бійцям мовою солдатської «словесності» накази ще не навченого командира.

— Всі чотири кулемети відкривають огонь по гніздах піхоти; дві сотні гвинтівок підтримують їх шквальним огнем; дві сотні лишаються в резерві. А в цей час...

Матрос Гречка, що топив у Чорному морі «Гібена» і «Бреслау», вусатий унтер, що три роки відсидів у окопах на позиціях, та двоє червоногвардійців, харківських слюсарів, слухали спантелічено й очманіло: прийшли воювати Полтаву і нищити контру, а... займатимуть кінський табун з-під гайдамаків...

За півгодини — під прикриттям чотирьох кулеметів та двохсот гвинтівок — дві сотні червонців вийшли на лівий берег і притисли у сніг на правому березі спішених гайдамаків; дві сотні — в багнет — кинулись кригою через річку; і ще дві сотні — кулаком — рвонули на той берег — табуна гайдамацьких коней навперейми.

За півгодини цю «підготовчу» операцію скінчено. Дві сотні червоних козаків — хто з колишніх кавалеристів, хто тільки гонив поміщицькі табуни в нічне, а хто й взагалі впервину верхи — врубались у тісні вулички полтавських околиць — Рогізне, Панянку, Кривохатки. Власне, не врубались, а встрілювались і вколювались, бо шабель козаки ще не мали і або стріляли з сідла, або з сідла кололи багнетом. У статуті для кавалерії такої операції, справді, не передбачено. Попереду скавав сам командир полку червоних кіннотників Віталій Примаков, стріляючи з двох наганів, з обох рук. Він проскакав і простріляв Полтаву наскрізь — через Некрасівку, Зінківку, Юрівку, Тернівщину — аж до полів славетного історичного бойовища, редутив Полтавської битви.

Отже, червоні козаки сіли на коней і віднині стали червоною кавалерією.

А позаду, під горбами над Ворсклою та в Щепилівці й Кобищанах, решта червонців — тим часом іще піхота — доколювали деморалізованих, у паніці, гайдамаків.

4

Для Полтави це був знаменний день.

Знаменний цей день був і для цілої Української республіки. Слідом за Червоним козацтвом — першою регулярною частиною української радянської армії, що здобула місто у взаємодіянні з російськими червоногвардійськими загонами, кинутими з Харкова Антоновим-Овсієнком, — підійшли й донецько-криворізькі шахтарі та червоногвардійці Катеринослава, що громили каледінських козаків та корніловські офіцерські полки, і тепер, за наказом Леніна, поспішали на допомогу з півдня, через Костянтиноград. Отже, відбулось об'єднання збройних сил і починався бойовий похід на столицю України.

Коцюбинський і Муравйов зустрілись на вокзалі.

Це також була знаменна зустріч!

Коцюбинський ввійшов у Полтаву з боєм — на панцирному поїзді люботинських залізничників.

Муравйов прибув з ешеломом штабу — в шести розкішних салон-вагонах управління Катерининської залізниці.

Коли падвечір, відігнавши гайдамаків за Абазівку, панцирник Коцюбинського повернувся на станцію Полтава, на території залізниці вже засвічено ліхтарі, і на пероні вокзалу несли варту десятків зо два бравих матросів Балтійського флоту: безкозирки набакир, по вітру чуби, широченні кльоші, смугасті тільняшки під розпанаханими бушлатами — дарма що мороз лютував вище двадцяти ступнів.

Появу закуреного, із звихнутою ворожим снарядом баштою панцирника матроси вітали гучним «ура». Бойовий екіпаж панцирника теж відповів радісними покличками. І люботинські слюсарі та балтійські моряки почали шваркати головними уборами об землю та обійматися.

Юрій теж був зворушений. Не сам ішов на бій проти націоналістичної контрреволюції українській народ! Ось його брати по класу, російські пролетарі, прийшли йому на допомогу, щоб здобути перемогу спільно, поруч умиваючися кров'ю в бою.

— А чому такий парад? — перецілувавшись нарешті з усіма, кивнув Коцюбинський на яскраво освітлені вікна в залі першого класу.

— Головком Муравйов вечеряють! — молодецьки відгукнулися морячки: що гулі, що січа, добра вечерея чи добрий бій були для матроської вольниці найкращими, гідними і поваги, і заздрощів годинами людського життя.

— Перемогу головком запиває!

— Водохреще справляє!

— А таки так, щоб ви знали: попи воду святять, а ми — буржуйську кров!..

Тим часом на веселий гамір з дверей вокзалу виспало ще з півста матросів та червоногвардійців.

Юрій ніколи не полюбляв мітингових промов і взагалі цурався пишних слів, а тут йому закортіло виголосити промову: він був у піднесенні після бою, схвильований цим символічним, коли хочете, братанням з прибулими петроградцями та кронштадтцями. Він став у люку панцирника і сказав:

— Товариші! Не сьогодні, а ще Жовтневих днів на барикадах пролетарської революції почався наш спільний шлях боротьби за перемогу соціалізму! Але сьогодні

ви, сини російського народу, прийшли на допомогу народу українському в його повстанні проти української контрреволюції. А завтра, якщо у тому стане потреба, і ми, сини народу українського, станемо в поміч Радянській Росії. І цим сказано все, товариші! Історичний шлях у наших народів — спільний, ми з вами — брати по класу, і мета у нас одна: світова революція, комунізм на землі! І ніколи ніякий ворог не зверне нас з вами з нашої путі і не зламає нашої єдності: і лихо, і радість, і перемога, і навіть поразка, якщо і її доведеться зазнати, тільки ще дужче згуртують нас!.. Слава ж партії більшовиків, що підняла нас на останній і вирішальний бій і вказує нам шлях у боротьбі! Спасибі вам, що прийшли, хай живе товариш Ульянов-Ленін, що прислав вас сюди!..

— Слава! Ура! Хай живе! — завзято гримнули моряки й червоногвардійці.

І тільки тут Коцюбинський раптом зрозумів, що промовляв же він до російських товаришів не російською мовою, а за звичаєм — українською. Дарма, мову його зрозуміли достоту і навіть відповідали українськими ж «слава» і «хай живе».

Ще коли Коцюбинський тільки закінчував промову, з дверей вокзалу вийшов і пробився крізь юрбу матросів ставний, гарний з виду молодик у офіцерській папасі та білому елегантному кошушку; з-під кожушка звисали величезні модні бриджі, і на білих фетрових валяннях бряжчали кавалерійські остроги.

— Шаров! — рекомендувався молодик. — Головком запрошує вас до столу відвечеряти.

— Муравйов?

— Так точно: головком Муравйов!

Що ж, і повечеряти після бою не завадить, і треба обміркувати план дальших бойових дій з Муравйовим. Тільки чому — головком? І що за... титул такий «головком»?.. Головний командуючий. Чим? І чому — головний?

Юрія Коцюбинського Народний секретаріат призначив командувати всіма збройними силами молоді Української Радянської Республіки.

Воєнспеца Муравйова комісар Антонов-Овсієнко взяв до себе начальником штабу і тепер доручив йому керувати наступом на Київ.

— Гаразд! — відповів Коцюбинський ад'ютанту Муравйова. Потім віддав наказ екіпажу:— Вартовим залишитись при люках, всі інші — вечеряти!

Яскраве світло аж засліпило Коцюбинського, коли вони ввійшли до залу першого класу: ввімкнуто всі жирандолі під стелею, бра на стінах, канделябри на столах — як до прибуття кур'єрського поїзда з міжнародними вагонами. В залі вирував бенкет.

Муравйова Коцюбинський побачив точнісінько таким, як і першої зустрічі в Петрограді: малинова черкеска, білі шовкові викоти, срібні газирі. Тільки колір обличчя в Муравйова став блідіший, якийсь зелений, і погляд пронизливих очей здавався ще більш несамовитим. А втім, то міг бути тільки ефект від яскравого електричного освітлення або й від випитої вже горілки.

Муравйов звівся з свого місця назустріч Коцюбинському:

— Ну, здоров, Коцюбинський!— розкинув він руки широко, як для обіймів.— Шаров, чару йому! Кубок білого орла за бойові заслуги і щоб нас наздогнав!

— Здрастуйте,— відказав Коцюбинський.— Не п'ю. Тільки маленьку чарочку — з морозу. А бійцям екіпажу прошу до вечері по кухлику.

— Шаров! — гукнув Муравйов, як загулялий купчик на ярмарку.— Бочку спирту героїчним бійцям мого друга — Юрія Коцюбинського!

Юрій спинив ад'ютанта, що прожогом кинувся виконувати наказ:

— Не треба! Ми — на війні. Тільки по кухлику — з морозу.

— О! — крутнув головою Муравйов.— Ти, я бачу, суворо додержуєшся дисципліни! Хвалю!..

Руки, розкинуті широко для обіймів, Муравйов опустив, вдавши, що закидає за лікті широкі рукава черкески.

— Бойовий дружок! — знайшов він за потрібне пояснити усім круг стола.— Разом воювали проти Керенського на Пулковських...

Люди кругом стола заворушились, перебіг схвальний шелест.

Але Коцюбинський ще не роздивився на людей. Вони з Муравйовим стояли один проти одного і дивились один на одного. Насторожено, вичікуюче, підозріло.

Різні почуття полонили в цю хвилину Коцюбинського, різні думки й спогади снувалися в голові — в голові, у якій ще не відгули відгомони щойно відбутого бою... Комендатура в Петрограді Липневих днів — пригнічений в'язень Коцюбинський, і зухвалий полковник Муравйов... Цирк «Модерн» — есер Муравйов кличе воювати проти німців, а більшовик Коцюбинський закликає: геть війну!.. Бій на Пулковських висотах проти путчу Керенського — Савінкова... Що ж, тоді вони разом були в бою: полковник Муравйов — командуючий і прапорщик Коцюбинський — під його командою. Коцюбинський тоді з честю виконав бойове завдання, добрим командиром-організатором перемоги виказав себе і Муравйов. Тепер, отже, знову... разом... Жаль!

А що думав в цю хвилину Муравйов? Які почуття поїняли його?

Муравйов думав: «Цей сосунець сказав мені тоді, в комендатурі Інженерного замку: не вірю! Він кинув мені на мітингу в цирку «Модерн»: авантюристик! І він не хотів на Пулковських висотах признати над собою мое командування... Але тепер — мусиш вірити, хлопчику, мусиш признати: у мене мандат Ради Народних Комісарів...»

Взаємна неприязнь — то було, мабуть, найдужче почуття, яке поїняло в цю хвилину обох.

Та стояти далі було ніяково, і Муравйов та Коцюбинський сіли. Налили чарки. Присунули їство. Круг зсунутих вокзальних столиків сиділо чоловік з двадцять — штаб і командири загонів групи Муравйова: з десятеро воєнспеців — в офіцерських шинелях без погонів і з червоними стрічечками на папах; п'ятеро матросів у бушлатах чи рудих шинелях, п'ятеро у шкуратянках чи солдатських шинелях — командири пітерських, орловських і курських червоногвардійців. Старий, з довгими вусами донизу, робітник — комісар штабу — особливо уважно придивлявся до Коцюбинського, скося кидаючи погляди і на Муравйова. Він сидів з Муравйовим поруч. З другої руки розсівся елегантний, нахабний ад'ютант Шаров.

Випили по чарці: Муравйов — кухлем, інші — склянками. Коцюбинський пригубив. Комісар тільки підніс склянку, вмочив вуса і поставив чарку, не торкнувшись.

Всі мовчали: прибуття нової людини урвало веселий бенкет, новоприбулий двадцятилітній юнак був народ-

ним секретарем — керівником усіх збройних сил республіки, а упередженість між ним та Муравйовим відчули всі. Втім, комісар з вусами позирив на Коцюбинського підбадьорливо.

Уриваючи мовчання, Муравйов почав перший:

— От ми і зустрілися з вами знову, Коцюбинський.— Він перейшов на «ви», і це Юрієві було приємно.— Ну, то як? Хто з нас мав такі рацію? Пригадуєте, в Петрограді, в цирку «Модерн»? Ви розпиналися тоді — хай живе мир, геть війну!..— Тонкі, недобрі губи Муравйова скривила глузлива посмішка.— І от ми з вами вже вдруге — вдруге! — гукнув він,— зустрічаємося на війні... І саме ви до війни закликаєте...

Комісар кашлянув собі у вуса.

Коцюбинський відповів стримано:

— Ви забуваєте, Муравйов, що тоді мова йшла про війну імперіалістичну, а зараз ми з вами,— Юрій наголосив і на «ми», і на «з вами», на кожне окремо,— ведемо війну класову.

Червоногвардійські командири і матроси круг столу схвально загули. Воєнспеци заховували гречне мовчання.

Комісар кашлянув і додав від себе:

— А проти імперіалістичної війни наша більшовицька делегація і сьогодні воює в Бресті...

— В Бресті! В Бресті! — скипів Муравйов.— Ви, більшовики, знову робите помилку! З імперіалізмом неможливо замиритись! Не мир, а війна імперіалізму — ось гасло справжньої революції! Не миритись з німецькими імперіалістами треба, а на вістрях багнетів нести у Німеччину, у весь буржуазний світ соціальну революцію!

Коцюбинський, так само стримано, відказав:

— Ми, більшовики, як відомо, думаємо інакше: революцію не приносять на багнетах, революцію робить кожний трудовий народ у своїй країні.

— У своїй країні! — Муравйов знову спалахнув.— Чому ж тоді ви, українці, самі не робите революції проти вашої Центральної ради, а кличете на поміч росіян?

Коцюбинському теж хотілося спалахнути, але він стримав себе:

— Ми покликали на поміч не росіян, Муравйов, а російських братів по класу — пролетарів. Каледінців і корніловців ми не кличемо, навпаки — допомагаємо вам їх громити...

Матроси й червоногвардійці круг стола знову схвально загули.

Коцюбинський хотів на тому й закінчити свою відповідь, але схвальний гул круг стола підбадьорив, і він додав ще:

— Дарма, що вони теж не визнають Бреста, теж проти мирних переговорів і, кінець кінцем, саме тому й рушили війною проти нас... Нас з вами,— додав він ще.

Муравйов ляснув долонею по столу, очевидно, збираючись щось заперечити, та Коцюбинський вже розпалився: неприязнь проти цього авантюриста сколихнулася в ньому пекучою ненавистю, додала зухвальства:

— Що ж до вас, Муравйов, то, коли признатися, я трохи здивований... зустріти і вас на Україні. Коли пам'ять мене не зраджує, тоді, в цирку «Модерн» на мітингу, не саму Центральну раду, а всіх українців взагалі ви обізвали... контрреволюцонерами.

Це вже був виклик. Воєнспеци заворушилися. Матроси й червоногвардійці, павпаки, примовкли. Муравйов змахнув рукою, перекинувши широким рукавом черкески кухоль із спиртом.

— Я тоді керував битвою проти контрреволюції! — гукнув він.— І я відстояв тоді Петроград, колиску революції!

Коцюбинському теж кортіло перекинути щось, підхопитися й гримнути кулаком. Зневага проти цього хвалька аж палила його. Але він побачив проти себе очі комісара з вусами — суворий, але стурбований погляд,— і таки стримав себе. Проте втихомиритися зовсім він вже не міг. Скільки міг спокійно, він сказав:

— Якщо пригадати ваші слова — і тоді, в час бою на Пулковських, і перед тим, на мітингу в цирку «Модерн»,— то воювали ви проти Керенського тому, що Керенський хотів відкрити фронт німцям...

— Я воював проти німецького імперіалізму! — гукнув Муравйов.— І за світову революцію!

— Якщо пам'ять не зраджує мене,— весь аж киплячи, відповів Коцюбинський,— і якщо пригадати, крім того...— Юрій умисне вдавався до таких казуїстичних зворотів, щоб допомогти собі стриматися,— пригадати ваші «ударні батальйони смерті», то мимоволі приходиш до висновку, що вам... байдуже — за імперіалізм чи проти імперіалізму, за революцію чи проти революції, за Ке-

ренського чи проти нього.— Суворе і сполохане обличчя комісара з вусами аж стрибало перед очима Юрієві, бо він вже не мав сил стримувати себе, хоч і як того хотів, хоч і як розумів, чого благали очі комісара: стримайся, не треба, війна ж, командир же він! — Байдуже, за царя Миколу чи проти...

Муравйов, блідий, підхопився з місця й зойкнув:

— Прапорщик!

Коцюбинський теж звівся:

— Полковник!

Ад'ютант Шаров вхопився за кобуру. Комісар поклав руку на лікоть Муравйову.

— Спокійно... полковнику...— сказав і він.

Круг стола всі загули — найгучніше военспеці — з обуренням. Гули невдоволено і матроси з червоногвардійцями: Муравйов був їх командир, і під його командуванням вони рубали і каледінців, і корніловців! Комісар поглядав на Коцюбинського двоюко. У його суворому, але якось потеплілому погляді можна було прочитати: товаришок, ти, звичайно, маєш рацію, правда, товаришочку, на твоєму боці, але ж... поняття треба мати, молодий товаришу...

Перехиливши кухоль, не дивлячись в бік Коцюбинського, Муравйов сів на своє місце. Жовна над його гострим щелепами ходили вгору і вниз, неначе він щось жував.

Урочисту вечерю зіпсовано.

Матрос, що сидів поруч з Коцюбинським — його обличчя запам'яталось Юрієві в натовпі, коли він виголошував промову на пероні,— підсунув йому тарілку:

— Іжте! Ви ж таки повоювали щойно...

— Спасибі,— сказав Коцюбинський,— не хочеться.

— Справді, апетит пропав,— буркнув і Муравйов і на решті таки глянув на Коцюбинського. Нічого, крім ненависті, в його божевільних очах не було. Втім, зустрів він такий самий погляд.

— Може, перейдемо зразу до справи?..— Коцюбинський примусив себе сказати це спокійно. Але відчував, що такий же блідий, як і Муравйов.

Комісар зразу підхопив:

— Ага! Самий раз! Тільки загального обговорення операцій пропоную зараз не робити,— він повів рукою на тарілки, на кухлі,— не час, знаєте, після того... Але диспозицію проти ночі треба визначити тепер же...

Муравйов відкинувся на спинку стільця й процідив крізь зуби:

— Маєте рацію, товаришу комісар...— Він був ще блідий, але теж силкувався триматися спокійно.— Отже, маєте, товаришу Коцюбинський, від мене таку диспозицію...

Коцюбинський дивився на Муравйова і думав. Думки були такі: старший тут — я: мене призначив уряд Української республіки. Він командує лише групою дружніх, союзних військ. Не він мені, а я йому повинен... визначити диспозицію... Але ж він справді військовий фахівець, а я тільки прапорщик... навіть без бойового досвіду. Мабуть, у цьому мушу визнати його авторитет... І взагалі, чи варто заводитись, хто старший? Важливо виграти бій. Завтра ж разом іти на Київ. І за ним же такі браві, бойові хлопці з Росії: балтійські матроси, пітерські, орловські, курські пролетарі... Ні! Нехай Муравйов і з мандатом Ради Народних Комісарів, але ж він — Муравйов, і я, більшовик, не можу погодитися на те, щоб він став на чолі боротьби всього народу.

І Коцюбинський сказав:

— Пробачте, товаришу Муравйов, але диспозицію даватимете не ви, а я.

— Я — головком! — знову поскаженів, знову підхопився Муравйов.

— Ні,— Коцюбинський теж звівся.— Я головнокомандуючий збройними силами України.

І вони знову стояли один проти одного і дивились один на одного важкими, грізними, непримиренними поглядами.

5

А Оксентія Нечипорука виряджало всеньке село.

Хлібом поблагословили на дорогу аж три рази — біля порога, під церквою і на межі за околицею: тепер у торбі в Оксентія тулилося аж три буханки. Коваль Велігура виніс боковинку сальця, фунтів зо три,— усе, що припасав проти зими: дорога ж старому далека! Домаха, по-тай від скупенького Софрона, вкинула в торбу віночок дрібнесеньких, але з дошкульного сорту цибулин. Австріяки подарували три пачки махорки з полоненського раціону — дарма що Оксентій був некурящий. Омелько Корсак виніс торбинку, з півфунта, солі — рожевої,

кінської, з графського стаєнного запасу. Хтось з чиншовиків подав малая, інший — перепічку, хтось з економічеських — «мерзавчика» з олією. Навіть дід Маланчук — офіційний голова недіючої Ради селянських депутатів — приніс часничину.

Справилися й з одежею.

Кобеняка й чоботи Оксентій мав. Відва віддала припасені для Дем'яна холщові онучі, — Дем'ян як відбув, так і загув. Греччина Ганна винесла старі, хоч і латані, та ще годящі матроські бязеві підштаники — пішов Тимофій на той проклятуший з'їзд, та так і не повернувся. Чисту сорочку випрала й відкатала власними руками Меланя: вона знову якраз нагодилася в селі — знову по гречку чи пшоно, бо в Києві вже пішла голодовка, і не було що подати бодай переснідати ні зухвалому червоногвардійцю Данилкові, ані лихому на весь світ, понурому старому Іванові.

Отже, екіпований був старий Оксентій хоч куди — хоч би й навколо земної кулі рушати — коли люди не брешуть, що земля таки кругла! І на серці в односельців стало спокійніше: бодай проти совісті не буде гріха, а там чи дійде дід, чи не дійде — нехай іде, раз затявся. Та й, правду сказати, був інтерес: а гульк, таки дійде, а там, дивн, — повернеться і таки принесе стоящий закон і настоящу правду?..

Усім селом вийшли і проводжали за околицю — аж до Київського мосту через Здвиж.

Старий Оксентій дибав, звісно, попереду, аж згинаючися під саквами: на спині — харчі, під грудьми — м'якенька білзна. В праву руку взяв добренького ціпка. Ліві руки брата трималася сестра Меланя: до Києва йтимуть крізь Гостомельські бори разом, а там підсадить Оксентія в якийсь ешелон і вмиється слізьми — чи ж приведеється ще вдруге побачитися? Народ — може, з півтисячі людей, ціла процесія — тьопав позаду: морозяний сніг у колії аж рипів та вищав окіл, і пара від людського дихання знімалася над юрбою хмарою. Йшли і старі, і малі, і баби, і діти — діти качалися в пухкому снігу, забігаючи весело наперед; і весь час доводилося гримати на них — така ж сурйозна хвилинка! Йшли полонені австріяки з своїм капралом Олексюком. Йшли економічеські — і парубчаки і дівчата: це кодло, звісно, підвискувало — їм хоч би що, хоч яка урочистість, аби жирувати й баяндрасити. Йшли — котрі з чиншовиків,

котрі з хазяїв на своїй землі, котрі батрацького роду. Йшли — правда, позаду, витолоченою вже людськими ногами у снігу стежкою — навіть управитель Савранський, дука Омеляненко, а біля них: семінарист Дудка — у шапці з червоним верхом та наганом при боці, бо ж об'явив тепер себе владою від партії есерів у селі, та учитель Хрестовоздвиженський — тепер вже найвищий авторитет, бо письменний був на трьох мовах і навіть одержував газету з Києва.

За мостом — то була вже не бородянська, а бабинська земля — стали прощатися востаннє. Баби зразу завели голосити, та Омелько Корсак цикнув на них, бо хоча й наймолодший був, але ж після того, як повівся Тимофій Гречка, признав себе головою ревкому і теж, всупереч семінаристу Дудці, — верховною владою на всю Бородянку.

— Ну, прощайте, дядьку Оксентію, — мовив Омелько, як умів найповажніше, — хаї вам щастить, раз вже таке собі в голову втовкмачили! А по-нашому, по-пролетарському: не тільки світла, що у вікні, прийде на часі революція і до наших порогів, тож нема чого пертися аж за дунадесяту паралель, щоб шукати революційного закону на буржуйське беззаконня... От як дамо вогня із стонадцяти орудій!..

Омелько Корсак, ставши головою ревкому на місці матроса Гречки, вважав за достойне перейняти і його напівморяцький, напівнауковий лексикон.

Баби, та й дівчата, знову почали хлипати, але Омелько Корсак глянув на них — з-під кудлатої ковганки, ще й коли наган при боці, погляд його й справді був грізний — і жіноцьке кодро притихло.

Тоді мовив і коваль Велігура:

— Прощай, брате! Іди здоровий, повертайся невдовзі, в дорозі не застудись, бач, який мороз! І щоб приніс нам писаний закон, і такий, як людям треба, а не якесь там абищо, пся крєв!

Він обійняв Оксентія — з малих же літ разом і свиней пасли, і в нічне вигонили, і батракували, і парубкувати почали — і пустив сльозу. Шапку він теж зняв — срібні пасла чуприни зразу взяли блискучою памороззю — і перецілувався з старим тричі навхрест.

Вівдя з Домахою почоломкали батька в руку і затулилися хустинками.

Софрон підійшов якийсь стидкуватий та вовкуватий — дивився кудись у божий світ, а не батькові в лице, — і теж цмокнув Оксентія в руку.

Потім почали тиснути руку хто стояв ближче. Одні приказували добре напучування, інші мовчали — понурі. Підійшов і капрал австрійків Олексюк:

— На щастя вам, пане-батьку, дедю рідний, скажіть там при нагоді, що й ми, хоч австрійського народу, а таки свої, українці, таки хлопи-селюки, і нам без землі також світ зав'язаний. Скажіть: кланяємося і просимо революцію і до себе, в Галичину...

На всяке слово, на кожне побажання старий Оксентій кланявся, тримаючи шапку в руці.

Тим часом надійшли й Омеляненко з Савранським та Дудка з Хрестовоздвиженським. Семінарист Дудка перся попереду і теж потягнувся до Оксентія з рукою.

— Відійди! — відштовхнув його Омелько Корсак. — Не твої делегат!.. Посилай свого пану Грушевському цілувати зада!

Семінарист Дудка вхопився за наган:

— Я тут — влада! А ти мені такі слова!

Омелько Корсак теж поклав руку на револьвер при боці.

Дівчата завищали, але Хрестовоздвиженський — Дудку, Велігура — Корсака зразу розвели подалі одного від одного.

Старий дід Маланчук тяжко зітхнув:

— А мо', — зашамкотів дід: він тепер чув зовсім добре, але зуби, однак, вдруге не виростають, — а мо', не підеш, Оксентію, яюсь перебудемо?.. Дорога ж далека, мороз, та й чи схочуть іще там з тобою балакати... з простим мужиком?

Дід Маланчук був із тих, що з самого початку відраджували Оксентія від його затії, і спробував закинути слово й тепер, наостанку.

Та Оксентій похитав головою і надів шапку.

— Впіршив я, діду, — мовив Оксентій твердо і рішуче: може, вперше за життя казав так твердо й непохитно. — Піду!.. Або правди добуду, або загину... Хай тоді моїм костям земля буде пером — де б їм, старим, не лягати..

Баби зашморгали носами.

Ззаду смішкувато озвався Омеляненко:

— Оксентію Опанасовичу! А може, й справді одумається ще? Дурощі на старості літ вам ударили в голову..

Де ж таке видано?.. А коли, уявіть, пожалуйте, та з усіх сіл усієї російської землі та попруться до нього отакі делегати? Що ж він, полагаєте, отак з усіма і балакати буде?

Він чекав, що, як завжди, люди озвуться на його слова сміхом, але ніхто не засміявся.

— І балакатиме! — твердо відказав Оксентій і насунув шапку глибше на лоба. — І балакатиме, щоб ти знав! Бо мусить балакати! Бо — народ!.. — Він подумав хвилинку, прикинув в умі, скільки ж то справді набереться народу, коли підуть делегати з усіх усюд, і додав розважливо: — А набереться багато, нехай збере всіх гуртом, сказати б, на віче, селянську сесію таку, — Оксентій тепер вже не міг говорити, щоб не ввернути якесь нове, революційне, слівце, — і нехай зробить резолюцію зразу до всіх. А ми тихенько посидимо та й послухаємо...

— Ну, глядіть!.. — Омеляненко сплюнув.

Софронова Домаха й Тимофієва Ганна схлипнули.

Дем'янова Вівдя стояла випростана, заціпеніла, високо скинувши брови, широко розкривши очі, — наче дивилась кудись у далечінь, і сама також була не тут. Руки вона притисла до живота.

— Глядіть, — гукнув уже злісно Омеляненко, — щоб вам та не навколінці од самого Петрограда повзти в рідне село! Як на прощу! А ми... ми й не простимо тоді, щоб ви знали! Не буде вам нашого прощення, ні!

— Ну, ти! Буржуй! — гарикнув Омелько Корсак, колишній наймит, до свого колишнього хазяїна. — Сам начувайсь! І не смій до народу такі контрреволюційні слова казати! Пуза свого гляди!

Вівдя ойкнула, як прийшла до пам'яті, і прихилилася до плеча Домасі.

На вухо Домасі вона зашепотіла:

— Домасенько, ріднесенька, от щоб мене бог побив, нехай земля підо мною западеться: чую вже! Чую! Під серцем ворухнулося! Хрест святий!..

Оксентій поглянув докірливо спершу на Омеляненка, потім і на Корсака. Гризуться люди, сваряться, нахваляються один до одного. Революція!.. Хіба ж це по-людському? Хіба так треба? Змінився світ, ох, змінився!.. А що змінилося, як і куди? Що буде і чого не буде? Який людям на дальше життя вийде декрет? Хто скаже? Хто знає?.. Тільки він. Тільки він один. Іншого, кажуть люди, на світі для правди нема...

Оксентій вклонився в пояс — до всіх, тричі, тоді махнув рукою, одвернувся й пішов.

Меланя теж пішла, тримаючися лівої братової руки.

Оксентій вирішив піти за правдою, за справжнім законом на землю, аж у Петроград, до самого Леніна.

НІЧНИЦІ

1

Кінець кінцем треба бути чесним з собою!

«Бути чесним з собою» — такий моральний кодекс проповідував письменник Винниченко. Життя треба змінити доконче, але щоб мати право змінювати життя, людина повинна змінитися сама — змінити себе саму насамперед! Така основоположна теза винниченківської філософії. Втім, перші християни думали так само.

Винниченко сидів і катувався, силкуючися застосувати до себе самого свій, винниченківський, кодекс.

Труднощі були в тому, що концепція утворилась, власне, в царині моральних категорій: не вкради, не вбий, не побажай жони ближнього твого, ні вола його, ні осла його... Тьху! Всі десять заповідей закону божого вилізли з якогось далекого кутка свідомості запеклого атеїста. А розібратися треба було, навпаки, в питаннях політики.

А втім, хіба мораль можна відокремити від політики? Політика теж є мораль, і мораль є також політика!

В якому, власне, становищі опинилась зараз Україна, так би мовити, на світовій арені?

В становищі ідіотському!

Щоб полегшити собі процес обмірковування цього — ідіотського, за першим категоричним висновком, — становища, Винниченко присунув до себе папір і взяв перо. В умі йому завжди думалося трудно, на папері — легше: звичайна письменницька вада.

Проте і з-під пера виходило погано. «Піти на підписання миру, — міркував Винниченко, — ми, уряд УНР, можемо (маємо моральне право — раз хочемо бути чесними з собою!) тільки у згоді та злагоді з нашими союзниками (Францією, Англією, США), які підтримали наше державне становлення морально, політично, фінансово, дипломатично... Але звідси і почалося «шаркання» по паркетах, уклінні церемонії, запобігання перед Антан-

тою. Коли бути чесним з самим собою, то це й означає — в усій своїй політиці йти на припоні в союзних... буржуазних, імперіалістичних держав. От тобі й свята демократія, матері її чорт!..»

Винниченкові, соціал-демократу мало не двадцять літ, тоскно заскімлило під грудьми.

Що має нація нині... на балансі?

На балансі нації маємо... балансування національного уряду.

В силу альянсу з Антантою уряд УНР, певна річ, мусить бути проти мирних переговорів у Бресті. Але щоб під час мирних переговорів та не забули взагалі, що існує на світі Україна, а не просто собі — Малоросія, УНР відрядила і свою, уенерівську делегацію в Брест. Альянти-союзники — Франція, Англія, США — спочатку обурились, потім знизали плечима, далі махнули рукою: нехай буде для нагляду і контролю — кінець кінцем їм теж потрібний догідливий спостерігач-інформатор. Пізніше вони навіть зраділи: еврика! Таж це зовсім не погано в противагу делегації Раднаркому — задля демонстрації, що російські більшовики не уповноважені говорити від імені всіх народів колишньої Російської імперії!

А що вийшло?

Вийшла халабурда!

Німецькі та австрійські дипломати теж не соломою роблені! Вони заявили, що не тільки признають правомочність повноважень делегації УНР — не наглядачем, а партнером де-юре, але й взагалі визнають УНР експрофіцію як с а м о с т і й н у державу.

Хитро?

Україна перебуває з Німеччиною та Австрією в стані війни, Україна воює в спілці з ворогами Німеччини — Антантою, Україна ще й сама не проголошувала своєї державної самостійності, перебуваючи в федеративних зв'язках з Російською державою, а вже німець проголосив її самостійність! Отой самий мудрий німець, що на Січі картопельку садить...

А ми її купуємо, їмо на здоров'я та й похвалюємо...

Схаменіться, недолюдки, діти юродиві!.. Бо лихо вам буде... Настане суд, заговорять і Дніпро, і море...

Тьху! Знову ті чортові літературні асоціації! Хіба до літературних ремінісценцій зараз, коли сам дідько не розбере, як же тепер буде з Антантою? Тією самою, що перед нею вихилися строїли!.. З ким же тепер підпису-

вати мир? З німцями та австрійцями? Чи попереду пошукати способу замиритися з самою Антантою?

Чи ж не ідіотське, справді, становище?

Навіть і чесним з собою не треба бути: і так видно, хто ідіот.

Винниченко поклав перо, витер з чола піт.

— Розо! — простогнав він благально до дружини.— Будь ласка, скляночку чайку мені — міцненького, гаряченького, з цитриною і келишком рому...

В горлі пересохло, в грудях гупало серце, зрошував сьомий піт, але морозило навіть у жарко нагрітій кімнаті. Володимир Кирилович розкошував по ділах державних удома, у власному затишному кабінеті; в каміні жарів антрацит, світила лампа з-під зеленого абажура, за вікном на вулиці тріщав мороз. Нічниці.

Лихо, розумієте, у тім, що ніколи, як саме зараз, до зарізу потрібна допомога... Антанти! Адже лютує війна! Не з німцями — там, на фронті; а тут, у країні, з більшовиками, які, до речі, коли вже бути чесним з самим собою, першими визнали і неодноразово підтверджували право України на самостійне державне життя... Хіба ж Антанта, яка обіцяла допомогу, як тільки почати війну з більшовиками, допомагатиме тепер, коли УНР раптом пошилась... у друзі німців, та й, що гріха таїти, — в дурні пошилась також? Табуї он зразу виїхав у Ясси, в ставку французького командування на Сході. Містер Багге подався чимдуж до Ростова шукати англійського посла. А Дженкінс, у готелі «Європейський» на Хрещатику, переказує через секретаря: чхаю, нежить, кашель — неспроможний і до телефону підійти...

Дипломатичною мовою все це зветься... а фронт!

Як же воювати тепер з Росією без допомоги Антанти? І як стоять справи на театрі... внутрішніх воєнних дій?

— Розо! — гукнув роздратовано Винниченко.— Таж чай холоднюсінький! І рідкий! Хіба це чай! Ситро, фіалка Калінкіна!..

Коли чай перемінено — зараз уже чорний, як кава,— Винниченко ковтнув зразу з півсклянки і знову взявся за перо.

Становище на театрі внутрішніх воєнних дій теж було... гірше губернаторського... Гм! І звідки воно пішло: «гірше губернаторського»? З якогось пікантного анекдота. А з якого? Випало з пам'яті... А, хай йому хрін! Лізе в голову всяке чортovinня!..

На фронтах вечірні зведення малювали таку картину.

З Харкова через Полтаву йшла бойова сила, що іменувала себе Українською радянською армією, під командуванням Юрія Коцюбинського. Юрія Коцюбинського — Михайловичевого сина! Як це вам подобається? Славетний український новеліст, український Мопассан, Стендаль! — навіть сам Володимир Кирилович своїми лаврами перед ним широко поступиться! — і на ж тобі: таке поріддя... Юрко! Отакий собі русявий хлопчик, — Володимир Кирилович міг уявити собі його тільки в гімназичній тужурці з ранцем за плечима: добре знав математику й кохався у віршах... Полководець! Український полководець! Гм... навіть утішно: ідуть наші вгору!.. З ним — Віталій Примаков. Теж українець, із села Шумани, сотня кілометрів звідси. Юрків нерозливний приятель. Теж у гімназичній тужурці. Вірші не тільки любив декламувати, але й брався писувати... Господи твоя воля! Куди ж це прямує молоде покоління української інтелігенції?.. Полк червоних козаків веде, і, замітьте, українських!.. З ними ще — Муравйов з матросами та російськими червоногвардійцями. Ну, це вже не те: і сам — русак, і звання полковницьке, царське, і взагалі — російський імперіалізм, не розбереш, котрий саме, — білий чи червоний?..

Але слідом за наступом з Харкова почався наступ і з Брянська та Гомеля на Бахмач. Телеграфісти подекують, що сам Ленін дав наказ: кинути в цьому напрямку дві тисячі балтійських матросів, кронштадтських головорізів... Отже, під Бахмачем буде... компот: напрямок цієї групи якраз у тил лінії фронту Петлюриних гайдамаків та «вільних козаків».

А на лівому березі Дніпра?

З Знам'янки на Білу Церкву повільно, але певно посувається група українських металургів, шахтарів і рудокопів, що подала вже допомогу катеринославським робітникам і тепер повернула на північний захід. Ач! Серпом заміряються зайти... І це в той час, як на Херсонщині застряг між таврійських чабанів у пастці Юрко Тютюнник з усім своїм Херсонським кошем «вільного козацтва»... А на нього ж, Юрка Тютюнника, найміцніша була надія...

Винниченко сердито кинув перо — зробив ляпку на папері, чого страшенно не любляв, — з серцем відсунув стільця, аж дружина зойкнула крізь сон у сусідній

кімнаті,— і зачовгав капцями сюди і туди по кімнаті.

Перед вікном спинився. Похукав на морозяний наст на шибці. Продихав відтулинку. Глянув.

На Пушкінській вулиці стояла ніч. Ліхтарі світилися через один — найближчий біля акторського ходу до театру Бергонье, антреприза мадам Брикіної. Вітер колихав ліхтар, і засніженою вулицею хилиталося велике світляне коло — туди і сюди, сюди і туди — канудно, як морська хвороба. Мерзопакосно — як і на душі. Крім ліхтаря, під театром мініатюр більше нічого не було видно. Як і в житті. А втім, і бачити нічого не було потрібно: над містом стояла ніч. Щоночі буває ніч. Закон природи. А потім надходить ранок. Невже таки надійде?

Винниченко повернувся до столу і перехилив рештки чаю — чай знову вихолонув, та вже хай йому біс! З-під тьмяного зеленого абажура яскраве світло щедро согиться на білу, чисту, не списану ще, свіжу картку паперу, і поруч лежить перо... Папір і перо! Господи боже мій, як же проситься цей папір під роман або п'єсу, нехай — оповідання... Чорт! Пропадати літературі за тією дурною... політикою...

Може, начхати на все та й сісти... за роман?.. Або мемуари?.. Вірно! Еврика! От іменно — мемуари! Розглянути, як все це було і що з усього того вийшло?..

Винниченко вхопив перо і озвіріло накінувся на чистий, незайманий і ні в чому не винний папір.

Що ми маємо сьогодні всередині самої України?

Маємо: повстання по селах і цукроварнях по всьому Поділлу, повстання на Чернігівщині, повстання на Волині... скрізь. А Донецький басейн, Криворіжжя, Харківщина — про це вже годі й згадувати: влади Центральної ради там наче й не було! А таки й не було. Що ж тоді являє собою територія УНР? Столиця Київ та його околиці? А в столиці Києві — що?

Сьогодні в столиці Києві були такі новини. Ліві польські партії висловилися... проти згубної контрреволюційної політики Центральної ради. З'їзд чеської соціал-демократичної партії кваліфікував політику Центральної ради... контрреволюційною і згубною... Ну, це ще хай, нехай поїдуть, спробують у себе в Варшаві чи Празі... А от український полк імені Шевченка — Центральної ради полк, який, правда, одним куренем брав участь у Жовтневому повстанні, а пізніше, повним складом,

відмовився роззброювати збільшовизовані російські частини,— так от цей полк, будши посланий генеральним секретарем Петлюрою на спокуту під Бахмач — тримати протибільшовицький фронт,— відмовився воювати, повернувся в Київ і подав генеральному секретареві таку резолюцію:

«...Крім того, придбаємо в веденні політики Центральної ради і генерального секретаріату відхилення в сторону, не бажану для трудового народу України, і братовбивчу війну з російським пролетаріатом лічимо ганебною, порочащою Українську народну республіку, а через те залишаємось незадоволеними політикою Центральної ради і генерального секретаріату, вимагаємо негайно припинити братовбивчу війну, і прийти до згоди мирним шляхом, і передати владу в руки Рад на місцях робітничих, козацьких і селянських депутатів. І разом з цим оповіщаємо, що наш курінь не піде боротись озброєною силою проти домагання трудового селянства і робітництва як великоросійського, так і українського».

Маєте?

А Київський більшовицький комітет пішов у підпілля і з підпілля організує бойовий загін з київських залізничників. За агентурними даними, цей загін має вже понад чотири сотні бійців і ще назбирав озброєння на... півтисячі.

А навіть не підпільний, а досі легальний молодіжний союз «Третій Інтернаціонал» у київській же газеті надрукував звернення до всієї молоді Києва:

«Робітничі юнаки й дівчата!.. Геть кайдани, ми, юні пролетарі, жадаємо світла і сонця і тому йдемо на смертний бій з капіталом! Хай згинуть тирані!.. Чи чуєте, товариші, далекі розкоти грому? То могутній велет — міжнародний пролетаріат — стає на останній бій з капіталізмом!.. Дівчата і юнаки! Пам'ятайте — замолоду люди живуть мріями, надіями на майбутнє, нехай же нас сьогодні катують: крізь тортури і страти ми сміливо підемо в наше ясне, животворне, сонцесяйне завтра, в соціалізм! Мир хатам, війна палацам! Хай живе Третій Інтернаціонал! Хай живе соціалізм!..»

Володимира Кириловича навіть пройняла сльоза: нехай і трохи наївно складено — якийсь гімназист писав, начитавшись Надсона та Олеся, але ж зворушливо, що не кажіть... Молоді паростки, нове покоління, майбутнє України...

Але зразу ж Винниченко піймав себе на сентиментальності, жбурнув перо, зіжмакав картку й з грюкотом відштовхнув стільця.

Що ж воно виходить, чорт забирай?.. Коли бути чесним з собою, звичайно... Проти кого воюємо? Проти кацапів-більшовиків — як галасує побратим Петлюра? Проти московського колоніалізму — як стверджують пан професор Грушевський? Проти червоного імперіалізму — як торочить Володимир Винниченко: є такий український письменник і політичний діяч?.. Ні! Коли бути чесним з собою: проти власного народу воюємо, шановні добродіі!

— Володимире! — перелякалася спросонку дружина Роза.— Що трапилося? Пожежа? Більшовики? Що з тобою?

Вона з'явилася в самій льолі на порозі.

А Володимир гасав по кімнаті і, здавалося, ладен був трошити меблі і бити тарілки. Із звихнутою набік бородою він став перед очманілою дружиною і грізно запитав:

— А воює — хто?

— Як хто, Володимире? Всі воюють... І ми воюємо...

— Центральна рада воює! — затупотів ногами Володимир Кирилович.— Генеральний секретаріат! І твій покорнейший слуга!.. Бо — голова генерального секретаріату і заступник голови Центральної ради!.. А Центральна рада — хто? Хто сидить у Центральній раді?

— Ну, ти, ну, Михайло Сергійович, Симон Васильович... і всі наші знайомі та друзі...

— Знайомі і друзі! — зарепетував Володимир Кирилович.— Етакий файв-о-клок! Дамський салон! Шабаш відьом!

— Володенько...— задкувала перелякана дружина.

— Нема «Володеньки»! Є зарізяка-погромник! Чорносотенець Шульгін! Це я тебе ріжу!

— Та що ти, Вово... опам'ятайся! Хто мене ріже?

— Єврейка ти чи не єврейка? — ухопив її за льоллю Володимир Кирилович.

— Ну... єврейка. Так що з того? Ти ж ніколи цим і не цікавився. Тато з мамою і досі в Проскуріві...

— А погром у Проскуріві хто вчинив? Я!..

— Та ти збожеволів! — вже не в жарт вжахнулася Розалія Яківна.— У тебе температура!

— Ні, губа в мене — не дура! Коли мене запитують офіційно, чому чиняться єврейські погроми, я ховаю очі і кажу: вперше чую, нічого не знаю, а в душі — спихаю все на Петлюру та його бандюг-гайдамаків! Але голова генерального секретаріату — я! Значить, не гайдамаки, не Петлюра, а я відповідаю за єврейські погроми. Бо мовчу, коли репетують: бий жидів, рятуй Україну!..

Володимир Кирилович знесилився і впав на канапу. Руки в Розалії Яківни трусилися, і вона розхлюпала півмензурки, наточуючи валер'янки з конваларія майяліс. Винниченко слухняно ковтнув — очі його несамовито, благально-принижено кружляли: господи, чи це вже не розрив серця?

Затихаючи, він ще прошепотів:

— А в Центральній раді — що?

В Центральній раді діло було... табак. Після обговорення земельного питання есери з еседеками перегризлися остаточно — і есери взяли гору: вимагали тепер нового складу генерального секретаріату з перевагою членів партії есерів. Але й у самій партії есерів, яка тепер становила мало не дві третини членів Центральної ради, теж стався розкол: лівиця відкололася і заходилася утворювати свою окрему, нову партію — якусь вроді... комуністичну. Ця група замірялась вчинити в самій Центральній раді переворот, а в країні — путч і захопити владу до рук, щоб, в альянсі з лівими есерами в Росії, піти на співробітництво з Радянською владою.

Винниченко нарешті вільно продихнув — спазм відпустив серце, він якось враз обважнів, обличчя стало брезкле, з очей скотилася сльоза. Він позіхнув: атака серця відійшла...

— Розочко... — прошепотів він до турботливо схиленої дружини, — а може... справді... мені податися... у демісію?..

Гіркі думки снувалися, спліталися, клубочилися в голові... «УНР! Дірка від бублика. Уряд? Павуки в пляшці. Влада? Хвіст собачий. Звичайно, якщо бути чесним з самим собою...»

— Може, Розочко... мені краще... покинути все та й... засісти за новий роман?..

Підтримуваний Розалією Яківною, Винниченко прощандибав до столу. Важко сів. Взяв перо.

— Ти б краще ліг, Володю...

Та Вишпиченко вже не чув. Присунув до себе чисту картку паперу і тремтячою ще рукою швидко написав угорі: «Бути чесним із самим собою!»

Так! Він буде писати. І буде чесним з собою. Писатиме щоденник тисяча дев'ятсот вісімнадцятого року. Правда, у такому жанрі доведеться бути нещадним і... до себе самого. Зате як браво можна буде хвищнути і того, і сього, і взагалі обгавкати всіх! Сьомку Петлюру насамперед. І пацюка Чорномора. Ну й... Володимира Кириловича Винниченка не пощадити, коли бути вже чесним з собою. Словом, весь цей паскудний тріумвірат!

Майбутній літературний капітальний опус на тисячі сторінок в цю хвилину вже наперед «просматривался наскрозь» — як казав на уроках «солдатської словесності» фельдфебель шістнадцятої роти другого запасного Київського полку, з якого рекрут Винниченко дезертирував тисяча дев'ятсот другого року. В цю хвилину Володимир Кирилович змоглядно бачив уже все, що він повідає вдячним і невдячним нащадкам. Розгляне об'єктивно — але «с пристрастием» — весь період існування Центральної ради. Викрие її антинародну суть. Засудить її контрреволюційну політику. «Предаст гласности» всі її секрети. Розкриє закулісні інтриги її діячів. Розвінчає баздарних націоналістичних політиків. І доведе безперспективність самого націоналізму. А також його антидемократичність. І буржуазність. Засвідчить, що націоналізм завжди прислужує імперіалізму. Гм... імперіалізму... Про імперіалізм він скаже окремо. І про імперіалізм Антант, і про імперіалізм Північного союзу. І про російський імперіалізм. Про російський спеціально: і про білий... і... про червоний. Так, так, щоб ви знали! Є для нього, Винниченка, і така категорія: «червоний імперіалізм». Так би мовити, комуністичний, на відзнаку від капіталістичного. Де? Хто? Будь ласка: російські більшовики! Російським більшовикам він таки дасть духу! Нехай начуваються! Володимир Кирилович буде їм суддею! З високості, так би мовити, світового порядку. І своїх власних, винниченківських, комуністичних позицій. Еге ж, щоб ви знали! Бо Володимир Кирилович — найперший в світі комуніст. І не якийсь там абстрактний, а цілком реальний: в межах власної нації національний комуніст. Так, так, є така категорія; це ж Володимир Кирилович і придумав її щойно: «національний комунізм» — як новітня філософська, політична

і економічна категорія. Авторські права застережено... Словом, він таки навчить — в кожному разі, повчати-ме,— як «національним комуністам» боротися проти комуністів інтернаціональних. Конкретно: проти російських більшовиків. А коли вони й переможуть, то як робити їм капості далі, як політиканствувати з ними, як чинити проти них диверсії і організовувати повстання. Сьогодні, завтра, післязавтра, за п'ять років, за десять, навіть через півстоліття...

— Ти б краще ліг, Володю,— благала дружина.

Та Володимир Кирилович тільки відмахнувся.

І писав. І писав.

Ночі надходив кінець.

2

Того ж вечора Михайла Сергійовича відвідала приємна, навіть чарівна, якщо зважити на стаття, особа. І відвідини — з усіх поглядів — треба поцінити тільки як особливо втішні.

Того вечора Грушевський повернувся додому пізно, виїв гладущик ряжанки — проти ночі Михайло Сергійович споживав виключно ряжанку,— змінив піджак на шлафрок і вже ладнав облягтися, коли це в передпокої бренькнув дзвоник, і вартовий під парадним — «січковий стрілець» — таємниче доповів, що пана професора домагається побачити якась панночка. Невідома панночка заявляє, що має до професора пильну справу і заради неї прибула аж з Галичини... Щоправда (додавав од себе «стрілець», сам родом галичанин), сама пані галичанкою аж ніяк не є: не вміє по-українському і цвенькає виключно по-московському. Пред'явити будь-яку легітимацію вона відмовилась і сказала, що тільки пан професор вглядять її самі, так зразу і зрадіють, як рідній нені...

Панночка! І такої пізньої пори!.. Грушевський був заінтригований. Та про обачність — під таке лихоліття — голова Центральної ради теж не забував.

— А секретна пані,— поцікавився він,— не скидається на тих урвиголів, що замахуються на... морд? Чи пан «стрілець» пильно перевірів нічну візитерку?.. Чи не має панночка пістоля в кишені або бомби, захованої під одежею?

«Стрілець», молодик років двадцяти, тяжко зашарівся. Хіба то дозволено — заглядати молодій пані... під одяжу?..

Гм!.. Грушевський, нехай і на старості літ, теж спік деражнянських раків. «Стрільцеве» зауваження було слушне. А запитання, нівроку,— безглузде: бомба, пістоль! Тепер терористки тримають собі в муфточці такий малесенький слоїк — з сірчаним кваснем — і плюскають нагло в очі... Хоча партія есерів, лідером якої був Михайло Сергійович Грушевський, і схвалювала програмою терор, однак у застосуванні до своєї власної особи навряд, щоб бодай один есер його признавав.

Та цікавість переважувала: молода панночка такої пізньої пори! І Грушевський вирішив таємничу відвідувачку прийняти.

— Тільки, коли пані має муфту, ну, таку собі торбу з хутра на руках,— наказав він,— нехай залишить її у передпокої. А ви, пане «стрілець», прошу, чатуйте поблизу, за дверима у суміжній їдальні. І тримайте гвер при багнеті напоготові!

Горішне світло — жирандоль — вимкнuto, світло спадало тільки з-під абажура настільної лампи, і в сутінку Грушевський з першого погляду не міг добре роздивитися на таємничу нічну відвідувачку на порозі. Впала в око лише її струнка, прегарна статура та елегантний одяг: широке модне манто з хутром і така ж хутрова шапочка. Муфти у руках молодої дами не було: очевидно, її вже реквізував вартовий «стрілець».

— Здрастуйте, пане професор! — срібним дзвіночком прозвучав ніжний дівочий голосок. Говорила дама російською мовою.— Ви мене, напевне, не пізнаєте?

Голос Грушевському не був знайомий.

— Прошу... Сідайте...

Дама сіла в крісло перед величезним письмовим столом, заваленим книгами й рукописами — світло тепер впало їй на лице. Щось таке... гм, з чимось пов'язане в пам'яті, бачилося в її обличчі. Оці великі блакитні очі, оці куделечка світлого волоссячка на скронях з-під шапочки...

— Щоб не утруднювати вас,— молода дама чемно посміхнулась,— та й справа надто важлива, щоб дозволити собі інтригування, я зразу нагадаю вам. В початку літа, коли його преосвященство святий отець...

Чи ба!.. Ну, звичайно ж!

— Ви... були однією з тих святих сестер, чи як це у вас зветься? Словом, прибули тоді разом з митрополитом графом Шептицьким?

— Ви маєте чудову пам'ять, пане професоре! Княжна Долгорукова.

Грушевський був ошелешений, але ще більше зачудований. Боже ж мій! Якою потворою виглядала та святобожна смиренниця тоді, в тому страшному балахоні, підперезаному звичайною мотузкою, і яка ж пікантна хорошуня сиділа тепер перед ним у модному манто «тангофантазі», з широким ковніром із горностає, в такій же горностаєвій шапочці!..

Та князівна Долгорукова вміла бути не тільки смиренною святенницею і не тільки чарівної вроди гарною.

— Дозвольте зразу до діла, пане професоре? Мушу бути у вас якнайкоротше, але переказати якнайбільше... Насамперед,— вона вередливо і владно хитнула голівкою до дверей,— нехай той солдафон мерщій забирається геть: справа цілком конфіденціальна.— Михайло Сергійович уже дріботів до порога й сердито махав руками на «стрільця» з гвинтівкою й багнетом у їдальні.— Подруге, за п'ять хвилин я піду, і ніхто — чуєте, ніхто — не знатиме, хто до вас приходив: студентка, поклонниця, любовниця...— Колись такі святобожні вуста торкнула миттю смілива, грайлива посмішка.

Старий Грушевський зашарівся як маків цвіт і мусив запитати:

— Як там граф?.. Здоров'я?.. Справи?..

— Здоровий. Не тратьмо на це часу! — Князівна надто поспішала.— Ось що граф доручив переказати вам... Слухайте ж і не записуйте!.. Все, що чинитиме у відношенні до України граф Чернін, глава австро-німецької делегації в Бресті, він чинитиме з відома і цілковитої згоди графа Шептицького. Наш граф — митрополит — мав відповідні розмови з членами августійших родин Габсбургів і Гогенцоллернів. Зокрема готується на український престол... Не перебивайте, професоре! — вередливо звела брівку князівна на порух Грушевського.— Потім ви собі обміркуєте все і складете свою думку... якщо в тому буде потреба... На престол українського королівства готується принц Вільгельм Габсбург, по-українському він буде: Василь Вишиваний. «Вишиваний» — бо ходить виключно в українських вишиваних

сорочках... У місті Сокалі, в Галичині, щойно досягнуто щодо цього угоди між представниками графа і принца. Зараз...— князівна надто поспішала і навіть не спинялася при закінченні речення, не шануючи пауз ні логічних, ані відповідних знакам розділовим,— зараз принц заклопотаний створенням у Галичині української армії, яка піде на допомогу УНР проти більшовиків. Ядром армії будуть українські «січові стрільці», а Спілка визволення України здійснить посполите рушення усєї галицької молоді від шістнадцяти років.— Князівна кинула швидким оком на очманілого професора і підбадьорливо посміхнулась: — У шістнадцять років — найкращий солдат: це сказав ще Наполеон!

А Грушевський спантеличено кліпав на перше повідомлення: виявляється, Україна має бути... монархією!.. Королівством!..

Князівна тим часом казала, як на швидкому бігу:

— Можливе й залучення двох дивізій «синьожупанників» — з німецьких таборів, та «сірожупанників» — з австрійських. Але...— вуста князівни зламала на мить гидлива посмішка,— «наші» російські солдатики, «ваші» вихованці в українському націоналістичному дусі...— «наші» і «ваші» князівна підкреслила,— елемент виявився непевний: почувши про революцію в Росії, двадцять сім тисяч, у таборах Шлезку і Гольштінії, відмовились виступити проти «братів-росіян» і мало не зняли повстання. З ними ще буде клопоту!.. Проте якась частка з них ввійде до готованої армії. Армію екіпірують німецькі та австрійські інспдантства. Чисельність — до півмільйона. На чолі — майбутній український король Вишванній Василь.

Грушевський знімав пенсне, протирав і знову надівав на перенісся, хапався за бороду і знову за пенсне: новини його зовсім ошелешили. Такого він ніяк не сподівався! Ну й митрополит! Ну й зух!.. От тобі й свята католицька церква! Справді — незрівняної міжнародної могутності політичний апарат! Що то значить мати на престоліх воюючих країн своїх єдиновірців! Ну й мастак з папи римського!.. А він, Грушевський, ставився з певною недовірою до прожектів благочинного митрополита... А він, професор історії, і не вгледів такої сили... Ватікану...

Князівна — митрополитів кур'єр — закінчувала; послішаючи, вона навіть звелася. Грушевський теж підвівся.

— Отже,— закінчувала, поспішаючи, князівна.— Німеччина й Австрія — над усе! Мусите це пам'ятати, професоре, і дотримуватися в усьому виключно австро-німецької орієнтації! Так переказав святий отець! — На мить князівна скинула очима вгору, до бога, і зразу ж смиренно затопила зір долу: на мить вона стала знову святенницею при високій руці свого духовного пастиря.— З Антантою всякі зносини порвати! Так переказав граф. Війну проти більшовиків активізувати або бодай затягати, доки наспіють на допомогу українська армія з Галичини і... самі німці з австрійцями.— Князівна вже сипала тоном беззаперечного наказу:— Перед вашим Винниченком про все це не обізватися й словом: граф уважає його... більшовиком. Петлюрі — теж, доки франкмасони тримають його під своїм впливом...

— Франкмасони? — знову спантеличився пригломшений Грушевський.— Які масони? Звідки? Хіба на Україні тепер є масони? — Професор історії Грушевський залишив франкмасонів десь у вісімнадцятому столітті.

— Скрізь є! — ствердила князівна.— Граф вже зв'язується з майстрами міжнародних лож, щоб перекинути вашого Петлюру з французького ордену в німецький! До побачення!

Вона простягла довгу вузьку руку в замшевій рукавичці. На зап'ясті блиснуло золото годинника, і князівна відзначила:

— Ми балакали десять хвилин. Мене не шукайте. З'явлюсь сама. В крайньому разі повідомлю через чотаря Мельника. Двері за мною замкніть самі...

І вона зникла.

Михайло Сергійович кліпав очима. Російська князівна — ємісар уніатського митрополита. Габсбурги й Гогенцоллерни... Український король. Українська армія в півмільйона. Франкмасони. Петлюра. Винниченко. Папа римський... Хкий тепер папа? Ах, так — Бенедикт Чотирнадцятий...

Рокамболь! Граф Монте-Крісто! Печера Лейхтвейса!..

Втім, професор Грушевський цих авантурних романів не читав.

Але навіть в історії — яка ж авантюра! — і то історико-професору не доводилося зустрічати нічого подібного.

Був би тут при нагоді барон Нольде, сказав би: міф, блеф, фантазмагорія...

Лампа сотила яскраве світло колом з-під шовкового абажура на стіл, завалений книгами, рукописами, коректурами. Абажур був модний, дещо фривольний: спідничка балерини.

3

Ранок надійшов, настав день, і був це чи не найвизначніший з усіх днів перебування Винниченка на посту глави уряду УНР.

Прем'єр Винниченко запропонував його... арештувати.

Власне, Володимир Кирилович мав на увазі, щоб арештувати обох — і його, і Петлюру, і тільки з почуттів елементарної скромності сказав уголос: мене...

А почалося з дрібниці: обговорювалося процедуру проголошення України самостійною державою.

Що федерацію з Росією треба порвати, в цьому вже сумнівів не було: з Росією ж тривала війна! І Антанта цього домагалась. І Австрія з Німеччиною — теж. Що оголосити треба самостійність, це підказувала сама логіка: раз не федеративна, значить, самостійна. І австро-німці цього потребували. І Антанта також.

Та й чимраз настирливіші ставали й вимоги щодо цього поважних груп у самій Центральній раді, ба й взагалі — серед національно свідомої української спільності. Українські есери — не ті, що ліві, а ті, що праві, — аж затаїлись: хай живе самостійна Україна! Тепер їх в одну душу підтримували всі партії, що називали себе українськими. І особливо національна сліта з літератором Сергієм Єфремовим на чолі. Схилялися до того й землевласницькі кола: в самостійності вони вбачали порятунок від більшовицької націоналізації землі. А добродіям Доброму та Демченкові самостійність потрібна була до зарізу: мораторій на борги російським фірмам! У друкарні Кульженка лежали вже й виготовлені на літографському камені кліше українських грошей: перший даток емісійного банку вирішено зробити під заставу цукрових запасів — білого українського золота — з цукроварень Терещенка, Балашова і графа Бобринського.

Словом, які можуть бути сумніви?

Але проголошення самостійної української держави по двохстах роках неволі — то ж був акт неабиякої історичної ваги! Тож і відбутися його належало відповідно. Так, щоб пам'ять про нього залишилася теж у віках!

Петлюра настоював на пишноті всенародного і міжнародного масштабу. З радіостанцій розіслати іскрову депешу-декларацію до всіх народів світу. Урядам світових держав — ноти: визнавайте нас! Усередині країни справити свято найбучніше: в столиці Києві, крім військового параду та маніфестації,— всенародне віче перед Софією з представників від кожнісінького села! Оркестри і хори — на всіх майданах. І бочки з пивом і медом. Увечері — площки, смолоскипи, фейерверк. На Думській площі багаття і спалення царських штандартів. У закритих приміщеннях — танці до ранку... конфетти, серпантин... А по всій країні від Сану до Дону — пісня, сміх і відроджена мова в суголосах чарівних... Гм! До Дону — ще туди-сюди: там сидить дружній Каледін. А от до Сану — доведеться тим часом відкласти: відтинає фронт світової війни. Та, однаково, по всіх селах і містах дев'яти українських губерній...

— П'ять...— понуро урвав пристрасну Петлюрину мову Винниченко.

— Що — п'ять?

— П'ять українських губерній досі визнали над собою юрисдикцію Центральної ради. Та й від тих п'яти — внаслідок просування внутрішнього фронту — залишилося фактично три: Київщина, Поділля, Волинь. Ну й шмат Полтавщини та шматочок Чернігівщини. Але на цих трьох губерніях — повстання по селах, страйки по заводах, рух збільшовизованих частин від Південно-Західного фронту...

— Українського! — зойкнув Петлюра.

— Що — українського?

— Ви забули, товаришу Винниченко,— спалахнув Петлюра,— що Південно-Західний фронт світової війни два місяці тому я оголосив Українським фронтом...

Отут воно й почалося.

Винниченко теж спалахнув. І зразу завів проти: маємо війну — хіба тут до пишноти? Становище на театрі внутрішніх воєнних дій катастрофічне — немає підстав веселитися! Процедуру проголошення самостійності треба обставити якнайскромніше. В стилі суворому, подібному навіть до грецької трагедії. Як у Мейерхольда: сукна і аплікації. Треба ж мати совість, а до совісті — в голові. Час — грізний, країна — в розорі, народ — у біді! Навісний ворог суне чорною хмарою, під загрозою саме існування держави, але волаємо до рідних людей:

мобілізуймо силу й снагу! Йдімо на звитягу, на муки й тортури — на саму загибель, коли вже судилося...

Петлюра урвав мізантропічні ескізи Винниченка:

— Грецьку постановку української трагедії за вашим сценарієм і при вашій режисурі,— в'їдливо кинув він,— вважаю недоречною, брутальною і шкідливою! Нам треба піднімати дух народний, а не пригнічувати його...

— А вашу рецензію,— підхопився Винниченко,— вважаю бездарною! Видно, що давно вже не діставали контрамарки в театрі Соловцова і втратили кваліфікацію театрального рецензента вечірньої газети!

Грушевський кинувся розбороняти:

— Панове! На бога! Така справа, а ви...

Але тут Михайло Сергійович теж припустився помилки: почав вичитувати зразу обом — мовляв, якраз політика соціал-демократії і стала причиною тяжкого становища, що утворилося на Україні. І виклав усе. І — про «підлабузнювання» до совдепів та «фальшивий демократизм». І про зрив, саме з цієї причини, великої справи єднання усіх живих сил нації! І про забуття «альфи», що українська нація є селянська, а в ній основа та, що сидить на власній землі і за власну земельку піде і в огонь і в воду: українського землевласника дискриміновано, а тільки він і може бути гарантом перемоги над більшовизмом! І про забуття «омеги», що українська нація є безбуржуазна, а ви нашвидкуруч, за ламаний гріш, «накомпонували» собі власної буржуазії — з ляхів Потоцьких, кацапів Балашових та жидів Добрих!.. Михайло Сергійович так розпалився, що ввернув навіть справу про арешт групи лівих есерів, здійснений комендантом Києва, соціал-демократом Ковенком, з наказу соціал-демократа Петлюри. Звичайно, вони путчисти, замірялись захопити владу, тож «пресечь», певна річ, було потрібно! Але ж подібні екстремістські випадки запальних молодиків тільки ще раз засвідчують загальне невдоволення політикою есдеків! Звичайно, Михайлові Сергійовичу чхати на Блакитного та Панаса Любченка — цих «більшовикуватих» парвеню чесного роду есерів — в роду не без виродка! — хай собі гниють у Косому капонірі! Адже ж вони таки — члени партії есерів, яку він очолює,— і слід було б бодай поінформувати його...

Бійці між Винниченком та Петлюрою Грушевський своїм вибухом запобіг, але ж нічого доброго з того не вийшло: тепер вони обое дивилися на нього вовком.

І один на одного поглядали, закликаючи до підтримки й спільних дій.

Петлюра особливо озлився. Адже точилася війна, був він командуючим збройними силами країни — і мусив дбати про перемогу на фронті. А щоб досягти перемоги на фронті, тил треба тримати в кулаці! Лівих есерів він посадив, а от більшовиків так і не пощастило перевішати! Операція, яку він, на німецький манір, найменував «Блискавка», — тобто раптовий, блискавичний арешт, ув'язнення, ба й знищення при спробі на втечу всіх лідерів київських більшовиків, — ця операція ганебно провалилась. Пощастило захопити й спустити під кригу на Дніпрі самого Леоніда Пятакова. Пташка, звичайно, щebetлива, але ж тільки одного! Контррозвідники та гайдамаки, які тієї ночі рушили по точних адресах більшовицьких керівників, так нікого вдома і не застали: ні Іванова, ні Гамарника, ні Смирнова, ні Картвелішвілі, ні Горбачова, ні Боженка. Хитрючі більшовики щоночі міняли свої квартири. Іванова, наприклад, не знайшли ні в квартирі Дюбина на Басейній, п'ять, ні на Виноградному провулку, шість: ночує, сучий син, у цеху в «Арсеналі»! А тепер, як таємний замір Петлюри — терором випекти більшовицьку заразу — став відомий, більшовики і взагалі пішли в глибоке підпілля... Правда, Петлюра замишляв тепер нову операцію — «Тропічна злива». Заради цього він і затримує у Києві свої добірні частини — «січових стрільців», «вільних козаків» та гайдамаків — замість послати їх на фронт...

Озлився і Винниченко. Коли Грушевський почав викладати вже й свої претензії в царині міжнародної політики — що соціал-демократи заперечують проти сепаратного замірнення з німцями, а вони ж, німці, одвічні й довічні друзі українців, велика нація, на яку Україні й слід орієнтувати свій державний розвій, — Винниченко не витримав і блиснув ерудицією:

— Еге ж! Старе Бісмаркове: «Шлях Німеччини на Балкани та в Малу Азію — тільки через український Київ!» З вашого німця українській нації такий же друг, як дядькові на ярмарку гуманський дурень: з чужого воза бере і на свій кладе!.. Загарбати на свій зиск Україну мріє ваш мудрий німець!

Петлюра поквалівся підтримати Винниченка, бо ж гуртом і батька легше бити:

-- Я категорично проти вашої давньої і загальновідомої, але нині особливо небезпечної прони́мецької орієнтації, вельмишановний Михайле Сергійовичу! Наші союзники — Антанта! З нею починали, з нею й закінчувати! Не мін'яй друга, коли недуга,— каже народне прислів'я. І Володимир Кирилович слушно аргументує: німці рвуться через Україну на Схід і побіжно глнуть і Україну. А Франція з Англією далеко — їм шляхи через Київ не потрібні, в Україні вони не зацікавлені.

Винниченко був, певна річ, задоволений з підтримки Петлюри, але ж істина, друже Горацію, дорожка над усе. І тому він озвався іронічно:

— Певна річ! Вони далеко і шляхи на Схід мають через Середземномор'я. Зате вони зацікавлені зберегти свої капітали, інвестовані в українську промисловість, шахти та рудні. Крім того, дурний хохол потрібний їм як гарматне м'ясо в війні проти Німеччини, а тепер ще й у війні проти більшовиків. Я категорично проти орієнтації на Антанту!

Грушевський, хоча й був прикро вражений нетактовним наскоком Петлюри, щиро зрадів з підтримки Винниченка:

— Який я радий, що ви — по моему боці, вельмишановний Володимире Кириловичу! Отже, ви за орієнтацію на Німеччину?!

— Ні,— запально гукнув Петлюра.— Він по моему боці! Він давав спростовання в газети, заперечуючи прони́мецьку орієнтацію!

Винниченко звівся і глянув на обох: спочатку — на Грушевського, потім — на Петлюру. Винниченко був блідий. Зараз... воно буде! Наставала урочиста хвилина. Епохальний момент. Його буде відзначено в анналах історії. Володимир Кирилович застібнув піджак на всі гудзики. Відкашляв. Ще зблід. Мовив тихо, але виразно, пильно стежачи за артикуляцією,— він завжди пильно стежив за артикуляцією, коли хотів підкреслити важливість того, що прокаже:

— Панове!.. Я проти орієнтації на Антанту...

— От бачите, от бачите! — аж сплеснув руками Грушевський, торжествуюче позираючи на Петлюру.

— Але я і проти орієнтації на німців...

Першої хвилини Петлюрі теж кортіло гукнути «от бачите!» — та другої хвилини він вдався у подив:

— Так... за кого ж ви тоді?

— На кого ж ви пропонуєте орієнтуватися? — розгубився й Грушевський.

— Я взагалі проти орієнтації на... зовнішні сили!

Грушевський і Петлюра дивились непорозуміло.

— Самостійність так самостійність...— додав ще Винниченко, вже не так упевнено, але з викликом.

— Тобто як? — Грушевський зовсім стерявся.— Державна самостійність — це... так, але ж... на кого нам орієнтуватися?

— Ні на кого не орієнтуватися! — підвищив голос Винниченко.— Орієнтуватися на... власний народ! — В його голосі забриніли нотки зворушення.

Петлюра роздратовано пересмикнув плечима: верзе чорт батька зна що! Хіба до декларацій зараз? Звичайно, на власний народ — так і говориться! Але ж урядові... як бути?.. Уряд же має на когось... орієнтуватися, коли хоче бути... урядом?..

Грушевський блимав повіками. Він нічого не розумів.

Тоді Винниченко заговорив патетично:

— Нація, коли хоче бути вільною, коли вважає, що достигла до того, мусить орієнтуватися виключно на свої внутрішні сили... Насамперед! — ще додав він про всякий випадок.— Нація орієнтується на націю!

Це звучало як афоризм, але було безглуздо. Особливо тепер, коли стало ясно, що єднання всіх «живих сил нації», як казав Грушевський — всіх верств, шарів і прошарків,— провалилося. І взагалі було принципово неможливе: Винниченко ж уважав себе марксистом, плехановцем — і мусив це розуміти. І тому він поквапився проголосити:

— Єднання національних сил — нонсенс! Мусимо спертися на єднання... класових сил!

Грушевський замахав руками: відомо! Давно відомо! Він ще коли казав, що Винниченко — більшовик! І особливо небезпечний більшовик, бо український! Кінь троянський!

Петлюра поглянув єхидно, але насторожено.

— Що ж ви пропонуєте?

— Повстання!

— Яке повстання?

— Проти кого повстання?

— Всенародне повстання. Власне, повстання неможливих верств — селян і робітників. На території, де ще...

чиша влада Центральної ради. Проти Центральної ради.

— Ви збожеволіли! — зойкнув Грушевський.

Петлюра мовчав. Він починав щось здогадуватися. Власне, він ще не здогадувався, в чому річ, але починав добирати, що майстер плутаних інтриг і несподіваних сюжетних ходів драматург Винниченко ухопив якусь хитромудру ідею.

Та Винниченко не інтригував, він вже викладав «ідею»:

— Власні українські полки зраджують нас і передаються на бік ворога — більшовиків. По кордонах України наші українські робітники і селяни піднялись і пішли проти нас разом з більшовиками. І по всій Україні палають нині повстання — теж більшовицькі. Чи ви розумієте це? — вже майже закричав він. — Український народ проти нас і — за більшовиків!..

Грушевський з Петлюрою дивилися журно.

Не тому, що почули страшну новину: страшне вже давно не було новиною. Грушевський зажурився, бо треба було за всяку ціну добитися орієнтації на Австрію та Німеччину, а цей... звомпілий вільний художник завів зовсім у інший кут. Петлюра похнюпився, бо так і не міг схопити, в чому ж річ, отже, й не міг перехопити ідею, і, попереду батька, оголосити себе її родителем.

Винниченко тим часом спромігся стримати патетику й заговорив доладніше:

— Ми мусимо... підняти повстання проти нас самих — там, де люди його ще не підняли, але однаково піднімуть завтра чи післязавтра. Мусимо... скинути наш уряд, настановити новий, оголосити його... більшовицьким — українським, певна річ! — і припинити таким способом згубну для нас війну. Мусимо замиритися з Радою Народних Комісарів, порозумітися — на паритетних основах, певна річ! — з харківським урядом Юрка Коцюбинського... і взагалі оголосити на Україні... Радянську владу...

В кімнаті запанувала тиша. Глибока. Глупа. Аж дзвеніло. Втім, то бренькав трамвай за подвійними рамами на Володимирській. І булькала вода в трубах водопроводу за стіною.

— А тоді... — тихо, майже пошепки додав Винниченко, — знову... очолити її... Радянську владу на Україні...

Грушевський поглядав на Винниченка з сумнівом: може, й збожеволів, але ж і в божевільних бувають... здо-

рові думки... Щось таке... було в ідеї Володимира Кириловича. Тільки ж...

Петлюра позирав теж непевно. Щось таки імпонувало в плані Винниченка. Навіть спокусливо: хтось робить повстання, переворот, а ти захоплюєш владу... нішком. Такого він вже скуштував один раз, у жовтні,— і нічого: смакує. Або інакший варіант: ти — вроді не ти, не такий, як думали люди, кращий чи гірший, але інший... І таке він уже утнув один раз — тоді, під час корніловського путчу... Словом, рука набита. Тільки ж...

Винниченко усвідомлював наперед значення цього «тільки ж» — і для Грушевського, і для Петлюри. Люди ж без... розмаху, дрібні душі, пігмеї...

Він зробив величавий, майже трагічний жест.

— Звичайно,— мовив він скорботно,— без жертв не обійтись. Власне, без самопожертвування. Нам, звичайно, доведеться... піти. Тимчасово! — поквапився він додати.

\ Грушевський стрепснувся: піти? Кому? Куди?.. Ні! Хай вже вони йдуть, а не я... Хай вже есдеки, а ми, есери...

Та Винниченко і цей порух душі Грушевського зрозумів. Він сказав великодушно, вірніше, милостиво, бо ледь зневажливо:

— Власне, вам, високо- і вельмишановний Михайле Сергійовичу, батьку рідної справи, іти не треба: ви зостанетесь на своєму високому незаплямованому посту. А ми...— Він зиркнув на Петлюру і зразу ж відкинув цей варіант: піти разом з Петлюрою? На рівних, так би мовити, правах? Поділити і лаври... мучеництва, і лаври... пізнішого тріумфального признання? Ні, з Петлюрою — ні до раю, ні до пекла! — Я! — рішуче мовив він.— Я пожертвую собою. Піду я!

Грушевський зітхнув полегшено.

Петлюра насторожився.

А Володимир Кирилович вже осідлав коника вороного і вдарив учвал.

— Звичайно,— казав він,— просто податися в демісію — це не дасть ефекту! Треба ж розумітися на психології мас! (Звичайно ж, хіба їм, малим світу сього, дано розумітися на такій тонкій матерії, як психологія мас?) Маси такому фортелю не повірять. Ні! — Голос його зазвучав металом, жорстоко.— Уряд, чи принаймні глава уряду, повинен бути... скинутий. Мене треба скинути!

Володимир Кирилович зразу оцінив свою пропозицію: ще не було такого в світовій історії, щоб глава уряду сам проти себе повстав, сам себе скинув, але — дивіться, люди добрі! — він таки пропонує такий акт, і жертвою — себе самого!

— Мене треба арештувати! — дзвенів металом Винниченко. — І ув'язнити! В Косий капонір! У військовий каземат! У централ для смертників! У залізну клітку!.. Звичайно, давши змогу... втекти... бо сувора сторожа виявиться прихильною до мене... Потім я можу податися навіть за кордон...

В очах Винниченкові зарожевіло. Навіть райдуга, веселка — усі сім барв спектра — тріумфальною аркою звелася над обр'ями майбутнього... Аз приємлю муки за ви!.. Велемудрого пророка побивають камінням. Остракізм. Поневіра у вигнанні. Тоді прозріння нищих духом. Де наш великий пророк? Волиємо великого пророка, бо без нього ні в тин ні в ворота... Прийдіте — поклоніться. Благання — з биттям кулаками в груди й роздиранням одеж... Що ж, хіба до особистої образи, коли нація гине? Він милостиво, з гіркою посмішкою дає згоду. І от — тріумфальне шествування назад. Радіння юрб назустріч. Шлях вистелено пальмовим гіллям, ні — каліновим клечанням, по-українському! А от і верховини: він — угорі, один, сам, без Грушевського чи Петлюри...

Петлюра теж уявляв приблизно таке — і згоряв від заздрощів. Здорово придумано! Адже виходу все одно нема. Все одно есери доріжуть. А так — нехай візьмуться на якийсь час, напсують, напаскудять — однаково не вибратись: обставини ж такі, що й Ньютон не впіймав би свого яблука! — і наженуть їх люди добрі і злі. А тоді — будь ласка!.. Браво, Володимире Кириловичу! Ні, таки недурно писав він схвальні рецензії на «Чорну пантеру» та «Брехню» в театрі Соловцова! Тільки хіба то були пантера й брехня? Оце брехня так брехня! І чорну пантеру маєте: сам Володимир Кирилович... Тільки ж... він самоскинеться, самоарештується, самоув'язниться, а тоді — самовозвеличиться, а йому, Петлюрі, що?

І враз Симон Васильович повеселішав. Повеселішав у внутрі — душею, а зовні, навпаки, став похмурий, величавий, трагічний. Він сказав:

— Я теж піду!

Грушевський радісно скинувся:

— Ви теж, Симоне Васильовичу, вирішили... арештуватися?

Петлюра вдав, що не почув цього нетактовного запитання:

— Країна в небезпеці! Загроза військовій поразки! Я — вождь армії! Кермо збройного рятування беру в свої руки, особисто!

Винниченко глянув ревним поглядом: чи не заміряється Петлюра відтягати в нього половину трагічної слави?

Петлюра сказав:

— Я їду на фронт! Приймаю бойове командування. В грізний час головнокомандуючий мусить бути з своїм військом... А ви,— хитнув він головою до Грушевського — величаво, поблажливо, милостиво,— ви утворите тут собі... новий уряд, який вже там вам до вподоби. Потім, коли повернуся з перемогою...

Він примовк. Далі не варто було наперед розляпувати...

Грушевський потай вільно зітхнув. Здається, все влаштувалося якнайкраще. Вони йшли собі самі, і не треба брати на себе відповідальність... Михайлові Сергійовичу стало легше на душі, і, будиши людиною лагідної вдачі, він відразу ж перейнявся співчуттям до своїх занепалих спільників.

— Володимире Кириловичу,— мовив душевно,— але ж навіщо такі крайності? Повстання!.. Заколот... колотнеча...

Винниченко тим часом уже зів'яв: за душевним піднесенням завжди приходиться занепад.

— Як хочете,— обізвався він мляво,— можна і без повстання...

— І навіщо так грубо: арештовувати вас...

— Можна і не арештовувати...

— Просто сядете й поїдете собі... куди вам завгодно...

Винниченко низав плечима. Він уже застидав свого піднесення і пожалкував, що подав геніальну ідею: бісер перед...

— А ми складемо новий генеральний секретаріат. І не тільки з есерів,— від доброї душі Грушевський був згоден і на це,— нехай і з ваших соціал-демократів залишиться хтось... найбільш... більшовикуватий...

— Нехай і так...

— Правда, без цих самих... лівих комуністів...

— Нехай без комуністів... Ні, ні! З комуністами, обов'язково! Інакше маси не повірять!.. Треба ж розумітися на психології мас!

А Петлюра вже не міг всидіти на місці. Думками він уже ширяв над лінією фронту від Бахмача до Пирятина. На білому коні. Главковерх ділить з воїнами злигодні походу, гіркоту поразок, насолоду перемог. Не погана ідея — чи ж правда? І хіба це ідея Винниченкова? Нічого подібного: його власна. Переможцем повернеться з бойовищ, і тоді...

А втім, якщо по ширості, то ідея була й не його. Тільки вчора настоювали на цьому полковник Бонжур і капелан Бонн. Теж отак сиділи, похмурилися, міркували, як виплутатися з скрутного становища: і поразки на фронті, і престиж керманічів — тю-тю... І надумали братчики-масони: есдеки програли в Центральній раді бій, есдекам все одно — іти. Так, чи йти з ганьбою, чи героєм, щоб повернутися з славою? А повернетесь з бойовою славою — сам чорт вам не брат, навіть конкурента Винниченка — набік: бо ж ви таки будете звияжний герой, а він штафірка, крові не проливав, сидів собі в кабінеті і взагалі буде до того часу вигнаний есерами. Тільки ж, брате Симоне: держіться нас міцно, тримайтеся нашої руки, додержуйте пильно орієнтації на Францію...

Петлюра спинився перед Винниченком — похнюпленим, і Грушевським — повеселилим, і коротко, сухо, поділовому, — бо ж він таки не якийсь романтик! — виклав свої плани тактики і стратегії:

— Всю армію — в єдиний міцний кулак. Удар на Полтаву: іменно проти наших, українських, більшовиків: своя зараза страшніша від накинutoї! Проти російського загарбницького більшовизму ви впораєтесь і самою агітацією: кацапи, мовляв, заміряються на наш український хліб! Селяк за свій кусень хліба подереться на стіну!.. Проти ж Юрка Коцюбинського, — який батько, такий син, я його добре знаю, мав уже з ним діло! — я вже формую спеціальну звияжну частину: кіш Слобідської України буде їй ім'я...

— А чому Слобідської? — поцікавився Грушевський.

Винниченко, хоч і який був пригнічений, теж не зміг, щоб не під'юдити й собі:

— На Слобожанщині щось Центральній раді не дуже таланило...

— Саме тому! — зухвало гарикнув Петлюра.— Щоб привести до розуму дурних слобожанців... Кіш Слобідської України, бо рушаємо визволяти від більшовиків якраз Слобідську Україну! До коша зводжу: «вільних козаків», гайдамаків, сердюків і, в основу,— «усуси» полковника Коновальця! Ще додаю — для посилення ідейного і культурного впливу — загони з національно свідомої студентської молоді! Навіть з гімназистів, реалістів і семінаристів! Хлопчаків! Ці підуть за Україну на смерть! Молода еліта!..

Обнародування четвертого універсалу, тобто проголошення самостійності України, завтра ж, 9 січня за старим стилем, тобто 22-го як за новим, по-європейському, вирішено відбутися по змозі просто і скромно: без бучі, без всякого тру-ля-ля, майже шито-крито. Кіш Слобідської України молебствує за самостійну, а тоді й рушає на фронт здобувати самостійність...

4

Гайдамацький кіш Слобідської України спішно відбував на фронт — отже, операцію «Тропічна злива» доводилось переводити теж наспіх, поверхово.

Насамперед гайдамаки погромили приміщення всіх профспілок. З вулиці — зривали вивіску, трошили двері, били вікна. В середині — дерли прапори, транспаранти й плакати: де були портрети Карла Маркса чи Ульянова-Леніна — топтали ногами; книги, газети, листівки, взагалі будь-які папери палили; шафи, столи, стільці рубали шаблями. Профспілкових діячів гнали на Лук'янівку, до в'язниці.

Потім рушили по заводах — котрі дрібніші і не мали власних озброєних загонів Червоної гвардії — і вдиралися до фабкомів чи завкомів. Здійснивши сякий-такий погром, усіх наявних членів фабзавкомів, а також робітників, котрі намагались чинити опір, ба й тільки волили до совісті, теж тарабанили до Лук'янівської в'язниці.

Після того дійшла черга до робітничих клубів. Адміністрацію, якщо така була, арештовували, а на дверях чіпляли замки, а коли замка під рукою не траплялося, — забивали навхрест дошками.

В прохідній сторожці Лук'янівського «тюремного замку» пригнаних людей приймали контррозвідники під

орудою самого барона Нольде. Людей, яких філери з ока признавали членами більшовицької партії, барон Нольде наказував замикаати в камери, на квадратний метр підлоги по два чоловіки. Громадянам, філерами не признаним, Нольде казав показати руки. Якщо на долонях були мозолі або одежа в мазуті чи якомусь іншому мастилі, контррозвідники давали два-три нагаї і спроваджували в тюремну церкву, бо по камерах вже було сутужно з квадратурою долівки. В церкві було просторіше, але дошкуляв мороз, бо в грубках там не палили. Коли ознак приналежності до класу пролетаріату ні на долонях, ані в одежі не виявлялося, Нольде сам, персонально, давав два ляпаси — по одному з правої і лівої руки — і пропонував проспівати «Ще не вмерла Україна». Після того щасливчика, щоб не плутався під ногами, вишибали за браму в'язниці. Напучування — після відповідних матюків — давали таке:

— Гляди! Щоб тобі до більшовиків і близько не закортіло! Попадешся другий раз — всиплемо в матню двадцять п'ять. На третій — сам підставляй дурного лоба під кулю, а то повісимо!..

До вечора в Лук'янівській в'язниці було вже «чотири комплекти»: тисяч зо дві людей. Пити дозволено сніг, їсти бурульки з даху, до вбиральні не виводити — нехай роблять одне на одного. До спеціального розказу!

На вулицях міста утворилася пустка. Крамниці позачинялися. Народ поховався по домівках. В кого були комори чи льохи — туди, подалі. З околиць намагались проскочити за місто, в ліси — Святошинський, Боярський, Козинський. До Броварського через міст пройти було неможливо: мостом на Дарницю якраз вимаршовували з міста на фронт бойові порядки щойно утвореного, та вже звитяжного коша Слобідської України. Артилерія, кулеметні відділи, кінні загони, піхота.

Попереду — в нестримному пориванні на поле переможної битви, на криваве бойовище — на білому коні першим переступив межу мирного міста, останню мостину Ланцюгового мосту сам отаман коша, головнокомандуючий усіма збройними силами УНР, батько Симон Петлюра.

За ним гарцювали «чорні гайдамаки»: частина, створена з сотні особистої охорони Петлюри під командою отамана Наркиса: її поповнено карними злочинцями, випущеними з київських тюрем, дезертирами з кавале-

рійських полків, анархістами — на старшин призначено делегатів з'їзду нової, щойно утвореної партії «УС» — «українських самостійників».

Останніми — після українізованих юнкерських шкіл, куреня «січових стрільців» — «усусів», та нової формації «січовиків» — «усусусів», тобто куреня, сформованого з студентів університету та політехнікуму, — марширували і наймолодші вояки, тільки вчора наділені зброєю: батальйон «Молода Україна» — з середньошкільників, хлопчаків віку наполеонівських солдатів, від шістнадцяти років. З ока це військове з'єднання виглядало строкато: ясно-сірі шинелі гімназистів, чорні з жовтим шнуром — реалістів, блакитні штани — семінаристів. Семінаристи здебільшого йшли при шаблях — ройовими, бунчужними, сотенними, бо були віком старші й вже відпускали вуса.

Молодики марширували браво. Чи мав рацію Наполеон Бонапарт, поцінуючи бойові якості шістнадцятилітнього солдата, то вони ще покажуть завтра, в бою, але на марші, в ладу, вони перевершували оцінку за будь-якою системою — п'ятибальною чи дванадцятибальною; по праву їм належав ще «плюс» зверху. Йшли нога в ногу. Гвинтівки — багнет у багнет. Шеренги — шнурком. І особливо відзначалися рівнянням: «Вправо глянь!», «Вліво глянь!» Юні воїни віддавали шану кожному стрічному старшині — під дзвінкий удар підошви о брук. В серцях у них аж палало піднесення. Боже мій! Чи ж давно — лише півроку тому — збиралися вони на своє перше середньшкільницьке віче? На Великій Підвальній, 25, у гімназії українофіла Науменка... Домогалися помірної українізації освіти — викладання рідної мови, історії, літератури; співали «Заповіт» — найвищий і єдино зрозумілий вияв своєї безмежної, хоча й не усвідомлюваної до ладу, любові до рідного краю; мріяли про славне прийдешнє України. І от вже вони вояками, лицарями із зброєю в руках, — це ж вам не мова, історія та література! — ідуть на звитяжний бій, щоб вибороти коханій Україні її прекрасне майбутнє. Правда, яке ж має бути оте «майбутнє», вони... не відали і тепер...

Флегонт Босняцький ішов у другій сотні: П'ята Києво-Печерська гімназія, Четверта київська, Третя. Попереду — в першій сотні: колегія Павла Галагана, гімназія Стельмашенка, гімназія Жука. Позаду — третя сотня: гімназія Науменка, Сьома і Перше реальне... Першої

і Другої гімназії не було, не було й гімназії «Групи батьків:» ці гімназії визнавали тільки єдину й неподільну Росію — білопідкладочники здебільшого подалися з білогвардійцями до Каледіна на Дон. Не було й Другого реального імені святої Катерини: «катеринщики» признавали над собою владу тільки... католицьку. Не було й Шостої, дорогожицької: «дорогожитці» звечора розбіглись хто куди, а на своїй гімназії залишили транспарант: «Геть Центральну раду, хай живе влада Рад!»... Втім, не було й гімназистів з приватної гімназії мадам Шульгіної: татки приватних українських гімназистів були генеральними секретарями та членами Центральної ради — і їхнім синочкам не личила проста солдатська рушниця... В загоні «українських скаутів» вони відбували кур'єрську службу між Центральною радою та генеральним секретаріатом...

Флегонт Босняцький марширував... Лівою. Правою. Позір! Вліво глянь! Вправо глянь! Шана! Честь! Здорові! Здорові були! Слава Україні! Навіки слава!.. Серце Флегонтові виривалося з грудей. Він ладен був зразу віддати життя за кохану Україну... Лихі сумніви поїняли Маринине ніжне серце? І йому вони ронили в душу печаль? Не єдналися усі національні сили? Подейкують, що Центральна рада водиться з іноземними місіями? Пішла чутка, що закладає спілку з своїми буржуями й поміщиками?.. А може, то тільки плітки? Теревенять перекупки на базарі? Провокації навісних великодержавників? Облуда, омана! Не може такого бути, щоб професор Грушевський і письменник Винниченко... Наклепи, брехні, підступні плітки! Маринна ще пересвідчиться — і він сам ще спроможеться її переконати!.. Нехай от тільки поверне з бойового походу...

Бойовий похід! Душа линула у піднесенні, серце завмирало. Що віщує завтрашній день? Перемогу, тільки перемогу! Перемогу чесної української справи і правди...

Правда, селянам таки землі не дали — сказали чекаати до Установчих зборів... Що ж, з погляду високої політики, воно, може, й має рацію... До цього ще прийде! От тільки закінчиться війна...

Війна!.. Отут серце на мить стискалося крижаною кулькою. А навіщо, власне, війна! Проти Радянської влади? Але ж Радянської — то саме добре: треба, щоб і Україна стала радянською республікою! Так сам Винниченко казав! І навіщо воювати проти Росії? З Росі-

ею ж якось... звиклися: а вже років двісті... разом. Принаймні — за свої вісімнадцять років — Флегонт зник бути разом з Росією: друзі, товариші, Гоголь, Пушкін, Лев Толстой... От тільки курва Єкатерина... Ах, проти військових більшовиків? Бо вони — загарбники, імперіалісти?.. Тут Флегонтові було найбільш незрозуміло. Іванов, Боженко, солдат Королевич — більшовики, котрих він особисто знав, хіба їм кортіло... загарбати Україну? Хотіли миру, землі — селянам, восьмигодинний робочий день... І Харитон же за це загинув... Тут Марина, безперечно, має рацію! Центральна рада щось там таке наплутала... Дарма: не за Центральну раду іде воювати Флегонт — іде за Україну! За її вимріяне майбуття. За рідний український народ! За його долю, волю, добробут, славу і щастя... Хіба вони, Флегонт і Марина, чогось іншого зичать своєму народові?..

При згадці про Марину шеміло серце. Як вона буде без нього? Як буде йому без неї?.. Надто коротке було вчора прощання. Просто з гімназії, з п'ятого уроку гімназисти-українці рушили в Бендерські казарми. Тільки й забіг по дорозі на хвилинку. Один поцілунок, одне слово — кохаю! Ні, два — кохаю, чекай!.. І помаяла хусткою... Надто вже коротке прощання. А хіба буває прощання не коротке? Нехай би прощатися день і ніч... Марино, кохана моя Марино!..

Саме в цю хвилину Флегонт побачив Лію.

Власне, він побачив юрбу гайдамаків — чорношличників з особистої охорони Симона Петлюри, а між них, ні, над ними, бо вище голів, ухопившись однією рукою за ліхтарний стовп, другою змахнувши в повітрі, наче аж ширяла в небесах! — височіла Лія.

Зведений батальйон «Молода Україна» якраз з набережної звертав — правим плечем уперед! — на перший прогін Ланцюгового мосту. «Усусуси», «усуси», юнкери попереду виходили вже на Дарницьке шосе через хачі поза рестораном «Венеція». Гімназисти втягувалися на міст останніми у коші: ар'єргард. Дівчина в коротенькій жакетці, в шапочці пиріжком зіп'ялась на пасинок крайнього на мості ліхтарного стовпа — Лія, безперечно ж Лія! — і гукала щось до озброєних гімназистів.

Лія! Серце Флегонтове знову пристануло, закалаталося невлад — наче теж, ступивши на мостину мосту, на команду змінило ритм ходи. Боже мій, як погано говорив він з нею останній раз!.. Боже мій, але ж саме так

він побачив її першого разу — першу дівчину-революціонерку — отоді, в травневій бійці на Хрещатику! Тоді вони билися разом проти монархістів... Лія!..

Спочатку слів Лії не можна було розібрати: тупотіли невлад по мосту підбори, відстань була кроків із двадцять, та й кров гупала Флегонтові в скроні.

Та за хвилину він вже почув:

— ...куди ж ви йдете, товариші?.. Опам'ятайтеся!..

— Агітаторка! — почулося в лаві гімназистів.— Більшовичка, мабуть... Зараз її проженуть...

«Чорні гайдамаки» — вони несли варту на мосту, виводячи колону, — вже надбігли, вже хапали агітаторку за ногу і тягли з ліхтаря вниз.

— Вас обдурено! — гукала Лія, відштовхуючи руки гайдамаків другою ногою.— Вас введено в оману!.. Проти своєї ж української Радянської влади йдете! З Полтави іде українське радянське військо! Веде Коцюбинський Юрко, син нашого славетного Михайла Коцюбинського! Товариші гімназисти, згадайте Коцюбинського «Сміх», «Фата моргана», «Кони не винні»...

Йдете проти російських братів!.. Проти більшовиків, що прагнуть щастя народові!.. За поміщиків і буржуїв! За Антанту! За імперіалістів!..

Якийсь гайдамака розмахнувся і дістав Лію по спині нагаєм.

Флегонтові потуманіло в очах. Він шарпонувся з шеренги на поміч!.. Але шеренга за шеренгою йшли щільно — передні затримались, збиті з ладу гуртом гайдамаків під ліхтарем, і задні напірали на передніх.

— Не вірте Петлюрі! — гукала Лія.— Він зраджує Україну! Вірте...

Другий гайдамака виловчився й різонував шаблею Лію по руці.

Флегонт шарпонувся ще раз: в очах йому стало червоно. Здається, він побачив, як з Ліїної руки бризнула кров.

— ...народу! — почув він ще Ліїн голос.

Дівоче тіло без руки впало вниз — на ланцюги мосту. Шелест перебіг лавою гімназистів-воєнків. Почулися вигуки:

— Панове!.. Це чортзна-що!.. Хіба так можна?.. Ми протестуємо...

Почулося й інше:

— Так їй і треба!.. Більшовичка!..

Але більшість просто пополотніли — вони йшли на бій, але людську кров бачили вперше.

Гайдамаки вже штовхали дівоче тіло з обрубаними руками з ланцюга, через парапет вниз, на закрижавілу, льодову гладінь Дніпра... Ні, під мостом, на фарватері, парувала широка проталина — тіло шубовснуло в хвилі. Чути було навіть сплеск...

Сплеск — і знову зашуміла хвиля...

Флегонт вже не йшов. Його несли — плечима, бо ж шеренга йшла тісно — поплічники зліва і справа. «Коні не винні»... Лава йшла густо — табуном, та й трапилося ж таке: хлопцеві, що побачив самосуд і кров, враз стало недобре, мабуть, зомлів. Поплічники зліва і справа, друзі гімназисти, теж були як не в собі, теж пополотніли, теж хиталися, мало не мліли...

Флегонт вже не йшов. Флегонта несли.

«Чорні гайдамаки» бігли вздовж шеренг гімназистів і погукували:

— Швидко, швидко! Ать-два! Ать-два! Лівою, лівою!.. Ану, кроком руш, кроком руш! «Молода Україна»!.. Мамії, сосунці, засмоктанці... Карандаші! Кроком руш!.. «Молода Україна»!..

«Молода Україна» — пополотніла, ледь жива, потерпаючи, — йшла на бій і несла в собі Флегонта Босняцького...

5

А з фронту чвалали коні.

З Південно-Західного й Румунського фронтів — позицій Російської імперії в першій світовій війні.

Брели тисячі і десятки тисяч коней.

Коні йшли самі — без сідел і верхівців, без зброї та шлей, незагнуздані. Безнаглядні і безпритульні, здичавілі.

Ніхто їх не доглядав, ніхто не кормив, не поїв. Вони були спрагли й голодні. Шерхлими, полупленими, сухими язиками лизали сніг.

Вони були нічії і нікому не потрібні.

В номенклатурі їх записано: «Безгосподарні коні».

Фронт не воював. Солдати пішли з позицій. Настало перемир'я. Солдати рушили в глиб країни. Одні — полками — пішли знову на бій: за більшовиків чи проти більшовиків, за Центральну раду чи проти Центральної

ради. Дезертири розбіглися по домівках. Хто — ділити землю, хто — гоїти тіло і душу, хто — відлежуватися на піч. Інші залишилися на місці, але не були вже вояками: качалися в гарячці висипного й голодного тифу.

Солдати пішли — хто з гвинтівкою в руках або й кулеметом на спині. Гармати стояли, стромивши жерла у небо, — в них вже гніздилося гайвороння. Похідні кухні завалилися набік, і казани взялися кригою. Тачанки рубали на дрова — коли поблизу курилося в ущілілому комині. В похідних лазнях і бліндажах ночували вовчі зграї.

А коні нікому, крім вовків, не були потрібні. Ні кавалерійські — під верх, ані обозні — в упрягу.

Але коні хотіли їсти — і пішли шукати людського житла.

Вони брели по одному, по двоє і табунцями.

Брели на цілому просторі від Дністра і до Прип'яті — наступали фронтом в півтисячі кілометрів.

Заходили у кожне місто й кожне село. Тулилися до кожнісінького хутора і окремої хати. Зводили голови проти вітру й панюхували сіно чи гній. Тупцювали довкола покинутих конов'язів, старих стаєнь, зруйнованих корівників. Коли зачували обору, сходилися великими гуртами — і брали обору в облогу. Витягали шиї з обвислою, як шмаття, шкірою і тихо, сумно іржали.

Інколи, коли їх не встигали відігнати, вони нападали на хати, дерли стріхи, розбирали покрівлі і пожирали мерву.

Потім похилили голови до землі і знову брели.

Інколи їх били довбнями по черепу — і різали на шкуру, бо м'яса на кінських кістках вже не було. А більше чекали, щоб кінь упав сам — із стерва легше дерти шкуру, поправніше білувати.

Коні всівали трупом поля на верстви і гони — від Дністра і Прип'яті, від Городка й Волочиська — до Жмеринки і Шепетівки.

Тут, за окопами безмежних солдатських кладовищ, полишених лазаретами трирічної війни, їх зганяли в великі табунні й викошували з кулеметів. Знайшлися меткі й заповзятливі ділки, що навчилися з кінського падла варити мило.

І заробляли гроші.

А коні брели й брели.

Здичавілі. Нічійні. Понурі.

«Знищуйте коней! Вони несуть чуму!» — то було, мабуть, останнє зведення з фронту бойових дій трирічної війни.

А коні не були винні.

ШІСТНАДЦЯТЕ СІЧНЯ

1

Тепер — фактично — склалося так, що Затонський виконував обов'язки особистого секретаря Леніна.

Українські справи були зараз у центрі уваги, Ленін віддавався їм день у день — і від свого столика в кутку кабінету Леніна Затонський майже не відходив. Стіл Леніна з телефонними апаратами на ньому та столик Затонського — то був зараз наче своєрідний український штаб у Петрограді. Та до Леніна раз у раз приходили керівники уряду або відвідувачі з різними справами — і він цікавився думкою Затонського або просив виконати якесь доручення. Запити селян, завдання соціалізації землеробства особливо захоплювали Леніна. Вплив облудних есерівських ідей, спрямованих на зміцнення позицій землевласника-куркуля, був ще значно відчутний в сільській периферії, — і Леніна не непокоїло.

Ради робітничих депутатів та Ради селянських депутатів в РРФСР існували досі окремо, потрібно було зміцнити пролетарський вплив на селянські маси, завтра мав відбутися Третій Всеросійський з'їзд Рад, — і Леніна турбувало, що ліві есери можуть здобути на ньому більшість.

Коли Ленін із Свердловим обмірковували проблему, як злити обидва з'їзди Рад — робітничих і селянських — в один, щоб у такий спосіб підготувати ґрунт для створення й спільного, робітничо-селянського, Виконавчого Комітету, Затонський втрутився в розмову.

— Володимир Ілліч! — сказав Затонський. — А от ми на Україні так відразу й скликали спільний з'їзд Рад, незалежно — робітничих чи селянських. Отже, й виконком обирали теж відразу один. Тим-то й наш Народний секретаріат здобув змогу з першого кроку діяти як уряд робітничо-селянський...

Ленін підхопився з місця.

— Батеньку! — аж скрикнув Ленін. — Так це прекрасно! Чудова ідея, і до того ж уже перевірена в практиці

життя! Дивіться, як повсюдно по Україні палають зараз повстання проти контрреволюції: в боях українські робітники й селяни ідуть дружно, плече в плече! Неодмінно, неодмінно треба скористати з українського досвіду і завтра ж тактовно підказати нашим з'їздам вчинити так само!..

Та тут Леніна урвали: задзвонив телефон — на прямому проводі був Український уряд.

Ленін жваво відгукнувся, одначе обличчя його зразу потуманіло. Народний секретаріат України звертався з скаргою. Посуваючись у боях проти каледінців та гайдамаків територією України, Антонов-Овсієнко скрізь призначав своїх комісарів, комісари ці були погано обізнані з специфічними українськими обставинами, нехтували активністю місцевих революційних кадрів, інколи навіть зневажали їх, а Антонов-Овсієнко не надавав цьому значення — у вирішенні національних справ посідав хибну, шкідливу позицію нігілізму.

Вперше Затонський побачив, як Ленін роздратовано кинув трубку на важіль апарата.

— Ах, ці вже мені люксембуржійці! — мовив Ленін гнівно. — Та ще й в доморощеному перетворенні похибок цієї відважної пролетарської революціонерки Розі! Ці вже мені карикатурні «імперіалістичні економісти»! Не можуть ніяк зрозуміти, що це неправильно, потворно, шкідливо! Таж нехтування національними запитами, кожнісінька великодержавницька похибка з боку Росії, імперіалістичний уряд якої віками уражав національне достоїнство і гнітив національні запити українців, спрямовуються проти самої ідеї інтернаціонального єднання народів у визвольній боротьбі за соціалізм!

Ленін ходив по кабінету великими кроками, як завжди, коли був надто схвильований, і раптом спинився перед Затонським:

— Володимире Петровичу! Зробіть ласку, щоб нам не губити час, поки покличемо секретарку, накидайте телеграму Антонову.

Затонський ледве встиг взяти блокнот та олівець, а Ленін вже диктував:

— «Тов. Антонов! Я одержав від ЦВК (харківського) скаргу на Вас. Дуже шкодую, що моє прохання до Вас дати пояснення...»

Ленін урвав диктувати й з обуренням кинув до Затонського й Свердлова:

— Це ж не вперше подібна скарга! І я вже зажадав від Антонова пояснень! Але його не можуть впіймати на фронтах...

Та думка Леніна працювала швидко, і він вже диктував далі:

— «...не дійшло до Вас. Будь ласка, якнайскоріше зв'яжіться зі мною (прямим проводом — одним чи двома, через Харків), щоб ми могли поговорити з Вами до пуття і порозумітися як слід. Ради бога, докладіть усіх зусиль, щоб усі і всілякі тертя з ЦВК (харківським) усунути. Це архіважливо в державному відношенні. Ради бога, помиріться з ними і визнайте за ними всілякий суверенітет. Комісарів, яких Ви призначили, дуже прошу Вас усунути.

Дуже й дуже сподіваюсь, що Ви це прохання виконаєте і абсолютного миру з харківським ЦВК досягнете. Тут потрібний архітакт національний».

Ленін спинився, глянув через плече Затонського й запитав:

— Ви не забули підкреслити і два рази підкреслити там, де наголошено?

Переконавшись, що підкреслення окремих слів та виразів Затонський зробив правильно, бо це означало, що й з апарата Юза піде в тексті телеграми спеціальна розбивка літер, Ленін додав ще на кінець:

— «З приводу перемог над Каледіним і К^о шлю найпалкіші привіти, і побажання, і поздоровлення Вам. Ура і ура! Тисну міцно руку». Ну, от...

Ленін дивився, як Затонський, закінчивши писати, віддав текст секретарці, що з'явилась на порозі на нетерплячий дзвоник Леніна, і зразу ж знову звернувся до Затонського, продовжуючи чверть години тому урвану розмову:

— Отже, вирішено: завтра на з'їзді ви, Володимире Петровичу, забираєте слово, розповідаєте про український досвід утворення єдиного робітничо-селянського ЦВК і подаєте думку — в найтактовнішій, звичайно, формі — і у нас в Росії зробити так само. І для початку: пропозиція об'єднати обидва з'їзди... — Ленін раптом посміхнувся: — Я кажу: вирішено, не спитавши вашої думки наперед! Прошу пробачити великодушно! Але я певний, що ми, більшовики, в такому важливому питанні — однодумці. Отже, ви не заперечуєте?

Затонський розкинув руки — жест, що означає: ну, звичайно, ні! Але Ленін знову — ще веселіше — засміявся:

— Пригадуєте, при нашій з вами першій зустрічі ви, Володимире Петровичу, розшаркались і почали сипати... подяками: ах, спасибі за те, що допомагаєте Україні! А от тепер Україна допоможе нам. І я шаркати перед вами не буду. Бо ж справа у нас з вами, батеньку, спільна: справа соціалістичної революції, справа перемоги ідей інтернаціоналізму!..

І от Затонський стояв на трибуні Всеросійського, Третього, з'їзду Рад. Йому, представнику палаючої в огні всенародних проти контрреволюції повстань України, надано слово попереду всіх промовців. Перед ним колихалося море облич — солдатів, матросів, робітників і селян Росії — братній російський народ, з яким перейдено великий і трудний історичний шлях, з яким іти та йти плече в плече в боротьбі до повної перемоги соціалізму в обох країнах, і Затонський промовляв. А позаду, з лівої руки від трибуни, за столом президії — серед керівників більшовицької партії і уряду Російської Федерації — сидів Ленін. Весь з'їзд тисячма очей дивився на вождя революції — чекав нетерпляче його виступу. А Ленін дивився на Затонського. Затонський бачив цей ленінський дружній і підбадьорливий погляд, коли, промовляючи, повертався до президії; Затонський відчував цей погляд — ясний і могутній — навіть і тоді, коли й не бачив його. Ленін був поруч із ним.

Затонський вітав депутатів Росії від об'єднаного, єдиного Центрального Виконавчого Комітету Рад робітничих і селянських депутатів України. Розповідав, як дружньо, в єдиному пориві, бореться робітництво і селянство України за перемогу влади Рад і соціалістичну революцію в робітничо-селянській Україні.

Представника робітничо-селянської України з'їзд гаряче вітав. Українським робітникам і селянам робітники й селяни Росії обіцяли постійну — всебічну і одвічну — допомогу у спільній революційній боротьбі.

Потім виступив Ленін.

Об'єднаний Третій Всеросійський з'їзд робітничих, солдатських і селянських депутатів прийняв «Декларацію прав трудящого та експлуатованого народу» і обрав свій єдиний Центральний Виконавчий Комітет.

Київське повстання, власне, мало початися ще за кілька днів.

План Київського комітету й Народного секретаріату був такий: українські радянські війська Коцюбинського, червоногвардійці Катеринославської групи Єгорова та група військ Ради Народних Комісарів — зі сходу, півдня й півночі — підходять до Києва щільно і облягають його. З заходу підступає з тилу другий гвардійський корпус. Саме в цей час — в самісінькому серці скупчення армії Центральної ради — київські пролетарі й знімають повстання.

Такий план ще раз підтвердив і Олександр Горовиць, прибувши у Київ потай — як уповноважений Народного секретаріату для організації повстання.

Та Коцюбинський ще був у Лубнах, Єгоров — під Білою Церквою, другий гвардійський застряг під Вінницею, а війська Радянської Росії тільки підступали до Бахмача, коли киянам вже урвався терпець.

Терор «вільних козаків» інженера Ковенка, наставленого тепер комендантом Києва, та першого куреня «січових стрільців» з Коновальцем та Мельником на чолі, залишеного в столиці гарнізоном, перейшов всякі межі: людей кидалося в тюрми, людей розстрілювано без суду і слідства просто на перехрестях, крамниці зачинилися, базари спорожніли — їсти не було що. І то тут, то там по київських околицях спалахували стихійні заколоти, а за ними — нещадна, жорстока розправа «вільних козаків» та «січовиків». Сили для загального повстання, таким чином, розпорозувались, пригнічувались — у серця людей западала зневіра.

Правда, серед готованих до повстання сил у Києві сталися й відрадні зміни. До погромленого авіапарку самоцином повернулися розігнані після вислання солдатів-росіян солдати-українці і знову організувалися в бойовий загін на чолі з Литвином-Седим. Залізничники утворили свій бойовий штаб і почали групові диверсійні дії в напрямку на Фастів — у затилля корпусу Скоропадського. До міського комітету більшовиків з'явився командир куреня полку Центральної ради імені Сагайдачного капітан Міщенко і відкрився, що він — більшовик, підпільно організував свій курінь як загін більшовицький

і готовий хоч сьогодні виступити повним батальйонним складом на боці повстанців.

Війська Центральної ради розкладались, і частина з них активно переходила на бік повсталого народу.

А тут ще такі надійні й радісні звістки: повстала Оdesa, а по цілому Поділлю, в місцях розташування частин другого гвардійського, встановлюється влада місцевих Рад!

Останнім поштовхом була якнайважливіша новина: Бахмач здобуто! Війська Радянської Росії сполучилися з армією Коцюбинського!

Ввечері п'ятнадцятого січня в приміщенні Комерційного інституту відбулось засідання Київської Ради робітничих депутатів разом з представниками профспілок та фабрично-заводських комітетів.

— Відкладаючи повстання,— говорили делегати профспілок та фабрично-заводських комітетів,— ми ослаблюємо свої сили, а ворог тим часом свої накопичує. Повстання в Києві сприятиме посуванню на Київ армії наступу!

Голова спілки металістів, оплоту київських пролетарів, Омелян Горбачов, та представник «Арсеналу», київської пролетарської цитаделі, Юхим Чайковський, заявили:

— Ми готові повставати завтра, ще сьогодні вночі, за годину!

— Повстання негайно! — винесено однодушну ухвалу. І тут же створено ревком.

План ревкому: повставати одночасно всім районам — Печерську, Подолу, Шулявці і залізничникам; напрямом удару з усіх чотирьох кінців — на центр міста; опорний пункт повстання — «Арсенал».

Розходились без звичайного співу «Інтернаціонала»: за червоногвардійським цепом охорони пленуму рясно купчилися насторожені патрулі «вільних козаків». Пленум розійшовся, пішли й червоногвардійці. Ревком засідав у спорожнілому будинку, поночі, наче його й не було: світло умисне вимкнули. Закінчивши, виходили поодиноці, в різні боки — як у підпіллі, за царських часів.

Саша Горовиць виходив останнім: він же тут, в інституті, був свій — знав, де під швейцарською висять ключі від бокового, студентського, входу на Нестерівську. Та й взагалі Саші раптом самому заманулося затриматися

на мить у темних коридорах Комерційного інституту: альма-матер!..

Саша йшов помацки, але не схибив ні на одному з численних поворотів. Тільки два роки провчився він у цих академічних стінах, а скільки спогадів напливало з кожнісінького темного кутка!.. Пленум відбувався в великому конференц-залі — тут, тільки рік тому, але ж як це давно! — видавались перехідні свідоцтва з першого до другого курсу. Видавав сам директор, професор Довнар-Запольський — батько Довнара, що тільки-но пішов з своїми червоногвардійцями на Шулявку. Отут, у сутеренах, у маленькому хімічному кабінеті, на потаємних зборах підпільного соціал-демократичного гуртка ще за царських часів Горовиць і молодий Довнар разом визначили себе членами більшовицької партії: відбувся остаточний розрив між більшовиками й меншовиками... А тут, у великій аудиторії «А», Саша складав з мінімуму першого курсу: статистику — Воблomu і вищу математику — Граве. Навпроти — кімната деканату; тут треба було засвідчувати записи у матрикул. У цій кімнаті збирався й студентський старостат: шумливі суперечки між земляцтвами — за кого з неімущих вносити платню за право навчання, злигодні студентської каси взаємодопомоги, вічний дефіцит у касі студентської їдальні і — готування обструкцій професорам-реакціонерам... Юнацькі вибрики! Але чому так защеміло серце? І солодко і сумно. Саша намацав на дошці великий ключ, тихо відчинив двері — вони не рипіли, якщо розчахнути їх з розмаху, — повісив ключ на місце, випустив навпомацки язичок другого, англійського замка і причинив двері, клацнувши. Так студенти робили завжди, коли по-тай залишалися в будинку інституту і потім нишком вибиралися: залишити двері просто відчиненими — відрізати собі надалі можливість потаємно користати з бокового ходу. Двері причинились, замок клацнув — і в цю секунду в Саші блимнуло таке відчуття: в останній раз! Двері інституту зачинилися за ним назовсім! І стало сумно. Чому?.. І потім — чому назовсім? Хіба Саша не збирається повернутись сюди — от тільки впораються з повстанням, повалять Центральну раду, покінчать з усякою іншою контрреволюцією? Неодмінно повернеться доучуватись, щоб у новій пролетарській державі бути найбільш корисним у справі будівництва соціалізму й комунізму на всій землі... Саша неодмінно доучиться

і навіть стане... професором у цьому ж таки інституті: викладатиме, як і улюблений професор Воблій, політ-економію; звичайно, не за Железновим, а за Карлом Марксом, Фрідріхом Енгельсом і Ульяновим-Леніним.. Від цієї думки Саші стало солодко на серці. Скажіть, будь ласка, ніколи така думка ще й не приходила в голову, а от же прийшла — і, здається, припала до серця. Так, так, звичайно, Саша Горовиць буде професором політичної економії!.. Дивіться, як зразу точно і виразно визначилась особиста мета в житті, тільки подумав, як воно має бути потім — в час соціалізму-і комунізму!

Саша перебіг Бібіковський бульвар і почав пробиратися через засніжений Ботанічний сад, набираючи сніг у калоші. Боже, скільки спогадів пов'язано і з Ботанічним садом! Готування до лекцій нашвидкуруч у кущах, потаємні сходки в ярку біля джерела, просто мріяння під квітучими жоржинами восени, при початку першого семестру... Поза будинком університету — знову спогади: десята аудиторія, більшовицький комітет; Саша вийшов до будинку Морозова. І тут спогади! Студентська біргалка на розі в першому поверсі: вічні скандали — не сп'яна, а в запалі політичних суперечок — і вишибайло Максим, що в суботу й неділю подвизався в цирку «Гіпо-палас» на Миколаївській, піднімаючи на плечах автомобіль «рено», а в будні викидав запальних суперечників із біргалки Морозова, вхопивши в оберемок зразу по троє і четверо. Тут Саша зазнаюмився і з нинішніми «лідерами» Центральної ради — Поршем та Голубовичем. Колись після гарячої суперечки вишибайло Максим виїс в оберемку на сніг усіх їх трьох разом... А це будинок Шульгіних: і чорносотесця Шульгіна, і Шульгіна-націоналіста; їм Саша в компанії студентів — після біргалки Морозова, певна річ, — минулого року, в день забороненої демонстрації в пам'ять Шевченка, бів вікна. І ледве втік від поліції. Сюди й тікав, на Кузнечну, куди зараз теж завертає...

Боже мій, у Києві не можна й кроку ступити, щоб тебе не обсіли спогади!..

В подвір'ї Пятакових — звідси через садок, а далі прохідними дворами дуже зручно було прохопитись на Васильківську — Саша на хвилинку пристанув: перепочити. І знову... спогади. Юрій і Леонід. Ах, Юрій, Юрій! Ну, просто геній добра і зла! Чи не твоєю стежкою пішов і Саша в революцію? Чи не ти був для Саші найбільшим

у Києві авторитетом? І ніколи, ніколи не простить тобі Саша, що ти так хитро, так мудрохитро збивав його з пантелику! Мало не завів на хибний шлях — опортунізму. Добре, що Саша вибрав собі іншу колію на шляху революції: в маси, серед мас і з масами! З робітничим класом! В пролетарські осередки! От і вправили Саші мізки — оці живі, живучі, постійні зв'язки з простими людьми на заводах... «А де ти, Леоніде? Запальний, пристрасний, непримиренний — цілковита протилежність братові! Участь у бакинському страйку, робота на донецьких шахтах, політична неблагонадійність і заслання на фронт рядовим солдатом, дарма що з вищою інженерною освітою. О, два роки в окопах на позиціях зробили з тебе незламного більшовика! Де ти зараз? У казематі Косого капоніра? Чи, може, розстріляний без суду і слідства?.. Коли ти — живий, в капонірі, то завтра ми звільнимо тебе! Так, так, завтра! Бо ж завтра, — серце Сашине наче стало більшим, заповнивши своїм калатанням всі груди, і кров гарячими струменями вдарила по всьому тілу, — завтра ж повстання! Завтра здобудемо весь Київ і визволимо всіх киян від бузуврів з Центральної ради! Завтра перемога! Завтра Радянська влада! В Києві, по всій Україні, в усій колишній Російській імперії! А там — і світова революція! Завтра перший день комунізму!..»

Саша вже залишив позаду подвір'я Пятакових і через прохідні двори вийшов на Васильківську. Ще одна перебіжка — і тихі вулички під Черепановою горою. А там — і Собача тропка.

Саша пробирався на Печерськ, в «Арсенал».

Уповноважений від Українського радянського уряду повинен бути в центрі повстання.

Тільки нехай не думають собі Іванов та інші арсенальці, що Саша отак і сидітиме, як йому приділяють завжди, в кімнаті штабу, ревкому чи комітету і відповідатиме за зв'язок! Ні, ні в якому разі! Годі! З гвинтівкою в руках він буде на передовій. Або біля кулемета. Як рядовий боєць. Він — представник уряду, за владу якого піднято повстання. Отже, і мусить бути попереду всіх, з усіма, плече в плече з кожним, нехай і відчайдушним бійцем...

Сонце над Києвом зійшло о восьмій годині п'ятдесят одна хвилина. Багрянний диск сонця вплив із фіалкової імлі над горизонтом — усе окіл ураз зазолотилося — і туга крига на Дніпрі почала важко порипувати й лунко густо. Ранок наставав сонячний і морозяний — сади і парки над урвищами, посадки вздовж вулиць і хащі чагарника по ярах кучугурилися білим, іскристим у сонцесяянні шумовинням під пухнастою памороззю. В небі не було ні хмаринки, але, здавалося, важкі хмари розкололися, потрошилися, обсипалися з вибіленого сонячним промінням небозводу і розкотилися по землі на всібіч. Вони чіплялися за кожну рослинку, громадилися в тіснинах між кварталами міста, шикувалися шеренгами понад міськими кам'яницями. Паморозь на деревах і свіжа пороша по затужавілому насту на глибоких снігах виблискувала так, що дивитися було боляче. Зима повертала на мороз, сонце — на літо.

О восьмій п'ятдесят одна, виринувши з гирла Московської, до головної брами «Арсеналу» підкотив панцирник. Тупе рило скорострільної гарматки, — власне, кулемета «гочкіс» — майже вперлося в чавунні пілки воріт. З щільні башти панцирника клубочилася пара, з-під коліс вихрився синій димок.

За мурами «Арсеналу» було тихо. Тиша — урочиста, морозяна і сонячна тиша — стояла окіл.

Ще п'ять хвилин — і передденного міського затишшя не стане: загуде «Арсенал», відкликнеться верф на Подолі, загудуть гудки всіх заводів — і настане київський трудовий день.

З жерла гарматки шугнуло коротким полум'ям, приснуло рудим димком — залізну потвору трусонуло — і розлягся короткий, сухий та дзвінкий удар пострілу. Відлунив панцир, відлунили металеві розтвори брами. Але чавунна пілка навіть не вгнулася. Бризантна куля, пущена майже впритул, довбонула залізо, не зрикошетила, сплющицалась і впала бляшкою вниз. Сніг під нею зашкварчав.

За мурами було тихо.

Панцирник загув, забряжчав, дав задній хід і відкотився сажнів на десять, до протилежного тротуару. З жерла кулемета війнуло торохкотливим огнем: тепер панцирник дав довгу чергу. Кулі пройшли по мурах,

вищерблюючи в дебелий цеглі петрівських часів дрібні чарунки.

Але тепер — за десять сажнів — панцирник вийшов під обстріл. З віконець кузні зразу вдарило кілька кулеметів — кулі забарабанили по лункому панциреві й пішли рикошетом. З вежки «Арсеналу» вилетіла граната, за нею — друга: вони впали перед панцирником і оглушено вибухли. Панцирник трусонULO. Мотор завив, і, відстрілюючися з другого, легкого, кулемета, панцирник зник за рогом Олександрівської. З мурів «Арсеналу» кулі сипалися йому навздогін.

Та тільки затих гуркіт панцирника, тільки вщухла стрілянина з арсенальських мурів, стало чути: знизу, з-над Дніпра, від бастионів, з горбів цитаделі і далі з-поза ярів та схилів до залізниці гуркотіли кулемети, пачками і вроздріб били гвинтівки. То стріляли на Подолі, від верфі, за іподромом, з авіапарку, на Києві-Другому і Києві-Третьюму.

Можливо, стрілянина знялася і далі — на Деміївці, на вокзалі, на Шулявці, але того тут, на Печерську, вже не почути.

Було вісім п'ятдесят п'ять — саме час подати голос гудком до праці, до труда, до настання нового дня.

Але заводські гудки не загули.

Замість них подали голос гвинтівки і кулемети.

Високо в іскристому морозяному небі загелкотіло. Потім у ярах за «задньою лінією» «Арсеналу» розлігся вибух. Тоді другий — посеред бруку Московської вулиці. Третій — в самому дворичі «Арсеналу». Четвертий, п'ятий... Далекобійна артилерія з Дарниці, з-за Дніпра, почала обстріл.

З арсенальського дворича теж гримнули гарматні постріли — і снаряди прохарамаркали через Липки і центр міста на Володимирську. Розриви лягали в садах Терещенка і Галагана. Один виприснув на брукові перед рестораном «Франсуа».

«Арсенал» почав обстрілювати приміщення Центральної ради.

Так почалося Січневе повстання в Києві.

Власне, в «Арсеналі» і цей день — після залпів гвинтівок, кулеметів та гармат — почався в напруженій і піднесеній праці. Над «задньою лінією», розпалюючи багаття, щоб прогріти промерзлий ґрунт, та гупаючи кувалдами по ломах, рили окопи; з мішків та плетінок, насипаних землею, — наче на редутах оборони Севастополя більше як півстоліття тому — споруджували бастіони по кутках: кулеметні гнізда.

Ревком «Арсеналу» обрав собі місце на другому поверсі будинку заводууправління, але Іванова, Горовиця, Фіалека там годі було й побачити: вони гасали по всій території заводу. Потрібно було керувати оборонними спорудженнями, а з Галушкою, Чайковським, Лещинським та іншими командирами цехових дружин визначати бойові завдання кожному загону в цеху чи окопах, кожному десятку на барикадах. Потрібно було з робітницями Гончаровою, Кузьковською та Медущенко налагодити медичну допомогу пораненим та справу постачання харчів.

А ще потрібно було швидко організувати й бойові порядки нових бійців, що ярами, садками та печерськими провулками прибували звідусіль. На допомогу арсенальцям прийшли матроси Дніпровської флотилії та червоногвардійці Дніпровського пароплавства, робітники взуттєвої фабрики Матісона з Подолу та деміївські обмундирувальники й цукровики. Поодинокі й групами приходили їй козакі з полків Центральної ради — Шевченківського, Волинського і Богдана Хмельницького. Прибув повним складом — чотириста п'ятдесят чоловік! — курінь Петлюрино полку імені Сагайдачного. Крізь місто курінь просувався в сутичках з патрулями, бойовим порядком, виславши наперед по вулицях та на боки по провулках бойову охорону й розвідку.

Повсталих гайдамаків зустрів при східній брамі член ревкому Іполит Фіалек.

— Слава вірним синам українського народу, віднині — червоним гайдамакам! — вітав Фіалек струнке шеренги козаків.

— Слава! — покотилося з кінця в кінець дворищем пролетарської цитаделі.

Гайдамаки скидали шапки, пороли багнетами свої

червоні шлики, дерли їх на стрічки й обперізували ватяні папахи червоними повстанськими знаками.

Фіалек шойно разом з Горовищем прибув з Харкова. Він виконував спеціальне доручення Народного секретаріату. В Білгороді за Харковом стояв постоем легіон польських жовнірів, готований його командуванням у злагоді з генеральним секретаріатом — вдарити з затилля — чи червоногвардійцям, що наступали на каледінські полки, чи армії Коцюбинського, що спрямовувала свій удар на Полтаву — Київ. Фіалскові — полякові за національністю, голові польської секції київських більшовиків — Народний секретаріат доручив піти до польських легіонерів і... повернути їхні багнети і проти Каледіна, і проти Центральної ради: в легіоні було понад десять тисяч бійців. Фіалек три тижні вів задушевні розмови з земляками з Лодзі та Варшави, звідкіля був сам родом, з земляками з Київщини та Поділля, де жив і працював, з земляками з Познані та Кракова — полоненими з німецької армії, проти яких воював на фронті імперіалістичної війни... Часу було замало, щоб зробити із цього величезного конгломерату познанців, варшав'ян та католиків-українців з Поділля та Київщини дружний більшовицький колектив, але часу було досить, щоб заронити в їхні душі зерна народної правди. Легіон не дав згоди йти боєм на Центральну раду, але відмовився й воювати за Центральну раду та каледінців — проти своїх братів по класу. Легіон арештував своїх офіцерів і проголосив нейтралітет. Кінець кінцем і цього було досить. Фіалек повернувся до рідного Києва, в рідний «Арсенал».

Пізніше, вже пополудні, до «Арсеналу» пробилися і зовсім неждані «гості». Вони прийшли через закритий кригою Дніпро з Труханового острова і принесли важливі вісті: проти «Арсеналу» рухаються три полки: імені Дорошенка, імені Грушевського і Георгіївський. Крім того, мобілізовано всіх офіцерів-росіян, які не виїхали свого часу на Дон, та велику групу студентів, теж неукраїнців, котрі не пішли добровільно в «усусуси». З них сформовано батальйон, і вони зайняли позиції по урвищах над Подолом — проти очікуваного наступу Червоної гвардії Сивцова. Добровільні «розвідники» добре обізналися з розташуванням ворожих сил, бо були в місті на різних роботах — чистили сніг, відморожували замерзлу каналізацію, обслуговували пекарні. Це були

військовополонені австрійської армії угри, чехи, серби і словенці — з таборів військовополонених на Трухановому острові. Вони принесли ще одну найважливішу звістку: Центральне бюро профспілок оголосило в місті загальний страйк — і всі заводи, фабрики та майстерні припинили роботу. Діяли тільки електростанція та вододкачка. Місто завмерло, місто перетворилося на військовий табір.

Організацією страйку клопотався, звичайно, Ваня Смирнов.

Піти з повсталого «Арсеналу» «гості-розвідники» відмовились. Їм дали гвинтівки, і вони залягли в окопи. Три роки вони воювали проти російської армії — на чужій війні, здалися в полон, щоб вийти з проклятого кола навислих бойовищ, тепер вони самі взяли зброю і стали в лави російських робітників: цю війну вони признали «своєю».

Сонце хилилося до заходу.

Саме в цю пору від будинку генерал-губернатора та з іншого боку, від Костянтинівського військового училища, вийшли цепі «вільних козаків». Спочатку козаки йшли спроквола — немов знехотя і непевно, потім вони прискорили крок — пішли як на марші, нарешті, побігли на штурм.

Арсенальські кулемети поклали передніх, інші залягли.

Кулемети замовкли — «вільні козаки» ринули знов.

Кулемети вдарили — козаки лягли.

Так було три рази. На четвертий вони пробігли аж у яри під «задньою лінією», але тут — зверху — кулі арсенальців вшивали їх у сніг. «Вільні козаки» натовпом кинулися назад.

Атаку піхоти відбито.

Але зразу ж з Олександрівської та Інститутської вибасувала кіннота. Кінні гайдамаки з гвалтом і лементом, виблискуючи шаблями, летіли учвал до арсенальських мурів. Мури і окопи «Арсеналу» — в надвечірніх сутінках — замиготіли безперервною лінією вогню.

Коні спиналися дибки, гайдамаки валилися разом з конями на брук, інші змахували руками й падали з коней, зрізані кулями, а коні, віючи гривами, скакали туди і сюди.

Кінна атака добігла до самих стін «Арсеналу», але зразу розсипалася — мало хто доскакав назад у гирла вулиць.

Кінну атаку також відбито.

Бойовий запал панував на мурах і в окопах «Арсеналу». Тут і там зринав спів «Отречемся от старого мира» та «Повстаньте, гнані і голодні».

Вже смеркало, коли з паркової улоговини «Шато де фльор» — точнісінько, як і в Жовтневі дні, — вдарили гармати. Приціл вони мали-таки точний, — мабуть, ще з жовтневих боїв, — і снаряди посипалися сюди і туди простісінько в дворище «Арсеналу». Стало чути зойки і стогони перших поранених.

Але бойове піднесення зростало дужче і дужче.

Бо в хвилини, коли, прищухав гук бойовища тут, в «Арсеналі» і довкола «Арсеналу», чути було гарячий, запеклий кулеметний і гарматний бій і справа, понад Дніпром, і зліва — понад залізницею.

Справа — від Контрактового майдану на Подолі, Боричевим током та Андріївським узвозом, — пробивалися до центру міста, як і визначено планом повстання, червоногвардійці Подолу й Куренівки та матроси Дніпровської флотилії.

Зліва широким фронтом розгорнули бойові дії київські залізничники. Одна група підступала до пасажирського вокзалу, куди прибували ешелони на підкріплення Центральної ради з заходу. Друга взяла під обстріл Київ-Вантажний, де засіли гайдамацькі резерви. Третя вела наступ на Київ-Другий. Залізничники заливали топки в паровозах, що тягли ешелони на Дарницю — в допомогу Петлюриному кошеві Слобідської України. Разом з деміївськими червоногвардійцями — через Саперне поле й Звіринець — залізничники пробивалися до мостів через Дніпро: мости треба було захопити й відрізати Київ від армії Центральної ради, що чинила опір армії Коцюбинського. В Головних залізничних майстернях діяв Центральний бойовий штаб залізничників: гуртував нові сили, готував головний удар...

Сонце сіло. Настав вечір. Спалахнули — навдивовижу — вздовж вулиць ліхтарі: неначе місто не кипіло в казані битв, а жило звичайним, щоденним мирним життям.

Та ліхтарі світилися лише кілька хвилин — і згасли: в електростанцію влучив снаряд.

І враз впала темрява, бо місяця ще не було. Але то була біла темрява, коли висвічує сніг своєю непереборною навіть у п'ятьмі білизною...

Вогнисті траєкторії гарматних снарядів креслили чорне небо над Києвом — зі сходу на захід і з заходу на схід: на «Арсенал» і з «Арсеналу».

Гайдамаки, «вільні козаки», «січовики», офіцерський та студентський батальйони — з вулиць, з схилів Дніпра, з набережної та від Микільського монастиря — облягали Печерськ.

Опорний пункт повстання, цитадель київського пролетаріату, «Арсенал» з настанням ночі опинився в щільному оточенні.

Ніч настала, і тривала артилерійська дуель.

Снаряди падали довкола «Арсеналу» і довкола Центральної ради, а найбільше — без пуття, снаряди влучали в житлові будинки — і уже тут і там багрянили небозвід заграви пожеж.

5

Подільські почали повстання особливо вдало. Запосівши Братський монастир як свою фортецю, чоботарі з фабрики Матісона, суднобудівники з верфі, калінінські броварі й вантажники з пристані кількома загонами рушили з Подолу вгору, на горби златоверхої столиці. Загін лівого флангу осідлав Олександрівський узвіз — в тилу гайдамакам, що наступали на «Арсенал». Загін правого флангу Глибочицею впав на духовну семінарію і вибив звідтам «січовиків». Центральна група рушила Боричевим током і Андріївським узвозом.

Мишко Ратманський ішов з центральною групою — це був загін переважно з молоді «Третього Інтернаціоналу».

Висотку Андріївської церкви і кам'яниці Присутствених місць взято штурмом — і от, зайшовши з подвір'я Софії, молоді одчайдушні штурмовики вже на горіщі шестиповерхового готелю «Прага»!

Ратманський першим вискочив на плаский дах-ресторан і встановив свій кулемет за парпетом над проваллям Володимирської вулиці. Небо було чисте і прозоре, аж сліпило очі, і просто перед Мишком, трьома кварталами далі, аж палав у проміннях яскравого січневого сонця скляний купол над Центральною радою.

— По самостійній та від нашої волі залежній — огонь! — подав Мишко веселу команду своїм хлопцям, що вже приладновувалися з гвинтівками вздовж парпету, і першим натис гашетку свого легкого американ-

ського «дукса». Саме такі американські скорострільні рушниці гнав Петлюра ешелонам американського Червоного Хреста — Каледіну на Дон, і один вагон вправилися відчепити й заховати київські залізничники.

Скалля потрошеного скла іскристими проти сонця фонтанчиками виприснуло в кількох місцях з величної бані Педагогічного музею.

Бій гримів не лише по околицях Києва, вже й в самісінькому центрі міста — саму Центральну раду — накрив огонь повстання...

Шулявські в цей час — на чолі з Довнаром-Запольським — отаборилися в політехнічному інституті. Бойові дії вони теж почали відразу в трьох напрямках: у власний тил — під Святошином, до П'ятого авіапарку; вперед — Брест-Литовським шосе, щоб Бібіковським бульваром вийти до Центральної ради; і вбік — до залізниці, щоб відрізати вокзал від Поста-Волинського. Досвід боїв у Жовтневі дні підказав саме таку організацію удару.

Довнар-Запольський був уже не просто студент-комерсант, а командир групи військ, і розумів, що з своєю групою військ, трьомастами червоногвардійців, годі досягти поставленої мети. Але треба бодай здобути рубежі.

П'ятий авіаційний бою не прийняв — більшовицьки настроєні солдати передали свою зброю червоногвардійцям: це була чимала підмога.

Брест-Литовським шосе пощастило просунутися до Керосинної — і тут стати проти заслону гайдамаків.

Від вокзалу шулявців відбито: на залізничному полотні стояв ворожий панцирник і далі Борщагівської не підпускав.

Рубежі було, власне, здобуто, але тепер треба було їх утримати. А гайдамаки пасідали і з фронту, і з флангу, ще й з'явилися зліва — через Пушкінський парк від Сирецьких таборів.

Відтягаючись назад, до політехнікуму, Довнар вислав зв'язок до залізничників — направо і наліво — на Поділ.

— Рубежі маю, прошу підмоги!

До Подолу зв'язок не дійшов — його знищили гайдамаки зразу за міськими казармами. З залізничниками пощастило зв'язатись, але вони вже й так розгорнули бойові дії аж надто широким фронтом. Власне, кількома фронтами.

Залізничники діяли з двох осередків в кількох напрямках.

Головні сили залізничників купчилися в місці розташування бойового штабу — в Головних залізничних майстернях. Тут комплектувались нові бойові загони і зосереджувалося всі запаси здобутої зброї та вогнеприпасу. Тут прискорено ремонтувався і панцирний поїзд, поставлений на ремонт Петлюрою, але готовий тепер для удару проти самого Петлюри. Сюди група Патлаха подала і відбиті в гайдамаків під Караваєвським віадуком вагони з кулеметами та набоями. Звідси група Ветрова вийшла на штурм пасажирського вокзалу.

Другим осередком був Київ-Другий. Одна група виводила з ладу паровози. Друга вивела состав порожняка під блокпост і завалила його на стріліці, щоб прикрити залізничний шлях проти гайдамаків у Дарниці. Третя сполучилась з робітниками снарядного заводу, встановила гармату на деміївському залізничному переїзді і взяла під обстріл Київ-Вантажний, де скупчилися гайдамацькі резерви. Ще одна група пробивалась через колію в напрямку Васильківської, щоб іти на центр міста в лоб на Центральну раду.

Діяли тут переважно солом'янські та деміївські пролетарі на чолі з Симпсоном. Серед них чимало траплялося і полонених австро-угорців з таборів Протасового й Кучминогого ярів. Від Солом'янки до Деміївки — з Байкової та Батневої гір, з броварні Шульца та з рафінарні Журика — кулеметні гнізда повстанців накривали вогнем всю територію залізниці. Через Саперну слобідку солом'янці та деміївці зайшли аж за Володимирський базар і втягли кулемети на дзвіницю костюлу Шейтицького: звідси прострілювалися вся Васильківська та Поліцейська, а праворуч — Госпітальна і Черепанова гора, на глибоких підступах гайдамаків до авіапарку і «Арсеналу».

Авіапарківці почали з чималих успіхів. Вони зразу захопили артилерійський склад та склади боєприпасів на Звірнці, зброярські майстерні на Московській вулиці та Цитаделі, Печерську фортецю, вулиці Московську, Микільську й кінець набережної — і вийшли до мосту через Дніпро. Захопити міст і відрізати Центральну раду в Києві від її фронту під Лубнами та Бахмачем — то була б неабияка перевага для київського повстання! Авіапарківці і кинули сюди основні свої сили.

Але мусили авіапарківці і допомогти «Арсеналу». «Арсенал» був у кільці і ні свіжого поповнення, ні огневого припасу, ані продовольства не діставав. Авіапарківці вирішили допомогти з повітря.

Пілот Єгоров — той, що подавав сигнал з літака до Жовтневого повстання,— сів у свій літак, повантаживши хліб та патрони, знявся в повітря і скинув свій дорогоцінний у лантухах вантаж точнісінько серед дворища «Арсеналу». То був, мабуть, перший в історії авіації повітряний... десант.

Але скільки може підняти патронів стосильний «фарман»?

І хліб — то ж був останній, який мали авіапарківці: вони віддали весь свій, який мали, і самі залишилися голодні.

А над оточеним «Арсеналом» вже двадцять чотири години вряд — не стихаючи, цілу добу — гриміла невмовчна канонада.

Арсенальці били по центру міста, намацуючи будинок Центральної ради; били по Царському саду і «Шато де фльор», де купчилися сили противника; били по Кловських ярах та Собачій тропі, звідки — вже котрий раз — кидалися в атаку гайдамаки і «вільні козаки».

На арсенальців гармати стріляли звідусіль: з Маріїнського парку, з Купецького зібрання, з Володимирської гірки — від Дніпра; з Сінного базару, з Галицького базару, з Боганічного саду — з центру; з Сирця і з Кадетського гаю — далекобійні; ще й з-за Дніпра, з Дарниці і Слобідки — важкі.

«Арсенал» був у кільці, відрізаний від усіх інших районів міста, запасу гарматних набоїв надходив кінець, патрони теж доводилося вже економити, їсти не було що — самі оселедці, кілька бочок, — запивати снігом. Вряди-годи пробивалися з Кловської, Московської чи Різницьким провулком дружини тих, що були в бою, і приносили... в глечики каші, в пелені — мерзлої картоплі...

А головне — поранені і медична допомога.

Десятки поранених так і лежали поміж трупів загиблих: ні медичного персоналу, ні медикаментів! Поранених зносили у приміщення цехів і намагалися подати сяку-таку поміч кілька робітниць-арсеналок та дівчаток-соробмолок, що пробілися з різних районів міста: Шура Ситниченко, Стася Слинько, Люба Аронова, Чайков-

ська, Комська, Приходько, Южна... З'являлись то з медикаментами, то з скупим продовольством, то біля барикад дві Бош: Оля і Муся, молоді більшовички, юні дочки Євгенії Богданівни.

Надвечір, коли вже зовсім посутеніло і канонада почала дещо вщухати, з Рибальської — Інтендантським провулком і через садки — прибилася ще одна дівчина. За плечима в неї була торбинка з крупою, під пахвами дві буханки хліба, на шиї, на мотузочці, теліпався великий пакет з бинтами і марлею, в кишенях — два слоїки з йодом.

Це була краплина, але й їй надзвичайно зраділи.

— Ти хто? — запитали дівчину Оля і Муся Бош.

— Курсистка-медичка. Правда, — поквапилася виправдатись дівчина, — тільки першого курсу... Я ще нічого не знаю, тільки загальну анатомію людського тіла... Але мій тато — лікар .

Дівчина була вся мокра, викачавшись в снігу, коли переповзала поза кущами; рукавички вона загубила — і руки їй аж посиніли і задубіли; вона вся тремтіла, бо дуже змерзла, плазувавши цю сотню сажнів кілька годин; коротко стрижене чубчиком волосся злиплося на лобі від поту. Вона виглядала зовсім нещасною і прибитою: стояла висока, невкладиста і якась цибата. Але найдужче вона соромилася і, либонь, злостилася на себе саму за те, що вона — дівчина, а не боець, тільки курсистка, а не полководець, тільки медичка, та й то — першого курсу, яка навіть подати пораненому допомогу нездатна...

Та, однаково, була вона медичка, медичний персонал, і їй зраділи ще дужче.

— Давай твої бинти та марлю і покажи нам, як же треба перев'язувати, коли, скажімо, рана в голову або в живіт...

Дівчина закусила губу і рішуче та сердито взялася до праці.

— Як тебе звуть? — поцікавилися нарешті її нові подруги.

— Марина.

Був уже вечір, і від прибулих перебіжчиків стали відомі новини. Подільські змушені були залишити «Прагу», Присутствені місця і, всіваючи трупами юнаків Андріївський узвіз, відійти на вихідні позиції, до Братського монастиря: «січовики», вибиті правим флангом подільських

з семінарії, обрушились на центральну подільську групу... Шулявських гайдамаки вибили з політехнікуму, і загін в основному розсіяний: частина пішла до Поста-Волинського, частина пробивається на Курськівку... Залізничники діють активно, але їх розтято на кілька ізолюваних груп: Київ-Другий, Київ-Перший, Головні залізничні майстерні і окремо група Ветрова, що перекинулася на вулиці міста з метою оточити вокзал. Але на вокзалі і далі — гайдамаки... Авіапарківців від моста через Дніпро відігнано з значними втратами: з Слобідки висунулась велика група військ Центральної ради, перейшла міст і саме зараз густо облягає арсенальські і так вже відрізані тили...

Першого, другого і третього дня повстанці здобули значну перевагу, але тепер вона відчутно пішла на бік ворога.

ЗА КИІВ

1

Боженко починав з малого: він здобув завод, на якому працював, — на Прозорівській, 8.

Цей дрібний механічний заводик був, правду сказати, нікому не потрібний: після погрому Жовтневих днів він так і не відновив свого виробничого життя. Але все ж таки це був завод, мав цінне устаткування, на складах лежали запаси сировини і продукції, — міська комендатура вважала потрібним охороняти його. Тридцятькокозаків гарнізонної служби — мобілізованих дезертирів після трирічного перебування на фронті світової війни — відбували тут варту: відстоювали позмінно під брамою та понад мурами, несли картоплю в сторожці на розжареній залізній буржуйці.

Але ж у тридцяти солдатів було тридцять гвинтівок і при них — бойові комплекти патронів!

Це непокоїло Василя Назаровича. Адже ці тридцять гвинтівок з усіма бойовими комплектами вогнеприпасу можуть бути повернуті проти повстанців! Краще, щоб вони не були повернуті. А ще краще повернути їх проти Центральної ради.

Та ще дужче дошкуляло Боженкові те, що у підвалі — під стелінами підлоги в цеху — лежало аж п'ятдесят

гвинтівок і з півста цин з набоями: бойовий припас колишнього червоногвардійського загону заводу, який так і не розкопали в час погрому юнкери. Що ж, гвинтівкам лежати та іржавіти у підвалі? А цілій горі набоїв так і пропадати, коли кожний патрон дорожчий за краплину власної крові?

Боженко зібрав кількох хлопців з свого заводу, що проживали поблизу його теперішнього підпільного місця мешкання,— коли тієї грудневої ночі контррозвідники прийшли арештовувати його на квартиру, він встиг у самих спідніх височити через вікно і переховувався тепер по приятелях,— і сказав так:

— Хлопці! Повстання проти клятих самостійників починається. Що ж нам — жінчиної спідниці триматися? Гайда воювати! Від комітету маємо доручення: Велика Васильківська аж до Бессарабки має бути наша. Артерія революції у самісіньке серце контри! Маршрут добре відомий: Жовтневих днів саме сюдою йшли. Тільки тепер з Бессарабки повертати не праворуч — на штаб, а ліворуч — на Центральну раду. А там вдаримо по Бібіковському вгору — і квит! Тактика і стратегія всім до тями? Ну й гарно. Зброї, кажете, нема? Зброю, звичайно, треба «купити». Грошків, правда, чортма, але маю план! Доведеться піти на бій, як у театр: зайцем, по контрамарці...

План Боженка полягав у тому, щоб добути зброю, заховану в підвалі під заводом на Прозорівській, вісім. А перед тим забрати ще тридцять гвинтівок в охоронців заводу. Правда, голими руками. Зате ж зброї скільки — вистачить мало не на сотню бійців! А сотня у тактиці і стратегії вуличних боїв — все одно, що полк або й дивізія в полі!..

Здійснили план просто, по-свійському. Боженко, вдвох із заводським напарником Чайком — інші хлопці принишкли поза парканами сусідніх будиночків,— підійшли до вартового біля брами й сказали:

— Являємось депутатами Ради...— якої саме «ради», про всякий випадок, уточнювати не стали: «рад» тих тепер наплодилося до біса і своїх, і чужих.— Несемо вам наказ про демобілізацію: Центральна рада воює за свою самостійність, а кому до самостійності діла нема, може йти собі під чотири вітри — як ото, пригадуєте, дядьку, в листопаді усіх мобілізованих розпускали, а лишали самих охочих, добровольців? Так що вибирай, землячок,

куди твоя воля: хочеш — воюй за Центральну раду, хочеш — іди собі до жінки чи дітей, коли маєш, або й вилежуватися на піч — як знаєш...

Солдат надзвичайно зрадів:

— Ото наші будуть раді! Думаю, подамося всі...

Разом з вартовим зайшли в сторожку. Охоронці вилежувалися довкола буржуйки й жерли гарячу печену картоплю.

Повідомленню Боженка з Чайком всі двадцять дев'ятеро дезертирів теж зраділи. Вирішили зразу таки і йти, доки повстання в місті не розпалилося і є змога причепитися до которогось ешелону.

Втім, Боженко провів і деяку роз'яснювальну роботу — про всякий випадок, щоб дезертири здуру не збільшили своїми особами лав і збройних сил Центральної ради. Він сказав до усіх, теж перехопивши гарячу, аж парувала, картоплину:

— Сказати по правді, землячки, то ми хіба проти самостійної України? Нехай буде собі й самостійна. І навіть неодмінно — самостійна, окремо від Росії, якщо в Росії буде влада буржуїв та паразитів, всяких керенських, корнілових чи там каледіних. Але ж самостійники лигаються якраз із Каледіним, Корніловим — паразитами і буржуями, генералами, і самі завели собі генеральський секретаріат. Тож якраз проти самостійників і треба боротися за самостійність — так я полагаю. Га, хлопці? За свою самостійність! І нехай буде владою не генеральський, а — Народний секретаріат, вроді Ради Народних Комісарів у Петрограді. Отакий, скажемо, як з Харкова з Коцюбинським українське військо веде. Яка ваша думка, товариші дезертири?

Дезертири-охоронці тлумачення Боженка сприйняли схвально. Кінець кінцем, до Центральної ради їм було байдужісінько, — швидше б додому! Вони вже пхали вишукані онучі в свої солдатські «вещевые мешки».

Один, правда, почав бідкатися:

— Ото біда — гвинтівки з бойовими комплектами треба ж занести в частину. А це аж на Пріорці: туди дві години йти, дві години назад — на станцію...

Інші теж спошилися:

— А там і вечір — чекай тоді ешелону до ранку...

Тепер, через складні обставини осадного стану, поїзди відбували і приймалися станцією тільки від сходу до заходу сонця.

Боженко ухопив другу картоплину й великодушно прийшов на допомогу:

— А нащо вам тарабанитися до чортів собачих — аж за Сирець? Ми ж таки спеціально від Ради прийшли: гвинтівки лишайте тут, ми вже про них постараємось... Чайко, пиши кожному демобілізованому розписку: гвинтівку номер такий прийнято...

Він вийняв з кишені печатку... спілки деревообробників, де головував.

Жоден з тридцяти так і не поспитав про наказ про демобілізацію — на письмі або якийсь інший мандат чи документ: печатка в руці справила враження. Жоден не поцікавився й «увольнительною»: дезертирувати за війну доводилося вже не перший раз, і «увольнительная» завдавала тільки мороки — ще, з нагоди якоїсь мобілізації, запхають у якусь маршову роту...

Солдати пішли. Було тридцять справних гвинтівок з бойовими комплектами. Гукнули інших хлопців і відкрили підвал. Тепер можна було організувати цілий загін.

— Пішли, хлопці, гуртувати народ! — гукнув Боженко. Тепер, з гвинтівкою в руках, він зразу підтягнувся і став військовим. — Отделение... равняйся!

Йшли Васильківською — від патруля до патруля, кожний патруль роззброюючи. Зброю складали на підводу, яку підчепили десь у дворі. Втім, зброя там не залежувалась: люди приставали по дорозі, і кожний відразу діставав повне озброєння.

Так дійшли до Бессарабки. Стрілянина грміла на Печерську, на залізниці, на Подолі — там йшли зараз бої, і туди кинуті всіх гайдамаків, «вільних козаків» та «січовиків». В центрі міста було пустинно — інколи прохплювався вершник-зв'язковий або автомобіль з старшинами, що поспішали до штабу чи до своїх частин. На озброєних людей, вважаючи збройний загін тут, у центрі розташування своїх сил, своїм, ніхто з вершників чи автомобілістів не звертав уваги.

Втім, один з автомобілів привернув увагу Боженка. Автомобіль мчав Бібіковським згори — чи не від самої Центральної ради, і сидів у ньому вусатий козарлюга в синій чумарці й з особливо довгим червоним шликом на шапці, ще й цяцькованим золотим позументом.

— Ану, хлопці, — подав команду Боженко, — займемоно цього самостійного субчика!

Загін розсипався в цеп — впоперек Хрещатика.

— Стій!

Машина спинилась.

Козарлюга з довгим шликом впав у гнів. Він звівся в машині й розлючено загорлав:

— Що ж ви, суці діти, не знаєте мене чи мого автомобіля? Прапорця не бачите на передку? Яке маєте право мене спиняти? Та я вас у холодну! На гауптвахту, песиголовці!

На радіаторі машини справді був спеціальний прапорець, навіть два — поруч жовто-блакитний і малиновий: державний і «вільного козацтва».

— А хто ж він такий, що такий сердитий? — поцікавився Боженко в шофера.

— Та це ж... сам Ковенко! — аж затинаючися від переляку за непоштивість до його високопоставленого сідока, прошепотів шофер.

— Тю!

Пташка була-таки чималенька — сам комендант міста!

На тому кар'єра добродія Ковенка, отамапа Київського коша «вільних козаків», коменданта столиці в грізний для неї час — власне, Петлюринога заступника, — і закінчилась. У власній його машині його одвезено на Прозорівську, 8, і замкнено у підвал, де досі зберігався таємний червоногвардійський бойовий припас.

Тепер загін Боженка мав і свій автотранспорт, так би мовити — мотомеханізований відділ.

Та до Центральної ради, куди так кортіло Василеві Назаровичу, добутися було не так просто: на Пушкінській стояли кулеметні заслони «січовиків». Що ж далі? Пробиватися на допомогу «Арсеналу» чи здійснити іншу бойову операцію — на власний розсуд: адже до комітету, на Жилинській, відкритого шляху теж не було.

2

Тося страждала тяжко.

Доктор Драгомирецький так і сказав: пологи будуть важкі — таз вузький, сама ще неповнолітня дівчинка.

Судороги аж ламали хупаве Тосине тільце. Піт зрешував з голови до ніг. То гарячий, то холодний. В перейми стримувала зойк, але стримати не могла — кричала.

А доктор Драгомирецький казав тільки одне:

— Напинайтесь! Напружуйтесь!..

Меланя і Марта метушилися — з гарячою водою, в чистою сорочкою, обтерти піт з чола, піну з вуст.

Старих — Івана й Максима — вигнали з хати. Вони сиділи на кухні під дверима і тільки тяжко й безпорадно зітхали, коли крик болю знову і знову долинав з-за причинених дверей.

Зрідка вони обмінювались короткими репліками:

— Син буде... — казав Іван, коли зойки ставали особливо голосні.

— Дочка... — заперечував Максим.

Данило — молодий муж, от-от вже й батько, — був серед усіх найбільш недоладний, непотрібний. Старі Іван з Максимом на нього й дивитися не могли — таке непутяще, мамам — Мелані з Мартою — він раз у раз переставав на дорозі, та й самий вигляд його був украй недоречний. Данило був у кожушку, підперезаний паском з патронташами, в одній руці тримав шапку, в другій — гвинтівку. Гвинтівка коло породіллі була особливо — кричущо! — нікчемна.

Марта суворо зиркала на нього й казала:

— Ану, йди! Став тут із своєю пукалкою!..

Навіть лагідна Меланя гнівалась:

— І в кого ти такий уродився? Іди з очей, бо ще настрахаєш младенця своїм ружжом...

Данило оступався з дороги мамам, гучно сопів, дивився стражденними очима і перекладав то шапку в ліву руку, а гвинтівку в праву, то гвинтівку в ліву, а шапку в праву.

Данило тяжко катувався: повстання почалось, він — червоногвардієць, всі хлопці вже на барикадах, а він... І жінки в муках не кинеш, і... хлопці ж б'ються — он як стугонять кулемети від «Арсеналу!» Хлопці кров свою ллють! Може, вмирають... Хлопці! Та де хлопці? Весь народ! На бій вийшли і малі і старі... Ні, не всі: свої старі он на кухні сидять, люльки палять... Ач, начадили біля стражденної...

Тося залементувала — перейма була надто страшна. Доктор Драгомирецький гукав:

— Напинайтеся, напинайтеся! Скоро — кінець!..

Іван Антонович зітхнув, покрутив головою, погодився:

— Таки, мабуть, дочка...

— Ні, таки син! — і тепер заперечив Максим Радивонович.

З «Арсеналу» били гармати. І на кожний постріл Тосине тіло аж підкидало.

Доктор Драгомирецький сердито зиркав у вікно. Розвели ж таке! Безчинство! Неподобство! Тут же жінка народжує, а вони... Настрахають ще — і порушать нормальний хід пологів!.. А проте, може, ці поштовхи організму на кожний вибух, якраз навпаки, сприятимуть процесу, спричиняючи напругу?.. Доктор Драгомирецький міркував. Війну він взагалі категорично у принципі заперечував, але коли війна приходить аж у самісіньке місто, дереться простісінько в хату,— тут доктор навіть втрачав силу свого гніву й обурення: це вже було чорті-що!

Шибки задзвеніли, із стелі посипалось шпаровиння: обстріл «Арсеналу» знову відновився, і снаряди лягали на великій території окіл — у кварталах Печерська. Один шваркнув десь зовсім поблизу — може, в мавританський будинок Драгомирецького?

Данило тоскно поглянув у вікно: він же повинен бути там — там же, мабуть, сутужно, не вистачає бійців, а от прийшов би ще він, і тоді...

До кухні вскопало котресь із колибердівських, старшеньке. Не гукало, а просвистіло на шепотінні, та Данилові чути було крізь блаженські дверцята:

— Гайдамаки знизу йдуть! Сила-силенна! Цепами! Нарукопаш! Ой, щоб нашим та не тікати...

Данило метнувся. Надів шапку. Перехопив гвинтівку правою.

Тося зойкнула. Очі її з жахом дивились на Данила.

Данило зняв шапку. Переклав гвинтівку в ліву.

— Напинайтеся! — гукнув доктор Драгомирецький.

Але Тося вже лежала тихо — не стогнала, не напиналась. Меланя з Мартою кинулися до неї — чи не зомліла? Ні, не зомліла: просто відпустили перейми.

Доктор Драгомирецький непохвально похитав головою. Цей перепочинок і зовсім не потрібний. Пологи, мабуть, будуть затяжні: перший же раз, і така конституція... Доктор схилився до породіллі. Почав оглядати. Невже дитинка таки не пройде? Такі ж кульші, такий же таз!.. Звичайно, півгони звідси, в хірургічному відділі Олександрівської лікарні, завжди наготові операційна, якщо довелось б піти на... кесарів розтин. Але ж півгодини, візника нема, цепи гайдамаків, та й в самій операційній зараз, мабуть, вже хазяйнують гайдамацькі лі-

карі — поранених гайдамаків оперують... Чемоданчик з інструментами в доктора тут, з собою, але ж... в таких обставинах, без пристроїв, без хірургічної сестри, без... Доктор Драгомирецький непохвально покрутив головою...

Данила зрошував рясний піт. Невже в таку хвилину він не піде, залишиться тут? А Харитон же помер біля кулемета...

Вулицею, за парканом, протупотіли якісь люди. Над пругом паркана мелькнули люфи гвинтівки. Кепки й шапки. Червоногвардійці! Але ж — від яру геть! Відступають-таки?

Данило знову перекинув гвинтівку в правицю.

Тося дивилась знесилено, німо.

— Піду! — прохрипів Данило...

Тося хапала повітря ротом, в очах був жах.

Доктор Драгомирецький розігнувся, випростався. Докірливо глянув на породіллю, суворо — на зацікавлених в очікуванні мамів:

— Затягуються пологи...

Тося тихо застогнала і прикусила губу.

За парканом, на Рибальській, гримнуло кілька пострілів: червоногвардійці відходили і відстрілювались.

Данило метнувся до вікна. Потім до Тосі.

— Тосю!.. — прошепотів він. Сльози текли з його очей. — Тосю...

— Не крутись під ногами, — гримнула на нього мама Марта.

— Данилку! — в жасі сімлеснула руками мама Меланя.

Вона тільки бачила лице сна, але чула її те, чого він не доказав. «Невже підеш? — репетували її очі. — Невже покинеш дружину в такий час?»

Постріли знову загриміли на вулиці, але тепер вже з другого боку — зліва, від урвища, над яром. На урвище з яру таки видерлися гайдамаки. Заходили «Арсеналу» у фланг.

Данило впав на коліна і вклонився дружині з майбутнім його дітям у череві до землі. Гвинтівка загриміла по підлозі.

Потім зірвався на рівні — страшний, з перекривленим обличчям, з закушеними губами, з очей сльози пливли і пливли.

— Прощавай, Тосю! — не гукнув, а простогнав. — Щоб народила здорова!..

І, не глянувши на помертвіле в жасі обличчя дружини, метнувся через поріг.

Іван з Максимом теж зірвалися з табуретів.

— Йдеш?

Старий Бриль розставив руки, наче хотів перейняти сина.

— Прощавайте, батьку! І ви, тату, теж...

Данило був вже на порозі сіней.

— Проклянун!

Данило був уже на ганку.

— Проклинаю!..

Старий Колиберда тільки трусив головою, але не заперечував.

Мама — над породіллею — припали одна до одної. Меланя тихо плакала. Марта дивилась суворо.

Доктор Драгомирецький поглядав на всіх з осудом. Хіба можна плакати над породіллею? Цього він, лікар, дозволити не може: породіллю не можна хвилювати! Цей... батько дитини — теж... хлюст: нагримів своєю ідіотською рушницею, натупав чобітьми, ще й хвилює породіллю в таку хвилину!.. А втім, це, мабуть, на добре: він же тут однаково нікому не потрібний... А пологам ще, очевидно, тривати довго. Раз перші перейми виявилися фальшивими, то вже затяжні будуть пологи — можете вірити довголітній лікарській практиці доктора Драгомирецького.

Данило розчохнув хвіртку — своїх, червоногвардійців, вже й не видно було праворуч, за рогом. З лівої руки, з-над яру, йшов густий цеп гайдамаків. Червоні шлики криво метлялися на сніговому білому фоні Кловського узвозу.

Данило поклав гвинтівку на хвіртку, примірявся — і вистрілів.

Один гайдамака впав.

Данило вистрілів ще раз і ще — всі п'ять. Упало ще двоє гайдамаків. Інші, не сподівавшись наглих пострілів зблизька, сполохано кинулись назад.

А Данило побіг праворуч. До рогу. Швидше! Ще можна встигнути! Ще не відрізано «Арсенал»!

Не відрізано — від Данила.

Але від міста «Арсенал» був відрізаний.

Старий Іван Бриль тамував свій сказ, як завжди, філософією:

— Український пролетаріат сам тільки-тільки прийшов у світ, а вже йому — народжувати нове життя, от і судомить його у корчах та муках...

3

І от Флегонт сидів у окопі, виритому просто в снігових заметах у чистому полі.

Позаду була станційка Крути. Її треба боронити — відстояти бодай і ціною своєї загибелі! Бо це ключ од воріт Києва: так сказав сам отаман Симон Петлюра... Праворуч і ліворуч, перетинаючи залізничну колію та загинаючи кінці в дугу, тяглися окопи з оборонцями, які й мали «дшу й тіло положити за свою свободу» і за цю станційку Крути теж — ключ од Києва; сам Симон Петлюра так сказав... Просто були тільки рейки залізничної колії. Двома чорноіскристими шнурочками, виблискуючи й тьмяніючи в сніговому сянні, вони зникали вдалині. Вдалині був Бахмач — звідти мали наступати росіяни-більшовики. Їм за всяку ціну потрібно було здобути Крути, щоб у Ніжині сполучитися з іншими більшовиками, українцями. Тоді разом вони матимуть змогу піти на Київ... Але ні Київ, ані Ніжин, і вже ні в якому разі Крути більшовики — нехай будуть вони росіяни чі українці — здобути не повинні! Так сказав Симон Петлюра.

Флегонт кулився у блаженській гімназичній шинельці, хукав у долоні, притоптував задубілими ногами, лякав — як візник на козлах — руками по плечах. Для цього доводилося зводитися на рівні, а гвинтівку класти перед собою просто на сніг. Коли звестися на рівні, видно було й лінію облоги. Російські більшовики підкотили ешелонами під Плисків і розгорнулися фронтом вперек колії — аж від Сиволожі і до Омбиша. А позаду — менше, як за версту, — видно було й самі Крути, на які замірялися більшовики. Але Крути не можна було віддати. Петлюра сказав.

Погрівшись трохи, Флегонт мусив швидко сідати, бо лінія противника попереду була теж не далі, як за версту, і тільки зачорніє щось над білим бруствером окопу оборонців Крутів, зразу знімали стрілянина — і по окопу чулося:

— Сядьте! Сідайте! Ну, посадовіть же того дурня, панове, нехай не випинається!

І сусіди справа і зліва сіпали за поли, тягли за рукава і садовили назад, у сніг.

В снігових окопах сидів щойно сформований курінь «студентів січових стрільців» — він прибрав собі назву «усусуси», на відзнаку від справжніх «січовиків» — «усусів», і щойно закликани під гвинтівку гімназисти й реалісти — найменувалися вони «Молода Україна». Півтисячі. Але героїзм цієї півтисячі «патріотів» мав порятувати цілу Україну. Сказав Петлюра.

Бо Крути — мали вирішити результат війни.

І це сказав Петлюра.

Сам Петлюра в це не вірив, навіть напевне знав, що це не так.

З стратегічного погляду проблеми оборони під Крутами не існувало. З тактичного — боронити Крути було безглуздя, нонсенс. Адже друга група радянських військ йшла на Ніжин від Прилук — Крутам у тил. А третя — від Чернігова — Вересочі — Веркіївки, і теж у тил Крутам.

Петлюра це знав.

Але в Києві вибухло повстання, і Петлюра вирішив зняти з фронту всі свої збройні сили, насамперед кіш Слобідської України, «чорних гайдамаків», — як вже прозвано їх за чорні на шапках шлики та чорні діла, — і власти каменем на київських повстанців. Придушити повстання, зміцнити столицю — і тоді протиставити наступу червоних міцний збройний кулак і... підняти тим занепалий дух військових частин Центральної ради по всій Україні, де вони ще трималися. І ще: сприяти цим делегації УНР в Бресті підписати мир на вигідніших для себе умовах. Потрібна була демонстрація збройної сили військ та популярності самих ідей УНР перед союзною Антантою та й перед ворожою стороною, австро-німцями теж.

Словом, Крути були потрібні Петлюрі для... демонстрації.

І це треба було зробити якнайшвидше, бо з Херсонщини, з Єлизаветградщини вже йшов Тютюнник з «вільними козаками», щоб визволити Київ від більшовиків. А було це надто небезпечно, бо Тютюнник — найстрашніший конкурент: претендент на Петлюрине місце на чолі армії... Отже, і тут потрібна... демонстрація!

Петлюра взагалі кохався в демонстраціях — «петлюрився», як казав Винниченко, коли заїдався з Петлюрою.

І щоб наложили головами під Крутами саме юнаки, запальна юнь,— це також потрібно було Петлюрі для... демонстрації. Дивіться, люди добрі: молода Україна кладе свої голови за мене... чи пак за Україну, під моєю орудою.

Це був якщо не найтяжчий, то найбільш трагічний злочин Петлюри перед українським народом, українською патріотичною молоддю — тією, що Україну любила, та ще не знала, як же її треба любити. Під Крутами стали в оборону п'ять соток українських юнаків, але по всій Україні на них дивилось ціле молоде покоління українців — може, п'ятсот тисяч чи п'ять мільйонів...

Флегонт цього не знав. У душу йому, як і в душі мільйонів, вже впала тривога. Зневіри ще не було, але — віра?.. Він вірив в Україну. Яку? Кохану. Ту, серед якої жив. Ту, що нині так тяжко страждала. Ту, минуле якої він знав з переказів старших людей, з книжок, пісень. Ту, яка має бути. Яка має бути? Хто його знає... Вільна. Прекрасна.

Горе полонило душу гімназиста Флегонта Босняцького. Маринина зневіра — першого друга і першої коханої дівчини — сполохала і серце, і розум юнакові вісімнадцяти літ. Потім він щось бачив, щось чув. І не завжди міг осягти й зрозуміти. Намагався виправдати — не виправдувалося. Старався засудити — не засуджувалося. Але Лія — Лія стояла йому перед очима. На ліхтарному стовпі. Сплеск крижаної хвилі Дніпра і одрубана рука під ліхтарем на перекладці.

Лія! Перша революціонерка, яку він побачив, пізнав...

Маршо!.. Де ж ти тепер, як ти тепер, кохана Марино?

Сусідом зліва у Флегонта був якийсь реаліст. Він особливо старанно ховався за сніговим бруствером, бо в реалістів шинелі — чорні. Він цокотів зубами з холоду і весь трусився. Але він був балакучий і весь час говорив. Любив міркувати, залітаючи в високі матерії.

— Колего! — знову завів він, вибиваючи щелепами й перериваючи мову, щоб похукати в долоні.— Ви читали Канта?.. Ні?.. Ну, а з наших, вітчизняних, тобто в цьому разі я маю на увазі російську літературу — Писарева, Добролюбова, Белінського? Дивно, я думав, що гімназисти — класики, начитані... Ну, а з цих, інтернаціоналістів?.. Каутського? Ні? Я — теж. Тільки чув... Ах, ви читали «Комуністичний маніфест»?.. Скажіть! — Реаліст був щиро здивований, обезкуражений, але й дещо

шокований.— Але ж — комуністичний!.. Це, знаєте, з погляду патріотичних ідей звучить якось, знаєте... не той. Більшовики ж — теж комуністи: я чув. Хоча є ще й анархісти-комуністи, й інтернаціоналісти — некомуністи. Якось, знаєте, заплуталося все це...— Він мусив спинитися на мить, щоб добренько відхукатися в кулаки й поплескати себе по плечах: мороз пробирав до кісток.— В кожному разі, компроміс між ідеями націоналізму й інтернаціоналізму можливий. Це говорив у своєму виступі сам Володимир Винниченко. Ви чули?..

— Інтернаціоналізм!..— Гірка посмішка криво зломила задубілі на морозі вуста Флегонта: йому було тільки вісімнадцять, але він вже вмів посміхнутися гірко.— Що ви таке торочите, колего! Відсутність національної ворожнечі — що може бути кращого?.. Не знаю, чи писав щось про це ваш Кант, Каутський чи Писарев, але я ніколи, чуєте — ніколи! — не повірю, що при інтернаціоналізмі люди перестануть любити свою мову, свою пісню, історію свого — так, так! — розпалювався Флегонт,— іменно, свого рідного народу! І хотіти йому добра нарівні з усіма іншими народами, певна річ! Від того, що це буде саме так, нікому — жодному іншому народу — не буде нічого злого...

Реаліст похукав у кулаки:

— Але ж, казали мені, що марксисті...

Та Флегонт говорив далі сам.

— Мрію тільки про одне,— тоскно, майже простогнав Флегонт,— щоб ніколи ніхто не скопив зневажливо губу на те, що я якийсь там українець, отже, й маю щось там своє — українське... І щоб ніхто з українців не забув, що він — українець. Невже це проти ідей інтернаціоналізму?!

— Але ж треба, щоб і ми, українці, не скопили, як ви кажете, зневажливо губу на інших — неукраїнців,— поважно зауважив реаліст.

Флегонт знизав плечима: це було зрозуміло само собою.

— От я знав дівчину...— почав був Флегонт, але голос його зрадив: він мусив ковтнути якийсь клубок у горлянку.

Реаліст хукав у кулаки і дивився вичікуюче: він думав, що співрозмовника просто трусила холоднеча.

Але Флегонт не міг говорити про Лію. Адже зараз заговорити про неї, це означало — сказати все. І те, чого

і собі самому Флегонт сказати не смів. Навіть боявся подумати. Чого він тут? За що воює? З ким в ряду і проти кого? З Лією в ряду? Ні. Проти Лії? Ні, ні!.. Проти Марини? Теж ні. З Мариною? Так!.. Марино, Марино, де ти, Марино? Чи знаєш, що сталося з Лією? І навіщо він завів про цей інтернаціоналізм? Сам Винниченко сказав!.. Петлюра сказав... Сказав Петлюра. Що він сказав? І хто такий Петлюра? Ах, так!.. А он там — за кілометром засниженого поля попереду — хто? Вороги?.. Петлюра каже...

— Ви почали про дівчину, котру знали, — нагадав доскіпливий реаліст.

Тоді Флегонт відказав раптом різко:

— Я про ту дівчину, що говорила до нас... з ліхтаря...

Очі реаліста округлилися в жасі: перед його очима теж встала дівчина на ліхтарі і одрубане п'ястя на перекладині.

— Ви... знали її? — прошепотів він затинаючися, не з холоду.

— Знав! — злобно відказав Флегонт.

— Вона... вона... була...

— Так, більшовичка! — крикнув Флегонт, і сльози побігли з його очей — перші сльози, які вронив він після Ліїної смерті.

— Панове! Панове! Дивіться! — загукав сусід з правої руки: то був теж гімназист, невідомий, якоїсь іншої гімназії. — Вони ворущаться, вони вилазять з своїх окопів! — Він те гукав і з жахом, і з захватом. — Дамо ж ми їм зараз, проклятим більшовикам! Панове, кулемети, кулемети!..

Кулемети справді заторохтіли з лівого і з правого флангу лінії оборонців Крут.

І туга — туга зразу стисла серце — туга, як завжди, коли Флегонт чув кулемет. І засмоктало під грудьми. Очевидно, страх.

З окопів «усусувів» і «Молодої України» невідомо, без команди заgrimіли гвинтівки.

Справді, над білою пеленою поля з'явилася темна — чорна — смужка з краю в край. І зразу стало видно, що то — не смужка, а суцільна лінія цятки. Противник звівся з снігових окопів і пішов. На залізничному насипу чорних цятчок було особливо густо, вони збилися там хмаркою, і саме туди спрямували свій приціл флангові кулемети. Чорна хмарка на залізниці враз розтанула —

розсипалась по обидва боки. Кілька цяточок залишилося на місці, в снігу.

— Влучно наші б'ють! — горлав у захваті гімназист справа. — Так їх, так!..

Радісні вигуки почулися там і тут вздовж окопу. Гвинтівки з окопу вдарили ще рясніше.

— Стріляйте ж, стріляйте! — гукав до Флегонта реаліст зліва. — Чому ви не стріляєте? — Сам він вистрілив уже цілу обойму і заганяв у магазин нову.

Флегонт підняв гвинтівку і вистрілив не приміряючися — кудись туди.

Лінія наступу червоних посувалася просто засніженим полем — і теж стріляла. Але їх не можна було підпустити: так сказав Петлюра.

— Чому вони в чорному? — гукнув Флегонт до реаліста.

— Що?

— Чому в чорному, як ви? — Флегонт глянув скося на чорну шинель реаліста.

Реаліст не відказав, він вже заклав нову обойму і те пер стріляв, старанно приміряючися до чорних цятки.

А цятки були вже не цятки. Це були чорні людські постаті. Люди в чорному — прекрасна мішень на білому сніговому полі — йшли наче спроквола, не поспішаючи: очевидно, провалювались в глибокий сніговий покрив поля. І стріляли з ходу, з руки, від живота, не приміряючися.

— Матроси! — почулися сполошені голоси в окопі. — Панове, це наступають матроси!

Кілька оборонців зразу метнулися назад, за окоп, — бігли геть. Але їх повернули, засоромили:

— Панове! Як вам не соромно! За неньку Україну!..

— Ми зараз їм дамо, зараз дамо! — репетував все той же войовничий гімназист справа.

Реаліст вистрілював обойму за обоймою.

— Стріляйте ж, стріляйте! — гукав він до Флегонта в перерві, коли заганяв нову обойму.

А матроси йшли та йшли. Декотрі падали, але мало: з студентів та гімназистів ще не були стрільці.

Аж тепер хтось здогадався:

— Рамку! Рамку, панове, наставте! Яку треба рамку?

— Рамка п'ятсот! — загуло від одного до другого по окопу.

Реаліст вилаявся: він досі стріляв, не наставивши дистанційної рамки, і кулі з його гвинтівки плумкали десь, очевидно, поблизу в сніг.

А матроси йшли. В темних своїх бушлатах. На весь зріст.

— Господи, господи!..— шепотів Флегонт.— За віщо? О господи!

Але зразу збагнув, що він молиться, і урвав...

— Рамка чотириста!

— Ні, триста, триста!..

Флегонт тужно дивився туди і сюди,— не вперед, а по окопу: всі стріляли, всі лементували, всі були в ажитації. Бій! І Крути не можна віддавати. Петлюра сказав. Сказав Петлюра... Ні, не всі: он один, другий скупилися на дні, під сніговим заметом. Убиті? Поранені? Скупилися і плачуть...

Боже, як тужно і гірко жити на світі! Може, справді нехай краще уб'ють!

— Рамка двісті!

Матроси йшли.

І враз з матроської шеренги загуркотіли кулемети. Вони йшли і волокли кулемети по сніжному настові за собою. Тепер вони повернули їх і вдарили по окопу.

І зразу там і тут почувлися зойки і стогони. Приціл матроси приміряли точно заздалегідь.

— Не хочу, не хочу! — крикнув Флегонт.

Але за гуркотінням своїх кулеметів, кулеметів з матроської лави, за гримотінням гвинтівок і загальним лементом Флегонт і сам себе не почув.

Вже ніхто не гукав «рамка сто», хоча до матроської навали лишалося вже не більше ста кроків. Матроси йшли і кричали. Що вони кричали? Хіба почувеш? І яке це має значення!.. Адже зараз — вмирати. О господи, як тяжко вмирати, коли не знаєш, за що! Ні, ні! Знаєш!.. Не знаєш — за що, та знаєш, що не за те...

Реаліст зліва кинув гвинтівку і кинувся з окопу назад тікати. Він пробіг, провалюючися в сніг, кроків зо три і вправ: куля наздогнала його. Гімназист справа теж біг назад. Йому пощастило пробігти кроків з десять.

Матроси йшли і кричали «ура!». Декотрі з них теж падали і не вставали.

В окопі кілька голосів гукнули «слава!».

Здається, Флегонт не думав у цю хвилину ні про Лію, ні про Марину. І взагалі ні про що. Він тільки дивився.

На переможців, що йдуть. І на переможених, що лежать чи заміряються бігти. Але бачив він себе. Прокляття! От так би й він йшов... переможцем. Чому він не йде?.. Сказав Петлюра...

Так, так! Така думка в нього була — можливо, це була остання думка: повернути гвинтівку й стріляти — туди, назад?

Думки про те, щоб підняти руки й здатися, — не було: можливо, він просто не здогадався.

Матроси раптом почали падати в сніг і замахуватися. Вони кидали щось. Ах, гранати! Один за одним — кілька, багато вибухів виприснули понад окопом оборонців Крут, а деякі виприснули і в самому окопі...

І зразу матроси побігли. Глибоко в'язнучи в снігу, але стрибаючи широким кроком. Гвинтівки вони тримали на руку — вони йшли вже врукопаш, на багнет.

Але Флегонт вже не дочекався тієї хвилини, коли матроський цеп рине в окоп кривавити свої багнети.

Він упав лицем у сніг. Сніг був зверху пухкий, щойно припавий, а під ним — тверда скоринка насту. Обличчя Флегонта продавало скоринку й пішло глибше — в давній, залежалий, ніздрюватий, крихкий — фірновий, як написано в підручнику географії Іванова, — сніг. У цьому, спідньому, шарі снігу були вже зісподу проталини, відтулилки аж від землі. Можливо, то вже продихувала собі хід до сонця якась передвесняна рослинка — цибулинка проліска, наприклад...

Цеп матросів з лементом «ура» пройшов багнетами крізь окоп і покотився далі — за тими, хто ще намагався втекти.

Але таких вже лишалося мало...

Позаду, за навальним, переможним цепом матросів і червоногвардійців, йшли ще люди: теж матроси й червоногвардійці — робітники в шкурятянках, солдати в шинелях, селяни в кожухах чи сіряках. Це були здебільшого легкопоранені, які бігти з цепом вже не могли, але й залишити свій цеп не хотіли.

Зовсім позаду, тримаючи гвинтівку, наче вила, перед собою, плентався й зовсім підстаркуватий дядько в кожушку. Він скрушно хитав головою і скорботно позирав навкіл: на трупи, на червону кров на снігу. Через трупи він не переступав, а обережно обходив кожний.

Це був Оксентій Нечипорук. До Леніна в Петроград він не добувся. Поїзди не йшли. Віхола, мороз. Він при-

став до ешелонів, що з Брянська з матросами та червоногвардійцями прямували на Україну. Пристав не того, що зневірився чи охляв і хотів чимдуж повернутись додому. Ні, по правду до Леніна було ще далеко, а матроси сказали йому, що вже везуть Ленінову правду з собою.

І Оксентій пішов.

4

Горовиць з Івановим прощались біля дренажної штольні.

Іншого виходу не було — треба йти!

Обидва були без зброї і вигляду прибрали, по змозі, «стороннього», — щоб, бодай з ока, не виглядати повстанцями: Іванов надів свою, півофіцерського крою, бекешу, Горовиць почистив від бруду й крові студентську шинель і кашкет. Але руку не сховаєш — рука була на перев'язі, і крізь марлю проступала кров: вчора Сашу поранено в бою.

— Слухай, — сказав Горовиць, — а може, я все-таки візьму гвинтівку? — Він простяг руку до карабіна, що стояв прихилений до цямриння колодязя.

— Ні, ні! — сказав Іванов. — Тільки накличеш біду: зразу побачать. Та й навіщо? Коли б вже наразився на когось, все одно сам нічого не вдієш... А так безбройному, може, пощастить прохопитись...

Іванов проказав це зовсім непевно. Проскочити від Лаври аж на Поділ, коли набережна кишить гайдамаками й «вільними козаками», — хіба можна сподіватися на... удачу?... Але йти треба було все одно. Іншого виходу не було. Треба було йти: схилами, поза кущами — до Аскольдової або попід самим берегом по кризі...

Горовиць з жалем поставив карабін назад.

І зразу знову вхопив:

— Ні, я таки візьму!

Іванов мовчки взяв гвинтівку з рук Горовиця і прихилив назад до цямриння.

Вчора і навіть ще сьогодні зранку все було неначе добре. Залізничники творили справді героїчні діла: заволоділи вантажною станцією, захопили пасажирський вокзал, панували на Києві-Другому; а група Ветрова врізалась аж у центр міста: вулиці Жилянська, Марино-Благовіщенська, Дмитріївська, Галицький базар, навіть

частина Бібіковського — до Ботанічного саду — все це було вже під владою повстанців... Деміївські сполучились з Боженком і Васильківською виходили до Хрещатика, а через територію виставки — майже до Собачої тропи. Гайдамаків і «вільних козаків» притиснуто до самісінських дніпрових круч — у Маріїнському й Купецькому садах... Подільські теж не відставали: відновили здобутки першого дня і знову вийшли до Богдана Хмельницького і на Глибочицю. Центральна рада опинилась майже в оточенні. Хіба що з виходом на Лук'янівку й Сирець... Але й там шулявські, з Довнар-Запольським і Горбачовим, знову відбили політехнікум, встановили на його баштах кулемети і тримали Сирецьке поле під огнем, розвинувши водночас бойові дії й до Поста-Волинського. Вони — з одного боку, Симпсон з солом'янцями — з другого, скували підмогу Центральній раді в Кадетському гаю... Словом, контрудар повстанців дав чудові результати. Навіть обложені, виснажені до краю чотириденним боем арсенальці теж спромоглися зайняти Московську та Микільську. Перевага була, безсумнівно, на боці повстанців: за кількома сотнями повсталих у перший день вже піднялись тисячі, багато тисяч — робітників, приміських селян, навіть студентів, учнів, міщан... Саме тому й викинули білий прапор війська Центральної ради. Вони не капітулювали, ні, вони не клали зброї: вони пропонували оточеному «Арсеналу» перемир'я і переговори.

«Арсенал» погодився. Делегати арсенальського ревкому і зараз сиділи в Маріїнському палаці: переговорюються чи чекають на делегацію націоналістів, що раз у раз — на кожний пункт домагання повстанців — бігає радитися до Центральної ради. Можливо, на ранок і буде досягнуто якоїсь умови. Проте навряд... Повстанці ж зажадали багато: не тільки зняти облогу з «Арсеналу», а припинити бойові дії в цілому місті — визнати перемогу робітників.

Ревком «Арсеналу» наперед усвідомлював, що Центральна рада на це не піде. Але ревком хотів використати перемир'я, щоб виграти час: війська Коцюбинського вже сполучились з північною групою російських червоногвардійців і посувались від Ніжина та Гребінки на Бориспіль і Бровари. А другий гвардійський корпус хоча ще й не здобув Вінницю, однак бросовими ударними групами з лівого свого флангу гвардійці виходили і за

Калинівку, і під Козятин, навіть під Фастів. Швидше б гвардійці! Підмога гвардійців з тилу Центральної ради забезпечила б перемогу повстання!..

Та от...

Червона заграда стояла над лівим берегом Дніпра, і навіть крига, що скувала лютими морозами плин могутньої ріки, теж багрянилась і наче мерехтіла — де жовто-вогнистим, де фіалково-тьмяним, а під Броварськими лісами і ближче, по Слобідках, шугало полум'я. Горіли Слобідки і Русанівка, горіла Дарниця, горіло під Княжичами. Пожежа підступала вже до Вигурівщини і до Бортничів. У Броварських лісах гупали гармати й відлунювала кулеметна стрілянина.

Петлюра залишив фронт і з своїми «чорними гайдамаками» поспішав Центральній раді у Києві на допомогу. В Броварах просування Петлюри спробував затримати його ж таки, Петлюри, Наливайківський полк, приєднавшись до повстанців: ревком «Арсеналу» спеціально вислав туди своїх товаришів, щоб одкрити очі обдуреним козакам. Але «чорні гайдамаки» впали на наливайківців вдсятеро переважною силою: арсенальських посланців убили — допитував їх особисто, власною персоною, сам Петлюра, а полк... через одного розстріляли із кулеметів.

Тепер «чорні гайдамаки» палили усе вогнем: звідси, з-під київських околиць, виростав і набирав свої сили київський пролетаріат, а нині тут тулилися сім'ї київських робітників, що вмирили на барикадах. Гайдамаки пройшли вогнем і кров'ю Дарницю, вийшли до Слобідок і штурмували мости: крнгу побито розривами снарядів чотириденної артилерійської битви — і льодовим полем перехопитися до міста змоги не було.

Авіапарківці боронили мости. Але ж чи надовго вистачить сили і живих людей у героїчних авіапарківців?..

Іванов і Горовиць прощались біля дренажної штольні під Микільським монастирем. Ревком «Арсеналу» вирішив відрядити своїх посланців по допомогу. Горовиць викликався піти на Поділ: він, уповноважений урядом по організації повстання, мусить сконтактувати дії арсенальців і подільських; Іванову лежала дальша путь: пробитися залізницею на захід, до другого гвардійського.

Дивно, але в цю хвилину в цілому місті кипить бій, заграви пожеж стоять над околицями, розлючений ворог рветься з-за ріки, а вони, двоє, може бути, вже не поба-

чать ніколи один одного,— вони двоє, тут, у дочасному затишку, говорили між собою, немов на якомусь із вічних диспутів у клубі на Собачій тропі.

Іванов казав:

— Зрозумій, Сашо: ми діяли вірно, але ми діяли й невірно. Всі сили Київської партійної організації ми спрямували на те, щоб підняти маси для боротьби за Ради. Це вірно! Так і треба було робити. Коли заходило про справу національного визволення, то ми,— справедливо вірячи, що національне питання може вирішити тільки влада пролетаріату і реалізувати може тільки соціалістична революція,— ми ще дужче посилювали нашу боротьбу за владу Рад. І знову це було вірно!.. Та тим часом весь національний рух ми залишили поза нашою увагою, гірше — ми просто нехтували ним, бо, мовляв, він же від... буржуазної Центральної ради. Оце й було невірно! Бо він же й далі ширився — і від Центральної ради, і поза нею, як історична конечність,— а націоналісти з Центральної ради підбирали, підхоплювали. привласнювали його й... очолювали. От де наша непростима помилка! Бо фактично вийшло так, що ми самі відступилися від боротьби за національне визволення, і Центральна рада спромоглася хитро використати це проти нас. Йй пощастило потягти за собою не лише дрібну буржуазію, ба й крупну,— вона апелювала до інтелігенції, а за куркулем потягла де-де і несвідому ще, класово не розшаровану трудову селянську масу, демагогічно використовуючи наші ж, соціалістичні, заклики...— Іванов хвилювався: — Ми зробили злочин перед українським народом! І перед партією більшовиків. Ми порушили ленінську настанову...

Саша Горовиць вже давно поривався щось заперечити, власне — не заперечити, а навпаки — погодитися, тільки вістря гіркої, дошкульної критики спрямувати на себе самого: на свої невірні позиції, коли, досягнувши вже сенс помилки, про яку говорив Іванов, і жадаючи виправити її, впав у другу крайність — шукав способу знайти компроміс з Центральною радою. Але після кожного нового речення Іванова йому і заперечувати, і погоджуватися треба було по-інакшому — починав говорити одне, а вже відповідати треба було на інше. Нарешті, на останнє речення Іванова він таки прохопився.

— Але ж,— скрикнув Саша,— тим, що пішли були за Центральною радою, теж починають вже відкриватися

очі! Ще в липні піднялись полуботківці, потім і богданівці учинили заколот! А в Жовтневі дні з нами були і частина богданівців, і частина шевченківців. А тепер прийшов курінь сагайдачників, частина шевченківців, георгіївців та з інших полків... Повстали навіть наливайківці. А по селах... по селах Київщини і цілого Поділля...

— Вірно! — сказав Іванов. — Це, Сашо, вірно. І це — прекрасно!.. Але скільки ще залишилось за ними! Вони ще мають армію. А по селах...

Горовиць знову перебив:

— Невже ти думаєш, що ті півтисячі хлопчаків, що загинули позавчора під Крутами... Їх загингло п'ятсот, але прозріли п'ятсот тисяч, може, п'ять мільйонів... — Саша спинився: йому боляче було згадувати про п'ятсот загиблих у ворожих лавах юнаків. Адже серед них, у студентському батальйоні, лягли трупом і його однокласники, приятелі, з одного, київського, земляцтва товариші — разом здавали статистику Воблomu, разом бурхали на засіданнях старостату.

Іванов скористався з того, що Горовиць примовк, і рішуче урвав:

— Ми забалакалися, Сашо! А треба йти. Вже посутєніло — можна... спробувати...

Справді, небо вже зачорніло — від заграва по обрїю воно було особливо чорне в zenіті, і пїтьма тут, на правому березі темного, неосвітленого міста, стала від того особливо густа. Навіть сніги здавалися не такими вибіленими: де рудими, де синіми.

— Прощай, Сашо, — закінчив Іванов просто, наче прощались вони тільки до ранку, щоб завтра вранці почати новий день труда і боротьби. — Бувай! І... виконаймо кожний, що нам доручено. Я пішов...

— Бувай, Андрїю!

Вони міцно потисли один одному руки.

Іванов зразу пішов — звернув праворуч, до Лаври: Ци-таделлю, потім попід бастїонами, Саперним полем він вийде до залїзниці, тоді — до Поста-Волинського і — на Фастів. А там — другий гвардїйський. І з гвардїйцями — чимдуж назад, сюди...

Горовиць дивився Іванову вслїд. Сїрий силует Іванова хвилинку ще видно було на снігах провалля, потім він зник під мурами Лаври.

Саша перекинув ногу через цямриння — в штольню дренажного колодязя; підземним ходом він вийде на на-

бережну. А там, як пощастить, проб'ється і на Поділ.

Та Саша ще повернувся, взяв все ж таки карабін, закинув його за спину — і тоді вже пірнув у чорний отвір підземелля.

Він пробирався тісним штреком нахильці — електричний ліхтарик скупо світив не далі як за п'ять-шість кроків; тут було тепло — куди тепліше, як нагорі серед снігів і в мороз; навіть задушно і вогко — із стін сотилися краплі води. Саша пробирався, і в голову йому лізло всяке дурне. Наприклад, отут, за кладкою, за тонким шаром глини й піску, вже й «ближні печери» — і там покояться собі моші лаврських «святих», а лаврські патлаті ченці — теж з електричними ліхтариками, а не з восковими свічками, як удень при богомольцях-прочанах, — товчуться з баняками олії, «святим міром». Заливають масло у черепи «святих», щоб завтра удень, перед очима обдурених і приголомшених, у релігійному екстазі прочан з очей «святителів» текли їхні цілющі «сльози». А десь у дальній печері в цей час гримить друкарський верстат — і ті ж таки святобожні ченці... друкують проти повстанців листівки. Саша бродив по лаврських печерах ще гімназистом, а підземну лаврську погромну друкарню він — вже як член виконкомку Ради робітничих депутатів — опечатував ще Липневих днів. Звичайно ж, у ченців була не одна така друкарня, а може, й підземні схованки зброї... Коли ж кінець цьому проклятому штрекові? Саша вже задихався від нестачі повітря і заливався потом від задухи...

Але кроки Саша пильно рахував. Водоканальники дали точний обрахунок: тисяча кроків — і вихід.

Дев'ятсот, дев'ятсот п'ятдесят...

Ху!.. Саші вже йшла обертом голова. Ліхтарик він про всякий випадок загасив і тепер посувався в пітьмі напонащкі...

Неодмінно, неодмінно Саша проб'ється таки на Поділ, зв'яжеться з подільськими, зажадає, щоб вони сконцентрували всі свої сили для удару в цьому напрямку на Печерськ, на сполучення з «Арсеналом», і тоді спільними силами вони вистоять і проти військ, що наступають з центру, і проти Петлюри з «чорними гайдамаками» з-за Дніпра...

Дев'ятсот дев'яносто... Тисяча.

Справді, попереду наче вияснилося, наче мигнуло.

Сніг! Саша бачив сніг проти виходу з штольні біля водокачки!

І миготіло на снігу відблисками заграва задніпрянських пожеж...

А в цей час, користаючи з п'їтьми, що нарешті упала на підступи до «Арсеналу», завулками й дворами, що прилягали до західних мурів, йшли потихеньку Іван Бриль і Максим Колиберда.

Іван Антонович і Максим Радивонович вирішили йти в «Арсенал».

Там-таки були свої: всі арсенальці — як на роботі. Як же так, щоб усі були там, а вони — знову окремо? Ні, вони мусили бути таки з усіма!

Власне, старі й не говорили про це між собою. Вони тільки зиркали один на одного похмуро, навіть сердито, й мовчали. Але за чверть століття побратимства вони навчилися добре розуміти один одного і без слів. Вони мовчки звелися, мовчки взяли шапки, мовчки й пішли.

І брели тепер теж мовчки. Тільки знову зиркали один на одного. В п'їтьми вони не бачили, як зиркають один на одного, але знали, що зиркають, і — як саме зиркають: сердито, гнівно.

В Івана з Максимом, старих батьків, було в «Арсеналі» й діло до їх непутящого сина, Данила, Данилка, Данька: мала Тося благополучно розрішилась од бремені. І з'явився на світ син. Треба ж було сповістити таку радісну новину! Правда, відразу була виникла суперечка — як найменувати новонародженого? Іванові хотілося б — Іван, але з чемності, він, звісно, запропонував найменувати Максимом. Максимові кортіло — Максим, але він теж, звісно, запропонував наректи — Іваном. Кінець кінцем порішили — нехай буде: Данько, Данилко, Данило — на честь молодого батька Данька. Непутящий, звісно, архаровець, а все ж таки... героїчно воює за справу робітничого класу.

Іван з Максимом скрадалися. За плечима в них були торби — зібрали все, що нашкрябали по коморах Брилів та Колибердів: трохи пшона, трохи картоплі, десяток цибулин. Окремо — спеціально Данилкові — мами передали хвіст від оселедця і закам'янілий бублик: берегли ще від різдва. Від Тосі несли слова: вернись живий, Данилку, муже!.. І — в уривкові від пелени — пучечок волосинок. З маківки немовляти. Народилося з чубчиком. Козак!.. Нехай собі молодий батько потримає між пальців,

подивиться — знатиме, що син в нього є. Все ж таки в бою все може статися...

А Саша Горовиць нарешті видобувся на поверхню.

Довкола лежали сніги. Навпроти, за Дніпром, стояла заграда. Багряна і люта. Він дихнув глибоко, вільно — морозяним, аж гострокольним повітрям, — мало не задихнувся: закрутилася голова.

Карабін був за плечима.

Поза кущами Саша поповз униз — до стежки, що на набережню.

Намагався тихо-тихо, але морозяний сніг все ж таки порипував, схлипував, хрумтів під ногами.

І зразу зринуло з-поза кущів:

— Хто? Гей! Стій!

Другий голос озвався ліниво, байдуже:

— Та покинь... Хай... Пробирається якесь... додому... Сотні їх тут отак пробираються... Хай іде...

Тепер Саша вже бачив постаті. Дві ближче — зразу за кущами. Трохи далі — ще купка. Патруль! Вони придивлялись до постаті, що раптом виринула із снігів, з-поза кущів провалля. Сотні киян пробиралися нині, в ці бойові дні, отак з одного району міста до іншого: додому, чи з дому, чи за якоюсь іще людською потребою. Патрулі пропускали їх. Можливо, пропустили б і Сашу...

Але той же голос, який Саша почув першим, раптом гукнув:

— Ге-ге! Та воно з гвинтівкою!.. Сполох!

І враз у морозяній тиші заклацали затвори.

Саша зірвав карабін з плеча. Поранена рука заболіла від рвучкого поруху.

— Стій! Руки вгору!

Саша клацнув запобіжником і вистрілив перший.

Та вже гриміли постріли — п'ять, десять, двадцять. «Невже не проб'юєсь?! Треба ж, треба!.. За всяку ціну треба! Зв'язок... щоб спільно... щоб перемогти...»

Багато куль вп'ялось в Сашине тіло — в груди, в голову, скрізь.

Саша впав.

А вони вже наскочили. Багнети вхрясли в Сашине, мабуть, неживе тіло. Шабельні леза полоснули по плечах і голові — вже неживого...

Колія лежала двоколійна — і це був єдиний шлях на Київ... Зайти поза залізницею, з лівого флангу — через Хмельник на Бердичів і Житомир, — путь удвоє довша і вдсятеро триваліша: брести по зимовому засніженому бездоріжжю з артилерією, зарядними ящиками, обозом першої черги... Зайти з правого флангу — на Турбів, Погребище, до Білої Церкви, — путь удвоє коротша, але саме тут, від Житомира аж до Сквири, — перетинаючи і залізницю на Київ, відтинаючи й підступи до Білої Церкви, — стояв заслінний корпус Скоропадського: сімдесят тисяч багнетів, панцирники на залізниці, кожне містечко — артилерійський форт, в кожному селищі — кулеметні застави.

Ні, йти на Київ можна було тільки залізницею. В лоб. Мечем розтяти корпус надвоє. І — прохопитися!.. Нехай замикають позаду: доведеться тоді далі йти з боями вперед, а позаду відбиватися теж боями.

В світовій трирічній війні на фронті такого ще не траплялося. Але ж тепер була війна громадянська, і фронт був скрізь.

Кінець кінцем другий гвардійський теж мав шістдесят тисяч багнетів проти сімдесяти.

Але сімдесят тисяч заслону націоналістів стояли витягнуті суцільним фронтом, а шістдесят тисяч наступу — полками, батальйонами, навіть ротами — розтіклися по цілому Поділлі: від річки Мурафи до верхоріччя Бугу. Це ж вони, гвардійці другого, стали оплотом боротьби за владу Рад на цілому Поділлі — створили між лінією фронту та Києвом радянський плацдарм. Це була чимала послуга справі перемоги революції на Україні, але саме в цьому було нині й джерело труднощів: в ударному кулаку був хіба що один Кексгольмський полк, ну, ще окремі групи волинців, артдивізіон, кінна розвідка, підривники... П'ять-шість тисяч од сили...

А депеші з Києва надходили одна за одною:

«Без вас не можемо почати повстання. Не можемо не почати повстання — чекаємо допомоги... Повстання почалось — сили ворога переважають: поспішайте!.. Держимось на останній межі... Не вдержимось...»

Корпусний комітет вирішив: іти!

Жалюгідним проти сил заслону «кулачком» пробивається в лоб по залізниці: Вінниця — Калинівка — Қозя-

тин — Попельня — Фастів. Водночас ослабляти опір противника, дезорганізуючи йому тили та відтинаючи його передові позиції від головних сил.

Для відтинання передових заслонів та дезорганізації тилів гвардійці вирішили створити ударні диверсійні групи — по двадцять-тридцять бійців. Завдання: зривати колію позаду панцирників, рвати зв'язок, бодай знімати паніку...

Дем'ян Нечипорук вийшов з першою ударною групою.

Поночі, в пургу, без доріг, по коліна в снігу поверх замерзлої брилами ораниці група вийшла на відтин Вінниці під ручай Десенку. За мостом — півгони в напрямку на Вінницю — стояли панцирники: один, два, три. Залізних громад не помітно, пригашено й сигнальні ліхтарі, але ж світить жар з піддувал, вогнистою мерехтливою плямою відбиваючись унизу, на засніжених шпалах колії. Три мерехтливі вогнисті плями світилися на насипу, на дистанції одна від одної сажнів із двісті.

Дем'ян видобувся на насип плазом: в зубах — шнур, в обох руках — «ладанки» з динамітом. Домовлено так: коли вибух розкотиться луною по долині, — а в морозяну ніч чути його буде за десять і більше верст, — групи зліва і справа кидаються на полустанок за мостом. Полустанок треба здобути або бодай створити паніку аж до Калинівки! А на панцирники — Дем'янові кулемети. Добре, коли під паніку пощастить захопити. А ні — однаково вони у цей бік мертві: колії в них позаду вже не буде... А тим часом головні сили ударять на відрізану Вінницю.

Дем'ян не колував баласт під шпалами — земля промерзла надто глибоко, він вигрібав тесаком сипку ринь з-під самої рейки. Двоє допомагало йому зліва і справа. Потім зачхали в заглибину «ладанки».

— Котіться! — наказав Дем'ян, важко відсапуючи. Паря з вуст відразу сідала на груди шинелі, на комір, на власні вуста густою голчастою памороззю.

Напарники покотились з насипу в діл. Як качаються з снігових пагорбів, бавлячися, хлопчачи — котком, з боку на бік. За мить вони вже обкачалися в сніг, як снігові баби: ще мить — і живих котків уже не видно крізь пелену пурги. Але Дем'ян почекав ще кілька секунд: щоб хлопці встигли відбігти бодай кроків з сорок — шнур він умисне підкоротив.

Як тихо було навкруги!.. Лише іржуть коні біля полустанка, хтось виводить пісню, під панцирниками приглушено сопуть паровози. Та вітер січе снігом у лице. І все ж таки тиша. Як святого вечора або під водохреще у рідній далекій Бородянці: десь під Дружною виводять дівчата колядки, іржуть коні у стайнях графа Шембека в економії, а він, Дем'ян,— ще не в війну, ще й не солдат,— чекає поза церквою: от-от має надійти Вівдя. І підуть на вечорниці — віск топити, курці підсипати загадане зерно, дивитися в люстерко та в миску з чистою водою: кому що судилося і кому хто... суджений... Зачалася чи не зачалася у Вівді... дитинка?.. Ет, і побачення з любою молодницею було: з приходу — в бійку, з бійки — до комори на пересхов, тільки годинку й побули притулившись... А там знову в корпус, в полк, в комітет — у бої...

Дем'ян припалив шнур — і зразу, котком, чимдуж з боку на бік, сніговою бабою, покотився під насип.

Вибух виприснув в небо, коли Дем'ян був уже сажнів за півста від насипу. Війнуло бурею в снігових закрутах, сипонуло рінню, крижинками, піском.

— Ну, от...

Дем'ян звівся знову на рівні — виявляється він таки припав у сніг під вибух — і свиснув. Свиснув у тиші. Негайно ж відсвистало з усіх боків: хлопці були напоготові.

— Кулемети! — подав голос Іван.

Кулемети ударної, диверсійної групи гвардійців загуркотили.

Та вже стугоніло і з панцирників, і від полустанка. Мороз брав за вуха й за пальці. Аж заходили зашпори.

Другий гвардійський боровся відразу і за Вінницю, і за Київ.

Січень, 2

ІВАНОВ ПРОГОЛОШУЄ РАДЯНСЬКУ ВЛАДУ

1

Іванов проголошував Радянську владу:

— Контрреволюційну Центральну раду оголошую поваленою!..

— Ура!..

— На Україні віднині буде тільки влада Рад робітничих, селянських і солдатських...

Йому не дали закінчити. Люди гукали далі самі. Люди зривалися з місць. Тупотіли в захваті ногами. Падали один одному в обійми.

Іванов стояв на трибуні, схвилюваний. Думка шугала в голову лише одна: а в Києві? В Києві як? Коли б швидше таке й у Києві! Коли б швидше... в Київ!..

Величезний зал Вінницького театру вирував. Солдати, червоногвардійці, робітники, селянські повстанці, старі люди, молодь. Годину тому останній полк Центральної ради поклав зброю. Емісари генерального секретаріату, губерніяльна національна рада, орударі угодовської Думи, командири націоналістичних загонів сиділи під вартою в розкішному мармуровому, графа Гейдена, концертному Білому залі.

Другий гвардійський корпус після важких боїв — силами артилерійського дивізіону й полків Кексгольмського, Литовського та Волинського — здобув Вінницю.

Зал бурхав, а Іванов стояв і прикидав: Калинівка, Козятин, Попельня, Фастів... боже мій, скільки ще йти та йти до Києва! А там же повстанці тримаються п'ять діб — без допомоги, без боеприпасу, без їжі, без сну. Там спливає кров'ю обложений лютим ворогом... рідний «Арсенал».

У цю хвилину в президії урочистих зборів сталось якесь заворушення: з-під куліс крізь натовп пробивався молодик у кашкеті з жовтими кантами — телеграфіст. Він розмахував руками — і всі в президії повертали до нього голови, схоплювалися з місць. Напливав зацікавлений гомін і з зали.

— Що так! Що там таке?

Може, гайдамаки знову прорвались з Тиврова, Турбова чи Вороновиці?

— Козятин... Козятин... — чулося лишень від стола президії.

Але телеграфіст пробився вже на авансцену. В залі стало тихо, як у лісі.

— Товариші!.. Козятином... у повстанні... оволоділи козятинські залізничники. Козятин, товариші, наш!..

Телеграфіст вигукнув це — і заплакав.

Іванову обертом пішла голова. Козятин — наш, отже, до Козятини не треба йти в боях: сідай в ешелон — і за

годину там! Шлях на Київ ставав вполовину коротший!.. Тільки ж сотня верст до Києва!.. Боже мій, ще аж цілих сто верст у боях проти скаженого опору противника!..

Іванов сплигнув з трибуни. Де командири Кексгольмського, Литовського і Волинського полків? Де представник корпусного штабу? Де члени ревкому?.. Нехай вінничани вже радіють самі, самі налагодять і Радянську владу на місцях, а йому, Іванову, треба в Козятин!.. Ти — начальник станції? Паровоз мені! Ну, нехай дрезину!.. Що — краще панцирним поїздом? А ти хто такий?.. Ах, командир гвардійського панцирника? Друже, браток, товаришок, так ти ж мені зараз якраз і потрібний!.. Полки вантажитимуться в ешелони, а ми з тобою — вперед! За годину будемо в Козятині! Невже аж півтори години?..

Верхи — перший раз у житті на коні — Іванов галопом прискакав на станцію. Ще кілька хвилин — і панцирний поїзд гвардійців рушив!.. Під Кексгольмський полк тільки ще подавали порожняки, а гвардійський панцирник вже проминав, не спиняючися, станції і роз'їзди.

Іванов був у будці машиніста. Піддай пару, друже, брате!.. Жару? Вогню?.. Іванов вхопив лопату — і з кочегаром, у дві лопати, підкидав у топку вугілля. Годі, годі — забагато, зіб'еш огонь!..

Іванов кинув лопату, підняв панцирний люк над машиністським вікном і дивився вперед.

Телеграфні стовпи, шеренги тополь, будка, переїзд, над посадками захисної смуги кружляє гайвороння, знову переїзд, будка, молькнула якась станційка — панцирник гув, гримів, деренчав і лящав усіма своїми панцирами. Де ж Козятин? Чи ж скоро той чортів, милий, проклятий, героїчний, любий Козятин?!

Морозяний вітер паче дрібним скаляям поривав у лице, але Іванов не почував. Думав: козятинські залізничники нехай стають міцною обороною — на випадок якогось наглого удару з флангів. Адже справа, в Ружині та Вчорайшому, ще гайдамаки. Та й зліва, в Бердичеві, — теж. А гвардійці — колоною по залізниці — на Попельню. Може, пощастить ще до вечора, ще сьогодні?.. Тоді завтра — Фастів. І завтра ж — неодмінно не пізніше як завтра — на Київ!.. Ах, коли б можна було ще сьогодні. Адже завтра — вже шостий день. Що там, як там — в «Арсеналі», в Києві?..

Ні, кексгольмці нехай наступають, а він, Іванов, умовить командира панцирного поїзда вирватись уперед! Прямо в розташування ворога! Здобути Попельню з наскоку. Або бодай посіяти паніку. Наспіють кексгольмці — і панцирник знову вирветься вперед. І тоді можна встигнути до Києва ще сьогодні — на кінець дня або надвечір.

Іванов дивився на годинник, зиркав на небо. Сонце хилось до заходу. Годинник показував: п'ята година. Чорт! Дні вже побільшали, але все ж таки день був ще надто короткий, зимовий день. Ну й нехай!.. А хіба не можна вночі? Вночі буде ще більша паніка...

Коли б тільки ніде не зірвали колію...

Господи! Як же повільно посувається поїзд!.. Скільки? Сорок верст? Межа для важкого панцирника?.. Друже, брате, товаришу, давай через межу, давай через усі межі: треба ж поспіти киянам на допомогу!

2

Отже, був шостий день повстання — п'ятий день облоги.

Пам'ятників цьому дневі у Києві три: постріляні, пощерблені мури «Арсеналу»; гарматка «гочкіс» на п'єдесталі навпроти — з неї арсенальці випустили свій останній набій; могила на кручі над Дніпром, — щоб було видно, було чути, як реве ревучий.

Сьогодні історія бачить, яку тоді зроблено помилку. Але тоді то не була помилка. То було велике і величезне історичне діяння. Одчайдушність? Нехай. Але то була мужність борців революції. Сліпий ентузіазм? Ні. То була незламна непримиренність революціонерів. Не схилимось ворогові — ні! Не покладемо зброї, піднятої за робітничу справу! Тут — в «Арсеналі», там — у цілому Києві, по всій Україні: за світову соціалістичну революцію! На арену історії прийшов новий клас — і він віднині вершить судби світу! Це — ми. Владу — нам!

А помилка — трагічна помилка — полягала ось у чому.

Делегація, вислана арсенальцями для переговорів, так і не повернулась. Ніхто ніколи не побачив товаришів і не почув про них нічого. Невідомо, де перетліли їхні кості.

Арсенальці пішли на перемир'я для того, щоб зміцнитися собі. Але й націоналісти не були ликом шиті. Вони

теж запропонували перемир'я та зволікали з переговорами, щоб похилити вагadlo терезів на свій бік. З осадних довкола «Арсеналу» загонів вони вивільнили добрих три чверті і кинули їх проти інших районів. План операції розробляли досвідчені військові спеціалісти. В штабі — тепер, по оголошенні самостійності УНР, «міністра війни» українського соціал-демократа Порша, — працювали бойові генерали російської армії, штабісти ставки Південно-Західного фронту, військові радники союзної французької армії. Розрахунок був такий: пригнітити опір інших районів, збити їх наступальну ініціативу або й зовсім ліквідувати вогнища заколоту, і тоді всіма сконцентрованими силами — ще й за допомогою наспілого з-за Дніпра Петлюри з «чорними гайдамаками» — обрушитись на опорний пункт повстання: «Арсенал». І загасити все багаття, всю пожежу...

Проти подільських рушила добірна частина: «січові стрільці». З польовими гарматами, мінометами й кулеметами. Лягаючи трупом, подільські повстанці змушені були відійти на Куренівку й Пріорку. На шулявських упали «вільні козаки» й свіжий полк імені Гордієнка, що якраз підійшов з заходу, з Ірпеня, шойно прибувши з-під Мінська, з Західного фронту. Шулявці опинились між двох і трьох огнів: з Бібіковського, з Сирця і від Борщівки.

З залізничниками націоналістам не поталанило. Проти залізничників сили були найбільші, рештки — ті, що не приєднались до повстанців, — богданівців та полуботківців, полк імені Грушевського, Чорноморський курінь, автопанцирний дивізіон, зведений батальйон офіцерів-росіян, залишки «куреня смерті», відділ з донських та кубанських козаків — з команди «одужуючих», що затримались у Києві по госпіталях і не виїхали ще на Дон та Кубань. Але й залізничників було найбільше, а головне — вони діяли кількома групами: вокзал, Головні майстерні, депо, Київ-Перший, Київ-Другий, ще й деміївці та загін Боженка. Гайдамаки кидалися на кожний осідок — кожна група залізничників відтягала на себе значні сили, — і скрізь гайдамаки відкочувались назад. Тільки група, що прохопилась під «Арсенал» з Васильківської і вже сполучилась була з авіапарківцями, разом з Боженком, що проривався вже й в самий «Арсенал», змушена була залишити свої фортеці — завод на Прозорівській, вісім, та костьол Шептицького —

і поспішати на Деміївку. На деміївських та солом'янців впала ще свіжа підмога націоналістам — ар'єргарди корпусу Скоропадського, що під тиском другого гвардійського на його авангарди відходили з Василькова через Жуляни. На Деміївці і в Голосіві розпочались особливо запеклі бої.

Націоналісти, правда, вже вивільнили одну сотню «січовиків» Мельника — на Подолі, вивільнили з-під політехнікуму Чорноморський курінь — і могли б посилити наступ і на осідки залізничників. Тим паче що Київ-Перший, і Київ-Другий, і деміївці з авіапарківцями вимушені були основні сили кинути до мостів через Дніпро: мостами вже йшли в багнет юнкери й полк Гордієнка та рубали шаблями «чорні гайдамаки», а позаду, на білому коні, гарцював і сам Симон Петлюра. Та націоналісти поспішали, — щоб не очутився «Арсенал» і не вдарив петлюрівській гвардії з флангу: вони не знали, що в кожного арсенальця залишився тільки один патрон у люфі гвинтівки і тільки по одному набою на гармату. Вони знали, що арсенальці не спали п'ять діб, але не знали, що три доби не їли й не пили. І вони залишили тим часом проти осідків залізничників тільки заслони, а всіма силами — тисячі гайдамаків — чимдуж пішли знову в атаку на «Арсенал».

В «Арсеналі» половина оборонців лежала вже мерзлими трупами під барикадами або по цехах — конали пораненими, в пропасниці. Та й чимало живих теж вийшло вночі з «Арсеналу»: вони наважились пробиватися на сполучення з авіапарківцями та деміївцями, щоб ударили петлюрівцям на мостах у фланг. В «Арсеналі» залишилась лише чверть його оборонців — п'ять діб без сну, три дні без їжі й води; огнеприпасу — тільки те, що в люфі гвинтівки, в замку гармат.

Ревлі десятки гайдамацьких польових гармат, десятки кулеметів звідусіль — і накривали арсенальське дворище суцільним свинцевим небом. Потім тисячі гайдамаків кинулися в багнет.

Арсенальці відбили цю шалену атаку. Кожний вистрілив тільки раз — останнім патроном, кожна гармата дала лише один постріл — останнім набоем.

— Битися до останнього!.. Остання куля — ворогові, не собі! — такий був останній клич арсенальців.

Осадники відкотились, примовкли.

Це була страшна тиша. Надходив світанок.

Під мостами, за урвищами, над Дніпром, стугоніли кулемети деміївських, солом'янських і авіапарківців. Але пориви підранкового вітерця приносили звідтам вже й лемент «слава» — і лемент той все наближався і наближався. На мостах. На передмості. На набережній... А кулемети оборонців переправи вже за набережною, за Видубецьким монастирем, на Лисій горі. І затихають в ущелині залізничної колії: Київ-Другий, Деміївка... А «слава» — лемент петлюрівців — ще ближче: в Лаврі, в Аносівському парку, на Микільській...

Атакуючі перешикувались — і знову кинулись в атаку. Тепер вже атака йшла кільцем, і кільце ставало меншим, меншим, а лави атаки — щільніші, густіші.

За тисячу кроків, за п'ятсот, за сто...

Арсенальці відчинили браму і вийшли.

Розсвінуло.

Це було на світанку двадцять першого січня.

3

Ці хвилини описали учасники і очевидці — їх записано кров'ю і на скрижалях історії українського народу.

На сторінках твору красного письменства ми не дозволяємо собі вдаватись до докладного опису.

Лише коротко нагадаю дітям і онукам.

Передня лава лягла під кулеметами. На тих, що були за нею, гайдамаки кинулись з багнетами.

Одночасно гайдамаки всотились крізь усі брами й проходи на дворище «Арсеналу». Тих, що не вийшли ще, стріляли на місці. Поранених витягали з приміщень у двір і тут рубали шаблями. Або й не завдавали собі труда — тягти: приколювали багнетом, де лежав.

Дівчат, що ходили коло ранених, витягли в двір, роздягли догола, кинули обличчям у сніг і сікли нагаями. Поливали водою — і бились об заклад: зразу замерзне чи згодом?

Така була розправа в дворіщі «Арсеналу».

А на вулиці, за брамою, під мурами «Арсеналу», вишикували тих із бійців, котрих ще не постріляли, не покололи і не порубали.

Кулемети проти них поставили під брамою казарм постріляних вже і наколотих на багнети — повстанців-понтонерів.

Але розстріляти затрималися на мить: біля брами понтонерських погромлених казарм, під пам'ятником Іскрі і Кочубею, саме відбувалася зворушлива зустріч трьох: Петлюри, Коновальця і Мельника.

Обіймались. Трусили один одному руки. Кидали шапками об землю. Гукали «слава!».

З'явився оркестр і грянув «Ще не вмерла».

А Україна вмирала...

— Ще не вмерли? — гукнув Петлюра і знову скочив на свого білого, з стаєнь Дубровського заводу, огира. — Так нехай вмруть!

І з коня — величаво — подав знак кулеметам: стріляти! На тих, що вишикувано під мурами.

А довкола шумував натовп.

Невідь звідки.

Печерські — брати, батьки й діти тих, що стояли під мурами. І не печерські — кияни. Вони збіглися сюди. Невідомо, що їх привело. Жалощі. Горе. Жах. Невідомість. Випадок.

Але натовп шумував і кинувся до Петлюри з благанням: не треба, не треба!

— Стріляти! — верещав Петлюра.

Кулеметники потягли стрічки із цин.

Люди ридали, люди падали зомлілі, качалися в снігу в нападі одчаю, ставали навколішки і благали: не стріляйте хоч цих!.. Вони ж билися за своє! Вони ж — герої! І вони — люди! Не стріляйте, нелюди!

Стріляти!..

В цю хвилину підкотив автомобіль «рено» з прапорцем союзниці Франції.

Три французи — консул, абат, полковник — вийшли з машини.

Вони теж прибули на бучне свято Петлюриної перемоги.

Петлюра сидів на коні з піднятою шапкою в руці, щоб махнути і дати останній знак — до пальби і убою. Кулемети вже були готові. Прибуття галантних гостей затримало його руку в повітрі.

Високі гості підійшли, урочисто вітали й висловлювали свої поздоровлення.

А натовп лементував і ридав, а арсенальці стояли під мурами і гукали: «Тирани! Кінчайте вже!..» А кулеметники-гайдамаки чекали на останній знак.

Очевидно, між галантними французами і паном Петлюрою відбулася така розмова:

— Глибокоповажаний мсьє Петлюро...

— Сину мій во Христі...

— Брате-каменяре, ім'ям нашої ложі...

— Не робіть цього, навіщо це вам?.. Адже чутка піде далеко — що не в бою, а тільки з помсти... вже коли відгримів бій... Знаєте, серед гуманних кіл, і зокрема у нас у Франції, це може справити... прикре враження... І ваш престиж...

Петлюра надів шапку на голову.

Коновальцеві він одмахнув рукою.

Мельник подав команду своїм кулеметникам:

— Годі!.. Вільно...

Але Петлюра ще наказав:

— У каземат! Усіх! Кожного судитиме військово-польовий суд!

Знову заграли «Ще не вмерла».

4

Фіалек опинився серед тих, кого ще не постріляли й не порубали і тепер гнали Микільською — на гауптвахту.

Незвично і дико виглядала рідна Микільська вулиця — невже й цілий Київ такий? Дрібні будинки погоріли або розвалені вибухами снарядів. У більших, багатоповерхових, зяяли величезні вирви. Жодного цілого, заскленого вікна. Дерев розколоті або порізані кулеметними чергами. Телеграфні стовпи й ліхтарі повалено. На тротуарах і брукові — трупи: і червоногвардійські, і гайдамаків з шликами... А їх — дві чи три сотні людей — чвалають натовпом, оточені гайдамаками на конях з оголеними шаблями. Сиве захмарене небо нависало низько — мороз спадав, і сніг під ногами і довола був не білий, а рудий, в кривавих плямах: потолочений кінськими копитами, залитий кров'ю поранених і забитих.

Люди брели спроквола: більшість поранені, усі виснажені, усі пригнічені. Поразка!.. Смерть друзів і товаришів. І попереду тільки власна загибель...

Заходила відлига, але й мороз не відступав — під ногами було слизько: вимучені люди підковзали, захитувались і падали.

Тих, що падали, добивали прикладами чи рубали шаблями.

Потім прибасував гайдамацький старшина на коні і вчинив гвалт:

— Чому натовпом? Чому отарою? Ану, шикуйсь по чотири!

Вишикувались.

Кілька, шикуювавшись, впали. Їх прикололи багнетами.

— Ногу! Ать-два!..

Пішли «в ногу». Кілька зашпурхнулось і впало. Добибли.

Фіалек ішов і дивувався. П'ять діб не сходив з барикади. П'ять діб під канонадою — сотні гарматних розривів навкруг, безперервна злива куль, весь час у найнебезпечніших місцях — і навіть не поранений! Не бере куля! А жаль...

Фіалек був велетом — два аршини дванадцять вершків, призивався в гренадери, завжди стояв правофланговим — і тепер аж височів над усіма, серед похилих, скулених, пригнічених товаришів. Йшов рівний, високий, ставний, гордо звівши голову: вмирати так вмирати — ще з Феліксом Дзержинським, коли зачинали революцію в Лодзі й Варшаві, присягли: за революцію вмремо, високо піднявши голову.

Та височенний в'язень дошкулив старшині, що полюбляв в усьому порядок.

— А чого там виткнувся зависокий, як той вітряк на белебні?.. Ану, вкоротить там його, кому ближче! Втніть йому головешку! Нехай, хоч і без голови, а рівно з усіма іде — не порушує артикула!

П'яний регіт — гайдамаки були один в один п'яні — зустрів чорний дотеп шибеника. Один гайдамака замахнувся шаблею.

Фіалек дивився йому просто в очі — дрібні очиці між запухлими з перепоею червоними повіками — і голови не схиляв. Однаково як вмирати: все одно — вмерти!

Гайдамака вилаявся і рубонув.

Та погляд Фіалеків — гордощі, ненависть і зневага — вразив зухвальство ката, і рука його схибла.

Лезо прийшлося по рамені і розтяло ключицю навпіл до грудини.

І велет йшов далі. Скосив тільки очі на невдачу рубанку. Кров парувала на ватянці. Всякий інший упав би й зомлів.

Гайдамака пошаленів і замахнувся вдруге. Та тут старшина подав команду:

— Ану, бігом! Марш-марш!

І люди побігли.

Побіг і Фіалек. В крові. Випростаний, осанистий, гордий. Тільки правицею підтримував відрубану ліву...

Зразу позаду Фіалека трусив підтюпцем Іван Антонович Бриль.

Хай люди не повірять, але й він вистріляв свої обоими на барикаді. І це, мабуть, вперше за життя Іван Антонович ні над чим не роздумував, ні про що не філософствував. Дали гвинтівку — взяв. Показали, як стріляти, — стріляв. Чи влучив? Хто й зна! А дуже кортіло влучити... Тепер старий Іван все кляв себе й кляв:

— Дурень! Ах, і дурень же з мене, старого та нерозумного!.. Треба ж відразу було піти. А то надбиг у свинячий голос... Та коли б усі разом звелися, — хіба ж оця... петлюра встояла б проти нас, пролетарів? Ми ж таки сила — пролетарська солідарність!

А що зараз вмирати, про те Іван не думав.

От тільки як там тепер обернеться Меланя? Душевну дружину послав йому господь бог чи, тьху, від природи вже так склалося. Стільки ж тієї малечі на руках... Хіба що допоможе Данько, якщо залишиться живий. А не залишиться, Мелані ще й невістка з онуком на руки...

Про Данила Іван не турбувався. Геройський пролетар. Правильний хлопець. Отак, за ним, і йому, старому дурневі, слід би чинити... Данило з групою молодих пішов у тому загоні, що вирішив з'єднатися з авіапарківцями. І з'єднається, щоб ви знали! Коли буде живий. А загине, так за революцію! Слава йому і вічна пам'ять. А не загине, таки побудує соціалізм. Можете вже Іванові, старому дурневі, вірити!..

За побратима Максима Іван тривожився. Старий дурандас і собі ув'язався за молодими та одчайдушними. Сказав, тетеря, що не може всидіти на місці — нехай і на барикаді. Сказав, що душу його пориває в бій. Хоч би й голіруч! Тільки б ворога бачити в лице й заплювати йому очі. Отим сучим, клятим, триклятим самостійникам-націоналістам, бо вони й його, бідного, мало з ума-розуму не звели!.. Тепер мусив бити, трошити, нівечити чим

попада, що б там не трапилося напихваті,— хоч би й жменю піску в очі!..

Нагай боляче шморгнув старого Івана по плечах.

— Гей, ти,— горлав п'яний гайдамака,— чого відстаєш? Чи встромити тобі залізного шпичака у пупа?

Іван побіг дужче, над силу. Був кремезний, гупати молотом — гупав би ще років з двадцять, але ж бігати забув: років сорок, від парубоцтва, вже не бігав. Серце калатало в грудях, мало не вискочить, дихати не було чим, перед очима мигтіло зеленим і червоним...

Та вже, нарешті, і край. Губерніальна гауптвахта. Гайдамаки періщили на прощання своїх підопічних нагаями — здавали варті — й скакали геть: далі, дорубувати повстанців — на залізниці, на Шулявці, на Подолі..

Варта була з козаків пішого полку — з гордієнківців, що прибилися рятувати Україну аж із Західного фронту. Це були понурі, збентежені нежданою битвою в Києві селюки: насмикані з різних частин Західного фронту і зведені в один український загін. Гайдамацький старшина, передаючи їм арештантів, так їх напутив:

— Гей, хлопці-молодці! Не майте жалості до цих падлюк! Бийте їх! Катуйте! А зухвалитимуться — убивайте без душі! Псявіра, зрадники — повстали проти ньєкки України!

І поскакав.

Іван якраз захитався — голова йому обертом ішла після біганини, ледве віддишував. Козак — понурий, лихий, зарослий щетиною дядько — замахнувся на нього прикладом.

Іван зіщулився, простогнав:

— Чоловіче! Май совість! За віщо ти мене вбивати меш?..

Українська мова арештанта спантеличила козака. Він опустил гвинтівку. Їм сказано, що повстання проти України учинили кацапи-більшовики, бо всі більшовики — кацапи, а всі кацапи — більшовики.

— Тю! То ти з наших? З українців? Чого ж тебе сюди затаскали? Під руку трапив? По дорозі на вулиці зайняли?.. Ану, йди собі геть...

Йти? Як так іти? А інші залишаться тут? На кров, на муки, на тортури і смерть? Ні, він з усіма!..

— Не піду! — огризнувся Іван.— Я тут за діло.— Він уже гнівався на себе, що заприснвся, що змалодушничав перед ворогом.

— За яке діло?

— За участь у повстанні! — гордо сказав Іван. І почав сатаніти.— За нашу робітничу, пролетарську справу! За владу Радам! За соціалізм і смерть капіталістам, поміщикам!

— Тю! — Дядько в шинелі, оброслий, похмурий, придивлявся вражено.— То ти українець?

— Авжеж! Тільки — за міжнародну солідарність!

— І — проти панів, поміщиків?

— І панів, і поміщиків, і всієї світової буржуазії!

— Тю... Ото бісова кров!.. А я за що ж?

— А я знаю! — сатанів і сатанів Іван.— Гицелюга ти! Щоб ти знав!

Козак стояв, аж стерявшись. На лайку навіть не зважив:

— Тю... Таж і я, і хлопці — ми теж проти панів і поміщиків. За те й пішли, щоб на Україні була наша влада. І щоб Радянська була. Чисто вся — знизу догори. Аж до Центральної, котра рада...

Тепер «тю!» мовив Іван.

І плюнув.

Перекапустилося все на світі! Народу, народу скільки — в оману ввели! Провокація! От чортові, лисого дідька, відьомського поріддя, прокляті провокатори-самостійники...

— Мітинг давай! Давай мітинг! — вже вкрай посатанівши, зарепетував Іван Бриль.— Людям очі відкрити!..

Його над силу заштовхали в камеру гауптвахти: був кремезний під свої шістдесят...

5

Марина — гола, задубіла, скривавлена — сиділа в рудому від крові снігу. Біля неї метушився батько — доктор Гервазій Опикійович. То накривав плечі скинутим із своїх пальтом. То кидався мацати і рахувати пульс. То тицяв у рот якісь таблетки. І все приказував, благав:

— Ходімо!.. Додому мерщій!.. Донечко!.. Замерзнеш у снігу... І така втрата крові... Не зможеш?.. Я допоможу... Я поведу... Я понесу... Або люди... Гей, люди, люди, допоможіть!.. Вона ще жива!.. Дихає... Донечка... Це моя донечка... Допоможіть, руки цілую...

Марина сиділа непорушна, — підвівши плечі, спершись

на руки,— дивилась великими чорними очима перед собою і не вставала, не озивалася. Кров цебеніла з посіченої шомполами спина.

Що бачили її запалі очі? До чого прикипів чорний погляд?

Бачили все. І себе саму бачили. Чорний погляд закипів ненавистю. Ось воно як!.. Так ось воно як!..

Посічена спина не боліла: чи примерзла, чи не до того.

Боліла душа.

І пік сором.

За все соромно. Соромно, що догола роздягли, що знущались з тіла, що насмілились — боже, немає в світі більшої ганьби і образи! — сікти: як невольницю, як раба, як пса... Соромно, що сумнівалась, вагалась, зневірялась і знову вірити починала... В що вірити? В неправду, в брехню, в облуду!.. Соромно, що — «розумниця» така, освічена, ай-яй-яй, скажіть на милість, із «свідомих» таких! — не побачила, не зрозуміла, не усвідомила зразу наперед!.. І... боже мій! Як вона зараз себе тяжко зневажала! Хотіла шелотіти, але уста не ворушились, казала собі тільки самій: «Так тобі й треба! Так тобі й треба! Ідіотка...»

— Донечку... доню...— плакав Гервазій Оникійович.— Я сам тебе на руки візьму... От зараз надійдуть люди... допоможуть...

Гервазій Оникійович — хоч вірте, хоч не вірте — теж був з оборонців «Арсеналу». Правда, придибав лише в останню ніч. Шукати дочку: пацієнти казали — бачили в «Арсеналі». І ще пацієнти казали: там постріляних — тьма, стікають кров'ю і нема помочі, нема жодного доктора... А ваша доня — серед дівчат, що за санітарів там... І доктор пішов. Не пішов,— а поповзом, на старості літ, поміж яруг, поза кущами,— так пробився. Війну він заперечував, тим паче класову, і повстання ніяк не похвалював, навіть засуджував. Але ж що поробиш: війна таки є, повстання — факт, і люди гинуть, стікають кров'ю без лікарської допомоги. Він, лікар, мусить бути на посту... До задньої кімнати завкому, де він був біля найтяжче поранених, гайдамаки так і не встигли заскочити: проминули. Але він вийшов, і от — Маринка, дочка, розумниця, що з старіючої його руки готувалась перейняти світоч... і все таке...

— Донечко... доцю... ходім!

Люди потроху збирались у погромлений «Арсенал». Найбільше арсенальські родини: мами, жінки, сестри, дочки — шукати між порубаних і постріляних... своїх...

Дві жінки, причитаючи та голосячи, вже підіймали посічену Марину — докторові в допомогу: своїх ще не знайшли, але ж і ця сердешна, докторова дочка, ота, що на велосипеді собак лякає,— пропадає, біднесенька, горенько наше...

Потім з'явилася сувора й грізна Марта. Максима вона не знайшла: оглянула, може, чотири сотні трупів — нема. І де він подівся, старий шибеник! Чого його серед усіх нема? Ну нехай, нехай з'явиться тільки додому!.. Господи боже мій! Кажете, не всіх порубали? До гауптвахти погнали? А інші зарані вийшли, подалися знову у бій — ото стріляють за Чорною горою?..

Марта сплеснула руками і грізно вперла руки в боки. Так і е! Мій брандахлист вже, напевне, саме там! Ну я йому дам...

— Вставай! — грізно гримнула вона на Марину.— Замерзнеш, я тобі кажу!

Марина звелась, її поставили на ноги; сердобольні жінки, поскидавши хустки, прикрили їй сором і хотіли — посічену спину.

— Ні, ні! — замахав руками, не дозволив доктор.— Ваші хустки — септичні! Спочатку потрібно — стерильний бинт!

Стерильного бинта й помину не було.

Гервазій Онікійович ухопився за голову: садна, смуги на спині бралися вже крижаними, голчастими струпами — людина замерзає! Дочка! Донечка!.. Що робити? Пневмонія! Смерть!..

Марина знову сіла в сніг.

— Не піду! — Це були її перші слова: зашерхлі, закипілі смагою й обмерзлі губи нарешті розтулилися.— І жити не буду.

І тут Марина заридала.

— Прокляті, прокляті, прокляті!..

Гервазій Онікійович зітхнув полегшено: раз сльози, значить, і тіло живе, і жива ще душа. Не ступор — психічний і нервовий параліч, не каталепсія, тільки дочасний шок... і він вже минув. Тепер — рятувати внутрішні органи і якогось... якогось... би антисептичного засобу, бодай карболки...

Гервазій Оникійович махнув рукою — умови ж не звичайні, а надзвичайні,— скинув піджака, зняв сорочку й надів на дочку.

— Не піду...— прошепотіла ще Марина.

Ридання трусили її побитим, скривавленим тілом.

— Ненавиджу!

Це було зрозуміло доктору Драгомирецькому. Він теж, здається, починав ненавидіти.

ДВАДЦЯТЬ ДРУГЕ СІЧНЯ

1

Опорний пункт повстання — «Арсенал» — впав, відступили подільські, розсіялися шулявські, але Київ борвся далі.

Тепер бойові дії зосередились на залізниці і навколо неї.

На Посту-Волинському залізничники роззброїли цілий ешелон артилерії — і в Головних майстернях з'явилося аж шість нових гармат з чималим боєприпасом. Головні майстерні відкрили ураганний огонь по гайдамацьких батареях на Чорній горі. Група Ветрова і далі тримала всі прилеглі до пасажирського вокзалу вулиці і вже не раз кидалася в атаку на позиції у Ботанічному. Київ-Другий відбивався від Лисої гори.

Але в місті панували «вільні козаки», гайдамаки, «січовики».

Насамперед вони кинулися на авіапарк і доценту погромили все, що залишилося ще не погромленим. Потім гайдамацькі сотні розтеклися по вулицях. Громили кожний завод і кожну майстерню.

Тоді рушили просто по домах. Заходили й наказували показати руки. Коли на руках були мозолі, виводили — і тут же, під стіною своєї хати, розстрілювали.

Це була варфоломійвська ніч серед білого дня — і столиця криком кричала в десятках кварталів од Дніпра до Звіринця, від Ботанічного до урочища Реп'яхів яр.

Боженко відходив повільно — відступаючи квартал за кварталом тільки після чергової гайдамацької атаки. Одинадцять кварталів — одинадцять атак... Віддав Прозорівську, віддав Совську, Ділову, Поліцейську... Віддав Предславинську, Васильківську, Либедську...

Віддавав так: на розі виставляв кулемет, підпускав оголтїлих гайдамаків на сорок кроків і тоді викошував першу лаву — на кожну атаку витрачалося тільки пів кулеметної стрічки. Після того — мерщій у підворітницю, подвір'ями, садками — перекидався ще на один квартал назад. Викосити гайдамаків таким способом щастило більше: і в профіль, і в лоб. Недурно Василь Назарович дослужився в царській армії до фельдфебеля.

На Бульйонній Боженко став під похилою хатиною у три вікна — і заплакав.

Це була його хата. Так і не привелося після тієї грудневої ночі заглянути з підпілля до рідного огнища... Втім, рідного огнища в рідній хаті теж не було: «мадама» — так Василь Назарович казав жартома про свою дружину — мусила теж переховуватися по сусідах. Хата світила пусткою. Контррозвідники та гайдамаки вже винесли з хати все, до чого варто прикласти руку: шовкову хустку «мадами» — подарунок Василя Назаровича на срібне весілля; празниковий кожушок самого Боженка — воювати Василь Назарович пішов, певна річ, у ватяці та старій шинелі; бухтинку тонкого манільського шлагату — рибальство на вудку Василь Назарович презирав, але готував, уже десять років, справжню рибальську снасть: мріяв сплести невід на півста сажнів, щоб бралася рибка і маленька, і велика... Нічого того не було в рідній хатині — валялися потрощені табуретки, розгепане двоспальне ліжко, порубаний стіл, вітром з висаждених вікон мело по долівці пір'я з перини, літав пух з подушок...

Василь Назарович хлюпнув носом і гукнув до хлопців біля кулемета, зразу за вікном:

— Пускай, хлопці, матері їхній чорт, цілу стрічку — я тут затримаюся на часинку!

Потім кивнув двом своїм, прозорівським:

— Клади тим часом на розгепане ліжко і копай...

Хлопці обережно покладали закривавлене, вже й задубіле тіло і взялися за шанцевий інструмент.

Тіло було Ростислава Драгомирецького.

Ростислав знайшов-таки Василя Назаровича в бою. Три дні не відступав від Боженка ні на крок, йшов плече в плече і, коли викидалися ударом аж під «Арсенал», строчив із кулемета по «січовиках» з-поза рогу своєї домівки в модерному мавританському будинку на Рибаль-

ській, разом і відступав крок у крок, квартал за кварталом: вірний «начальник штабу», задушевний бойовий дружок, дарма що офіцерської кості, інтелігент...

Відступив Ростислав тільки п'ять кварталів — на шостому вразила його гайдамацька кулька.

Нема рідної хати, але рідний Київ є. І буде! Буде, матері вашій, байстрюцькій, у те саме місце! Відвоюємо Київ, щоб ти знала, гайдамацька наволоч, самостійницька покидь, задрипана петлюра!.. І повернеться ще на своє рідне — нехай і згарище — Василь Назарович, українець з-під робітничо-селянської Тараші!.. І поцілує землю — нехай і на могилці, але ж душевного друга, побратима киянина...

— Ну, як там? Готово? — гукнув Василь Назарович до копачів, не одриваючи, проте, ока від рогу Лабораторної і від рогу Дяківської, звідкіля сунули оскражені лі гайдамаки.

— Півметра завглибшки, Василю, чи доволі?

— Копай глибше, піхтура! Глибоко в сиру землю закопаємо, щоб не осквернила ще ця наволоч!..

Хлопці знову налягли на шанцевий інструмент.

Гайдамаки перебігали з-за рогу зигзагами — з одного боку Бульйонної на другий. Кулі з їхніх гвинтівок довбали стіни Боженкової мазанки.

Другий номер від кулемета гукнув:

— Кінчаємо стрічку, Василю Назаровичу!.. Давай ходу!..

— Закладай другу, синку! Виложи їх ще штук п'ять!

Боженко блимнув оком крізь вивалене вікно до хати, на розвалене ліжко, де витяглося задубіле тіло Ростислава.

— Дві цини залишилося, Василю Назаровичу! — відгукнув кулеметник. — Економити треба!

— Закладай другу, сучий сину! — зарепетував Боженко. — Закладай, кажу, — у мене настроєніе!..

Двоє чи троє гайдамаків впали підрубані: не розрахували — звикли вже, що на кожному кварталі їм дістається лише коротка черга.

Яму викопано: зверху земля була промерзла, далі парувал вологою сипкий пісок.

Втрюх вони поклали тіло Драгомирецького з Рибальської в його останнє пристановище на Бульйонній вулиці. На краю могили Боженко поцілував Ростислава

в лоб і знову заплакав: Василь Назарович завжди був тонкий на сльозу. Втрюх вони чимдуж почали засипати тіло бойового товариша глиною і піском. Гайдамацькі кулі сікли голі кущі бузку над їх головами.

От і рівно. Не треба горбка! Ще побачать гайдамацькі бусурмени — розкопають і насміються. Боженко розрівняв землю, притоптав чоботами і ще раз пустив сльозу: на тілі бойового друга товчється — до чого ці нехристи людей довели!.. Зверху ще притрусив снігом — неначе так і було.

Стрічка в кулеметі вже доходила кінця: лишалося кілька набоїв. Кулеметники озиралися на Боженка під хатою, давали коротеньку — два-три патрони, уривали і знову оглядалися.

Прозорівські хлопці вже бігли у садок, щоб мершій перебігти на Батиеву, а там — і залізниця, там свої...

Боженко теж метнувся був за своїми, та враз спинився й вернув назад. Над притолоченою, присипаною снігом могилою він став і скинув шапку: остання шана дорогому бійцеві.

І раптом Василеві Назаровичу закортіло сказати слово. Хай кулемет вже примовк і кулеметники тягнуть свою машину у кущі! Хай надбігають чортові гайдамаки! А він таки скаже над гарним хлопчиком Ростиком вояцьке слово.

І Боженко сказав, ронячи сльозу собі під ноги, сварячися кулаком до рогу, звідкіля вже скрадалися гайдамаки, зачувши, що кулемет замовк.

— Ростик! Товаришу мій, начальник штабу! — гукав Боженко, мало не перериваючися, бо постріли гриміли, а він таки хотів, щоб почули всі, щоб почув цілий світ.— Не наш ти, Ростиславе, син Гервазійовичу! А пішов-таки з нами, значить, наш, матері їхній буржуйській і петлюрівській чорт!

Василь Назарович хотів ще сказати, але не доводилось промовляти над могилами і не знав, що казати. Махнув рукою і надів шапку.

— Мир праху твоєму, славна інтелігенція, котра з пролетаріатом!.. У серці в мене буде! О!..— Василь Назарович посварився ще кулаком до гайдамаків: вони вже бігли з багнетами на руку, і тільки хатинка, його рідна хатинка, була тепер між ними й Боженком.— Мир хатинам! Війна палацам! — гукнув ще Василь Назарович на повен голос, просто так — у нікуди, а тоді до

своїх хлопців, що один за одним вибиралися з садка, через паркан, на Батиеву: — На Деміївку вдарили, хлопці, на Деміївку! Бери ліворуч: там якраз бій гримить!..

2

Іванов сидів у ревкомі — на Жилинській. Горі зломало його.

Не встиг! Не встиг! Не встиг!..

Тільки ці слова й били в голову: не встигли!

«Арсенал» упав! «Арсеналу» нема! Впали порубані і постріляні товариші!.. А він не з ними — не впав, не порубаний, не застрілений!..

Іванов зірзався і кинувся бігти.

Куди?

Товариші спинили і знову посадовили його.

Андрій Васильович обхопив голову руками, схилився обличчям до столу.

Не встиг!.. Не встиг!.. Не встиг!..

В тяжких боях з головними силами заслону Скоропадського Кексгольмський полк застряг під Фастовом. Іванов знову кинувся з панцирником уперед. Пробився до Мотовилівки. Але під Боровою назустріч вийшов панцирник гайдамаків. Обидві башти гвардійського панцирника гайдамаки заклинили. Втративши артилерійське озброєння, гвардійський панцирник позадкував знову до Мотовилівки. Але колю позаду, під Малою Снітинкою, гайдамаки вже встигли зірвати. Панцирник, відстрілюючися з кулеметів, метався туди і назад на відтинку в півверсти. Боеприпас вистріляно, та й у бортах вже зяяло кілька пробоїн, потім прострілено й паровозний котел. У хмарах пари, висвистуючи останнє своє дихання, паровоз затих. Гайдамаки пішли врукопаш. Екіпаж панцирника — півтора десятка гвардійців, що залишилися ще живі, — з Івановим відходили по оголеній відлигою грузькій та липучій ріллі знову на Мотовилівку. Пробилися під Васильковом. Прибилися до Боярки. Темна ніч сприяла їм. За Бояркою нарешті зустріли загін жулянських залізничників...

І от Іванов у ревкомі. Тут штаб повстання в цілому місті. Але до «Арсеналу» вже не пройти. «Арсеналу» нема...

Нема!

Іванов знову метнувся до дверей. Однаково — на «Арсенал»! Сколотити мерщій групу бійців, які ще є тут, поблизу, живі. Нема живих — піде сам: отак, з одним пістолетом у руках. Вибити негідників! Визволити «Арсенал»! Порятувати товаришів, якщо ще залишилися живі!..

Іванова знову перехопили. Він був у гарячці. Дві ночі без сну. Два дні — в бою. Півста кілометрів пішки грядуючою. Іванов був у глею з голови до ніг. Погляд несамопитий.

Товариші, товариші полягли в бою! А він не поліг. Він мусить полягти!..

Гамарник і Картвелішвілі над силу посадовили його на табурет.

— Зрозумій,— як міг розважливо сказав Лаврентій.— Це — безрозсудно! Ну що ти можеш сам? Що можемо ми тут, два десятки бійців?..

Гарячому, запальному Лаврентієві важко було вимовляти ці слова втихомирння: він сам ладен був на відчай душі кинутися на тисячі гайдамаків з пістолетом у руці. Але то сам, а тут треба було стримати від нерозсудного вчинку товариша.

— Ми проб'ємося до авіапарку,— крикнув Іванов,— і тоді зйдемо «Арсеналу» в тил!..

Боже мій! «Арсеналу», рідному «Арсеналу» і — в тил! Бо «Арсенал» вже не наш, бо в «Арсеналі» — ворог!..

Іванов стиснув голову кулаками — аж побіліли скроні й налилися синьою кров'ю пучки пальців.

— Авіапарківці відійшли на Деміївку!..

— Тоді — на Поділ! З подільськими набережною ми зйдемо!..

— Подільські відійшли на Куренівку!..

— На Шулявку!

— Шулявських розсіяно!..

Іванов жбурнув свій пістолет у куток — однак і в пістолеті вже не було жодного патрона.

— Дай мені гвинтівку! І пустіть мене! Я піду!..

Він спробував вирватися з міцних рук Картвелішвілі. Але був знесилений вкрай.

Гамарник прикрикнув на Андрія Васильовича:

— Схаменись! Ти що — баба? Візьми себе в руки! Ми мусимо вирішити!..

— Так, так, треба прийняти рішення! Я пропоную!..

— Постривай! Зваж всі наші шанси. Здобуті позиції утримують тільки залізничники. І то — тільки тут, в районі вокзалу й Головних майстерень: Київ-Третій, Київ-Другий — відступили...

В кімнату вбіг боєць. Під кіптявою на обличчі, під бо-лотом, що вкривало його одержу, було видно, це — залізничник: червоні канти «движенца» на кашкеті й пстличках тужурки.

— Товариші! Група Ветрова...

Ревкомівці кинулися до нього: що група Ветрова? Але хлопець біг надто шпарко, задихався, був блідий.

— Група Ветрова... під Ботанічним...

— Ну-ну?!

Але зрозуміло було вже й так. Залізничник-червоногвардієць знесилено сів: жах був у його очах, дихання видиралося з грудей над силу.

Групу залізничників, що захопила була квартали від вокзалу аж до Бібіковського й Галицького базару, гайдамаки і «вільні козаки» відрізали. Залишився тільки за-слін — отут, зразу на Безаківській і біля Степанівської...

— А Ветров?

Ветрова на Назар'ївській оточили. Всю групу завели в Ботанічний і під урвищем розстріляли.

— Ревкому... Ревкому... — лопотів зв'язковий, — теж треба звідси відходити... чимдуж... Гайдамаки зараз уже будуть тут...

Лаврентій пустив Іванова. Гамарник теж відійшов. Інші стояли й сиділи, як були.

Отже...

Отже, вокзал от-от теж перейде до рук у сто раз переважаючих сил ворога. У залізничників залишаються тільки Головні майстерні, що сипали зараз артилерійським боєм на Ботанічну — головну артилерійську базу Центральної ради... Ну, ще ті, що подалися до Поста-Волинського. І ті, що відстрілюються на Байковій горі. Бо на Деміївці... на Деміївці ворог теж переважає: деміївські з залізничниками й боженківцями позадкували до Голо-сієва і... можливо, ще далі...

Сил повстанців було вже зовсім мало, і вони були роздрібнені: посічені на дрібнесенькі групки там і сям... Хі-ба зведеш в один фронт Голосієво, Пост-Волинський і Куренівку?.. А Головні майстерні — в кільці. Головні залізничні майстерні — опорний пункт, другий київський «Арсенал» Січневого повстання — теж були в облозі і

тільки відстрілювалися з гармат і кулеметів. Чи надовго їм вистачить боєприпасу? І людей?..

— Що робитимемо... Андрію? — тихо запитав Гамарник. Він був зараз головою Київського комітету більшовиків. Він був і головою міського ревкому — він мав би сказати, що робити. Але язик не повертався сказати те, що треба було сказати...

— Що будемо робити? — запитав і Картвелішвілі.

Стрілянина від Степанківської виразно наближалась. Гайдамацькі кулемети гуркотіли від Галицького базару, але гвинтівки з нашого боку вже відповідали з Жилинської. І з Марино-Благовіщенської — з другого боку: від Ботанічного, ліквідувавши й розстрілявши героїчну групу Ветрова, гайдамаки теж пішли в наступ.

Хвилину всі мовчали, наче дослухаючись, але що там дослухатись пострілів у бою: дослухалися власних думок, страшної думки, одної страшної думки, яка була тепер єдина...

Ще година, ну — кілька годин, ну — день до вечора, — і всі розрізнені, оточені, знесилені в тижневій битві, знекровлені і без боєприпасів групи повстанців буде... ліквідовано поодинці.

— Безглуздо... — почав хтось і знову примовк.

— Не маємо права... — почав був інший і теж засікся.

— Винищення сил намарне...

Іванов звів голову і дивився на всіх. Погляд його вже не був несамовитий. В очах закостеніла та ж скорбота, той же гнів і відчай, але він дивився вже осмислено. І твердо.

— Так! — рішуче і різко мовив Іванов. — Так! Це правда, товариші. Мусимо визнати... поразку. — Він не стримався і ще раз аж простогнав: — Знову поразку!.. — Та зразу ж опанував себе. — Але просто... віддати смерті товаришів... зовсім винищити весь трудящий Київ... не можна, не треба!.. Бій треба припинити. Негайно. До слушного часу...

Останні слова — «до слушного часу» — Іванов вже вимовив ледве чутно.

— Всі... всі розходьмося по районах, товариші, пробиваймося до товаришів і передамо рішення ревкому: не здаватись, але... розійтись...

Отоді й влетів повним ходом з Дарниці на залізничний міст панцирний поїзд.

Власне, був то не панцирник, як його звично уявляли,— суціль закутий в залізну броню, із баштами, що на всі боки грізно обертають довгі жерла гармат. Були то дві звичайні вугільні платформи-пульмани на чотирьох осях, а між ними — наче втиснутий ненароком,— паровозик «ОВ», з-під вантажних маршрутів другого класу. Але борти контейнерів ізсередини викладено шпалами та мішками з баластом, наперед — за ходом поїзда, і назад — в угін — стирчали дві польові тридюймовки, а на всі боки по бортах густо, мало не впритул один до одного, дивилися тупі рила кулеметів «максим».

Весь правий бік обох вагонів аж палахкотів — навіть білого дня видно — швидкими вогнями кулеметного шквалу. Саморобний панцирник усім правим бортом — з двох десятків кулеметів — сипав свинцем вздовж Дніпра, на набережну, загачену гайдамаками.

Панцирник гнав за Петлюриними військами від самого Ніжина слід у слід і тепер, під самим Києвом, ускочив в розташування сил противника.

Це був панцирний поїзд чорноморських моряків, телеграмою Леніна викликаний з півдня на допомогу Києву: триста матросів бойової ескадри, триста севастопольських братанів — тих самих, що влітку скупали адмірала Колчака в морі, а тоді наклали йому в потилицю і вигнали з своєї ескадри. Тих самих, що потім тяжко побивались за тим, що пустили лихого адмірала до чортів собачих на чотири вітри, а не вкоцали його тоді ж таки на місці й не заякорили на глибокій воді. Тепер вони присягли Колчака наздогнати будь-де і таки заякорити. А з ним — і усю контру та світову буржуазію з самим капіталізмом разом.

Панцирник вирвався на міст, сиплючи з усіх своїх кулеметів, розігнався був проскочити з ходу на київський берег — і раптом аж заgrimів, зарипів усіма гальмами, мало не підскаочив і став: колії далі не було, шпали розкидано, у мостинах — величезна вирва.

Андрій Полупанов — матрос, командир відчайдушного загону матроської вольниці,— від раптового поштовху завалився лицем у мокрий мішок з баластом і загубив безкозирку. Попадали один на одного і всі інші

полупановці, правда, недалеко, бо стояли тісно, майже впритул: по півтора ста чоловік на кожній платформі. Полупанов поволі підвівся, надів безкозирку, вирівняв долонею проти брови, обтрусив пісок з бушлата, глянув грізно на всіх довкола, посварився кулаком до машиністської будки — сіпаеш, дьоргаеш, гаврило! — нема, щоб культурно! — тоді вже подивився й на колію вперед. Сказав тільки одне слово:

— Холера!

Триста братчиків в один голос відгукнулися — хто найдовшим! — моряцькими закрутами.

Андрій Полупанов додав ще:

— Холера Петлюра! Таки порвав ниточки... Це ж нам тепер штопати, братани, й штопати!

Він мав рацію, і — не мав. «Церувати» порване по-лотно таки треба, але порвали його не Петлюрині гайдамаки, а ще київські залізничники, щоб не пропустити в Київ Петлюриних поїздів. Тим-то й перли гайдамаки одчайдуш, на багнет, проти кулеметів авіапарківців пішохідним Ланцюговим мостом.

— Ремонтну бригаду! — наказав Полупанов.

З півста матросів — хто з кайлом, хто з ломом, хто з лопатою — поплигали з поїзда на міст.

Полупанов тим часом припав оком до замка гармати. У гармат, встановлених взагалі абияк, — хто його зна, як вони від пострілу не одривалися з місця й не вивалилися з платформ, бо були зняті з лафетів і дротом та залізними скобами прибиті до бортів, — у гармат не було вимірних прицільних апаратів: вистрілити можна, але взяти дистанцію, приміряти до мети — на те не було змоги. Полупанов просто прикидав відстань на око, потім припадав оком до очка в замку, дивився крізь ствол, ловив жерлом визначений об'єкт, давав невеличкий «похід», наче «на мушку», — і наказував закладати «тільце»: набій. І тоді стріляв.

В колі жерла чітко виконтурилася церковна дзвіниця: баня Микільського монастиря над Аскольдовою могилою.

— Давай!

Постріл гахнув, борти пульманів відлунали, наче й справжній панцир, усю валку сіпнуло. Вдалині пакнуло розривом. Церковна дзвіниця стояла на місці.

— Переліт! — подав голос дозорець.

Полупанов ледь-ледь прихилив жерло гармати вниз.

— Давай!

— Недоліт!

Полупанов — на око — взяв середнє.

— Ще раз!

Баня над святим Миколою розлетілася в друзки.

— Амба!

Полупанов гукнув машиністові:

— Ану, давай задній, тільки проверни раз гвинта!
Віра!

Машиніст дав задній хід, відступивши на два-три аршини.

Панцирник знову спинився. Тепер крізь ствол гармати став видимий інший пейзаж, ліворуч від святого Миколи — П'ята гімназія, Бутишевська школа прапорщиків. Жерло гармати, наглухо прибитоване скобами, неможливо було повертати сюди і туди: гармата стріляла тільки по прямій — між двома точками, з яких одна була жаданим об'єктом обстрілу, другою — сама гармата.

— Огонь!

З третього пострілу одвалився й ріг П'ятої гімназії.

Задня гармата мовчала: не було куди стрільнути.

Кулемети немовчно сипали з правого борту.

Тим часом начальник ремонту доповів: рейки покручені — нових нема, шпали потрошені — хоч знімай власний «панцир» на латки. І взагалі хіба це діло: мороки буде до вечора! Антимонія!

Полупанов похмуро наказав машиністові:

— Після кожних трьох — оборот гвинта назад!

Канонірам — при гарматі:

— Зміни диспозицію — і гати!

До всіх:

— Свистать наверх!

Коли всі матроси згрудилися біля свого командира, Полупанов сказав:

— От що, братани: резюме таке, що доведеться залазити з нашого дредноута і пертися піхтурою. Десяток хлопців залишимо: нехай вистріляють всі снаряди — чо-го добру пропадати? — А самі — з кулеметами, з карабінами — в цеп! Цепом підемо і до самої петлюри ді-йдемо, щоб я так жив!..

Матроси почали стрибати з платформ, одгвинчувати кулемети.

Саме в цей час по той бік мосту, на київському березі, з'явився панцирний поїзд.

І що то був за поїзд! Посередині — паровоз у панцирі «з голови до ніг», попереду і позаду — вагони, закуті в крицю до землі, з чотирьох башт — чотири гармати. Справжнісінький, в повній формі, бойовий панцирник! На бортах ясніло жовтим по блакитному: «Слава Україні!»

Полупанову аж сипонуло морозом поза шкірою.

— Холера!.. — аж зайшовся він. — Братани! Давай пересадку!

— Яку пересадку? Кажі толком, Андрію!

Полупанов розсердився на недогадливих:

— Загарбати ляльку і перекидати своє барахло на неї!

В цей час могутній гайдамацький панцирник дав залп з усіх чотирьох куполів по зухвалій матроській «саморобіці».

— От-от! — схвалив Полупанов. — Нехай собі гатить по нашому дредноуту, а ми — кружка, кружка, попід отими горбами та поза тинами — на абордаж! Був такий маневр — «абордаж» — ще за парусного флоту, за піратських часів, а тепер за статутом не практикується. Словом, урукопаш!.. Гайда, хлопці, пішли!.. Двічі не вмирати!.. Пішли! Свобода або смерть!..

З-поза київських круч чулася густа стрілянина — з Печерська, з Подолу, з центру: гайдамаки вершили в місті криваву помсту. Понад залізницею, під Байковою та Батієвою горами, гриміло особливо гучно: залізничники билися з останніх.

Петлюрівському панцирникові в обхід — улоговиною між Видубецьким монастирем та Лисою горою, як у пащу легендарного змія, півтисячі літ тому переможеного юним чинбарем з Кожум'як під Щекавицею, — матроський десант, триста морячків-більшовиків, рушив у саме серце розтерзаного Києва.

Киянам на допомогу.

Свобода або смерть!

4

В цей же час з наддеснянських борів нижче Погребів, але вище Троєщини — виїхав конем Віталій Примаков.

Ступою, не поспішаючи, він перебрів лучку — де-де між буграми з чорнолозом вкрити озерцями талих вод:

відлига по водохрещі давалася взнаки,— і спинився край самісінького Дніпра.

Повід він пустив, кінь нахилив голову і торкнув язиком води. Відлига впала раптом — протягом однієї ночі,— і вода дніпровським річищем пішла поверх криги. Де-де, від берегів, крига розкололася, а на фарватері були й проталини — над бистрою.

Примаков натягнув вудила.

— Ну!..

Кінь невдоволено мотнув головою і вдарив копитом: він був спраглий після цілонічного перегону. Але з Віталія був уже кавалерист: знав, що допустити коня до води можна лише після довгої проходки.

Примаков глянув просто, праворуч і ліворуч.

З лівої руки він бачив Троещину і далі Вигурівщину. З правої — недалеко й до Десни. Впрост був Київ.

Власне, в цьому місці, навпроти Примакова, не височіли київські кручі, а лежали низові околиці: Оболонь, Куренівка, Пріорка.

Примаков підняв бінокль до очей.

Ззаду, виїхавши з бору, брели лукою вершники: тричотири сотні кіннотників — примаковські червоні козаки. Інші червонці, які ще не здобули собі коней, трусилися ген бором — драбняками або ковзали по калюжах гринджолами.

В скельця бінокля Примаков бачив: над київськими кручами рвалася у небі шрапнель. Звідтіля пориви вітру доносили відгомін гарматного й кулеметного бою. Над Куренівкою, Пріоркою і вище — Лук'янівкою — сива оболока неба звисала спокійна, нерушна, безбарвна. Над цією частиною міста бою не було.

Примаков думав, не одриваючи очей від бінокля:

— Якщо, скажімо, всотатися отим проваллям — зветься, якщо не помилюся, Бабин яр,— то можна відтяти Пріорку і Пушу з Сирцем від Куренівки й Подолу. І вийти на Сирецьке поле. А звідти — в перетин Брест-Литовському шосе...

Коли вчора в Броварських борах, у розкішній вітальні «літника» поміщика Погенполя, де розташувався штаб головнокомандуючого наступом Української радянської армії, обговорювано план здобуття Києва,— Віталій Примаков так сказав Юрієві Коцюбинському, тицяючи пальцем у карту:

— От сюди вийду, отут перейду Дніпро, отаким серпом утнуся в розташування ворожих сил!

Іменно це місце, де він зараз стояв,— тут плин Дніпра був стиснутий барханами й кручами — Віталій і вказував; іменно туди, трохи вище Куренівки, і збирався він перескочити Дніпро; іменно туди, в гирло похмурого Бабиного яру, і замірявся він спрямувати свій гін.

Але як це тепер здійснити?

Вчора ввечора був ще кріпкий мороз, а сьогодні зранку раптом упала відлига — три-чотири ступні тепла! Вода пішла верхом, по кризі, крига під берегом підпливає водою, а на фарватері — проталини і розколини. Коли рушать відразу чотири сотні коней, а за ними ще й хури та сани — такий тягар! — чи ж витримає крига, чи не поглине Дніпро смільчаків?..

— Як думаєш, Гречко? — запитав Примаков. — Витримає?

Гречка сидів на коні твердо і рівно — наче три роки війни не з башти дредноута стріляв, а гасав верхи по всій Європі.

— Провалиться... — похмуро відказав Тимофій Гречка. Віталій зітхнув.

— А ти як думаєш, служивий?.. Як тобі в піхтурі доводилося?

Вусатий унтер-офіцер низав плечима, почухав потилицю:

— Не траплялося переходити по кризі річок більших як Збруч: влітку його курка з курчатами перебрєде. А інші, котрі завойовані, річки — Прут, Черемош, Бистриця — так вони ж вроді гірські, бистрої течії, і зимою не беруться кригою...

Віталій знову зітхнув... Що ж його робити?.. Не підводити ж дружка Юрка, — він і без того, сердега, з Муравйовим має... халепу. Єрепениться господин полковник Муравйов, пнється в бонапарти-наполеони: затявся — брати Київ тільки в лоб!.. От і товчється третій день на підступах до... Труханового острова. А кияни гинуть. А повстанці умирають на барикадах...

Примаков хмурився, вдивлявся в Київ — і в бінокль, і просто з ока, з-під руки. В Києві треба бути невідкладно! А коли переходити... по одному, щоб крига не трісла, то й до вечора не перехопитися. Та й гайдамаки побачать пересування — і візьмуть переправу під кулемети, а то й подовбають кригу снарядами вщент...

І враз перед очима молодого полководця повстала картина минулого бою за переправу: отоді, як і стали червонці кіннотою, під Полтавою, у полтавському бою... «Горел восток зарею новою, уж на равнині по холмам...»

Примаков ляснув себе обома руками в поли.

— Хлопці! — гукнув він до своїх поплічників. — Казав чи не казав Наполеон, а може, то й Суворов чи Кутузов казали, що вчитися воювати треба у ворога? Га?

Гречка і унтер знизали плечима. Про Наполеона щось вони мало чули, а про Суворова й Кутузова щось там таке згадували командири, як кликали одчайдуш у рукопашну: «Пуля — дура, штык — молодець...»

Підозріло вони глянули на командира: чи й він, як царські генерали, кликатиме зараз кидатися наосліп, на галай-балай, щоб дурно голову класти?

Та Примаков уже розвеселився і понурих поглядів не помітив.

— Хлопці! — казав, аж захлинаючись від завзяття, Віталій. — Пригадуєте, як тоді гайдамацькі кіннотники заходили шнурком, а тоді враз — у розстрільню і на нас — огонь?

Гречка й унтер знову глянули скося: в розстрільню лягати? Отут, серед снігів та пісків? Навіщо? І на кого ж стріляти?..

— Ні, ні! — заперечив Примаков, зрозумівши погляди без слів. — Не лягатимемо в цеп! Верхи підемо. Але отаким маневром: розійдемося по березі ланцюжком, ну, нехай на версту чи дві, і не лавою зійдемо на цю углу кригу, і не поодинці, один за одним, а зразу всі, тільки дотримуючись дистанції! От крига нас і витримає! Га? А на тому березі — зразу в колону. І гайда! Врубаємося клинком!

Гречка й унтер глянули веселіше: що ж, це була таки ідея.

За десять хвилин червоні кіннотники, розсипавшись берегом понад лукою, зразу всі — на гасло командира — ступили на кригу.

І пішли: з лівого берега — на правий, київський.

Може, один чи два і поринули в проталину, але весь загін ще за десять хвилин був уже на тому березі — шнурком, а ще за п'ять — збігся в колону.

Так, щільною колоною, і галопом — кияни ж гинули, київські повстанці билися з останніх сил! — червонці перемахнули через Оболонь, вибасували на Куренівку, мет-

нулися проваллям Бабиного яру вгору і вискочили на Сирець.

Примаков гукнув «наголо!» — червонці оголили шаблі і врубалися в гайдамацькі лави, — як дощ на голову з ясного неба.

Так — чи не вперше в історії Дніпра, а може, й в історії воєн — здійснив Віталій Примаков «крижаний десант».

5

А Київ уже підпливав кров'ю.

Залізничники вмирали, але зброї не клали — на заклик ревкому вони не зважили.

Пасажирську станцію «вільні козаки» взяли під перехресний кулеметний вогонь, гайдамаки вдерлись у вокзал — і всіх, хто не встиг прохопитися поза будівлями та валками ешелонів, порубали шаблями.

У Головні майстерні прямим попаданням влучило щонайменше два десятки снарядів, гармати залізничників відповідали, доки були набої, потім залізничники відстрілювалися з кулеметів — теж доки вистачило стрічок, тоді били тільки з гвинтівок. Але гайдамаків і «вільних козаків» сунуло хмарою — вдесятеро, вдвадцятьоро більше, — і кінець кінцем вони ринули врукопаш. Головні майстерні — опорний пункт повстання залізничників — замовкли. Сотня трупів залишилися долі, приколоті багнетами.

Лише з Батиевої гори, з-над території майстерень, ще гатили й гатили дві гарматки: туди відбігла група бійців-залізничників, відбила батарею з чималим запасом набоїв у гайдамаків, і вистрілювала свій припас, тепер вже — по власній території майстерень, захопленій гайдамаками. Гармати били без інтервалу, випустили добру сотню снарядів, але до ночі теж замовкли. Снарядів не стало. Бійці зняли з гармат замки, вкинули їх у криницю й подалися на Солом'янку.

На рідну Солом'янку відступав і Симпсон. З Солом'янки він подався на Деміївку. З деміївськими та боженківцями — це вже була сяка-така сила. А головне, від Дніпра знову зарясніла стрілянина. Надійшла вістка: з-за Дніпра підходять довгождані, нежданий бойові порядки червоних військ!

Солом'янські, деміївські, боженківці лягали трупом, але стали: далі не відійдемо ні на крок!

Та нова вістка була ще надійніша: радянські частини перехопилися через Дніпро! Радянські бійці захопили петлюрівський панцирник і тепер гатять з нього по Києву-Третьому, Києву-Другому, Києву-Першому!

І це було таки так: полупановці, триста матросів-більшовиків, таки здобули «Славу України» на «абордаж», намалювали на бортах квачем: «Свобода або смерть!» — і тепер уже на справжнісінькому, гарному, наче лялечка, панцирнику штурмували щойно захоплену гайдамаками територію залізниці.

Солом'янські, деміївські, боженківці теж гукнули: «Свобода або смерть!» — і рвонули вперед.

Київ-Третій здобуто.

В цей час надійшла ще вістка: вище Києва через кригу Дніпра впала нагло на гайдамаків червона кавалерія — видимо-невидимо; може, стонадцять ескадронів, може, ціла кінна армія! І рубають петлюру до ноги.

Солом'янські, деміївські, боженківці вже не гукали «або смерть», гукнули лише: «Свобода!» — і рвонули ще.

Київ-Другий здобуто.

З Чорної і Лисої гір гайдамацькі батареї сипали і на них, і на полупановців шрапнеллю й топили свинцем з кулеметів. Солом'янські, деміївські, боженківці повернули вбік, гукнули: «Смерть!» — і здобули і Чорну, і Лису гори разом з усім петлюрівським начинням: гарматами, снарядами й кулеметами.

В цей час матроси-балтійці, що поодиночі і групками, петляючи по кризі між пробоїнами від снарядів, перехоплювалися з Труханового острова, з'єднувалися з матросами-чорноморцями і спільно, посланці і флотоводці двох морів, сунули з набережної, з Наводницьких ярів на Печерськ.

З Цитаделі їм ще надбігла підмога. Петлюрівські козаки-гордієнківці, що несли варту біля зігнаних на гауптвахту недостріляних арсенальців та авіапарківців, повстали. Вони відчинили каземати, випустили бранців і дали їм свою зброю.

Тепер на Печерську для військ Центральної ради знову утворився фронт.

З визволеними арсенальцями йшов і старий Іван Бриль. В руках у нього був карабін — він вже навчився примірятися і стріляти з гвинтівки. Іван Антонович все

життя був проти кровопролиття і тільки за мир, але ж відстояти мир без кровопролиття виявилось неможливим. Старий Бриль, посапуючи, перебігав від риштака до кущика, припадав, випускав обойму, покректуючи зводився, знову біг до стовпчика, знову припадав — і знову випускав обойму: на клятих самостійників, на ворогів свободи та демократії, на облудних і підступних порушників пролетарської солідарності.

«Чи живий мій архаровець Данько? — думав між пострілами Іван Антонович. — І чи ж вбереже старого дурня Максимку?..»

З цепом ішов і порубаний Фіалек. Ліву, надрубану, руку він взяв на перев'яз, а з одної правої стріляв з маузера. Руку аж рвало вогнем, весь він аж палав у гарячці, але він ішов з усіма — спирався раменом на паркан, на дерево, на телеграфний стовп, примірявся — і стріляв.

Матроси і червоногвардійці — знову з печерської сторони — знову всотувались у вулички щойно залишеного рідного міста...

НА ПІДСТУПАХ

1

Тепер петлюрівцям стало сутужно.

Петлюра засів у «Шато де фльор».

Мати божа!.. Матері його чорт!.. Святий божий, святий кріпкий, святий безсмертний, помилуй нас!.. Будь проклято, будь проклято, будь проклято!..

Уривки молитов, завчених ще в семінарії, мішалися з прокляттями, патетичні вигуки — з брутальною лайкою.

Чи ж давно отак, саме тут, у цьому шантанчику, в цьому великопанському борделі, сидів, відбиваючися від повстання Жовтневих днів, бойовий штаб оборонців Тимчасового уряду?.. Коли б він, Петлюра, зміркував ще тоді пристати до повстання, може б, якимось далі обійшлося і не виникло цієї чортової, надсильної війни з більшовиками... Але ж він міркував тоді надто хитромудро: і до повстання не пристав, і проти російської контрреволюції не пішов — відсидівся нишком, а тоді — наше вам! — моя зверху!.. І от, маєш... Он як воно обертається тепер... Мати божа!.. Матері його...

З Петлюрою в Маріїнському, Царському і Купецькому садах були, втім, ще чималі сили: «чорні гайдаки», Чорноморський курінь, «січовики» — добірна гвардія військ націоналістів. «Вільних козаків» Петлюра вислав у центр — на підмогу іншим гайдамацьким сотням, що тримали фронт — так, це був знову фронт, — проти Куренівки, що раптом знову ожила червоногвардійськими загонами. Невідом звідки впало на Петлюрину голову українське Червоне козацтво!.. Петлюра шаленів: будь прокляте все українське, якщо воно — червоне!.. «Вільні козаки» пішли, але по дорозі їх ставало менше та менше: «вільні козаки» почали розбігатися. Довелося вірним «січовикам» наздоганяти і кожного десятого пристрілювати. А втім, і вірних «січовиків-усусів» ставало теж менше та менше: лягали в бою...

Петлюра покликав Коновальця:

— Пане отамане! Скільки вас?

— Три сотні консеквентно: перша — сотника Сушка, друга — сотника Мельника, третя...

Петлюра посказенів:

— Скільки числом? — я питаю.

Коновалець покликав Мельника:

— Пане сотнику, скільки нас?

Мельник подивився на Софію Галечко. Панна Софія вже залишила міністерство. Її новий шеф, добродій Винниченко, подався в демісію, генеральному секретаріату у грізний военний час взагалі не було ніякого діла, — і, запалена священним ентузіазмом, войовнича хорунже-са знову наділа мундир. Вона була тепер начальницею штабу куреня «усусів».

— Евентуально, прошу панів отаманів, по півста стрільців у кожній сотні...

Отже, сто п'ятдесят! Найнадійнішого війська — тільки сто п'ятдесят голів...

Петлюра прислухався. В затишному, фешенебельному окремому кабінетику великопанської борделі дерев'яні стіни були забрані штофом, звисали оксамитові портъери, едвабні фіранки — звуки значно приглушено і прим'якшено, але однаково чути з Печерська — стрілянина, з набережної — стрілянина, з Подолу — стрілянина, навіть з-поза центральної частини міста, звідкілясь з Брест-Литовського шосе, теж стрілянина. А з-за Дніпра раз у раз гупають і гупають гармати: Коцюбинський підкотив важку артилерію. Снаряди лягають і в Маріїн-

ський, і в Царський сади. Один вибух зовсім поблизу «Шато» під перекидним ажурним мостом з Царського в Купецький сад, тим самим мостом, з якого, за Петлюриної пам'яті, якийсь очманілий гімназист у нападі ревнощів скинув зрадливу гімназистку.

— Пане отамане! — наказав Петлюра рішуче. — «Усу-си» повинні бути негайно доукомплектовані.

Звідки? Ким?

Коновалець, Мельник, Галечко дивились на головного отамана з подивом і осторогою: чи при повному розумі?

— Але, прошу пана головного отамана, — наважилася хорунжеса, — «усуси» ся комплектують лише з галичан... А Галичина...

— Я їй наказую, — затупотів ногами Петлюра, — доукомплектувати іменно галичанами! Найвірнішими на-шій справі, найсвідомішими патріотами!..

— Але, прошу, де...

— Забрати останніх — з таборів!

В таборі військовополонених галичан австрійської армії під Черепановою горою так досі й не розтято колючі дроти. Вони так і залишилися бранцями — дарма що були українці, а настала неначе українська влада — Центральної ради. Галичани з цього табору були признані і тепер — як за царя чи за Керенського... — неблагонадійними: на примусових роботах вони раз у раз стикалися з місцевими робітниками, лигалися з «більшовицьким елементом» — і генеральний секретаріат вирішив, про всякий випадок, залишити їх і надалі в статусі військовополонених.

Мельник, вже не чотар, а сотник, наважився нагадати Петлюрі:

— Але, пане Симоне, комплектування за бойових обставин... І взагалі то є небезпечно: під таку годину, за такої ситуації... Вони можуть... не схотіти...

— Тоді — під кулемет! — зарепетував Петлюра й затупотів ногами. — Наказую! Комплектувати через одно-го: один давній «усус» — один бранець, один бранець — один давній «усус»...

Операцію доручено Мельникові й Галечко.

Сотня Мельника — півста «січовиків» — Левашовським узвозом спустилася на Собачу тропу. Над Собачою тропою, за Печерським базаром, вже стугоніли кулемети. За Черепановою горою, над Володимирським базаром,

рясно гриміли гвинтівки: полупановці, сполучившись з деміївськими, виходили вже на Васильківську.

Коли загін «усусів» наблизився до бараків, обплутаних колючим дротом, там знялася метушця. Полонених галичан вже давно — ще відколи почалося повстання — ніхто не охороняв: охорона покинула бранців і сама пішла воювати чи порозбігалася. Та бранці нікуди й не йшли — куди ж їм подітися? — і хоронилися самі, як могли. «Чуєш, брате мій...» вони вже не співали...

«Усуси» з Мельником і Галечко ввійшли в загорожу.

— Шикуйсь! — наказав Мельник.

Бранці, оглядаючись, мнучись, почали шикуватися.

— Швидко! — підіграла Галечко. — Позір!

Бранці ледь підтяглися: їх не шикували вже давно. Вони презирались, питали поглядом один в одного — що то буде? Галечко виставила з двох крил кулемети про всякий випадок. Бранці сполохано озирались на кулемети.

Дві-три сотні бранців-галичан стояли вишикувані проти своїх братів — може, з одного повіту, з одного села, сусіди через вулицю чи через тин. Тільки одні були при зброї, закурені й закаляні в бою, інші — беззбройні, нужденні і в нужді. І слухали казання пана старшини до них: їх кликано до війська, до зброї, до бою — стати опір за ньеньку Україну.

За Україну. За ньеньку. Україна була там, під австрійським цісарем. Але не була їм ньенькою. Україна була й тут, куди вони прийшли, кинувши зброю і піднявши руки вгору, щоб бути разом — соборно — з братами українцями. Але й тут вони не знайшли собі ньеньки: їх закинуто за колючий дріт і вимучувано на особливо важких роботах...

— Хто йде до війська, до славних лав українських «січових стрільців», — три кроки вперед і шикуйсь попід дротом!

Шеренга стояла. Люди м'ялись, тупцювали, позирали один на одного.

— Вдруге кажу, — гукнув Мельник, — три кроки вперед!

Стрілянина надходила ближче і ближче: от-от загуркоче вже й на Госпітальній. Панна Софія раз у раз похливно позирала до печерських ярів.

— Кажу втретє і востаннє!

Втретє і востанне!.. Скільки ж можна питати під таку грізну годину — коли ворог насадає, коли за кілька хвилин іти в бій, і щоб — нехай пан біг хоронить! — ще не відрізали від своїх на кручі над Дніпром.

Але бранці стояли й переминались.

— Машингвер! Скоростріл! — казав Мельник.

Кулеметники не поспішаючи потягли стрічки з цин.

Шеренгою перебіг шелест. У шерензі загомоніли — дарма що стояли «струнко». Хтось хитнувся — чи вийти, чи тікати?

— Позір! — зарепетував Мельник. — Поверх третього ще раз: три кроки наперед!

Шеренга колихнулась. Хтось гукнув: «На бога!..»

Мельник махнув рукою.

Галечко подала:

— Стріль!

Кулемети мовчали. Пополотнілі кулеметники одвертались.

Тоді панна Софія завершчала й пхнула носком чобота кулеметника в бік. Кулеметник відкотився — далі, ніж мала сили відіпхнути його струнка ніжка прегарної пани. Панна Софія сама впала до кулемета й вхопила руків'я.

Шеренга колихнулась, відсахнулась — і кинулась урозтіч.

Але панна хорунжеса вже потягла спуск: з горла кулемета засвистіли кулі.

Бранці побігли хто куди: ті що стояли скраю, — за бараки, ті, що були посередні, — кушно до бараків. По них і пройшла перша черга. Бранці тікали навсібіч — віялком, але ж кулі з кулемета теж вилітають віялком. Панна Софія водила люфою від краю до краю — і падали й ті, що бігли за бараки.

Люди падали лицем униз, ногами до кулемета, ще й руки випростані вперед: так падають, коли кулемет позаду, тікаючи...

Побоювання отамана Коновальця були небезпідставні: «усусів» не побільшало, але й бранців-галичан під Черпановою горою теж не стало. Хто вправився прохопитися за бараки і крізь огорожу на Госпітальну, тим тепер був один шлях: до повстанців і собі! А хто поліг...

...Заки море перелечу, в чужині умру...

Ще тільки чорноморці-полупановці перекинулись через Дніпро, розвідка балтійців-матросів вийшла на Труханів острів, Примаков рушив кригою на Куренівку, головні сили українських радянських військ закріпились в Дарниці і розпочали артилерійський обстріл Києва, а Муравйов уже телеграми Антонову-Овсієнкові в Харків і в Раду Народних Комісарів у Петроград.

Спочатку він телеграфував: бачу Київ, потім, довідавшись, що Дарниця, звідки діяв його телеграфний апарат, фактично є київським передмістям, надіслав депешу: здобув Київ. Підписував він свої рапорти так: головнокомандуючий, або головком — Муравйов.

І це знову стало приводом до конфлікту між ним і Юрієм Коцюбинським.

Власне, хвалькуваті рапорти чванькуватого «головкома» Коцюбинський лишав без уваги, та поштовхом до чергової сутички став сторонній епізод — неначе й незначний, одначе для Юрія нестерпний.

Звідкілясь з Телички, перехопившись по кризі через Дніпро, пробилися до червоногвардійців, що заходили зліва від Бортничів, кілька київських повстанців. Їх негайно приставили до Муравйова: люди ж вирвалися з самого серця розташування ворожих сил — дорога їхня інформація в хвилину наступу!

Виглядали всі втікачі однаково — страшно: виснажені, схудлі, аж чорні, зарослі щетиною, з голодними очима. Проте зараз дивилися вони весело: пробились-таки до своїх, прийшла нарешті й очікувана, жадана допомога!.. По одежі всі були різні: один у робочій шкірянці, другий — у ватянці, інші — в солдатських шинелях, а котрийсь — і в гайдамацькій чумарці та шапці з одрізаним шлицком. Усього чоловіка сім-вісім.

Муравйов оглянув їх підозріло:

— Хто такі?

Втікачі-повстанці — один перед одним — почали розповідати ще раз те, що вже не раз викладали червоногвардійцям, до котрих пробились. Вони з «Арсеналу». Вночі перед розгромом чимала група оборонців «Арсеналу», сотні дві-три, вийшла на прорив, щоб з'єднатися з авіапарківцями. Гайдамаки зразу напали на них і розкололи на кілька груп. Більшість відійшла за бастіони, до залізниці, а вони — було їх тоді чоловіка з двадцять,

товариші полягли потім у боях,— пробиралися до берега, і от вони тут, у своїх: така радість.

Муравйов дивився понуро: не інакше, як ворожі лазутчики!.. Умисне обрядили своїх шпигунів у всяке гноття та рам'я, сказали прикинутися перебіжчиками і вивідати сили та розташування сил його військ... Постріляти зразу чи наперед допитатися?..

— Не гелготить усі враз! — гримнув він.— Кажі один! От ти, наприклад.

Він тицьнув нагаєм у найбільш миршавого, шуплого, підстаркуватого вже — сива щетина, наче пір'я з обскубаного курчати, стирчала з щік мало не до запалих під брови очей. Такий шмендрик здається першим — будьте спокійні, накладе в штани і викаже всю правду, тільки пригрозити,— можете вірити полковникові, кадровому капітанові ще царської армії: не одного запідозреного в шпигунстві, особливо з галичан та жидів, повісив капітан Муравйов у Галичині ще за справжньої війни, на позиціях.

Саме в цю хвилину нагодився й Коцюбинський: почувши про прибуття перебіжчиків з того боку, він поспішив до Муравйова. Полковник у своїй малиновій черкесці виглядав дуже картинно перед обірваними «бранцями» під високими соснами біля засніженого ще наддніпровського піщаного бархана.

— Ти хто такий? — грізно крикнув Муравйов.— Тільки правду! А то..

Він бавився своїм нагаєм з свинячої шкіри й дроту — то посвистуючи замашною плетеницею, то витягаючи себе по халяві.

— Я — арсеналець! — гордовито відказав шуплий піддінок,— корінний. Слюсар. На прізвище, коли цікаво, Колиберда. Максим Радивонович...

Муравйов пирхнув: прізвище яке собі вигдав!

— Турок?

Максим Колиберда теж осміхнувся. На вимученому, аж обтягнутому шкірою обличчі посмішка виглядала гримасою болю.

— Козак!

Справді, чому не жартувати, коли й сам начальник, видимо, жартують! І взагалі така ж радість: пробилися таки до своїх! І вигорьованому стане весело! А раз жартувати, то вже дотепно: старому, чверть віку, аматорові драматичних гуртків, відразу й відповідна відказка тра-

пилася просто напихваті — з «Запорожця за Дунаєм», лишень трохи переінакшена для сміху.

Муравйов розлютився:

— Ти мені зуби не показуй! Язика покажш — на мотузі! Я й сам знаю, що козак! Ач, гайдамацька душа — арсенальцем вирішив прикинутися!

— Товаришу Муравйов... — почав був Коцюбинський. Але Муравйов урвав:

— Почекайте... прапорщик! Бачите: допит? Закінчу — побалакаємо.

Втікачі-повстанці дивилися непорозуміло.

— А ти? — тицьнув Муравйов у того, що був у чумарці й шапці з одрізаним шликом. — Ти й причепуритися не встиг! Думаеш, як одрізав свого «оселедця», то вже й не пізнати, що ти гайдамацького кодла!

— Я справді з гайдамаків, — понуро мовив козак, — з полку Сагайдачного: повстали ми проти буржуазії і до робочого класу пішли на барикади...

Максим Колиберда захвилювався:

— Істинно так! П'ятсот хлопців-молодців до нас прийшли, кров з нами лили, вмирили поруч, живими в руки Петлюрі не віддавались! Брати по класу! Обдурити замірявся їх нелюд Петлюра, так не вийшло — розгледіли вони, де свій, де чужий...

— Тихо! — гукнув Муравйов. — Чекай, коли запитують! І цю... петлюрівську мову ти покинь! Говори людському, по-руському!

І Колиберда, і повсталий гайдамака говорили, звичайно, по-українському.

Коцюбинському стало недобре. Навіть рука його мимоволі посунулася до боку, до кобури з пістолетом: ще нікого не вбивав Юрій, але зараз він, здається, вб'є... Цього... полковника, царського «кадровика», «лівого», бачте, «есера», що примазався до революції і вишкірює тепер свої... білогвардійські зуби...

Максим Колиберда аж затупцював на місці, наче замірявся бігти кудись далеко. Він був швидкий, і, — перше ніж Коцюбинський встиг вимовити слово, намагаючись опанувати свій гнів, — Максим вже заторохтів, аж захлинаючися:

— Господин-товариш чи товариш-господин, вже й не знаю, хто ви есте, тільки пам такі ваші слова... аж дивно чути! Хіба що — не розумієте? Так ми, звісно, можемо і по-руському: навчені! Але ж...

— Мовчать! — знову гарикнув Муравйов.— Розумею! Але не бажаю чути контрреволюційного петлюрівського діалекту!

Максим вдарив руками в поли й торохтів:

— Овва! Руську мову знаю, українську знаю, а от «петлюрівську» — про таку не чув...— Раптом він таки зайшовся: — Та чи знаєш ти, генерале, що мені цією мовою матінка пісень над колискою співала? Сама артистка Заньковецька усі свої коронні ролі грала! А ми цією мовою на червоному прапорі «Пролетарі всіх країн, єднайтеся!» пишемо?..

Максим Радивонович вже розмахував руками й наступав на Муравйова, не зважаючи на канчука, яким той розмахував. Усі інші «бранці» теж загомоніли — і по-українському, і по-російському, бо були поміж них і українці, і росіяни,— і теж ступили ближче.

— Так це що ж,— вже лементував старий Максим,— виходить, ми й народ петлюрівський? Щось ми такого від Леніна не чули! Не на таких, господин-товариш генерал, напав! Не знаю, хто ви такий є, але своєму Петлюрі ти нас не підкинеш! Ми вже йому кров пустили! І свою проти нього пролили!..

— Мовчать! — замахнувся нагаєм Муравйов.— Бійці! Взять його! — Червоногвардійці поглядали непорозуміло на свого командира, на «бранців», на розпаленого дідка.— Взять наказу!

Коцюбинський став між Муравйовим і Колибердою.

— Спокійно... Муравйов!

Муравйов, скаженіючи, відштовхнув його простягнуту застережливо руку:

— Не заважайте! Я наказую! Взять!.. Розстрі!..

— Спокійно! — вже гукнув, неспроможний стримати себе, Коцюбинський.— Спокійно: я наказую!

Один з червоногвардійців, віком старший за інших, докинув і від себе:

— Товаришу головком, ви справді заспокоїться... трохи... Воно, вроді, непорозуміння виходить... Товариші ж наші!..

Але Муравйов, задихнувшись від сказу, тільки кружляв дикими очима. Він вже не бачив зухвалого дідка з його «петлюрівською» мовою, не бачив нікого і нічого — тільки ненависного Коцюбинського перед собою.

— Ви... ви... насмілюєтесь... Я віддав наказ...

— Я відмінив... цей наказ...

Коцюбинському теж перехоплювало горло від хвилювання, і перед очима його пішли зелені кола. Але він таки спромагався стримувати себе, своє жадання вихопити з кобури пістолет і...

— Накази ми... віддамо потім... коли справді всі трохи... заспокоїмося...

Він над силу примусив себе так сказати: перед червоногвардійцями ж — добрими, боїовими товаришами, і перед цими товаришами з «Арсеналу» — стражденними і героїчними людьми. Мусив уладнати з цим істериком і... чорносотенцем. Тим часом — доки Народний секретаріат таки розбере всі його конфлікти з полковником Муравйовим, тим часом, бо ж триває зараз одчайдушний штурм захопленої петлюрівцями столиці, а Муравйов веде загони бійців, які мають його командиром, вірять і скоряються його військовому авторитету...

— Я — головком! — прохрипів ще Муравйов, але вже спадаючи з сили: в цю хвилину, як усі неврастеніки та істерики, він був на тому рівні вибуху, коли вже от-от надійде нервовий занепад — і він або вчинить якесь безумство, або почне битися головою об стіну, або... зів'яне, вщухне й заплаче.— Шаров! — хрипів Муравйов, озираючися й кружляючи неприємним поглядом.

Шарова — вірного муравйовського ад'ютанта й опричника — поблизу не було: Муравйов забув, що нещодавно послав його з своїми, «головкомівськими» наказами по фронту наступу.

Здогадливий, вишколений вістовий підскаочив з флягою і подав одгвинчений капшучок: чарка спирту завжди повертала сяку-таку рівновагу розпаленому паркоманові.

Розпалений Максим Колиберда теж щось гудів — про те, що, мовляв, петлюрівцям нас не зіпхнеш, і стріляй, будь ласка, чортів сицу, агент свігової контри, якщо ти вже таки гадюка і заміряєшся проти нашого — ставайте, гнані та голодні, робітники усіх країн... Коцюбинський поклав руку на плече, добре трусонув, пригорнув до себе й мовив, як міг у цю хвилину, лагідно:

— Товаришу, брате, заспокойся! Ми тут — і українці, і росіяни, селяни й робітники, друзі по класу, — і петлюрівці усім нам вороги. Нема, друже, петлюрівської мови, горе наше, що нашою, українською, і зрадник-виродок Петлюра говорить... А на... цього плюнь... уведемо в лад...

Зачувши українську мову, Максим враз заспокоївся і навіть хлюпнув носом, припавши до плеча Коцюбинського.

Червоногвардійці — росіяни: рязанські, брянські, петроградські — стояли похмурі, зніяковілі. Вони йшли в бій за своїм командиром, вони виконували кожний його наказ — в бій він умів повести. Вони знали його вади й примхи: пияцтво, несамовитий і несправедливий гнів, безпричинний, хворобливий сказ. Але зараз вони його не могли ні зрозуміти, ні виправдати. Вони осуджували його. І їм було... ніяково. Коцюбинський мовив ще Муравйову, зціпивши зуби, стиха, щоб не чути ні «бранцям», ні бійцям:

— І, будь ласка... товаришу... «головком», припиніть ваші... парадні, передчасні рапорти... звиятця: я забороняю це вам! Ми — Народний секретаріат, уряд Радянської України — самі рапортуватимемо Леніну, коли справді здобудемо Київ...

3

А матроси йшли вперед. Чорноморці й балтійці.

Панцирник «Свобода або смерть» вже стояв проти вокзалу і гатив на центр міста. Звідти панорама міста вставала амфітеатром і купол приміщення Центральної ради яскрів панікадиллом, коли крізь оболочку хмар пробивався скісний промінчик сонця. Канонірам кортіло поцілити саме в купол. Снаряди густо всівали парк Першої гімназії, терещенківський та галаганівський сади. Інколи вони довбали оперу, рєсторан «Франсуа», мебльовані номери «Северные».

Артилеристи слали набій за набоем, а трисотенний полупановський десант тим часом посувався знизу вгору — від Батійвської та Бульйонної до Марино-Благовіщенської. З Бастіонної, попід Чорною горою, в кінець Предславинської виходили — на сполучення з полупановцями — й балтійці з групи Муравйова.

Через голови матросів, з-позаду, летіли снаряди з-за Дніпра — і вибухали квартал попереду, наче вістуні на ступу, наче передові бійці атаки. Інколи коригувальники запізнювались змінити віддаль або матроси занадто поспішали — і снаряд вибухав на зайнятій уже матросами території, і під своїми снарядами падали свої. Тоді матроси слали в небо прокльони і нахвалялись своїх кано-

нірів після бою «заякорити на сухому». Однак піднімались, обтрушувались і йшли далі вперед.

Матроси наближались до Госпітальної.

Та тут у бій втрутився сам «цар небесний».

Нагло з височенної дзвіниці Лаври, з амбразур бані Успенського собору вдарили кулемети — матросам, і балтійцям, і чорноморцям у тил.

Матроси збентежились, пішов переполох — і цеп бушлатів та безкозирок з георгіївськими стрічками колихнувся назад, урозтіч до Саперних таборів і цегельні Берпера.

В бій — на боці контрреволюції — вступило «христове воїнство». Кулеметники при кулеметах на банях лаврських церков були в скуфейках, довговолосі і в підрясниках. Митрополит Київської і Галицької Русі, настоятель і ігумен Києво-Печерської Успенської лаври, святійший архімандрит Флавіан — теж виявився воєначальником: у печерах із святими мощами мав не лише добрий підземний арсенал, але й муштрував кадри для оволодіння модерною військовою технікою. П'ять кулеметів «максим» і «льюїс» поливали червоногвардійців свинцем з найвищих пунктів над Києвом; тридцятьеро смиренних «божих людей» — з скорострільними американськими гвинтівками «дукс» — вигідно розташувались у бійницях на мурі Лаври. Ченці розстрілювали в спину балтійців за Лаврським спуском, а інші з пругу муру скидали каміння на голови бійцям загону, що пробивався від Цитаделі: то були визволені з полону арсенальці разом з охороною — повсталими козаками-гордієнківцями. Нечисленний загін змушений був відлінути знову назад.

Старий Іван Бриль відходив останнім — від кущика до стовпчика: обойми свої він розстріляв і тепер обстрілював церковну братію тільки... словами...

— Нехристи!.. Нелюди!.. Патлата контра!.. Олухи царя небесного!.. Недурно я вам дулю і... показав!..

Далі вислови Івана Антоновича неможливо переказати точно: ніколи за своє життя не вимовив брутальної лайки старий пролетар, двадцять п'ять років член таємних соціал-демократичних гуртків, а тут враз вилилося все, не сказане за чверть століття...

Та ченці, нехай і «в небесі», недовго правили свою тризну. Через кригу Дніпра, де її ще не подовбано снарядами, петляючи перебіжками, линув цеп — в лоб на

набережню, до Аскольдової могили й підлаврського Провалля. То був кількасотенний загін авіапарківців — солдатів-росіян, що на них місяць тому напали нагло вночі Мельник з Наркисом та бароном Нольде і голими, босими, в запломбованих вагонах вислали за межі України, в Росію. Авіапарківці доїхали тільки до Хутора Михайлівського — там обмундирувалися сяк-так, взяли зброю з надісланого Леніним тульського припасу і рушили з Брянських лісів назад, у рідний Київ: здобувати!

Передовим загоном наступу вони линули тепер через крижаний покрив Дніпра, — де провалювались, де шугали в ополонки, — але йшли і йшли: солдати, слюсарі, техніки і пілоти. З ними йшов і загін донецьких шахтарів, приданий їм з групи наступу Муравйова. Не доїхав київський шахтарчук Харитон Києнко на свою «Марію-біс», на Донбас, — так підземні донецькі братчики самі прибули до нього. І виходили тепер якраз на те місце, де наложив головою молодий шахтар Харитон, — в Аносівський парк, святій і підступній Лаврі в обхід.

Авіапарківці й донецькі шахтарі вдерлись у монастирське подвір'я, знизу, від петрівського муру.

В цей час меткий канонір артилерійської бази Коцюбинського гахнув простісінько під баню лаврської дзвіниці. Дзвіниця встояла, ледь-ледь порушилася золота цибулина, але кулемети під нею замовкли.

— Одставить! — наказав Коцюбинський канонірові. — Цього досить. Більше по території Лаври — жодного пострілу...

Канонір глянув здивовано:

— Товаришу головнокомандуючий народний секретар! Так дивіться ж: саме пристрілявся в точку! Зараз я від цього полівського курятника цурки не залишу: релігія ж — опіум для народу!

— Релігія — опіум, — ствердив Юрко, — але будівлі монастиря і все церковне начиння — державний скарб, історична пам'ятка цінні необраховані! Мусимо для себе зберегти...

— Понятно! — дещо розчаровано мовив канонір. — Єсть зберегти історичну цінність опіуму для народу!..

Боженко, що жовтневих боїв з піхоти перекинувся був на кавалериста, тепер опанував ще одну військову спеціальність: теж артилерію. На переїзді під Києвом-Другим гайдамаки виставили польову тридюймовку і шрапнелю дуже дошкуляли і балтійцям — у лівий фланг, і чор-

номорцям — у правий. Власне, цією гарматкою вони розклинили суцільну матроську лаву. Василь Назарович цього не міг знести. Гукнувши своїх — «з Бульйонної та Прозорівської, котрі ще живі!», — він з-поза монументів Байкового кладовища ринув через Комську на переїзд. Гайдамацьких гармашів було в два рази більше, але все одно Василь Назарович їх порубав і кинувся до гарматки вибити замка і закинути до чортів собачих! Та біля гарматки було аж дві зарядки набіїв, і Василеві Назаровичу стало шкода державного майна: не пропадати ж «на холостяка» огневому припасу.

— Хлопці! — подав команду Боженко. — Були піші, сиділи на конях, гайда тепер самі упрягатися!

Бійці-червоногвардійці — в регіт.

— Іржання одставить! — спаленів Боженко. — Ану!..

Він поплював на руки і взявся за залізні спиці.

Так і покотила гарматка — жерлом наперед — з переїзду на Ямську і до рогу Дяківської. Позаду підкочували й зарядки з снарядами.

На розі Дяківської Боженко наказав спинитись, роздивився, повернув жерло до Бульйонної — і пальнув. Картеч спонула заставі «вільних козаків» на голови. Вони кинулись назад, до Либедської.

— Наша бере! — констатував Василь Назарович. — Ану, хлоп'ята, надамо ще!..

Гарматку підкотили до рогу Либедської.

— Паль!

«Вільні козаки» чкурнули ще назад — за ріг Либедсько-Володимирської.

Василеві Назаровичу сподобалось. Але йти з Бульйонної було жаль: он же, за півста кроків, і колишня рідна хата — може, повернулась на рідне згарище «мадама»? І могилка хлопчика Ростика там...

— Ех, за життя товариша поручика, за обиду моєї «мадами» — давай, хлопці, ще!

Підкотили ще. І стрельнули.

Так, квартал за кварталом — знову ті ж таки квартали, які тільки позавчора віддав, — Боженко посунув вперед, до Володимирського базару: стрельне на картеч, поположить трохи з кулемета, поторохтить гвинтівками — і далі, до рогу, ще один квартал. Нарешті й Васильківська!.. Тут треба було вже діяти обачніше і бити лише з укриття: гайдамаки та «вільні козаки» були і з правої, і з лівої руки. Василь Назарович наказав за-

котити гарматку у вестибюль сінематографа «Феро», дві-рі й вікна висадити до чортів собачих, гарматне жерло виставив з-поза щита з анонсом: «Спешите видеть! Гвоздь сезона! Завтра «Сильный человек», по роману Пшебышевского! Режиссер Мейерхольд, в главных ролях Жданова і Хохлов!» — і відкрив канонаду наліво і направо.

Чорноморці й балтійці знову зімкнулись.

А «Свобода або смерть» від вокзалу гатила й гатила.

В гарматній башті панцирника вже сидів і коригувальник з залізничників: місцевий — його матроси-артилеристи підхопили, щоб указував, куди стріляти, а куди — не варто. Вирішено так: до будинків, де люди живуть, не примірятися, наводку брати тільки по установах Центральної ради. Влучили на Банківській в генеральний секретаріат військових справ, влучили в генеральний внутрішній — на Фундуклеївській, в іноземний — на Терещенківській...

— Скільки там у вас, до лисого дідька, ще тих генеральних? — кляв канонір.— Так і снарядів не вистачить!

— А ото,— вказував рукою коригувальник-залізничник з тутешніх,— між Микільсько-Ботанічною та Караваївською...

— Де, де?

— Ближче університету кам'яницю бачиш?

— Котру, котру? Тут же їх у вас до біса! Ніякого горизонту!..

— Ну, ближче отого великого саду, Ботанічного, на фоні гілля якраз стирчить, на два поверхи, бачиш?

— Не бачу! Усі воші на два поверхи...

— Та ота, що трохи ліворуч від пожежної каланчі!

— Ага-ага! Бачу! То й що?

— Самого голови Центральної ради хатинка! Перед війною він собі на Бібіковському нову поставив, на п'ять поверхів — сто тисяч, кажуть, вгатов! Тепер з комірного і проживає собі у тому особнячку старичок, професор Грушевський...

— Сам Грушевський! — Канонір чимдуж завертів сектор, спрямовуючи жерло гармати.— Отой самий Грушевський?

— Грушевський же! Подвір'я Грушевських. Там же флігелів два чи три — двоповерховий, одноповерховий...

Бум!.. Бум!.. З другого пострілу снаряд вгородився в дах оселі професора Грушевського.

Канонір відкривав другий ящик — снаряди з синіми головками.

— Я йому, лярві, ще огоньку підкину!

Канонір загнав у магазин запальний снаряд і ще раз дав постріл по будинку Грушевського.

Дим клубами завихрився над садибою. Будинок Грушевського запалав...

А в окопах Царського саду лежали «січовики», «чорні гайдамаки» і «вільні козаки». Вони відстрілювались від червоногвардійців, що видобувались на кручу від Аскольдової могили. Окопи були в три ряди: по верху, над «Шато де фльор», і ліворуч, над кручею, аж до Купецького. Це були добрі окопи, старі, викопані ще Жовтневих днів: тут тоді сиділи ударники й юнкери, обороняючи штаб генерала Квецинського і владу Тимчасового уряду. І на них наступали арсенальці. А Петлюра в цей час сидів у кабінеті генерала Квецинського і метикував — куди ж вітер віє і до котрої йому хилитися? Арсенальці вмирали в рукопашному бою, гинули й ударники з юнкерами в окопах Царського саду, а Петлюра сидів, совався на стільці, й міркував, і прикидав, і приміряв...

Приміряв, прикидав, міркував він і тепер — тільки вже в «Шато», точнісінько там, де сидів тоді й бойовий штаб всеросійської контрреволюції.

Куди податися?.. Податися не було куди... А марення і жадання?.. Такі ж вимальовувались рожеві перспективи. Полководець... глава уряду... перша людина в державі... Син кобищанського візника й паламаря — Наполеон!.. Хвіст собачий, а не Наполеон...

Сотник Мельник доповів:

— Пане отамане, на ріг Хрещатика й Бібіковського вийшли їхні матроси. Пориваються до Центральної ради... А там же сам пан Грушевський, члени парламенту, секретарі... Коли підемо туди всіма силами й ляжемо кістьми...

— До дідька! — зарепетував Петлюра. — Не хочу кістьми!.. Мусимо пробиватись, щоб зберегти військо, щоб...

— Тоді, — подав Мельник, — єдиний шлях: горою понад Подолом — Трьохсвятительською, Житомирською, Львівською і Дехтярівською на Берестейську сошу... Пане отамане, єдиний шлях — на Галичину: військо йо-

го пресвященства митрополита та принца Василя Габсбурга от-от рушає нам на допомогу з Галичини...

Стрілянина з Козлівки наближалась. Червоногвардійці вже видобулись на гору, навіть видерлись на ажурний міст між Купецьким та Царським садами і звідти кидали гранати простісінько в квітники «Шато». Щастя, що до самої борделі «Шато» рукою не докинути...

— На Брест-Литовське шосе! — наказав Петлюра. — Наказую: відворіт!.. Ненька Україна бачить мене і... простить...— Симон Васильович не міг, щоб наостанку ще раз не закласти руку по-наполеонівському за борт френча.— «Січовики», національна гвардія,— вперед! «Чорним гайдакам» прикривати ар'єргард! І нехай лягають кістями!..

— Слухаю, пане отамане!.. Панно хорунжа, готуйте диспозицію відвороту через Берестейську сошу.

4

Підступи до Брест-Литовського шосе,— щоб вийти до залізниці й відтяти військам Петлюри шлях на захід, до кордону,— червонцям Примакова заступали чималі сили ворога: раз вдсятеро більше! Зліва, в міських казармах, стояла українізована школа прапорщиків — півтори тисячі юнаків, справа, в Луцьких казармах,— Георгіївський полк, теж понад тисячу багнетів.

Примаков з ходу врубався аж за Покровський монастир на Дике поле — і тепер сидів у великій чайній луг'янівського «Дома трезвости»: треба було переночити, дати коням оброку та й козакам погризти сухаря. Отже, в чайній «трезвості» став примаковський штаб.

Червонці жартували:

— До «трезвості» довоювались, а колн ж буде по чарці?

— Почекайте, почекайте, хлопці,— посміхався й хитро мружив свої широкі сірі очі Віталій,— накладемо в потилицю раді — дамо собі ради й з чаркою...

На словах Примаков жартував, а в душі — досада шкребе, як кішка лапами. Недурно старі люди, ще в рідних Шуманах, любили приповідати: спочатку треба думати, який буде кінець!.. Врубався в самісіньке серце, а далі що?.. З двомастами вершників вихопився аж куди — тепер сѳтня чай допиває, друга заставою під

трамвайним парком та понад Капавою... З ким же і чим пробиватися далі?

Примаков журно міркував: попереду, прямо в лоб — Лук'янівська тюрма... Покоління революціонерів в ній кінчили своє славне життя на шибениці. Інші, яким пощастило, і досі живі — усі київські більшовики, що борються в цю хвилину на барикадах, теж погодували тут лютих тюремних блощиць. Звідси — якихось три роки тому — почався життєвий університет і Віталія — справжній шлях більшовика-революціонера: допити «с пристрастием» у «профілакторії», каторжанський ізолятор без води з самими солоними оселедцями, шість діб голодовки протесту, етап до Красноярська, Канськ, Шелаво, Абакан... Віталій навіть приязно позирав на похмурі червоні мури «тюремного замку»: чистісінька «альма-матер», їй-право!.. І нині — сумніву ніякого нема — за цими мурами й ґратами сохнуть, в'януть сотні, може, й тисячі київських пролетарів... Розбити тюрму, визволити в'язнів — от і поповнення. От і бійці — тільки наставити зброї!.. Але ж тільки кинеться він на тюрму — петлюрівські «юнаки» зліва і георгіївці справа — затиснуть його в кліщі, і... пшик...

Примаков вихилив рештки гарячого окропу з своєї філіжанки, звівся на весь свій зріст — кремезний, стрункий, жвавий, сіроокий, — гупнув кулаком по столі, аж філіжанка підскочила, і наказав:

— Підняти білого прапора!..

Тимофій Гречка, унтер, усі козаки, що оточували командира, вжахнулися:

— Приймаче! Та ти... розуму позбувся? Звар'ював, як кажуть галичани?..

— Білий прапор підняти, кажу! — аж гримнув Примаков і при тому — зовсім не грізно — підморгнув лівим сірим оком.

Бійці полегшено зітхнули й загули.

— На понт, значить? — першим здогадався Гречка.— Заманити?

— Воєнна хитрість? — дібрав і унтер.— Було таке одного разу і у нас в Карнатах, під генералом Брусиловим.

— Ні, хлопці,— відказав Віталій,— заманювати не будемо. Але ж воєнна хитрість — діло бойове. Гратимемо ми з вами зараз ксмедію... Театр!

— Чого? Що? — не добрали бійці.

— Ну, спектакль такий — може, бачили «Наталку Полтавку» чи там «Запорожець за Дунаєм»? Зараз зробимо репетицію...

За кілька хвилин до застав юнкерів (зліва) та георгіївців (справа) виїхали кінні парламентарі з білими прапорами. Парламентарі запропонували георгіївцям і юнкерам школи: вислати своїх парламентарів у чайну тверезості, щоб там, по-тверезому, разом, — і напад, і обороні, бо ж зразу й не розбереш, хто тепер напад, а хто оборона, — обмізкувати, що робити і як далі жити.

Командування і георгіївців, і юнкерів радо погодилося: сили ворога були їм не відомі — мабуть, таки чималі, коли аж сюди добулися; сил оборони Центральної ради вони також не знали, а артилерійську канонаду від Дніпра та кулеметний бій з самого центру міста вони чули добре. Парламентерами прибули: сам полковий командир георгіївців і сам начальник школи «юнкерів».

Примаков прийняв гостей в чайній — на столі парували філіжанки з окропом.

— Сідайте, призволяйтеся, панове-товариші, — гостинно запросив він, — поп'ємо гаряченького й обміркуємо, як далі бути? Правду сказати, жалко мені, панове-товариші: ллемо народну кров, стільки за вами людей, молодих та хороших, їм би ще жити й жити, а тут...

На цім слові двері в сіни розчахнулись, вскочив червонець — з нагаєм у руці, просто з коня, виструпчився й доповів:

— Доповідаю, отамане: другий кінний полк прибув з переправи! Де накажете розквартирувати?

Примаков побарабанив пальцями по гарячій філіжанці, замислено кинув оком на план міста Києва перед ним на столі.

— Отут, — сказав він, — по куренівських кварталах... Ближче не треба, — додав він, — бо тут ще... може, доведеться рубатись, а хлопці нехай перепочинуть — і самі вправимось...

Посланець зробив «кругом», клацнув закаблуками, зник.

Командир георгіївців і начальник школи презирнулись: ще кінний полк прибув! Ого! І вводити його в бій не збирається, ставить на перепочинок...

— Так от, любі панове-товариші,— почав знову Примаков,— кажу так: жалко нам молоду народну кров проливати. Тим-то...

Двері знову розчахнулись, і вскочив ще посланець.

— Доповідаю, товаришу командир бригади: окремий артдивізіон прибув!.. Де накажете ставити батареї?

Примаков визвірився на козака, посатанів:

— Ти що ж, сучий сину, не бачиш, що... з парламентарями... противника розмову веду? Які такі можуть бути розмови про... дислокації? Дисципліни не знаєш?

— Винуватий, товаришу командир бригади...

— Після виконання наказу — три доби арешту!

Посланець виструнчився.

Начальник півтори тисячі «юнаків» глянув скося на командира тисячі георгіївських кавалерів: бачили, яка дисципліна? В наш... гм, революційний час виструнчуються, віддають честь, гауптвахта... За десять днів повстання вони вже й забули про таке: тепер гримнеш на одного бійця, а боїшся, що весь полк... повстане.

Але погляду командира полку георгіївців начальник «юнаків» не зустрів: командир полку георгіївців слідкував за... пальцем Примакова: палець Примакова бродив по плану міста.

— Начальник штабу!

До Примакова кинулися зразу і Гречка, і унтер: зопалу вони забули, котрий же з них має бути начальником штабу, а котрий — ад'ютантом.

Примаков мило посміхнувся до парламентарів і перепросив:

— Вже вибачайте, війна є війна! Мушу...

Він прихилив до себе посланця, Гречку й унтера, а план завернув різком від парламентарів,— щоб, мовляв, не побачили,— і тицьнув пальцем у три місця, отут і отут...

Три батареї! Не треба бути великим військовим фахівцем, щоб це зміркувати... Командир полку добре знав план Києва, особливо тут, у місцях розташування його частини: теж міг тицяти в нього пальцем, заплющивши очі. Йому зразу привиділося: одна батарея — над урвищем Кмитового яру, друга — під Спортивним полем, третя — на горбку при початку Дмитрівської... Гм, так би й він сам поставив батареї, коли б це йому громити казарми, у яких стояв зараз... його полк.

Примаков прошепотів на вухо своїм підначальним:

— Оця — по юнкерах... Оця — по георгіївцях...
А оця — у розтин...

Але вух було коло нього аж три — і шепіт мусив долинати до четвертого й п'ятого через стіл. Командир полку й начальник юнкерів презирнулися: може, й справді не варто... губити дві з половиною тисячі молодих життів, які... гм, гм... на їхній же відповідальності...

Примаков відпустив посланця, відмахнув рукою і Гречці з унтером і мило посміхнувся до співрозмовників:

— Прошу пробачити.

Гайдамацькі командири дивились у стіл, набурмосені. Вскочив і третій посланець.

— Доповідаю: піхота заходить з...— Він глянув на чужих людей і добре вдав метикуватого — був би з нього гарний артист,— ...заходить з указаних вам напрямків з тилу, товаришу командир бригади!

— Хай стануть на рубежі,— недбало махнув рукою Примаков,— до мого паказу...

Командир полку звівся.

— Пане командир бригади,— гречно мовив полковник до Примакова,— власне, полк уповноважив мене повідомити вас, що... коли ваші частини не виказуватимуть... агресивних замірів щодо нас, то полк... згоден додержувати нейтралітету у ході дальших подій.

— Розумно, розумно,— похвалив Примаков.— Звичайно, вам відповідати... гм, гм... за життя ваших козаків перед вашою совістю, історією...

Примаков глянув на начальника школи. Начальник школи сидів, затопивши погляд собі у чоботи, блідий. Отже, він залишається сам. Тобто не сам — з ним півтори тисячі юнаків, але ж...

Не дочекавшись відповіді, Примаков знизав плечима:

— Як знаєте, як знаєте... Ад'ютант!

Гречка й унтер знову метнулися були обоє, бо так і не розібралися тоді, котрий з них ад'ютант, та матрос виявився меткіший і вже виструнчився перед командиром.

— Диспозиція номер два! — недбало кинув йому Примаков.

— Буде виконано, товаришу комбриг!

Примаков глянув на годинник на руці.

— За п'ятнадцять хвилин по тому... Звірте, будь ласка, ваш годинник: зараз третя година двадцять хвилин...— Гречка глянув собі у рукав: годинника в нього зроду не було, і взагалі роль ад'ютанта мав виконувати унтер, з годинником, величезною «цибулею» з покришкою, що міг справити враження на кого завгодно. Примаков метнув на Тимофія гнівний погляд. Цей погляд — непередбачений сценарієм — побачив і начальник школи «юнаків» і міг його собі тлумачити як завгодно. Примаков закінчив: — За п'ятнадцять хвилин по тому... диспозиція номер...— Він замислився.— Знаєте, давайте зразу — диспозиція номер сім! Га? — Він весело засміявся, навіть махнув рукою, мовляв, де наша не пропадала! А до співрозмовників навіть підморгнув. Правда, у тому підморгуванні світилися й чисто людське співчуття, жалість, навіть скорбота...

Гречка виструнчився й гаркнув:

— Буде виконано, товаришу комбриг! Матері їх із стонадцяти орудій!

Ця репліка також не була передбачена сценарієм — типова «отсебятина», яка завжди тільки псує спектакль: ну, де ж таке видано, щоб ад'ютанти верзли отакі моряцькі закрути! Але репліка справила особливо сильне враження — як взагалі імпровізована самодіяльність народних талантів. Начальник школи сказав:

— Дозволите переказати ваші пропозиції... моему бойовому складові?.. За двадцять-тридцять хвилин я можу дати вам... нашу відповідь...

— Будь ласка, будь ласка,— знизавши плечима, погодився Примаков.

Власне, ніякої пропозиції він ще не робив, але... що ж — співрозмовники були людьми з... тонкою інтуїцією і самі увімкнулись в імпровізований спектакль: чистий тобі театр «дель арте»!

До командира полку Примаков ще сказав — це вже було наготовлене зарані:

— Пане-товаришу полковник, сподіваюсь, ви не будете заперечувати, коли я тим часом накажу... гм, вивести усіх в'язнів із «тюремного замку», що... гм, якраз між вашими казармами і нашим... розташуванням? Знаєте, в'язні вони — в'язні, але ж в разі бою — стріляти крізь їхні тіла... не гуманно це якимось, знаєте? Як ви думаєте, га?

— Будь ласка, будь ласка. Справді...

Парламентери пішли — один з нейтралітетом, другий — радитися з своїми: виграти час або просто додержати... престижу.

Тим часом браму Лук'янівської відчинено, і на волю ринула хвиля в'язнів — півтори, дві тисячі. Правда, гвинтівок на них було тільки п'ятдесят — з тих, що тут же відібрано в тюремній охорони. Але ж далі ще мали бути бої — і в кожного вбитого ворога можна підібрати гвинтівку, а то й кулемет.

Юнкери помітингували двадцять хвилин і... залишивши казарми, правда, з зброєю в руках, подалися геть, ближче до центру міста, де ще трималася Центральна рада, і взагалі можна було, так би мовити, краще поінформуватися — що робити, як бути далі?

Відчувши себе, в своєму нейтралітеті, відрізнаними від міста, георгіївці — недовго й умовляти довелося! — погодились віддати «зайвину» свого огневого припасу та якусь децищу й збройного запасу: сотню гвинтівок, півдюжини кулеметів.

З в'язнів Лук'янівської тюрми, — котрі були молодші та дужчі після двотижневого перебування в тюремній тісноті, — сформовано батальйон, на три недоукомплектовані сотні. Втім, доукомплектуватися можна буде і далі — в боях.

Червонці рушили на Пушкінський парк. Щоб — уперетин Брест-Литовського шосе — вийти до залізниці різати артерії відступу противника.

І це було вже до речі: до Поста-Волинського якраз відходили рештки заслону Скоронадського — від Фастова на них насадили кексгольмці з другого гвардійського. Власне, артерію відступу на захід — залізницю Київ — Фастів — Козятин — Бердичів — вони вже осідлали.

Передовий загін вів голова солдатського комітету Дем'ян Нечипорук. Під Жулянами він прийняв бій на останніх підступах до столиці.

КІНЕЦЬ СІМНАДЦЯТОГО РОКУ

1

Центральна рада ще засідала.

Власне, засідати вже не було чого. Але членам парламенту не було куди подітись: хто проживав на Лук'я-

нівці, хто на Подолі, а хто й в Липках, тільки ж і там вже панували матроси й червоногвардійці. В початку Бібіковського — між готелем «Палас», палацом Терещенка та Бессарабкою — бій тривав безперестанку вже цілу добу: квартал шістнадцять раз переходив із рук в руки.

Втім, на порядку денному засідання стояло обговорення найважливішого питання: Антанта не допомагає, так чи не закласти спілку з противником Антанти, австрійцями й німцями? Ба й турками — теж: турки он наплювали на перемир'я й перейшли на Кавказькому фронті у наступ. Чи не запросити — у підмогу — наступу австрійців та німців на Київ і взагалі на Україну?.. Делегація УНР у Бресті вже підписала мир з Почвірним союзом...

Грушевський головував. Він стояв на місці головуючого й майже безперестанку торохкотів у дзвіночок: членів парламенту хоч і не було забагато — де вже там до того кворуму! — але ж надто були знервовані. То зривалося з місць зразу по кілька і гукали вперебій у кілька голосів, то, навпаки, нишкли усі разом, тільки дослухалися до стрілянини, що наближалась і наближалась, — і жодної душі неможливо було витягти для слова «в порядку обговорення».

Саме під таку закліту паузу до зали вскочив якийсь козак з охорони і з порога закричав:

— Пане голово! Хата горить!..

Члени парламенту всі схопилися з своїх місць як стій:

— Горить? Де горить? Що горить? Пожежа! Рятуйся, хто може!..

Та Михайло Сергійович добре розчув. Він пошпурив дзвіночок — жалісно брязнув балабончик голови Центральної ради об підлогу й покотився кудись під лави, так його й не знайшли, — і вже біг просто проходом між лав до вихідних дверей. Горить власна хата! Пожежа! Гвалт!.. А котра? Хат же тих у Києві не одна...

З дверей зали засідань Михайло Сергійович кинувся сходами униз — просто до парадного ходу. Швейцар ледве встиг накинути йому на плечі «миколаївську» — з пелериною — шубу на песцях. Боброву «мономашку» тільки сунув у руки.

— Де?.. Котра?..

— На Ботанічному... пане голово... де проживаєте... Дим, огонь, ваше... превосходительство...

Грушевський біг вже вулицею. На Володимирській густо стояли козаки — і кінні, і піші: охорона Центральної ради, останні бойові резерви, жменька в півтисячі — сучий син Петлюра так і не наспів, десь подався, переказують, понад кручею Володимирською гіркою... Гайдамаки й «вільні козаки» оступались — біжать же сам голова держави, пан професор Грушевський!..

Грушевський прожогом — де й сили взялись! — перебіг Бібіковський: зліва гуркотіли кулемети — матроси в сімнадцятий раз підійшли вже до Терещенка; справа, від Галицького базару, теж гуркотіли кулемети — там наступав (господи твоя воля) батальйон сербів і чехів із Слов'янського полку. Серби й чехи теж передались на бік повстанців і йшли боєм на уряд УНР... Професор історії Грушевський гнівно пирхав: торочили, торохтіли цілий вік — слов'янофіли, слов'янське братство, кирило-мефодіївці. Шевченко!.. Михайло Сергійович прокляв усіх — і слов'янофілів, і слов'янське братство, і Тараса Шевченка — власна ж хата горить, може, якраз брати слов'яни — чехи й серби — її й підпалили!..

Та до рогу Караваївської, повз університет святого Володимира, — будь проклятий і Володимир святий! — Михайло Сергійович вже ледве дочвалав: серце приставало, душила астма... Ноги йому підгинались. До Тарасівської він вже над силу дошкандибав. Втім, вже й не далеко — от зараз, зразу за будинком, де мешкала один час Леся Українка! А! Будь проклята й Леся Українка! Це вони, вони — Леся Українка й Михайло Коцюбинський, слідом за своїм патроном, Тарасом, посіяли в душах українців... смуту! Прокляте «класове почуття»...

Боже мій, справді! Через паркан саду баронеси фон Брадке, зразу за пожежною каланчею та Либедським поліцейським участком, Михайло Сергійович побачив клуби диму — якраз там і стояв його власний дім... Неподобство, безчинство! Поруч з поліцейським участком! Куди тільки дивиться поліція? Ах, так... не поліція, а міліція Центральної ради...

З долини, від Жілянської, виходячи з-поза будинку, де жила колись Леся Українка, посувався назустріч Михайлові Сергійовичу гурт якихось людей.

— Люди! Проби! Рятуйте! Моя хата горить!..

Але мову Михайлові Сергійовичу зразу відібрало: люди йшли з гвинтівками... Що за люди? З гвинтівками —

вояки! А які вояки, чиї? За Центральну чи проти Центральної?

Михайло Сергійович — дихання йому тамувало — знову побіг: проскочити за ріг Ботанічної попереду цих людей! Хто їх зна, хто такі,— з гвинтівками, але не в гайдамацькій одежі...

Та з гвинтівками йшли молоді хлопці — чоловіка з двадцять,— і були вони, певна річ, проворніші, ніж підстаркуватий професор; вони переступили Ботанічну перше, ніж Грушевський встиг завернути за ріг.

— Хто такий?

— Якийсь дідок шкандибає.

Загін соробмольців «Третій Інтернаціонал» вів Данило Бриль, Жилянська вже була наша. Червоногвардійці викинули наперед розвідку боєм — до Ботанічного, до університету. Червоногвардійці — соллом'янські, деміівські, боженківські, рештки арсенальців — поспішали матросам на допомогу: зайти оборонцям Центральної ради з тилу, від університету і Бібіковського.

Грушевський брьохав посеред вулиці — відлига, сльота, болото! — і йшов просто на гурт молодиків: спинятися було пізно.

— Хлопці! — гукнув хтось з гурту молодих червоногвардійців.— Щоб мені пропасти — та це ж сам професор Грушевський! Борода!..

Лапцюжок молодиків з гвинтівками спинився: отакої! Невже сам добродій Чорномор?.. Справді, дивіться, бородою так і мете!..

Грушевський вирівнявся — і хлопці розступились. Вони були ошелешені. Сам Грушевський! А що ж з ним робити?.. Голова ж тієї самої... Центральної... І отак чвалає... А Центральна ж де?

Грушевський йшов — і хлопці один по одному оступались: все ж таки професор! Якось, знаєте, ніяково... Та й професора будь-якого вони взагалі бачили на власні очі вперше...

Грушевський пройшов між двох шеренг озброєних молодиків. Двох шеренг українських молодиків... історії життя яких професор історії українського народу так і не написав. Чи й напише?

Данило спохватився, коли Грушевський його вже проминув. Перекинув гвинтівку на руку, клацнув затвором. Вхопилися за гвинтівки й інші.

Та Данило опустив гвинтівку й плюнув.

Плювок улучив Грушевському на полу «миколаївської» шуби.

Данило застидався: тьху, ніяково як, плюнув старичкові на одержу... Непощтиво ж, негарно, некультурно. А він же, Данило, не якийсь хуліган з Печерська! сам вже батько, сина має, на ймення — Данилко...

Інші хлопці теж плюнули собі під ноги: Грушевський вже пройшов, проминув. Дух йому відтамувало. Він знову кинувся бігцем — бачив уже власну оселю, дим над дахом, язики полум'я з вікон...

Данило стояв похмурий, гнівний, на себе самого лютий: а Харитон? А брати-арсенальці? А ще сотні і тисячі загиблих?.. А малому Данилкові жити ж і жити?.. Чому він спустив гвинтівку? Чому не застрелив цього?..

— Наздогнати?..

Данило махнув рукою: бойове ж завдання, і він — командир загону!

— Ану! — гукнув Данило грізно.— Чого застоялися? Вперед, хлопці! На Центральну! Щоб і духу її не було... Гвинтівки до бою!

Загін соробмольців «Третій Інтернаціонал» взяв гвинтівки на руку й пішов вгору, до університету, в бій.

2

Винниченко сидів у Святошині.

Дачка була невеличка, але затишна. Кращого закутку для меланхолійного пастрою і не знайдеш...

В грубці потріскували смолисті дрова. Світила лампа під зеленим абажуром. На столі лежав чистий папір. Непорочний і спокусливий.

Рука Володимира Кириловича навмання простяглася до пера.

Але Володимир Кирилович зразу й відсмикнув руку. Такі події: люди вмирають на барикадах, летється кров, бій, а він...

Та рука знову машинально водила перо. Володимир Кирилович піймав себе на тому і відклав перо.

Боротьба в душі — совість проти поривання — відбувалась. А місія? Місія письменника, літописця, історіографа — совісті народної? Кінець кінцем хто він такий? Письменник чи політик?.. Винниченко рішуче взяв перо і, поки совість не перемогла ще, швидко написав угорі:

«Ніч з 25-го проти 26 січня».

В кімнаті було тихо, зовсім тихо. Тільки рипіла знадвору під поривами вітру неприщеплена віконниця. Гули гілки сосни густим верхів'яттям. Ген віддала — аж у Києві — раз по раз гупали гарматні постріли.

Совість почала перемагати — господи боже мій, уявіть тільки собі, що там коїться зараз у місті! — і Володимир Кирилович знову відклав перо.

Ну, а коли не напише він, хто ж тоді напише? Де ж іще знайти таке щасливе сполучення: і державний діяч, і літератор?.. Що ж, так і залишатися всьому забутиим для нащадків?.. Записати — це ж його, літератора, прямий обов'язок! Священна місія!.. Та й гибіє він, право слово, — гибіє! — без пера, паперу й оцих от синіх буковок-закарлючок на білому полі...

Повагавшись ще трохи, поборовшись з собою, Винниченко таки взяв перо й — мерщій, одним духом! — відмахав аж три абзаци:

«Тиша чернечої келії. Гупання гармат затихає. Чути, як на дах монотонно падає звідкілясь крапля. Сосни двома жалібними рядами стоять перед вікном, як перед могилою, й тужно похитують голчастими головами...

Сьогодні на Святошинському шосе вже нема українців. Подвір'я, де вони стояли, порожні й похмуро мовчать. Люди, проходячи повз них, стараються не дивитись у той бік.

А в Києві вже розташовуються більшовики. Бідна наймичка захотіла в своїй хаті пожити господинею. Нещасна нація, з якої так злісно й жорстоко насміялася історія, не донесла скарбу, не стало сил...»

Ліричний заспів лягав наче й не погано... А далі як? Хіба це таке просте діло — писати? Особливо — правду?

Винниченко перечитав написане і залишився незадоволений. Нісенітниця! Що це означає — «українців нема»? А хіба ті, що «проходять повз і стараються не дивитись», — не українці? А хто ж тоді нація, про яку мова в наступному абзаци? Ота наймичка? І з кого насміялася історія? Чиї скарби? В кого не стало сил?.. Це ж виходить, що він сам наперед віддає українців росіянам, як отих «малоросів», зрікається взагалі самого «українства»! Ні, так не годиться!

Володимир Кирилович поспіхом умочив перо в атрамент і — теж одним духом — дописав зразу четвертий абзац:

«І знову виникає питання: невже ми, самі того не знаючи, не відчуваючи, виступаємо як контрреволюціонери? А що, як народні комісари мають більше рації, ведучи Росію, а з нею й Україну, до соціальної революції?..»

Винниченко роздратовано кинув перо — аж воно бризнуло синім пострілом на папір. Виходить, що він сам наперед признає не просто перемогу більшовиків, але й те, що рацію мають саме вони! Саме вони, а не він, Володимир Винниченко,— літератор, філософ, лідер визволення нації! За що ж боролись, як кажуть бунтівливі промовці на докучливих мітингах?

Винниченко прислухався до тиші в кімнаті. Віконниця рипіла, крапля десь далі довбала по дахові, гули сосни, а гупання гармат немовби... гм... дещо знову наблизилось. І немовби почулося — кулетет...

Винниченко встав, підійшов до вікна, ледь відсунув фіранку і визирнув на світ божий.

Світ божий був темний і непроглядний. Бо — ніч. Вночі так і повинно бути, що нічого не видно. Особливо коли джерело світла — позаду. Правда, два ближчі ряди сосен Святошинського бору можна розгледіти. Гінкі та високі. І похитують голчастими головами. Тужно...

Тужно соснам, тужно і Винниченкові. Подався в демісію під таку годину!.. Правда,— коли бути чесним з собою,— це дає йому право... залишитись чистим в стороні, гм... вмити руки, як той... Понтій Пілат... Але коли вже бути чесним з собою до кінця,— то це не що інше, як підлість. І боягузтво. Он як! Коли бути чесним — і з собою, і перед усіма.

Винниченко не стримався і застогнав. З душевного болю. Думаєте, легко признатись, що ти падлюка?

А втім же... все проходить мимо: радість здійснення мрій, смакування вікторії, слава, честь, а може, й безсмертя?!

Дача була Шпульчина: один із Шпульчиних «доходних домів». Прийшлось-таки Винниченкові знову вдаватися по допомогу до цього пройдисвіта. А що вдієш? А що вдієш? Коли такі діла...

На столі, під лампою, поруч з чистим папером, лежав паспорт. І Винниченків, і не Винниченків. Бо прізвище було там не Винниченкове — чуже. Фальшивий паспорт. Теж Шпульчина робота. Дорогенька! Паспорт — тисяча миколаївських. І притулок на дачі — ще тисяча. Та хіба стане діло за грошима, коли такі діла?.. Володимир Ки-

рилович ішов у підпілля. З Петлюрою, Грушевським, урядом, Центральною радою він пориває! Але й з російськими більшовиками йому, певна річ, не по дорозі. Отже...

Хвилиночку! Зараз Володимир Кирилович сам розповідь, як все це сталося і що він задумав надалі, але в цю хвилину плин його думок знову урвав стогін за стіною. Не стогін, а вже крик! Що ж його робити? Шпулька поїхав до міста по лікаря і не повертається. Може, наразився десь на сліпу кулю?.. А дівчина може в цей час народити. Що ж, самому Володимир Кириловичу бути за акушера?

Ех, коли б Володимир Кирилович знав, який за стіною лежить і пропадає літературний сюжетик! Він би радо й за повитуху став...

Поля Каракута звивалася в муках пологів, мучилася й душевно — в невідомості. Кого вона має народити? Блискучого аристократа? Чи запеклого самостійника? А може, просто забіяка-анархіст або покруч шулявської Жанни д'Арк від усіх разом: піжон, авантюрник і зарізяка?..

Зойки породіллі роздирали душу — Володимир Кирилович ухопив шапку, накинув пальто, вискочив у двір.

Подався, так би мовити, у демісію. Ще Шекспір сказав: коли мавр нічого не може допомогти, мавр мусить піти. Ні, сказано, либонь, інакше: мавр зробив своє діло, мавр може піти. Та й чи Шекспір? Може бути — Шіллер?.. В кожному разі, краще потихеньку піти: коли що й трапиться, то можна потім вжахнутися: що ви кажете? Невже? А мене й не було — я саме бігав до вітру...

Володимир Кирилович зразу й вирішив, що іменно так буде найкраще. Віднині завжди, все життя, за аналогічних обставин, він чинитиме тільки так!

Сосни гули, гули... Ах ви, сосни... Кому це далі сказати: ах ви, сосни мої, азійський край?..

З голчастих верховіть спадали рідкі каплі. Відлига. Завжди, як у Києві при східному вітрі. Нічого не поробиш: таке вже географічне становище України — на схрещенні шляхів з Європи і Азії. Навіть вітри — природа! — саме тут, на дунайсько-дніпровській арені, змагаються й борються між собою: західні й східні, північні й південні. Прориваються навіть норд-ости й зюйд-вести. З Індійського океану і з Медітеранс. Отже, циклоні і антициклони. Котрий же циклон, а котрий антицик-

лон? Отак стоїш, і тебе хилить, б'є, рве, кидає й закручує навколо власної осі...

Словом, причини демісії були значно глибші, ніж необхідність вирішити, на кого орієнтуватись,— на Антанту чи на австро-німецький блок. Така дилема — Петлюра за Антанту і Грушевський за австро-німців — для Володимира Кириловича була замілка: тільки частковість. А було ж і ціле. Ціле — принцип! Самий принцип орієнтації. На що взагалі орієнтуватися, на які сили? Внутрішні чи зовнішні?.. Політично — в даній ситуації, за теперішніх обставин, на поточний, так би мовити, період — дилема перетворювалась, власне, так: есери обстоювали орієнтацію на зовнішні сили, байдуже які — нехай Антанта, нехай німці! — аби допомогли. Рятуйте, хто може! А есдеки — принципово — прихилилися до противної позиції: орієнтуватися на свої, тобто внутрішні сили. Принципово, звичайно, — теоретично, екс-вото. А на практиці це виходило — екс нігільо нігіль: свої ж сили накладали в потилицю! На практиці треба було рятуватися будь-що — нехай і шляхами, пропонованими есерами. І есдеки теж згорнули ручки: тим часом пристаємо — гукаймо іноземців на допомогу! А там — го-го! Дамо есерам дулю! Самі вийдемо на верх, і тоді...

Політика? Ні. Політиканство? Так! Володимир Кирилович затався: орієнтуватися тільки на власні сили!.. Так власних же нема!.. Маю на увазі сили нації... Які? Всі. Як, Володимире Кириловичу, — не лише трудові верстви, але й на верстви не трудові? Ай-яй-яй! Ви ж таки — соціал-демократ, Володимире Кириловичу!.. Дочасно! Тобто Володимир Кирилович хотів сказати: не він — дочасно соціал-демократ, а орієнтуватися на всі національні сили — дочасно. До перемоги над узурпаторами — російськими більшовиками. А потім, звичайно, геть буржуазію! Всередині нації розшаруватися, організувати класову боротьбу, влаштувати революцію... А це... не політиканство?.. Та бійтеся бога, — логіка осередуспільної боротьби, діалектика: в ім'я всебічного визволення — і національного, і соціального — революція! Соціальна, класова на чолі й під проводом пролетаріату!.. Аж до крайності, до межі? Безмежно!.. Більшовизм?

Володимир Кирилович знизував плечима. Ну, нехай більшовизм: назвіть, як хочете. Але ж більшовизм, так би мовити, національний... В ім'я комунізму?

Володимир Кирилович починав дратуватись. Ну й ко-

мунізму, що з того! Але ж майте на увазі: комунізм — національний!.. Хіба буває таке? Досі не було, а далі, в майбутньому... Інтернаціонального ж комунізму теж досі не було, а от же російські більшовики борються за нього й перемагають... Так як жè воно виходить — два комунізми буде: інтернаціональний і національний?

Володимир Кирилович розводив руками: доки до того дійде... зітреться якимось... зрівняється... і взагалі... Володимир Кирилович спалахнув; і взагалі якого чорта сягати аж так далеко! Комунізму ще он коли бути, а тут...

Словом, Винниченко залишився при своїх... Власне, «при своїх» — то в преферанс, а тут вийшло інакше: Винниченко просто залишився сам. У даній ситуації, за теперішніх обставин, на поточний період.

Купив у Шпυльки паспорт за тисячу миколаївських і поринув у підпілля. Як за батюшки царя. Хіба йому звикати?.. Зате не накиватиме зараз за кордон на поклін до іноземних можновладців, інтернаціоналістів, імперіалістів, колоніалістів. А залишиться з народом. Власне, серед народу. Оце навколо — народ, а оце — він. Народ — з власним паспортом, а він — з чужим. І Винниченко, і не Винниченко. Міщанин Іван Архипович Переберибатченко — таки знадобилося! — з Олександрівська чи Бердянська. Словом, подалі...

...Сосни гули, краплі падали з верховіть, вітер добрався до кісток. Володимир Кирилович насунув шапку глибше, застібнув пальто. Він стояв під тином і визирав через пліт — що там на вулиці?.. По той бік тину, за перелазом, тулився невеличкий гурток людей. Теж святошинські чи такі ж... перехованці невідомої орієнтації. Але народ, внутрішні сили. Визирали, виглядали, дослухалися — що там і як у світі божому? Гомоніли.

Винниченко прислухався, про що гомонять люди, цікаво ж — народ, внутрішні сили, на які орієнтуватися...

Жіночий голос — він, за всіма ознаками вимови й інтонації, належав жінці народної верстви, — бідкався:

— ...і от, бачте, до чого народ довели... крові скільки пролили... а за що, навіщо?..

Чоловічий голос — за всіма мовними й інтонаційними ознаками, він належав людині вищої верстви, інтелігентові, — щось прогук, мабуть, стояв спиною до Винниченка: розібрати було неможливо. Жіночий голос спалахнув:

— Іроди вони, нелюди, всі ці ваші Грушевські, Петлюри, Винниченки...

Володимир Кирилович кашлянув, але зразу ж похопився: ще почують, виявиться, що їх хтось підслуховує з-за плоту...

Та поки він кашляв і потім тамував кашель, і взагалі переживав, не стримуючи гіркої посмішки,— жінка показала своє речення вже до кінця, і, на жаль, Володимир Кирилович вже не почув, за що ж, власне, вона... проклинає. Жінка — звісно! Хіба в жінок шукати об'єктивності. Особливо в таких високих матеріях...

Та відповідь чоловічого голосу тепер почувалась виразно:

— Ах,— сказав чоловічий голос.— Це ще пусте. Ну не пусте, звичайно, це прикро, це жахливо! Але ж їхній злочин ще більший — так би мовити, в загальному, історичному плані! Своїми діями вони на все українське — зрозумійте це: на все українське! — з істерикою скрикнув чоловічий голос, і Винниченкові було приємно, що голос не тільки говорить українською мовою, але й так побивається за все іменно українське! — На все українське вони покладали печатю ворожості до соціальної революції. Ви розумієте, як тепер вийшло? — Український голос мало не заплакав.— Тепер, хто визнає себе українцем, той і є наче ворог соціальної революції! Контрреволюціонер! Буржуй! Вони зірвали соціальну революцію, але вони й скомпрометували українську націю!.. Визвольну українську ідею!..

Винниченко щільніше загнув пальто, тихо відійшов. Гірко було почути. Але, коли бути чесним з самим собою...

Словом, Володимир Кирилович — літератор — вже вирішив: ці слова він бере в лапки — от тільки б не забути точно! — і запише, так, так, запише їх — може, й на першій сторінці своєї книги. Тій, що напише тепер... Чесність з собою — нічого не поробиш!

Винниченко обійшов лісу й вийшов у провулок. Треба підійти ближче до Брест-Литовського шосе: може, там уже щось... розвиднілося?

На шосе було порожньо, але зовсім близько цокали кінські копита — коні наближалися ступою: вершкики. Винниченко прикинув під дерев'яною стінкою ресторану «Ельдорадо». Ресторан був, певна річ, зачинений. І видно ні сюди, з шосе, ні звідси, на шосе, не було: п'ятьма,

ніч. Втім, проти сивого небосхилу Винниченко міг розгледіти невиразні силуети вершників. Шість чи сім. Шлики — звоями — полоскались проти пориву вітру. Гайдамаки. Патруль, розвідка, зв'язок з Центральною радою, що подалась навтьоки до Житомира?

Гайдамаки гомоніли між собою. Щось кляли.

Один буркнув:

— До дідька!

Другий:

— І я так думаю.

Третій був більш говіркий і вибухнув довжелезною, не скрізь пристойною, лайкою. Закінчення було таке:

— ...Винниченка разом з Петлюрою!

Чути було, як гайдамаки нахльоснули коней нагаями й рвонули учвал. Дезертири?

Володимир Кирилович тихо посунув назад. Отже, й свої... Власне, вже й не «свої». Стривайте: а хто ж тепер свій, хто не свій? І чи ж «свій» тепер він, Винниченко?.. Володимир Кирилович покрутив головою, вивільняючи шию з коміра: вдарило в піт. Ну й... концепція, колізія, інтрига!.. Сам Винниченко в своїх романах і п'єсах не закрутить такої!..

Та проте... мусите записати, Володимире Кириловичу, і про це в ваших записах, якщо вже бути чесним з собою. І запише! А що б ви думали? Хіба вперше роздягатися догола й показувати сором? Отак і запише. Бо він літератор. І література йому наймиліша! І взагалі... якого чорта потрібно було пхатися в цю... політику: сидів би собі та й писав добрі оповідання й погані романи, мистецькі шедеври й брудні пікантності...

Під плотом Шпильчиної дачі люди — ті, на яких орієнтуватися, внутрішні сили — ще не розійшлись: виглядали, визирали, дослухались. Якийсь третій голос — теж чоловічий — кип'ятився:

— Винниченко! Винниченко! Що ви мені торочите! З Антантою крутив — не викрутилося. Тепер, чули, збирається з німцями закрутити? Змінив орієнтацію! Підписав — так, так: вчора! — з німцями мир у Бресті і хоче покликати тепер німців на допомогу! Хіба не чули?..

Винниченка аж кинуло. То не я! То Голубович з есе-рами!.. Він зробив навіть кілька кроків до юрби під плотом зняти гвалт: навпаки, я — за орієнтацію на внутрішні, на вас, за вас!..

Та вчасно Володимир Кирилович стримався: ніяково ж, зрозуміють, що підслуховував! Та й хіба повірять? І що вони можуть знати? І кінець кінцем хіба не мають рації? Хто очолював генеральний секретаріат? Він — Винниченко. Позавчора подався в демісію, а мир підписали без нього вчора! Подумаєш! Що таке одна доба проти вічності! Для народу, для сучасників? То вже нехай потім історики розбираються, нехай висвітлять, що то не він, то есери і сучий син Петлюра!.. І він, Винниченко, можете бути певні, історикам допоможе: всю правду напише, будучи чесним з самим собою. Особливо про Петлюру. О! Петлюрі він таки дасть! Злість закипала в серці Володимирі Кириловичу. Чекайте, чекайте, в своїх мемуарах він обгавкає всіх! І Петлюру насамперед. Дасть йому чосу!.. Правда, в мемуарах доведеться ще оглядатись: «не ровен час» ситуація зміниться — і тоді... А, чорт! Знову з-поза «чесності з собою» виплазовує кирпатий мефістофель!.. А киш!.. А втім, нічого, нічого,— нехай зараз хоч так, а от згодом, як, скажімо, поверне діло до смертного одра, в своєму тестаменті,— там він розвернеться вже на весь шир, можете бути певні! Почекайте лиш, майте терпіння... років на тридцять...

Винниченко почував до хати. Мізантропія хилила його. Гули сосни, падали краплі.

Мерщій геть звідси! Це буде найкраще. Коли щось не так — краще геть! У демісію. Хіба Володимирі Кириловичу вперше? І не востанне. Народився у селі Великий Кут, Витязівської волості, Єлизаветградського повіту, Херсонської губернії,— знайде собі... закуток деінде.

Коли щось не так або шкоди наробиш — треба у закуток. «Закуток» — так і назве свою останню оселю на чужині.

3

Петлюра їхав конем. Полководці відступають верхи. Під ноги слалося Брест-Литовське шосе.

На Житомир. А тоді?

Адже й на Житомир та Бердичів били від Козятина повсталі залізничники та частини другого гвардійського корпусу. Ах, другий гвардійський, другий гвардійський! Петлюра тобі ніколи цього не простить. Від Жулян

авангарди гвардійців вийшли вже до Поста-Волинського, сполучилися тут з червонцями Примакова і відрізали петлюрівців від залізниці, відібрали в Петлюри шанс — прохопитися чимдуж залізницею до Галичини. От і тюпай копитами, набивай собі мозолі на заді. Ах, червоні козаки, червоні козаки! Петлюра і вам ніколи того не подарує...

Петлюра полохливо озирнувся: ще, не вгнавшись за ним, повернуть червоні від Поста-Волинського і наскочать на його ар'єргарди!

Поруч із Петлюрою трусив його вірний охоронець Наркис. Він помітив рух отамана і відразу його зрозумів.

— Не хвилюйтеся, пане отамане,— прогук своїм басом профундо старий семінарист,— хмари розійшлися, визоріло — видно далеко...

Петлюра звів голову і глянув у небо. Побачив зірки. Як, зірки ще не померкли, ще світять із неба? Не кінець світу, отже...

На шосе, позаду ретиради, було зовсім пустинно. Хвіст колони минав зараз Борщагівську.

Петлюра глянув нишком скося на Наркиса поруч і одвернувся. Неприємні спогади снувалися до Борщагівської: «Не ходи на нашу вулицю, бо битиму»,— і лящ... аж засвітилися зорі удень... І до чого ж дурне людське життя! Від кого дістав тоді ляпаса, той тепер тобі найближчий друг і своїм життям береже твоє життя...

Щоб відігнати всякі рефлексії та виглядати хоробрішим, Петлюра вирішив завести з своїм охоронцем розмову.

— Ви, пане Наркисе, семінарист?

— Авжеж! Як і ви, пане отамане.

— Київської?

— А ви, пане отамане,— полтавської?

Помовчали. Про що, власне, говорити, коли говорити вже нема про що? Тьху! Речення для статистів у натовпі на сцені, коли натовп на сцені має робити «шум» — іншого режисери не зуміли придумати. Метушаться люди й гелготять один до одного: про що говорити, коли говорити нема про що?.. В голову полізли зовсім ідіотські спогади — з часів аматорства й театрального рецензентства: ролі шляхтичів, котрі грав Петлюра, контрамарки на гальорку, вихваляння сценічних опусів драматурга Винниченка... Клятого кирлатого мефістофеля!

Ач, сховався в куші! Варили кашу разом, а тепер йому, Петлюрі, самому хлебтати!.. Ну, начувайтесь, шановний Володимире Кириловичу, не Петлюрою буду, коли не віддячу вам! От коли, трапиться, заміритесь ще очолити... визвольну справу і мене покличете в помічники,— любенько дам згоду! А тоді — шпичака в ніс, ззаду — підніжку: вас на лопатки, а сам — на драбину і сяду зверху! Отакої!

Тьху!.. Щоб відігнати докучливі іритації, Петлюра знову забалакав до Наркіса:

— А як у вас в семінарії — «всесвітні хаї» влаштували?

Наркіс гучно заіржав своїм басом, аж Петлюра сахнувся і опаски глянув навсібіч: чи не задалеко чути таке іржання?

— І «всесвітні», і «несусвітні», пане отамане!

— А що ж то ще за «несусвітні»?

— Ну, «всесвітні», коли били своїх у семінарії: «на-вуходоносорів», мазунчиків, педелів... А «несусвітні» — вроді б «зовнішня», «міжнародна», політика: поза мурами семінарії — німчиків, ляшків, жидків... А у вас? Хіба ні?

Гм! Петлюра вже втратив інтерес до милих серцю юнацьких спогадів,— згадка про «німчиків» навернула його до розмислів більш поважних і історично важливих.

Отже, вчора в Бресті таки підписано мир. Хоч тут втерли носа тим клятим кацапам-більшовикам: більшовики ще коли першими запропонували мир німцям, а й досі морочаться, а УНР вискочила попереду — і мир підписала... самостійно. Та хіба тільки мир? Военну угоду теж! Тепер німці — не вороги вже, а союзники! Тепер більшовикам удесятеро скрутніше: і умови миру для них будуть трудніші, і німці от-от вдарять на допомогу Петлюрі!.. Ех, коли б швидше!..

Правда, умови военного союзу і заплата за допомогу в війні проти більшовиків — таки... дорогенька. Есери з Голубовичем таки розщедрились: Галичина і далі залишається під Австро-Угорщиною — з культурною автономією; безмитний транзит через Україну німецьких товарів до Азії і відмова з боку УНР від будь-яких митних пільг на українські товари, що довозитимуться в Німеччину; ну й, окремо,— поставка негайно Німеччині українського хліба, цукру, сала, м'яса і таке інше... там

е якісь цифри, зразу й не згадаєш, словом, по потребі... По потребі Німеччини, зовсім виголоднілої за чотири роки війни. Кругленькі, звісно, цифри. Фахівці економісти й фінансисти, та й політики, кажуть, що договір для України... кабальний... Ну й кабальний, то й що з того? Зате ж геть більшовиків!.. Гострі язики плещуть, що Петлюра, мовляв... дешево продав Україну. От плетунни й заздрісники! Зате ж буде «самостійна», і Петлюра сидітиме зверху!.. Та й що воно таке «продав»? Пліткарі! Звичайно, може, й дороженько доводиться платити, але ж торгує Петлюра вперше — вперше Україну продає,— хіба знає, яку правити ціну? Чекайте, чекайте, він ще продасть Україну не раз — і Німеччині, і тій же Антанті, і Польщі — і заплатить... іще дорожче...

Словом, Симон Васильович таки вирішив змінити орієнтацію: з Антанти на Німеччину. Переконали: раз Антанта не допомагає, а Німеччина згодна допомогти, то чому ж і... не змінити орієнтацію?.. Та й, кінець кінцем, чи змінив? А чи знаєте ви, що замирення й договір УНР з Німеччиною — в інтересах тієї ж таки Антанти? Не вірите? Право слово! Сама свята трійця — абат Бонн, полковник Бонжур і мсьє консул — втлумачила це Симону Петлюрі. І наполягали: чимдуж підписуйте з Німеччиною! Чому? Не тільки тому, що Антанта й сама зацікавлена в поході проти більшовиків та в поразці більшовицького ладу в Росії. А тому насамперед, що Антанті вигідно, щоб воювати з більшовиками чужими руками: українських гайдамаків та німецьких зольдатен; а не своїми власними. У війні з більшовицькою Росією, перемагаючи більшовиків, австро-німці виснажаться, і тоді Антанта... зовсім легко перемаже їх і буде переможницею... над усіма... Он як воно виходить у високій політиці!..

— Пане сотнику! — гукнув Петлюра до Наркиса.— Скільки нас? Доповідайте.

Наркис почав доповідати: від Богунського полку залишилося... восьмеро козаків — решта або полягли, або... перекинулися на той бік; від Полуботківського — п'ять; від Сагайдачного — шість; від Наливайківського...

Петлюра роздратовано гримнув:

— Загальну кількість!

— До трьох тисяч — з пораненими і обозом...

Т-так... Була вже в історії України така пригода, коли гетьман Мазепа з-під Полтави накивав п'ятами за

Дунай з купкою вірних йому реєстрових... З того ж таки місця й Петлюра почав свій шлях полководця — з поля Шведських могил під Полтавою, за рідними Кобищанами. Примаковські червонці — через Рогізно, Панянку, Кривохатки — впали йому і на хвіст, і на голову, як хмара з неба, і побили градом...

Отож Петлюра і почував себе тепер... Мазепою.

— Наказую, — наказав Петлюра, — на першому ж бівуаку, в Коростишеві, розформувати всі... полки і сформувати один: буде Запорозький полк!

— Слухаю, пане отамане!

— Залишити спеціально тільки «січовиків» та мою сотню «чорних», під вашим, пане Наркисе, командуванням.

— Гаразд!

Вірний охоронець, вже й наче ад'ютант, поскакав шукати старшину, яка ще залишилась, а Симон Васильович знову поринув у високі міркування. Ритмічне похитування в кульбаці схияляло — чи то до дрімоти, чи то до розважних роздумів.

Есери таки мають рацію! До чорта з тим пролетаріатом, раз він суціль побільшовичений! А де не побільшовичився ще, то однаково побільшовичиться. Сила української нації — в українському селі. І, певне, не в голоті, гольтіпаках та перебендях, а в тому землеробові, що міцно сидить на землі: тут професор Грушевський, певна річ, має рацію. Землевласницький інстинкт — над усе! Власник доброго земельного одруба нізащо його не віддасть! Тут мав рацію і той... царський міністр Столипін. А в війні з Росією український куркуль... тьху, чорт! — прохопилося це більшовицьке словечко! — український поважний землевласник буде особливо запозятий в обороні «самостійності», бо ж опасається, щоб росіянин — хоч поміщик, хоч голодранець — не відтягав у нього його земельки. Зубами гризтиметься за свою власність український куркуль! Отож на нього й треба в державній політиці робити... ставку. Мали рацію пани українські есери, коли пропонували встановити землевласницький ценз — сорок десятин земельної власності в кого хочеш викохає... почуття державності й злости проти своїх... авжеж класових ворогів. От де класова сила, оплот української державної «самостійності» і націоналізму!.. Може, скажете, що такі висновки не личать... соціал-демократові? Що ж, Петлюра може со-

ціал-демократичну партію і... залишити. Хай їй біс! Бо ж державна самостійність — над усе, особливо коли він сам на чолі тієї самостійної держави... І підпиратиме сила! Клас! Клас землевласників! Страшна це сила...

Петлюрі й самому зробилося страшно, коли він подумав про таку силу. Понура, люта, озвіріла сила... Коли б... не розчавила тебе самого...

Петлюру не розчавить, будьте спокійні! Тільки діяти треба не так, як ті недолугі «демократи» та «соціалісти», а... хитромудро, політично, дипломатично: привілеями горнути куркуля до себе... От і вдержитесь Петлюра над цією силою як її виразник, її речник... дарма що сам з кобищанських базштаньків...

Були: Калюстро, Боско, Франкарді — фокусники з світовим ім'ям. Виймали з вашого носа золоті червінці, ловили з повітря квітучі троянди, лили воду з носових хусток... Туману напускали на публіку. Хлопчаки! Жалюгідні балаганщики. От він, Петлюра, встругне фокуспокус — захитається весь світ!.. Були: Рокамболь, Кречинський, Сонька Блужштейн. На балі в самої цариці балу знімали з голови діамантову діадему, виймали гаманець з кишені хоч би й власної нареченої, грабували самого генерал-губернатора. Люди! Дрібні фармазонщики. Обдурювали простачків. І взагалі їх і не було: літературні персонажі. А от він, Петлюра, є, живий, реальний, і покладе собі в кишеню цілу державу! Дуритиме цілий народ!.. І піде від нього навіть нова історична категорія — так і зватиметься: петлюрівщина!.. Що б робили бідні історики, коли б не об'явився він — Петлюра?.. Втім, петлюрівщина однаково була б: знайшовся б інший, подібний. Бо ж силі землевласника-куркуля потрібний виразник, нехай і авантюрник... Як ото колись старшинському роду — Мазепа...

Колона мазепинців, чи пак петлюрівців — три тисячі гайдамаків — набивала на заді мозолі Брест-Литовським шосе: на Житомир, на Новоград, до кордону — по німця!

Небо знову захмарило. Запала аж чорна ніч — перед світанням.

Нагло зліва і справа від шосе загуркотіли кулемети. — Сполох!

Що трапилось? Що таке? Повстанці з Бердичева вивалилися вперед — Петлюрі навперейми.

На шосе, в колоні втікачів, завирував переполох.

— Назад! Відійти до лісу! Зайняти оборону!

Колона заметушилась, кинулась назад. Та з-позаду враз теж загупали гвинтівки й загуркотіли кулемети. Ззаду на шосе вийшли червонці Примакова. Не захопивши недобитків Центральної ради на Посту-Волинському, червонці — разом із авангардним загonom гвардійців другого — кинулися за Петлюрою навздогін. Червонці стріляли прямо з коней. Гвардійці йшли за ними з кулеметами — на подільських посесорських бідах та фетонах київських візників.

Гайдамаки й «січовики» перегородили шосе обороною й почали скажений відстріл.

Петлюра зразу поцінив ситуацію. Розвернутися нападіві не було ніякої змоги: і справа, і зліва по відлизі відкрилася чорна, масна рілля — в ній грузли і тачанки, і коні, і люди. Бити по петлюрівцях можна лише по вузькій смужці шосе. Нападіві з ар'єргарду не пройти! Коли б тільки прохопитися вперед за Коростишів, доки бердичівські повстанці не перетяли ще бруківку!..

— Трупом лягати! — наказав Петлюра гайдамакам і «січовникам».

— Охорона, за мною! — гукнув він Наркисові.

Він дав коневі остроги, припав за кінською шиєю, зіщулювся, як трусь, і кар'єром поскакав по шосе вперед.

— Мати божа, святі угодники, згляньтесь — допоможіть! — шепотів, потерпаючи, Симон Васильович.

— Мати божа, святі угодники, згляньтесь — допоможіть: виставимо вам пудову свічку під великдень... — белькотів і Наркис Уведенський.

Так молилися божій матері і святим угодникам ще в семінарії — перед матурними іспитами до постригу в попи та розподілом прибуткових парафій.

4

Хрещатиком вони їхали поряд четверо — коні під ними басували: Коцюбинський, Муравйов, Полупанов і Чудновський.

Дим стелився над Печерськом, горіло в Липках, догрівали згарища тут і там. Сонце хилилось до заходу — багряне, в фіалковій димці: знову на мороз.

Над Києвом бриніла тиша: ні гарматних пострілів, ні стугону кулеметів, ні тріскотні гвинтівков — жодного пострілу. Незвична, неправдоподібна, забута за два тиж-

ні негавної битви тиша,— якщо, звісно, це можна признати тишею — коли люди вискакують з усіх дверей та підворітниць, заповнюють вулиці, біжать назустріч, вимахують руками й шапками і гукають:

— Ура! Наші! Наші!..

Коцюбинський і Муравйов гарцювали верхи молодечки — їм це звично; Полупанов — теж, нівроку: матрос, як відомо, тільки сяде на коня, зразу стає кіннотником; Чудновський — с'як-так: голова солдатського комітету Південно-Західного фронту був, за родом військ, піхотинцем, і Зимовий в Петрограді Жовтневих днів він також здобував атакою врукопаш. Та й — тільки вчора з каземату Косого капоніра — був Чудновський ще слабкий після тортур та десятиденного голодування.

— Наші! Наші! Ура! — гукали люди, збігаючись звідусіль: з Печерська, з Володимирської гірки, з Костельної, від Хрещатка.

З Інститутської в цю хвилину вихопилась прольотка. На передку сидів — конем правив — Андрій Іванов. Позаду, аж вкліщившись Іванову в плечі беркими руками, стояв на весь зріст Боженко. На плечі Боженкові, поверх утлої солдатської шинельки, накинуто широченну чорну чабанську бурку-овчину. Кінь йшов галопом, мало не обриваючи збруї, вітер полоскав полами бурки, як крилами, рвав її з плечей, але Василь Назарович хитро підв'язав її поворозкою під горло — і бурка трималась, тільки лопотіла. Бурка, признатись, була «трофейна»: зняв з плечей «вільнокозацького» отамана Ковенка — в задушному льохіві на Прозорівській інженеру і так було тепло.

Проти Думи Іванов з ходу спинив-здибив коня — аж лопнула шлея. І вони обое — Іванов і Боженко — підбігли, розкинувши руки, до вершників.

Обіймались. Цілувались. Сміялись.

А люди збігались звідусіль, тислися натовпом, вирували навкіл юрбою і гукали:

— Наші! Ура! Наші!

Тепер їх було шестеро.

Коли гарячі хвилини перших привітань минули, тут же, на брукові проти Думи, відбулась наче перша парада між визволителями. Юрій Коцюбинський, народний секретар, командуючий радянською українською армією, наче головував. Він сказав:

— Пропоную, доки стан облоги і створяться органи

місцевої влади, товариша Полупанова призначити військовим комісаром міста.

— Згода!

— А цивільним комісаром — товариша Чудновського. Заперечень нема?

— Нема!

Муравйов, правда, знизав плечима: він вважав комендантом української столиці — і військовим, і цивільним — себе самого. Власне, таку вже послав — скрізь, де тільки міг, — телеграму.

Коцюбинський посміхнувся до Іванова:

— Стверджуєш, Андрію, — як голова революційного комітету?

— Стверджуємо! — дружно гукнув натовп, що тиснувся навколо бурхливою юрбою.

— Стверджую! — посміхнувся й Іванов. — Як бачиш, Юрку!

Люди навкіл, що прохопилися радісними вигуками, засоромились. На хвилинку стало тихо.

У тій тиші чути було лише торохкотіння коліс по бруку. Хрещатик від Липок перебігали екіпажі. Багато екіпажів. З людьми й речами — чемоданами, кошиками, баулами.

Втім, в цю пору рух екіпажів був по всіх вулицях Києва і в усіх напрямках. Карети, кабріолети, фаетони, дροжки, брички, лінійки, вози та візки торохтіли з Липок, з Караваївської, з Володимирської, з Підвальної, Рейтарської. Спускалися на Поділ або до Ланцюгового мосту, прямували до Святошина. Потім вибиралися на шляхи і дороги: на Вишгород і Межигір'я, на Пущу й Ірпінь, на Борщагівку й Брусилів, на Боярку й Васильків, на Кончу й Трипілля. Всі засоби гужового київського транспорту раптом знялися й рушили... То київська буржуазія — купці й комерсанти, фабриканти й банкіри, то київська аристократія — князі й графи, дворяни й «действительные статские советники», то колонії іноземців — консули і комівояжери, директори фірм і службовці торговельних палат — всі раптом серед зими подалися на літні дачі. Геть від більшовиків! Може, минаючи свої дачі, вдасться прохопитись на великі шляхи — до моря і до кордонів?

А може, — пересидівши на літниках якийсь час, — пощастить ї... перебути більшовицьку навалу взагалі? Не може ж бути, щоб більшовики так і залишилися, щоб

на таке неподобство не звернув уваги й не втрутився... цивілізований світ? Може, Антанта? Може, німці з австрійцями? Може, ті й ті разом, споловини? А може, й самі Сполучені Штати Америки? Містер же Дженкінс, представник Сполучених Штатів, тут! Де Дженкінс? Ви не бачили містера Дженкінса? Вчора ще обідав у «Ротса» — ресторан же не застрайкував. Дженкінс купує фабрики, купує заводи, навіть заморожені, обтяжені закладними! Не за високу, звісно, плату, але ж — долари! Чи чули, містер Дженкінс купує, здається, навіть Історичний музей? І взагалі скуповує всіляку старовину! І залізницю! Не для більшовиків же він дбає! Для когось...

— Затримати? — кивнув Полупанов на ландо банкіра Доброго.

Коцюбинський махнув рукою.

— Коли самі виїдуть — туди їм і дорога. От тільки... — Він посміхнувся. — Не знаю куди. А банки і цінності... Чудновський! Ти вже потурбуйся, щоб біля банків і всяких таких місць була міцна охорона.

Вшістьох вони рушили далі Хрещатиком. Вони проїдуть центральними магістралями столиці — на вокзал, потім місцями лютих бойовищ над територією залізниці повернуться на Печерськ. На вокзалі на них чекатиме радісна зустріч: з харківської лінії, з-під Гребінки, прибуде поїзд з урядом Української Радянської Республіки: народні секретарі, очолені Євгенією Бош, члени Центрального Виконавчого Комітету. Правда, не всі доїдуть до Києва: Тарногородський ще в Дарниці побачить військовий ешелон, який попереду урядового поїзда пройде Київ і попрямує до Жмеринки. Тарногородський зразу пересяде в ешелон і подасться чимдуж до рідної Вішніці: адже його знову, позаочі, обрано головою Вішницької Ради.

З вокзалу буде дано й телеграму Раді Народних Комісарів у Петроград:

«Кров українських і російських робітників і селян, пролита в ім'я робітничої революції на Україні, назавжди освятила братерський союз між трудящими масами Великої Росії і України».

Кров...

Вони їхали вулицями розтерзаного Києва, і коні під ними раз у раз шулили вуха, хропли й сахалися. Бру-

ківка вулиць часто й густо була вкрита рудими плямами. Кров.

На Печерську на них чекала скорботна хвилина...

Коцюбинський їхав поруч з Муравйовим, і вони балакали. Власне, говорив тільки Юрій,— пристрасно, запально.

— Зрозумійте, Муравйов,— казав Юрій,— ваш нігілізм, гірше — ваша зневага до національного питання, ще гірше — ворожість — нам просто смішні, хоча й... огидні! Я, звісно, не збираюсь перетягувати вас у нашу більшовицьку віру, але ж ви — інтелігент, російський інтелігент, а відомо, з якою благородною нетерпимістю передова російська інтелігенція ставилася завжди до будь-яких мерзотних проявів антисемітизму, україножертства, мусульманофобії — всячеського людиноненавистництва чи расової та національної нетолерантності. Звідки це у вас? Ви ж заявляєте, що ви соціаліст!

Муравйов посміхнувся кутиком тонких сухих губ:

— Коцюбинський! Ви витаєте в емпіреях і... відстали від життя... Другий Інтернаціонал, як відомо, був соціалістичний. Але, тільки почалась між державами війна, він, як мусить бути вам відомо, розпався, і соціалісти різних країн пішли любісінько агітувати за війну проти інших націй в ім'я інтересів своїх держав: француз різав німця, німець — росіянина, ну й росіяни... теж не пасли задніх у цій різанині...

— Але ж ми, більшовики,— пристрасно скрикнув Коцюбинський,— відкидаємо соціал-шовіністський Другий Інтернаціонал як зрадницький! І ми утворюємо Третій Комуністичний Інтернаціонал! Раз ви пішли з нами, більшовиками, нехай і не поділяючи нашої соціальної програми, але ж — проти контрреволюції, то мусите...— Юрій стримався і заговорив спокійніше, мова його потроху перепадала навіть у мрійливість: образ Леніна виник перед його внутрішнім зором, Ленінова мова зазвучала йому в душі.— Зрозумійте, Муравйов: ми, більшовики, зробимо кожний народ колишньої Російської колоніальної імперії вільною і державною нацією. Щоб була це нація з своєю високорозвиненою національною культурою, своєю високопіднятою економікою і загальними для всіх націй, дбайливо виплеканими, соціалістичними взаєминами між людьми — в побуті й на виробництві. Ми об'єднаємо всі визволені соціалістичною революцією народи в одну соціалістичну державу, засновану на прин-

ципах інтернаціоналізму, взаємопошани й взаємодопомоги народів, співробітництва й солідарності. Цим ми й переможемо, Муравйов! Цим поведемо за собою і всі інші народи світу до остаточної світової перемоги соціалізму. До комунізму, Муравйов... І горе тому, хто не піде цим шляхом. Особливо гірко буде тому, хто за нашою революційною боротьбою за свободу народів вбачав для себе щось інше, якусь інакшу мету і тільки тому пішов за нами, більшовиками, дочасно в одному річизі...

— Слухайте, юначе,— доволі миролюбно, одначе кривлячи губу, урвав Муравйов,— покиньте ви ці... бабусині казки для учнів підготовчого класу та екзальтованого баришенства. А ваші погрози...

Це була остання розмова між Коцюбинським і Муравйовим — остання, навряд чи й доречна та потрібна, спроба вплинути на свідомість, ба й психіку цього наркомана-істерика й відщепенця-шовініста та просто авантюриста. І цю розмову урвано нагло: з боку Прорізної, за рогом, враз почувлися постріли. Залп з гвинтівок, а тоді ще кілька пострілів окремо: пістолетних.

Що там? Що таке? Коцюбинський стиснув боки коневі острогами.

Четверо вершників і бричка з Івановим та Боженком шарпонулись з Хрещатика за ріг Прорізної. На крутому спуску вулиці, проти повороту на Пушкінську, вони побачили групу солдатів з гвинтівками — вони якраз перезаряджали гвинтівки, посилаючи свіжий патрон у магазин. Навпроти, під стіною спортивної крамниці «Орт», на тротуарі лежали кілька мертвих тіл у різній, військовій і цивільній, одежі. Цих людей забито щойно — кров струмила ще з-під них на жовті цеглини тротуару. Молодик у елегантній «гусарці» й в заламаній набакир папасі засунув у кобуру пістолет. Це він, після залпу розстрілу, дострілював з пістолета розстріляних. Група людей у цивільній і військовій одежі стояла похнюплена осторонь, оточена людьми з гвинтівками на руку. Ці люди, цілком очевидно, теж чекали для себе долі тих, що спливали вже кров'ю на жовтих цеглинах.

Коцюбинський підскакав першим.

— Стій! — загукав він.— Одставити! Що таке? В чому справа? Я — Коцюбинський!.. Хто стріляв? Хто наказав стріляти?

Молодик у гусарському доломані й в папасі набакир

вже засунув пістолет у кобуру і перевальцем, одначе граціозно — він був п'яний, одначе пшют,— наблизився до Коцюбинського. Це був Шаров — ад'ютант і права рука Муравйова.

Муравйов, Полупанов, Чудновський теж підскакали. Під'їхала й бричка з Івановим та Боженком.

Шаров зробив вигляд, що виструнчується — як це вміють робити тільки гвардійські офіцери,— і став струнко, і не став, і елегантним рухом підкинув два пальці до папахи.

— Я наказав, товаришу командуючий. З наказу головома Муравйова — про боротьбу з контрреволюцією...

— Що?! Що ж вони чинили?

— Мали на руках посвідчення з різних... українських установ... хтозна, з яких саме, не добереш — писані їхньою, петлюрівською, мовою... старорежимних, а також...

Світ пішов обертом в очах Коцюбинському. Очевидно, він був в цю хвилину в такому стані, коли людина неспроможна відповідати за себе. Він вихопив пістолет з кобури і вистрілив Шарову межі очі.

— Бандит! — ще, здається, крикнув він.

Ферт у гусарському доломані завалився навznak — на шойпо дострілених його рукою невідомих людей.

— Прокляття! — залентував Муравйов. І теж хопився кобури.

Коцюбинський сидів перед ним на коні — виструнчений, рівний, пополотнілий: ще ніколи Юрій не був такий блідий. Голубі його очі стали чорні.

— Негідник! — задихаючися, сказав Коцюбинський.— Можете вважати, що я вистрілив у вас, а не в вашого... бандита. І шкодую, що не уб'ю вас зараз, бо нас з вами, командуючих, судитиме суд нашого уряду!

Рука Муравйова тремтіла, але пістолет був уже в ній, і він помалу підводив руку.

— Віддайте ваш пістолет товаришам! — наказав Коцюбинський.

Рука Муравйова затрималась, очі хижо зиркнули туди і сюди: він був один — проти нього кілька. Солдати з гвинтівками — слухняні, дисципліновані виконавці злочинного наказу його опричника — скрушно дивились собі під ноги.

Муравйов простяг пістолет, не дивлячись, за спину. Чудновський взяв і заховав його собі в кишеню.

Але Муравйов раптом заверещав:

— Ви відповідатимете! Я вас... Ми вам...

— Відповідатиму. Не вам.

— Я буду скаржитись!

— І я.

Муравйова вже була істерика. Обличчя йому викривили судороги, тіло судомило.

— І взагалі!..— вищав Муравйов.— Я не залишуся тут!.. Я відмовляюсь з вами!.. Я проситимусь на інший фронт!..

Коцюбинський знизав плечима і натягнув повід. Кінь здибився й зійшов з тротуару на брук.

Боженко люто кинув Муравйову:

— На фронт контри тобі дорога!.. Зараза!

Коцюбинський — все ще блідий, все ще напружено виструнчився на коневі — наказав солдатам:

— Затриманих — у комендатуру!.. Чудновський, — додав він, переборюючи хвилювання, — ти розберешся? Коли поміж затриманих є білогвардійські й націоналістичні керівники — під суд. Коли просто службовці, ба й військовослужбовці — звичайно, відпустиш...

Муравйов раптом теж здибив коня, зробив великий стрибок — іздець з нього був бравий — і поскакав кар'єром до Хрещатика.

Всі дивились йому вслід.

— Глядіть, — сказав Іванов, — щоб він не поскакав до своїх підначальних і не пустив там якоїсь провокації — мовляв, наших б'ють. Щоб не наробив колотнечі. Такого... начуватися треба!

— Полупанов! — сказав Коцюбинський. — Це твій начальник. Доглянь!

Полупанов стенив плечем, поправив безкозирку на лобі:

— Можете бути спокійні. Моїм братам він уже в'ївся в печінки: доглянемо!.. Тільки ж, — додав ще матрос, — ніякого шелесту він і не наробить: він проти овець — молодець, а проти молодця — сам як та вівця: боягуз... Жлуктати спирт подався або нюхати марафет...

Дальшу путь вулицями розтерзаної, визволеної столиці — до вокзалу і потім на Печерськ — вони їхали вже тільки п'ятеро.

Київ не співав тої днини. Київ стогнав. Люди видобувались з підвалів, де переховувались ці дні від стрілянини й пожеж. Люди були схудлі й прибиті: десять днів

майже без їжі й води. І зразу поспішали кудись: розшукувати своїх, розпитуватися про рідних — хто де, кого куди занесло, хто живий, а хто — ні... Київ був першим містом у країні, яке зазнало таких запеклих боїв і вступило в громадянську війну в полум'ї пожарищ і в ріках крові.

А Печерськом — з «Арсеналу», з казарм понтонерів, з авіапарку, з гауптвахти, з вулиць Микільської, Московської, Рибальської, з набережної — їхали валки з домовинами. До Маріїнського парку.

Проти царського палацу вирито широку й глибоку траншею — наче котлован під величезну будівлю. Сімсот п'ятдесят домовин опустили в цю могилу. Братську могилу борців за революцію.

Арсенальці, авіапарківці, печерські, подільські, деміївські, шулявські і некияни — всі ті, хто стояв на Печерську на смерть, хто пробився сюди на допомогу повстанцям з інших районів міста...

Але й вулицями інших районів тяглися валки домовин. На Байкове кладовище, на Лук'янівське, на Звіринецьке, на Щекавицьке, на цвинтарі всіх церков і монастирів.

Бійці Подолу і Куренівки, бійці Шулявки, бійці Солом'янки, бійці Деміївки. Загиблі із зброєю в руках за Жовтень, за владу Рад в Києві і на Україні — проти націоналістичної контрреволюції.

Та могилки того дня виростали й поза кладовищами чи цвинтарями — просто коло хат у подвір'ях, у садках під вишнею чи яблунею, на перехресті вулиць. На Куренівці й Пріорці, на Сирці і під Пущею, в Святошині і за Кадетським гаєм, на Слобідках і Трухановому острові... Це були могилки відомих і невідомих бійців: рідні тулили рідні могилки до себе, інші віддавали землі прах невідомого бійця, що наклав головою в обороні твоєї хати.

Дві тисячі людей поклав того дня Київ у київську землю.

Могила в Маріїнському парку, на кручі над Дніпром, щоб було видно, було чути, як реве ревучий, — росла й росла. І над нею Київ заспівав.

Співали пісні — вряд, одну за одною: «Ви жертвою пали», «Реве та стогне», «Поховайте та вставайте, кайдани порвіте», «Інтернаціонал».

Київ того дня гірко плакав. Бо радів своєму визволенню, а загиблих бійців уже з киянами не було.

Киянине!

Ти живеш у Києві — прекрасному і чарівному місті. Пам'ятай, що кожний ступінь землі тут политий кров'ю твоїх батьків.

Ти проживаєш на Печерську — тільки хвилі Дніпра знають, скільки сплило тут робочої крові. За Жовтневу соціалістичну революцію.

Ти мешкаєш на Деміївці — тут підпливали кров'ю героїв усі вулиці і кожнісінька хата. За волю народу.

Ти працюєш на Подолі — кожний завод і фабрика там були фортецею, і мури цієї фортеці облиті кров'ю воїнів. За щастя трудящих.

Ти йдеш центром міста — Хрещатиком, вулицею Леніна, бульваром Шевченка, Володимирською, — тут з кожного каменя бруківки дощі, сніги й вітри — час — змили кров борців, але вона залишилась у нашій пам'яті.

Ти будуєш комунізм, а вони віддали своє життя за те, щоб ти міг його побудувати. За твоє життя і твоє щастя. Наші перші комунари.

Киянине! Не забувай цього! І нехай ніколи ні діти, ні внуки твої не забудуть.

Київ, 1960 рік

ПРИМІТКИ

1960 р. в журн. «Вітчизна», № 10 було вперше надруковано фрагменти роману «Рече та стогне Дніпр широкий» — другої книги дилогії «Рік народження 1917». Того ж року твір вийшов окремою книжкою (К., «Радянський письменник»). Охоплює події другої половини першого року революції, які завершуються перемогою Великої Жовтневої соціалістичної революції і утвердженням влади Рад на Україні. Перекладений російською мовою (1962). Неодноразово перевидавався українською та російською мовами.

Друкується за виданням: Юрій Смолич. Твори в шести томах. К., «Дніпро», 1971 р.

Белл Александер Грейам (1847—1922) — один із винахідників телефону. Шотландець за національністю. З 1871 р. жив у США.

Ваал (Баал) — давнє загальносемітське божество родючості, вод, війни. Культивувалося в Фінікії, Палестині та Сирії, а згодом — в Єгипті, Іспанії та інших країнах Заходу.

Вік жель (серпень 1917 — січень 1918) — Всеросійський виконавчий комітет залізничної профспілки.

Домбровський Ярослав (1836—1871) — польський революційний демократ, військовий діяч Паризької комунни 1871 р. (головнокомандуючий збройними силами). Загинув на барикадах.

Едіссон Томас Алва (1847—1931) — американський винахідник в галузі електротехніки, підприємець, засновник великих електротехнічних компаній.

Іловайський Дмитро Іванович (1832 — 1920) — російський історик і публіцист дворянсько-монархічного напрямку. Автор підручників з історії.

Каптенармус — службова особа в роті, батареї, ескадроні, яка відповідає за облік і збереження зброї і майна. В російській

армії посада каптенармуса існувала з 1716 до 1917 р., в Радянській Армії — з 1918 — до 1950-х років.

Кваренгі Джакомо (1744—1817) — російський архітектор, представник класицизму.

Ле Руа е ба — короля повалено.

Медітеране — Середземномор'я.

Пілат Понтій — намісник римського імператора в Іудеї на початку н. е., який, за євангельською легендою, віддав на страту Ісуса Христа.

Платонов Сергій Федорович (1860—1933) — російський історик.

Пропедевтика — вступ до якої-небудь науки, попередній вступний курс, систематично викладений в стислій і елементарній формі.

Рокамболь — герой детективних романів французького письменника Понсон дю Террайля (1829—1871).

Секвестр — заборона чи обмеження права користування будь-яким майном за розпорядженням органів державної влади.

Флердоранжі — білі квітки померанцевого дерева, якими в ряді країн оздоблюють весільне вбрання нареченої. А також напій, настояний на цих квітках.

З М І С Т
РІК НАРОДЖЕННЯ 1917

Книга друга

РЕВЕ ТА СТОГНЕ ДНІПР ШИРОКИЙ

<i>Серпень</i>	
У Києві	6
На фронті	35
З Петрограда й Москви	61
Україна	83
<i>Вересень</i>	
Весілля на Виноградному	98
Питання орієнтацій	115
На суд народу	146
Перемоги день перший	169
<i>Жовтень, 1</i>	
Напередодні	194
Напоготові	228
Завтра	264
«Осінній ералаш»	286
<i>Жовтень, 2</i>	
«Соціалістична революція відбулась!..»	308
Двадцять шосте жовтня	325
Між двох сил	346
Двадцять восьме жовтня	375
<i>Жовтень, 3</i>	
О п'ятій годині пополудні	405
Сонце зійшло	428
Іванов ішов з цепом	450
Ранок після перемоги	477
<i>Листопад</i>	
Вдома	492
В столиці	515

В країні	548
На світовій арені	564
<i>Грудень</i>	
Війна	596
Мир	616
Війну не оголошено	634
Бойові дії почались	651
<i>Січень, 1</i>	
Україна — на першому плані	676
Нічиці	704
Шістнадцяте січня	737
За Київ	757
<i>Січень, 2</i>	
Іванов проголошує Радянську владу	784
Двадцять друге січня	799
На підступах	816
Кінець сімнадцятого року	838
Примітки	866

ЮРИЙ КОРНЕЕВИЧ СМОЛИЧ

Сочинения в восьми томах

Том четвертый

ГОД РОЖДЕНИЯ 1917

Книга вторая

Ревет и стонет Днепр широкий

Составитель

Елена Григорьевна Смолич

Титульный редактор *П. А. Загребельный*

Киев,

издательство художественной литературы
«Днипро», 1984

(На украинском языке)

Редактор *М. С. Західна*

Художник *С. П. Савицький*

Художній редактор *С. П. Савицький*

Технічні редактори *О. Г. Тализіна, С. М. Величко*

Коректори *М. К. Дмитрієва, Ю. А. Мороз*

Інформ. бланк № 2367.

Здано до складання 24.02.83.

Підписано до друку 2.08.83.

Формат 84×108¹/₃₂. Папір друкарський № 1.

Гарнітура літературна. Друк високий.

Ум. друк. арк. 45,78. Ум. фарб. відб. 45,78.

Обл.-вид. арк 50,657. Тираж 65000.

Зам. 3—102. Ціна 3 крб. 50 к.

Видавництво художньої літератури «Дніпро».
252601, Київ-МСП, вул. Володимирська, 42.

З матриць Головного підприємства
на Київській книжковій фабриці.
252054, Київ, вул. Воровського, 24.

Смолич Ю. К.
С51 Твори: У 8-и т. Т. 4. / Упоряд. О. Смолич; приміт.
А. Ковтуненка.— К. : Дніпро, 1984. 870 с.

До тому ввійшла друга книга діалогії «Рік народження 1917» — про
історичні події 1917—1918 рр.

С 4702590200—237
М205(04)—84 передплатне.

У2

ЮРІЙ
СМОЛИЧ
4

